MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XI [XXVI] nr. 2

Chişinău
2017

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacţie

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacţie: dr. Aurel Zanoci
Redactori: Vlad Pohilă, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. Maria Danilov (Chişinău); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Chişinău); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. hab. Ion Niculiță (Chişinău); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniță (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chişinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Colegiului de redacţie al „Tyragetiei”: *Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (o373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and reviews for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorship of the „Tyragetia”: *Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (o373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

© Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen inponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Cristina Gherasim
Identitatea socială în mediul nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea (L'identité sociale au milieu de la noblesse de la Bessarabie dans le XIX-ème siècle)..... 9

Валентин Томулец, Сергей Сычёв
Политические партии и деятели Бессарабского земства (1869-1917) (The political parties and significant personalities of the Bessarabian Zemstvo (1869-1917)..... 19

Elena Ploşniţa
Conacul familiei Lazo de la Piatra. Repere de muzeificare (The Country House of the Lazo Family at Piatra. Guidelines for the museumification)..... 31

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Cătălina Chelcu
Legal and Tax Systems in Moldavia (Late 16th Century - 17th Century): The Case of the Dedicated Monasteries (Justiţie şi fiscalitate în Moldova (sfârşitul secolului al XVI-lea - secolul al XVII-lea): cazul mănăstirilor închinate)..... 41

Lilia Zabolotnaia
The first testament of Maria Cantemir, from 1725 (Primul testament al Mariei Cantemir din 1725)..... 51

Andrei Emilciuc
Transhumanţa comercială în Basarabia (1812-1853) (Entrepreneurial transhumance in Bessarabia (1812-1853)..... 61

Valentin Tomuleţ
Mazili şi ruptaşi (şi alte categorii sociale) în statistica recensământului populaţiei din 1817 (Mazili and ruptași (and other social categories) in the statistics of the 1817 census)..... 85

Maria Danilov
Valoarea bibliofilă a unui manuscris din biblioteca lui Ştefan Ciobanu (Ф.Ф. Вигел, *Замечания по нынешнее состояния Бессарабии*, 1823) (The Bibliophilic value of a manuscript from Ștefan Ciobanu's library (Ph. Wieghel, Observations on the present state of affairs in Bessarabia, 1823)..... 111

Elena Arcuş-Jantovan
Circulaţia monetară în secolul al XIX-lea în Principatul Moldovei: corespondenţa comercială a consulatelor franceze din Iaşi și Galaţi (1803-1866) (La circulation monétaire du XIXe siècle dans la Principauté de Moldavie: la correspondance commerciale des consulats français de Iasi et Galati (1803-1866)..... 119

Eugen-Tudor Sclifos
Documente referitoare la Basarabia în arhiva de politică externă de la Paris (1856-1857) (Documents on Bessarabia in the Archives of Foreign Affairs in Paris (1856-1857)..... 127

Petru Golban
Consideraţii privind componenţa socială şi etnică în şcolile agricole din Basarabia (Ethnic and social composition of Bessarabian agricultural schools)..... 141

Mihail Dohot
Stil şi eleganţă în fotografia basarabeană în cea de-a doua jumătate a secolului XIX (Style and elegance in Bessarabian photographs of the 2nd half of the 19th century) 147

Zoreana Muţac
Stabilirea şi modificarea hotarului pe segmentul Basarabiei de Sud pe parcursul secolului al XIX-lea (Establishment and modification of the border along the segment of southern Bessarabia throughout the 19th century)..... 163

Игорь Сапожников, Владимир Левчук
Генерал-лейтенант и «ученый археолог» Н.А. Маркс: вклад в исследования Бендерской крепости (Lieutenant General and «Scientist Archaeologist» N.A. Marx: Contribution to the Research of Bender Fortress) 173

Ioan Opriş
Alexandru V. Boldur – atitudini (The civil position of Alexandru V. Boldur) 195

Anatolie Povestca
Problema intrării României în Primul Război Mondial în viziunea liderilor partidelor politice – Partidul Naţional Liberal şi Partidul Conservator (The issue of Romania's joining the First World War in the vision of the leaders of the political parties – the National Liberal Party and the Conservative Party..... 203

Nicolae Fuştei
Încercare de periodizare a istoriei relaţiilor dintre statul sovietic şi cultele religioase (An attempt of periodization of the history of relations between the Soviet state and the religious denominations) 207

Mariana S. Ţăranu
Dezgheţul hrușciovian şi eliberarea basarabenilor din Gulag (1953-1963) (Khrushchev's Thaw and liberation of Bessarabians from the Gulag (1953-1963)..... 233

Liliana Rotaru
Tentative de implementare a legislaţiei lingvistice în şcoala superioară din RSS Moldovenească. 1989-1991 (Implementation of the linguistic legislation in MSSR higher education. 1989-1991) 247

Silviu Andrieş-Tabac
Embleme ale justiţiei în heraldica moldovenească contemporană (Emblems of justice in the contemporary Moldavian heraldry)..... 261

Mariana Gugeanu, Doina Anăstăsoaei, Nicoleta Vornicu,
Gheorghe Postică, Arhimandrit Filaret Cuzmin
Credinţă, arheologie, conservare. Mănăstirea Căpriana, Republica Moldova (Religion, Archaeology, Preservation. Căpriana Monastery, the Republic of Moldova) 275

Violeta Tipa
Muzeele din Polonia: modalităţi de valorificare a patrimoniului naţional (Museums of Poland: ways of exploiting the National Heritage) 287

Gherghina Boda
Medierea culturală în muzee (Cultural mediation in museums)..... 301

Adelaida Chiroşca
Mesajul iconografic al compoziţiilor *Cina cea de Taină* din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (The iconographic message of the Last Supper compositions from the collection of the National Museum of the History of Moldova)..... 307

Vera Serjant
Mărturii despre familiile de nobili de elită din Basarabia: Cantacuzin şi Krupenski în colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Materials related to the elite of the nobility of Bessarabia – the families of Cantacuzin and Krupensky in the collections of the National Museum of the History of Moldova) 321

Ana Grițco
Cartea poştală cu suport publicitar din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (sf. sec. XIX - prima jum. a sec. XX) (Advertising postcards in the collections of the National Museum of the History of Moldova (late 19th c. - the 1st half of the 20th c.) 337

Yuri Pyatnitsky
Love, Politics, and Fine Arts. The mechanical automaton "Golden Peacock" of Catherine the Great and its Byzantine model (Dragoste, politică şi arte frumoase. Automatul mecanic „Păunul de aur" pentru Ecaterina a II-a şi originile lui bizantine) 345

III. Recenzii și prezentări de carte (Paper and book review)

Igor Cereteu, Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova. Chişinău: Ed. Enciclopedică, 2016, 503 p. ISBN: 978-9975-53-739-1 (*Cătălina Chelcu*) 371

Liliana Condraticova, Arta metalelor din Basarabia (secolul al XIX-lea - prima jumătate a sec. XX). Chişinău: Grafema Libris, 2017, 384 p. ISBN 978-9975-52-204-5 (*Valentina Ursu*)..... 375

Lista abrevierilor (List of abbreviation)..... 379

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia" 381

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal..... 382

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 383

IDENTITATEA SOCIALĂ ÎN MEDIUL NOBILIMII DIN BASARABIA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA

Cristina Gherasim

Cuvinte-cheie: dvorenime, Basarabia, identitate socială, statut.

Aspecte teoretice

În mod obișnuit, mentalitățile se manifestă în/și printr-o serie de cadre permanente proprii, indiferent de timp și spațiu, tuturor grupurilor sociale, singura lor variabilă fiind aceea a conținutului, marcat de amprenta epocii. Dintre aceste cadre permanente putem menționa: cadrul cosmologic, fenomenele și comportamentele religioase, categoriile vieții sociale, sacrul și profanul, valorile și ierarhiile, identitatea și alteritatea etc. (Platon 2000, 18-19). Anume referindu-ne la acest ultim aspect putem constata că *Noi* și *Ceilalți* constituie axa care regrupează esențialul raporturilor interumane, reprezentând însuși societatea.

Fiecare colectivitate își construiește în imaginar (care reprezintă conținutul conștiinței colective: reprezentări, proiecții, idei, viziuni, utopii, mituri, eschatologii etc.) identitatea sa, își elaborează reprezentări despre alterități, își marchează distribuirea de roluri și poziții sociale (Nicoară 2009, 157). Totodată, conștiința despre *alții* a modelat întotdeauna conștiința despre *sine*. Privirea îndreptată spre celălalt, vecinul, apropiatul sau diferitul, dușmanul sau aliatul s-a regăsit peste tot în comunitățile istorice. Fiecare societate a dezvoltat discursuri despre *Ceilalți*, în general prea puțin amabile, dar și-a conturat propria identitate printr-o imagine avantajoasă (Nicoară 2009, 180).

Astfel, identitatea se arată a fi un concept complex și contradictoriu: *pe de o parte*, mobilizează, inclusiv etimologic, ideea de a fi identic, de a fi asemănător cu alte obiecte sau ființe din lumea socialului, iar pe de altă parte, ideea de unicitate și deci de distincție, de diferențiere de „celălalt" (Gavreliuc 2003, 18).

Importanța identității și a alterității unei persoane, colectivități este enormă pentru că ea contribuie la dezvăluirea acelor mecanisme intime care pun în mișcare atitudini și comportamente sociale, explică mai adecvat complexele relații interumane (Nicoară 2009, 179). Ambele laturi sunt complementare, căci imaginea identitară a constituit întotdeauna un tipar cu care au fost judecați *Ceilalți* (Nicoară 2009, 182).

Astfel, imaginea de sine a românilor apare ca un imens aluat excepțional, alterat grav, dar nu iremediabil, de vicisitudinile istoriei. Cauza majoră a deformării sufletului românesc a fost legată de stăpânirile străine, considerate apăsătoare și lungi (Nicoară 2009, 181), proces care este caracteristic și pentru comunitatea din spațiul pruto-nistrean aflată sub regim de dominație țarist.

De fapt, analizând identitatea unei comunități putem constata că fiecare reprezentat al acesteia își are propriile identități, care pot să difere de la caz la caz. Totuși, nevoia de solidaritate și comuniune impune repere comune legate de etnie, limbă, teritoriu, credințe, tradiții, obiceiuri, memorie istorică (Nicoară 2009, 181), proces care are ca rezultat formarea unor identități specifice comunității întregi sau unor categorii sociale. Același lucru îl putem identifica și în cazul nobilimii din Basarabia în secolul al XIX-lea, atât cu referință la fiecare nobil ca individ aparte, cât și la nobilimea privită ca o categorie socială în general. Nobilimea basarabeană avea identități multiple, începând cu identitatea etnică, continuând cu identitatea socială, de gen, confesională etc., iar în funcție de acestea erau și deciziile luate de către nobili, comportamentul, poziția acestora față de alte categorii sociale, alte etnii etc. Or, nobilimea din Basarabia reprezenta grupul elitar al societății, manifestarea identităților acesteia a constituit unul dintre pilonii de bază ai evoluției acestui teritoriu sub regim de dominație țaristă. Studierea acestei probleme se înrădăcinează și mai mult, căci prin actul din 1812 a fost afectat mediul cultural-istoric, tradițional din Basarabia, în regiune formându-se un nou climat spiritual, un nou mediu social și cultural

(Jarcuţchi 2012, 24), iar administraţia ţaristă prin politica promovată în regiune a tins să influenţeze identităţile atât ale nobilimii, cât şi ale celorlalte categorii sociale ale populaţiei în general.

Pe lângă identitatea etnică, vădit manifestată la nobilimea basarabeană, care se referă la raportul *Noi* şi *Celilalţi*, adică perceperea, nobililor basarabeni faţă de un rus, un polonez, un grec, care venind pe teritoriul Basarabiei, fiind facilitaţi de politica de colonizare promovată de administraţia imperială, au preluat funcţii, moşii, încadrându-se activ în societatea basarabeană, o importanţă deosebită are identitatea socială. Dialectica legând centrul de periferie acţionează şi în acest caz, deşi de data aceasta dispoziţia nu este decât parţial spaţială. Distanţele de ordin cultural şi mental se dovedesc la fel de considerabile ca şi distanţele geografice. Fiecare este un *Altul* pentru *Alţii*. Astfel, deopotrivă cu identitatea etnică se afirmă şi identitatea socială. Identitatea socială este acea identitate care îi este acordată individului datorită locului, funcţiei, rolurilor, statutului ce îi revin în societate (Ungheanu 2009, 2). Identitatea socială este legată nu doar de rol, ci şi de statut. Între statut şi rol nu există însă o corespondenţă univocă, ci unui statut îi pot reveni mai multe roluri. Rolul sau rolurile sociale sunt, prin urmare, fundamentale pentru înţelegerea noţiunii de identitate socială. Ele trimit la modele culturale şi comportamentale, la norme de acţiune şi comportare şi chiar de gândire. Identitatea socială este impusă individului, iar în privinţa rolurilor în care se exprimă, aceasta poate fluctua, datorită modului mai mult sau mai puţin constant în care exigenţele ce-i revin identităţii sociale sunt interiorizate, respectate şi în funcţie de factorul necuantificabil individual (Ungheanu 2009, 3-4).

Manifestări ale identităţii sociale

Manifestarea identităţii sociale, sau viziunea faţă de *Celălalt* ca reprezentant al aceluiaşi popor, este vizibilă în cadrul societăţii datorită prezenţei diferitelor categorii sociale, fiecare având statutul său, drepturile, privilegiile. Iar nobilimea este un exemplu clasic, căci, fiind elita societăţii, se consideră şi se identifică de multe ori ca o comunitate aparte în cadrul unui stat, superioară celorlalte categorii sociale datorită statutului deţinut de ea.

Or, dreptul de a se identifica ca nobil a condus la existenţa în permanenţă în societate a tendinţei populaţiei de a fi inclusă, prin diferite metode, în această categorie socială privilegiată. Fapt pe care-l constatăm atât în Ţara Moldovei, cât şi ulterior pe teritoriul dintre Prut şi Nistru după anexare. Or, atât boierii, cât şi clerul, căutară mereu a se constitui în caste, dobândindu-şi privilegii şi concentrând toate drepturile în mâinile lor (Mitrică, Temelie ş.a., 4). Astfel, după anexarea teritoriului dintre Prut şi Nistru la Imperiul Rus acordarea unui „statut" privilegiat nobilimii a fost o componentă a politicii administraţiei ţariste. De fapt, după 1812 asistăm la un proces dublu. *Pe de o parte*, administraţia ţaristă a acordat o atenţie deosebită nobilimii, acordându-i drepturi şi privilegii, încadrând-o în sistemul administrativ, economic al Imperiului. Căci politica ţarismului faţă de periferiile naţionale urmărea nu atât scopul de asimilare imediată a popoarelor alogene încorporate, cât aculturaţia, înainte de toate, a elitelor lor social-economice, politice şi intelectuale, prin însuşirea limbii ruse (Jarcuţchi 2012, 22-23). Scopul acestei politici era crearea unei pârghii ferme în această regiune, devenind un exemplu pentru alte state din Balcani, mai bine zis – pentru alte elite balcanice, înlesnind astfel viitoarele cuceriri ale Imperiului Rus. *Pe de altă parte*, tendinţa de a-şi păstra statutul a apropiat boierimea din Basarabia de administraţia imperială rusă; fiind loială politicii ţariste, acesta s-a încadrat activ în sistemul administrativ şi militar rus.

Astfel, tendinţa de a beneficia de statutul de nobil, de toate privilegiile specifice nobilimii poartă un caracter constant în Basarabia după anexare, mai ales după adoptarea *Regulamentului privind administrarea Basarabiei din 1818*. Conform Regulamentului, categoria socială privilegiată a boierilor din Basarabia a fost suprimată şi egalată în drepturi cu dvorenimea din guberniile interne ruse şi integrată în ea (ПСЗРИ 1830b, 229). Nobililor din Basarabia li se acordau aceleaşi drepturi şi privilegii de care se bucura nobilimea rusă şi, concomitent, i se păstrau toate drepturile, privilegiile şi rangurile deţinute până la anexare, adică specifice categoriei sociale a boierilor (ПСЗРИ 1830b, 229). Aceste prevederi au avut ca rezultat tendinţa reprezentanţilor nobilimii şi a altor categorii sociale privilegiate de a fi recunoscute de către comisiile pentru studierea dovezilor prezentate de reprezentanţi nobilimii pentru confirmarea nobleţei[1] ca nobili ai regiunii Basarabia.

[1] Comisia pentru examinarea dovezilor prezentate de nobilii din Basarabia în vederea acordării titlului de nobil: *a se vedea detaliat*: (Tomuleţ 2014, 196-198); (Poştarencu 2013, 64-74).

Astfel, odată cu instituirea comisiei, reprezentanţilor clasei nobiliare din Basarabia le-a fost prezentată lista actelor în baza cărora urma să le fie confirmat titlul de nobil[2]. La baza confirmării erau puse două documente de bază. În baza *Hrisovului lui Constantin Mavrocordat* din 1734 erau recunoscuţi ca nobili toţi acei care au primit rangul moldovenesc de la *vel-Logofăt* până la *treti Logofăt*[3]. Al doilea document, care în viziunea noastră era mai mult mai important decât primul şi luat în considerare, este Hrisovul despre drepturile, libertăţile şi privilegiile dvorenimii, acordat la 21 aprilie 1785, de împărăteasa Ecaterina a II-a, făcându-se în special referire la articolul 92, în care erau enumerate documentele ce făceau dovada incontestabilă a nobleţei[4].

Totodată, trebuie să constatăm că politica promovată de administraţia ţaristă era una nesigură şi avea tendinţa de a crea o elită devotată Imperiului, ceea ce a permis încadrarea multor persoane fără nobleţe în rândurile acestei categorii sociale. Situaţie care a fost favorizată, inclusiv de tendinţa persoanelor de a se identifica cu titlul de nobili. Ca rezultat, în scopul confirmării titlului nobiliar şi încadrării în rândurile nobilimii din Basarabia, o parte din „nobili" au falsificat documentele despre proveniența lor, titlurile deţinute pentru a fi înscrişi în această categorie socială privilegiată. Astfel, reprezentanţi ai diferitelor categorii sociale pentru o „mulţumire" obţineau hrisoave de boierie de la voievodul mazilit Ioan Sturdza sau de la „meşterul" Holodnicov, care, sub domnia lui Grigore Ghica, falsifica actele de hărăzire a caftanului boieresc. Ca rezultat, în Basarabia de după 1812 apăreau mereu hrisoave noi şi „strămoşi" iluştri: „copiii" erau mai în vârstă decât „părinţii", iar gradele boierilor se hărăzeau „boierilor în vârstă de 3-5 ani sau chiar de la naştere" (Bezviconi 1936, 2-3). Această situaţie este descrisă şi de vice-guvernatorul Wighel, care susţine că pe lângă cele şapte sau opt familii de nobili care provin de la boieri moldoveni, sunt în jurul la 80 de persoane care au realizat serviciul în războaiele ruso-turce, au primit diverse ranguri, cinuri, în baza cărora le-a confirmat titlul nobiliar (Вигель 1892, 4). Căci restul boiernaşi – antreprenori şi spioni, prin diverse mijloace şi-au alcătuit, în timpul războiului cu turcii, averi fabuloase, şi-au cerut de la ruşi – darnici în hărăzire de grade moldoveneşti – diferite ranguri şi, în sfârşit, folosindu-se de faptul că după Pacea din Bucureşti – termenul de 18 luni acordat pentru lichidarea avutului şi aşezarea pe o parte sau alta a Prutului – s-au stabilit definit în Basarabia, unde pentru sume neînsemnate şi-au dobândit latifundii de la boierii rămaşi în vechea Moldovă (Bezviconi 1939, 19). În această ordine de idei trebuie să constatăm că pe lângă faptul că nobilii prezentau documente false, din anii '30-'40 ai secolului al XIX-lea ei înşişi au început să elibereze documente false în numele Adunării Deputaţilor Nobilimii. Un astfel de caz a ajuns în atenţia Procurorului din judeţul Orhei, în anul 1841. Conform informaţiei prezentate de acesta, locuitorul satului Chiperceni, Constantin Popovschi, nu numai că se identifică ilegal ca nobil, dar şi eliberează adeverinţe false în numele Adunării Deputaţilor Nobilimii, prin care confirmă nobleţea diferitelor persoane. Acesta, între anii 1834 şi 1838, pentru o recompensă băneas-că pseudonobilul a eliberat şase adeverinţe false, după cum urmează: Gheorghe, Ştefan şi Andrei Galuşcov; Vasile şi Zaharia Bulat; Constantin şi Vasile Trelev; Vasile Stamati; Ion Antoci şi fiilor preotului din târguşorul Rezina – Petrache şi Maxim Onofrei[5].

Totuşi, manifestările identităţii sociale ale nobilimii din Basarabia sunt mai vizibile în analiza raportului dintre *nobili* şi *alte categorii sociale*. Drepturile şi privilegiile de care beneficia nobili-

[2] Actele în baza cărora se confirma nobleţea *a se vedea detaliat*: (Bezviconi 1940, 12-18).

[3] Lista rangurilor moldoveneşti, care acordau dreptul la demnitate de nobilime, de la vel-Logofăt până la treti Logofăt: vel-Logăfăt, vel-Vornic, Vistiernic, Hatman, Postelnic, Cămăraş, Aga, Ban, Comis, Căminar, Paharnic, Sărdar, Stolnic, Armaş, Medelnice, Clucer, Sluger, Pitar, Jitnicer, Ştătrar, vtori Logofăt, vtori Postelnic, treti Logăfăt (Bezviconi 1940, 17-18).

[4] Conform articolului 92, printre documentele de confirmare a nobleţei se numărau: 1. Diplomele pentru demnitate de nobleţe acordate de administraţia imperială; 2. Blazoanele acordate de Împărat; 3. Diplomele pentru rangurile prin care se conferă nobleţea; 4. Actele confirmatoare că persoana a fost decorată cu un Ordin Cavaleresc Rusesc; 5. Dovezi prin diplome acordate sau de laudă; 6. Ordinele de împroprietărire cu pământ sau sate; 7. Actele care confirmă primirea moşiilor pentru serviciul nobilimii; 8. Ordinele sau diplomele despre acordarea moşiilor; 9. Ordinele sau diplomele pentru satele sau moşiile conferite, chiar dacă acestea ar fi ieşit din stăpânirea neamului. 10. Ordinele şi hrisoavele date unui nobil pentru ambasadă, solie sau altă trimitere; 11. Dovezi că strămoşii au îndeplinit un serviciu corespunzător unui rang de nobil; 12. Dovezi că tatăl şi bunicul au dus un mod de viaţă, au avut un serviciu corespunzător statutului de nobil, fapt confirmat printr-un certificat semnat de 12 nobili, despre a căror nobleţe nu exista nicio îndoială; 13. Atele de cumpărare, de ipotecă şi testamentele privitoare la averea nobililor; 13. Dovezi că tatăl şi bunicul au stăpânit sate etc. *A se vedea detaliat:* (ПСЗРИ 1830a, 354-358).

[5] ANRM, F. 924, d. 5, inv. 1, f. 1. 1 verso, 2.

mea basarabeană au şi determinat diferenţa între această categorie socială şi altele existente în spaţiul dintre Prut şi Nistru. Cele mai elocvente deosebiri sunt întâlnite în cazul ţăranilor şi ţiganilor. De fapt, călătorii străini care au trecut prin spaţiul românesc la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea susţin că „în Moldova nu sunt decât două clase: boierii şi ţăranii" (Djuvara 1995, 138).

Diferenţa dintre aceste două categorii sociale este uşor observată în mărturiile aceloraşi călători străini, pentru care boieri reprezintă întruchiparea „răului", iar ţăranii sunt cei asupra cărora se răsfrânge acest „rău". Călătorul Bauer, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, ne spune că cei mari, curtezanii, sunt laşi, târâtori înaintea superiorilor lor, nesuferit de mândri cu acei mai de jos. Banii îi fac să comită orice; ei sunt intriganţi, lipitori nemiloase ale poporului, apăsători ai celor slabi, aspri cu supuşii şi tirani în casele lor (Xenopol 1925, 149). Viaţa grea a ţăranilor din Principate este un laitmotiv al rapoartelor consulare, prin care se susţine că „oricare ar fi jugul turcesc, aceşti nefericiţi se tem de el mai puţin decât de acela al boierilor valahi" (Calistru, Voroneanu 2006, 187).

Ulterior şi în Basarabia se menţin aceste relaţii bazate pe supunere; drept rezultat, au loc foarte multe proteste. Istoricul Valentin Tomuleţ surprinde tensiunile cauzate de creşterea cuantumului diverselor prestaţii la care erau obligate stările sociale (deşi ele sunt contra administraţiei ţariste, nemijlocit acestea se manifestă contra nobilimii), manifestate sub două forme: pasivă (plângeri şi reclamaţii) şi activă (fuga de pe moşii, refuzul de a îndeplini prestaţiile şi a plăti impozitele, nesupunerea faţă de autorităţi, incendierea conacurilor moşiereşti, mişcările de tip haiducesc etc.) (Tomuleţ 2007). Existenţa conflictelor dintre ţărani şi nobili o confirmă şi Manuc Bei în însemnările sale referitoare la teritoriul dintre Prut şi Nistru. Autorul susţine că I. Balş, cel mai mare proprietar din regiune, a încercat să administreze pământurile după un nou sistem, dublând impozitele. Ţăranii, la rândul lor, au răspuns cu lovituri de bastoane. Lucrurile au ajuns până la aceea că unul dintre oamenii domnului Balş a fost asasinat. Ţăranii s-au îndreptat la generalul Harting cerând respectarea drepturilor lor, dar au fost trataţi cu dispreţ, alungaţi, fapt ce i-a făcut să-şi piardă speranţa de a mai găsi sprijin la guvernator. Circa 1000 de locuitori au emigrat până la sfârşitul toamnei, ceilalţi n-au însămânţat câmpurile, având de gând să emigreze în primăvară (Manuc-Bei 1991, 11).

Deşi în anul 1834, prin adoptarea Regulamentului despre ţărani, administraţia imperială încearcă să reglementeze relaţiile dintre moşierii şi ţăranii din Basarabia, situaţii conflictuale între nobili şi ţărani apar în procesul aplicării acestuia în practică[6].

Atitudinea nobililor din Basarabia faţă de ţărani poate fi analizată şi în baza proceselor de judecată în care nobilimea avea calitatea de pârât, pentru acţiunile ilegale realizate contra ţăranilor. De exemplu, în anii 1824 şi 1830, pentru acţiuni ilegale contra ţăranilor aveau deschise dosare: ocolaşul ţinutului Hotin Ioniţă Manoilă, care în 1816 a pedepsit crud locuitorii satului Nisfoia (Lupu Tihonov)[7]; Iordache Tomuleţ – pentru că a aplicat ţăranului Procopie Chiperi din târguşorul Lăpuşna lovituri în urma cărora acesta ar fi decedat[8]; stolnicul Bantaş – pentru cauzarea loviturilor cu biciul locuitorilor satului Izvoare Nicolae Bondari şi Nastasie Cebotari, din cauza cărora primul ar fi decedat[9]; medelnicerul Vasile Rosetti – pentru asuprirea locuitorilor satelor Carlicheu şi Romancăuţi; nobilul Iordache Tomuleţ – pentru cauzarea de lovituri lui Teodor Pitei[10]; Nicolai Talpă – pentru asuprirea locuitorilor satului Copleuca, pe care îl deţine în posesie[11].

Desigur, că aceste proteste ale ţărănimii, dosarele intentate contra nobililor reflectă, direct şi indirect, atitudinea nobilimii faţă de ţărani, primii identificându-se ca reprezentanţii unei elite, care beneficiază de un statut, de drepturi, privilegii, de moşii şi multe altele. Totodată, trebuie să constatăm că ele au la bază documentele elaborate de către administraţia ţaristă care încerca să găsească o explicaţie a trecerii ţăranilor peste Prut cu mile. Funcţionarii ruşi în rapoartele lor susţineau că boierii/nobilii aveau o atitudine negativă faţă de ţărani, comportându-se ca adevăraţi stăpâni ai lor. Desigur, că aceştia trec cu vedere faptul că ţăranii români se temeau în primul rând de reinstaurarea şerbiei în spaţiul pruto-nistrean, care a fost anulată prin reformele lui Constantin Ma-

[6] *A se vedea detaliat*: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 670, partea I, II.
[7] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 101, f. 13 verso.
[8] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 101, f. 21-27.
[9] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 464, f. 5-14 verso.
[10] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 464, f. 5-14 verso.
[11] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 464, f. 5-14 verso.

vrocordat în Ţările Române (1746, 1749) şi care exista în Imperiul Rus. Mai mult, deşi în raportul din 4 decembrie 1812 guvernatorul civil Scarlat Sturdza cerea comandantului suprem al armatei ruse dislocate în Moldova P.V. Ciceagov să le interzică moşierilor ruşi să aducă în Basarabia ţărani şerbi (Poştarencu 2006, 192-193), totuşi, odată cu obţinerea de moşii în regiune, dvorenii au adus ţărani iobagi din guberniile interne ruse. Problema deţinerii ţăranilor şerbi de către reprezentanţii nobilimii din Basarabia a fost rezolvată prin adoptarea legii din 1845. Conform acesteia dreptul de a poseda ţărani şerbi au doar nobilii basarabeni care deţin proprietăţi funciare în alte gubernii sau regiuni ale Imperiului Rus (ПСЗРИ 1843, 134).

Atitudinea nobilimii faţă de ţărani o putem desprinde şi din scrierile nobililor basarabeni. De exemplu, menţiuni despre relaţiile dintre boieri şi ţărani identificăm la Olga Nacco, care, caracterizându-l pe boierul Tardeli, menţionează că dacă un oaspete venea la boier, fără să ştie că el a plecat la Viena, avea să-şi dea de îndată seama că el lipseşte, pentru că altfel „feţele slugilor nu ar fi fost aşa de vesele şi lipsite de griji/indiferente, lucrătorii de curte nu ar alerga prin toată ograda, aruncând unul în altul cu boţuri de glod, iar Mărioara, soţia lui Tardeli, nu ar fi ieşit să-l întâlnească, împreună cu cele trei fiice” (Накко 2012, 38) . Ideea superiorităţii nobililor faţă de ţărani este observată şi în lucrările lui D.C. Moruzi. Domniţa Ruxanda, personajul prin care vorbeşte nobilul D.C. Moruzi, îi spunea lui Titi, feciorul ei: „La Chişinău o să te joci cu copii bine crescuţi şi de seama ta, nu cu nişte copii de ţărani proşti de la care n-ai ce învăţa” (Moruzi 1912, 147). Căci, într-adevăr, nobilii erau cei care, gândindu-se la viitorul copiilor lor, dar şi la propriul prestigiu se străduiau să-şi educe copiii având dascăli particulari sau înscriindu-i la instituţii de învăţământ regionale sau imperiale, ceea ce nu-şi puteau permite ţăranii.

Opinia ţăranilor despre boieri o găsim în altă operă a Olgăi Nacco. În ea, autoarea redă cazul când fiica unui ţăran şi-a lăsat soţul şi copiii şi a fugit la un fiu de boier. Iar mama ei, Dochiţa, „a început s-o convingă şi s-o roage să lase această viaţă, plină de ruşine şi să se întoarcă la soţ şi copii (Накко 2012, 72). Atitudinea negativă a ţăranilor faţă de nobili se explică şi prin faptul că aceştia din urmă se supun necondiţionat procesului de rusificare promovat de administraţia ţaristă. D.C. Moruzi, într-o nuvelă (parte a amintirilor sale) relatează despre o întâlnire dintre un fiu de nobil şi un „român zdravăn”. Ultimul susţine că boierii din Basarabia „se tem şi de umbra lor, beau la buruiană de cea rusească până ce asudă, vorbesc moldoveneşte stricat şi-şi îmbracă copiii lipoveneşte” (Moruzi 2014, 232).

Totodată, relaţia dintre boieri şi ţărani are unele puncte comune, un specific al său. Căci şi acel sentiment de insecuritate[12] specific poporului român, analizat de profesorul Toader Nicoară, este ceea ce-i uneşte, pentru că atât ţăranii, cât şi boierii, au avut de suferit în urma multiplelor războaie care se desfăşurat în spaţiul românesc. Şi nobilul şi ţăranul credeau într-un Dumnezeu, ceea ce este un punct de legătură important între aceştia. Căci, specific pentru boierime este respectarea canoanelor bisericii răsăritene şi a datinilor strămoşeşti, fapt care menţine legătura cu viaţa ţărănească, inclusiv cu latura ei artistică, poezia, cântecul, jocul – cu atât mai mult cu cât limba e aceeaşi pe toată scara socială. În anii 1780 franţuzul d’Hauterive constată cu uimire că ţăranul vorbeşte o limbă tot atât de curată ca boierii. Se înşela doar în sensul că boierii erau cei ce vorbeau aceeaşi limbă ca ţăranii – că nu apucaseră să creeze o „limbă de cultură” (Djuvara 1995, 11).

Totodată, în atitudinile şi comportamentele boierilor/nobililor faţă de ţărani se identifică acea grijă, responsabilitate pentru viaţa şi existenţa acestora. Se ştie că până şi un boier de o zgârcenie proverbială, cum era Constantin Conachi, mare logofăt al Moldovei, veşnic în judecată cu ţăranii proprietari din vecinătatea moşiei sale, ţinea tot timpul în casa lui şase-şapte fii de boieri de rang mai mic şi înzestra toate fetele din sat când preotul spunea că sunt fete sărace; la nunta fetei sale cu caimacamul Nicolae Vogoridi a înzestrat douăsprezece perechi de tineri ţărani, căsătoriţi tot atunci, cu câte o pereche de boi, o vacă şi o mie de lei (Djuvara 1995, 119).

Legătura dintre ţărani şi nobili nu se întrerupe la 1812, odată cu anexarea teritoriului de către Imperiul Rus, apare chiar şi un punct de legătură comun – regimul de dominaţie. Fapt reflectat şi în testamentele unor nobili. De exemplu, conform testamentului lui Emanuil Negruţi, alcătuit la 30 iunie 1848, odată cu moartea sa de la persoane-

[12] Despre sentimental de insecuritate în spaţiul românesc *a se vedea detaliat*: (Nicoară 2006).

le datornice să nu mai fie luate procente, locuitorilor satului Târnova să le fie iertată jumătate din datorii, iar ţăranii şerbi de proveniență rusă Ecaterina Bucatariţa cu copiii Axinte şi Nastea şi ţiganul Nicolai Herara, soţia acestuia Maria şi fiicele Elisabeta, Ana şi Todora să fie eliberaţi din dependenţă[13]. Totodată, aceeaşi domniţă Ruxanda, din lucrarea lui D.C. Moruzi, în situaţia când pe moşia sa bântuia molima şi soţul i-a propus să părăsească moşia Ciripcău, s-a revoltat, refuzând să plece: „Cum vrei să-mi las ţăranii? Nu mi-au fost lăsaţi de bunicul meu, care îi moştenise şi el din strămoşi? Am către dânşii o sarcină morală. Ce vor păţi ei, voi păţi şi eu! Mai mulţi din ei au scăpat de moarte numai prin slabul ajutor ce l-am adus. De acest ajutor nu vreau să-i lipsesc, orice ar fi să se întâmple! Nu plec" (Moruzi 1912, 170).

Nobilii nu erau indiferenţi faţă de situaţia ţăranilor. În urma secetei, la începutul anilor '30 ai secolului al XIX-lea, ţăranii din multe localităţi, în special din Bender, Akkerman, sufereau de foamete, deoarece nu ajungea pâine. Atunci guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei (9 iulie 1833)[14], guvernatorul civil al Basarabiei (22 iulie 1833)[15], Consiliul Regional pe parcursul anului 1833 încearcă să identifice cantitatea de cereale recoltate, cauza cantităţii insuficiente de cereale, localităţile unde pagubele sunt mai mari şi întreprind un şir de măsuri pentru a ajuta aceşti ţărani[16]. În primul rând, la 16 noiembrie 1833 s-a hotărât crearea Comisiei Regionale Provizorii pentru Alimentaţie[17]. Totodată, la 20 ianuarie 1834, guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, pornind de la faptul că nobilimea „întotdeauna a fost prima care realiza acţiuni de binefacere" propune crearea în fiecare judeţ a unui Organ de Tutelă sub conducerea mareşalului judeţean. Acesta va avea ca scop ajutorarea ţăranilor nevoiaşi[18]. De exemplu, proprietarul moşiilor Vaduleuca, Ineşti, Beneşti şi Rozalei, funcţionarul de clasa a VII-a, Sandul Fedosiu, proprietarul satului Grasena şi posesorul satelor Meguri şi Şoltai, nobilul Ion Brăescu, proprietarul satului Gura Căinari, nobilul Nicolai Leonard, proprietarul satului Cubolta şi posesorului satului Bumbota, nobilul Ştefan Leonard, au manifestat dorinţa „de a avea grijă de locuitorii de pe moşiile lor care nu au mijloace de existenţă, asigurându-i cu alimente"[19].

Totodată, nobilii basarabeni recunosc meritul ţăranilor la păstrarea identităţii naţionale. În viziunea lui D.C. Moruzi, ţăranul este temelia neamului, pentru că a dat dovadă de rezistenţă etnică de neînchipuit în satele basarabene. Căci „ţăranul din 1905 e tot ţăranul din 1812. Neclintit a trecut... prin ademenirea interesului şi prin urgia cnutului, fără a-şi pierde limba nici obiceiurile" (Moruzi 2001, 90). Autorul rămâne încântat de puterea ţăranilor de a-şi păstra identitatea românească. Căci nici căsătoriilor mixte (faţă de care erau contra „Da mai bine o dau Prutului decât după un obieşnik"), nici încartiruirea armatei în localităţi, nici munca în comun (la construcţia căii ferate Ungheni-Chişinău) nu au dat rezultatele aşteptate de administraţia rusă. Fapt ce-l face pe D.C. Moruzi să afirme că „de la Chişinău la Prut, de la Chişinău la Nistru te poţi duce cu piciorul şi cât de încet, adăpostindu-te în casă românească, hrănindu-te din ceaunul mămăligii străbune şi fără ca să ai prilej de a rosti nicio vorbă de o altă limbă decât graiul cel dulce românesc" (Moruzi 2001, 96).

Unul dintre privilegiile care li s-a păstrat boierilor din Basarabia, după adoptarea Regulamentului despre organizarea regiunii Basarabia la 1818, a fost dreptul de a-şi păstra ţiganii[20]. Dovadă a faptului că nobilii basarabeni aveau în proprietate ţigani, şi nu puţini, sunt listele nobililor participanţi la alegerile nobiliare, unde pe lângă proprietatea imobiliară sunt indicaţi şi ţiganii. De exemplu, în 1841, nobilii din judeţul Soroca deţineau ţigani: Manoilă Buznea – 42 suflete, Stoia Solomon – 40 suflete, Ion Brăiescu – 10 suflete, Dumitru Russo – 12 suflete, Ion Cruşevan – 7 suflete, Iordache Râşcan – 30 suflete, Nicolae Leonard – 25 suflete, Teodor Russo – 8 suflete, Constatin Bodescu – 40 suflete, Egor Catargi – 102 suflete, Ştefan Leonard – 22 suflete, Ion Russo – 60 suflete etc.[21]. În judeţul Chişinău: Alexei Donici – 11 suflete, Alexandru Alexandri – 16 suflete, Ion Cheşco – 30

[13] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 769, f. 39 verso.
[14] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 2-3.
[15] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 4-4 verso.
[16] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 2
[17] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 24-24 verso
[18] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 29-30.
[19] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 724, f. 27-28.
[20] Potrivit Regulamentului din 1818, ţiganii erau împărţiţi în două categorii: ţiganii care aparţineau statului, aceştia fiind supravegheaţi nemijlocit de către Guvernul Regional, şi ţiganii şerbi, care aparţineau clerului, nobilimii, boiernaşilor, mazililor şi negustorilor şi care depindeau direct de aceste categorii sociale. *A se vedea detaliat*: (Tomuleț 2014, 621-623, 627).
[21] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 390, f. 134-135.

suflete, Constatin Botezatu – 44 suflete, Egor Fedosiu – 25 suflete, Ștefan Donici – 11 suflete, Egor Stamati – 12 suflete, Nicolae Donici – 25 suflete, Pavel Măcărescu – 25 suflete, Constantin Rizo – 150 suflete, Ștefan Rosseti – 25 suflete etc.[22].

Țiganii erau percepuți, de către nobilii basarabeni drept niște ființe ce trebuiau să fie mereu la dispoziția lor și să slujească îndeplinindu-le orice capriciu. Astfel, Dimitrie Bantâș-Kamenski informează: „Boierii umblă călări, au în urma lor câte un țigan desculț, care fuge în urma calului, și când boierul se dă jos ține calul de căpăstru" (Bezviconi 1947, 172). Boierul Teodor Vârnav relatează că tatăl său, Constatin Vârnav, „punea pe Mihalache țiganul în casă în ființa lui de i-l tăia (tutunul pentru lulea - *n.n.*) cu cuțitul foarte subțire, întocmai ca și cel turcesc" (Vârnav 2007, 16), „acesta (Constatin Vârnav) venea la biserică și la tatăl meu totdeauna călare pe un cal șarg, cu doi țigani pe jos pe lângă dânsul" (Vârnav 2007, 16). Teodor Vârnav face referire și la statutul pe care îl aveau țiganii, relatând despre viața sa în casa moșului său Tudorachi Ciurea. El menționează că „Safta țiganca era cel mai iubit predmăt al meu în casa Ciurii" (Vârnav 2007, 19). Or, cu tot atașamentul său față de această persoană, T. Vârnav nu vede în țiganca Safta o ființă umană, ci o consideră obiect, sau, cum o numește el, un „predmăt". Nobilii considerau țiganii niște „unelte vorbitoare", cu care puteau face ceea ce-și doreau ei. De exemplu, Casandra Paladi, sora lui Pavel Pruncul, în permanență își torturează țiganca care-i slujește și care s-a refugiat de nenumărate ori. Deși, fiind întoarsă, i s-a promis că nu va mai fi aplicată față de ea violența fizică, chinurile continuau (Bacalov 2014, 72-78)[23]. Datorită statutului deținut de țigani, aceștia erau de multe ori dăruiți. Ca argument servesc foile de zestre, în care sunt incluși și țigani. De exemplu, conform foii de zestre din 13 octombrie 1822, prin care Pavel Măcărescu, vel postelnic, a dat izvod de zestre pentru vara sa, Ecaterina Măcărescu, pe lângă multe alte daruri sunt indicate trei suflete de țigani, anume: Toma, soția sa Palaghia și fiica lor Maria, care „de astăzi înainte și în veci au să fie robi Ecaterinei și ai urmașilor ei, din neam în neam" (Boga 1928, 28-29). Într-o altă foaie de zestre, dată la 28 septembrie 1837, de sărdarul Teodor Măcărescu fiului său Mihalache, pe lângă moșie Cazaicani, jumătățile de moșii Băzdăgeni și Brânzănii din ținutul Hotin sunt indicate și două sălașe de țigani (Boga 1928, 50-51).

Totodată, țiganii, în viziunea nobililor, sunt cei care săvârșeau doar inegalități, furtul fiind ceva obișnuit pentru ei. Revenind la copilăria lui Teodor Vârnav și la iubitul său „predmăt", constatăm că țiganca Safta îl învăța „...a fura ouă din poeți, oțet din balerci, bani de prin buzunărele rudeniilor ce venea la Ciurea, și altele" (Vârnav 2007, 19). Aceeași informație o identificăm și raportul din 23 ianuarie 1853 al Judecătoriei Ținutale din Hotin, din care aflăm că Dumitru Dabija cere să i se elibereze documente noi, drept motiv invocând că în 1851 țiganul șerb Nicolai Mircea, în lipsa lui Dabija, a furat documentele despre proveniența nobiliară a acestuia, și anume: scrisoarea deschisă dată lui D. Dabija de către general-maiorul Kozlakov, certificatul din 1833, prin care se adeverea că D. Dabija a făcut parte din Comisia de lichidare a holerei, documentul eliberat de domnul Moldovei Ipsilanti în 1800, prin care se confirma că tatăl acestuia, Vasile Dabija, a deținut funcția de șătrar[24]. Sau poate că nu a fost săvârșit niciun furt, pur și simplu familia Dumitru Dabija întâlnea unele greutăți în procesul de confirmare a nobleței sale. Aceste au apărut din considerentul că, după moartea tatălui, mama lui D. Dabija s-a căsătorit cu proprietarul Constantin Muntean, care i-a educat copiii și aceștia se identificau cu numele de familie Munteanu și nu Dabija. Când au ajuns mari au aflat adevărul și doreau să-și confirme nobletea și să-și întoarcă proprietățile[25], însă lipseau documentele. Și atunci mult mai favorabil să-și argumenteze cererea de eliberare a documentelor noi prin furtul săvârșit de țigani, decât prin lipsa actelor în general.

Sunt cunoscute cazuri când între reprezentanții nobilimii și țiganii lor au fost intentate procese în judecată. Într-un astfel de caz a fost implicat proprietarul Egor Leonard. În 1839 acesta învinuiește țiganii șerbi de pe moșia sa, Cristea Ungureanu și Diordii Bârta, că ar fi venit împreună cu familia în ograda nobilului, strigând și făcând gălăgie. Strigătele i-au speriat copiii, afectând-o foarte mult pe soție, la care starea sănătății era slabă după naștere. Ungureanu a aruncat pălăria în pământ și a început să-l înjure pe moșier. Țiganii intenționau să pătrundă în locuința moșie-

[22] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 390, f. 81-97, 101-118
[23] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 943, f. 17-22.
[24] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 352, f. 27, 27 verso, 28, 30, 30 verso.
[25] ANRM, F. 88, inv. 2, d. 352, f. 1, 1 verso, 8.

rului, însă au fost opriţi de ţăranii care lucrau pe moşie. Aceşti ţigani au fost prinşi şi duşi la judecata judeţeană[26]. Ţiganul Ungureanu, fiind acuzat de comportament neadecvat şi revoltă contra stăpânului său, a dat alte mărturii. Din acestea constatam că ţiganul, din ordinul nobilului Leonard, a fost legat şi ţinut în beci. Timp în care i-au fost aplicate 25 de lovituri cu biciul. Tot ca pedeapsă, i-au fost luate 31 ruble 50 cop. de argint, fiind deposedat de animalele domestice pe care acesta le deţinea[27]. Toate acestea au pus începutul unui îndelungat conflict între nobilul Leonard şi ţiganii săi, ultimii fiind susţinuţi indirect de administraţia ţaristă.

Existenţa unei identităţi sociale proprii acestei categorii sociale este reprezentantă de însuşi comportamentul, modul de viaţă, vestimentaţia, distracţiile nobilimii. După cum susţine prof. Toader Nicoară, orice societate, oricât de asediată de pericole, beneficiază uneori de momente de linişte, relaxare, resemnare. Jocul, distracţia sunt şi ele prezente în viaţa tuturor societăţilor, chiar şi a celor mai serioase sau a celor mai panicate (Nicoară 2007, 57), reprezentând *modelele cotidiene* şi *mondene* specifice unei categorii sociale. Aceste modele fundamentează şi mai mult în imaginarul omului ideea despre *Noi* şi *Ceilalţi*, atât la nivelul diferitelor comunităţi, cât şi între diferite categorii sociale ale aceleiaşi societăţi.

Unul dintre modele înrădăcinate în mentalitatea nobilimi este deţinerea unui nivel înalt de educaţie, care de fapt reprezenta un criteriu important în raportul *Noi* şi *Ceilalţi*, în special faţă de alte categorii sociale. Din acest considerent, fiecare reprezentant al nobilimii tindea să dovedească că este cărturar, mai ales că acesta oferea inclusiv avantaje la ocuparea diferitelor funcţii administrative. Boierimea din Ţările Române şi ulterior din Basarabia nu este o excepţie. Nivelul de educaţie, în viziunea boierilor, se stabilea după câteva criterii: cunoaşterea limbilor străine, deţinerea unor biblioteci bogate, cunoaşterea şi utilizarea în conversaţii a celor mai recente nume care s-au afirmat în literatură şi, desigur, realizarea studiilor la instituţii de învăţământ de peste hotare.

Astfel, nobilimea basarabeană avea un statut social privilegiat în comparaţie cu alte categorii sociale existente pe teritoriul Basarabiei, fapt de care beneficia din plin. Aceasta avea drepturi politice, deţinea proprietăţi funciare, iar locuinţele, vestimentaţia, studiile, modul de petrecere a timpul liber erau totalmente diferite de ale altor categorii sociale, care nu aveau nici dreptul, dar nici posibilitatea de a-şi permite să ducă un mod de viaţa asemănător cu al nobililor.

De fapt, cele sus-menţionate ne permite să constatăm că identitatea nobilimii din Basarabia este una complexă, ca şi a oricărei persoane, grup, comunitate, fiind destul de complicat de a o identifica şi analiza. Aceasta din considerentul că identitatea nobilimii basarabene reprezintă o simbioză a intereselor personale, a drepturilor şi privilegiilor de care se bucură această categorie socială. Deşi promova conştiinţa de neam, valorile naţionale, statutul nobilimii basarabene o diferenţia de alte categorii sociale. Această diferenţă se făcea vădită chiar şi în cadrul nobilimii însăşi. Astfel, nobilii care locuiau pe moşii se deosebeau de cei de la oraş. Aşa s-a făcut să avem două mentalităţi: „una tainică, greu de aflat, care se rosteşte în limba neamului, şi alta care se rosteşte pe faţă, în limba rusească”. Anume aceste concepte despre *Sine* şi despre *Celălalt* au dat naştere anumitor comportamente, idei şi au adus la realizarea unor evenimente care au marcat viaţa poporului basarabean şi, deci, istoria Basarabiei.

[26] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1113, f. 3
[27] ANRM, F. 88, inv. 1, d. 1113, f. 1

Bibliografie

Bacalov 2014: S. Bacalov, Un episod din istoria ţiganilor şerbi ai nobililor basarabeni Pruncul. In: Romii/Ţiganii din Republica Moldova: Comunitate etnosocială, multiculturală, istorico-tradiţională (1414-2014). Materialele Conferinţei ştiinţifice romologice republicane (Chişinău 2014), 72-78.

Bezviconi 1936: Gh. Bezviconi, Din vremea lui Alexandru Sturdza (1791-1854). In: Din trecutul nostru, anul IV, nr. 36-39, 1936, 1-81.

Bezviconi 1939: Gh. Bezviconi, Familia Crupenschi în Basarabia. In: Din trecutul nostru, anul VII, nr. 10, 1939, 5-52.

Bezviconi 1940: Gh. Bezviconi, Boierimea Moldovei dintre Prut şi Nistru (Actele Comisiei pentru cercetarea documentelor nobilimii din Basarabia la 1821), vol. I (Bucureşti 1940).

Bezviconi 1947: Gh. Bezviconi, Călători ruşi în Moldova şi Muntenia (Bucureşti 1947).

Boga 1928: L.T. Boga, Documente basarabene, vol. I. Foi de zestre (1734-1834) (Chişinău 1928).

Calistru, Voroneanu 2006: D. Calistru, C. Voroneanu, Între Orient şi Occident: mentalităţi în tranziţie (Principatele Române în a doua jumătate a secolului XVIII - prima jumătate a secolului XIX). In: Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol", nr. 44 (Iaşi 2006), 185-206.

Cazacu 1993: M. Cazacu, Familles de la noblesse roumaine au sevice de la Russie XV-e - XIX-e siecles. Cahiers du monde russe et sovietique 34/1-2, 1993, 211-226.

Djuvara 1995: N. Djuvara, Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne (Bucureşti 1995).

Gavreliuc 2003: A. Gavreliuc, Mentalitate şi societate. Cartografii ale imaginarului identitar din Banatul contemporan (Timişoara 2003).

Jarcuţchi 2012: I. Jarcuţchi, Comisia Gubernială ştiinţifică a arhivelor din Basarabia (sfârşitul secolului al XIX-lea începutul secolului al XX-lea) (Chişinău 2012).

Manuc-Bei 1991: Manuc-Bei, Observaţii asupra stării actuale a Basarabiei (document tradus de Ion Varta). Patrimoniu. Revistă de lectură istorică 3, 1991, 6-14.

Mitrică, Temelie s.a.: I.D. Mitrică, P. Temelie, Marele Nicolae Bălcescu despre boierii noştri (Craiova s.a).

Moruzi 1912: D.C. Moruzi, Pribegi în ţară răpită (Iaşi 1912).

Moruzi 2007: D.C. Moruzi, Ruşii şi românii (Chişinău 2001).

Moruzi 2014: D.C. Moruzi, Moş Ilie Mazilu, din neamul lui Stroia. In: D.C. Moruzi, Scrieri. Vol. II (Chişinău 2014), 226-235.

Nicoară 2009: S. Nicoară, Mentalităţi colective. Imaginarul social. Istoria în durată lungă (Cluj-Napoca 2009).

Nicoară 2006: T. Nicoară, Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne 1600-1830 (Cluj-Napoca 2006).

Nicoară 2007: T. Nicoară, Din distracţiile societăţii de curte în Ţările Române. Caiete de antropologie istorică VI/1-2 (10-11), 2007, 57-78.

Platon 2000: A.F. Platon, Societate şi mentalităţi în Europa medievală (Iaşi 2000).

Poştarencu 2006: D. Poştarencu, Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (Chişinău, 2006).

Poştarencu 2013: D. Poştarencu, Introducerea instituţiei nobiliare în Basarabia. In: Nobilimea basarabeană în epoca reformelor din Imperiul Rus. În memoria lui Alexandru Matei Cotruţă (Chişinău 2013), 64-74.

Tomuleţ 2007: V. Tomuleţ, Cronica protestelor şi revendicărilor populaţiei din Basarabia (1812-1828). Vol. I-II (Chişinău 2007).

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni) (Chişinău 2014).

Ungheanu 2009: M. Ungheanu, Câteva clarificări conceptuale. Reflecţii despre identitate. Etnosfera 1, 2009, 1-10.

Vârnav 2007: T. Vârnav, O istorie a vieţii mele (Chişinău 2007).

Xenopol 1925: A.D. Xenopol, Istoria românilor din Dacia Traiană. Ediţia a III-a. Vol. X: Istoria Ţărilor Române de la Pacea de la Bucureşti până la răsturnarea fanarioţilor (1812-1821) (Bucureşti 1925).

Вигель 1892: Ф.Ф. Вигель, Замечание на нынешнее состояние Бессарабии. Писано в октябре 1823 года (Москва 1892).

Накко 2012a: О. Накко, Волк. В: И. Ижболдина, «Живая старина» в произведениях русских литераторов Бессарабии конца XIX - начала XX вв. (Кишинев 2012), 72-75.

Накко 2012b: О. Накко, Фрикошены. В: И. Ижболдина, «Живая старина» в произведениях русских литераторов Бессарабии конца XIX - начала XX вв. (Кишинев 2012), 35-52.

ПСЗРИ 1830a: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXII, 1785, № 16187 (Санкт-Петербург 1830), 354-358.

ПСЗРИ 1830b: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXXV, 1818, № 27357 (Санкт-Петербург 1830), 222-281.

ПСЗРИ 1843: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XVIII, ч. 1, 1843, № 16619 (Санкт-Петербург 1843), 134.

L'identité sociale au milieu de la noblesse de la Bessarabie dans le XIX-ème siècle

Mots clés: la noblèsse, la Bessarabie, l'identité sociale, le statue

Résumé: L'identité sociale est l'identité qui est donné à l'indivu en raison de la localisation, la fonction, les rôles, le statue qui lui revient dans la société. La manifestation de l'identité sociale est visible dans le cadre de la société en raison de la présence de diverses catégories social, chacune ayant son statut, ses droits et ses privilèges. Mais la noblesse est un exemple classique dans ce sens, en étant l'élite de la société, elle est considèré et souvent indentifié comme une communité distincte au sein d'un État, supérieure aux autres groupes sociaux en raison de leur statue dans la société.

A savoir les droits et les privilèges de la noblèsse de la Bessarabie ont conditioné la diference sociale entre cette catégories et les autres exisstente sur le teritoire entre Prut et Nistru. Les manifestations les plus eloquentes de l'indentité sociale etait l'attitudes des nobles envers les paysans et les tsiganes ils leur impose leur statut social supérieur. Cépendant l'identité sociale de la noblesse de la Bessarabie se manifeste par le mode de la vie, les logement, les occupations les études, la vestimentation, l'alimentation, le loisirs etc., ainsi et par le comportement, les attitudes, les visions et les valeurs promovés de cette catégorie sociale.

Социальная идентичность в дворянской среде Бессарабии XIX века

Ключевые слова: дворянство, Бессарабия, социальная идентичность, статус.

Резюме: Социальная идентичность – это осознание личностью своего положения, роли, статуса в обществе. Она проявляется в наличии различных социальных категорий, обладающих своим статусом, правами и привилегиями. Дворянство является классическим примером в этом отношении, потому что, являясь элитой общества, оно часто идентифицирует себя как отдельное сообщество в государстве, превосходящее по статусу другие социальные группы.

Права и привилегии, которыми пользовалось дворянство Бессарабии, обусловили социальную разницу между этой категорией и прочими категориями населения, проживавшего на территории между Прутом и Днестром. Наиболее ярким проявлением социальной идентичности было отношение дворян к крестьянам и цыганам, отражающее превосходство над ними. Образ жизни, места проживания, образование, профессии, одежда, рацион, способы проведения досуга, а также манеры, взаимоотношения, мировоззрение и духовные ценности представителей бессарабского дворянства также являются проявлением их социальной идентичности.

27.02.2017

Cristina Gherasim, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: cristinagherasim@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПАРТИИ И ДЕЯТЕЛИ БЕССАРАБСКОГО ЗЕМСТВА (1869-1917)

Валентин Томулец
Сергей Сычёв

Ключевые слова: земство, политические партии, Бессарабия, Владимир Пуришкевич, Александр Котруцэ, Александр Стюарт, Паул Горе, Константин Писаржевский, Павел Леонард, Константин Мими.

Несмотря на то, что относительно земской реформы в Бессарабии существует ряд исследований (Веселовский 1909-1911; Приклонский 1886; Андриевский 1985; Coadă 2009), тема отдельных личностей, принимавших участие в органах самоуправления, до сих пор остаётся малоизученной. Однако, если обратиться непосредственно к биографиям гласных во время их работы в земствах, можно узнать некоторые особенности функционирования земских собраний и управ.

Цель данной статьи – ознакомить читателя с работой земств в Бессарабской губернии через призму публицистики, мемуаров и органов земской печати того времени. Эти источники довольно субъективны, но именно такие материалы оставили свой отпечаток в облике той эпохи. На данных документах, а также на мнениях самих деятелей о своих коллегах будет прослежен облик земцев и земских групп. Кроме того, будут приведены некоторые факты из работы земских учреждений.

Земство в Бессарабии было одним из тех мест, где весь пореформенный период помещики были в абсолютном большинстве по отношению к другим категориям населения, а земская управа с самого начала и до последних дней своего существования состояла исключительно из дворян. Представителей интеллигенции, владеющих свободными профессиями, среди гласных не наблюдалось. В отличие от других регионов России, в Бессарабии не существовало третьего элемента (или третьего сословия), представлявшего рабочих фабрик и заводов, купцов и промышленников (Приклонский 1886, 88).

Во время подготовки земской реформы в Бессарабской области Министерство внутренних дел произвело подсчёты уездных гласных согласно статистическим данным и распределило их число в каждой из трёх курий. Результат подсчётов можно проследить по Таблицам 1 и 2. Как можно увидеть далее, проект расчётов в реальности не совпадал с общественной потребностью.

Таблица 1

Проект расчётов Министерства внутренних дел по количеству уездных гласных для Бессарабии*

Уезды	Число уездных гласных							
	От землевладельцев		От городов		От сельских обществ		Итого	в %
	число	в %	число	в %	число	в %		
Кишинёвский	28	13,8	19	32,2	16	14,7	63	17,0
Оргеевский	31	15,3	4	6,8	16	14,7	51	13,7
Бельцкий	40	19,7	4	6,8	15	13,8	59	15,9
Сорокский	32	15,8	5	8,5	14	12,8	51	13,7
Хотинский	30	14,8	7	11,9	22	20,2	59	15,9
Бендерский	25	12,3	8	13,6	12	11,0	45	12,1
Аккерманский	17	8,4	12	20,3	14	12,8	43	11,6
Всего	**203**	**100,0**	**59**	**100,0**	**109**	**100,0**	**371**	**100,0**

* (Будак 1961, 30).

Таблица 2

Распределение гласных в земствах*

Уезды	Число гласных в уездных земских собраниях				Число гласных в областном земском собрании
	От землевладельцев	От городов	От сельских обществ	Итого	
Кишинёвский	28	19	16	63	10
Оргеевский	20	4	16	40	7
Бельцкий	19	4	15	38	6
Сорокский	19	5	14	38	6
Хотинский	29	7	22	58	10
Бендерский	20	8	12	40	7
Аккерманский	17	12	14	43	7
Всего	**152****	**59**	**109**	**320**	**53**

* (Будак 1961, 34).
** Число гласных от землевладельцев в окончательном подсчёте (подкорректированное).

В Оргеевском, Бельцком, Сорокском, Хотинском и Бендерском уездах число гласных от землевладельцев было подкорректировано так, чтобы оно не превышало число советников от других курий. К примеру, в Оргеевском уезде землевладельцев стало 20, а в проекте их было запланировано 31. В Сорокском уезде их число сократилось с 32 до 19. Более всего дифференциация сказалась на Бельцком уезде, где землевладельцы потеряли сразу 11 мест (с 40 до 29). В Кишинёвском и Аккерманском уездах число представителей от землевладельческой курии не претерпело изменений.

В реальности же мощь дворянства, которое являлось крупным землевладельцем, росла из года в год, как на уездном уровне, так и на областном (губернском).

В 1869-1872 гг. в уездных земских собраниях дворяне составляли примерно 44,7% от общего числа гласных, в 1873-1875 гг. – 48,5%, в 1876-1878 гг. – 50% (Гросул, Будак 1972, 98; Федоров 1974, 67).

В 1873-1875 гг. в число гласных, представленных в губернском земском собрании, входило 78,2% дворян, в 1885-1887 гг. – 81,6%, в 1888-1890 гг. – 90,6%, в 1891-1893 гг. – 91,6%, а в 1897- 1899 гг. – 92,1% (Гросул, Будак 1972, 99).

Помещики научились обходить запреты, предусмотренные законодательными актами, и чтобы получить место в земском собрании шли на выборы не от курии крупных землевладельцев, а от курии сельских обществ (Приклонский 1886, 91). В 1883 году от имени губернатора были зафиксированы нарушения на выборах уездных гласных. В Кишинёвском уезде дворяне избирались от сельского общества. Губернатор оправдывал это тем, что такая процедура допускалась законом, и что, будучи избранными, они увеличат число интеллигентных людей в собраниях (Будак 1961, 35). Выборы фальсифицировались под непосредственным руководством непременных членов по крестьянским делам, а также мировых судей. Для реализации своих избирательных задач в качестве исполнителей привлекались волостные старшины. Корреспонденты «Одесского Листка» в конце 1884 года писали, что непременные члены запугивали крестьян и приказывали избирать того-то и того-то, и крестьяне ничего не могли с этим поделать (Приклонский 1886, 91).

Обладая по закону только полномочиями по хозяйственной части, земство в некоторых случаях принимало участие и в политических процессах. В январе 1905 г. бессарабское земство, наряду с калужским, курским и другими земскими собраниями, просило о созыве общеземского собора из «свободно избранных представителей дворянства, с тем, чтобы сказать своё слово» (Мартов, Маслов, Потресов 1910, 6; Веселовский 1910, III, 608-609). По сути, это было требование создания прообраза парламента Российской империи, где достойные люди могли быть избраны для разработки и обсуждений законопроектов, впоследствии представляемых императору на рассмотрение. Это явилось результатом кро-

вавого воскресенья 9 января 1905 года, когда были разогнаны шествия рабочих в Санкт-Петербурге, что дало толчок к политическим преобразованиям по всей России.

Кроме призыва к созданию общеземского собора, бессарабское земское собрание от 16 декабря 1905 года ходатайствовало от имени **Владимира Пуришкевича**[1] «о немедленном составлении списков в выборщики в Государственную Думу». Этот же В.Пуришкевич был одним из организаторов убийства Г. Распутина (Веселовский 1911, IV, 54). Отец этого земца – Митрофан Пуришкевич, также был гласным от Аккерманского уезда и отстаивал идею об открытии в Бессарабии только церковно-приходских школ. Это аргументировалось тем, что «назначение школы – сделать детей честными, нравственными, богобоязненными гражданами, проникнутыми интересами нашего государственного единства... Только такая школа – единственно возможная для народного образования вообще, а для Бессарабской губернии в особенности» (Веселовский 1911, IV, 245).

Сергей Урусов, будучи губернатором Бессарабии, оставил заметки о различных сторонах жизни в губернии. Не обошел он вниманием и земцев, и самым ярким из них дал характеристику. По воспоминаниям губернатора, Пуришкевичи пользовались вполне заслуженно плохой репутацией, но благодаря своим богатствам, пронырливости и неразборчивости в средствах имели весомое влияние, что приводило к достижению поставленных ими целей. Испорченное Пуришкевичами Аккерманское земство, по меткому замечанию Урусова, стало несчастным исключением (Урусов 1909, 144).

Если проанализировать то, как представляли себе земство в Бессарабии публицисты, можно констатировать, что их мнения не сильно отличались друг от друга. В своей статье «Подвиги бессарабского земства» М. Ревва дал следующую характеристику этому земству: «старое бюрократическое вино, разбавленное жиденькой водицей самоуправления» (Веселовский 1911, IV, 239). Через 5 лет появляются новые заметки, и, судя по ним, «это не есть даже самоуправление, а какое-то самоуправство дворянской партии» (Веселовский 1911, IV, 240).

В газете «Одесский Листок» приводилось мнение господина Дульского о гласных: «люди, вошедшие в состав гласных настоящего трёхлетия, не имеют ничего общего с земскими интересами; мало того, они, если хотите, не усвоили себе даже самых элементарных представлений о назначении местного самоуправления и о тех целях, какие они должны были преследовать» (Приклонский 1886, 96).

Что же касается печатных изданий, в них имелись и хвалебные отзывы. Павел Крушеван выделил тот факт, что реформы шестидесятых годов нашли в среде бессарабской молодёжи, получавшей образование в университетах России, выдающихся деятелей. «Благодаря этому, – писал Крушеван, – бессарабское

[1] **Владимир Митрофанович Пуришкевич** (12 августа 1870 - 1 февраля 1920) – выходец из бессарабских (молдавских) землевладельцев. По отцу Митрофану Васильевичу Пуришкевичу (1837-1915) – внук священника Василия Васильевича Пуришкевича (1800-1882), выслужившего для своего сына потомственное дворянство; по матери – родственник историка-декабриста А.О. Корниловича. Окончил с золотой медалью Кишинёвскую гимназию. Учился на историко-филологическом факультете Новороссийского университета. С 1895 г. гласный, в 1897-1900 гг. – председатель Аккерманской уездной земской управы, гласный Бессарабского губернского земства. С 1904 по 1906 гг. – чиновник для особых поручений (в чине статского советника при министре внутренних дел В.К. Плеве). Затем работал в хозяйственном департаменте и Главном управлении по делам печати Министерства внутренних дел (май-декабрь 1905). В августе 1907 г. уволен со службы в чине действительного статского советника. Вступил в первую монархическую организацию России, «Русское собрание», вскоре после её создания, и неоднократно избирался в руководящий Совет. Один из лидеров монархической организации «Союз русского народа» и создатель «Союза Михаила Архангела». Был председателем редакционной коллегии Книги русской скорби. Заседал во II, III (депутат от Бессарабской губернии) и IV Государственной думе (депутат от Курской губернии). Член правой фракции. Широкую известность Пуришкевичу принесли разного рода оскорбительные и хулиганские выходки во время парламентских заседаний, за что он неоднократно был удаляем из Думы. Участник убийства Григория Распутина. После Февральской революции 1917 года выступил против Временного правительства и вёл работу по созданию подпольных вооружённых организаций монархического толка. После большевистского путча ушёл в подполье и попробовал организовать заговор с целью свержения Советской власти. Был арестован по обвинению в контрреволюционном заговоре, но освобожден из тюрьмы после личного вмешательства Ф. Э. Дзержинского и комиссара юстиции Северной коммуны Н.Н. Крестинского. В 1918 году уехал на юг, принимал участие в организации идеологической и пропагандистской поддержки белого движения, сотрудничал с А.И. Деникиным. Умер в 1920 г. в Новороссийске от сыпного тифа (https://ru.wikipedia.org/wiki/Пуришкевич, Владимир _Митрофанович, *последнее посещение 15.01.2017*).

земство завоевало себе видное положение среди других земств (даже внутренних русских)» (Крушеван 1896, 323).

Для дворян земство стало рычагом в управлении Бессарабией. Можно предположить, что оно стало некой компенсацией за потери, понесённые в результате двух крестьянских реформ 1861 и 1868 гг. По высказыванию одного из жителей губернии, Бессарабское земство стало *alter ego* Бессарабского дворянства (Веселовский 1911, Том IV, 240). Кто побеждал на дворянских выборах, тот и побеждал в земских собраниях.

Примечателен тот факт, что именно в Бессарабии зафиксирован «централизованный» характер «партий». Родственные связи поглотили властные структуры, что особенно проявлялось во время выборов гласных. Победившая дворянская семья получала, как правило, всю полноту власти во всех уездах, отстраняя своих конкурентов откуда только можно было.

Самыми мощными земскими партиями в истории Бессарабии стали «Старогреческая» и «Молодая Бессарабия».

Один из корреспондентов газеты «Одесский вестник» довольно ярко охарактеризовал «Старогреческую партию»: «это партия крупных землевладельцев, кичащихся своим состоянием и погружённых в созерцание собственного совершенства, ведущих свои родословные чуть ли не от Комненов или Палеологов. Но будучи сами по себе малочисленны, они постарались привлечь в свой лагерь людей, от которых требуется только слепое повиновение правящему кругу. Для притягивания в свою сферу подобных деятелей здешние олигархи, не стесняясь, раздают им различные блага... Страх ответственности и нужда в протекции ещё более приковывают их к могущественным патронам» (Будак 1961, 40-41).

«Молодая Бессарабия» не сильно отличалась от этой партии, от своего противника. В целом, обе применяли те же методы (такие, как подкуп гласных), усиливая свою власть. Руководство земскими учреждениями – вот истинная цель обеих «партий». В конце 80-х годов агроном М. Неручев свидетельствовал, что «ни условия развития народа, ни условия его материального благосостояния... бессарабских гласных не занимают» (Веселовский 1911, IV, 240). Помощник начальника бессарабского губернского жандармского управления в своём политическом обзоре за 1886 год писал: «Лица, близко стоящие к управлению земством, безусловно поглощены партийными интересами, заключающимися, главным образом, в том, как бы получить должность» (Будак 1961, 41). Чтобы достичь подобных целей приходилось устранять и достойных людей, приносящих пользу, однако не имеюших средств для дачи взятки. Зачастую безнаказанность приводила и к ужасным последствиям. В этом случае примечателен случай председателя Оргеевской земской управы господина Козака, который пользовался своим служебным положением для извлечения выгоды. Были разные случаи с его участием, но самым скандальным стало дело кражи всех денег из кассы уездного земства. После придания огласке этого случая Козак застрелился (Будак 1961, 43).

Не отличаясь друг от друга по каким-либо принципиальным позициям, эти две помещичьи «партии» бились наравне за свои личные интересы, не позволяя при этом противоположной стороне хоть в чём-то преуспеть. В 1876 году в земском собрании Бессарабии схлестнулись председатель губернской земской управы Павел Викторович Дическу, относившийся к партии молодых молдаван-прогрессистов, и председатель Кишинёвского окружного суда, коллежский асессор Фёдор Фёдорович Крупенский. Победила вторая партия, и как было отмечено ранее, только от победившей силы назначались люди на управляющие должности. Благодаря тому, что Ф. Крупенский был членом ревизионной комиссии, результат был предопределён в его пользу: в дальнейшем утверждались только те решения, которые исходили от него лично (Будак 1959, 377-378).

Напряжённая атмосфера в земстве отмечалась и со стороны властей губернии. Бессарабский губернатор докладывал министру внутренних дел Российской империи о положении в органах самоуправления. Подчёркивалась враждебность партий, которая длится с их основания в семидесятых годах XIX века. Программы земских групп не содержали ничего такого, что сказывалось бы положительно на крае: они преследовали узкие корыстные цели (Будак 1959, 378).

Борьба между двумя влиятельными группировками велась постоянно. К началу 80-х годов XIX века «Старогреческая партия» одолела «Молодую Бессарабию», полностью сместив её с политической арены к 1887 году. Современники отмечали, что порядочные земцы из «Молодой Бессарабии» смогли вернуться в земства только в начале XX века, и то в качестве рядовых гласных, без полномочий по управлению (Веселовский 1911, IV, 240).

Нередко борьба за власть велась довольно ожесточённо и коварно. В этом контексте приведём лишь один случай, произошедший в январе 1884 года. В губернском земском собрании намечались выборы его членов от власти. Руководящее большинство собиралось провести своих кандидатов, однако этому решила помешать оппозиция, которая не была широко представлена в этом собрании. Властные круги нашли способ провести спокойно выборы: они были назначены на субботу, когда в Кишинёве проходили увеселительные мероприятия. Так многие нежелательные гласные из различных уездов Бессарабии были заманены в «ловушку». Оппозиция предпочла развлекаться (она состояла в основном из молодых людей), чем присутствовать на скучном, хоть и важном заседании. В результате этот план сработал блестяще: кандидаты от власти были избраны без какого-то давления со стороны оппозиции, как и планировалось (Приклонский 1886, 90).

Как отмечалось выше, признак родства сыграл огромную роль, если не главную. В составе каждой из дворянских земских группировок было много родственников. Так, в 1881-84 гг. из 52 губернских гласных 18 были родственниками: 4 брата Семиградовых, 2 – Крупенских, 2 – Синадино, 2 – Дунка, 2 – Котруца. В 1902 г. Крупенских стало уже 6 (Веселовский 1911, IV, 241).

На протяжении всего периода существования земских собраний и управ род **Крупенских** был одной из самых влиятельных сил, сыгравших огромную роль в развитии края. Правый публицист Павел Крушеван был противником Крупенских и однажды заявил, что их семейный «клан» узурпировал земства, а вдобавок создал режим «дикого восточного деспотизма» в Бессарабии, подавляя посторонние неугодные инициативы (Кушко, Таки 2012, 282). Так, в «Записках губернатора» Урусова отмечалась сплочённость Крупенских в общественных собраниях, их важная роль. Как и Крушеван, Урусов отметил, что «эта семья подавляет любую стороннюю инициативу, вызывавшую нелюбовь к ней и обвинение в семейной исключительности». В вопросах расширения местного самоуправления они были признаны отчасти либералами. Делая выводы о Крупенских, губернатор не считает их роль отрицательной для края (Урусов 1909, 139-140).

Следует особо отметить, что именно Крупенские были активными сторонниками создания такого института управления, как земство. Николай Матвеевич Крупенский – предводитель бессарабского дворянства, в октябре 1866 года в записке на имя министра внутренних дел представил свои предложения по проведению реформы. Были отмечены три вопроса, которые могли быть решены с участием земцев: учреждение земского банка; переложение натуральных повинностей в денежные; строительство железной дороги от Черновцов до Днестра, при этом путь проходил бы через Кишинёв (Будак 1961, 31). Для крупных землевладельцев, таких как Крупенские, земства становились бы инструментом проведения нужной для них политики. Банк предоставлял бы помещикам земельный кредит, или на одном заседании был бы решён вопрос с дорогами, строительство которых открывало бы новые внутренние и внешние рынки сбыта (Будак 1961, 31).

Крупенский считал, как и царское правительство, что самоуправление в Бессарабии могло бы стать для соседей витриной Российской империи. По этому поводу он написал следующее: «Мы стоим на окраине империи, в соседстве с такими державами, для которых каждая наша неудача, малейшая наша оплошность составляют уже их собственное торжество... Нами и нашим положением соседи наши оценивают общую деятельность русского правительства... нет более благоприятной минуты для распространения земской реформы и на Бессарабию, как именно настоящая» (Будак 1961, 32).

Самым первым председателем областной земской управы был избран **Константин Писаржевский**. Этот пост он занимал с 1869

по 1872 г. Благодаря его стараниям появился такой печатный орган, как «Сборник бессарабского земства» (выпускался с 1870 по 1880 г.), где размещались как решения уездных земств, так и постановления губернского уровня. Наряду с «Вестником бессарабского земства» (существовал с 1881 по 1885 г.), сборник стал одним из ценнейших источников, позволявших следить за работой гласных, рассматривать их предложения. Когда он был председателем областной управы, в ведении и на содержании земства оказалась кишинёвская женская гимназия (Сборник 1872, 12-18). В декабре 1872 года К. Писаржевский вместе с П. Дическу и И. Лисовским внесли предложение о создании новой земской единицы – всесословной волости с дальнейшим подчинением её уездному земству, чтобы улучшить управление хозяйством (Сборник 1874, 150-156). Однако губернское земство отвергло это важное административное предложение. Будучи членом ревизионной комиссии, он прекрасно понимал, что положение в области финансов и статистического исследования катастрофическое и, исходя из этого, отметил следующее: «ещё несколько лет такого хозяйства и бессарабское земство рискует предстать перед судом» (Приклонский 1886, 94). Однако его слова не возымели воздействия. В середине 70-х годов XIX века фигура Писаржевского исчезает с политического поля.

Своего рода оппозиция в земстве была представлена в лице семьи **Лисовских.** Они властвовали в Хотинском уезде с самого основания земств (в 1869 году) и до 1881 г., после чего потеряли влияние, и впоследствии в нем постоянно господствовали Крупенские.

В восьмидесятые годы XIX века Егор Львович Лисовский попытался привнести ряд новшеств в земскую жизнь. Например, хотел организовать врачебный совет, эта идея была отклонена земским собранием, как и другая его инициатива, согласно которой все сословия должны отбывать дорожную повинность (Веселовский 1911, IV, 241).

Егор Лисовский выделялся своими прогрессивными идеями, в том числе и образовательного характера. В 1887 году он, наряду с земцами А. Котруцэ, И. Навроцким и другими, предложил выделить финансы для переноса учительской семинарии из Байрамчи в Аккерман, отмечая важность этого учреждения в развитии дела народного образования. Однако губернское земское собрание 21 голосом «против» отклонило это полезное предложение, только 9 голосовало «за» (Coadă 2009, 111; Бессарабское 1887, 235). Он на время смог даже потеснить клан Крупенских в Хотинском земстве, став в период 1900-1903 гг. председателем Хотинского уездного земского собрания. Только усилиями Лисовского в Хотинском уезде уровень народного образования вырос. В 1897 г. в Бессарабии было всего 17 земских школ, из которых 8 – в Хотинском уезде, а остальные 9 – в Сорокском (Доклады 1905, 112). К 1905 году земских школ в губернии насчитывалось уже 126, причём на Хотинский уезд приходилось 63 (Доклады 1905, 112). Перед смертью Лисовский оставил завещание, согласно которому его имение переходило в распоряжение земства.

Во время существования земских органов местного самоуправления имело место либеральное движение. Одной из задач, которые оно ставило перед собой, была децентрализация управления на местах. В разных местах оно имело большее или меньшее число представителей, в Бессарабии же оно было представлено лишь бароном **Александром Стюартом** (Пирумова 1977, 92; Boldur 1940, 190-191). Губернатор видел в нём человека просвещённого, стремившегося к демократизации земства, однако не получавшего от оного поддержку (Урусов 1909, 142). Костюженская лечебница для душевнобольных была названа «любимым детищем Стюарта». Отмечалось, что вряд ли найдётся в империи лечебница, подобная Костюженской, хоть и были заметны её неудобство и дороговизна в содержании (Урусов 1909, 143).

На первом же земском собрании, состоявшемся в ноябре 1869 года, барон Стюарт выступил с предложением о мерах по развитию народного образования. Он считал, что поднятие уровня образования наряду с обеспечением здравоохранения – это и есть залог нравственного и материального преуспевания области в будущем. Гласным было предложено собрать информацию об этих сферах жизни и разработать проекты для дальнейшего их развития (Сборник 1871а, 73-74). Через полгода на внеочередном заседании земского областного

собрания было принято решение о распределении полномочий, связанных с народным образованием, между уездными земствами (Сборник 1871б, 49-55).

Выдающимся достижением Стюарта стало открытие земского музея, и он же стал его первым директором. В 1889 году была открыта сельскохозяйственная и промышленная выставка, а после её проведения экспонаты перешли во владение музея. Кроме того, в музее хранились скелеты, анатомические препараты, зоологические коллекции и др. (Coadă 2009, 77).

В период, когда А. Стюарт был главой земской управы, с 1901 года, наблюдались кое-какие проблески активности земства. Это было время, когда бессарабские земские органы выдвигали интересные идеи с тем, чтобы оживить жизнь края. А. Стюарт не остался незамеченным и на общероссийском уровне. В феврале 1904 года он принимал участие в императорской подготовительной комиссии для разработки круга задач местных речных комитетов. Согласно постановлению губернского земского собрания участвовал в совещаниях при департаменте земледелия по вопросам виноградарства и виноделия. В октябре 1904 года председатель управы Стюарт, по поручению управы, совершил поездку в Москву, на съезд председателей губернских управ. На съезде обсуждались вопросы дальнейшего развития общеземской помощи раненым и больным воинам. В ноябре этого же года Стюарт участвовал в общеземском съезде, проводившемся в Санкт-Петербурге (Отчёт 1904, 3-4). Кроме этого, барон принимал участие в губернском совещании по пересмотру законоположений о крестьянах, а также был председателем комиссии, созданной для рассмотрения проекта положения о крестьянском общественном управлении (Отчёт 1904, 3-4). В следующем году председатель управы снова поехал в Москву на общеземский съезд, а также лично ходатайствовал о выделении в ускоренном порядке 50000 рублей на содержание Костюженской лечебницы (Отчёт 1905, 3).

Однако в 1905 году реакционное губернское земское собрание отказалось рассматривать доклады предыдущей управы, выразив ей вотум недоверия, тем самым загубив прекрасные начинания, которые только стали реализовываться (Веселовский 1911, IV, 57). На смену барону приходит крайне правый Д. Семиградов.

Своим стремлением к развитию виноградарства выделялся земец из Бендерского уезда **Константин Мими**. Родился он в Кишинёве в 1868 году, но детство провёл в имении Урсоя (Тарнакин, Соловьёва 2011, 197-198). После окончания Первой мужской гимназии с отличием, учился в Новороссийском университете, на юридическом факультете. В этот период он начинает интересоваться виноделием и отправляется в Высшую агрономическую школу в Монпелье. Вернувшись домой, К. Мими начинает экспериментировать с сортами винограда (Тарнакин, Соловьёва 2011, 198). Приобретается инвентарь, в Бендерском уезде он открывает двухэтажный подвал для хранения и выдержки вина. Виноградное хозяйство «Бульбока» было не только местом производства вина, которое экспортировалось в Москву, Одессу и во Владивосток, но и местом, где люди любого достатка могли обучиться винному делу, тем самым приобретая профессию (Тарнакин, Соловьёва 2011, 156, 161). В период с 1900 по 1903 г. Мими являлся гласным Бендерского уездного земского собрания. С 1907 по 1912 г. был председателем Бендерского земства (Coadă 2009, 238), а с 1913 года возглавлял губернское земское собрание (Coadă 2009, 230).

Другой идеей К. Мими являлось разведение домашнего скота. В 1911 году по его инициативе в Бухару была отправлена экспедиция для покупки земством каракулевых овец. Правительство выдало отправившимся земцам командировочные документы, по которым русские представительства должны были оказывать делегации помощь по приобретению овец (Тарнакин, Соловьёва 2011, 198). Купленные овцы были доставлены в село Тодорешть, где было открыто хозяйство, привлекшее к себе внимание овцеводов из соседних губерний. Другой наиважнейшей заслугой Мими стало проведение телефонной связи в Бендерском уезде (Тарнакин, Соловьёва 2011, 199).

О том, какими были земства, можно судить по книге **Павла Леонарда** «Несколько слов о земстве вообще, о бессарабском в особенности». Опытный земец считает институт земства полезным для самоуправления, и в то же время обвиняет своих коллег в расточитель-

ности: если на содержание уездных земских собраний было выделено 5000 рублей, то на народное образование всего 500 (Леонард 1871, 19). Автор книги в недоумении: как член управы от поселян, не будучи до конца грамотным, может присутствовать на заседаниях, где принимаются решения, определявшие судьбы людей, не вникая в суть вопросов, при этом получая лишь за присутствие бóльшую сумму, чем выделено на то самое образование (Леонард 1871, 19-20). П. Леонард отметил, что с учреждением земства многие ждали открытия новой эры – эры трезвого понимания повсеместных и хозяйственных нужд; активной деятельности на общую пользу, которая заменит собой, противоположную ей сухую, канцелярскую работу (Леонард 1871, 37-38). Однако мечты об идеальном общественном механизме самоуправления разбились о ту же бюрократию, жаждущую больших окладов. Пламенный сторонник общественного обустройства, Леонард всё же хочет видеть этот механизм в развитии.

Существенной проблемой для земств стал вопрос гласности и публичности. Над земством как будто нависла завеса тайны: корреспонденты, находящиеся в Бессарабии, по замечанию Леонарда, могут писать только о национальной кухне, ни разу не упомянув о происходящем в земстве (Леонард 1871, 47-48).

В общем, для П. Леонарда земство так и осталось «новым местом для обложения и взимания налогов, игнорируя все живые интересы края» (Приклонский 1886, 96).

В качестве довода о состоянии дел в крае можно привести следующие слова ярого защитника дворянства Леонарда: «Каждый раз, когда вы вступаете в которое-либо из собраний края, безотрадная картина страны невольно предстаёт перед вами: она давит вам сердце; вы не можете испустить вновь крика отчаяния и не заговорить в сотый раз об известных болях края, которым не предвидится конца. Но вас поддерживают вяло, апатично, как-то безнадёжно, и спешат перейти скорее к баллотировке, к партийным интересам, к интересам службы, – да, службы, этого Молоха, поедающего все у нас и составляющего Альфу и Омегу бытия для многих, не дающего покоя и возможности заняться делом» (Приклонский 1886, 97). Это несколько громкое и неоднозначное высказывание наглядно демонстрирует ситуацию в земствах и в то же время ещё раз подтверждает высказанные ранее мнения, исходившие от самых различных сословий.

На основании вышеперечисленных мнений и со слов самих общественных и политических деятелей Бессарабии можно сделать вывод о некой деградации структур самоуправления, где даже если и были прогрессивные земцы, то их неплохие или либеральные идеи тут же подавлялись. Это, однако, не означает, что земство было само по себе регрессивным инструментом. Изложенные здесь мысли – это всего лишь часть истины, переданной в виде ощущений людей, их субъективного мировоззрения. Чтобы понять суть всей системы земского самоуправления, нужно также обратиться к статистическим данным, и только в этом случае картина представится наиболее объективной.

Были в Бессарабском земстве и представители национального движения, боровшиеся за сохранение национальной культуры и за использование родного языка во всех сферах жизни. В 1883 году группа молдавских бояр ходатайствовала о разрешении использовать в земском и дворянском собраниях молдавский (румынский) язык. На что губернатор ответил отказом, мотивировав тем, что «Бессарабская губерния – это особенная, приграничная территория, где русский язык должен поддерживаться более тщательно» (Будак 1959, 375; Negru 2000, 133-135). В 1905 году, в связи с усилением революционного движения во всей империи, все более начинают проявлять себя и национальные движения. Во время революции 1905 года в бессарабском земстве национально-ориентированные силы создают «Общество молдавской культуры», которое в декабре 1905 года выдвигает русскому правительству требование о введении преподавания на румынском языке в школах (Будак 1959, 382).

Одним из членов такого общества был **Александр Котруцэ**. Родился в 1827 году. После окончания Кишинёвской гимназии в 1847 году продолжил своё образование в одесском Ришельевском лицее. Окончив его, стал работать в земской областной управе, заменяя К. Писаржевского в случаях его отсутствия на заседаниях (Stefanov 2009, 79).

Важной его заслугой является то, что именно он предложил открыть сельскохозяйственные школы в трёх местах: Пуркарь, Кокорозенах и Гринэуцах (Вестник 1883, 35-51). Также он первый высказал идею о том, что молодёжь необходимо отправить в лучшие российские университеты. Впоследствии эту идею поддержали и другие. В 1873 году для учёбы в Российских университетах были отобраны 23 человека, получившие стипендию в размере 200-250 рублей (Stefanov 2009, 81). Стипендии были закреплены за представителями коренного населения, хорошо проявившими себя в учёбе.

В 1875 году по предложению Котруцэ были введены правила по обслуживанию дорог. Все дороги в Бессарабской губернии делились на 5 категорий, в зависимости от их значения. Государственные органы власти занимались строительством и содержанием дорог первой категории, дорогами пятой категории занимались волостные правления, а дороги второй, третьей и четвёртой категорий были переданы в компетенцию земства (Сборник 1875, 344-351). По случаю 25-летия воцарения Александра II А. Котруцэ добился открытия на территории Бессарабской губернии ремесленных школ, целью которых было «развитие ремесленничества и промышленности» (Stefanov 2009, 81).

Другим культурным деятелем был **Паул Горе**, который состоял в Оргеевской земской управе, а с 1910 года стал председателем Бессарабского земства (Colesnic 1993, 105).

Согласно отчёту губернской земской управы, в 1911 году на П. Горе возлагались следующие обязанности: заведывание судебным отделением и делами о стипендиатах, библиотекой-читальней, архивом, складом канцелярских принадлежностей, родильным приютом, земской школой фельдшериц – повивальных бабок, выпиской и рассылкой антидифтерийной сыворотки, взысканием недоимок за лечение в губернской земской больнице и в Костюженской лечебнице, типографскими заказами управы, ветеринарным отделением и участие в заседаниях губернского совещания по продовольственному делу (Отчёт 1913, 2). В управе Горе имел достаточно много обязанностей, по сравнению с другими ее членами, и в ответственности уступал только председателю управы А. Ф. Алейникову.

В 1912 году П. Горе вместе с Н. Кассо, В. Строеску и М. Лазо настаивал на введении преподавания на молдавском языке в школах (Coadă 2009, 245). После начала Первой Мировой войны Горе отвечал за разрешение санитарных и хирургических проблем в местах военных действий. Его перу принадлежит работа «Самоуправление и земство» (Gore 1920), вышедшая в 1920 году, после объединения Бессарабии с Румынией и ликвидации земских учреждений. В ней в аналитической форме была изложена работа земств, их успехи и неудачи. Горе считал, что после 1918 года в таком органе самоуправления, как земство, не было необходимости, однако относительно значимости земств в период нахождения Бессарабии в составе Российской империи высказывал следующее: «если бы не существовало земства, мы бы не смогли иметь того малого, что было собрано с таким трудом, а именно культурного приобретения. Если бы не существовало земства, мы бы не имели места, где можно было бы поднять вопрос о необходимости введения в школах родного языка... Мы работали в земстве, так как не имели другого места, где могли бы служить своему народу» (Coadă 2009, 246). Эти слова подчёркивают приверженность Горе своим национальным идеалам, за которые он боролся всю жизнь.

Более полувека составила история земского самоуправления в Бессарабии. Оно стало одним из 34 земств, основанных в Российской империи. Здесь было позволено организовать орган самоуправления, в отличие от Польши, Сибири, Средней Азии и др.

Что же получил край за эти годы?

Во-первых, было получено право решать самостоятельно свои хозяйственные вопросы, хоть и в ограниченном формате, когда вышестоящий губернатор мог заблокировать неугодное ему решение. Нельзя, однако, говорить о какой-либо демократии в земствах, так как в них не было репрезентативного голосования: выборы в них имели место по куриям, то есть по сословиям, где было расслоение на богатых и бедных, олигархов и нищих, чиновников, мещан, крестьян, к тому же с имущественным цензом. И даже в курии от сельских обществ во время выборов оказывалось давление со стороны крупных землевладельцев на крестьян, чтобы они сделали «правильный» выбор.

Хотя земства должны были заниматься чисто хозяйственными вопросами, они не стеснялись принимать участие и в решении политических вопросов. Дворяне объединялись в более крупные группы или партии, с тем чтобы получить власть и реализовывать свои планы. Ярким примером в этом смысле является Павел Николаевич Крупенский, представитель Хотинской уездной земской управы в 1897-1899 гг., чьи политические устремления привели его в Государственную Думу II и III созывов, где он выступал от правых. Вообще, семья Крупенских это отдельный феномен в земстве Бессарабии, так как эта узкосемейная группа к началу XX века разрослась до 6 человек.

Во-вторых, земства пропагандировали развитие в области сельского хозяйства, стараясь модернизировать его при помощи современных машин, формирования агроклубов и ветклубов на участках. Являясь одним из центров земледелия, Бессарабия привлекала земцев более активно работать в направлении сельского хозяйства, а учитывая тот факт, что в губернии главную роль играли крупные землевладельцы, деятельность земства имела большое значение в развитии разных отраслей сельского хозяйства.

В-третьих, земцы старались соответствовать общим тенденциям в политике и в 1905 году начали искать решения проблемы развития школ. Однако средств не хватало, и проект пришлось свернуть. Что касается земских школ, мало что можно сказать о них позитивного. Это была не самая сильная сторона земского органа. Да, земские школы создавались, создавались также учительские семинарии (к примеру, в Байрамчи), студенты отправлялись на учёбу со стипендией, однако мощного эффекта эти акции не дали. Как была высокой безграмотность среди населения, так и осталась.

В-четвёртых, земства обеспечили расширение путей сообщения, связав Бессарабию не только внутренними дорогами, но и соединив её с губерниями России; они также открыли пути на запад, в частности в Австро-Венгрию, Румынию и т.д. Кроме того, началось благоустройство реки Днестр с целью её экономического использования, она стала судоходной. Если говорить современным языком, были найдены логистические решения для соединения губерний в одну экономическую цепочку и для формирования рынка капитала и общества.

В-пятых, земство стало в определённом смысле площадкой, на которой базировалось национальное движение, особенно в последние годы осуществления реформы. При помощи земцев выдвигались предложения о введении молдавского (румынского) языка в общественную и деловую жизнь как языка обучения в школе. Несмотря на то, что эти попытки не увенчались успехом, они стали платформой для достижения таких целей в будущем. В земстве могли реализовывать свои амбиции дворяне, потерявшие крепостных и земли, а это был сильный удар по такому привилегированному сословию, который мог привести к неприятным сюрпризам для власти, если бы не удалось разрешить ситуацию.

Библиография

Андриевский 1985: В. Андриевский, Бессарабское Земство (1890-1914). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Кишинев 1985).

Бессарабское 1887: Бессарабское Губернское Земское собрание XVIII очередного созыва 1887 года. Отчеты и доклады Губернской Земской Управы и Постановленія собранія (Кишинев 1887).

Будак 1959: И. Будак, Общественно-политическое движение в Бессарабии в пореформенный период (Кишинёв 1959).

Будак 1961: И. Будак, Буржуазные реформы 60-70 гг. XIX в. в Бессарабии (Кишинев 1961).

Веселовский 1909-1911: Б. Веселовский, История земства за сорок лет, т. I-IV (Санкт-Петербург 1909-1911).

Вестник 1883: Вестник Бессарабского земства, № 1 (Кишинёв 1883).

Гросул, Будак 1972: Я. Гросул, И. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1861-1905 гг.) (Кишинев: Картя молдовеняскэ 1972).

Доклады 1905: Доклады по народному образованию Бессарабской губернской земской управы 1905 г. (Кишинёв 1905).

Крушеван 1896: П. Крушеван, Что такое Россия? Путевые заметки (Москва 1896).

Кушко, Таки 2012: А. Кушко, В. Таки, Бессарабия в составе Российской империи, 1812-1917 (Москва: Новое литературное обозрение 2012).

Леонард 1871: П. Леонард, Несколько слов о земстве вообще, о бессарабском в особенности (Одесса 1871).

Мартов, Маслов, Потресов 1910: Л. Мартов, П. Маслов, А. Потресов, Общественное движение в России в начале XX-го века (Санкт-Петербург 1910).

Отчёт 1904: Отчет о действиях Бессарабской Губернской Земской Управы за 1904 год. Губернскому земскому Собранию XXXXVII очередной сессии в 1904 году (Кишинёв 1904).

Отчёт 1905: Отчет о действиях Бессарабской Губернской Земской Управы за 1905 год. Губернскому земскому Собранию XXXVIII очередной сессии в 1905 году (Кишинёв 1905).

Отчёт 1913: О составе служащих в губернской земской управе; о распределении между ними занятий. Отчет о действиях Бессарабской Губернской Земской Управы за 1911 г. Губернскому земскому собранию XLIV-й очередной сессии в 1913 г. (Кишинев: Типография В.В. Якубовича 1913).

Пирумова 1977: Н. Пирумова, Земское либеральное движение (Москва: Наука 1977).

Приклонский 1886: С. Приклонский, Очерки самоуправления земского, городского и сельского (Санкт-Петербург: издание Ф. Павленкова 1886).

Сборник 1871а: Сборник Бессарабского Земства, № 1 (Кишинев 1871).

Сборник 1871б: Сборник Бессарабского Земства. По вопросу о распределении земских повинностей на губернские и уездные, № 2 (Кишинев 1871).

Сборник 1872: Сборник Бессарабского Земства, № 1-2 (Кишинев 1872).

Сборник 1874: Сборник Бессарабского Земства, № 1-2 (Кишинев 1874).

Сборник 1875: Сборник Бессарабского Земства, № 2-3 (Кишинев 1875).

Тарнакин, Соловьёва 2011: В. Тарнакин, Т. Соловьёва, Бессарабские истории (Кишинэу 2011).

Урусов 1909: С. Урусов, Записки губернатора (Москва 1909).

Федоров 1974: Г. Федоров, Государственно-административное устройство местного права Бессарабии (1812-1917) (Кишинев 1974).

Boldur 1940: A. Boldur, Istoria Basarabiei, vol. III (Chişinău: Tiparul Moldovenesc 1940).

Coadă 2009: L. Coadă, Zemstva Basarabiei. Aspecte istorico-juridice (Chişinău: Pontos 2009).

Colesnic 1993: Iu. Colesnic, Basarabia necunoscută, vol. I (Chişinău: Universitas 1993).

Gore 1920: P. Gore, Autoadministrarea şi zemstvoul (Chişinău 1920).

Negru 2000: G. Negru, Ţarismul şi mişcarea naţională a românilor din Basarabia (Chişinău: Prut International 2000).

Stefanov 2009: N. Stefanov, Rolul zemstvelor în autoadministrarea locală şi contribuţii lui Alexandru Cotruţa la edificarea acestor instituţii pe teritoriul Basarabiei. Autoadministrarea publică (Chişinău 2009).

Partide politice şi figuri remarcabile ale zemstvei basarabene (1869-1917)

Cuvinte-cheie: zemstva, partide politice, Basarabia, Vladimir Purişkevici, Alexandru Cotruţă, Alexandru Stuart, Paul Gore, Constantin Pisarjevski, Pavel Leonard, Constantin Mimi.

Rezumat: Subiectul pus în discuţie vizează unele partide şi personalităţi marcante care au activat în organul de autoadministrare din Basarabia – zemstva (instituită în anul 1869) şi au contribuit, într-o anumită măsură, la dezvoltarea provinciei. Autorii constată că unii nobili s-au unit şi au format „partide politice". Partidele de zemstvă erau grupe de persoane legate de cele mai influente familii şi personalităţi din Basarabia. Pentru unele dintre ele zemstvele au servit ca teren în care nobilimea îşi putea rezolva interesele personale, altele însă nu s-au limitat la aceste interese şi au muncit pentru binele provinciei. Mulţi nobili numeau zemstva un *„alter ego"* al nobilimii basarabene. Ca rezultat, pe câmpul politic basarabean s-au format două partide de bază – „Tânăra Basarabie" *(Молодая Бессарабия)* şi „Partidul vechi grecesc" *(Старогреческая партия)*, care s-au perindat la putere. La începutul anilor '80 ai secolului al XIX-lea „Partidul vechi grecesc" l-a învins definitiv pe concurentul său şi a luat frâna administrării zemstvei basarabene. Consilierii au văzut în persoana zemstvei din Basarabia un mijloc important şi sigur pentru comiterea abuzurilor. Spre exemplu, preşedintele Consiliului de zemstvă Orhei Cozac a delapidat bani din bugetul zemstvei. După depistarea furtului şi publicarea lui în presă Cozac s-a împuşcat.

Fiecare grupare de nobili includea nu doar persoane legate de anumite interese din viaţa economică şi politică a Basarabiei, dar şi persoane înrudite între ele, legate de interese de neam. În anii 1881-1884, din cei 52 de consilieri guberniali, 18 erau înrudiţi: fraţii Semigradov (4 persoane), fraţii Crupenschi, fraţii Sinadino, fraţii Dunca, fraţii Cotruţă (câte 2 persoane). Familia Crupenschi era cea mai influentă familie din cadrul zemstvei basarabene. Pub-

licistul P. Cruşevan scria în această privinţă că clanul Crupenschi a uzurpat puterea în Basarabia, iar guvernatorul S. Urusov remarca importanţa acestei familii în viaţa economică şi politică a provinciei. Mulţi reprezentanţi ai zemstvei şi-au lăsat amprenta asupra vieţii economice, politice şi spirituale a Basarabiei. K. Pisarjesvki a contribuit în fondarea publicaţiei Zemstvei Basarabene. Familia Lisovski a jucat rolul de opoziţie faţă de familia Crupenschi. Graţie lui E. Lisovski, educaţia populară a luat o anumită amploare în judeţul Hotin. De remarcat faptul că în nici un alt judeţ din Basarabia n-au fost înregistrate asemenea succese în domeniul educaţiei ca în judeţul Hotin. Reprezentantul mişcării liberale, baronul A. Stuart, a jucat un rol important în fondarea Muzeului Zemstvei şi a Spitalului pentru bolnavii cu afecţiuni mentale. A. Cotruţă şi P. Gore, luptători pentru idealuri naţionale, au promovat ideea introducerii limbii române în sferă politică, culturală şi educaţională din Basarabia.

The political parties and significant personalities of the Bessarabian Zemstvo (1869-1917)

Keywords: zemstvo, political parties, Bessarabia, Vladimir Purishkevich, Alexander Cotrută, Alexander Stuart, Paul Gore, Konstantin Pisarzhevsky, Pavel Leonard, Constantin Mimi.

Abstract: This article focuses on some parties and significant personalities who worked in the Bessarabian institution of local self-government – Zemstvo (created in 1869) and contributed to the development of the province. The authors found that some nobles united and formed political parties. Parties of the Zemstvo were groups of persons related to the most influential families from Bessarabia. For some of them the Zemstvo served as a platform on which the nobles could solve their problems. It can be said that the Zemstvo was the "alter ego" of the Bessarabian nobility. As a result, in the political life of Bessarabia two main parties were formed – "Young Bessarabia" ("Molodaya Bessarabiya") and "Old Greek Party" (Starogrecheskaya"), which succeeded each other at the helm of power. In the early 1880s, the "Old Greek party" finally defeated its rival and gained full power in the Bessarabian Zemstvo administration. Counselors saw in the Bessarabian Zemstvo an important and reliable instrument for committing abuses. For example, the Head of the Orhei Zemstvo Council Cozac embezzled money from the Zemstvo budget. When the fact of the theft was uncovered, and this was written about in the press, Cozac shot himself.

Each group of the nobles included not only people related to certain interest in economic and political life of Bessarabia, but also people related by kinship, acting in the family interests. In 1881-1884, 18 of the 52 provincial councelors were relatives: brothers Semigradov (4 people), brothers Krupensky, brothers Sinadino, brothers Dunca, brothers Cotruta (2 people). The Krupensky family was the most influential family in the Bessarabian Zemstvo. The publicist P. Krushevan wrote in this regard that the Krupensky clan usurped all the power in Bessarabia, and the Governor S. Urusov noted their importance in economic and political life of the province. Many members of the Zemstvo left their mark in the economic, political, and spiritual life of Bessarabia. K. Pisarszevsky contributed to the publication of the Bessarabian Zemstvo journal "Vestnik Bessarabskogo Zemstva". The Lisowski family played the role of opposition to the Krupensky family. Thanks to E. Lisowsky popular education began to develop in the Khotyn District. The representative of the liberal movement Baron A. Stuart played an important role in the creation of the Museum of Zemstvo and a hospital for the mentally ill. A. Cotruta and P. Gore, fighters for national ideals, promoted the idea of introduction of the Romanian language in the political, cultural and social life of Bessarabia.

17.01.2017

Др. хаб. Валентин Томулец, Молдавский государственный университет, ул. А. Матеевич 60, MD-2009 Кишинэу, Республика Молдова

Сергей Сычёв, Молдавский государственный университет, ул. А. Матеевич 60, MD-2009 Кишинэу, Республика Молдова

CONACUL FAMILIEI LAZO DE LA PIATRA. REPERE DE MUZEIFICARE

Elena Ploşniţa

Cuvinte-cheie: familia Lazo, conac, memorial, mesaj expoziţional, muzeificare.

1. Serghei Lazo: portret în timp

Istoria o fac oamenii, unii din ei rămân în memoria colectivă, alţii dispar fără urmă. Din categoria celor rămaşi în conştiinţa publică face parte şi familia Lazo. Este o familie moldovenească străveche, de nobili, cunoscută din secolul al XV-lea, ce apare în gramotele moldoveneşti în anul 1443. Ea a dat pe parcursul secolelor numeroşi oameni talentaţi, oameni de stat, de cultură şi ştiinţă, militari şi jurişti. La începutul secolului al XX-lea în această familie va apărea şi un erou al războiului civil din Rusia (1918-1922). Este vorba de Serghei Lazo. Trebuie să menţionăm că despre S. Lazo s-a scris foarte mult în Uniunea Sovietică, mai ales în anii 1945-1985. Numele lui a fost glorificat, faptele lui au fost promovate şi apreciate, el a devenit erou naţional pentru Siberia şi Extremul Orient. Au apărut publicaţii despre viaţa lui S. Lazo şi după destrămarea statului sovietic. Autorii acestor publicaţii, atât cei din Rusia cât şi cei din Republica Moldova pun sub semnul întrebării rolul lui S. Lazo ca comandant al Frontului Transbaikal, locul lui în mişcarea de partizani din Extremul Orient şi moartea tragică a eroului. Trebuie să menţionăm că peste tot în lume culturile au nevoie de legende, de eroi, de personalităţi. Această necesitate îşi găseşte reflectare şi prin muzeificare, prin organizarea şi funcţionarea unor instituţii muzeale consacrate eroilor naţionali şi personalităţilor marcante. După al Doilea Război Mondial, guvernul sovietic a promovat în URSS şi în spaţiul controlat (lagărul socialist) modelul sovietic de muzeu. RSS Moldovenească, fiind parte componentă a URSS, ca republică unională, a fost nevoită să se adapteze noilor condiţii social-economice şi politice. Muzeografia moldovenească a preluat modelul sovietic de muzeu şi pe parcursul a zeci de ani l-a implementat cu succes, creând structuri muzeale aidoma celor sovietice. Iar cultura sovietică acorda o atenţie deosebită muzeografiei memorialistice, muzeificării eroilor revoluţiei din 1917, eroilor războiului civil şi Războiului al Doilea Mondial (Marelui Război pentru apărarea Patriei). Astfel, primele muzee care au fost propuse spre înfiinţare în RSS Moldovenească au fost cele memoriale. Din septembrie 1944 a început procesul de căutare a „eroilor" şi a „evenimentelor" ce urmau a fi muzeificate. Au fost înaintate diverse propuneri – crearea unui muzeu consacrat lui Vladimir Lenin, fondarea Muzeului Revoluţiei, înfiinţarea Muzeului Puterii Sovietice. Este necesar să subliniem că RSS Moldovenească a fost una din puţinele republici unionale care nu a avut parte de asemenea muzee, în schimb a fost unica în care, începând cu anul 1970, a funcţionat Muzeul de istorie a PC al RSS Moldoveneşti. Chiar şi în anul 1989, când a început procesul de lichidare a muzeelor politice, unii specialişti din domeniu propuneau lichidarea Muzeului de istorie a PC al RSS Moldoveneşti şi înfiinţarea în locul lui a muzeului „V.I. Lenin". În ceea ce priveşte eroii războiului civil, în republică, în anul 1944, au fost identificaţi cinci eroi: Ivan Fedko, Iona Iachir, Mihail Frunze, Grigore Kotovski şi Serghei Lazo. În urma discuţiilor cu „savanţii istorici", la începutul anului 1946, guvernarea comunistă a RSS Moldoveneşti a selectat doar doi eroi care urmau a fi muzeificaţi: Grigore Kotovski şi Serghei Lazo. Chiar şi aşa primul muzeu memorial apărut în RSS Moldovenească a fost unul consacrat poetului rus A.S. Puşkin, înfiinţat prin Hotărârea Consiliului de Miniştri nr. 498 din 31 mai 1946 „Despre deschiderea în oraşul Chişinău a Casei memoriale „A.S. Puşkin" şi deschis pentru public la 10 februarie 1948. La 29 iulie 1946 Comitetul Central al PC al RSS Moldoveneşti şi Guvernul RSS Moldoveneşti adoptă Hotărârea nr.648 despre deschiderea la Chişinău a Muzeului republican „G.I. Kotovski". La 9 mai 1948 a fost vernisată expoziţia permanentă, muzeul fiind deschis pentru publicul larg. În anul 1959, în cadrul acestui muzeu, a fost deschisă o secţie nouă: „Viaţa şi faptele de luptă ale lui S. Lazo – erou al

războiului civil". Iar la 7 martie 1974, în satul Lazo (Piatra), Orhei, locul de naştere al lui S. Lazo, a fost inaugurată o nouă instituţie muzeală: Casa memorială „S. Lazo". Muzeificarea eroilor războiului civil G. Kotovski şi S. Lazo a fost un proces destul de complicat, în primul rând din lipsa patrimoniului, a bunurilor culturale memoriale. Apoi, faptele eroilor trebuiau promovate, diseminate în societate. La cererea partidului comunist şi în RSS Moldovenească apar primele lucrări scrise, consacrate lui S. Lazo. A excelat în acest sens istoricul Ivan Nemirov. Anume acest arhivist, istoric l-a mistificat pe S. Lazo, l-a „înrudit" cu Grigore Kotovski şi, de fapt, i-a falsificat viaţa şi activitatea, declarându-l erou legendar al războiului civil din Rusia, care la sfârşitul lunii mai 1920 este arestat de intervenţioniştii japonezi şi ars în focarul unei locomotive. Şi moartea i-a fost inventată. Astăzi mulţi din istoricii ruşi recunosc că S. Lazo a fost împuşcat la Vladivostok, în curtea închisorii în care se afla. În arhivele din Vladivostok se mai păstrează informaţii documentare care dezvăluie adevărul: sentinţa lui S.Lazo a fost îndeplinită nu de japonezi, ci de banda lui Bocikarev (Вострухин 1989, 14). Prima lucrare a lui I. Nemirov a apărut în anul 1958, la editura „Şcoala sovietică" din Chişinău şi purta titulatura „В огне революции: историко-биографический очерк о С. Лазо" (În focul revoluţiei: schiţă istorico-biografică despre S. Lazo). Trebuie să recunoaştem, că în perioada regimului sovietic în RSS Moldovenească au fost scrise piese de teatru, create filme artistice, publicate mai multe lucrări consacrate lui S. Lazo, dar specialistul principal, promotorul lui S. Lazo ca erou legendar al războiului civil, a fost Ivan Nemirov.

Anul 1989 a pus începutul democratizării societăţii moldoveneşti. Eroii epocii sovietice au fost demontaţi, au fost lansate noi idei, înaintate noi personalităţi pentru imortalizare, a început un proces de schimbare a mentalităţii colective în ceea ce priveşte istoria şi valorile naţionale. În vâltoarea tuturor evenimentelor petrecute în societatea noastră de la 1989 încoace şi a schimbărilor de regimuri politice în Republica Moldova, Casa memorială „Serghei Lazo" de la Piatra a continuat să funcţioneze, este adevărat, într-o nouă formulă muzeografică, ca Conacul familiei Lazo de la Piatra, iar monumentul lui S. Lazo la Chişinău nu a fost demolat, stă în picioare şi astăzi. Altfel spus, chipul lui S. Lazo, rămâne în memoria colectivă, dar este interpretat în mod diferit şi acceptat de societatea contemporană. O parte a societăţii îl numeşte „bandit revoluţionar", altă parte îl consideră „antimonarhist înflăcărat". Oricum, este datoria noastră să clarificăm aceste lucruri şi să încercăm să răspundem la întrebarea: Cine este, a fost, de fapt, Serghei Lazo? Este important să argumentăm necesitatea păstrării şi muzeificării conacului familiei Lazo de la Piatra. Statele în domeniul muzeografiei, cunoaşterea procesului de muzeificare a personalităţii lui S. Lazo, a casei Lazo de la Piatra, de la începuturi şi până în prezent ne permit să îndrăznim a căuta răspunsul la aceste întrebări.

Expunerea noastră este bazată pe materiale documentare depozitate în arhivele Republicii Moldova ale Rusiei, pe jurnalul şi caietele filozofice ale lui S. Lazo, pe memoriile membrilor familiei şi ale prietenilor. Marea majoritate a materialelor despre viaţa lui S. Lazo au fost transmise încă în anul 1940 guvernului sovietic de către Boris Lazo, fratele lui S. Lazo, domiciliat pe strada Malaia Sadovaia, 15, din Chişinău. Astfel, la 14 august 1940, B. Lazo a transmis majoritatea materialelor: jurnalul lui S. Lazo, fotografii, lucruri personale – Comisariatului Popular al Afacerilor Interne al URSS. În cererea depusă, B. Lazo a menţionat persoanele care pot oferi informaţii despre S. Lazo, a ataşat la cerere şi o notă despre viaţa lui Serghei. În februarie 1941, fondul Lazo, la solicitarea Direcţiei Comisariatului Popular al Afacerilor Interne, ţinutul Primorie, şi a partidului comunist al bolşevicilor din ţinutul Primorie, a fost transmis Muzeului ţinutului natal din Primorie „V.K. Arseniev". În anul 1951, acest muzeu a transmis în RSS Moldovenească, Muzeului republican „G.I. Kotovski şi S. Gh. Lazo" mai mult de 50 de fotografii autentice şi materiale despre viaţa lui S. Lazo şi a familiei lui. În 1988, Ministerul Culturii al RSS Moldoveneşti, la iniţiativa Muzeului republican „G.I. Kotovski şi S.Gh. Lazo" din Chişinău a făcut mai multe demersuri către Ministerul Culturii al Federaţiei Ruse solicitând retrocedarea tuturor materialelor despre S. Lazo. La 15 aprilie 1988, Ministerul Culturii al Federaţiei Ruse, trimite o scrisoare, semnată de V.S. Evstigneev, şeful Direcţiei Muzeelor a acestui minister, Ministerului Culturii al RSS Moldoveneşti, subliniind următoarele: „Direcţia Muzeelor împreună cu Direcţia Cultură a Comitetului de partid al ţinutului Primorie a discutat problema retrocedării Fondului Lazo al Muzeului „V.K. Arseniev" din Vladivostok şi vă informează că Fondul Lazo a ajuns la Vladivostok la solicitarea veteranilor de partid, a veteranilor de război şi a

maselor largi din Răsăritul Depărtat. În timpul de faţă materialele lui S. Lazo au o semnificaţie enormă în educaţia comunistă a tinerilor, a maselor populare. Fondul Lazo este utilizat permanent în activitatea ştiinţifică, de cercetare şi în activitatea de propagandă. În legătură cu cele menţionate, nu considerăm utilă transmiterea Fondului Lazo din Vladivostok în RSS Moldovenească"[1].

Astăzi, în patrimoniul Muzeului Ţinutului Primorie „V.K. Arseniev" din Vladivostok se păstrează materialele transmise de Boris Lazo, în total 175 de unităţi, toate originale, autentice, care sunt structurate în Fondul Lazo cu numărul de inventar 2942. Printre materialele Fondului Lazo predomină corespondenţa lui Serghei Lazo din anii 1914-1915 cu Boris, Ştefan (Stepan) şi mama sa; sunt multe poezii scrise de S. Lazo, manuscrise, diverse cărţi care au aparţinut lui S. Lazo, caietele-conspect ale lui S. Lazo din diverse instituţii de învăţământ, memoriile lui Iurie Bulat, colegul de liceu al lui S. Lazo, scrise la 30 iulie 1940, mai multe fotografii, inclusiv fotografiile caselor familiei Lazo de la Piatra, Ezereni şi Chişinău. Iar scrisorile, caietele filozofice şi jurnalul lui S. Lazo din anii 1907-1916 se păstrează în fondul 342 al Arhivei de Stat a Federaţiei Ruse din Moscova. În fondurile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei se păstrează mai multe materiale ale lui S. Lazo, inclusiv scrisori din familie, corespondenţa cu prietenii, fotografii. Un interes deosebit prezintă materialele transmise muzeului de rudele familiei Lazo, inclusiv de familia Cruşevan. S. Lazo a fost un liber-cugetător, cu idei democratice fundamentale pentru epoca sa, cu o minte ageră, filozofică, luptător pentru libertatea şi egalitatea în drepturi a tuturor categoriilor sociale, de multe ori neînţeles de colegi şi de cei apropiaţi; a trăit o viaţă scurtă, dar plină, a trăit-o cu o activitate intensă, multilaterală. El s-a grăbit să trăiască, era convins că va întrece timpul. Portretul lui nu poate fi conturat simplist. Este necesar să pătrundem şi să răsfoim filele vieţii lui de la început, de la Piatra.

Serghei Lazo este de viţă nobilă[2], s-a născut în localitatea Piatra, la 7 martie 1894, fiind botezat în biserica Sfântul Arhanghel Mihail din localitate, naşii de botez au fost nobilii Fiodor S. Kukuranov şi Maria Karlovna Alexandri[3]. A fost al doilea copil în familia lui Gheorghe şi Elena Lazo. Primul an de viaţă Serghei îl petrece la Odesa, unde s-a mutat familia pentru o perioadă scurtă. La un an de viaţa Serghei este fotografiat în atelierul „B. Gotlib" din Odesa[4]. În 1896 familia se stabileşte la Ezereni, unde va locui permanent până în anul 1909. Moşia de la Ezereni, cu o suprafaţă de 450 desetine, era proprietatea Elenei Cruşevan, primită de la tatăl ei Stepan Cruşevan. La Ezereni familia avea o casă mică, dar Elena şi Gheorghe Lazo au reconstruit-o, au sădit o livadă de pomi fructiferi şi o plantaţie de vie. După 1940 în casa familiei se afla sediul unei brigăzi de câmp a colhozului din localitate. În anii '60 ai secolului XX din conacul familiei Lazo de la Ezereni rămăsese doar o parte din livadă, mai târziu totul a fost distrus. Una din femeile care au lucrat în casa Lazo de la Ezereni din 1896, Efrosinia Panaitopolo, scria următoarele despre familia Lazo: „La Ezereni, familia Lazo: Elena şi Gheorghe, aveau un cabinet de lucru comun, aveau multe cărţi, mai ales despre agricultură. Pe lângă casă aveau 30 de ari de pământ cu livadă şi vie. Gheorghe Lazo o numea pe Elena – Lealea. Ea era Leonardi după mamă, şi Cruşevan după tată. Gheorghe Lazo nu iubea agricultura, dar se ocupa cu agricultura doar la insistenţa soţiei. Lui Serghei îi plăcea să citească, erau doi fraţi – Serghei şi Boris, dar foarte diferiţi, mai târziu se va naşte şi Stiopa Aveau acasă o mică farmacie. Mulţi din localitate o considerau pe Elena Stepanovna medic, ea le ajuta celor bolnavi"[5]. Serghei şi-a petrecut copilăria la Ezereni, venind des la Chişinău (până în anul 1909) pentru susţinerea externă a examenelor la gimnaziul nr.2 din Chişinău. Era un copil vesel, îi plăcea natura, muncea mult în gospodărie, avea respect pentru părinţi şi oamenii simpli de la ţară. În jurnalul său, vorbind despre educaţia primită acasă, nota: „educaţia fizică în familia noastră avea drept scop să ne facă pe noi, copiii, puternici şi sănătoşi, să ne protejeze de influenţele negative. Educaţia noastră, în general, era una sănătoasă şi corectă. Pe noi ne învăţau să spunem adevărul şi pentru adevăr nu eram pedepsiţi. Ne învăţau să muncim, cereau ordine şi acurateţe. Pentru a ne căli fizic, dimineaţa eram obligaţi să facem duş rece. Tatălui nostru nu-i era frică să ne permită să alergăm prin ploaie şi noroi în curtea casei şi ne învăţa să călărim. Mamei nu-i plăcea când noi alergam prin noroi"[6].

[1] Arhiva Ministerului Culturii, 1988, f. 33.
[2] Despre genealogia familiei Lazo, vezi: Ploşniţa 2010, 51-60.
[3] Fondurile MNIM, FA-9985-15.
[4] Fondurile MNIM, FB-9989-10.
[5] Fondurile MNIM, FA-9343, f. 2.
[6] Fondurile Muzeului „V.K. Arseniev", FB-2942-7.

În casa de la Ezereni, Serghei avea camera sa, ba mai mult, avea şi un atelier de tâmplărie. La Ezereni citeşte mult. Aici a început să scrie Jurnalul său, în care nota ocupaţiile din fiecare zi, gândurile despre ceea ce a citit, fragmente din discuţiile cu prietenii, cugetările despre evenimentele petrecute în viaţa Basarabiei. Astfel, la 17 octombrie 1907, Serghei scria despre manifestul ţarului rus din 17 octombrie 1905: „Iată că au trecut doi ani de la promulgarea Manifestului, şi ce a rezultat – drepturile fundamentale ale poporului, libertatea întrunirilor, adunărilor şi libertatea de exprimare sunt limitate, legea electorală în Duma de Stat a fost schimbată, peste tot se urmăreşte reacţiunea. Obţinut cu forţa, Manifestul va fi şi implementat cu forţa. Multe în politică s-au schimbat în rău, şi când vor fi instalate libertatea şi adevărul?”[7]. Ezerenii cu oamenii săi harnici şi modeşti, natura fermecătoare a locului l-au îndemnat să scrie în Jurnalul său: „fiecare anotimp are anumite trăsături individuale. Iarna este un anotimp vesel, anotimp care mă pregăteşte pe mine pentru noi emoţii. Primăvara, în fiecare an, îmi deschide ceva nou, tot ce s-a petrecut mai interesant în viaţa mea, a început primăvara. Vara este anotimpul când în capul meu nu s-a născut nici o idee interesantă şi nu am scris nimic important. Oricum, când se termină vara, îmi este trist. După vara vine cel mai plăcut anotimp – toamna. Toamna rămâne în memoria mea ca cel mai productiv anotimp, eu învăţ foarte mult în această perioadă, sunt pătruns de gânduri şi sentimente şi eu cresc spiritual. Este vremea furtunilor sufleteşti. Mi se pare că anume în acest anotimp, anual încep o nouă viaţă”[8].

Fiind elev la gimnaziul nr.1 de băieţi din Chişinău, iar mai apoi student la Petersburg şi Moscova, vacanţele le petece împreună cu prietenii săi tot la Ezereni. Anume la Ezereni excelează în practica fotografiei, îi plăcea să surprindă natura şi prietenii. Din toată colecţia de fotografii executată la Ezereni, o bună parte s-a păstrat şi constituie astăzi un adevărat izvor documentar pentru cercetători. La Ezereni Serghei juca tenis, şah, mergea la vânătoare, experimenta în laboratorul chimic, muncea în atelierul de tâmplărie. La Ezereni a început să poarte cruciuliţă la gât şi ceas de mână şi să scrie versuri. De la Ezereni, Serghei, împreună cu mama sa, mergea adeseori la Plosca, la moşia Plosca, la familia lui Ivan Cruşevan, care mai avea proprietăţi la Ghindeşti, Cobâleni. În anul 1902 I. Cruşevan a cumpărat moşia Pistrueni. Numele lui se întâlneşte des în jurnalul lui Serghei. Era verişorul Elenei Lazo, căsătorit cu sora lui Nicolae Gumalic. Iar de la Plosca toţi împreună puteau să viziteze Chişinăul, preferând hotelul „Franţa” de pe str. Mihailovskaia. Adăugăm că Ivan Cruşevan era tatăl Liusei (Olgăi) Cruşevan, prietena, omul de suflet a lui Serghei. Este necesar să concretizăm că Liusea Cruşevan s-a născut la 5 iunie 1896, într-o familie de ţărani din satul Ordăşei, a fost înfiată de moşierul Ion Epominondovici Cruşevan din satul Pistrueni. Copilăria şi-a petrecut-o la moşia Plosca, nu departe de Pistrueni[9]. A făcut şcoală la Odesa, studii superioare la Lausanne în Elveţia, şi-a luat doctoratul în ştiinţe sociale. În perioada interbelică a publicat poezii în *Viaţa Basarabiei* şi *Pagini basarabene*. După cel de-al Doilea Război Mondial s-a stabilit la Bucureşti, unde în 1970 şi 1973 va publica două culegeri de poezii *Crugul omului* şi *Roata anului*. A tradus mult din franceză şi în franceză şi rusă. Ion Minulescu şi Octavian Goga i-au consacrat poezii, iar Bogdan Istru o considera „o fiinţă de o gingăşie şi o frumuseţe rară”.

La Chişinău, îl vizitau şi pe Pavel Cruşevan, un alt verişor al Elenei Lazo, publicist basarabean, originar din Baroseni, Otaci, organizatorul şi editorul ziarelor „Bessarabeţ”, „Znamea”, „Drug”, creatorul Societăţii de binefacere „Bessarabeţ”, membru al Dumei de Stat. Este acel Cruşevan care a fost învinuit de unii cercetători de organizarea pogromului evreiesc în anul 1903, lucru nedovedit juridic şi neargumentat documentar. P. Cruşevan nutrea o simpatie deosebită faţă de Serghei. La moartea lui P. Cruşevan, în 1909, Serghei îi dedică câteva pagini, un eseu, în Jurnalul său, intitulat „Înmormântarea lui Cruşevan”. Fiind în îndepărtată Siberie, Serghei îşi aducea aminte cu drag de Ezereni, scriindu-i mamei sale în scrisoarea din Krasnoiarsk din 05 februarie 1917: „când vei fi la ţară, transmite-i lui Stiopa şi tuturor la ai noştri, că în depărtata Siberie eu îmi aduc aminte cu dragoste de Ezereni”[10]. Ultima vară petrecută de S. Lazo la Ezereni a fost cea din anul 1915. Ezerenii vor rămâne în memoria lui Serghei locul copilăriei unde „a trăit cu drag şi speranţă”.

Mama lui Serghei, Elena Lazo, rămasă văduvă în anul 1905, în 1909 cumpără casa neamţului Gutor din Chişinău şi, împreună cu cei trei copii – Ser-

[7] Fondurile Muzeului „V.K. Arseniev”, FB- 2942-9.
[8] Fondurile Muzeului „V.K. Arseniev”, FB-2942-17.
[9] ANRM, F. 211, inv. 5, d. 423, f. 14.
[10] Fondurile MNIM, FA-9371-32.

ghei, Boris, Stiopa (Ştefan) se mută la Chişinău. Casa era una mare cu 4 camere la parter – două mari şi două mici, şi cu patru în demisol, Serghei şi-a ales o cameră în demisol. La Chişinău începe o nouă etapă în viaţa lui. Începând cu anul şcolar 1909 va merge la Gimnaziul nr 1 de băieţi din Chişinău, instituţie de prestigiu, deschisă în anul 1833. Învăţa, oscilând între bine şi mai puţin bine, avea şi note slabe, în ultimul an, în primul trimestru pentru o rea prezentare la ore şi la biserică a avut şi nota 4. Studiile la gimnaziu erau cu plată. În 1838 la gimnaziu a fost introdusă plata de 10 ruble anual, iar în 1910, Serghei plătea de acum 70 de ruble. La Chişinău, Serghei avea o bibliotecă mare cu literatură artistică şi multe lucrări de matematică şi fizică. La Chişinău îl citeşte pe Jack (John) London, Rudyard Kipling, Dimitri Merejkovski, îi plăcea şi recitea romanul Anastasiei Verbiţkaia – *Cheile fericirii* (Ключи счастья). Acasă, cu prietenii, joacă *maus şi crochet*, face plimbări în Grădina Publică cu prietenii săi, joacă tenis. Îi plăcea fotbalul şi înotul, vizitează des Muzeul Zemstvei[11]. În 1911, fiind în clasa 7, face cunoştinţă cu Tasea Gore, se naşte prima dragoste din cauza căreia va suferi foarte mult. În ultimul an de liceu va lega o prietenie adevărată cu Lidia Soloviev. La 17 decembrie 1912, analizând relaţia sa cu Tasea şi cu Lidia, va nota în Jurnalul său: „Am două fiinţe dragi: Tasea şi Lidia. Dar...Tasea va dori să se plimbe în automobile scumpe, să se distreze, să călătorească, să meargă la operă, dar cu viaţa mea muncitoare, plină de dragoste pentru cei umiliţi şi cu dorinţa permanentă de a ajuta pe cineva, cu căutările mele profunde, eu nu voi putea să-i satisfac toate doleanţele, noi nu vom avea nimic comun. Cu Lidia pot ţine discuţii interesante pe diverse teme, pot vorbi despre poezie şi literatură, despre suflet, sentimente. Dar să retrăiesc cu ea toate acestea, eu nu aş putea. Ea ar putea să-mi trezească sentimente de gingăşie, compasiune, dar nu dragoste. Faţă de ea, eu simt o incomparabilă simpatie. Îmi este foarte plăcut să o văd. Dar aceasta nu este dragoste. Lidia ar fi fericirea sănătoasă, împlinită. Tasea e un cheag neîntrerupt, o furtună nemaipomenită, o furtună oarbă, brutală şi nebună”[12].

În Jurnalul său, Serghei mărturiseşte că îi place să călătorească, să viziteze noi locuri, să facă popasuri de ospeţie la prieteni, să meargă des la Micăuţi, unde avea rude, să viziteze mănăstirea Ţâgăneşti, să deschidă des uşile bibliotecii publice din Chişinău de pe strada Puşkin. Îi plăcea să asculte muzica, subliniind că „ sub sunetele muzicii pe mine mă cuprinde o dispoziţie deosebită şi îmi produce emoţii”. La Chişinău avea un prieten apropiat pe care îl vizita destul de des şi îşi nota impresiile cu privire la discuţiile avute. Este vorba de Nicolae Alexandri, despre care scria ”el îmi spunea vorbe pline de înţelepciune, care mă încălzeau”[13]. N. Alexandri, publicist, editorul ziarului şi revistei „Cuvânt Moldovenesc”, preşedinte de vârstă al Sfatului Ţării, promotor al ideilor poporaniste ale marelui Tolstoi, idealist, filantrop până la abnegaţie, era verişorul mamei lui S. Lazo. Serghei citea revista şi ziarul „Cuvânt Moldovenesc”. Serghei mărturisea în Jurnalul său: „îmi notam întrebările şi apoi mergeam la discuţii la unchiul meu”. Fiind în Siberia, în scrisorile adresate mamei sale, Serghei întotdeauna se interesa de viaţa şi activitatea lui N. Alexandri.

După absolvirea în anul 1912 a gimnaziului nr.1 de băieţi din Chişinău depune cereri de înmatriculare la Institutul Tehnologic şi la Institutul Căilor de Comunicaţii din Petersburg. În toamna anului 1912 devine student la Institutul Tehnologic. După un an de studii ajunge la concluzia că nu îl satisface nici oraşul Petersburg, nici facultatea şi chiar totul ce îl înconjoară în oraşul de pe Neva. Fiind student, întreţine o corespondenţă intensă cu mama şi fraţii săi. În scrisoarea din Petersburg trimisă mamei sale la 25 ianuarie 1914, Serghei scria: „am reuşit să vizitez cunoscuta Brodeaceaia sobaka (Câine hoinar)”. Eu mă sufoc în Petersburg, mă apasă străzile triste, gălăgia tramvaielor, ceaţa permanentă. Şi oamenii aici parcă nu sunt vii, începând cu studenţii noştri şi terminând cu cei din Brodeaceaia sobaka – toate acestea au ceva cenuşiu, neplăcut, lipsit de viaţă. Altfel spus, aici eu nu am viaţă. Mă gândesc să mă transfer la Moscova, la Şcoala Tehnică”[14]. În februarie 1914, Serghei vizitează pentru prima dată Moscova pentru patru zile, de unde îi scria mamei sale: „sunt încântat de acest oraş. Am vizitat Galeria Tretiakov, biserica Hram Hrista Spasitelea, Teatrul artistic. După această vizită dorinţa de a mă muta la Moscova a crescut şi mai mult”.

În anul 1914 Serghei se transferă la Universitatea din Moscova, a depus cereri la drept şi matematică, până la urmă alege matematica. Frecventea-

[11] ANRM, F. 65, inv. 7, d. 2, f. 18.
[12] Fondurile Muzeului „V.K. Arseniev”, FB-2942-32.
[13] Fondurile Muzeului „V.K. Arseniev”, FB-2942-21.
[14] Fondurile MNIM, FA-9371-16.

ză cursuri cu o tematică diversă la Universitatea Populară „A.A. Șeanevski”. Îi plăcea matematica și considera că „importanța matematicii pentru dezvoltarea intelectuală a omului este enormă, ea disciplinează mintea, ne învață repede să ne descurcăm într-o anumită situație de viață, în problemele științelor naturii. În matematica este o anumită filozofie și poezie. Ea dă omului puterea de a gândi. Aș sfătui pe oricine ca în tinerețe, indiferent de cunoștințe, să consacre trei ore pe zi matematicii. Lasă să iubească matematica, și atunci el se va obișnui cu filosofia, științele naturii și va însuși ușor și tehnica”[15]. Fiind student la matematică, el scrie, la 3 martie 1915, un studiu intitulat „Despre cantitatea și calitatea cunoașterii sau despre amploarea și profunzimea cunoașterii” în care menționa: „dacă dintr-o plantă va fi extras sucul ei, ea va muri, și omul trebuie mai degrabă să meargă la moarte, decât să renunțe la convingerile sale; mie îmi sunt simpatice mai degrabă convingerile social-democraților, decât anarhismul superficial. Față de convingerile străine trebuie să ai o atitudine de respect și, în primul rând, înainte de a le judeca, trebuie să te străduiești să le înțelegi”. Fiind student, studiază și scrie mult. În ianuarie 1915 înregistrează un eseu cu tema „Esența și semnificația sărbătoririi evenimentelor importante din viața popoarelor”, în care notează: „fiecare popor are istoria sa, pe care o iubește și o studiază permanent. El, poporul, vede în faptele istorice ale înaintașilor ceva drag și apropiat, ce explică semnificația prezentului”[16].

Toate gândurile și necazurile legate de viața studențească le împărtășea Liusei. Astfel, în scrisoarea din 19 octombrie 1915 discutând despre rolul muzicii în viața omului, Serghei îi scria: „Eu nu am un auz muzical foarte dezvoltat și nu cânt, dar foarte mult și lacom ascult muzica”. Iar la începutul anului 1916 îi mărturisea: „În fața mea am două căi – una să lucrez în Basarabia, alta activitatea de inginer, alte căi acum nu văd și nu știu dacă vor fi în viitor.” În anul 1915 a început mobilizarea studenților, era al doilea an al Primului Război Mondial, și studenții instituțiilor de învățământ erau trimiși pe front, mulți plecau benevol. Serghei nu putea fi indiferent față de nenorocirile războiului, el se include în activitatea de voluntariat. În primăvara anului 1915 a început să lucreze la un lazaret militar de pe Cistye Prudy, făcea de gardă o dată în săptămână, lua temperatura, îndrepta bandajele, dimineața era prezent la bandajare. Lazaretul era unul mic, cu vreo douăzeci de soldați. La începutul războiului se gândea să meargă voluntar pe front. Dar în scrisoarea sa din 26 octombrie 1916, trimisă Liusei Crușevan, scria: „la război voluntar nu voi merge, îmi este sălbatic că am putut să mă gândesc la aceasta. Să mă ia. Dar să merg singur de voie bună să ucid oameni, nu o voi face. Înainte nu înțelegeam toată strășnicia acestei hotărâri”. Chiar dacă Serghei nu a dorit să meargă pe front a fost obligat să facă cursuri la Școala de Artilerie „Alexeev”, pe care le termină la 1 decembrie 1916 în grad de praporșcic. La 30 decembrie 1916 Serghei este înregistrat în serviciul militar în Regimentul 15 siberian de pușcași din Krasnoiarsk. Cum a ajuns S. Lazo în Siberia, aflăm din scrisoarea sa din 4 decembrie 1916 trimisă Liusei Crușevan, în care, printre altele, îi scria: „Cu o săptămână înainte de absolvirea Școlii militare „Alexeev” au fost prezentate locurile libere, pe care puteau să le aleagă cursanții. Din Școala „Alexeev” puteai să nimerești la Moscova și în regiunea Moscovei, în districtul Kazan și în Siberia. Eu oscilam între Moscova și Siberia și, în sfârșit, am ales și am nimerit la Krasnoiarsk. De fapt, alegerea mea s-a oprit la Moscova și Siberia. În Moscova aveam oameni dragi și prieteni care puteau să mă susțină în momentele grele, pe de altă parte din Moscova nu știu dacă aș fi putut să ies pentru a vizita Basarabia, să merg acasă și nu știu dacă, în acest mare oraș, eu m-aș fi odihnit înainte de a merge pe front. Nimerind în Krasnoiarsk eu merg și acasă, în Basarabia, unde mă voi odihni și mă voi obișnui cu gândul de a merge la război. În afară de aceasta mă trage spre locuri noi. Doar despre o plecare în Siberia m-am gândit încă fiind la Institutul Tehnologic. La 1 decembrie 1916 noi am devenit ofițeri. Am ales locul liber în Krasnoiarsk. În aceeași zi am mers la sud, acasă, la mama”. La 29 ianuarie 1917 îi scria lui Borea din Krasnoiarsk: „mă simt bine, condițiile de viață sunt austere, dar aici am o viață sănătoasă și liniștită”. Liniștea,însă, nu a fost de lungă durată. La 8 decembrie 1917, la Irkutsk, a avut loc o insurecție împotriva puterii sovietice. Serghei Lazo, în fruntea unui detașament de soldați din Krasnoiarsk, a fost trimis la Irkutsk pentru înăbușirea insurecției. De aici începe cariera „bolșevică” a lui Lazo. La 20 decembrie este ales în comitetul militar revoluționar al Siberiei de Est, numit intendent al orașului Irkutsk cu dreptul de comandant al garnizoanei orașului. Fiind la Irkutsk, întreține o corespondență intensă

[15] ASFR, F. 342, inv. 4, d. 17, f. 10.
[16] Fondurile MNIM, FA-21565-2, 3, 6, 7.

cu prietenii şi colegii, dar cel mai mult cu mama sa. În scrisoarea lui Serghei, scrisă la 10 decembrie 1917, trimisă din Irkutsk, mamei sale, el scria: „mă gândesc la voi şi sunt cu voi. Toate lucrurile mele personale, scrisorile, fotografiile, zilnicul din masa de scris din Chişinău – toate le transmit lui Stiopa”[17]. Peste două săptămâni, la 25 decembrie, o nouă scrisoare din Irkutsk, adresată mamei sale: „La Irkutsk trăiesc în condiţii modeste, deşi am la dispoziţie automobil. Astăzi este prima noapte când m-am culcat dezbrăcat. Viaţa merge înainte şi merge altfel decât anterior. Scrie-mi, te rog, ce se face în Basarabia. Care este situaţia politică, din ziare este greu de înţeles. Ce avem nou acasă? Ce face Borea? Cum se simte Stiopa? Ce îl preocupă, cu ce se ocupă în general? Cum trăiesc basarabenii noştri, nobilii noştri minunaţi, cărora, din păcate, puţin le este astăzi utilă heraldica şi provenienţa nobilă”[18]. O nouă scrisoare plină de gingăşie şi dor de casă şi familie este trimisă mamei în ziua de 5 februarie 1917: „Siberia va rămâne în memoria mea ca o ţară puternică şi sănătoasă. În îndepărtata Siberie eu îmi aduc aminte de voi şi de Ezereni. Vă iubesc mult, îmi este dor de voi şi aş vrea să fiu alături de voi”[19].

Cu dor de casă şi dragoste de cei dragi, Serghei va intra în vâltoarea evenimentelor provocate de revoluţia din octombrie 1917 şi va rămâne în Siberia, apoi va ajunge în ţinutul Primorie, la Vladivostok. În anii 1918-1920 toată Siberia şi Extremul Orient reprezentau un câmp de luptă permanentă – soldaţii puterii sovietice, armata lui Kolceak, armata lui Semionov şi Bocikarev, armatele intervenţioniştilor străini, inclusiv ale Japoniei. Puterea se schimba de la o oră la alta. Serghei Lazo, crezând sincer că noua putere care se instala în Rusia va reuşi să rezolve problema inegalităţii sociale şi a libertăţii omului, a susţinut această putere. El a fost ales în organele de partid ale bolşevicilor, a fost comandant al Frontului Transbaikal, a stat în fruntea partizanilor din Primorie. Ba mai mult, la 19 martie 1920, Serghei Lazo completează fişa personală de evidenţă ca membru al organizaţiei de partid bolşevic din Vladivostok, la rubrica naţionalitate răspunde – rus, strămoşii români şi elveţieni. La rubrica cunoaşterea limbilor, răspunde – franceza liber, în germană citeşte, moldoveneasca (româna) liber[20]. Putem analiza această decizie de a deveni membru de partid, îl putem condamna, îl putem aprecia subliniind că a dat dovadă de eroism şi curaj în condiţii extreme, pe care noi, contemporanii, nu le vom înţelege niciodată. Dar este necesar să menţionăm că fişa autentică, originală, nu există, nimeni din cercetători deocamdată nu au identificat-o în arhivele ruseşti. Şi această fişă de evidenţă (deşi a fost publicată) ar putea fi o poveste ca şi arderea de viu a lui Serghe Lazo în focul unei locomotive.

În noapte de 4 aprilie spre 5 aprilie 1920, intervenţioniştii japonezi au început un atac masiv asupra oraşului Vladivostok, au fost arestaţi sute de oameni, soldaţi şi locuitori paşnici ai oraşului. Printre ei a fost arestat şi Serghei Lazo, om „de o nobleţă rară”, caracterizat aşa de către scriitorul rus Alexandr Fadeev. Astăzi cu certitudine putem spune că a fost împuşcat în curtea închisorii, nu ars de viu în focul locomotivei, de japonezi.

Este necesar să adăugăm că din anii 1918-1920 nu există o corespondenţa a lui Serghei cu cei de acasă, din Basarabia. Această corespondenţă cu mama lui Serghei Lazo va fi reluată de Olga Lazo, soţia lui Serghei Lazo, în toamna anului 1920, când ea se stabileşte la Moscova împreună cu fiica sa Ada. O parte din aceste scrisori se păstrează în arhivele ruseşti. În 1923 mama lui Serghei scria Olgăi: „Nu ştiu ce v-a vorbit Serghei despre mine. Eu am fost severă cu copiii mei, de altfel şi cu mine însumi: ceream muncă, îndeplinirea celor ce le consideram eu obligatorii, dar i-am iubit şi am investit în ei timp şi şi suflet”

Serghei Lazo a fost un aristocrat basarabean cu idei democratice care, poate, nimerind în alte condiţii de viaţă, ar fi avut un alt destin. Nu putem să îl condamnăm şi nici să îl glorificăm. A fost un om al timpului său. Libertatea şi democraţia erau valori supreme pentru S. Lazo. Poate ar fi bine pentru contemporanii noştri să mediteze asupra celor spuse de către Iurie Colesnic într-un interviu: „despre eroii războiului civil noi ne-am format o opinie greşită, noi i-am scos din epoca lor, i-am adus în zilele noastre şi vrem ca ei să aibă aceleaşi opinii, aceleaşi idealuri pe care le avem noi. Serghei Lazo a fost un basarabean educat pe principii democratice şi umaniste. Nobil de viţă veche, descendent pe linia tatei din familia Lazo, pe linia mamei din familia Cruşevan, el, evident era un antimonarhist şi nu putea accepta inegalitatea socială. Avea viziuni democratice fundamentale. Legenda cu japonezii şi locomotiva este doar o poveste tristă”.

[17] Fondurile MNIM, FA-9371-34.
[18] Fondurile MNIM, FA-9371-33.
[19] Fondurile MNIM, FA-9371-32.
[20] Fondurile MNIM, FA-9934-34.

Ceea este necesar să realizăm astăzi este păstrarea casei în care s-a născut Serghei Lazo, iar muzeificarea acestei case este o modalitate de a o proteja.

2. Casa Lazo de la Piatra. Idei de muzeificare

Casa de la Piatra a fost construită de Ivan şi Matilda Lazo, buneii lui Serghei. Gheorghe Lazo, tatăl lui Serghei, va intră în drepturi de proprietar ca urmaş, al Matildei Lazo la Piatra, Orhei, în decembrie 1893[21]. Este o casă tipică pentru mijlocul secolului al XIX-lea şi reprezintă un edificiu de mari proporţii cu mai multe camere (casa iniţial a avut şase camere), o anexă şi o terasă din faţă susţinută de opt stâlpi masivi circulari tencuiţi, cu un foişor-cerdac amplasat pe axa faţadei, şi el susţinut de doi stâlpi de aceeaşi mărime. Iniţial, acoperişul conacului ca şi cel al cerdacului era din şindrilă de lemn. După 1940 casa a suportat diverse reconstrucţii, fiindu-i distrusă individualitatea artistică. Din complexul de altădată cu mai multe construcţii s-au păstrat un beci (astăzi blocat), o fântână, două porţi de intrare, gardul de împrejmuire. Casa este valoroasă mai întâi de toate pentru că în ea au locuit reprezentanţii unei familii de nobili, iar mai apoi pentru că ea însăşi este monument istoric şi de arhitectură. Iar ambianţa casei a reunit pe parcursul anilor numeroase personalităţi basarabene. Menţionăm că doar două generaţii ale familiei Lazo şi-au petrecut o bună parte a vieţii în această casă. Astăzi conacul este considerat monument de arhitectură, de istorie şi cultură din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi înregistrat ca monument de semnificaţie naţională, ocrotit de stat (Registrul 2010, 31). S-au păstrat câteva fotografii de epocă ale acestei case. Ele ne permit să vedem imaginea de altă dată a casei, care este una frumoasă şi care a unit în construcţie şi decorul faţadei elemente ale eclectismului şi modernului. Este originală faţada casei îndreptată spre parc, cu terasă, în parcul din jurul casei erau amenajate două pergole. Fotografiile casei au fost executate de fotograful P. Kondraţki, autor notoriu în lumea fotografiei basarabene. Despre conac şi stăpânii lui contemporanii ne-au lăsat puţine amintiri.

În toamna anului 1894, Gheorghe Lazo, tatăl lui Serghei, a vândut moşia Piatra văduvei negustorului Focşeneanu – Efrosinia Karpovna Focşeneanu, care avea doi copii – Iacob şi David. La 26 ianuarie 1905 moşia este vândută lui Stepan Pavlovici Buzu, iar la începutul anului 1917 moşia este vândută Ecaterinei Deleva. După 1940 casa este naţionalizată şi utilizată ca sediu pentru şcoală. La 80 de ani de la naşterea lui S. Lazo, în casa familiei Lazo se înfiinţează un muzeu memorial. Casa memorială „S. Lazo" de la Piatra a fost deschisă pentru vizitatori la 7 martie 1974. Expoziţia era creată pe două componente – memorială şi documentară. În anul 1993, expoziţia muzeului a suportat modificări neesenţiale, dar, anume în acest an are loc schimbarea titulaturii muzeului, Casa memorială „S.Gh. Lazo" devine Conacul familiei Lazo. În anul 2008, expoziţia muzeului a fost închisă şi a început restaurarea conacului. În anul 2017, Conacul familiei Lazo a fost reabilitat integral şi urmează a fi organizată expoziţia permanentă care să contribuie la crearea unei opinii publice pozitive faţă de muzeu şi tematica lui. Important este de menţionat că muzeul şi astăzi rămâne a fi o instituţie multifuncţională, iar funcţia de comunicare, de cunoaştere este primordială în activitatea instituţiei, funcţie care este exercitată preponderent prin expoziţia permanentă. Sarcină aceasta urmează a fi rezolvată şi în cadrul mesajului expoziţional al *Conacului familiei Lazo* .

Astăzi pentru realizarea definitivă a Conacului familiei Lazo ca obiectiv muzeografic şi turistic, se cer măsuri reformatoare în ceea ce priveşte crearea expoziţiei, deoarece Conacul ca muzeu trebuie să facă faţă unei sarcini extraordinare, aceea de a se redefini nu numai ca o instituţie muzeală aflată într-un nou mediu social şi economic, dar şi ca o instituţie cu o titulatură nouă într-un ambient fizic nou şi provocator. În acelaşi timp, muzeul nu dispune de un patrimoniu memorial integral, alcătuit din mărturii scrise, iconografice, din diverse relicve personale capabile să reconstituie toate aspectele vieţii de la conacul Lazo, precum şi atmosfera epocii, în care au trăit reprezentanţii familiei Lazo. Oricum, este necesar să creăm un muzeu veridic şi convingător, iar spaţiul expoziţional să ofere publicului posibilitatea de instruire, comunicare, agrement, educaţie şi altele. Luate în ansamblu, documentele de arhivă, publicaţiile din presa de epocă, obiectele personale ale membrilor familiei ne permit să ne imaginăm acea atmosferă deosebită care domnea la conacul familiei şi să o propunem vizitatorului în formulă muzeografică. Aici este plauzibilă atât metoda reconstituirii integrale (când atmosfera memorială din alt loc legată de numele celui muzeificat este transpusă într-un muzeu memorial în altă localitate), cât şi a

[21] ANRM, F. 39, inv. 1, d. 260, f. 16.

reconstituirii condiţionate. Altă variantă, din păcate, nu există. Doar astfel vom putea proteja şi păstra conacul familiei Lazo, mărturie de identitate culturală naţională. Altfel spus, expoziţia Conacului va întruchipa cronologic epoca istorică din a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi până la 1940, cu o retrospectivă genealogică, şi structural va cuprinde Piatra, Ezereni, Chişinău – localităţile legate de viaţa familiei Lazo, fiind utilizate două metode esenţiale în realizarea expoziţiilor memoriale: metoda reconstituirii integrale şi metoda reconstituirii condiţionate.

Nu poate fi neglijată semnificaţia curţii conacului. Este necesar de reconstituit sau de creat în spaţiul natural de landşaft noi obiecte care pot să facă viaţa muzeului mai bogată şi mai interesantă. Este ştiut faptul că în parcul vechi erau două pergole, una pentru copii şi alta pentru adulţi, că funcţiona un scrânciob, că exista şi o fântână. Mesajul expoziţional al curţii conacului trebuie să graviteze asupra unei teme cu totul aparte, fie legată de parcul care a existat în jurul casei, fie de utilizarea curţii în scop de agrement.

La baza mesajului expoziţional vor fi puse principiile generale: *principiul obiectivităţii ştiinţifice*, *principiul obiectual* şi *principiul comunicativ*.

Principiul obiectivităţii ştiinţifice: Prin proiectul tematic propus va fi realizată o expoziţie cu certă ţinută ştiinţifică. Suportul ştiinţific al expoziţiei se va sprijini pe rezultatele cercetărilor întreprinse de unii istorici din Republica Moldova din Rusia, din ultimii 25 de ani, pe materialele autentice (scrisori, fotografii, memorii, caiete, carte din familia Lazo şi din familiile înrudite, piese memoriale, depozitate în patrimoniul muzeului), pe ambianţa materială existentă (mobilierul de epocă cu toate accesoriile), pe modalităţile profunde ce au intervenit în ultima perioadă în muzeografia contemporană.

Principiul obiectual: La baza expoziţiei va sta obiectul muzeal autentic. Obiectul muzeal fiind etalat în expoziţie capătă statut de exponat şi îşi păstrează calităţile primordiale: informativitatea, expresivitatea, atractivitatea, reprezentativitatea, etc. Personalitatea expoziţiei conacului va fi determinată de cantitatea şi calitatea patrimoniului existent – însăşi casa are calitate de autenticitate şi memorialitate, la care se adaugă multe piese memoriale şi tipologice, de epocă cu suport documentar. Deci, exponatul autentic va domina în expoziţie, iar hotărâtor vor rămâne criteriile stricte ale memorialităţii şi valorilor. Unitatea structurală de bază a expoziţiei va fi asigurată de anumite complexele memoriale care vor include toate tipurile de surse de patrimoniu. Pentru dezvăluirea potenţialului unor exponate vor fi utilizate şi materiale complementare: scheme, hărţi, anumite informaţii şi imagini.

Principiul comunicativ: Prin utilizarea acestui principiu, mesajul expoziţional va fi orientat spre toate categoriile de public, spre a fi perceput şi înţeles de publicul larg. Vom încerca ca ambianţa materială şi morală a conacului să fie prezentată veridic. Pentru ca gruparea şi interpretarea materialului expoziţional să fie accesibilă pentru toate categoriile de vizitatori, vom folosi, printr-o abordare concretă, documente şi informaţii exhaustive. Diversitatea exponatelor şi memorialitatea unor piese muzeistice va oferi vizitatorului o imagine coerentă despre viaţa de la Conacul familiei Lazo.

Expoziţia care urmează a fi organizată va contribui la crearea unei opinii publice pozitive faţă de muzeu şi tematica lui. Important este de menţionat că muzeul rămâne şi astăzi a fi o instituţie multifuncţională, iar funcţia de comunicare, de cunoaştere este primordială în activitatea muzeului, funcţie care este exercitată preponderent prin expoziţia permanentă. Sarcină aceasta urmează a fi rezolvată şi în cadrul mesajului expoziţional al *Conacului familiei Lazo*.

Ideea tematică fundamentală se va axa pe prezentarea ambianţei materiale şi morale a Conacului familiei Lazo cu câteva generaţii ale acestei familii de nobili, cu epoca lor, cu toată complexitatea retrăirilor, emoţiilor, faptelor bune şi mai puţin bune, intercalată cu istoria personalităţilor – titulari ai Conacului, a oamenilor vii, cu viziunile şi ocupaţiile lor, care au fost în istoria noastră şi care şi-au adus contribuţia la dezvoltarea societăţii basarabene pe parcursul secolelor.

Obiectivele tematicii presupun:

– realizarea unei expoziţii memoriale atractive, interesante şi convingătoare care să se adreseze unui public larg şi care să încurajeze vizitatorul la reflecţie independentă asupra unor personalităţi basarabene cu viziuni democratice fundamentale pentru epoca lor, care au existat şi au făcut istorie;
– ilustrarea ambianţei materiale şi morale a Conacului familiei Lazo prin patrimoniu memori-

al, autentic şi reprezentativ, punând accent pe relaţia casei familiei Lazo cu diverse personalităţi basarabene, evoluţia acestei relaţii pe parcursul vremii în contextul evenimentelor social-politice care s-au petrecut în societate;
– organizarea expoziţiei pe baza patrimoniului existent, propriu, punând în valoare toate categoriile de piese autentice, în mod special cele memoriale, utilizând diverse modalităţi de etalare, elemente şi tehnici muzeotehnice, pentru a surprinde şi a reţine vizitatorul, a-i facilita procesul de percepţie a mesajului expoziţional

Pornind de la faptul că casa familiei Lazo, pe parcursul anilor şi în cadrul restaurărilor, a suportat modificări în arhitectura interioară şi că pentru a realiza o expoziţie veridică vor fi folosite două metode: reconstituirea integrală şi reconstituirea condiţionată, structural expoziţia va cuprinde: holul, salonul, sufrageria, cabinetul-bibliotecă, camera copiilor.

Conacul familiei Lazo de la Piatra este unul din puţinele monumente de arhitectură din Basarabia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea care a fost nu numai păstrat dar şi reabilitat integral la începutul anului 2017. Urmează ca acest conac să fie valorificat muzeografic şi lansat în circuitul public, turistic, utilizat ca sursă economică şi culturală.

Bibliografie

Ploşniţa 2010: E. Ploşniţa, Câteva consideraţii cu privire la valorificarea memorială a casei familiei Lazo de la Piara, Orhei. Tyragetia s.n. IV/2, 2010, 51-60.

Registrul 2010: Registrul monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat. In: Monitorul oficial al Republicii Moldova, nr. 15-17, 2010, 10-109.

Вострухин 1989: Вл. Вострухин, Зачем ты музей? Молодой коммунист 1, 1989, 11-16.

The Country House of the Lazo Family at Piatra. Guidelines for the museumification

Keywords: Lazo family, country house, memorial, exhibition message, museumification.

Abstract: The article touches upon the personality of Sergei Lazo, who entered the Soviet historiography as a hero of the civil war, and the need for the museumification of the Lazo family's home in the village of Piatra. After analyzing the archival documents, the diary and philosophical notes of Sergei Lazo, his correspondence with friends and family members, the author comes to the conclusion that this Bessarabian nobleman was an adept of the fundamental ideas of democracy, an anti-monarchist, a passionate fighter against social inequality, who fought incessantly for democratic freedoms. The house in the village of Piatra, where Sergei Lazo was born, has been preserved and was restored; it is an architectural monument of national significance dating back to the 2nd half of the 19th century, and until the end of 2017 it should be museumified. The author offers the main idea, goals and thematic structure of the new exposition for the Country House of the Lazo Family at Piatra.

Усадьба семьи Лазо в селе Пятра. Рекомендации по музеефикации

Ключевые слова: семья Лазо, усадьба, памятник, экспозиционный посыл, музеефикация.

Резюме: В статье затронуты вопросы о личности Сергея Лазо, который вошел в советскую историографию как герой гражданской войны, и о необходимости музеефикации дома семьи Лазо в селе Пятра. Проанализировав архивные документы, дневник и философские заметки Сергея Лазо, его переписку с друзьями и членами семьи, автор приходит к выводу, что этот потомок бессарабского дворянского рода был адептом фундаментальных идей демократии, антимонархистом, страстным борцом против социального неравенства, непрестанно сражавшимся за демократические свободы. Дом в селе Пятра, где родился Сергей Лазо, сохранился и был отреставрирован; он является памятником архитектуры национального значения, относящимся ко второй половине XIX века, и до конца 2017 года должен быть музеефицирован. Автор предлагает основную идею, цели и тематическую структуру новой экспозиции для Усадьбы семьи Лазо в селе Пятра.

06.04.2017

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

LEGAL AND TAX SYSTEMS IN MOLDAVIA (Late 16th Century - 17th Century): The Case of the Dedicated Monasteries

Cătălina Chelcu

Keywords: justice, taxation, dedicated monasteries, criminal penalties, fiscal privileges.

Argument

The Ottoman regime in Moldavia, installed in the mid-16th century, influenced the quantum of internal duties as well, which followed the obligations to the Porte. We are referring to the augmentation of the number of fiscal obligations – of taxes, in Moldavia, particularly during the 17th century, and peaking in the 18th century (Constantinescu 1975, 110-118; Stoicescu 1971, 370-381; Vlad 1971, 1013-1026; Caproşu 1989). In this context, the old duties were converted into instalments coupled with the elimination of the tax immunities starting in the second half of the 16th century, the latter being reconsidered later on, in other forms. Under these circumstances changes also occurred in the way in which the defendants used to serve sentences, by tolerating financial restitutions instead of punishments. Even the most serious ones, like robbery (Romanian "jăcuire", "tâlhăşug"), could be paid off or even pardoned, under certain conditions, by the Prince in his capacity of highest judge of the country. On the whole, the corporal and custodial punishments were more and more frequently transformed into pecuniary punishments. This practice became part of the general plan of collection of the necessary cash for the Court, in order the meet the Ottoman requirements, and on the other hand the way to apply it at the level of social structures, within the Orthodox majority group and the minority ones, from an ethnic and denominational perspective.

A particular issue is that of the tax and legal immunities obtained by the monasteries of Moldavia. Among these privileges, the monasteries collected fines for the serious crimes ("important deeds") like homicide ("death of man"). In other words, the way in which the prince and his dignitaries[1] collected the criminal penalty became both a punishing modality and a source of revenues. We will try, to the extent to which sources allow us, to identify the legal competence of hegumens in the criminal code. We are aware of the limits to success in our approach due to the fact that, if in the case of monasteries in general we know the elements that composed the content of the juridical and fiscal immunities, the documents granting the same privileges to the dedicated monasteries are scantier. De jure, the investigation of the violations of laws was up to the Prince, who also collected the fine, established according to the gravity of the crime. Consequently, we insist upon this aspect pertaining to the relationship between two institutions, the State and the Church, in the period concerned, from the perspective of some legal and tax privileges conceded to the dedicated monasteries. The epoch of the Moldavian monasteries dedicated[2] to the Holy Places starts at the end of the 16th century, during Petru Şchiopu's rule. The St. Sava monastery was built in Iaşi in 1583, with the money from the monastery with the same name in Jerusalem, by the Greek monks coming from there, on a spot that Vodă gave to the monks of Jerusalem "to live there and make a church" (DIR 1951, 224-225, no. 277; Bădărău, Caproşu 2007, 45). The analysis of the tax and juridical immunities conceded to the dedicated monasteries of Moldavia over the 17th century, but not over the following one, are justified by the fact that at the beginning of the Phanariot period, the

[1] Dignitary stands for the Romanian "dregător" = until the 16th century, "dregători" were both the high dignitaries and servants; in the 16th century, there are dignitaries of high dignities, recorded in the documents together with boyars, but before them; in the 17th century, the notion of dignitary becomes synonymous with that of boyar.

[2] Although the phrase is used in historiography, no definition has yet been formulated, as the research on their legal status is still in its initial stage. From the standpoint of our research, we could however say that the monasteries "dedicated" to the Holy Places of the Orthodox East were a form of the Byzantine law of foundation, with a local adaptation of its norms.

dedication of churches in Moldavia starts taking a different turn by abusive interpretations of the founding law. This practice is announced from the end of the 17th century and will continue in the next century, causing serious problems in the observance of the ecclesiastic jurisdiction and of the privileged status of the Church in general. These are the arguments for our choice to analyse the years between the end of the 16th century and the 17th century.

Introduction

Although the diplomatic internal sources are as clear as possible, as our analysis will show, as far as the content of fiscal immunity that monasteries enjoyed is concerned, the monks' right to judge acknowledged by the court still needs necessary clarifications. As for the basis of church jurisdiction in medieval and pre-modern Moldavia, its Byzantine origin has already been shown. "Its exercise did not exclude the enforcement of the country's statute, of some customs, but its basis was the canonical and nomocanonical rule" (Georgescu 1980, 254). The Church enjoyed a wide juridical competence: the clergymen's canonical transgressions, the clergymen's civil and canonical matters, except for the serious accusations (as we will show especially in the chapter about the dedicated monasteries) whose investigations were kept in the domain of princely justice, the laymen's canonical transgressions, like: adultery, incest, fourth marriage, the spouse's abandoning, forbidden sexual relations, according to canons, the laymen's matters of separation, adoption, dowry, inheritance, tutelage, testaments (Sachelarie, Stoicescu 1988, 268).

The conceding of legal and tax privileges to the Church originates, on the whole, in the political thinking of the Byzantine emperors, transposed in juridical texts and transmitted to the Romanian principalities by the law they received. More precisely, in the idea of philanthropy manifested in the tax exemptions granted to churches (Sachelarie, Stoicescu 1988, 229). A particular problem is that of the juridical and tax immunities received by the monasteries of Moldavia since the moment they were founded. We should mention that in relation to the topic we will insist upon, there are other collateral preoccupations concerning the Byzantine influence in the Romanian area (Georgescu 1980), the system of immunities in the Romanian medieval society (Cazacu 1957, 463-500; Costăchel 1957, 211-314; Panaitescu 1957, 445-462; Muntean 2005), the juridical competence of the Church in Moldavia (Berechet 1938; Cronţ 1938; Cronţ 1975, 258-274; Cronţ 1976, 338-359), or contributions with a mainly descriptive focus on the practice of dedicating the Moldavian monasteries to the Holy Places of Orthodoxy (Iorga 1914; Bodogae 1940; Beza 1932-1934, 195-197, 207-215; Beza 1934; Beza 1934-1936, 237-241; Beza 1936-1938, 1-6, 7-20; Beza 1937). That is why, in order to professionally approach this topic, we are to carefully peruse the documents, with special rendering of the passages that refer to the fiscal and juridical privileges that the dedicated monasteries benefited from. Moreover, prudence in the approach of this issue with implications, as we will see, in the Byzantine foundation law, requires a permanent relationship with the text of the document.

The epoch of dedications

At the time when one of the historians of the Romanian medieval law, Valentin Al. Georgescu, wrote the remarkable writing on the Byzantine influence upon the Romanian institutions up till the mid-18th century, he acknowledged, in a short passage, the complexity of the juridical regime of the dedicated monasteries: "was it a mere foundational dedication, a mere income appropriation, or a transfer in the property of the beneficiary of the dedication?" (Georgescu 1980, 173). This is a question that neither he nor others after him answered in a satisfactory way. The difficulty of the issue is to be found, on the one hand, in the parsimony of information contained in the juridical documents of dedication, issued in a full epoch of dedications, that is the 17th century, and transmitted to us; and on the other hand in a lack of thorough research on the historical sources dating from the late 18th century and particularly from the next one, when the debate on the secularization of the monastery fortunes was an ardent one[3]. Our belief is that only a thorough investiga-

[3] In 1861, for instance, Ioan Brezoianu declared, in the work *Mănăstirile zise închinate şi călugării străini*, to be in favour of the secularization of monasteries' wealth, arguing with the absence of a right of property of the Holy Places on the villages of the metochions, as well as with the absence of the jurisdiction of the local bishop as regarding the dedicated monastery. As for the history of the dedicated monasteries in the Romanian area and, particularly, as for the historical events accompanying the secularization of the monasteries' wealth, which occurred in 1863, see Popescu-Spineni 1963, the only synthetic contribution on this theme in Romanian historiography.

tion of the official or private acts issued over these years will bring fundamental information in the clarification of this problem. Maybe our contribution in the following of the paper will bring a piece of truth in this problem.

Petru Şchiopu is the prince with whom the period of dedications in Moldavia starts. His origins being in Muntenia[4] and the fact that he was very much aware of the realities in the southern Romanian principality of the Carpathians facilitated the adoption of the model of dedications. The building of the future monastery had not yet started, and the Prince gave, in 1583, a building spot to the Greek monks of the St. Sava monastery from Jerusalem "to live there and to build a church", for there "to be eternal prayer and memory of our majesty, and memory of our parents, and of our majesty's brothers and lady and children and of other princes, those who the Lord will choose to be prince, after our life will pass, in the Principality of Moldavia and for the whole country and the whole of Christianity"(DIR 1951, 224-225, no. 277; Caproşu, Zahariuc 1999, 35-38, no. 23; Bădărău, Caproşu 2007, 45). The building place had been bought by the Prince himself, so it was a "princely right" and not "taken against somebody's will or by some robbery" (DIR 1951, 225, no. 277; Caproşu, Zahariuc 1999, 37, no. 23).

The monastery built by the Greek monks in Iaşi receives the name of St Sava as well, and was already a metochion of the lavra of Jerusalem on 7 June 1600 (Caproşu, Zahariuc 1999, 73-74, no. 50). Later sources show that the monastery dedicated to the Holy Sepulchre served as a residence for the patriarchs of the Orthodox world and for the Greek bishops passing through Iaşi (Bădărău, Caproşu 2007, 165). At the beginning of the 17th century, the monastery acquires, first by means of donations made by nobles and private persons, then by purchasing itself, a wide domain[5]. Two churches, one in Cotnari (Caproşu, Zahariuc 1999, 162-163, no. 119), another one in the town of Galaţi (Caproşu, Zahariuc 1999, 170-172, no. 122), become its metochions, with the approval of the Prince, with leave from the Metropolitan and from the three bishops of the country and with the consent of the princely Council. The monks' obligation is to write the Prince and his family on the diptych of the founders (Caproşu, Zahariuc 1999, 195-195, no. 145).

The sources that have been preserved show it enjoyed a treatment identical with that of other dedicated monasteries in Moldavia. For instance, on 28 February 1627, Miron Barnovschi presents the monastery St Sava of Iaşi with the revenues from taxes and compensations for crimes from the village of Uricani, on the Bahlui, in the county of Cârligătura. The document specifies by design that the village was bought by the prince – "lawful buying by my majesty" – ordering these "globnici"[6] and "duşegubinari"[7] not to collect the revenues from fines there. In our opinion, the statement: "the high bailiffs are not allowed to meddle there for taxes and for crimes, nor the deşugubinari for the compensations for crimes in that village. And if there will be such a man felonious or guilty of murder or for another punishment, than our above-mentioned servants will judge him according to his acts, as recorded above" (DRH 1969, 186-188, no. 156) suggests that the prince concedes the jurisdictional competence to his officials, except for murders and thefts. As for the rest, we deal with a fiscal aspect of the issue, and not with the juridical non-intervention of his representatives in the village in question. Beyond the annual contribution to the tribute, the village of the metochion of the big lavra from Jerusalem is presented with exemptions from the other obligations towards the princely Court, and the monks are re-issued, one month later, the right to collect the fines. All of them, together with the revenue from trial fees, had a precise destination: the monks' livelihood and the maintenance of the monastery (DRH 1969, 188-190, no. 156).

On 26 March 1618, Radu vodă Mihnea, in compliance with the wish of Lady Maria, the daughter of Petru Şchiopu voievod, dedicated to the Holy Sepulchre of Jerusalem the Galata monastery of Iaşi, in accordance with the Byzantine law of foundation (Caproşu, Zahariuc 1999, 168, no. 121). The

[4] Petru Şchiopu was the son of Mircea voievod (1509-1510), nephew of Mihnea cel Rău (1508-1509) and brother of Alexandru II Mircea. Mihnea cel Rău was the son of Vlad Ţepeş. The kinship with the ruling family of Moldavia is made by the matrimonial alliance between Maria Voichiţa, first cousin of Vlad Ţepeş, and Ştefan cel Mare/Stephen the Great; of this marriage was born Bogdan III, father of Ştefăniţă. It results that Petru Şchiopu was Bogdan III's nephew by marriage and Ştefăniţă's third cousin (see Nicolaescu 1915).

[5] The domain of the St. Sava monastery of Iaşi is the topic of another of my papers, which I am working on now.

[6] *Globnici* = low officials, in charge with collecting the fines.

[7] *Duşegubinari* (*deşugubinari*) = low officials in charge with collecting the financial penalties for crimes like murder and robbery.

gesture was justified, first of all, by the difficult situation in which the monastery was, overwhelmed by "great weakness and poverty", as a consequence of the conflicts that had occurred at the end of the 16th century and the beginning of the next one, of the thefts, and also of a defective administration by the monks living in the monastery – "they did not fear God in their hearts, but were careless", "they spent everything and squandered thoughtlessly" (Caproşu, Zahariuc 1999, 168). What follow are the conditions that the founder establishes for the administration of the sanctuary: "our men of prayer who are going to live from now on in the above mentioned monastery of Galata should count the revenue coming yearly from all houses and vineyards and beehives, for this to be nourishment for the monks and for the memory of the founders who presented and had mercy on the holy monastery" (Caproşu, Zahariuc 1999, 169). It becomes quite clear that the dedication was made by observing the norms of the law of foundation: inheritance of the status of founder, agreement from the local bishop, endowment of the monastery with material resources, listing of the Prince and of his family in the "holy and great and godly diptych". What draws our attention is the additional element compared to usual foundations: the obligations following from the status of metochion of the sanctuary of Jerusalem. The document reads: "What will remain from that revenue, that year, is to be collected and sold by the hegumen of the holy monastery to make money, *but with the knowledge of, and letter to, our father and superior, the metropolitan of Suceava,* and should be sent, with the seal of his Holiness, to the above mentioned glorious city of Jerusalem and handed to the great patriarch" (Caproşu, Zahariuc 1999, 169) (our emphasis). The text reveals that the lavra of Jerusalem had the right to the remaining surplus, transformed in money, after having ensured the monks' necessities and the maintenance of the monastery. Very important for the juridical situation in which the recently dedicated monastery found itself, was the fact that the revenue sent to Jerusalem had to receive the consent of the local bishop, that is of the metropolitan.

The donation, to the newly built monastery of Galata, of the criminal fines that had to be collected in several villages under its possession, was made by its founder, Petru Şchiopu, in 1583 (Caproşu, Zahariuc 1999, 38, no. 24), confirmed by Ieremia Moghilă a few years later (Caproşu, Zahariuc 1999, 63-64, no. 40). Therefore, before being dedicated to Jerusalem, the monastery of Galata was presented, by a special act of Mihail vodă Moghilă on the 28 November 1607, with the "taxes and compensations and deaths of people, all of those that would happen in the villages of the holy monastery, from all estates, so that they can take all taxes, as *ciubote*[8]". The confirmation of these exemptions was justified by the necessity to continue to grant them: "as it was under other departed princes and as they have a deed from the departed father of my majesty, Simion voievod" (Caproşu, Zahariuc 1999, 110-111, no. 79). As far as the jurisdiction upon the monastery villages was concerned, the prince ordered that the princely court people – *pârcălabi*[9] and *mari vătafi*[10] – should only try the villains, leaving the others in the care of the hegumen. Vodă's order was for his officials to judge "justly and take the trial fees from everybody, according to the sentence, and they should not make any other loss, and not take more than the trial fees" (Caproşu, Zahariuc 1999, 111). The same urge to a trial that should be "with justice and good people" as well as the collection of the trial fees/the *ferâie*[11], again with "justice, and without any other meddling in the taxes and compensations" came from Miron Barnovschi in 1626, when he conceded the monastery of Galata the right to collect the criminal fines from its villages. The purpose of their collection was well defined: "for them to serve, for our men of prayers from the holy monastery, for clothes and shoes" (DRH 1969, 77-78, no. 59). The tone of the princely decisions sounds much more vehement than the one 20 years ago. The statement by design of the collection of the *ferâie*, which was supposed to go to the Court Treasury, and of it alone "with justice" suggests the existence of abuses committed by his people in observing the established order[12]. The prince also

[8] *Ciubote* = a tax paid by those who, because of their passivity towards the acts of the authorities, forced the princely official to go to subject them to distraint.

[9] Pârcălab = a princely ruler with military, administrative and judiciary rights; at the beginning of the Romanian State, he was the commander of the towns.

[10] *Mare vătaf* = bailiff, princely servant working in the districts, with fiscal, administrative, judiciary and military attributions.

[11] *Ferâie* = a variable tax collected by the judiciary authority from the winning litigant in order to release the decision proving its juridical status.

[12] In some cases, the abuses of the princely officials materialized in the non-observance of the regime of exemption that the monasteries were conceded and are explicit in the documents of the time (DRH 1969, 399-400, no. 294).

threatened them with the gallows for violating the order. The monastery of Pângăraţi was presented with taxes and compensations (*gloabele* and *duşegubinile*), provided that they were taken "with justice, from he who is guilty according to the law" (DRH 1969, 89, no. 69). The term of "justice" (rom. *dreptate*), met in Romanian in the 17th century was synonymous with that of law (rom. *justiţie*) (Sachelarie, Stoicescu 1988, 267). The Church's sentences were accepted, in *Cartea românească de învăţătură* [*Romanian Book of Teachings*], if they "legislated fairly" (Rădulescu 1961, 171), so the observance of principles, of norms, was requested in court[13].

Another case is that of the monastery of the Dormition of the Mother of God, also known as the Barnovschi monastery, built by the pious prince; this was dedicated, on 9th December 1627, to the church of the Holy Sepulchre of Jerusalem. In the document of dedication, the prince presented his foundation with the village of Toporăuţi in the region of Cernăuţi, which he exempted of all taxes (DRH 1969, 348-353, no. 266). It was stated that the village "was a right of inheritance of my majesty", "his parental estate", as another document states (DRH 1969, 501, no. 358). Among other things, it forbids the *globnici* and the *duşegubinari* to collect the fines from the wrongdoers of the village in question. Insisting upon the ones collected as a result of homicides ("every killing of human being"), ordering the governors to leave those in the monks' care. The destination of these exemptions was clear: "to send them to the monks living in the monastery of Jerusalem, to have them for footwear and clothing, and for other necessities of that holy place and of the church of God" (DRH 1969, 352, no. 266)[14]. A few days later, Miron vodă Barnovschi repeated the founding gesture, by confirming the villages of Şipote, in the region of Hârlău, and of Munteni, in the region of Vaslui, to the monastery of the Dormition in Iaşi, dedicating it, together with its villages, to the same holy establishment (DRH 1969, 359-364, no. 270). The two villages were also possessions of the Prince, the former acquired for "good service" from the previous princes, the latter being a "princely right, ascribed to the district of Vaslui". The exemptions conceded to the two villages, in this previous example again, are meant to ensure the living of the monks from the Holy Sepulchre.

As regards the administration of the village of Toporăuţi, Miron vodă did not agree to send an official from the monastery, but he insisted in favour of the local one, and after his death the "villagers will name there another *ureadnic*[15], whoever they will choose" (DRH 1969, 352). Moreover, like in the case of the monastery of Galata, the prince stated that the surplus of "wheat and crops and other nourishments, they <the monks> should sell it there and send the money to the hegumen of the monastery in the town of Iaşi, and the hegum should send it to the holy and great church of Jerusalem" (DRH 1969, 352). In other words, the Court preserved somehow the right to control, from the administrative point of view, the dedicated village, by the fact that it established the exact trajectory of the donation that the metochion would send to its lavra. The participation in the administration of the wealth of a sanctuary was one of the privileges that founders received. Therefore, there is no question of a separation of the village from the control of the Court. The difficulty in elucidating the legal regime of the dedicated monasteries starts from the very contradictory formulas that we find in the documents regarding the manner in which the dedicated villages are to be administrated; Miron Barnovschi states, in the same document, that the people from Toporăuţi "should listen to the people that the patriarch of Jerusalem will send here" (DRH 1969, 352). In another document that we will analyse further on, Cyril <Lucaris>, patriarch of Constantinople, said that the recently dedicated monastery and the two villages will be "administrated and ruled by His Beatitude the patriarch of Jerusalem, Theophanes (...) and by the monks of the Holy Sepulchre sent by him in the country", and that the estates should "stay free,

[13] "According to law and to justice", principles that had to be observed in trials, is a phrase that we can frequently see in the 17th century documents. According to Daniel Barbu, "the *law* seems to be, indistinctly, both the imperial statute, the received Romano-Byzantine law, and the customary law. (...) As law remains exterior to justice, this would be nothing else but the name given to the equilibrium between the relations of power; its place would be somewhere at the fragile point of balance where the individual interest, defined according to the social status of its bearer, could seem to be legitimate in relation to other particular or general interests. The justice of the ancient Romanian documents probably resembles the *equity* of common law" (Barbu 2000, 58).

[14] The exemptions are confirmed by Moise Movilă, on 25 August 1633 (DRH 1971, 444-446, no. 349) and on 13 January 1634 (DRH 1974, 18-19, no. 17).

[15] Ureadnic = high official.

not enslaved, independent, exempted, not violated and not looked into by any prince or boyar, by princely exemption, so that they would be submitted from now on, with no possibility for them to be taken and separated, to the holy church of the Holy and life-giving Sepulchre" (Caproşu, Zahariuc 1999, 254).

On 21 May 1628, in Constantinople, the ecumenical patriarch of the time confirmed, by his signature, the dedication shown above, on Miron Barnovschi Moghila voievod's demand – "and a letter of ours was requested by the mentioned founder and prince", the documents in question reads (Caproşu, Zahariuc 1999, 251-254, no. 186). The authority of the "patriarchal letters" in the "confirmation and preservation of dedications" was invoked (Caproşu, Zahariuc 1999, 251-254, no. 186). The gesture of the ecumenical patriarch cannot be understood unless we are aware of the canonical tradition, that is the principles and norms according to which the Church was organized and ruled. "The capacity of ecumenical judges (*titulus universalis*)" attributed to the patriarchs of Constantinople, which allowed them to participate in internal trials as well (Georgescu 1980, 98) had been established by the canons made and adopted since the foundation of the ecclesiastical institution. By the canons 3 of the Second Ecumenical Synod of Constantinople (381), 9, 17, 28 of the Forth Ecumenical Synod of Chalcedon (451) and by canon 36 of the Quinisext Ecumenical Synod in Trullo (Constantinople, 691-692) the primacy of the Ecumenical Patriarchy of Constantinople was established, a honorific one first (canon 3 the Second Ecumenical Synod) (Milaş 1931, 99), and a *de facto* one afterwards, manifest in the ordination of bishops and in the jurisdictional attributions in relation to the other patriarchal chairs (Milaş 1931, 97-101, 207-218, 233-236, 257-296, 403-404). Canon 36 of Trullo, the order of the first ecumenical chairs is: "the chair of Constantinople should benefit from identical prerogatives with the throne of ancient Rome and be equal to that in the ecclesiastical matter, being the second after it, followed by the chair of the great city of Alexandria, then that of Antioch and then the one of the city of Jerusalem" (Milaş 1931, 403). We are not interested in the debates on the relation of the patriarch of Constantinople with the bishop of "ancient" Rome, whose result is included in the text of the invoked canons as well (see also Floca 2005, 90-11, 17-18, 101-104, 138-139).

Conclusions

Therefore, over the 17th century, the princes confirmed for the dedicated monasteries the tax and legal exemptions, just like in previous centuries. The monasteries of Galata, Dormition of the Mother of God (also called Barnovschi), St. Sava, Cetăţuia, Hlincea, St. Paraschiva, and others also[16] dedicated to the Holy Sepulchre of Jerusalem, are awarded their exceptional fiscal status (Sachelarie, Stoicescu 1988, 371), due to the posluşnici[17] serving the sanctuaries, to the exemptions of fiscal obligations, to the collections of financial penalties in exchange for the crimes committed by the inhabitants of the immunity estates, as well as to the right to judge them, except for murders and thefts. In other words, the Court gave up its attributions and those of its representatives in juridical matters, as well as the collection of taxes and the services it was entitled to from the inhabitants, in favour of the monasteries in question. It clearly results that these monasteries benefited from the same tax and legal regime as the non-dedicated ones. As for the jurisdiction on the inhabitants of the dedicated villages, in all the documents by the end of the 17th century that we have perused, the Prince transfers to the hegumens the judging attributions, except for the cases of murder and theft, which still fall within his competence: "And no other should meddle with them, and deal with them, no one should try them or tax them, but their hegumens, except for cases when dead people or real robberies are involved, then the court should try them and sentence them and tax them", is shown in a document from the end of the century[18]. Here too, one invokes the observance of the orders left by the founders of the establishments in question: "so what the ancient princes, founders of these holy monasteries, established and agreed upon should be kept, as the founders' agreements comprised much mercy in all that was" (Caproşu 2000, 48, no. 56).

A specificity of the practice of dedication in Moldavia is the fact that the villages that were conceded tax exemptions or were allowed to collect criminal fines were estates of the Prince that

[16] Bârnova, Dealu Mare, Dumbrăviţa, Bistriţa, Tazlău, Caşin.

[17] *Posluşnici* = a peasant that was exempted from taxes and services to the Court in favour of some churches or monasteries.

[18] Document from Constantin Duca voievod, from 1 July 1693, by which he confirms for the monasteries of the Holy Sepulchre the exemptions received from other princes (Caproşu 2000, 45-48, no. 56).

made the gesture of dedication: villages belonging to the district of a town, villages that were inherited or obtained by "good and faithful service"; the place where the monastery had to be built was also a "right princely place".

From the dedication documents, from the documents of confirmation of the dedication by foreign hierarchs (the case of the Monastery of the Dormition of the Mother of God in Iaşi, whose dedication was confirmed by the patriarch of Constantinople), from those where the Romanian monks' revolt against the foreign ones, arrived after the dedication, is reflected, we find out that the hegumens of the dedicated monasteries were appointed by the foreign beneficiary, whom they depended on from an administrative point of view. As far as their legal competences were concerned, the documents give us very little or, sometimes, no information at all. In the very serious criminal cases, like murder or robbery, it is very clearly stipulated that such defendants remained under the jurisdiction of the princely Court. Valentin Al. Georgescu makes a step forward and says that the hegumens of the dedicated monasteries, Greek by origin, "had canonical juridical attributions at a lower, but not negligible level" (Georgescu 1980, 93). But our research points out two aspects: 1) the dedication of monasteries in Moldavia was a founding act, because this process observed, at least at its beginnings, the norms of the Byzantine law in the case of the foundations of religious establishments; 2) both in the 15th-16th centuries and in the starting period of the dedications, the monasteries of Moldavia benefited from administrative, fiscal and juridical privileges conceded by the princely court. The ampleness of the privileges varied along the investigated years, and their wideness or narrowness should be related to the capacity of the princely court to ensure an apparatus able to control the territory of the country from the bureaucratic (fiscal and juridical) standpoint. The consolidation of this apparatus is more and more visible starting with the 16th century, so that in the following century the Court succeeds in supervising, by its representatives, the whole territory of the country. Naturally, the phenomenon was not without consequences. Some of them are to be found in the limitation of the right to try conceded to monasteries. If in the 15th century, the hegumen and his legates had a full juridical competence over the inhabitants of the monastery villages dedicated or confirmed by the prince, including serious criminal actions like murders or thefts, at the end of the same century the princely court restricted these juridical competences. So that in the 17th century, the princely officials from cities and districts are the ones who try, in the name of the Prince, the serious criminal acts committed in the ecclesiastical domains. As a result of this process, in the documents of confirmation for the dedicated monasteries, the conceding of fiscal exemptions for the villages dedicated with the monastery is mentioned along with the fact that the trying of the inhabitants of the estates fall in the competence of the officials, the Prince preserving the competence of the cases of murder and theft.

The content of the dedication and confirmation of the dedication documents, at least for the starting period of this process, reflect to an overwhelming extent the fiscal aspect of the gesture made for "the soul's salvation", according to period documents[19]; "the love they had for God and for the holy churches and monasteries and for the men of prayers to God, whom they presented and strengthened, for the salvation of their souls and for their eternal memory (Caproşu, Zahariuc 1999, 232), from an "excessive piety" a historian would say (Popescu-Spineni 1963, 7). So, this is about the process by which the Holy Places that benefited from metochions, acquired the usufruct upon their villages[20]. Dimitrie Cantemir's testimony regarding the appropriation, with leave from the prince, of the surplus is in agreement with the

[19] As for the reasons for the dedications, there are opinions that doubt the princes' piety, the precarious condition and the lack of church servants, stated in the texts of the documents in question: "political causes, that imposed the princes, the candidates to the throne, to the boyars, to some hierarchs – as it is known – the interest to dedicate to foreign establishments some sanctuaries from the Principalities, with a view to creating means of pressure and sources of income with a wider circulation and less controlled by the Porte"; "under the mask of some great canonical and dogmatic principles, the conscious and essential objective was that of political and economic nature" (Georgescu 1980, 93). Dimitrie Cantemir explained the practice of dedications as a sign of piety: "but if the prince or the boyar is afraid that after his death the monastery would fall down or will be ruined, he dedicates it to a bigger lavra, from the places mentioned above. After that, the archimandrites of these lavras are obliged to look after this monastery and take care that there are always monks with an immaculate life and good habits" (Cantemir 1973, 359).

[20] "*metoc*/metochion/ (Μετοχή = participation, dependence) means in the donors' language rather usufruct than property. And the income sent to the holy places represented only the amount of money left after the reparation of the metochion, after the payment of taxes and duties fixed in times of war" (Bodogae 1940, 73, note 1).

texts of the sources corresponding to the 17th century: "of the revenues of the monastery, they leave there only what is necessary for the nourishment of the monks, the rest of its is collected for the necessities of the big lavras and is sent there every year" (Cantemir 1973, 359). At the beginning of the dedication epoch, the provisions included in the documents were not observed everywhere by the foreign monks that came along with the dedication, which led to many complaints and even conflicts between the "local" Romanian monks and the foreign ones[21]; this caused the metropolitan Anastasie Crimca, founder of the monastery of Dragomirna, to throw in a note on a manuscript on 16 March 1610, a triple curse in the case the monastery of Dragomirna were to be dedicated to "the Holy Mount or to Jerusalem, or to transfer the possession of our monastery to the Patriarchy or the metropolitan, or to change the monks of the Principality of Moldavia or appoint a hegumen from a foreign monastery" (Caproşu, Chiaburu 2008, 149-150)[22].

Consequently, it is the precarious financial condition of the sanctuary and the lack of monks or, on the contrary, the prevention of the monastery's ruin[23] with the help of the monks from the Mount of Athos, for instance, who were known for their qualities of good administrators (Bodogae 1940, 72-73), the appeals of the Eastern churches to our princes' cultural generosity (Popescu-Spineni 1963, 26), and first of all the wish of the founders of new monasteries, built at the end of the 16th and the beginning of the 17th century, to ensure the material and spiritual wealth of the sanctuaries by relating them to holy places of the Orthodox East. The Romanian princes became thus heirs of the Byzantine, Bulgarian and Serb tradition of patronage of Mount Athos (Bodogae 1940, 73), of Jerusalem or of Antioch. A relation can be seen between the Greeks' – and, on the whole, the Balkan inhabitants' – coming to Moldavia in the second half of the 16th century and the process of dedication. As we know, the donations of the Romanian princes to the Holy Places were not absent before the dedication of the first churches. But by placing the monastery villages under the protection of the Greek monks, especially, a sure source of income was ensured for the maintenance of the monasteries and for the monks' living, at a time, above all, when the Orthodox world, under Ottoman dominance, could hardly find resources of existence.

[21] See the trial document of 30 June 1626, in the case between the Greek and the Moldavian monks for the monastery of Aron Vodă in Iaşi, dedicated by Radu Mihnea voievod to the monastery of Saint John the Baptist of Sozopolis (Hurmuzaki 1915, 121, no. CCXXII; DRH 1969, 106-108, no. 87). "The number of the monasteries dedicated to the Holy Places is rising, a fact that caused discontent among the Romanian clergymen and believers, because of the many abuses of the Greek hegumens and monks sent to administrate them" (Păcurariu 1981, 216). The conflict between Romanian and Greek monks started by the dedication of Moldavian monasteries to the Holy Places, is the topic of another study we are working on.

[22] This note was left by Anastasie Crimca as a result of the "tendency of the rich and of the rising influence of the Greek clergy in Moldavia" (Grigoraş 1958, 304).

[23] Constantin Cantemir dedicates his monastery, Mira, to Mount Athos because "the country is in great weakness. Among others, there are no worthy priests, to maintain the due church and monastic order. He makes the dedication so that time would not ruin his memory" *(*Popescu-Spineni 1963, 20).

Bibliography

Barbu 2000: Daniel Barbu, O arheologie constituţională românească. Studii şi documente (Bucureşti 2000).

Berechet 1938: Şt. Berechet, Dreptul vechilor noştri ierarhi la judecarea mirenilor (Bucureşti 1938).

Beza 1934-1936: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti în Epir, Rodos şi Paros. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, VII, 1934-1936, 237-241.

Beza 1932-1934: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti în Palestina. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, VI, 1932-1934, 195-197.

Beza 1932-1934: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti în Palestina, Chipru şi Muntele Sinai. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, VI, 1932-1934, 207-215.

Beza 1934: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti la Muntele Athos. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, VII, 1934.

Beza 1936-1938: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti în Patmos. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, t. VIII, 1936-1938, 1-6.

Beza 1936-1938: M. Beza, Biblioteci mănăstireşti în Siria, Atena şi Insula Hios. Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Literare, s. III, VIII, 1936-1938, 7-20.

Beza 1937: M. Beza, Urme româneşti în Răsăritul ortodox. 2nd ed, expanded with text and illustrations (Bucureşti 1937).

Bodogae 1940: Teodor Bodogae, Ajutoarele româneşti la mănăstirile sin Sfântul Munte Athos (Sibiu, 1940).

Cantemir 1973: Dimitrie Cantemir Dimitrie, Descrierea Moldovei. Translation of the original by Gh. Guţu (Bucureşti: Ed. Academiei 1973).

Caproşu 1989: I. Caproşu, O istorie a Moldovei prin relaţiile de credit (până la mijlocul secolului al XVIII-lea) (Iaşi, 1989).

Caproşu 2000: (Ed. Caproşu Ioan), Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, volume III, Acte interne (1691-1725) (Iaşi: Editura "Dosoftei" 2000).

Caproşu, Bădărău 2007: Dan Bădărău, Ioan Caproşu, Iaşii vechilor zidiri până la 1821, 2nd edition, revised (Iaşi: Casa editorială "Demiurg" 2007).

Caproşu, Chiaburu 2008: (Eds. I. Caproşu I. and Elena Chiaburu) Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei. Un Corpus, Vol. I (1429-1750) (Iaşi: Casa Editorială "Demiurg" 2008).

Caproşu, Zahariuc 1999: (Eds. Ioan Caproşu and Petronel Zahariuc) Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, vol. I, Acte interne (1408-1660) (Iaşi: Editura Dosoftei 1999).

Rădulescu 1961: Carte românească de învăţătură. Coord. Andrei Rădulescu (Bucureşti 1961).

Cazacu 1957: A. Cazacu, Justiţia feudală. In: Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1957), 463-500.

Constantinescu 1975: Alexandru Constantinescu, Dările în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XV). Studii şi articole de istorie, 23, 1975, 110-118.

Costăchel 1957: V. Costăchel, Domeniul feudal [Feudal Domain]. In: Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1957), 211-314.

Cronţ 1938: Gh. Cronţ, Clericii în serviciul justiţiei (Bucureşti 1938).

Cronţ 1976: Gh. Cronţ, Instanţele de judecată ale bisericii din Ţările Române în secolele XIV-XVIII. Mitropolia Moldovei şi Sucevei 5-6, yr. LII, 1976, 338-359.

Cronţ 1975: Gh. Cronţ, Justiţia bisericească din Moldova şi Ţara Românească în secolele XIV-XVIII. Mitropolia Moldovei şi Sucevei 3-4, yr. LI, 1975, 258-274.

DRH 1969: Documenta Romaniae Historica, A., Moldova, vol. XIX (1626-1628).Volume made by Haralambie Chircă (Bucureşti: Editura Academiei 1969).

DRH 1971: Documenta Romaniae Historica, A., Moldova, vol. XXI (1632-1633). Volume made by C. Cihodaru, I. Caproşu and L. Şimanschi (Bucureşti: Editura Academiei 1971).

DRH 1974: Documenta Romaniae Historica, A., Moldova, vol. XXII (1634). Volume made by C. Cihodaru, I. Caproşu and L. Şimanschi (Bucureşti: Editura Academiei 1974).

DIR 1951: Documente privind istoria României, 16th cent., A. Moldova, vol. III (1571-1590), (Bucureşti 1951).

Floca 2005: Ioan Floca, Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note şi comentarii. 3rd edition revised (ed. dr. Sorin Joantă) (Sibiu 2005).

Georgescu 1980: Valentin Al. Georgescu, Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVII-lea (Bucureşti: Editura Academiei 1980).

Grigoraş 1958: N. Grigoraş, Mitropolitul Anastasie Crimca (1600-1629). Mitropolia Moldovei şi Sucevei 3-4, yr. XXXIV, 1958, 296-314.

Hurmuzaki 1915: Eudoxiu de Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, vol. XIV/1. Drawn up by N. Iorga (Bucureşti 1915).

Iorga 1914: N. Iorga, Muntele Athos în legătură cu ţerile noastre (Bucureşti 1914).

Milaş 1931: Nicodim Milaş, Canoanele Bisericii Ortodoxe însoţite de comentarii, vol. I, part II, Canoanele Sinoadelor Ecumenice, translated by Uroş Kovincici and PhD Nicolae Popovici (Arad 1931).

Muntean 2005: Vasile V. Muntean, Bizanţul şi românii. Cercetare comparativă privind organizarea mănăstirilor (Iaşi: Editura Trinitas 2005).

Nicolaescu 2015: Stoica Nicolaescu, Petru vodă cel Tânăr şi Petru vodă Şchiopul. O chestiune controversată în istoria românilor (Bucureşti 1915).

Păcurariu 1981: Mircea Păcurariu, Istoria bisericii ortodoxe române, vol. 2 (Bucureşti 1981).

Panaitescu 1957: P. P. Panaitescu P.P., Biserica. In: Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII) (Bucureşti 1957), 445-462.

Popescu-Spineni 1963: Marin Popescu-Spineni, Procesul mânăstirilor închinate. Contribuţii la istoria socială românească (Bucureşti, 1963).

Sachelarie, Stoicescu 1988: (Eds. Ovid Sachelarie and Nicolae Stoicescu) Instituţii feudale din Ţările Române (Bucureşti 1988).

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, Regimul fiscal al preoţilor din Ţara Românească şi Moldova până la Regulamentul organic (sec. XV-XIX). Biserica Ortodoxă Română 5-6, yr. 23, 1971, 370-381.

Vlad 1971: Matei D. Vlad, Le regime fiscal et administratif dans les villages de colonisation de Valachie et de Moldavie au XVIII siecle. Revue Roumaine d'Histoire 6, yr. 10, 1971, 1013-1026.

Justiţie şi fiscalitate în Moldova (sfârşitul secolului al XVI-lea - secolul al XVII-lea): cazul mănăstirilor închinate

Cuvinte-cheie: justiţie, fiscalitate, mănăstiri închinate, pedepse, privilegii fiscale.

Rezumat: O problemă aparte o constituie imunităţile fiscale şi juridice dobândite de mănăstirile din Moldova. În şirul acestor privilegii, se încadrează încasarea de către mănăstiri a amenzilor pentru infracţiunii grave („faptă mare"), precum omuciderea („moartea de om"). Amenda penală percepută de domn sau de dregătorii săi devine atât o modalitate de sancţionare, cât şi o sursă de venituri. În măsura în care sursele ne-au permis, am identificat şi competenţa judiciară a egumenilor în materie penală. Dacă în cazul mănăstirilor, în general, se cunosc elementele ce compuneau conţinutul imunităţilor juridice şi fiscale, mai sărace în informaţii sunt actele de acordare a aceloraşi privilegii mănăstirilor închinate. De drept, cercetarea faptelor de încălcare a legilor aparţinea domnului, care percepea şi amenda stabilită în funcţie de gravitatea faptei săvârşite. Insistăm asupra acestui aspect ce ţine de relaţia dintre două instituţii, Domnie şi Biserică, în cazul mănăstirilor închinate.

Epoca închinărilor mănăstirilor din Moldova la Locurile Sfinte începe la sfârşitul secolului XVI, în timpul domniei lui Petru Şchiopu. În secolul XVII, domnii confirmă mănăstirilor închinate scutirile fiscale şi juridice la fel cum procedau în veacurile anterioare cu celelalte lăcaşuri de cult. Şi aceste mănăstiri beneficiau de acelaşi regim fiscal şi juridic precum cele neînchinate. În ceea ce priveşte jurisdicţia asupra locuitorilor din satele închinate, în toate documentele de până la sfârşitul secolului XVII pe care le-am parcurs domnul transferă egumenilor atribuţiile judecătoreşti, mai puţin în cazurile de omor şi furturi, care rămân de competenţa lui.

Юстиция и налогообложение в Молдавии (с конца XVI по XVII в.): на примере преклоненных монастырей

Ключевые слова: юстиция, налогообложение, преклоненные монастыри, наказания, налоговые привилегии.

Резюме: Одним из вопросов средневековой истории Молдавии являются правовые и налоговые привилегии преклоненных монастырей, приобретенные ими в период с конца XVI по XVII век. В число этих привилегий входил сбор штрафов за тяжкие преступления («faptă mare»), в том числе за «человекоубийство» («moartea de om»). Уголовный штраф, налагаемый господарями или их сановниками, являлся не только способом наказания виновных, но и источником дохода. Исходя из той информации, которую предоставляют нам исторические источники, мы постарались определить, входило ли рассмотрение уголовных дел в компетенцию настоятелей (игуменов) преклоненных монастырей. Если юридические и налоговые привилегии монастырей в целом нам в основном известны, то привилегии преклоненных монастырей отражены в исторических документах очень скудно. Право расследования нарушений законов принадлежало господарю, который взимал с преступника определенный штраф в соответствии с тяжестью совершенного преступления. В случае преклоненных монастырей действовал тот же принцип взаимоотношений между этими двумя институтами – Властью и Церковью.

Эпоха молдавских монастырей, преклоненных Святой Горе (монастырям Афона), берет своё начало с конца XVI века, в период правления Петра Хромого. В течение XVII века господари предоставляли преклоненным монастырям те же налоговые и правовые привилегии, что и другим монастырям ранее. Что касается юрисдикции над жителями сельских поселений, принадлежащих преклоненным монастырям, то из всех рассмотренных документов, относящихся ко времени до конца XVII века, следует, что господарь передавал суд игуменам, за исключением рассмотрения случаев убийств и краж, которые оставались в компетенции господаря.

09.04.2017

Dr. Cătălina Chelcu, Romanian Academy, "A.D. Xenopol" Institute of History, 8 Bulevardul Carol I, 700505 Iaşi, Romania, e-mail: catalina.chelcu@yahoo.com

THE FIRST TESTAMENT OF MARIA CANTEMIR, FROM 1725

Lilia Zabolotnaia

Keywords: Maria Cantemir, the first testament (1725), the biographical method, women study, family of Cantemir.

During the last decades, the subject-matter of the historical researches has enormously widened, new scientific subjects, directions and metodological approaches have appeared. In particular, the use of the biographical method and the gender approach has substantially changed the configuration of the research areas. This has allowed, to a significant extent, to change the attitude towards human individuality and to personalize the domain of history. Learning the life descriptions of particular people, at times even not quite remarkable figures, allows, in the presence of a reasonably rich documentary basis, to shed light upon the unstudied aspects of the past (Репина, Зверева, Парамонова 2004, 264).

It is exactly this kind of historical figure that is presented by princess Maria Cantemir (04.28.1700, Iaşi - 09.09.1757, Moscow), the daughter of Dimitrie Cantemir. The purpose of the given publication is the study of certain pages of the life of Maria Cantemir, based on the introduction of new historical source into the scientific field, namely – her first testament[1] dating back to 1725. The document that we have discovered is absolutely unique and is a priceless historical and juridical source as, first of all, for many years the cantemirologue researchers have been looking for the testament of Maria Cantemir, being certain that she only left one testament, of 1757. But no one had even imagined that there was one more – written in 1725. Secondly, the given source allows again to shed light upon certain aspects related to the personal life of Maria Cantemir, her entire family and her inheritors. Thirdly, the content of the first testament of Maria Cantemir finally clears out the numerous discussions and suppositions related to the testaments of Dimitrie Cantemir and of his son, Antioh.

The first testament of Maria Cantemir was discovered in March 2016, during the documentary research on the topic *Testaments – wills of women of the 17th - 19th cc.* in the archives of the libraries of Sankt Petersburg. Working in the *Manuscript Department* of the Pushkin House of the Institute of Russian Literature of the Russian Academy of Science in Sankt Petersburg, in the *Archive* of L.N. Maikov[2], we have discovered the *Preparatory materials for the study «Princess Maria Cantemirova»* (Майков 1897), that contained two testaments of Maria Cantemir, two petitions on the name of Elizaveta Petrovna (1741-1762) related to the estates belonging to the family, thirty-nine letters to her brother, Antioh D. Cantemir and some other documents[3]. To our great astonishment, not one of the cantemirologue specialists has ever worked on the archive of L.N. Maikov. In our opinion, this archive is a unique depository of the 19th century copies of the documents of Maria Cantemir from the first half and the middle

[1] The sacred nature attached to the expression of the last wish of the "*dying*" is substantiated by the compliance to the "*holy rules*" in the presence of a confessor, and the denomination of the testament as a "*spiritual letter*". The legal concept of a testament has only come into usage in Russia at the beginning of XIX century. Александр Манохин, *Завещания в генеалогии* (Alexander Manohin, *Wills in genealogy*). In: http://www.litera-ru.ru/html/matherials/2004_2101_zavewanie.html

[2] Leonid Nikolaevich Maikov (March 28 (April 9), 1839 - April 7 (20), 1900) is a well-known researcher of the history of Russian literature, member of the Petersburg Academy of Sciences, president of the Russian Bibliographic Society (RBO), secret adviser.

[3] Архив Л.Н. Майкова, Пушкинский дом Института русской литературы Российской Академии Наук в Санкт Петербурге, Фонд 166, Опись 1, Единица хранения №55 (Копии 1725-1758 годов). (*Archive* of L.N. Maikov, Pushkin House of the Institute of Russian Literature of the Russian Academy of Sciencein Sankt Petersburg, Fund 166, Inventory 1, Item No. 55, sheet 1-1b (Copies, 1725-1758) (Further: PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b); Российский государственный архив древних актов, Фонд 1374, Опись 1, Дело 24, Лист 1-1 об (Russian State Archive of Ancient Acts, Fund 1374, Inventory 1, Item No. 24, sheet 1-1b) (Further: RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b).

of the 17th centuries, that were considered to be irretrievably lost. Maria Cantemir's first original testament has been discovered in the Russian State Archive of Ancient Acts, six months later.

The analysis of the given group of documents has revealed lots of previously unknown information. The publication of the new sources, their comprehensive and complex study allows the researchers to shed light upon a lot of controversial and debatable aspects, related not only to the personal life of princess Maria, but also the personal, within-family relations.

From the very beginning, we would like to highlight that the goal of our article is the analysis of the first testament of Maria Cantemir (1725), that has not been published until now and no concrete scientific studies have been dedicated to it. A brief information has been published on the documentary discovery concerning the copies of Maria Cantemir's two wills as soon as they have been revealed (Заболотная 2016a, 19-40; Заболотная 2016b, 311-322). Therefore, one will not dwell on the historiographical aspect of the discovery. The main objective of this publication was its translation in English, in order to render the document in question available to a wider group of researchers.

The purpose of our article is to research the fist testament of Maria Cantemir based on the biographical method and of the new historical discipline – *women's history*. The interdisciplinary approach in the analysis of the testament of Maria Cantemir allows us to highlight her personality, to show why it has been written, to explain the notional content and the traditionalism of the testaments of the first half of the 18th century, to observe the relations between her and her family members and also the relations between them, to try to understand the life style and the personal characteristics of a particular woman, the epoch's mentality, the level of the ethical and spiritual of the high society and much more. The concrete historical researches basically limit themselves to the observation of at least one of the aspects of the investigated matter, whilst the new methodological approaches have a synthetic way of interpreting the sources. In order to get the whole and comprehensive picture, we will proceed to the analysis of the first Testament of Maria Cantemir.

By its nature and structure, the content of the testament presents a great interest. First of all, the testament has a traditional structure, starting with a form of spiritual address[4] in the form of a blessing prayer for the relatives, which invited them to pray, in response, for the author after its death ***In the name of the Father and of the Son and of the Holy Spirit. Amen***[5].

Further on, after the exhaustive traditional opening line, Maria Cantemir is using a turn of speech that characterizes the reason for writing the testament: ***Feeling in the last state of weakness and fearing that my life would come to an end at an unexpected time*** and she addresses her relatives, in particular, her brothers: ***for the virtue of our brothers and of the servants that I leave behind, I feel it is my duty to declare***[6].

In the first part of the *testament*, the conceptual block contains by a very important inventory of the property she owned, that was left to her by her father: ***about the adamants and the other things that were left to me by my praiseworthy father, who, in his will, wrote that those things have a value of thirty thousands, more or less, and was wrong about it; for those adamants and everything I and my deceased sister, Smaragda***[7]***, had, have a value of no more than ten thousands and even less, that I confess to my Lord at this frightening time, when I can***

[4] The testament would start with the following words: *In the name of the Father and the Son, and the Holy Spirit ... I, servant of God* (name and title) *write this letter ...* The "spiritual letter" would then end with the saying: "the fore going document was acknowledged in the presence of the «spiritual father» (the priest) and the clerk has drafted the «spiritual letter» (the testament)". The presence of the confessor whilst drafting the testament was not only due to the spiritual reliance the testator perceived towards him in preparing "his last road", but also because the preparation of *Dukhovnaya* (Testament) was part of a complex set of preparations of the Russian Orthodox traditions regarding the transfer to the other world and prepare for eternal life. This act included not only the formulation of the latest orders, but also a sincere confession of sins to his confessor http://www.litera-ru.ru/html/matherials/2004_2101_zavewanie.html

[5] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[6] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[7] Smaragda (April 14, 1701, Istanbul - July 20, 1720, Moscow). Daughter of Dmitry Cantemir and Cassandra Cantacuzen. She died in early youth, presumably from diabetes and was buried in the family funeral vault of St. Nicholas Church in Moscow.

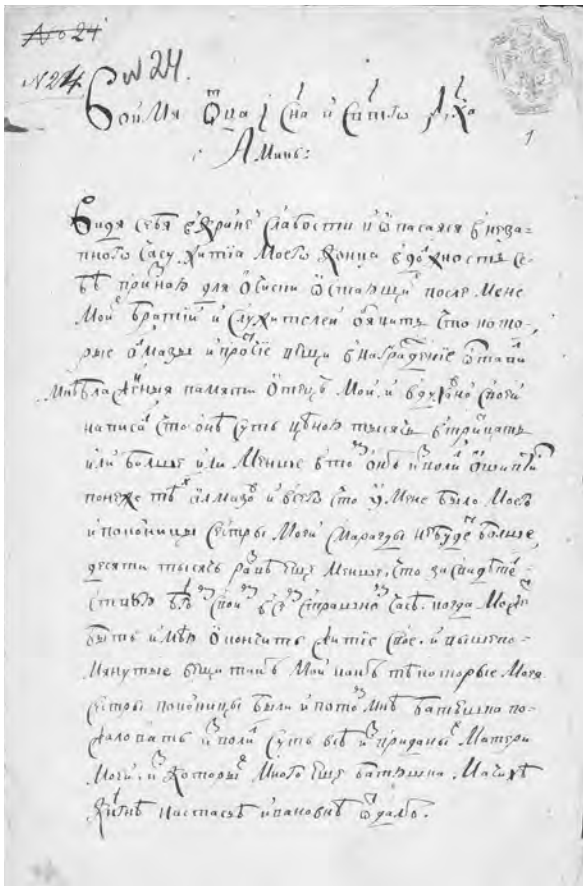

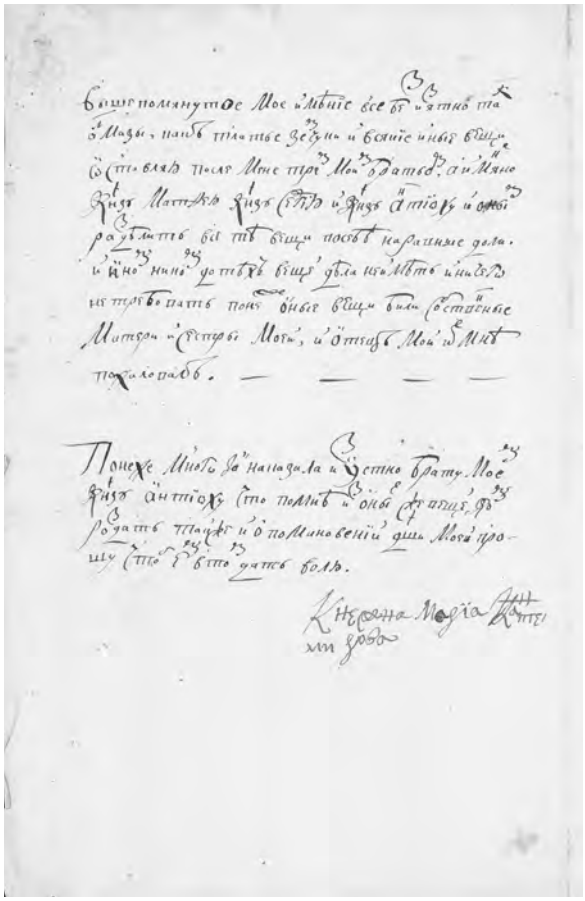

Will 1725 (sheet 1)

Nr. 24.

In the name of the Father and of the Son and of the Holy Spirit. Amen.

Feeling in the last state of weakness and fearing that my life would come to an end at an unexpected time, for the virtue of our brothers and of the servants that I leave behind, I feel it is my duty to declare about the adamants and the other things that were left to me by my praiseworthy father, who, in his will, wrote that those things have a value of thirty thousands, more or less, and was wrong about it; for those adamants and everything I and my deceased sister, Smaragda, had, have a value of no more than ten thousands and even less, that I confess to my Lord at this frightening time, when I can see the end of my life. And the above mentioned things that partly belonged to me, and partly to my deceased sister, things that, later on, my father wanted to leave me, and everything that the dowry of my mother contained, out of which many more other things were given to my stepmother, princess (knyaginya) Nastasia Ivanovna.

The above mentioned possessions of mine, in their entirety, the diamonds as well as my whole attire, the pearls and all my other things, I leave them behind to my three brothers, that is, prince Matvey, prince Sergey and prince Antioh, for them to equally share these things, and for no one else to touch these things or to claim any of them, for these things belonged to my mother and sister themselves, and my father wanted to leave them to me.

Thus, by word of mouth I have placed under the care of my brother, prince Antioh, the charge of sharing those things, and also of taking care of prayers made for my soul.

Princess Maria Cantemirova

The Justice College, Nr. 2.491, paper Nr. 24

1. Portrait of Maria (?) Smaragda (?) Cantemir. 1710.-1720. Painter: I.N. Nikitin (after http://www.museum.ru/alb/image.asp?45476).

see the end of my life[8]**.** We have deliberately entirely highlighted this part of the testament, for it is this information that plays an important role in the evaluation of the events that, later on, became the object of literary speculations and falsifications.

The text makes it obvious that Maria stresses the discrepancy in the number and value of the gems that were left to her by her father. The amount is three times smaller – not 30.000, but only 10.000 roubles. Moreover, she points out that, even together with the property of her deceased sister, Smaragda, this amount barely goes up to 10.000. What's more, Maria, apparently in order to avoid further conflicts in the family, stresses that the things that previously belonged to her mother and her sister were given to her stepmother. She also has the courage to mention that this is the father's fault, as he "was mistaken" and gave these things to her stepmother: ***And the above mentioned things that partly belonged to me, and partly to my deceased sister, things that, later on, my father wanted to leave me, and everything that the dowry of my mother contained, out of which many more other things were given to my stepmother, princess (knyaginya) Nastasia Ivanovnae***[9] (Русский журнал 1897, 470-471)[10].

In order to clarify and elucidate this matter, let us turn to the testament of Dimitrie Cantemir, where he mentions the properties that he left to his daughter. It says: *My daughter, Maria Dimitrievna, possesses diamonds and other stones and the things that I have specially done for her and I have given her; also, all the diamonds and gems and dresses that I have made and belonged to her worshipful sister, Smaragda, and upon her death were given to my daughter Maria, about which she also has a letter: for that brother of hers and to my children and my daughter Smaragda*[11]*, that my wife, Anastasia Ivanovna, gave birth to,* ***have nothing to do with those things; but all those things, together with the diamonds, I think they have a value of thirty thousand roubles, more or less*** (Бееръ 1783, 306).

Its teems from the above, that Dimitrie Cantemir has solely bequeath the jewellery to Maria. A noteworthy fact is that the wealth he has endowed to his children derived partly from his personal estate and partly from the heritage belonging to his deceased daughter Smaragda (1719). It appears that Dimitrie Cantemir has authenticated his last will via an additional written document. To en-

[8] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[9] Anastasia Ivanovna Trubetskaya (October 4, 1700 - November 27, 1755), the second wife of Dmitry Cantemir. The wedding took place on January 14, 1717. She gave birth to Smaragda-Ekaterina (in Golitsyn's marriage). After the death of D. Cantemir, she had seemingly not received the legal share of his estate she was entitled to, which led to a long lasting legal process with the first marriage descendants of the deceased spouse. Maria Cantemir played a big role in resolving the conflict with her stepmother. A.I. Trubetskaya remarried on January 21, 1738 with General-Feldsegmehmeister Prince Louis of Wilhelm Hesse-Gombursky.

[10] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[11] Catherine - Smaragda Dmitrievna (November 4, 1720, Petersburg - November 2, 1761, Paris) – the youngest daughter of Dmitry Cantemir, from his marriage with Anastasia Ivanovna Trubetskoi. On November 6, 1751 she married a diplomat, Prince Dmitry Mikhailovich Golitsyn. Home-schooled, she received a brilliant education under the supervision of Ivan Ivanovich Betsky and was considered one of the most cultivated women of her time. Also, she was socially keen and considered the founder of obstetrics in Russia. In her spiritual testament, she left a large sum of money for formation of students department of the Moscow University in Strasbourg. In memory of his spouse D.I. Golitsyn built Golitsin's hospital.

sure the accuracy of the testament, he indicated in the document in question, drafted in accordance with the appropriate formalities, that neither his sons (Maria's brothers) nor his daughter from the second marriage were to claim ownership of the personality in question. It appears that the precise worth of the bequeathed assets could not be precisely estimated, resembling to *more or less 30.000 roubles*[12]. It is therefore adequate to presume that Dimitrie Cantemir has only left jewellery to his daughter, since there is no mention of money, let alone real estate.

Another striking aspect in Dimitrie Cantemir estate affair is that he also, only bequeathed jewellery to his second wife, Anastasia Ivanovna, a matter resulting in long lasting legal proceedings regarding property issues with the children from his first marriage: *My wife Anastasia Ivanovna has all the diamonds, dresses and other things that I gave her, before and after the wedding; And my children have nothing to do with these things, under the sole condition that she would preserve them intact for the dowry of my daughter Smaragda* (Бееръ 1783, 306-308).

Concerning Maria Cantemir second testament, the academic and historical interest of this document resides in its depiction of the family affiliation. Maria writes that all her estate and *precious* personality is to be equally divided between her three brothers: ***The above mentioned property belonging to me, such as dresses, gemstones or pearls as well therestof the heritage, I bequest to my three brothers, namely Prince Matvei***[13] (Савелов 1897, 135; Мурзанов 2011, 195), ***Prince Sergei***[14] (Савелов 1897, 135; Мурзанов 2011, 195) ***and Prince Antiochus***[15] (Шимко 1891, 320-322), ***divided into equal shares between them to the exclusion of – is to have a claim or demand with regards to it, as this property belonged to my mother***[16] ***and my deceased sister***[17]***, and it has been granted to me by our father***[18].

2. Portrait of Dimitrie Cantemir from the first edition of *Descriptio Moldaviae* (1716) (after https://ro.wikipedia.org/wiki/Dimitrie_Cantemir).

From our point of view, the content of this paragraph is both compendiary and comprehensive. Firstly, Maria Cantemir bequeathed her estate, divided into three equal shares, to her three brothers Matvei, Sergei and Antiochus, prominently excluding her other brother Constantin[19] as well as her step sister Ecaterina-Smaragda, who was only five (5) at the time. A matter of fact concerning Constatin was that he previously had unilaterally pre-empted the entire estate of his

[12] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[13] Prince Matvei Dimitri Cantemir (10.18.1703 - 11.30.1771), Captain Lieutenant of the Preobrazhensky Regiment. Married to Princess Agrippina Yakovlevna Lobanova-Rostotskaya since February 7, 1735 (01.20.1708- 01.5.1772). Infertile.

[14] Prince Sergey (Sherban) Dmitrievich Cantemir (1705-1780), Officer. In 1736 he became the lieutenant of the Preobrazhensky regiment, but was dismissed by the brigadier in 1762. His wife was Avdotya Moiseevna Alfimova and daughter Elena (1744 -?). Among his assets, one can count the land he owned in the *Three Saints Lane* (Trehsvyatitelsky Lane) in Moscow. He was buried in the Donskoy Monastery in Moscow.

[15] Prince Antioch Dimitrievich Cantemir (09.10.1708, Istanbul - 03.31.1744, Paris). Diplomat, secret adviser, a well-known Russian poet and satirist, an outstanding figure of the early Russian Enlightenment era. No descendants. His estate was bequeathed to his sister Maria and brothers Matvei and Sergey. He left not hing to his brother Konstantin. According to the testament, it would seem that Antioch had provided for an unlawful family in France. He fathered two children with a French lady name d'Angelber twho died as infants.

[16] Smaragda (†1720).

[17] Cassandra Cantacuzin (1682 - May 11, 1713, Moscow), mother of Maria Cantemir.

[18] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[19] Prince Constantine Dmitrievich Cantemir (1703-1747) married to Princess Anastasia Dmitrievna Golitsyna (1698-1746), daughter of Dmitry Mikhailovich Golitsyn (1665-1737) and Anna Yakovlevna Odoyevskaya, since 1724. No descendants.

3. Portrait of Casandra Cantacuzino (unknown author) (after https://www.slideshare.net/audiovideotecanationala/dinastia-cantemir-n-contextul-patrimoniului-cultural-european).

5. Portrait of Ekaterina (Smaragda) Golitsina, born Cantemir. Painter: Charles-André van Loo (1759) (after https://it.wikipedia.org/wiki/Ekaterina_Dmitrievna_Golicyna).

deceased father, blatantly disregarding his brothers and sisters, leading thereupon for the Dmitrie Cantemir's heritage to be the subject of a heavy family embroilment, which did not limit itself to the children from his first marriage. It should be noted that in the last longing legal proceedings the step mother, Maria played a central part in resolving the legal issues.

Secondly, Maria persistently emphasised the origin of the bestowed property, notably that it belonged to her deceased mother (and not to her father sic! - *L.Z.*), merely granted to her by Maria's father. Legally wise, she tried to retreat

4. Portrait of Anastasia Trubetskaya. Painter: A. Roslin (1757) (after https://en.wikipedia.org/wiki/Anastasija_Trubetskaya).

the maternal heritage from the joint inheritance ownership.

Far from least important aspect of Maria's spiritual testament, is the conclusive section mentioning the verbal agreement with her younger brother Antioch[20] (Шимко 1891, 320-322), according to which she had entrusted him with the responsibility of winding up her affairs, leaving instructions with the regards to the customs and traditions to be followed at her commemoration: ***I personally told my brother (in spoken words) Prince Antiochus, how to divide***

[20] Mary and Antiochus shared a very special relationship. They cared for each other throughout life and shared similar interest, like science, music and art. According to I.I. Shimko, the correspondence between the *two siblings during the prolonged absence of the brother from Russia, sheds a light on the spirits of these two people, suffused with softness and compassion, antagonising with the savagery and cruelty satiated in the society. The interest of this correspondence also resides in the depiction of Antiochus Cantemir's personality. According to its content, he had refused a profitable marriage with the richest bride of that time, Princess Varvara Alekseevna Cherkasskaya, daughter of an influential state man. The reason behind this rejection was the unwillingness to give up literary and scientific studies. Antiochus Cantemir devoted himself mainly to diplomatic activities, because staying abroad gave him the opportunity to expand his education and at the same time freed him from a direct involvement in the political intrigues and conflicts.*

my property and honour my soul; I thereby inquire you comply to his will[21].

Revealing the devotion describing the relation between Mary and Antiochus, the above mentioned lines reflect the trust and affection toward her brother, whom Maria, despite his young age, trusted more than the rest of the family to properly render her last will.

A particularly important aspect of Maria's testament, is that it had been nominally registered at the Justice Collegium under the number ***№2.491, д. №24***[22] and signed ***Princess Maria Cantemirova***. Representing the centre of the judiciary body, the Justice Collegium was perceived as the *main retribution authority* during the XVIIIth century[23] (СИЭ 1976, 382; Иванов 1850; Ерошкин 1968). Letters addressing to the Justice Collegium were drafted as formal acts and the sale deeds or arrangements involving transfer of property were authenticated throughout this institution, seeing that the register in the Court record book represented the essential term for the validity and the enforceability of the transaction. After the establishment of the Justice Collegium in the provinces, independent special offices of serfdom were formed, consisting of scribes and overseers. Supervision of the activities of the main offices was entrusted to a special secretary or commissioner who was appointed by the Justicia Collgium (Щенникова 2002, 74). Since 1740 – the High Court (Justice Collegium) managed a system of notary offices in the field (Государственность 2001, 462-465).

6. Engraving of Antiochus Cantemir. Engraver: Jacobo Amigoni (after https://cs.wikipedia.org/wiki/Antioch_Dmitrijevi%C4%8D_Kantemir).

As a final note to this study, we would like to emphasize the scientific interest Maria's 1725 year testament represents to the historical research community, seeing that its insertion in the academic sphere led to the relinquishment of numerous myths concerning her biography. Firstly, one has subsequently learned that, contrary to the conventional historical belief, Maria has drawn two wills, not just one, on the account of which the case study of Cantemir family history can be restored. Secondly, the analysis of the its arrangement reveals that, structure wise, the 1725 will appears to be rather condensed and phlegmatic. The semantic content however exposes the testator's anguish. At the first glance, the testament exposes a hasty writing, sustained by an inconsolable emotional state sheathed in a tragic context. Contrary to the customs in the matter, whereby the testator would instruct their beneficiaries on the property division, burial and commemoration customs (Климкович 2009, 72), Maria's testament is characterized by its generality. The constrained framework of the document applies both to the details concerning the burial and commemoration instruction (their absence) and the number of the beneficiaries, as it does not mention neither her brother Konstantin nor her half-sister Smaragda - Catherine. Seemingly, the family relations were already tense and edgy at that point.

[21] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[22] PH, IRL RAS, F. 166, Inventory 1, Item 55, sheet 1-1b; RSAAA, F. 1374, Item 1, sheet 1-1b.

[23] Justice Collegium (J.C.) – the central judiciary unit in Russia during the XVIIIth century. Dependent local courts have been established in 1717, each of them being presided by an appointed judicial official. The main institution has been created on May 9, 1718 in Moscow, through the integration of perennial judicial decrees. Itregulated the local establishment sand was the appellate court in civil and criminal cases. In 1722, it has been relocated in St Petersburg. During the period 1718-1720, J.C. has been assigned the authority to oversee the Local Decree, which included (1718-1740) the Land/Property Office and the authority to issue Official Deeds on possession of land and serfs operation principles; During 1730-1763, it has been granted with the power of inquiry. The establishment of the provincial courts in 1775 has led to the transfer of the judicial power of the J.C. onto the local institutions, whose regulation has been placed under the authority of the Senate. J.C. has dealt with old cases for a number of years and eventually ceased to function on July 27, 1786. Chief Justices of J.C.: I.J. Trubetskoy in 1744, P.T. Kvashnin-Samarin (1744-1753), N.M. Zhelyabuzhsky (1753-1760), I.I. Divov (1764-1767), A.A. Yakovlev (1767-1780).

Points out her attitude towards her father, in that Maria specifically underlines the inadequacy of his bequest. More specifically, she indicates that this part of the inheritance initially belonged to her late mother and sister and further illegitimately conveyed to her stepmother. Unequivocally, the grief towards her father surfaces through the lines of the document.

The focus on these aspects aids to the reconstitution of events taking place in the life of the twenty-five-year-old Maria Cantemir from a different perspective, inferring a distinct narration of her autobiography. They present Maria Cantemir as a strong-willed and self-confident young lady, showing a remarkable awareness of her family's material state of affairs.

Summarizing the above, emphasis should be placed on the major role the publication of Maria Cantemir's testament played in the diversification of historical sources, previously considered lost.

Furthermore, this document is particularly important for the gender study field, seeing that it relates a historical event from the standpoint of a woman's view on the various aspects of life (family traditions, spiritual values etc.).

Bibliography

Государственность 2001: Государственность России. Словарь-справочник, книга 4 (Москва: «Наука» 2001).

Ерошкин 1968: Н.П. Ерошкин, История государственных учреждений России, 2-е издание (Москва 1968).

Заболотная 2016a: Л.П. Заболотная, Новые документальные открытия в архивах Санкт-Петербурга. Второе духовное завещание Марии Кантемир от 1757 года и ее духовное письмо. Codrul Cosminului XXII/1, 2016, 19-40. http://atlas.usv.ro/www/codru_net/page22_1e.html.

Заболотная 2016b: Л.П. Заболотная, Новые документальные свидетельства из биографии Марии Кантемир. Первое духовное завещание от 1725 года. В: Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории, вып. 57 (Москва 2016), 311-322. http://roii.ru/publications/dialogue.

Иванов 1850: П.И. Иванов, Описание государственного архива старых дел (Москва 1850).

Бееръ 1783: История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира, сочиненная Санкт Петербургскою Академией Наукъ покойным профессором Бееромъ съ россйскимъ переводомъ и съ приложениемъ родословия князей Кантемировъ. Въ Москве въ универститеской Типографии, у Н .Новикова 1783 года (Москва 1783).

Климкович 2009: О.А. Климкович, Формуляр зачина деловых грамот русских и белорусских земель XIV-XVI вв. В: Мовазнаўств (Минск 2009), 84-91.

Майков 1897: Л.Н. Майков, Княжна Мария Кантемирова. В: Русская старина, т. 89-91 (Санкт Петербург 1897).

Манохин 2004: А. Манохин, Завещания в генеалогии. In: http://www.litera-ru.ru/html/materials/2004_2101_zavewanie.html

Мурзанов 2011: Н.А. Мурзанов, Словарь русских сенаторов 1711-1917 гг. материалы для биографий. Издание подготовил Д.Н. Шилов (Санкт Петербург 2011).

Памятная книжка 1890: Памятная книжка Московского Архива министерства юстиции (Москва 1890).

Репина, Зверева, Парамонова 2004: Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова, История исторического знания (Москва 2004).

Русский журнал 1897: Русский биографический журнал. И-К, Изданъ подъ наблюдениемъ представителя Русского Исторического Общества А.А. Половцева, Типография Главного Управления Уделов, Моховая, 40 (Санкт-Петербург 1897).

Савелов 1897: Л.М. Савелов, Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию Российского дворянства. Кантемиры, Князья, Издание второе (Острогожск 1897).

СИЭ 1976: Советская историческая энциклопедия, том 16 (Москва: Издательство Советская энциклопедия 1976).

Шимко 1891: И.И. Шимко, Новые данные к биографии Антиоха Дмитриевича Кантемира и его ближайших родственнико. В: Журнал министерства народного просвещения, Ч. CCIXXVI (Санкт-Петербург 1891) 320-329.

Щенникова 2002: Л.В. Щенникова, Гражданское законодательство и нотариат в России: проблема соответствия. В: Законодательство, №11 (ноябрь) (Москва 2002), 74-80.

Primul testament al Mariei Cantemir din 1725

Cuvinte-cheie: Maria Cantemir, primul testament (1725), metoda biografică, studii gender, familia Cantemir.

Rezumat: În martie 2016, în *Arhiva* L.N. Maikov (Secţia de Manuscrise, Institutul de Literatura Rusă al Academiei de Ştiinţe din Rusia, Sankt Petersburg) au fost găsite copiile testamentelor Mariei Cantemir – din 1725 şi 1757, care erau considerate iremediabil pierdute.

Imediat după această descoperire, autoarea a publicat un scurt comunicat şi două materiale documentare în reviste ştiinţifice (din România şi din Rusia) şi a continuat căutarea testamentelor originale. Peste şase luni documentele au fost găsite în fondurile Arhivei Istorice de Stat din Rusia (РГДА) din Moscova. Aceste documente au generat dezbateri ştiinţifice, în special în Republica Moldova. Din acest motiv autoarea a considerat necesar de a traduce testamentele originale în limba engleză, cu scopul ca documentele să devină accesibile pentru o comunitate ştiinţifică mai largă.

Articolul este consacrat analizei primului testament al Mariei Cantemir din 1725. Din considerentul că acest document nu a fost publicat anterior, autoarea consideră necesar să facă o analiza istoriografică generală, consacrată Mariei Cantemir.

Introducerea în circuitul ştiinţific a acestui document are o valoare însemnată şi constituie o contribuţie esenţială din mai multe raţionamente. În primul rând, cercetătorii şi, în special, cantemirologii, erau convinşi că există numai un testament, cel din 1757, şi erau preocupaţi de căutarea lui. Pe parcursul anilor nimeni nu a avansat ipoteza că ar exista încă unul (din 1725) şi că Maria Cantemir putea să scrie un testament la vârsta de numai 25 de ani. În al doilea rând, acest izvor important aruncă o lumină asupra unor aspecte legate nu numai de viaţa personală a Mariei Cantemir, dar şi a familiei sale, precum şi a moştenitorilor. În al treilea rând, conţinutul primului testament al Mariei Cantemir, în sfârşit pune capăt numeroaselor discuţii şi ipoteze despre testamentele lui Dimitrie şi Antioh Cantemir.

Lista ilustraţiilor:

1. Portretul Mariei (?) Smaragda (?) Cantemir. 1710-1720. Pictor: I.N. Nikitin (după http://www.museum.ru/alb/image.asp?45476).
2. Portretul lui Dimitrie Cantemir în prima ediţie a operei *Descriptio Moldaviae* (1716) (după https://ro.wikipedia.org/wiki/Dimitrie_Cantemir).
3. Portretul Casandrei Cantacuzino (autor anonim) (după https://www.slideshare.net/audiovideotecanationala/dinastia-cantemir-n-contextul-patrimoniului-cultural-european).
4. Portretul Anastasiei Trubeţkaia. Pictor: A. Roslin (1757) (după https://en.wikipedia.org/wiki/Anastasija_Trubetskaya).
5. Portretul Ecaterinei (Smaragda) Goliţin, născută Cantemir. Pictor: Charles-André Van Loo (1759) (după https://it.wikipedia.org/wiki/Ekaterina_Dmitrievna_Golicyna).
6. Gravură reprezentându-l pe Antioh Cantemir. Gravor: Jacobo Amigoni (după https://cs.wikipedia.org/wiki/Antioch_Dmitrijevi%C4%8D_Kantemir).

Первое духовное завещание Марии Кантемир от 1725 года

Ключевые слова: Мария Кантемир, первое духовное завещание (1725 г.), биографический метод, гендерный подход, семья Кантемир.

Резюме: В марте 2016 г. в Рукописном отделе Института русской литературы (Пушкинского Дома) Российской академии наук в Санкт-Петербурге, в *Архиве* Л.Н. Майкова автором были обнаружены два духовных завещания Марии Кантемир (от 1725 и 1757 гг.), которые считались безвозвратно утерянными. После открытия копий двух завещаний Марии Кантемир была опубликована краткая информация об этих документальных открытиях и были продолжены поиски оригиналов. Спустя полгода в Российском государственном архиве древних актов нами были обнаружены оригиналы. Эти научные открытия вызвали оживленные дискуссии в научной среде Молдовы. Автор посчитал нужным перевести документ на английский язык, чтобы сделать его доступным широкому кругу читателей. Статья посвящена анализу первого духовного завещания Марии Кантемир. Так как по этому документу не известно научных публикаций, автор не сочёл нужным повторяться в историографическом анализе.

Введение в научный оборот данного источника имеет особую значимость и уникальность, так как, во-первых, на протяжении многих лет исследователи-кантемирологи искали завещание Марии Кантемир, будучи уверенными, что она оставила только одно завещание – от 1757 года. Но никто даже не предполагал, что было еще одно, написанное в 1725. Во-вторых, данный источник позволяет по-новому пролить

свет на некоторые вопросы, связанные с личной жизнью Марии Кантемир, всей ее семьи и наследников. В-третьих, содержание первого духовного завещания Марии Кантемир наконец-то ставит точку в многочисленных дискуссиях и предположениях относительно духовных завещаний Дмитрия Кантемира и его сына Антиоха Кантемира.

Список иллюстраций:

1. Портрет княжны Марии (?) Смарагды (?) Кантемир. 1710-е - 1720-е гг. Художник: Иван Никитич Никитин (по http://www.museum.ru/alb/image.asp?45476).
2. Портрет Дмитрия Кантемира в первом издании работы *Описание Молдавии* **(1716)**) (по https://ro.wikipedia.org/wiki/Dimitrie_Cantemir).
3. Портрет Касандры Кантакузино (автор неизвестен) (по https://www.slideshare.net/audiovideotecanationala/dinastia-cantemir-n-contextul-patrimoniului-cultural-european).
4. Портрет Анастасии Трубецкой. Художник: А. Рослин (1757) (по https://en.wikipedia.org/wiki/Anastasija_Trubetskaya).
5. Портрет Екатерины (Смарагды) Голициной, урожденной Кантемир. Художник: Шарль-Андре ван Лоо (1759) (по https://it.wikipedia.org/wiki/Ekaterina_Dmitrievna_Golicyna).
6. Гравюра Антиоха Кантемира. Гравировщик: Якопо Амигони (по https://cs.wikipedia.org/wiki/Antioch_Dmitrijevi%C4%8D_Kantemir).

07.05.2017

Dr. Lilia Zabolotnaia, National Museum of History of Moldova, 121-A 31 August str., MD-2012 Chişinău, Republic of Moldova, e-mail: lilizab61@gmail.com

TRANSHUMANŢA COMERCIALĂ ÎN BASARABIA (1812-1853)

Andrei Emilciuc

Cuvinte-cheie: transhumanţă, Basarabia, Imperiul Rus, cornărit, comerţ de iarmaroc, taxe vamale.

Tradiţia transhumanţei este veche, de mii de ani, fiind practicată în mod deosebit cu turmele de oi, dar şi cu alte animale ce sunt crescute în turme mari. Izvoarele medievale mărturisesc de circulaţia masivă prin spaţiul românesc a cirezilor de vite, turmelor de oi şi porci, a hergheliilor de cai. În sistemul carpatic al transhumanţei s-au impus pe parcursul timpului în special crescătorii montani de ovine. Creşterea montană a vitelor se va conserva masiv doar în zona carpatică a Bucovinei, datorită influenţei imperiale austriece (Pădureanu 2015).

Fenomenul transhumanţei, drept unul din factorii care au contribuit de-a lungul secolelor la întărirea conştiinţei unităţii naţionale a poporului român, s-a învrednicit în diferite perioade de cercetări atât sub aspect etnografic, cât şi istoric (Meteş 1925; Veress 1927; Фуртунэ 1989; Canureci 2010). Însă, problema ce ţine de efectul rapturilor teritoriale suferite de către Ţara Moldovei la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea asupra fenomenului, rămâne încă deschisă în istoriografia română. Prof. Elena S. Pădureanu scrie că păstorii moldoveni şi transilvăneni au continuat să treacă în transhumanţă peste hotarul rus de pe Nistru, chiar spre Crimeea sau Caucaz, în mod constant până la 1917, dar date concrete care să susţină această afirmaţie nu sunt prezentate. Contextul devine şi mai complex dacă luăm în consideraţie că perioada abordată este cea a pătrunderii relaţiilor capitaliste în agricultură. Astfel, transhumanţa are de suferit şi datorită accentuării spiritului de proprietate asupra pământului, care a lipsit păstorii de spaţiile de circulaţie mari din trecut (Pădureanu 2015).

Sursele documentare demonstrează că pe lângă partea spirituală a transhumanţei, exista şi una materială. Transhumanţa devenise o sursă importantă pentru vistieria Ţărilor Române. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, în condiţiile acutizării presiunii fiscale din partea regimului fanariot de guvernare, legate de declinul economic prin care trecea Sublima Poartă, are loc o creştere şi diversificare a dărilor impuse populaţiei, inclusiv a celor ce vizau păstorii transhumanţi. La cererea acestora, domnitorul Moldovei Alexandru Vodă Mavrocodat, a fost nevoit să reîntărească la 19 august 1785, vechiul aşezământ al oierilor ardeleni, pentru a-i scuti de abuzurile prea des repetate.

Iată şi cuprinsul aşezământului :

1. *Când sosesc în Moldova vameşul de la Grozeşti, pentru ţoluri şi cojoacele lor cele de iarnă nici o vamă să nu ia, decât din marfa ce o duc spre vânzare.*
2. *Niciun dregător miel de la turmă să nu ia, nici când le aduc în lăuntru, nici când le scot afară.*
3. *A trece prin moşiile mănăstirilor slobod va fi cu adevărat, dacă zăbovesc mai mult pe o moşie să plătească după tocmeală*
4. *Nu vor mai plăti cele 2 parale sau o groşită pentru un cal ce s-au plătit până acum.*
5. *Când primăvara să suie cu oile la munte nici unui stăpân al pământului, miel nu vor plăti, fără numai aceluia, pe a cui moşie zăbovesc mai îndelungat să plătească după tocmeală.*
6. *Stăpânul locului de la Grozeşti să se îndestuleascâ cu un mieluşel tânăr, să nu mai ia berbece pentru trecere, dacă vor rămânea mai mult timp pe moşia lui, să-i plătească după tocmeală*
7. *După aşezământul cel vechiu, când vor ieşi prin vama Grozeşti, de la un cârd de oi să nu dea mai mult decât un miel, să nu mai dea nici căpitanului de pe graniţă 2 miei, nici vorniculuі 2, nici vameşului şi casapului câte 1 miel; casapii să nu le oprească trecerea lor prin vamă; sunt liberi să-şi vândă prin târguri caşul şi oile lor, şi*

8. *Nici un moldovean să nu îndrăznească pe oare care dintre oieri din Ardeal a-l sminti sau a-l bate, dacă vor avea ceva neînţelegeri cu ei, amândouă părţile să caute pe birăul ţinutului şi acolo pricina să li-o îndrepteze* (Meteş 1925, 75-77).

Abuzurile fiscale au continuat însă să persiste. De aceea, domnul Moldovei, Mihai Suţu, a ţinut să reafirme la 1 decembrie 1794, taxele pe care urmau să le achite păstorii ardeleni: cuniţa 40 bani de pe fiecare cal, 6 bani pentru fiecare oaie şi capră, pentru văratic, iar pentru iernat – 10 bani „la goştinarii de străini, şi banii cuniţei ce vor fi plătit să-i deie cunicerii înapoi, fiindcă plătesc goştină. Boii de negoţ să nu se supere de cuniceri, fiindcă plătesc cornărit şi vamă. Neguţătorii din stăpânirea Austriecească, care au căile lor aici în Moldova, vor plăti cuniţă de toată vita câte 40 bani noi după hrisovul domnesc ce au la mâna lor...” (Meteş 1925, 77-78). După cum se observă, pe lângă transhumanţa mocanilor ardeleni, documentele de la sfârşitul secolului al XVIII-lea în Moldova îi amintesc şi pe crescătorii de vite din Imperiul Habsburgic. Armeni sub aspect etnic, aceştia au primit dreptul de la domnitorii Moldovei de a-şi aduce vitele şi caii la păşunat în stepele Basarabiei, achitând în vistieria ţării 3000 de florini pentru arenda imaşurilor (Арапу 2011, 40).

În perioada războiului ruso-turc din 1806-1812, Divanul domnesc, în urma multiplelor plângeri de abuz, a fost nevoit din nou, la 11 aprilie 1809, a fixa goştina oierilor ardeleni la 10 bani de oaie, stabilind şi că „cei ce vin cu oile toamna, şi se întorc primăvara, vor plăti la goştinarii de străini, iar cei care se vor afla cu oile stătătoare aici în ţară şi iarna şi vara, vor plăti la goştinarii de ţară” (Meteş 1925, 82-83).

După finisarea războiului ruso-turc din 1806-1812 şi încheierea Păcii de la Bucureşti de la 16/28 mai 1812, amiralul P.V. Ciceagov, în instrucţiunile din 23 iulie 1812, de numire a lui Scarlat Strudza în funcţia de guvernator al nou-instituitei provincii Basarabia, îi indica să dezvolte comerţul cu scopul de a ameliora bunăstarea locuitorilor şi de a atrage atenţia popoarelor vecine asupra provinciei. Istoricul maghiar Andrei Veress scria în această privinţă că, „întru cât ruşii chemau oameni străini în noua lor provincie bogată, dar puţin populată, cu făgăduiala că le vor da pământuri fără bani, îndată ce ajunge vestea acestui lucru în Ardeal, păstorii de oi începură să se tragă în mare număr într-acolo” (Veress 1927, 202).

Suprafeţele largi de păşuni şi fâneţe atrăgeau din timpuri vechi păstorii transhumanţi în teritoriul dintre Prut şi Nistru. Conform datelor din 1817, în jud. Hotin, din 216 mii fălcii de pământ, păşunile şi fâneţele ocupau 148 mii fălcii, sau 68,5%, iar în jud. Soroca doar suprafaţa păşunelor constituia 59%. Pe lângă aceste judeţe, suprafeţe de păşune şi fâneţe erau amplasate în zona dealului Măgura din jud. Iaşi. Şi mai întinse erau suprafeţele de păşuni şi fâneţe amplasate în zonele de stepă ale Bugeacului. În anul 1830, în Basarabia, din totalul de 2148548 desetine de pământ moşieresc, mănăstiresc şi răzeşesc, păşunile încă alcătuiau peste 1/3 din fondul funciar, sau 832112 desetine (Мунтян 1971, 42-43). În pofida creşterii suprafeţelor arabile, ponderea înaltă a păşunilor şi fâneţelor în fondul funciar al provinciei se va păstra pe tot parcursul perioadei abordate, cu precizare că în regiunile sudice, colonizarea intensă a redus spaţiile disponibile pentru păşunatul vitelor străine.

Însă promisiunile noii stăpâniri aveau, în scurt timp, să fie date peste cap, ca urmare a interdicţiilor introduse, sub pretextul existenţei epidemiei de ciumă. Istoricul Dinu Poştarencu consideră că, în realitate, aceste interdicţii erau dictate de necesităţile militare ale Imperiului Rus, aflat în război cu Franţa, deoarece au vizat şi zone limitrofe necontaminate ale Principatului Moldovei şi Imperiul Habsburgic (Poştarencu 2006, 107).

Guvernul ardelean, aflând că în urma predării definitive a Basarabiei, ruşii au oprit, începând cu 14/26 octombrie, trecerea peste Prut, nelăsând să iasă nimeni de acolo, a emis o circulară în atenţia sudiţilor săi, pe marginea acestor împrejurări. Circulara nu a avut efectul scontat, deoarece fusese emisă doar cu cinci zile înainte de expirarea termenului pomenit. De altfel, odată cu această circulară, însuşi cancelarul Metternich a înştiinţat Cancelaria ardeleană aulică asupra primejdiilor care ameninţau pe emigranţi, cerând oprirea emigrării oamenilor din Ardeal. Cancelaria a expediat imediat un rescript în această privinţă Guvernului Ardealului, care a emis la 9 noiembrie o nouă circulara prin care atrăgea atenţia sudiţilor asupra primejdiilor cuprinse în circulara premergătoare, hotărând a nu mai elibera pentru nimeni paşapoarte pentru trecerea în teritoriul de peste

Prut şi stabilind ca cei care nu le aveau să se întoarcă din Basarabia urmau a fi supuşi pedepselor fixate pentru emigranţii-fugari. Această circulară fusese emisă, în mare măsură în urma raportului starostelui de agenţie de la Galaţi, Manzoli, care atenţiona că deja mai multe turme de oi şi cai au trecut din Ardeal înspre Basarabia şi că „oierii cari le conduceau nu-l ascultau defel". În pofida acestor interdicţii, turmele de oi continuau a fi mânate în Basarabia, mai cu seamă sub conducerea unui antreprenor cu numele de Ferig, aşa că, la mijlocul lunii septembrie 1812, în provincie se găseau deja vreo 40 de turme cu un şeptel de 1500 oi şi mulţi cai. Acest număr era mereu în creştere, iar Guvernul Ardealului a urmărit şi în continuare această chestiune, foarte importantă pentru economia Ardealului, care pierduse mult în urma acestei emigraţiuni de oameni şi animale (Veress 1927, 202).

În afară de aceasta, guvernul rus, a emis în noiembrie 1812 un decret, pe numele comandantului armatelor ruseşti dislocate în Basarabia general-maiorului I.M. Harting, ce deţinea de fapt funcţia de guvernator militar al Basarabiei, prin care exportul din Basarabia peste hotare a cailor a fost oprit. Prin această decizie a fost interzis nu doar exportul cailor cumpăraţi de către negustori de la populaţia din provincie, dar şi mânarea înapoi a cailor proveniţi din Moldova şi Imperiul Habsburgic, ce se aflau la iernat şi păşunat în Basarabia. Reieşind din considerentul că decizia respectivă putea aduce mari prejudicii acestei ramuri economice, cunoscute în Moldova încă până la anexarea Basarabiei la Rusia, membrul Consiliului de Stat, A.B. Kurakin, desemnat responsabil de combaterea ciumei în Novorosia şi Basarabia (5 decembrie 1812 - 10 august 1814), în rapoartele din 28 martie şi 24 aprilie 1813 înaintează această problemă spre soluţionare comandantului suprem din Sankt Petersburg. Indicând modalitatea în care boierii moldoveni ce deţineau ocini în Basarabia (în virtutea articolului 7 al Tratatului de la Bucureşti din 16/28 mai 1812) puteau să-şi scoată liber din provincie bunurile, precum cerealele şi alte produsele alimentare, dar şi animalele, A.B Kurakin era îngrijorat de faptul ca în timpul gonirii cailor şi vitelor ce aparţineau boierilor moldoveni din Basarabia în Moldova să nu se comită abuzuri, de care uşor se puteau folosi comisionarii francezi şi austrieci, al căror număr era destul de mare în Basarabia. Ca urmare, A.B. Kurakin i-a ordonat lui S. Sturdza să interzică exportul vitelor şi cailor din Basarabia, „...folosind pentru aceasta, sub diferite pretexte, toate mijloacele". Mai mult ca atât, S. Sturdza a primit chiar permisiunea lui A.B. Kurakin să motiveze refuzul prin faptul că împuternicirile lui sunt limitate de organele imperiale, iar în cazul în care stăpânii vitelor şi cailor aveau a se adresa ministrului de interne, acesta urma a le răspunde că aşteaptă permisiunea organelor de resort. Dispoziţii similare a primit şi consulul rus din Iaşi, care a fost instruit să se ghideze de indicaţiile remise pe numele lui S. Sturdza. Astfel, la eliberarea certificatelor pentru boierii moldoveni pentru dreptul de a-şi scoate vitele şi caii din Basarabia în Moldova, consulul rus din Iaşi urma să ţină cont de circumstanţele politice şi să fie convins că nu vor fi aduse prejudicii statului rus (Tomuleţ 2015, 95-96).

La 3 februarie 1813, consulul austriac la Iaşi, Joseph von Raab, raporta cancelarului austriac Metternich că „recent, exportul cailor peste Prut a fost strict interzis, iar malul Prutului a fost îndesat de bărcile cazacilor. Cu toate acestea, furnizorii găsesc mijloace de a aduce caii din provincie prin mituirea cazacilor; de asemenea, râul îngheţat le serveşte bine pentru derularea contractelor lor" (Documente 1902, 165). De altfel, la 7 martie 1813, S.K. Veazmitinov îi expedia lui S. Sturdza un ordin secret, în care îi cerea să supravegheze contrabanda cu cai şi cupru (Poştarencu 2006, 108). Însă, pe lângă impedimentele politice, şi vremea a fost potrivnică mocanilor în acel an. După cum mărturiseşte consulul von Rabb în raportul său către Metternich din 23 ianuarie/ 4 februarie 1813 „furtuna, viscolul şi gerul mare din 8 decembrie a făcut şi în Basarabia o pagubă mare în vite, cai şi mai ales în oi, ce erau proprietatea ciobanilor ardeleni, care întâmpină acum mari greutăţi la întoarcere. Turme întregi de oi s-au înăbuşit sub zăpadă şi au îngheţat" (Meteş 1925, 84).

Dar, cum era de aşteptat, măsurile prohibitive impuse de noile autorităţi ţariste, au provocat nu doar nemulţumirea boierilor moldoveni deţinători de ocini în Basarabia, ci şi a persoanelor implicate în comerţul exterior, prejudiciind adânc mocanii ardeleni şi negustorii austrieci şi moldoveni care deţineau un număr mare de vite cornute mari şi mici, dar şi cai, la iernat şi păşunat în provincie. Autorităţile regionale au fost nevoite să-i ceară lui A.B. Kurakin să fie revăzută decizia din noiembrie 1812. S. Sturdza îşi exprima îngrijorarea că aceste restricţii aveau a influenţa negativ

comerţul pe viitor, deoarece „... persoanele ce se ocupă cu creşterea animalelor, fiind strâmtorate prin aceste restricţii, nu-şi vor mai aduce vietăţile la iernat şi păşunat în Basarabia”. El solicita anularea acelor restricţii, care limitau dreptul de a exporta vitele şi caii ce se aflau în Basarabia la iernat şi păşunat, mai ales că, potrivit acestuia, interzicerea exportului vitelor şi cailor, inclusiv a celor aflate la iernat şi păşunat, a adus statului prejudicii în valoare de 150 mii lei (Tomuleţ 2015, 96-97).

Deja la 5 mai 1813, A.B. Kurakin aduce la cunoştinţă organelor imperiale de la Sankt Petersburg chestiunea în cauză. În baza argumentelor aduse de S. Sturdza, A.B. Kurakin a pus problema permiterii exportului vitelor şi cailor din Basarabia, dar şi cea a vitele cornute şi cailor, care erau aduşi la iernat şi păşunat în Basarabia. A.B. Kurakin amintea în demersurile sale şi de prejudiciile aduse statului în valoare de 150 mii de lei de pe seama restricţiilor impuse în noiembrie 1812 (Tomuleţ 2015, 96). Consulul von Raab îl informează pe Metternich în această privinţă scriind că “exportul grâului şi vitelor din Basarabia, care a fost admis spre Moldova la 19 aprilie / 1 mai 1813, a fost din nou suspendat brusc, în special a cailor; Dar provincia a înaintat un memoriu şi aşteaptă, cu nerăbdare, decizia prinţului Kurakin; deoarece altfel provincia va fi complet abandonată”. Potrivit consulului, ruşii intenţionau să interzică total aflarea supuşilor austrieci în Basarabia. Ei se temeau că în caz de nereuşită cu francezii, să fie atacaţi de turci dinspre Moldova, iar supuşii austrieci să-şi mâne vitele şi caii din Basarabia (Documente 1902, 178).

La 27 iunie 1813, Comandantul Suprem din Sankt Petersburg a înaintat raportul lui A.B. Kurakin spre examinare la şedinţa Consiliului de Miniştri. Dar, cum de regulă se adoptau deciziile, raportul lui A.B. Kurakin a fost înaintat spre examinare şi aprobare ministrului de finanţe. Ministrul de finanţe D.A. Guriev insista ca exportul vitelor din Basarabia să fie interzis în baza propunerii sale Consiliului de Miniştri din 8 ianuarie 1813, prin care, ţinându-se cont de înrăutăţirea relaţiilor dintre Franţa şi Rusia, a fost interzis, pe întreaga frontieră de la Marea Baltică până la Marea Neagră, exportul cailor, inclusiv din teritoriul dintre Prut şi Nistru. Exportul vitelor din Basarabia deja era obstrucţionat prin dispoziţiile provizorii a lui A.B Kurakin, astfel că ministrul de finanţe considera că această restricţie „... nu va prejudicia în niciun fel strămutările locuitorilor din provincie, care au posibilităţi şi condiţii favorabile de a-şi comercializa atât vitele, cât şi caii pe pieţele Rusiei, unde, după cum se ştie, se resimte o lipsă acută de cai atât de necesari armatelor noastre”. Totodată, el considera că aceste restricţii generale nu vizau doar persoanele care aveau să obţină permisiunea explicită a împăratului de a cumpăra cai, precum cea acordată antreprenorul austriac Udrizko pentru achiziţionare şi exportul a 3 mii de cai. D.A. Guriev propunea ca interdicţiile să nu se răsfrângă asupra locuitorilor provinciei care au ales a se muta liber în Principatul Moldova împreună cu familiile şi averea, în conformitate cu prevederilor articolului 7 al Tratatului de la Bucureşti. Considerând că autorităţile locale cunoşteau din ce se alcătuiau averilor celor ce hotărau a se muta, ele doar urmau să-şi înăsprească controlul, astfel ca „sub pretextul strămutărilor să nu fie scoase peste hotare vite şi cai pentru vânzare”, iar mânarea cailor peste Prut să fie permisă doar personal celor ce se mutau în Moldova, în baza certificatelor puse la dispoziţie de autorităţile provinciale, după efectuarea unui riguros control vamal. Animalele aduse la păşunat şi iernat în Basarabia, urmau a fi la fel exonerate de interdicţii, în virtutea faptului că erau bine documentate în vederea perceperii goştinii. Autorităţile locale erau doar obligate să supravegheze ca numărul de vite scoase din Basarabia să nu-l depăşească pe cel al vitelor aduse la păşunat şi iernat în provincie. Ministrul de Finanţe propunea, de asemenea, ca la exportul vitelor din Basarabia să fie aplicat Tariful Vamal Normal pentru hotarul European, la prevederile căruia, în dependenţă de evoluţia situaţiei din provincie, să fie făcute anumite amendamente sau scutiri. Comitetul de Miniştri a hotărât a aproba toate propunerile Ministrului de Finanţe (Tomuleţ 2002, 251-252). Totuşi, deciziile în cauză se pare că nu au fost puse în aplicare. Potrivit afirmaţiilor lui Nicolae Iorga, în toamna anului 1813 mocanii ardeleni şi-au îndreptat oile la iernat în Dobrogea, deoarece „administraţia rusească îi supără în Basarabia (...) Regiunea cea mai potrivită şi pentru grâne şi pentru îngrăşarea vitelor şi creşterea cailor era pierdută” (Iorga 1925, 122-123).

În contextul situaţiei respective, pe parcursul anului 1814 Consiliul de Miniştri a adoptat un şir de decizii care se refereau atât la exportul din Basarabia al cailor şi vitelor cornute, cât şi la mânatul acestora de peste hotare la iernat şi păşunat

în Basarabia (Tomuleţ 2002, 289-290). La 10/22 iunie 1814 von Raab îi scria lui Metternich că „sărmanii ciobani ardeleni sunt şi acum reţinuţi peste Prut spre cea mai mare pagubă a lor. Câţiva dintre ei au venit pe ascuns, cu mari pierderi, în districtul Galaţilor, lângă Vadul lui Isac, înotând cu doi cai, au fost apoi trimişi de către mine peste Siret acasă". Abia la 12 ianuarie 1815, consulul raporta că „în sfârşit a început să se realizeze promisiunea guvernului rusesc, că va lăsa din Basarabia bovinele şi oile supuşilor austrieci, şi acum zilele trecute au trecut dincoace la vreo 50 mii oi, care sunt mânate spre munţii Ardealului. E de dorit însă ca să nu se retragă din nou această îngăduinţă înainte de a trece dincoace toate vitele. Exportul de cai din Basarabia e oprit. Ştiu că aproape toate hergheliile din stânga Prutului sunt proprietatea supuşilor austrieci. Se duc de aici vreo 1200 cai pentru cavaleria din Bavaria" (Meteş 1925, 85).

De fapt, Consiliul provincial al Basarabiei avea să informeze abia la 2 aprilie 1815 oficialii vamali despre deciziile luate de organele imperiale de la Sankt Petersburg: 1) Exportul din Basarabia al diferitelor animale, îndeosebi al cailor, a se interzice, în virtutea faptului că o astfel de interdicţie, nu putea stingheri comerţul locuitorilor provinciei, care aveau mereu posibilitatea de a-şi comercializa în guberniile interne ruse atât vitele, cât şi caii, de care armata rusă avea nevoie mare; 2) Mânatul vitelor de peste hotare în Basarabia la iernat şi păşunat, nu avea cum să afecteze măsurile restrictive sus-menţionate, şi putea a se face în baza aceloraşi principii ca şi în trecut, cu condiţia că organele regionale, prin intermediul organelor vamale, să ducă o evidenţă strictă ca numărul vitelor şi cailor scoşi din Basarabia să nu-l depăşească pe al celor aduşi; 3) Tuturor supuşilor austrieci care au fost reţinuţi în Basarabia să le fie permis a se întoarce în patrie cu vitele şi caii aduşi la iernat şi păşunat (Tomuleţ 2002, 289-290). Rămânea însă deschisă problema regulilor şi taxelor, fără de care scoaterea vitelor nu se putea realiza de facto.

Ca urmare a insistenţelor lui I.M. Harting, Consiliul de Miniştri a decis într-un târziu, la 15 mai 1815, ca vitele mânate la iernat în Basarabia în 1812 şi care au rămas acolo, precum şi cele aduse de supuşii austrieci şi turci la păşunat, să fie admise pentru a fi mânate înapoi peste hotare în baza deciziei Comitetului de Miniştri din 22 decembrie 1812 şi regulilor care au fost stabilite de S. Sturdza în 1813. La 12 iulie 1815, Consiliul provincial al Basarabiei aducea la cunoştinţă şefilor oficiilor vamale din Basarabia, decizia în cauză, precum şi regulile şi taxele vamale stabilite în 1813 de fostul guvernator S. Sturdza (Tomuleţ 2015, 100). Această permisiune era valabilă atât pentru supuşii austrieci, cât şi pentru cei otomani. În privinţa cailor, permisiunea la fel se răspândea, cu prescripţia supravegherii cu strictеţe ca doar caii aduşi să poată fi întorşi. De pe vitele aduse în Basarabia urma a fi percepută taxa vamală care erau percepută în mod obişnuit anterior. Punctul vamal de la hotarul cu Bucovina urma a fi păstrat conform situaţiei existente, cu prevederea ca să nu fie tergiversate legăturile între supuşii ruşi şi cei austrieci (ПСЗРИ 1830a, 125).

Ca rezultat, în Basarabia au fost păstrate pentru o anumită perioadă tradiţiile stabilite în Moldova de peste Prut, ce permiteau păstorilor străini să mâne în provincie la iernat şi păşunat vitele şi caii. Conform dispoziţiei lui S. Sturdza, la care se făcea referinţă, antreprenorii străini beneficiau de dreptul de a mâna în Basarabia animalele la iernat şi păşunat fără achitarea taxelor; pentru gonitul lor înapoi peste hotare fiind fixate următoarele taxe, denumite în acte *vamă şi cornărit*: 2 lei 35 aspri pentru fiecare bou, 1 leu pentru fiecare vacă, 1 leu 60 aspri pentru fiecare cal şi 6 parale pentru fiecare oaie sau capră (Tomuleţ 2002, 290). De fapt, la perceperea de către oficiile vamale, taxele în cauză au fost echivalate la: 1,08 ruble asignate pentru un cal, 1,65 ruble asignate pentru un bou, 0,72 ruble asignate pentru o vacă, 0,11 ruble asignate pentru un viţel, berbec, oaie, ţap şi capră. În pofida deprecierii leului tarifele în ruble vor fi menţinute neschimbate pe parcursul întregii perioade de până la includerea provinciei în sistemul sanitaro-vamal rus conform Regulamentului din 30 septembrie 1830[1].

Datele Biroului Economic de Stat al guvernului provincial, care a efectuat în 1815 recensământul vitelor străine aflate la păşunat în Basarabia, indică prezenţa în provincie a circa 250 mii de capete de vite străine, cu siguranţă din rândul celora care nu au putut fi întoarse în urma interdicţiilor din toamna anului 1812. Cu precădere acestea aparţineau supuşilor austrieci – 190 mii capete, sau 70% din numărul total. În regiunile sudice ale Basarabiei predominau ovinele, iar în cele nordice, din judeţe Iaşi şi Soroca – bovinele.

[1] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 128; F. 6, inv. 2, d. 382, f. 29 verso.

Tabelul 1

Numărul de oi, vite cornute şi cai din Sublima Poartă şi Imperiul Austriac aflate la iernat şi păşunat în Basarabia în 1815

Ţinuturile	Total	Inclusiv aparţinând:											
		Supuşilor otomani						Supuşilor habsburgici					
		Oi	Vite cornute	Cai	Alte	Total	%	Oi	Vite cornute	Cai	Alte	Total	%
Bender	128164	53966	2737	2390	19	59112	46,12	64604	1468	2951	29	69052	53,88
Hotin	2307		682	90		772	33,46	447	894	194		1535	66,54
Orhei	13936	8538	770	600	5	9913	71,13	3182	627	214		4023	28,87
Codreni	6783	4550	1401	832		6783	100,00						0,00
Iaşi	37778	18474	3543	2600		24617	65,16	6871	3605	2685		13161	34,84
Greceni	24033	12521	988	961		14470	60,21	8975	26	562		9563	39,79
Soroca	28908	13846	4247	1010	179	19282	66,70	5185	3144	1141	156	9626	33,30
Tomarovo	28633	25585	15	1405		27005	94,31	1600		28		1628	5,69
Hotărniceni	3337	2373	744	145	75	3337	100,00						0,00
Total	273879	139853	15127	10033	278	165291	60,35	90864	9764	7775	185	108588	39,65
%		51,06	5,52	3,66	0,10	60,35		33,18	3,57	2,84	0,07	39,65	

Sursa: ANRM, F. 5, inv. 2, d. 295, f. 3-3 verso. Asini, bivoli, porci. Nu au fost incluse în datele tabelului 148 de stupi de albine ce aparţineau supuşilor turci şi 97 de stupi de albine ce aparţineau supuşilor austrieci în ţinutul Soroca.

Datele *Tabelului 1* relevă faptul că în Basarabia se aflau la iernat şi păşunat vite şi cai atât aparţinând supuşilor otomani (de regulă din Principatele Române): 139852 (60,6%) din numărul total de oi, 10033 (56,3%) din numărul total de cai, 15123 (60,8%) din numărul total de vite cornute, cât şi supuşilor austrieci. Pe ţinuturi locul de frunte în această privinţă îl deţinea ţinutul Bender, în care se aflau 128121 (46,9%) din toate vitele, după care urmau ţinuturile Iaşi – 37777 (13,8%), Soroca şi Tomarovo – cu câte respectiv 28573 şi 28633 (10,5%) şi Greceni – 24033 (8,8%). Calculele noastre, efectuate în baza datelor din Tabelul 1, arată că din totalul de 273879 capete de animale, 190950, sau 69,7% se aflau la păşunat şi iernat în ţinuturile de sud – Tomarova, Hotărniceni, Greceni, Codreni şi Bender, pe când în cele centrale şi de nord – Hotin, Orhei, Iaşi şi Soroca – doar 82929 capete, sau 30,3%. Însă, situaţia se prezenta aşa doar datorită numărului impunător de oi aflate la iernat în stepele Bugeacului. Bovinele erau concentrate cu precădere în ţinuturile de nord şi centrale – 17512 din totalul de 24891, sau 70,4%, iar cabalinele erau distribuite în mod aproape egal – 9274 în ţinuturile sudice şi 8534 în cele centrale şi de nord. Ponderea celorlalte animale era prea nesemnificativă pentru a fi luată în calcul.

Până în 1819 în Bugeac se aflau peste 100 de familii de mocani, supuşi austrieci. Pe lângă aceştia în Bugeac se aflau numeroşi negustori armeni, la fel supuşi austrieci. Spre exemplu, în anii 1812-1814 Luca Petcul a adus în Bugeac 395 capete de bovine şi 4000 oi, Ivan Casparovici – 682 capete de bovine, Luca Şadbei – 210 capete de bovine şi 116 de cabaline, Domnica Constantinovici – 590 capete de bovine şi 870 de cabaline. În anii 1815-1816, negustorul austriac Anton Şadbei, a adus la păşunat în Bugeac 915 capete de cornute mari, iar în 1817-1819 – 1767 de boi şi 1678 vaci. În total, în anii 1815-1816 supuşii austrieci au adus din Austria şi Principatul Moldovei la păşunat 9336 cai şi 7375 capete de vite cornute. Însă, pe lângă aducerea animalelor la păşunat, aceştia din urmă practicau achiziţionarea cornutelor în guberniile vecine ale Imperiului Rus, cu care completau numărul celor aflate deja în Bugeac, iar apoi le expediau împreună în Austria (Анцупов 1978, 114)[2].

Prin ucaz imperial, general-locotenentul A.N. Bahmetev este numit la 26 mai 1816 în funcţia nou instituită de rezident imperial în Basarabia. Împăratul i-a prescris într-un vast memoriu, datat cu 21 mai 1816, un şir de instrucţiuni cu privire la administrarea provinciei. Un capitol aparte era

[2] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 296, f. 3; F. 2, inv. 1, d. 3016, f. 3-4.

dedicat exportului de vite şi cai, în care se insista asupra revizuirii interdicţiilor existente. De altfel, la 28 iunie 1816, zi în care avea să ajungă la Chişinău, A.N. Bahmetev declara pentru locuitorii provinciei, printre altele că „trecerea vitelor celor cu coarne şi a dobitoacelor celor mărunte peste hotar va fi slobodă şi pentru această madé a alijverişului din afară pe vremea viitoare va fi dăruită o deplină slobozire" (Mihail 1993, 196; Documente 1902, 246-247). În această ordine de idei, la dispoziţia rezidentului imperial în Basarabia, a fost anulată darea în concesiune a taxei pe animalele aduse la păşunat şi iernat în Basarabia, numită cuniţa, care constituia pentru fiecare vită cornută şi cal câte un leu pe an, pentru animalele de până la un an – 20 de parale, pentru oi şi capre – câte 4 parale. Decizia a fost luată de A.N. Bahmetev, din motiv că era „insuportabilă pentru supuşii străini negustori de animale" (Tomuleţ 2014, 235, 270). Vom menţiona că de la darea cuniţei în concesiune, visteria provincială a obţinut în anii 1812-1815 venituri totale în sumă de 42073 lei 64 aspri: în 1813 – 12073 lei 64 aspri, în 1814 – 20000 şi în 1815 – 10000 lei[3]. Veniturile concesionarilor rămân, însă, necunoscute.

În Basarabia, pentru păşunatul vitelor se percepeau în această perioadă şi alte taxe, precum avaetul şi burlacita pentru folosirea pământului[4], dar şi goştina. Cât priveşte goştina, această taxă constituia 41/3 parale (sau 13 aspri) de pe fiecare oaie, la care se adăugau 4 parale de pe stăpân (12 aspri), cu excepţia anului 1814, când pentru întreţinerea poştelor taxa a fost majorată după cum indică documentul cu 3 parale şi 3 aspri. Din concesionarea ei în 1813 au rezultat venituri de 104000 lei, în 1814 – 142200 lei, în 1815 – 136000 lei, în 1816 – 130100 lei[5].

În încercarea de a duce claritate în privinţa problemei animalelor aflate la păşunat şi iernat în Basarabia, A.N. Bahmetev a solicitat şefilor posturilor vamale informaţii în privinţa numărului de vite aduse şi întoarse de la păşunat în Basarabia până la acea dată. După cum indica şeful postului vamal Sculeni, în raportul din 20 iulie 1816, de la începutul anului nu au fost aduse animale la păşunat în Basarabia. Cât priveşte datele pentru anii 1812-1815, acestea erau indisponibile, deoarece au fost expediate pentru revizuire Departamentului doi al guvernului provincial, iar cele de până la 1812, întocmite de autorităţile vamale ale Moldovei, nu erau accesibile[6]. Conform evidenţelor prezentate la 26 iulie 1816, de către şeful principal al vămilor, maiorul Rimmer, rezidentului imperial în Basarabia, I.M. Harting, în Basarabia au fost aduse la păşunat până la acea dată doar un număr mic de animale: 226 de boi, 144 vaci şi 42 cai, toate prin postul vamal de la Noua Suliţă, de către supuşii austrieci Naftul Kolio, Bogdan Romaşcanu, Nicolae Micul şi Kalmutski[7].

Ca urmare a unei solicitări similare, adresate de către A.N. Bahmetev Guvernului Regional la 14 iulie 1816, Departamentul Doi al acestei instituţii i-a prezentat la 27 iulie 1816 un raport în care preciza că pe parcursul anului 1815, începând cu luna mai, în Basarabia au fost aduse la păşunat şi iernat, potrivit evidenţelor prezentate de ispravnici, 230717 oi, 17808 cai, 24864 vite cornute mari şi 27 de bivoli. În privinţa numărului de animale întoarse peste hotare din mai 1815 şi până iulie 1816, departamentul, însă, nu avea cunoştinţă, iar în privinţa numărului de animale care se aflau la moment în Basarabia, se colectau informaţii de la ispravnici[8]. Rapoartele ispravnicilor se vor lăsa însă aşteptate, astfel că, Departamentul Doi al Guvernului Regional va elabora abia la 7 februarie 1817 o listă detailată a supuşilor străini care se aflau cu vite la păşunat în diferite ţinuturi ale Basarabiei. Tabloul respectiv includea informaţii nominale pentru fiecare supus străin, inclusiv anul sosirii în Basarabia, localitatea sau moşia unde se aflau vitele la păşunat, precum şi date privind slujitorii săi. Potrivit evidenţei, în ţinutul Iaşi se aflau la păşunat 16804 bovine, 7590 ovine şi 4369 cabaline, aparţinând la 21 supuşi otomani şi 23 supuşi austrieci, în ţinutul Hotin 1642 bovine, 1852 ovine şi 339 cabaline aparţinând la şapte supuşi străini, în ţinutul Codreni – 1369 de bovine, 1845 ovine şi 111 cabaline, aparţinând la 13 supuşi străini, iar în ţinutul Greceni – 338 bovine, 3000 ovine şi 120 cabaline, aparţinând la patru supuşi străini, în ţinutul Bender – 1691

[3] ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, f. 330 verso-331. În descrierea regiunii de sud a Basarabiei, sau a Bugeacului, ca urmare a investigaţiilor de teren în anii 1822-1828, se indica că cuniţa a continuat să fie percepută până în 1823 (Статистическое 1899, 66).
[4] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1320, f. 19-21; F. 123, inv. 1, d. 25, f. 198-199.
[5] ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, f. 331 verso-332.
[6] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 477, f. 63-63 verso, 68.
[7] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 477, f. 73.
[8] ANRM, F. 2, inv.1, d. 477, f. 75-75 verso.

bovine, 35014 ovine şi 1142 cabaline, aparţinând la 12 supuşi otomani şi 24 supuşi austrieci. În total evidenţele indică 21844 bovine, 49301 ovine şi 6081 cabaline[9]. Lipsesc, însă, după cum se observă, datele pentru ţinuturile Orhei, Soroca, Tomarova şi Hotărniceni, fără de care, tabloul general nu poate fi complet.

Pe lângă aceasta, ţinem să subliniem că numărul vitelor şi cailor ce se aflau în Basarabia şi aparţineau supuşilor străini era cu mult mai mare decât cifrele de mai sus, ce arată doar animalele înregistrate ca fiind aduse la iernat şi păşunat. Astfel, potrivit raportului ispravnicului Dicescul de la începutul lunii august 1816, expediat rezidentului imperial, doar în ţinutului Iaşi se aflau 31674 bovine, 8383 cabaline, 39777 ovine, aparţinând la 101 supuşi străini (excluzând partenerii de afacere, agenţii şi slujitorii acestora), şi anume 54 supuşi austrieci, 41 supuşi otomani, 6 supuşi moldoveni, precum şi la două mănăstiri din Moldova[10].

La 27 iulie 1816 reprezentantul consulului general austriac, Iosif Lukaşevici, îi solicita lui A.N. Bahmetev, în legătură cu problemele pe care le întâmpinau supuşii austrieci la întoarcerea vitelor aduse în Basarabia la păşunat, să fie informat în privinţa regulilor care urmau a fi respectate pentru evitarea unor astfel de situaţii[11]. În consecinţă, A.N. Bahmetev va elabora regulile în privinţa procedurilor pe care supuşii străini urmau a le respecta la mânarea în şi din Basarabia a vitelor. Potrivit acestora, supuşii străini mai întâi de toate urmau a depune în vamă o declaraţie, în baza căreia vameşii permiteau introducerea vitelor în Basarabia fără plata taxelor vamale şi eliberau proprietarului un certificat amănunţit în care se indicau câte şi ce fel de vite au fost aduse, precum şi în care ţinut urmează să se oprească vitele la păşunat. Ulterior, Judecătoria de ţinut urma să verifice vitele la locul de păşunat după certificatul eliberat de oficialii vamali, iar când proprietarul intenţiona să se deplaseze înapoi peste hotare, să examineze vitele, iar Guvernul provincial, convingându-se de corectitudinea actelor prezentate, precum că vitele nu au fost înlocuite cu altele, urma să dispună oficialilor vamali permiterea mânării vitelor peste hotare, cu perceperea taxelor numite vamă şi cornărit[12].

Autorităţile au întâmpinat totuşi greutăţi în planul evidenţei, determinate de faptul că, unii proprietarii nu mânau înapoi peste hotare întregul număr de animale admis în certificatele primite, iar ulterior solicitau certificate repetate pentru scoaterea acestora. Astfel, la 30 mai 1818, drept răspuns la solicitarea guvernului provincial, în privinţa solicitării de certificate a unui grup de mocani, supuşi austrieci, care pretindeau că nu scoseseră din provincie 200 de cai aduşi în provincie la păşunat[13], arhivistul provincial Kleşinov confirma că la 2 mai 1815 acestora le-au fost eliberate următoarele certificate: lui Constantin Demian pentru 300 cai şi 1730 oi, lui Todor Comuneţ pentru 132 cai şi 1440 de oi, lui Radu Stanciu pentru 180 de cai şi 1980 oi, lui Ion Bolde pentru 53 de cai şi 1400 de oi, lui Radu Finic pentru 134 de cai ţi 1600 de oi, lui Radu Gociman pentru 143 cai şi 1530 de oi, precum şi lui Ion Ganet în numele lui Radu Teacu, pentru 130 de cai şi 1719 oi. Însă, susţinea funcţionarul, în privinţa numărului de cai care au fost de facto scoşi peste hotarele provinciei „în documentele acelor timpuri evidenţe nu există”[14]. Ca urmare, la propunerea rezidentului imperial din 30 iunie 1818, în cazul solicitărilor ce nu puteau fi confirmate documentar, scoaterea animalelor peste hotare cu plata vămii şi a cornăritului urma a fi admisă în următoarele condiţii: 1) depunerea de către moşierul pe a căror pământuri au păscut animalele, precum şi a altor persoane demne de încredere, a unei mărturii, precum că animalele în cauză au fost aduse de peste hotare la păşunat şi că sunt anume acele animale şi nu altele; 2) depunerea de către solicitant a unui jurământ în Departamentul întâi al Guvernului Regional în susţinerea pretenţiilor sale[15].

Vom menţiona că toată problema consta exclusiv în interdicţia ce exista la exportul cailor peste hotare, chiar dacă la exportul celorlalte animale taxele erau mai mari faţă de cele prevăzute prin dispoziţia guvernatorului Scarlat Sturdza în anul 1813. Potrivit Tarifului Normal din 1816 taxele de export alcătuiau de pe bovine mature – 1,25 ruble argint, ovine mature – 0,13 ruble argint şi

[9] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 477, f. 309-316.
[10] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 477, f. 93.
[11] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 477, f. 77-78 verso.
[12] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 128.
[13] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 275.
[14] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 207.
[15] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 160-160 verso.

porcinele mature – 0,25 ruble argint de pe fiecare animal (ПСЗРИ 1830b, 205), iar datorită faptului că cursul de schimb al rublei asignate faţă de rubla argint era în continuă scădere (Tomuleţ 2012, 538-539), şi valoarea *vămii şi cornăritului* se diminua faţă de taxele vamale prevăzute în ruble argint de tarif. Spre exemplu, în anii 1819-1820 când 1 rublă argint era echivalată cu 3,7 ruble asignate[16], valoarea *vămii şi cornăritului* ajungea să alcătuiască pentru un bou 0,44 ruble argint, pentru o vacă – 0,19 ruble argint, 0,03 ruble argint pentru o oaie sau capră. Chiar dacă prin Tariful vamal normal din 1822 taxa de pe exportul bovinelor mature va fi redusă la 0,6 ruble argint, iar a ovinelor mature – la 0,05 ruble argint, *vama şi cornăritul* pentru vitele reîntoarse de la iernat din Basarabia erau în continuare mai mici. Ţinem să constatăm şi faptul că, în condiţiile impunerii prin Tariful vamal din 1819 a taxelor de import la aceste animale, care nu au fost prevăzute până atunci de niciun tarif, şi anume pentru bovinele mascule – 0,6 ruble argint, bovinele femele – 0,25 ruble argint, viţei şi toate ovinele – 0,06 ruble argint (ПСЗРИ 1830b, 205), căpăta justificare importul mascat al acestora sub pretextul aducerii la iernat şi păşunat.

Analiza informaţiilor relatate mai sus, dar şi a celor conţinute în alte surse documentare ne conduce la ideea că putem vorbi despre două tipuri distinctive de transhumanţă existente în Basarabia la această etapă. Primul tip îl putem numi convenţional *tradiţional* şi avea un caracter sezonier determinat de schimbările anuale ale climei. Cel de-al doilea tip, pe de altă parte, avea un caracter sezonier determinat de specificul pieţelor de desfacere existente şi în consecinţă îl putem convenţional numi *comercial*.

Transhumanţa de tip tradiţional era specifică mocanilor ardeleni, care se ghidau de vechile obiceiuri de a-şi ţine oile la şes, în Moldova, de la Sf. Dumitru până la Sf. Gheorghe, între 26 octombrie – 23 aprilie. Documentele mărturisesc clar că aceştia acţionau în grup, de comun acord şi uneori în interes reciproc.

Astfel, spre exemplu, la 20 aprilie 1818, guvernatorul civil Catacazi, expedia Departamentului I al Guvernului Regional 20 de cereri, care, scria acesta, „au parvenit toate în aceeaşi zi”, din partea mocanilor, supuşi austrieci, în vederea permiterii întoarcerii în ţară, cu animalele aduse la iernat în Basarabia[17]. În cererile individuale, mocanii indicau la unison, cuvânt cu cuvânt, că au intrat în provincie la 9 octombrie 1817, prin vama de la Sculeni, diferea doar numărul de animale aduse[18]. În documentele de arhivă se regăsesc şi paşapoartele mocanilor în cauză, eliberate de consulul rus de la Iaşi, Al. Pini, la fel în aceeaşi zi – 14 septembrie 1817 cu o valabilitate de un an. Pe lângă numele stăpânului de oi, paşaportul includea numele ciobanilor, precum şi numărul de cai, asini şi oi permise a fi aduse în Basarabia la iernat[19]. Analizând cererile în cauză, Departamentul I a eliberat la 26 aprilie 1818 certificate de trecere a frontierei (în total pentru 31480 ovine, 481 cai, 20 catâri şi 35 asini) cu condiţia achitării vămii şi cornăritului: de pe fiecare cal şi asin câte 1 leu 60 aspri, de pe fiecare oaie – 6 parale, în conformitate cu dispoziţiile rezidentului imperial A.N. Bahmetev din 8 august 1816 şi 17 februarie 1817[20]. Ulterior, la 30 aprilie 1818, astfel de cereri au parvenit încă de la doi mocani, Nicolae Teşponar (1480 oi, 10 cai, 1 catâr şi 2 asini) şi Gavril (Abram) Berzan (1200 oi, 23 cai şi 1 asin), care la fel şi-au adus animalele la iernat în Basarabia în toamna anului 1817. Chiar dacă au depus cererile puţin mai târziu, toţi mocanii au trecut hotarul de la Sculeni într-un grup compact, între 3-9 mai 1818 (Tabelul 2), în virtutea capacităţii de operare a vameşilor. Chiar dacă Departamentul I a solicitat oficialilor vamali de la Noua Suliţă, ca în caz că certificatele aveau să fie prezentate în vama de acolo să alcătuiască rapoarte cu numărul exact al animalelor trecute, pe care să le expedieze instituţiei[21], evidenţele vamale arată clar că mocanii nu-şi schimbau traseele bine stabilite.

Datele *Tabelului 2* ne arată că, datorită progeniturii, au fost mânate din Basarabia de la iernat în luna mai 1818 cu 12,2% mai multe ovine, decât au fost aduse. Se observă că mocanii au lăsat în Basarabia 153 de cai şi 14 catâri şi asini, considerăm a fi un semn al intenţiei de a reveni în toamnă. Constăm, totuşi, că în comparaţie cu anii precedenţi, mocanii nu mai aduceau aşa de multe cabaline în Basarabia.

[16] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 515, f. 18, 45 verso.

[17] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 85.

[18] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 86-124.

[19] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 552, f. 123 verso - 127 verso, 184 verso-188 verso, 230-235.

[20] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 126-130 verso.

[21] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 147, 150.

Tabelul 2

Numărul de animale mânate din Basarabia de mocani prin vama de la Sculeni în anul 1818

Nr.	Data	Numele şi prenumele	Oi				Cai			Catâri şi asini			Total		
			Cf. cert.	De facto	Progenitura	%	Cf. cert.	De facto	Rămase	Cf. cert.	De facto	Rămase	Cf. cert.	De facto	Diferenţa
1	3 mai	Dumitru Tempenar	1230	1420	190	15,45	28	28		2	2	0	1260	1450	190
2	3 mai	Bucur Cristi	2165	2515	350	16,17	80	27	53	3	3	0	2248	2545	297
3	3 mai	Petru Muntean	1260	1463	203	16,11	8	8		1	1	0	1269	1472	203
4	3 mai	Ivan Terhan	1170	1318	148	12,65	9	9		4	4	0	1183	1331	148
5	3 mai	Sava Popa	2820	3236	416	14,75	62	28	34	5	5	0	2887	3269	382
6	4 mai	Stan Popa	1300	1489	189	14,54	21	8	13	2	2	0	1323	1499	176
7	4 mai	Oprea Gruia	950	1088	138	14,53	11	10	1	2	2	0	963	1100	137
8	4 mai	Oprea Bou	1400	1595	195	13,93	12	11	1	3	3	0	1415	1609	194
9	4 mai	Gavril Poiană	1170	1235	65	5,56	66	69		0	0	0	1236	1304	65
10	4 mai	Oprea Samuilă	1250	1367	117	9,36	15	16		1	1	0	1266	1384	117
11	5 mai	Gavril Berzan	1200	1355	155	12,92	23	23		1	1	0	1224	1379	155
12	6 mai	Todor Vasilachi	1030	1248	218	21,17	10	10		1	1	0	1041	1259	218
13	6 mai	Bucur Cojucar	1780	1974	194	10,90	11	11		1	1	0	1792	1986	194
14	6 mai	Ion Schit	1785	1892	107	5,99	19	17	2	1	1	0	1805	1910	105
15	6 mai	Oprea Cristi	1740	1879	139	7,99	12	12		12	4	8	1764	1895	147
16	6 mai	Nicolae Tempenar	1480	1648	168	11,35	10	10		1	1	0	1491	1659	168
17	7 mai	Ivan Pavlov	1300	1445	145	11,15	10	7	3	2	2	0	1312	1454	142
18	7 mai	Dumitru Martin	1250	1436	186	14,88	6	6		3	3	0	1259	1445	186
19	7 mai	Oprea Chipor	2300	2512	212	9,22	15	15		3	3	0	2318	2530	212
20	8 mai	Mihail Lup	1200	1378	178	14,83	24	15	9	0	0	0	1224	1393	169
21	9 mai	Ion Ştaret	2300	2520	220	9,57	9	9		2	3	0	2311	2532	220
22	9 mai	Ion Berzin	2080	2313	233	11,20	53	16	37	7	1	6	2140	2330	202
Total			**34160**	**38326**	**4166**	**12,20**	**514**	**365**	**153**	**57**	**44**	**14**	**34731**	**38735**	**4027**

Sursa: ANRM, F. 5, inv. 2, d. 391, f. 235-238.

În următorii patru ani numărul animalelor aduse la iernat în Basarabia va creşte simţitor. Pentru iarna anilor 1821-1822 în Basarabia au fost aduse deja 49117 oi şi 912 cai (Tabelul 3), adică cu respectiv cu 43,8% şi 77,4% mai mult decât în iarna anilor 1817-1818. Aceştia vor veni la iernat în două valuri, unul la 29 octombrie, iar al doilea la 26 noiembrie 1821. Vom menţiona de asemenea că din cei 33 de mocani ardeleni care şi-au adus oile în Basarabia la iernat în anii 1821-1822, doar Nicolae Salaţiu împreună că partenerul său de afaceri Nicolae Popa au rămas în provincie după luna mai 1822, împreună cu animalele sale: 420 de oi, 4 cai şi 3 asini[22]. Evidenţa nominală a animalelor aduse la păşunat în octombrie-noiembrie 1821 în Basarabia şi mânate înapoi în luna mai 1822 este prezentată în Tabelul 3.

Pe lângă trecerile propriu-zise cu turmele de oi, evidenţele includ şi date privind trecerea separată a 206 persoane cu 227 de cai, reprezentând fie slujitori, fie chiar stăpânii turmelor, trecerea cărora s-a făcut, pur şi simplu, după alte paşapoarte. Un calcul simplu al datelor Tabelului 3 arată că unei

[22] ANRM, F. 195, inv. 1, d. 48, f. 18.

Tabelul 3

Tablou al animalelor aflate la iernat în Basarabia, mânate în Moldova de peste Prut prin vama de la Sculeni în luna mai 1822[23]

Data	Nume, prenume	Nr. pers.	Cai			Oi						
			Aduși	Întorși	Progenitura	Aduse	Întoarse	%	Rămase	Pierdute	Progenitura	%
1	Oprea Monasiu	8	25	25	4	1580	1394	88,23	-	186	575	36,39
2	Ion Hirţa	10	60	60	3	1660	1538	92,65	-	122	798	48,07
3	Dumitru Chipor	9	51	51	7	1434	1255	87,52	-	179	594	41,42
4	Oprea Criţu	5	18	18	1	1640	1403	85,55	237		539	32,87
5	Ion Lup	6	7	7	-	1100	1022	92,91	-	78	570	51,82
6	Aliman Gușiș	4	12	12	-	870	841	96,67	-	29	350	40,23
6	Iorgu Morari	6	8	8	-	1400	1093	78,07	-	307	534	38,14
7	Nicolae Tempenar	2	7	7	2	1330	1289	96,92	-	41	661	49,70
7	Dan Lup	6	9	5	-	1300	1253	96,38	-	47	634	48,77
8	Sava Popa	4	12	12	-	1160	1017	87,67	-	143	500	43,10
9	Toma Ciucur	4	15	15	1	1570	1481	94,33	-	89	840	53,50
10	Ioan Roşca	4	6	6	2	1080	1090	72,66	270	230	600	40,00
10	Petru Roşca	2	2	2	-	420						
11	Ion Marcu	12	50	50	4	4253	3940	92,64	-	313	2000	47,03
12	Dumitru Muntean	6	25	25	8	1490	1375	92,28	-	115	524	35,17
13	Iachim Dragomir	4	9	9	4	1050	1975	91,86	-	175	670	31,16
13	Iachim Boroi	4	18	18	-	1100						
14	Petru Muntean	3	4	4	1	1200	1655	75,22	-	545	580	26,36
14	Soria Stanel	3	6	6	-	1000						
15	Nicolae Ghib	6	13	13	3	1480	1278	86,35	-	202	593	40,07
16	* Popa	2	56	43	3	2580	2011	77,95	569		580	22,48
17	Ioan Platoș	6	12	12		990	1558	82,43		332	530	28,04
17	Oprea Bou	6	16	16	3	900						
18	Bucur Cojucari	1	19	19	-	1550	1430*	92,26	270		420	27,10
19	Dumitru Cristu	7	41	41	3	2170	1913	88,16	50	207	550	25,35
20	Ion Arseni	3	16	11	-	1350	600	44,44	300	450	320	23,70
21	Dumitru Muntean	17	48	48	11	3060	2474	80,85	-	586	921	30,10
22	Nicolae Stefan	19	45	39	3	3100	2925	94,35	-	175	920	29,68
23	Ivan Pavel	1	33	27	2	1500	1190	79,33	310		301	20,07
24	Bucur Muntean	4	11	7	-	1000	883	88,30	60	57	250	25,00
25	Oprea Chipor	4	13	13	4	1420	2512	89,71	-	288	600	21,42
25	Oprea Martin	4	18	18	-	1380						
-	Cumulat**	182	685	647	69	49117	42395	86,33	6722*		16954	34,52
-	Fără oi	206	227	224	-	-	-	-	-	-	-	-
-	Total	388	912	871	69	49117	42395	86,33	6722*		16954	34,52

* În rândul oilor lui Bucur Cojocari sunt indicate și 150 aparţinând lui Ion Arseni, cel mai probabil din rândul celor „pierdute", deoarece acesta trece hotarul peste o zi, astfel că e puţin probabil că ovinele să fie din rândul celor declarate a fi lăsate la păşunat în Basarabia. Presupunem că animalele au fost cumpărate de Bucur Cojocari de la Ion Arseni.

Sursa: ANRM, F. 195, inv. 1, d. 48, f. 7-24. În *Tabel* nu au fost incluși 41 de asini, indicaţi în evidenţe, dintre care au fost mânaţi înapoi peste hotare 38.

[23] ANRM, F. 195, inv. 1, d. 48, f. 7-24.

persoane îi revenea 2-3 cai. De aceea, mai mult ca sigur, putem afirma că aceştia nu mai constituiau obiectul a careva afaceri, ci doar mijloc de deplasare şi alergare a oilor. Totuşi, autorităţile ţariste supravegheau cu atenţie scoaterea de către mocani a cailor peste hotare. La 28 aprilie 1822, anticipând începutul perioadei de întoarcere a mocanilor cu oile de la iernat, rezidentul imperial în Basarabia I.N. Inzov, cerea oficialilor vămii Sculeni să nu le fie permisă trecerea cu cai peste numărul acelora aduşi în Basarabia, conform actelor de evidenţă şi al certificatelor deţinute[24].

Tot în baza analizei datelor *Tabelului 3* observăm că în medie 86,3% din numărul de oi aduse la iernat erau întoarse peste hotare. Celelalte erau trecute în evidenţe de regulă la „pierderi", rar la lăsate la păşunat. Din păcate ponderea fiecărei categorii în parte nu este posibil a fi stabilită, din cauza deteriorării fizice a unor fragmente din dosarul cu informaţiile respective. Un calcul aproximativ arată că pierderile constituiau între 10-12% din întreg şeptelul. Aceste pierderi pot fi explicate probabil prin sacrificare oilor pentru hrană, pierirea oilor din cauze naturale, cedarea unui anumit număr de oi proprietarilor pământurilor pe care staţionau, sau chiar vânzarea acestora băştinaşilor, ce de fapt însemna import mascat, fără plata taxelor vamale cuvenite. „Pierderile" erau acoperite din plin cu progenitura, care a alcătuit peste 1/3 din numărul de oi aduse. Astfel, numărul total de ovine mânate înapoi peste hotare a depăşit cu 9954 capete numărul celor aduse în Basarabia la iernat, sau, exprimat procentual – l-a depăşit cu 20,26%.

Din păcate, statistica pentru anii următori indică faptul că practica aducerii la iernat a oilor de către mocani nu a mai continuat. Datele pentru anul 1823 indică doar 4959 de oi întoarse de la păşunat din Basarabia (deşi nu este clar din ce motiv lipsesc datele vămii Sculeni), iar cele din 1824 doar 702 de oi, inclusiv 274 prin vama de la Sculeni, 393 prin cea de la Leova şi 35 prin cea de la Lipcani (Tabelul 4). După cum nota Iacob Saburov[25], odată cu introducerea Tarifului prohibitiv din 1822, mânatul a fost oprit (Сабуров 1830, 26-27). A. Skalkovski, pe de altă parte, lega retragerea mocanilor din Bugeac de procesul de colonizare a regiunii. Locul mocanilor a fost luat, potrivit afirmaţiilor sale, de negustori şi mici antreprenori din guberniile Podolia şi Volânia, care au continuat practicile acestora (Скальковский 1855, 65).

Cel de-al doilea tip, pe care convenţional l-am numit *comercial* şi care este de fapt subiectul acestui studiu, era pe de altă parte unul profund individualist. De regulă acest tip implica cornute mari şi cabaline, fiind practicat de diverşi antreprenori armeni, dar şi evrei, în special din Galiţia şi Bucovina austriacă, dar şi din Imperiul Otoman. Caracterul său sezonier era determinat de frecvenţa şi durata de desfăşurare a iarmaroacelor în Siret, Cernăuţi, Sadagura, Borshchiw (Borşciv), Skalat şi Korolowka (Korolivka). Animalele erau aduse în Basarabia primăvară pentru îngrăşare, în virtutea faptului ca costurile necesare pentru arenda imaşurilor şi tocmirea lucrătorilor era mult mai reduse decât în Imperiul Habsburgic. În lunile august şi septembrie animalele erau mânate înapoi, direct spre vânzare la iarmaroacele sus-menţionate din Bucovina şi din Galiţia. Uneori animalele erau lăsate la îngrăşat şi peste iarnă (Orcony 1831, 82).

Şi aceşti antreprenori, la fel ca şi mocanii, au avut de suferit de pe urma tarifului prohibitiv din 1822. Acestora le-a fost poruncit să-şi scoată imediat vitele şi caii din Basarabia, astfel că, după cum afirmă un aprig contestatar al acestui tarif, I. Saburov – „cantităţi importante de fân se pierdeau în consecinţă fără folos" (Сабуров 1830, 26-27). Vom menţiona în acest context, că conform datelor din 1818 în Bugeac existau 562 de câşle pentru iernatul vitelor, dintre care multe erau organizate de astfel de antreprenori. Spre exemplu, doar pe pământul coloniei Tepliţa erau înregistraţi trei câşlari din rândul supuşilor străini: Costa Camburo, supus turc, Doncea Stoianov, originar din Banat, supus austriac (cu paşaport expirat), Gheorghi Stano, supus turc[26]. Astfel de câşle existau şi pe pământurile coloniilor Krasnoe – 6, Ferşampenauz – 10, în cuprinsul unui lot de rezervă de 5000 desetine – 12. Câşlarii arendau păşunile, iar păstorii erau angajaţi atât din rândul ţăranilor şi coloniştilor, cât şi din rândul supuşilor străini (Анцупов 1978, 118)[27].

[24] ANRM, F. 195, inv. 1, d. 48, f. 4-4 verso.

[25] Funcţionar rus, din cancelaria lui M.S. Voronţov. A fost delegat la Chişinău în anul 1826 pentru investigarea cazului boierului Iordache Vartolomei, concesionarul veniturilor provinciei, publicând, în baza informaţiile obţinute, pe paginile revistei *Московский Вестник*, un articol despre agricultura, industria şi comerţul Basarabiei în anul 1826.

[26] ANRM, F. 305, inv. 1, d. 76, f. 16-16 verso.

[27] ANRM, F. 305, inv. 1, d. 378, f. 4, 13-15.

Tabelul 4

Tablou al reîntoarcerii prin vămile Basarabiei a animalelor aflate la păşunat în provincie (1823-1824)

Anul	1823				1824				Cumulat			
Vama	Bovine	Cabaline*	Ovine	Taxa	Bovine	Cabaline*	Ovine	Taxa	Bovine	Cabaline*	Ovine	Taxa
N.Suliţă	3749	1050	1459	5354,23	1149	1488	-	2954,21	4898	2538	1459	8308,44
Sculeni	-	-	-	-	217	65	274	335,13	217	65	274	335,13
Lipcani		1182		1276,56	33	324	35	395,13	33	1506	35	1671,69
Leova	68	679	3500	1216,68	516	169	393	728,18	584	848	3893	1944,86
Reni	-	-	-	-	13	-	-	7,77	13	-	-	7,77
Total	3817	2911	4959	7847,47	1928	2046	702	4420,42	5745	4957	5661	12267,89

* Inclusiv asini.
Sursa: ASRO, F. 1, inv. 214, d. 2, f. 33-34; d. 12, f. 177 verso - 178 verso.

Tabelul 5

Numărul de animale aduse şi întoarse de la păşunat în Basarabia prin vama de la Noua Suliţă (1824-1828)

Anul	Aduse					Întoarse					
	Cabaline	Bovine	Porcine	Ovine	Total	Cabaline	Bovine	Porcine	Ovine	Total	Taxa
1824	932	734			1666	1488	1149			2637	2954,2
1825	170	481	39	115	805	1278	217		177	1672	1743,46
1826	60	277		30	367	788				788	851,4
1827	13	735				288					311,04
1828	108	86			194	550				550	594
Total	1283	2313	39	145	3032	4392	1366	0	177	5647	6454,1

Sursa: ANRM, F. 6, inv. 2, d, 382, f. 1-130. În baza calculelor datelor conţinute în rapoartele lunare.

Scăderea substanţială care s-a produs ca rezultat al introducerii Tarifului din 1822 este oglindită în Tabelul 4, care reflectă, deşi indirect, scăderea de peste două ori a numărului de vite aduse la păşunat în Basarabia în 1823 faţă de 1822. Dar această schimbare este reflectate şi prin datele directe de care dispunem. Astfel, în anul 1824 prin vama de la Noua Suliţă au fost aduse la păşunat în Basarabia doar 932 cabaline şi 734 bovine[28].

Transhumanţa comercială a vitelor din Galiţia şi Bucovina, realizată în special prin vama de la Noua Suliţă, va rezista, totuşi şocului în cauză, datorită faptului că se va putea concentra în regiunile de nord, şi parţial în cele centrale ale provinciei, pe pământurile nelocuite ale moşierilor, în special din rândul celora care au ales să rămână în Moldova de peste Prut, dar şi-au păstrat pământurile în Basarabia. Astfel, fraţii Osadţev din jud. Kolomea a Galiţiei austriace îşi aduceau cirezile de vite pe pământurile moşiilor Chetrosu, Hăsnăşeni, Sturdzeni, Chetrosu din jud. Soroca, precum şi moşiile Ochiul Alb şi Ştefăneşti, din jud. Iaşi. Pământurile erau arendate, fie direct, dacă nu erau locuite, fie mascat, în virtutea restricţiilor legale, şi de alţi diverşi antreprenori din regiunile Stanislau şi Berezhany ale Galiţiei austriece (Мунтян 1971, 135; Защук 1862, 294).

Datele pentru următorii ani arată o diminuare şi mai drastică a numărului de animale aduse la păşunat în Basarabia din posesiunile habsburgice (Tabelul 5).

Registrele vamale ne informează şi în privinţa numelor stăpânilor cailor şi vitelor aduse la păşunat şi îngrăşat în Basarabia: Teodor Maramoreş, Vartonie Antonaş, Anton Antonovici, David Azbievici Vicenţiu Agotovici, Tadeuş Dombrovski, Diordie Şesan, Grigorie şi Iacob Passacas, Josea Ţapler, Meer Goldstein, Valentie Orjehovski, Marcus Aritonovici, Nicolae şi Anton Lucasevici, Mate-

[28] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 382, f. 3 verso.

as Şmid, Nicolae Zadurovici, Todor Crişţofovici, Constantin Bacal, Anton Şadbei, Iacov Kastanovici, Valentin Irjehovski, Lazar Lazarovici, Petru Romaşcanu, Anton, Ian şi Vartan Teodorovici, David Azbivici, Graur Davidovici, Zaharian Hristofovici, Mihail Kalmuţki ş.a.[29]. Printre numeroasele nume cu valenţă armeană, observăm, după cum şi am menţionat mai sus, şi câteva nume evreieşti.

Cu toate că mânatul vitelor de peste hotare la iernat şi păşunat în Basarabia nu mai era la fel de considerabil ca în trecut, locuitorii provinciei se plângeau că nu aveau nici un folos din creşterea vitelor, ci suportau doar pagube, deoarece antreprenorii străini, deţinând monopolul, „...mână liber din regiune, sub pretextul păşunatului sau iernatului, diferite specii de vite şi chiar cai fără achitarea taxelor şi le întorc peste hotare plătind doar o taxă simbolică faţă de cea care trebuia încasată de la ei conform tarifului". Nemulţumirea se datora şi faptului că negustorii străini, potrivit demersurilor prezentate în 1824 de şeful districtului vamal Basarabia, adresate lui M.S. Voronţov, „...puteau totdeauna să schimbe liber caii, iar în locul celor aduşi de peste hotare să mâne înapoi alţii mai buni". Ca urmare se cerea interzicerea mânatului cailor de peste hotare la iernat şi păşunat în Basarabia. Doar datorită faptului că iernatul şi păşunatul vitelor şi cailor în Basarabia aduceau venituri importante statului, o astfel de decizie nu a fost până la urmă luată (Tomuleţ 2015, 101).

La 13 octombrie 1825 Consiliul Suprem al Basarabiei a pus în discuţie adresa din 24 iulie a Guvernului Regional al Basarabiei, prezentată de Direcţia economico-financiară, privind încasarea impozitelor avaet şi burlacita, hotărând în baza deciziei Guvernului Regional al Basarabiei din 1 ianuarie 1825, în privinţa supuşilor străini neînscrişi în recensământul fiscal, care locuiau pe pământurile statului, ca aceştia să nu fie impuşi nici birului şi nici taxelor avaet şi burlacita, cu condiţia deţinerii unor paşapoarte valide[30]. Această decizie a provocat nemulţumirea ispravnicului de Akkerman. La 10 octombrie 1825 Direcţia economico-financiară a Guvernului Regional, în baza cererii din 9 octombrie a ispravnicului de Akkerman, se adresează Consiliului Suprem al Basarabiei cu cererea de a soluţiona problema privind încasarea taxei avaet şi burlacita. La 17 octombrie 1825 este emisă dispoziţia Consiliului Suprem al Basarabiei conform căreia toţi supuşii străini care se ocupau cu agricultura şi creşterea vitelor, pe pământurile statului, erau impuşi taxei avaet în valoare de 11 rub. 40 cop., iar burlacii – taxei numite burlacita, în valoare de 5 rub. 70 cop. Ispravnicii judeţelor Akkerman, Bender şi Ismail erau obligaţi să alcătuiască listele tuturor persoanelor cu viză de reşedinţă temporară sau permanentă pe pământurile statului şi până la 1 ianuarie 1826 să încaseze aceste taxe[31].

Prin ucazul imperial dat Senatului la 7 aprilie 1826 interdicţia la exportul cailor a fost scoasă (ПСЗРИ 1830c, 339). Iacob Saburov nota însă că măsura era inutilă, din cauza că a fost impusă o taxa vamală prohibitivă (Сабуров 1830, 26-27). Într-adevăr, pentru exportul unui mascul jugan era prevăzută o taxă vamală de 5 ruble argint, iar a unei femele – de 10 ruble argint până în 1828, iar ulterior 5 ruble, indiferent de vârstă. Mai mult, exportul armăsarilor rămânea interzis. Exportul de cai din Rusia în Basarabia era admis liber, cu excepţia vămii din Isakovţi, de la hotarul cu gubernia Podolia şi Imperiul Habsburgic, unde era impusă taxa vamală deplină (ПСЗРИ 1830c, 340). De aceea aducerea cailor la îngrăşat era încă pe deplin justificată din punct de vedere economic.

La 8 mai 1828 şeful interim al Districtului vamal Basarabia Şubin adresează Departamentului Comerţului Exterior o scrisoare în care solicită clarificări în privinţa modalităţii permiterii peste hotare a vitelor ce s-au aflat la iernat şi păşunat în ţinut. Acesta scria că în Basarabia continua a se păstra legiuirea fostului guvern al Moldovei, potrivit căreia toţi supuşii străini aveau dreptul să aducă la păşunat şi iernat în provincie cai şi vite. Regulile care continuau a fi respectate erau cele stabilite de fostul rezident imperial, general-locotenentul A.N. Bahmetev. În legătură cu apropierea sezonului în care de obicei supuşii străini îşi mânau peste hotare vitele aduse în Basarabia la păşunat şi iernat, Şubin solicita clarificări în privinţa menţinerii în vigoare a reglementărilor în cauză, precizând că a solicitat până la primirea

[29] ANRM, F. 6, inv. 2, d, 382, f. 9, 31 verso - 32, 36-37 verso, 47-48 verso, 52-53 verso, 57 verso, 60 verso, 82 verso, 89 verso, 96 verso, 99 verso, 104 verso, 106 verso, 107 verso, 111, 113 verso, 116 verso, 119 verso, 122 verso, 126 verso, 130.
[30] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 600, f. 4-6 verso.
[31] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 600, f. 7, 12-13 verso, 14-15; d. 786, f. 1-2.

unui răspuns, ca vămile din subordine să respecte vechile reglementări, pentru a nu provoca negustorilor pierderi şi întârzieri nejustificate (Tomuleţ 2002, 287).

La 17 mai 1828, directorul Departamentul Comerţului Exterior al Ministerului de Finanţe, Bibikov, scria că din datele primite de Ministerul de Finanţe, rezulta că comerţul cu vite existent în Basarabia, era deosebit de păgubos pentru locuitorii provinciei. Antreprenorii austrieci, care se adunau de prin toate regiunile imperiului la iarmaroacele din Bucovina, cunoscând în detaliu reglementările vamale existente în Basarabia, folosindu-se de privilegiile proprii, potrivit cărora puteau aduce în Basarabia propriile vite fără plata taxelor vamale de import, nu erau constrânşi de conjunctura de pe piaţă de a-şi vinde vitele la un preţ mic, deoarece cunoşteau faptul că în baza acelorași privilegii puteau reveni în Basarabia la iernat sau păşunat, fără a fi supuşi taxei vamale de import. Dimpotrivă supuşii ruşi, care aduceau la aceste iarmaroace diverse vite din cuprinsul Imperiului Rus, cu excepţia mânjilor, erau impuşi să achite o taxă vamală de import mai mare, decât cea pe care o plăteau la exportul vitelor din Basarabia, şi astfel erau nevoiţi să vândă vitele chiar şi la cel mai mic preţ, deoarece potrivit reglementărilor existente, nu aveau dreptul să se întoarcă cu ele fără plata taxelor de import. Ca urmare, Departamentul Comerţului Exterior îi solicita lui Şubin să clarifice dacă într-adevăr supuşii austrieci aveau dreptul de a beneficia de astfel de privilegii la importul de vite, iar dacă da, pe ce temei, şi de ce aceste privilegii nu vizează şi antreprenorii din Basarabia (Tomuleţ 2002, 287-288).

Primind ca răspuns o întrebare la propria întrebare, Şubin scria la 30 mai 1828 în adresa aceluiaşi Departament, încercând să explice, oarecum confuz, mai pe larg situaţia existentă în domeniul comerţului cu vite şi face referinţă la hotărârile Comitetului de Miniştri pe parcursul anului 1814 şi cea din 15 mai 1815. Acesta menţiona că locuitorii provinciei se plângeau că datorită privilegiilor de care beneficiau, supuşii străini le făceau concurenţă, dar mai mult protestau asupra faptului că supuşii străini aveau întotdeauna posibilitatea să schimbe animale aduse cu altele, în special cu referire la cai. Din acest motiv, fostul şef al Districtului vamal Basarabia i-a solicitat guvernatorului general M.S. Voronţov să interzică aducerea cailor la păşunat şi iernat în provincie. Răspunsul primit preciza că această propunere era oportună la suprimarea cordonului-sanitar vamal şi introducerea legislaţiei ruse, dar nu şi la acel moment. Ca urmare, opinând că supuşii străini nu pot aduce în Basarabia vite şi cai de calitate, de care singuri aveau nevoie, iar măsurile, luate pentru preîntâmpinarea schimbului fraudulos al acestora cu exemplare autohtone mai bune, nu puteau fi eficiente oricare ar fi, acesta considera just a propune spre examinare posibilitatea interzicerii totale a aducerii vitelor de tot felul şi a cailor în Basarabia la iernat şi păşunat (Tomuleţ 2002, 290-291).

O decizie pozitivă în acest sens, totuşi, nu a fost adoptată. În plus, la 1 septembrie 1827 împăratul Nicolai I a aprobat propunerile Comitetului de Miniştri, prin care supuşii străini au primit dreptul de a realiza liber în cuprinsul imperiului comerţul cu vite, fără a se înscrie în ghildele de negustori. Raportul Ministrului de Finanţe în acest sens a fost aprobat de către Senatul guvernant la 28 septembrie 1827, deja după ce Departamentul vamal a fost înştiinţat în această privinţă (ПСЗРИ 1830d, 855).

În descrierea prezentată de viceguvernatorul Golubiţki şi consilierul de palat Climşa organelor imperiale, privind administrarea financiară a Basarabiei, datată cu 1829, se nota că comerţul cu vite în provincie se afla în mâinile antreprenorilor austrieci, din care cauză se dezvoltă în dauna locuitorilor, care nu au aceleaşi drepturi cu supuşii austrieci la reintroducerea vitelor pe teritoriul Basarabiei necomercializate peste hotare, fără plata taxei de import. Erau, de altfel, reluate ideile din raportul şefului Districtului Vamal Basarabia, Şubin, adresat Departamentului Comerţului Exterior al Ministerului de Finanţe, insistându-se din nou asupra interzicerii aducerii în provincie a vitelor şi cailor la păşunat şi iernat (Tomuleţ 2002, 333-334). Însă din nou solicitarea a rămas fără un răspuns pozitiv.

Privilegiile obţinute prin ucazul imperial din 1 septembrie 1827 au determinat o implicare tot mai activă a păstorilor-afacerişti din Bucovina şi Galiţia austriacă, pe lângă vechile practici, în afacerile de export al vitelor achiziţionate din Basarabia şi din gubernia Podolia, pentru a suplini cererea tot mai mare de pe pieţele Austriei, Prusiei şi Poloniei. Astfel, potrivit lui Gr. Nebolsin, antreprenorii austrieci achiziţionau suplimentar vite de la iarmaroacele din Basarabia, în cirezi şi turme a câte 100-500 de capete, pe care le expediau

la pieţele de vite din Sadagura, Olomouc (Olmütz) şi chiar Viena. La Sadagura iarmaroacele activau, la 27 iulie, 29 august, 1 şi 24 octombrie şi 16 noiembrie, iar dacă nu se reuşea comercializarea, cirezile erau mânate în Olomouc, situat în Moravia, unde funcţionau iarmaroace săptămânale pentru comercializarea vitelor. Exportul anual de vite din Basarabia se ridica la peste 40 mii de capete (Неболсин 1835, 125).

Pe de altă parte, Adolf Orcony, membrul Societăţii din Moravia-Silezia pentru Dezvoltarea Agriculturii, Ştiinţelor Naturale şi Istoriei Locale, într-un articol despre originea, răspândirea, eradicarea şi prevenirea pestei bovine, face referinţă la comerţul cu vite din Basarabia. Autorul nota că „această sursă de bovine de import este inepuizabilă, iar numărul de vite aflate acolo depăşeşte orice închipuire posibilă. Cele mai ierboase şi bogate imaşuri din Basarabia sunt în cea mai mare parte închiriate de armeni din Galiţia, şi, uneori, de negustori din Cernăuţi, iar vitele şi caii nu provin din orient, ci au provenienţă ungară" (Orcony 1831, 82). Avem, totuşi, mari rezerve faţă de această ultimă afirmaţie, care vine şi în contradicţie cu afirmaţiile lui Gr. Nebolsin, funcţionar al Ministerului de Finanţe, mult mai bine informat în privinţa situaţiei reale. Însuşi Orcony ne informează că în toamna anului 1829 antreprenorii austrieci au solicitat o reducere a perioadei de carantină, de la 20 la 12 zile, de la administraţia locală din Galiţia, pentru cincizeci de mii de capete de bovine importate din Basarabia (Orcony 1831, 82), un număr care nicicum nu este oglindit în evidenţele vitelor aduse la păşunat în Basarabia. Devine astfel clar că „antreprenorii transhumanţi" achiziţionau şi bovine autohtone pentru a le expedia prin Noua Suliţă în Austria, transformând oraşul Bălţi în centrul comerţului cu vite al Basarabiei. În virtutea acestui fapt la Bălţi vor fi instituite 11 iarmaroace, la care capitol va devansa toate celelalte oraşe din provincie. Datele oficiilor vamale, reflectă pe deplin dimensiunile acestui comerţ. Astfel, doar prin vama de la Noua Suliţă în anul 1830 au fost exportate în Imperiul Habsburgic 25032 cornute mari, în valoare de 1250498 ruble, precum şi 17314 cornute mici, în valoare de 343187 ruble[32].

Secţiunea IV a capitolului II privind regulile de instituire a cordonului sanitar-vamal la hotarele Basarabiei, stabilite de Comitetul de Miniştri la 30 septembrie 1830, se referea la regulile de aducere a vitelor la păşunat şi iernat în Basarabia. Articolele 28-31, din această secţiune prevedeau că aducerea vitelor, cu excepţia cailor, era admisă fără taxe vamale, cu condiţia ca numărul acestora să coincidă, sau să fie mai mare, cu cel al vitelor scoase din Basarabia. Păstorii care mânau vitele, li se permitea să introducă în Basarabia câte o pereche de cai, fără a fi obligaţi să achite taxe de import, chiar dacă nu-i returnau peste hotare. La exportul peste hotare a vitelor aduse la păşunat şi iernat urmau a fi percepute taxele vamale prevăzute la exportul animalelor în cauză de Tariful Vamal Normal, cu excepţia vacilor, exportul cărora era admis la jumătate din taxa prevăzută. Regulile erau stabilite până la alte decizii în acest sens, dar pe o perioadă de cel puţin trei ani (ПСЗРИ 1831, 89). Vom menţiona, în această ordine de idei, că la 28 ianuarie 1831 taxa vamală la exportul cailor jugani şi iepelor va fi redusă la 2 ruble argint, fiind admis şi exportul armăsarilor cu taxa vamală de 4 ruble. Prin acelaşi ucaz a fost admis importul fără plata taxelor vamale a vitelor care fusese anterior exportate, dar nu au putut fi comercializate peste hotare (ПСЗРИ 1832, 66). Această ultimă măsură venea în întimpinarea antreprenorilor din Basarabia, care erau dezavantajaţi din acest punct de vedere faţă de supuşi străini, care puteau reimporta vitele în provincie fără plata taxelor de import, sub clauza aducerii la păşunat şi iernat.

Activitatea antreprenorilor străini în domeniul comerţului cu vite provoca, totuşi, în continuare nemulţumirea negustorilor autohtoni. În urma numeroaselor plângeri din partea acestora[33], şi în scopul măririi veniturilor orăşeneşti, la 27 iulie 1831, Cârmuirea Regională a înaintat Consiliului Regional propunerea ca „supuşilor străini care deţineau în posesiune sate şi imaşuri pentru păşunatul cailor şi vitelor cornute în judeţul Iaşi, din exportul cărora peste hotare, în Austria, obţineau venituri considerabile, fără a plăti taxe în favoarea oraşului pentru practicarea acestui comerţ, să li se interzică în general să practice comerţul, până când nu se vor înscrie în categoria negustorilor de ghildă din oraşul Bălţi"[34].

La 14 aprilie 1834 Departamentul Comerţului Exterior al Ministerului de Finanţe a discutat nota şefului Districtului vamal Sculeni cu privire la ex-

[32] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 51.

[33] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 370, f. 186-187.

[34] ANRM, F. 3, inv. 2, d. 118, f. 25 verso - 26.

pirarea la 1 ianuarie a scutirii acordate pe un termen de trei ani de la plata taxei vamale de import pentru vitele aduse la păşunat şi iernat în Basarabia şi a reducerii de 50% la exportul vacilor, conform prevederilor Regulamentului din 30 septembrie 1830. Potrivit propunerilor demnitarului vamal importul vitelor în Basarabia, cu scopul aducerii la păşunat şi iernat, dar şi exportul vacilor, urmau a fi supuse taxelor depline prevăzute în Tariful vamal. În cadrul discuţiilor s-a menţionat că această prevedere a fost introdusă încă de domnitorii moldoveni, iar anularea ei „putea genera protestul părţii austriece, deoarece vitele erau mânate cu preponderenţă din Bucovina". Pe de altă parte, se preciza că nobilimea considera că această prevedere provoacă pagube ramurii autohtone de creştere a vitelor. De asemenea, potrivit opiniilor exprimate, această permisiune intra în disonanţă cu necesitatea supravegherii atente a regulilor vamale la hotarele Basarabiei. În plus, în virtutea faptului că în perioada 1831-1834 au fost importate în Basarabia în baza acestei prevederi „doar 173 mii de capete de vite", Departamentul comerţului Exterior concluziona că nu se impunea necesitatea prelungirii privilegiului în cauză. Cu privire la scutirea de 50% a taxei vamale la exportul de vaci, Departamentul opina, totuşi, că clauza trebuia menţinuta, deoarece Regulamentul din 30 septembrie 1830 prevedea termenul de trei ani doar pentru vitele aduse la păşunat. Propunerile respective au fost înaintate spre examinare Ministrului de Finanţe[35]. Totuşi, Tariful Normal pentru vămile europene din 28 noiembrie 1841 a menţinut în vigoare în privinţa Basarabiei, de pe vitele aduse la păşunat şi iernat, regulile din paragrafele 28-31 din Regulamentul din 30 septembrie 1830. Vom menţiona, de asemenea, că Tariful stabilea la importul bovinelor mascule (boi, bivoli, tauri) taxa de 0,7 ruble argint, iar la export de 0,50 ruble, a femelelor – de respectiv 0,3 şi 0,5 ruble, de pe vite cornute mici, precum şi viţei – de respectiv 0,08 şi 0,05 ruble argint, la porcine – de respectiv 0,25 şi 0,15 ruble argint, la purceluşi – de respectiv 0,07 şi 0,05 ruble argint pe cap de animal (ПСЗРИ 1842, 268).

A doua jumătate a anilor 30 aduce o creştere impresionantă a exportului de vite din Basarabia. Dacă în 1835 prin vama din Noua Suliţă au fost exportate în Austria 31072 bovine, în valoare de 2362600 ruble[36], atunci în 1838 – 34277, în valoare de 1544644 ruble, în 1839 – 39460, în valoare de 2740894 ruble asignate (Della Bessarabia 1841, 818), iar în 1840 – 43161, în valoare de 836022 ruble argint, precum şi 2682 oi şi 35 miei, în valoare de 5091 ruble argint, 557 capre şi 196 porci în valoare de 501 ruble argint[37]. În total, prin toate oficiile vamale fusese exportate din Basarabia în anul 1840 peste 50 mii de capete de vite cornute, venitul net al afacerilor în cauză constituind circa 1 milion de ruble argint (Мунтян 1971, 146).

Este şi perioada în care antreprenorii străini de vite primesc o serie de privilegii suplimentare de la guvernul rus. Prin decizia Comitetului de Miniştri, aprobată de Nicolai I la 25 octombrie 1838, supuşii străini, alături de cei ruşi, au primit dreptul realizării libere a comerţului cu vite, atât interior, cât şi exterior, prin toate oficiile vamale, cu plata taxelor vamale cuvenite (ПСЗРИ 1839, 246). Mai mult, negustorii de vite, inclusiv cei străini, au obţinut începând cu 1 iulie 1843, pentru o perioadă de trei ani, dreptul de restituire a taxei de export, pentru vitele care le-au exportat din Basarabia prin Noua Suliţă, dar nu au reuşit să le comercializeze peste hotare (ПСЗРИ 1844, 343). Ulterior, perioada a fost prelungită pentru încă trei ani, începând cu 1 iulie 1846 (ПСЗРИ 1847, 182).

Noile privilegii acordate supuşilor străini la practicarea comerţului cu vite în cuprinsul Imperiului Rus, au determinat extinderea afacerilor acestora în Basarabia. De la vechea practică a aducerii vitelor la păşunat şi iernat, pentru îngrăşat, şi cea de completare a hergheliilor proprii cu vite achiziţionate de la iarmaroacele autohtone, pentru mânarea în Austria, se trece treptat la acea de creştere a vitelor de la naştere până la maturitate. Practica aducerii vitelor din Austria se menţine, dar ea este practicată mai mult pentru îmbunătăţirea rasei autohtone.

Desigur că acest fenomen nu avea cum să nu provoace nemulţumiri în rândul moşierilor autohtoni, vitele cărora erau de o calitate inferioară şi nu făceau faţă concurenţei cu vitele de rasă crescute de supuşii austrieci. Potrivit unei note a locotenentului în rezervă Osip Rjepeţki, fost ofiţer de poliţie, adresată la 30 noiembrie 1842 Ministru-

[35] AISR, F. 560, inv. 4, d. 743, f. 2-5.

[36] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 72.

[37] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 90 verso.

lui de Finanţe E.F. Kankrin, o parte din moşierii din judeţul Iaşi intenţionau să adreseze guvernatorului militar al Basarabiei o plângere colectivă pe seama supuşilor străini ce activau, în opinia lor, ilegal în Basarabia. Considerând de datoria sa, acesta anexa copia acestei plângeri[38]. Potrivit textului în cauză, moşierii incriminau supuşilor străini că „se îndeletnicesc în Basarabia cu practici ce nu le sunt permise, iar capitalurile obţinute le exportau peste hotare, fără a achita taxe şi prestaţii. Unii, chiar, fără a deţine anumite titluri, cumpărau în cuprinsul provinciei, din capitalurile obţinute în acest mod, proprietăţi funciare şi chiar pretindeau a se înscrie în tagma nobilimii. Autorităţile locale, în pofida eforturilor depuse, nu au reuşit decât în mică parte să-i oblige să se înscrie în ghildele negustoreşti. Dar chiar şi acei care au făcut-o, s-au înscris nu în conformitate cu cifra de afaceri în ghildele unu şi doi, ci, pentru a plăti taxe mai mici – în ghilda a treia. Mai toţi dintre aceştia arendau întinse proprietăţi funciare mănăstireşti şi moşiereşti, fie direct, fie prin reprezentanţi, construiau fabrici vinicole, folosind munca argată, iniţiau diverse litigii doar pentru a încărca instanţele de judecată, umbreau onoarea nobililor şi a funcţionarilor, care erau unicii care aveau dreptul de a practica industria agricolă, deoarece o practică nu în numele său, ci al proprietarilor de la care arendează pământul". Drept argument erau aduse zece cazuri concrete, inclusiv câteva din rândul crescătorilor de vite[39].

La 30 decembrie 1842 Ministrul de Finanţe îi adresa guvernatorului general al Novorosiei şi Basarabiei solicitarea de a investiga cauza şi a-i raporta în privinţa măsurilor adoptate de către acesta, cât şi de către guvernatorul militar al Basarabiei, general-locotenentul P.I. Fiodorov[40]. La 27 ianuarie 1843, guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei expedia guvernatorului militar al Basarabiei demersul ministrului de finanţe, cu solicitarea de a fi informat pe acest caz şi măsurile luate, completând că în privinţa deţinerii în proprietate şi în posesiune a moşiilor în cuprinsul Novorosiei a prezentat el personal un raport Senatului guvernant de la Sankt Petersburg[41].

Prin ucazul din 7 aprilie 1843 a Cârmuirii provinciale a Basarabiei, investigaţia cazului a fost remisă inspectorului judiciar pentru problemele privind domeniile statului Zaikovski[42]. Însă odată cu preluarea conform legislaţiei de către Zaikovski, de la procurorul provincial Ivaşcenko, pe timpul aflării în concediu a funcţiei acestuia[43], investigarea cazului s-a oprit[44]. Ca urmare la 9 octombrie 1843 guvernatorul militar îi solicita lui Zaikovski să grăbească finisarea investigaţiilor, din motiv că soluţionarea dosarului era în interesul statului[45].

Inspectorul judiciar Zaikovski a înaintat supuşilor străini, menţionaţi în plângere, citaţii individuale. Ca urmare un grup de nouă negustori armeni, supuşi austrieci, îi scriau inspectorului la 20 noiembrie 1843, că practică comerţul cu vite din generaţie în generaţie timp de 150 de ani, strămoşii lor fiind invitaţi de domnii Moldovei din Galiţia, pentru a achiziţiona bovine pentru fabricile din Tirol şi din Elveţia. Moştenind afacerile în Basarabia, aceştia pretindeau că investeau mulţi bani în cumpărarea de la moşierii din provincie a vitelor cornute mari, pe care le duceau la păşunat pe câmpiile arendate pentru a prinde masă timp de două-trei luni, iar apoi împreună cu cele cumpărate la iarmaroace, le exportau în Austria cu plata taxelor cuvenite. Aceştia se declarau încrezuţi că de la afacerile lor aveau de câştigat nu doar moşierii, ci şi ţăranii şi statul. În privinţa înscrierii în ghildele negustoreşti, aceştia afirmau că au fost informaţi de către consul general austriac din Odesa, prin intermediul reprezentantului consular al Austriei din Bălţi, precum că legea permite supuşilor străini în cuprinsul Novorosiei şi Basarabiei de a practica diverse afaceri comerciale cu înscrierea în calitate de oaspeţi în ghildele negustoreşti, iar în ceea ce priveşte comerţul cu vite fără careva obligaţii în acest sens, adică liber, în conformitate cu prevederile ucazului din 7 decembrie 1838[46]. Aceştia pretindeau că arendează doar moşiile nelocuite, exclusiv pentru păşunatul vitelor, cu care fac afaceri. Se afirma, de asemenea, că afacerile pe care le realizează necesită o mobilitate permanentă, deoarece iarmaroacele

[38] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 5-5 verso.
[39] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 6-7 verso.
[40] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 9-9 verso.
[41] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 10-11.
[42] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 26
[43] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 15-15 verso. La 15 decembrie 1843 Zaikovski era înştiinţat de procurorul provincial că a fost transferat la o funcţie din cadrul Ministerului de Justiţie, în locul său fiind transferat procurorul guberniei Volînia asesorul de colegiu Rudniţki, solicitându-i disponibilitatea de a exercita interimatul până la sosirea acestuia din urmă. ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 23-23 verso.
[44] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 17-18.
[45] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 19-19 verso.
[46] Probabil este vorba de data publicării ucazului din 25 octombrie 1838.

din Bălţi erau strâns legate cu cele din localitatea Sadagura, fără de care nu puteau exista. De aceea guvernul austriac le elibera paşapoarte anuale cu multiple ieşiri peste hotare, fără de care, astfel de afaceri, care implicau numeroase tranzacţii cu bani şi vecsele, nici nu ar fi putut exista. În plus, aceştia afirmau că nobilimea din Galiţia a solicitat guvernului austriac să interzică comerţul cu vite din Basarabia, deoarece ducea la scoaterea a milioane de taleri din această regiune austriacă, şi a-i obliga pe negustori să cumpere vite din Galiţia, însă ei au susţinut în faţa guvernului dreptul de a importa vite din Basarabia, de aceea se bazau pe susţinerea guvernului rus în această chestiune. Memoriul era semnat de Anton von Golubaş, Muhat Bohosewiz, Stefan Todorovici, Augustin ... (indescifrabil), Crişţof Ciuceav (Suceav), Antoni Perozka, Zacharia şi Iacov Osadţa, Wincent Theodorovici[47].

Mai toţi semnatarii deţineau în Basarabia pământuri pentru creşterea vitelor. Supusul austriac Iacov Osadţa, unul dintre semnatarii petiţiei în cauză, deţinea în posesiune moşia Sturzeni, iar fratele său Zaharia – moşia Hâjdieni, ambii practicând aducerea vitelor la păşunat şi creşterea vitelor autohtone[48]. Supuşii austrieci Muhat şi Theodor Bohosewiz, la fel, deţineau în posesiune câmpii nelocuite pentru paşterea vitelor[49].

La 30 decembrie 1843 procurorul provincial prezenta guvernatorului militar al Basarabiei un raport în privinţa rezultatelor investigaţiilor iniţiate drept răspuns la acuzaţiile din nota locotenentului în rezervă Osip Rjepeţki adresată Ministrului de Finanţe la 30 noiembrie 1842[50]. Cercetările au relevat şi alte nume care practicau, sau au practicat aducerea la păşunat a vitelor în Basarabia.

1) **În judeţul Iaşi** se aflau 16 antreprenori supuşi străini, inclusiv 3 supuşi austrieci - Vartan Gorbaev, Kriştof Maramuraş, Grigori Kossinki şi un supus al Moldovei, Ianani Iliesco, practicau păşunatul vitelor, deţinând în arendă loturi mici de pământ;
2) **În judeţul Hotin** se aflau 24 antreprenori supuşi străini, inclusiv doi supuşi austrieci – Vichentie şi Stepan Todorovici, practicau păşunatul vitelor, deţinând în arendă loturi mici de pământ;
3) **În judeţul Soroca** se aflau 20 antreprenori supuşi străini, inclusiv trei supuşi austrieci Antonie Piroiak, Mihailo Katerovici, Grigorie Criştofovici practicau păşunatul vitelor, deţinând în arendă loturi mici de pământ;
4) **În judeţul Orhei** se aflau opt antreprenori supuşi străini, inclusiv doi supuşi moldoveni, Grigorie Mircio şi Panait Brad, practicau păşunatul vitelor, deţinând în arendă loturi mici de pământ;
5) **În judeţul Bender**, potrivit informaţiilor Judecătoriei de judeţ, nu se aflau antreprenori supuşi străini. Judecătoriile judeţelor Chişinău, Akkerman şi Cahul nu au prezentat datele solicitate[51].

Pe lângă aceştia, găsim în rândul formularelor completate şi pe cel al lui Anton Bogdanovici, care fiind în anii ’20-’30 supus austriac a deţinut în arendă pentru păşunatul vitelor aduse din Imperiul Habsburgic şi moşiile autohtone Hiliuţi, Păşcăuţi, Duruitoarea, Avrămeni. În anul 1842 a intrat în supuşenie rusă, înscriindu-se în rândul negustorilor de ghilda a treia din Bălţi şi a continuat să practice activ creşterea şi comerţul cu vite din Basarabia, deţinând în posesiune moşiile Păşcăuţi şi Danul[52].

Transformările suferite de practica aducerii la „păşunat şi iernat”, sau „îngrăşat”, în pofida păstrării terminologiei în actele oficiale, făceau ca noţiunile în cauză să nu mai corespundă în mare sensului său original. O ultimă lovitură în acest sens a fost dată de anularea taxelor la exportul cailor, potrivit deciziei Comitetului de Miniştri din 25 ianuarie 1844 (ПСЗРИ 1845, 58). Prin aceeaşi decizie a fost admis până la 1 ianuarie 1848 importul fără taxe a cailor în Imperiul Rus, prevedere care avea să fie prelungită, ulterior, la 11 noiembrie 1847, pentru încă cinci ani, până la 1 ianuarie 1853 (ПСЗРИ 1848, 849).

Odată cu includerea Basarabiei în sistemul sanitar-vamal rus prin Regulamentul din 30 septembrie 1830 şi fixarea la mânarea înapoi a animalelor aduse în provincie la păşunat a taxelor prevăzute de Tariful Normal pentru exportul acestora, evidenţele oficiilor vamale nu mai reflectă fenomenul, decât indirect, prin faptul că

[47] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 21-22 verso. Semnăturile, acolo unde au putut fi descifrate, sunt scrise cu caractere latine şi au fost puse la baza ortografierii numelor în text.
[48] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 122, 126.
[49] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 132-140.
[50] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 25.
[51] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 26-29 verso.
[52] ANRM, F. 924, inv. 1, d. 7, f. 109-113.

indicau în evidenţele de import trecerea vitelor fără plata taxelor vamale. Spre exemplu, evidenţele vămii din Noua Suliţă pentru anul 1844 arată importul fără plata taxei vamale a 5341 de bovine de muncă, 108 vaci, 68 viţei, 306 oi[53]. Deoarece taxele de export erau unice atât pentru vitele întoarse de la iernat şi păşunat, cât şi cele autohtone, evidenţa separată a acestora nu-şi avea rostul şi era prezentată într-un singur registru. Astfel, în anul 1840 evidenţele vămii din Noua Suliţă arată exportul a 2046 de cai jugani şi 343 de iepe, cu perceperea taxei vamale în cuantum de 4778 ruble argint, precum şi a 6 armăsari cu perceperea unei taxe de 24 ruble argint, 38924 boi de muncă şi 107 boi de reproducere, cu perceperea a 19618 ruble argint, 3138 vaci, cu perceperea 784 ruble argint, 2682 oi şi 35 de miei, cu perceperea a 163 ruble argint, 14 bivoli, cu perceperea a 7 ruble argint[54]. În anul 1843 volumul exportului de vite din Basarabia a constituit 3,7 milioane ruble argint, doar în Austria prin vama din Noua Suliţă fiind exportate 61,5 mii vite cornute mari şi 18 mii cai (Мунтян 19711, 46), în rândul cărora cu siguranţă se numărau şi animale întoarse de la păşunat şi iernat.

Chiar dacă, la 23 martie 1848, prin ucaz imperial, a fost interzis exportul în Austria şi Prusia a cailor şi vitelor (ПСЗРИ 1849a, 205), interdicţia nu a durat mult. La 26 noiembrie, ca urmare a unei permisiuni din partea şefului suprem al armatei, ministrul Finanţelor a anulat-o (ПСЗРИ 1849b, 54). De altfel, la acest capitol, interdicţiile pe termen lung din motive militare sau considerente ale politicii comerciale nu mai sunt percepute în rândul elitei conducătoare, drept juste. Problema comerţului cu vite în anii ’40-’50 rămân doar cele de ordin sanitar. Conform afirmaţiilor lui A. Zaşciuk, epizootiile din 1844-1846, 1848 şi 1852, au afectat mult comerţul cu vite, nu atât prin decesul a peste jumătate din şeptel, ci mai ales prin carantina de trei săptămâni, instituită de austrieci, care s-a resimţit din plin la iarmaroacele din Bălţi. Exportul s-a redirecţionat spre Varşovia, în Regatul Poloniei aflat sub stăpânire rusă (Защук 1862, 295).

Tariful vamal normal din 1850 a menţinut în vigoare prevederile Regulamentului din 30 septembrie 1830 privind aducerea la iernat şi păşunat a vitelor în Basarabia. De asemenea Tariful din 1850 a eliminat taxa vamală pentru exportul vacilor din Basarabia. În rest schimbări majore nu au survenit, pentru exportul bovinelor fiind prevăzută în continuare o taxă de 0,5 ruble argint, iar la import taxa s-au diminuat puţin – 0,3 ruble pentru cornutele mari mascule şi 0,12 ruble pentru femele, 0,05 ruble pentru cornutele mici (ПСЗРИ 1851, 171, 197).

Izbucnirea în 1853 a unui nou război ruso-turc şi readucerea în 1857 la corpul Moldovei a unei părţi din sudul teritoriului dintre Nistru şi Prut, rupt la 1812, vor face posibilă revenirea păstorilor ardeleni transhumanţi în Bugeac (Meteş 1925, 149). În restul teritoriul Basarabiei, rămas sub dominaţia Imperiului Rus, fenomenul transhumanţei va conteni formal să existe, după ce nu va mai fi reflectat în tarifele vamale adoptate după finisarea Războiului Crimeii.

În concluzie, putem afirma că la sfârşitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea, în contextul pătrunderii relaţiilor capitaliste şi al pierderilor teritoriale legate de raptul Bucovinei şi anexarea Basarabiei, fenomenul transhumanţei capătă o alură nouă. În timp ce transhumanţa tradiţională practic a dispărut din Basarabia după ce pământurile din sudul provinciei au fost distribuite pentru colonizare, sub masca vechilor formule definitorii – „iernat şi păşunat”, se va dezvolta un fenomen cu multe similitudini, dar şi diferenţe, legate de valenţele comerciale pe care le avea la origine. Fiind practicat în special de către antreprenori armeni şi evrei, aflaţi la fel ca şi păstorii ardeleni în supuşenie habsburgică, acesta va evalua de-a lungul perioade abordate, într-un fenomen foarte complex, mult peste semnificaţia sa de la 1812. Acesta va avea, de fapt, trăsăturile specifice ale unei afaceri de tip marfă-bani, păstorii fiind substituiţi de antreprenori, care vor arenda în Basarabia terenuri agricole, vor angaja muncitori şi vor creşte atât animale aduse din străinătate, cât şi achiziţionate local, pentru exportul ulterior înafara graniţelor provinciei.

[53] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 105.
[54] ASRO, F. 3, inv. 1, d. 78, f. 90-90 verso.

Bibliografie

Canureci 2010: I. Canureci, Un fenomen aproape dispărut – transhumanţa. Buridava. Revista Muzeului Judetean „Aurelian Sacerdoteanu" VIII, 2010, 405-408.

Della Bessarabia 1841: Della Bessarabia e sue relazioni commerciali coll' Austria. Foglio commerciale e d'industria (Milano), N. 108, A. II, Venerdi, 24 Dicembre 1841, 817-818.

Documente 1902: Documente privitoare la familia Callimachi, vol. I (Bucureşti 1902).

Iorga 1925: N. Iorga, Istoria comerţului românesc, Epoca mai nouă (Bucureşti 1925).

Meteş 1925: Şt. Meteş, Păstori ardeleni în Principatele Române (Arad 1925).

Orcony 1831: A. Orcony, Ueber die Entstehung, Verbreitung, Tilgung und Vermeidung der Rinderpest. Mittheilungen der k. k. Mährisch-Schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde in Brünn. Nro. 11, März 1831.

Mihail 1993: P. Mihail, Acte tipărite în limba română în Basarabia, vol. I, 1812-1830 (Bucureşti 1993).

Pădureanu 2015: E.S. Pădureanu, Transhumanţa – o modalitate de viaţă, un mod de a scrie istoria. https://pagini-de-istorie.blogspot.md/2015/01/transhumanta-o-modalitate-de-viata-un.html

Poştarencu 2006: D. Poştarencu, Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (Chişinău 2006).

Tomuleţ 2002: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia (1812-1830). Documente inedite din arhivele Rusiei, Ucrainei şi Republicii Moldova (Chişinău 2002).

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Circulaţia monetară în Basarabia în primele decenii după anexarea ei la Imperiul rus. In: Basarabia în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus (1812-1868). Studii (Chişinău 2012), 538-539.

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (instituţii, regulamente, termeni). Ediţia a II-a (Chişinău 2014).

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi influenţa ei asupra constituirii burghezii comerciale. Ediţia a II-a (Chişinău 2015).

Veress 1927: A. Veress, Păstoritul Ardelenilor în Moldova şi Ţara Românească. In: Analele Academiei Române (Bucureşti), Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, Tomul VII, 1927, 127-230.

Анцупов 1966: И.А. Анцупов, Система земледелия в южных уездах Бессарабии в первой половине XIX в. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 (Кишинев 1966), 464-471.

Анцупов 1978: И.А. Анцупов, Аграрные отношение на Юге Бессарабии (1812-1870) (Кишинев 1978).

Арапу 2011: В. Арапу, О роли армянских купцов в развитии торговых отношений между Молдавским княжеством и Речью Посполитой во второй половине XVIII века. Studia Universitatis Moldaviae 4 (44), 2011, 37-45.

Защук 1862: А. Защук, Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1862).

Мунтян 1971: М.П. Мунтян, Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. В сб.: Ученые записки Кишиневского университета, т. 117 (ист.) (Кишинев 1971), 3-385.

Неболсин 1835: Г. Неболсин, Статистические записки о внешней торговле России, часть II (Санкт-Петербург 1835).

ПСЗРИ 1830a: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XXXIII, 1815-1816, (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830b: Полное собрание законов Российской империи, собр. I, т. XLV, Книга Тарифов (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830c: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. I, 1826 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1830d: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. II, 1827 (Санкт-Петербург 1830).

ПСЗРИ 1831: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. V, 1830, отд. 2 (Санкт-Петербург 1831).

ПСЗРИ 1832: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. VI, 1831, отд. 1 (Санкт-Петербург 1832).

ПСЗРИ 1839: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XIII, 1838, отд. 2 (Санкт-Петербург 1839).

ПСЗРИ 1842: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XVI, 1841, отд. 2, Штаты и Табели (Санкт-Петербург 1842).

ПСЗРИ 1844: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XVIII, 1843, отд. I (Санкт-Петербург 1844).

ПСЗРИ 1845: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XIX, 1844, отд. I (Санкт-Петербург 1845).

ПСЗРИ 1847: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XXI, 1846, отд. 2 (Санкт-Петербург 1847).

ПСЗРИ 1848: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XXII, 1847, отд. 1 (Санкт-Петербург 1848).

ПСЗРИ 1849a: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XXIII, отд. 1, 1848, (Санкт-Петербург 1849).

ПСЗРИ 1849b: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XXIII, отд. 2, 1848 (Санкт-Петербург 1849).

ПСЗРИ 1851: Полное собрание законов Российской империи, собр. II, т. XXV, 1850, отд. 2, Штаты и Табели (Санкт-Петербург 1851).

Сабуров 1830: Я. Сабуров, Земледелие, промышленность и торговля Бессарабии в 1826 г., (оттиск из «Московского Вестника» 1830 г., № 8, с. 320-347) (Москва 1830).

Скальковский 1855: А.А. Скальковский, Ярманки или сухопутные рынки Новороссийского края. Оттиск из Журнал Министерства Внутренних Дел, апрель. 1855, ч. 11, кн. 4.

Статистическое 1899: Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год (Аккерман 1899).

Фуртунэ 1989: А.Т. Фуртунэ, Овцеводство у молдаван в XIX - начале XX в. : (Ист.-этногр. аспект) (Кишинев 1989).

Entrepreneurial transhumance in Bessarabia (1812-1853)

Keywords: transhumance, Bessarabia, Russian Empire, custom duties, trade fairs, taxes on cattle.

Abstract: At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, in the context of penetration of capitalist relations and the territorial losses associated with the annexation of Bessarabia and Bukovina, the Carpathian transhumance phenomenon develops new peculiarities. Namely, the analysis of documentary sources indicates the existence in this period of two types of transhumance. The first type, which we can call conventionally "traditional", had a seasonal character determined by the annual climate change. The second type, which we can call conventionally "entrepreneurial", targeted the bringing of cattle for fattening and subsequent shepherding directly to markets, for sale. While the *traditional transhumance* practically ceased in Bessarabia after the lands in the southern regions were distributed for colonization, the *entrepreneurial transhumance* developed throughout the whole period, being carried especially by Armenians and Jews of Habsburg subjection.

In this second type of transhumance, the shepherds were substituted by entrepreneurs, who bought lambs, calves and foals from different owners and then drove them "to pasture and wintering" in Bessarabia, where they rented uninhabited lands and hired workers. Then the mature herds were shepherded outside Bessarabia for sale at various fairs of Galicia and Bukovina, and even Moravia.

The Russian customs agencies on the Prut recorded the seasonal migration of livestock in figures and names, routes and duration. The tsarist authorities did not completely prohibit this phenomenon, despite the complaints of local entrepreneurs. On the contrary, aiming to increase the accumulations resulting from customs duties and various taxes on livestock, they stimulated it, allowing free entry into the territory of Bessarabia for foreign subjects dealing with cattle trade.

List of Tables:

Table 1. The number of sheep, cattle and horses from the Ottoman and Austrian empires being on wintering and grazing in Bessarabia in 1815.

Table 2. The number of cattle shepherded by *mocans* from Bessarabia to the Principality of Moldavia through the custom office at Sculeni in 1818.

Table 3. The number of cattle shepherded to the Principality of Moldavia through the custom office at Sculeni in May 1822 after wintering in Bessarabia.

Table 4. The number of cattle shepherded through the customs of Bessarabia after being on wintering and grazing in the province (1823-1824).

Table 5. The number of livestock shepherded to Bessarabia for wintering and grazing and backwards through the custom office at Noua Suliţă (Novoselitsa) (1824-1828).

Предпринимательский сезонный перегон неместного скота на выпас в Бессарабию (1812-1853 гг.)

Ключевые слова: перегон скота, Бессарабия, Российская империя, таможенные пошлины, ярмарки, налоги на скот

Резюме: В конце XVIII - начале XIX веков в контексте возникновения капиталистических отношений и территориальных потерь, связанных с аннексией Буковины и Бессарабии, карпатский сезонный перегон скота приобретает новые особенности. Анализ документальных источников указывает на существование в данный период двух типов сезонного перегона скота. Первый тип мы можем назвать условно «традиционным», так как его сезонный характер определялся ежегодным изменением климата. Второй тип, связанный с весенним пригоном скота для откорма и его осенним выпуском непосредственно на зарубежные рынки сбыта, на продажу, мы назовем условно «предпринимательским». В то время как традиционный сезонный перегон скота практически прекратился в Бессарабии после того, как земли на юге были распределены для колонизации, предпринимательский тип, практиковавшийся в основном армянами и евреями, австрийскими подданными, наблюдался на протяжении всего периода.

При втором типе сезонного перегона скота пастухи заменялись предпринимателями, которые покупали у разных владельцев ягнят, телят и жеребят, а затем пригоняли их «на выпас и зимовку» в Бессарабию, где арендовали незаселенные земли и нанимали работников-пастухов. Зрелые и упитанные стада впоследствии перегонялись за пределы Бессарабии для продажи на различных ярмарках Галиции, Буковины и даже Моравии.

Таможенные учреждения на Пруте регистрировали сезонный перегон скота в цифрах и именах, маршрутах и продолжительности. Царские власти не запретили полностью это явление, несмотря на жалобы местных предпринимателей. Напротив, с целью увеличения накоплений от взыскания таможенных пошлин и различных налогов на скот они стимулировали его, позволяя свободный въезд на территорию Бессарабии иностранным подданным, занимающимся предпринимательством, связанным с торговлей скотом.

Список таблиц:

Таблица 1. Количество овец, крупного рогатого скота и лошадей из Османской и Австрийской империй, находившихся на зимовке и выпасе в Бессарабии в 1815 году.

Таблица 2. Количество скота, прогнанного моканами из Бессарабии в Молдавское княжество через Скулянскую таможню в 1818 году.

Таблица 3. Количество скота, прогнанного в Молдавское княжество через Скулянскую таможню в мае 1822 года после зимовки в Бессарабии.

Таблица 4. Количество скота, прогнанного через таможни Бессарабии после нахождения на зимовке и выпасе в области (1823-1824 гг.).

Таблица 5. Количество скота, пригнанного на зимовку и выпас в Бессарабию и прогнанного обратно через Новоселицкую таможню (1824-1828 гг.).

01.02.2017

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

MAZILI ŞI RUPTAŞI (ŞI ALTE CATEGORII SOCIALE) ÎN STATISTICA RECENSĂMÂNTULUI POPULAŢIEI DIN 1817

Valentin Tomuleţ

Cuvinte-cheie: mazil, ruptaş, Basarabia, Rusia, recensământ, demografie, ţinut.

Preliminarii sau privire generală asupra perioadei

Primul lucru care este cert, într-o investigaţie ştiinţifică, atunci când încercăm, de la distanţă, să supunem analizei orice problematică legată de istoria Basarabiei în epoca modernă, sau mai corect spus – sub dominaţie ţaristă, este lipsa sau absenţa totală a memoriei. Cum putem vorbi, în acest sens, despre un adevăr istoric, cum putem aprecia destinele unui popor şi/sau ale unei ţări dacă uităm, sau ne facem că uităm, de regimurile care s-au perindat în timp şi au promovat ideologii criminale, ce şi-au propus să extermine limba română, cultura, datina şi tradiţia străbună românească, însuşi poporul român?

Când spunem că nu există o memorie colectivă a societăţii cu referinţă la ceea ce s-a întâmplat cu acest pătimit popor de-a lungul secolelor, ne referim, în primul rând, la faptul că ştim încă prea puţin, sau deseori nu ştim aproape deloc, despre soarta Basarabiei şi a basarabenilor sub ocupaţia ţaristă din 1812, deşi suntem de acord cu faptul că nu s-a făcut nimic considerabil sau aproape nimic pentru recuperarea memoriei istorice, în pofida faptului că referitor la istoria Basarabiei s-au scris nu puţine lucrări. Deşi conştientizăm că problemele cu care se confruntă Republica Moldova astăzi sunt o consecinţă nefastă a trecutului, inclusiv a actului ilegal şi abuziv săvârşit la 1812 de către Imperiul Rus prin care acesta a anexat jumătatea estică, cea mai bogată şi mai fertilă parte a Principatului Moldova, trunchiind de fapt o ţară şi dezbinând un popor.

Jurnalistul Silviu Tănase constată că din ultimii două sute şi ceva de ani, cca 180 de ani au fost trăiţi de românii basarabeni sub dictaturi sau regimuri autocrate străine: 100 de ani sub dominaţia imperială rusă/ţaristă, câţiva ani de dictatură carlistă şi apoi, sub regimul imperial sovietic. Respectiv, lipsa de libertate totală a gândului a generat, în mod obiectiv, atrofierea conştiinţei şi memoriei (Tănase 2016, 2), în cazul basarabenilor, a memoriei faţă de neam şi Ţară – de *Ţara Mamă*.

De regulă, deşteptarea naţională şi dezvoltarea unui spirit contestatar din ce în ce mai evident şi pronunţat la nivelul tuturor categoriilor sociale este însoţit de apartenenţa unui concept care dinamizează spiritele, care, în majoritatea cazurilor, este *Patria* (Mihail 2010, 83). Pe parcursul anilor, regimul de dominaţie străin erodează acest spirit şi noţiunea de Patrie, iar spiritul contestatar se manifestă şi ia doar forma revoltelor şi protestelor, pe care regimul de dominaţie le suportă uşor şi care, în pofida diferitor circumstanţe, nu s-au putut transforma într-o mişcare vădită protestatară în masă pe parcursul secolului al XIX-lea îndreptată împotriva regimului, care l-ar putea zdruncina şi înlătura (Tomuleţ 2007a; Tomuleţ 2007b, passim).

Situaţia periferică a Basarabiei în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus a determinat în mare parte atitudinea vădit discriminatorie a autorităţilor imperiale faţă de această provincie, care au limitat drepturile şi posibilităţile autohtonilor, în fond, ale moldovenilor, de a-şi forma conştiinţa de neam, de a-şi manifesta spiritul protestatar. Ca rezultat, lipsa de unitate statală şi independenţă naţională, dominaţia politică şi exploatarea economică, crearea unor stări sociale cosmopolite[1] de către Imperiul Rus au influenţat direct acest proces.

Pe parcursul anilor ţarismul a promovat în Basarabia o politică de rusificare şi deznaţionalizare, prin impunerea forţată a valorilor naţionale şi spi-

[1] Scriitorul şi publicistul Dumitru C. Moruzi scrie că ***cosmopolitismul*** îl face pe om să se lepede de credinţă, de neam, şi de limbă, îi răpeşte odoarele sale cele mai duioase, comorile speranţei şi mângâierii, moravurile şi vatra, locul de naştere şi mormintele scumpe, duioşia limbii şi mândria neamului (Moruzi 2014, 375).

rituale ruse, străine, în detrimentul celor locale, ale autohtonilor.

Pentru a înţelege adecvat schimbările ce au intervenit în urma politicii de rusificare şi deznaţionalizare, inclusiv cele de ordin demografic, să constatăm, la început, starea românităţii basarabene până la anexarea ei la Imperiul Rus în 1812.

În ajunul anexării la Rusia teritoriul dintre Prut şi Nistru constituia parte integrantă a Principatului Moldova şi prezenta:

– un sistem economic (prin care subînţelegem un ansamblu al structurilor de producere, distribuire şi de consum al bunurilor şi serviciilor) şi social (prin care subînţelegem un ansamblu al comportamentelor sociale interdependente) constituit în decursul secolelor pe baza bogăţiilor naturale ale ţării, raionării economice, comerţului sau schimbului de valori materiale stabilite în cadrul aceluiaşi teritoriu sau între statele româneşti;
– un sistem de relaţii spirituale, sufleteşti, duhovniceşti şi de rudenie statornicite în acest spaţiu de mii de ani;
– un sistem de relaţii legate de tradiţie, cultură, învăţământ şi educaţie specifice anume acestui şi nu altui neam;
– un sistem de raporturi juridice, axate pe sfera administraţiei de stat şi pe relaţiile dintre diferite stări sociale, încetăţenite de sute de ani, în temeiul legilor nescrise („obiceiul pământului”) sau scrise;
– un sistem religios format pe fundalul ideologiei ortodoxismului bazat pe o organizare unitară a Bisericii româneşti;
– un sistem de securitate format în decursul secolelor şi bazat atât pe organizarea apărării integrităţii teritoriale, cât şi pe sistemul de fortificaţii ridicat pe frontiera naturală, geografică a Nistrului etc.

Toate acestea au fost distruse, parţial sau cu desăvârşire, odată cu anexarea în 1812 a Basarabiei la Imperiul Rus.

În afară de aceste trăsături, trebuie să mai ţinem cont şi de faptul că la începutul secolului al XIX-lea Ţările Române au fost cuprinse de mari mutaţii şi transformări sociale, care s-au materializat în epoca regulamentară, ce acoperă intervalul de timp între introducerea Regulamentelor organice (1 iulie 1831 în Ţara Românească şi 1 ianuarie 1832 în Moldova) şi Convenţia de la Paris (7/19 august 1858), care au făcut posibile transformările de ordin instituţional, administrativ, financiar, cultural şi social, care au făcut posibile marile reforme de după 1859, din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza şi dezvoltările similare din epoca ulterioară (Modernizare 2016, 7). Cum constata cercetătorul român Neagu Djuvara, dacă la început „călătorii occidentali veniţi în Ţările Române descopereau, cu uimire şi adesea cu oroare, mentalităţile şi moravurile unor domnitori sau boieri înveşmântaţi după o ciudată modă orientală, primitivismul ţăranilor – amintesc de viaţa mizeră şi splendoarea unei vechi tradiţii –, drama ţăranilor robi... Spre 1800, într-o nouă conjunctură politică, se vor produce mutaţii importante. Moda şi mentalităţile se schimbă; boierimea, ca şi burghezia, care începe să-şi facă simţită prezenţa, adoptă de-a lungul unei generaţii, cu frenezie, îmbrăcămintea şi ideile Occidentului” (Djuvara 1995, supracopertă, coperta nr. 2). Ţările Române au fost atrase în procesul de modernizare şi europenizare, generat încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin care subînţelegem totalitatea transformărilor sociale, politice şi culturale apărute în societate, ce presupun o serie întreagă de trăsături şi mutaţii: industrializare, urbanizare, raţionalizare, birocratizare, ascendenţa capitalismului, individualism etc., reprezentând, de fapt, procesul prin care o societate începe să se schimbe, să se înnoiască, să ia noi forme, devine modernă.

Anexarea în 1812 a teritoriului dintre Prut şi Nistru s-a produs în momentul când şi în Imperiul Rus avea loc un proces rapid, deşi anevoios, de dezvoltare a relaţiilor noi, capitaliste, cu prezenţa în sistemul social, până la reforma agrară din 19 februarie 1861, a relaţiilor vechi iobăgiste, care frânau procesul de modernizare şi europenizare a ţării.

La începutul secolului al XIX-lea în viaţa politică a Imperiului Rus se maturizează două tendinţe de bază care îşi au rădăcinile încă în secolul al XVIII-lea. Reformele realizate în timpul domniei lui Petru cel Mare, „absolutismul luminat” al Ecaterinei a II-a, încercările de modernizare a ţării în timpul domniei lui Alexandru I au demonstrat că autocraţia se pronunţa ca adept activ al procesului de emancipare a Rusiei. Procesele de ordin obiectiv, din cadrul vieţii economice şi sociale, legate de geneza şi evoluţia relaţiilor noi capitaliste şi afirmarea burgheziei ca stare socială, au ridicat

pe arena politică, la începutul secolului, largi forțe sociale interesate în modernizarea țării. Ca rezultat, procesele care aveau loc în guberniile interne ruse s-au reflectat cu o anumită intensitate, în mod obiectiv, și la periferiile naționale, inclusiv în Basarabia. Dar, aceste procese de modernizare și europenizare au luat în Basarabia forme coloniale, fapt ce a influențat direct specificul dezvoltării provinciei în secolul al XIX-lea, sub regim de dominație.

Încorporarea forțată a Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus, prin suprimarea cordonului vamal de la Nistru, începând cu 1831 (iar din 5 februarie 1846 și cel sanitar) (ПСЗРИ 1847, 216), a marcat schimbări cardinale de ordin economic și politic atât pentru Principatul Moldova, care a pierdut cele mai mănoase pământuri, cât și pentru teritoriul dintre Prut și Nistru. Țarismul a întreprins măsuri concrete și eficiente de a reorienta Basarabia de la piețele europene spre piața internă rusă, adoptând legi și acordând privilegii anumitor categorii sociale, de care vor beneficia în special alogenii: rușii, ucrainenii, bulgarii, găgăuzii, grecii, armenii, evreii, germanii, polonezii etc., în care țarismul punea mari speranțe.

Pentru o anumită perioadă de timp, până în 1828, țarismul acordă Basarabiei statutul de autonomie limitată și provizorie în componența Imperiului Rus. Tot atunci sunt luate măsuri concrete în vederea studierii resurselor economice și umane ale Basarabiei, sunt trimiși funcționari și date dispoziții administrației militare și civile întru a studia frontiera de apus – la Prut și Dunăre – în vederea instituirii unui cordon sanitaro-vamal[2] ce ar apăra teritoriul nou-anexat nu numai de pătrunderea molimei, stoparea exodului populației în Moldova de peste Prut, dar care l-ar pregăti, în ce privește instituțiile vamale și de carantină, pentru o administrare economică eficace și pentru o includere cât mai grabnică și sigură a regiunii în sistemul pieței interne ruse[3]. Acești funcționari aveau obligația de a studia pe teren specificul administrării teritoriului, instituțiile sociale, fiscale, administrative etc. În același rând, ei urmau să ia cunoștință nu doar de specificul dezvoltării economice, de condițiile în care poate fi desfășurat comerțul, de cererea și oferta pe piața internă rusă și cea basarabeană, dar să și analizeze și particularitățile comerțului, formate în bază particularităților deja stabilite în comerțul Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea, particularități păstrate de țarism pentru o anumită perioadă și în Basarabia, atât din considerente de ordin economic, cât și de cel politic. Totodată, erau analizate schimbările care au intervenit în cadrul diferitelor categorii sociale, modalitatea de impozitare a populației moștenită din Principatul Moldova, pentru a putea fi operate schimbări în sistemul fiscal pornind de la din noile condiții etc.[4] S-au luat măsuri concrete în vederea evaluării numărului populației și acelor resurse umane de care dispunea provincia nou-anexată, pentru a le putea folosi ulterior în scopul cantonării și asigurării armatei ruse de ocupație cu produse alimentare, în eventualele confruntări cu Imperiul Otoman etc.

Teritoriul este subordonat, integral, unui sistem birocratic și legislativ complet străin – celui rusesc. Intervin treptat schimbări în sistemul de proprietate. Stările sociale tradiționale autohtone sunt dispersate prin infiltrarea în rândurile lor a elementului alogen cosmopolit: a rușilor, ucrainenilor, bulgarilor, găgăuzilor, evreilor, armenilor, grecilor, germanilor, elveților etc. Autohtonii sunt supuși unui sistem de dublă exploatare – de către administrația imperială, ce prezenta o instituție străină, greu de conceput pentru mulți din autohtoni, și de către persoane fizice, de multe ori provenite nu din rândul boierilor moldoveni autohtoni, ci din rândul străinilor care au primit, au cumpărat sau au obținut în urma căsătoriilor proprietăți funciare, la care se adaugă, de multe ori, tot felul de abuzuri și violențe, atât din partea autohtonilor, cât și din partea străinilor, în special a armatei ruse cantonate în provincie. Jurnalistul, prozatorul și publicistul Pavel Crușevanu (27.01.1860 - 18.06.1909), bun cunoscător al situației din Basarabia din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, scria în această privință: „... și s-a început un război/o luptă lentă, fără vărsare de sânge, luptă neobservabilă și nesesizabilă, dar neîntreruptă, de zi cu zi... Cuceritorii înaintau lent, pas cu pas, ei începeau cu nimic..., dar treptat, la toate punctele îi băteau pe basarabeni, alungându-i din cuiburile sale, unde ei s-au născut, au

[2] Despre instituirea cordonului sanitaro-vamal de la Prut și Dunăre, *a se vedea* mai detaliat: Tomuleț 2004, 82-100; Tomuleț 2015, 144-187.

[3] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 52-58 verso; F. 17, inv.1, d. 5, f. 85-97 verso.

[4] Analiza rapoartelor și corespondenței acestor funcționari cu instituțiile imperiale ne permit să pătrundem în esența specificului existenței și funcționării instituțiilor din Basarabia.

crescut, unde ei au trăit din generaţie în generaţie, unde îşi alegeau şi aranjau fiecare colţişor, fiecare bucăţică de pământ... Oriunde te uiţi, practic, în fiecare loc victorios s-a instalat străinul-cuceritorul...” (Крушеван 1897-1901, 65)[5].

Regimul de dominaţie ţarist a afectat în primul rând boierimea, care, pentru a-şi păstra drepturile şi privilegiile, a fost nevoită să se strâmtoreze, cedând loc alogenilor, să înveţe limba rusă, să-şi facă studiile în instituţiile de învăţământ din Rusia, să accepte funcţii în instituţiile ţinutale şi regionale şi, prin aceasta, să participe la promovarea politicii coloniale a Imperiului în teritoriul nou-anexat, ceea ce din punct de vedere mental-afectiv a influenţat negativ spiritul naţional. Procesul respectiv este elucidat destul de veridic şi profund de basarabeanul, romancierul social, memorialistul, publicistul şi folcloristul Dumitru C. Moruzi (1850-1914) care era destul de informat de situaţia din Basarabia: „Într-o ţară unde cuceritorul silea pe fruntaşii neamurilor cucerite a sluji pe stat, sub ameninţarea de a-şi pierde drepturile câştigate din vremuri, şi deschidea calea cinstei şi a măririi tuturor acelora care primeau să slujească pe ţar, ori din ce stare socială ar fi ieşit, acolo unde o asemenea întocmire, care ar părea frumoasă şi îngăduitoare, nu avea alt scop decât a îndepărta de la locurile lor de obârşie pe toţi acei care ar fi putut să aibă vreo înrâurire asupra celora de un neam cu dânşii, iar împrăştiindu-i pe toată întinderea uriaşei stăpâniri ruseşti, să-i aducă cu încetul la uitarea limbii şi a moravurilor...” (Moruzi 2014, 364-365). „O mişcare se produse atunci în *dvoreanstva* basarabeană, – scrie autorul, – mişcare spre rusificare, dar adusă şi aceea nu de dragoste, ci din interes şi râvnă” (Moruzi 2014, 444). Autorul încearcă să găsească lămurire acestui proces. El scrie că pentru a deţine funcţii în instituţiile provinciei „...trebuia cultură rusească, trebuia să lucrezi cu guvernul în ideile guvernului, la stârpirea limbii şi a obiceiurilor strămoşeşti, la rusificarea neamului tău” (Moruzi 2014, 444). Şi aceasta nu din dragostea nobilimii basarabene faţă de ruşi şi dominaţia rusească. Autorul scrie că dacă nobilii „...şi-au trimis copii prin şcolile ruseşti, dacă au lucrat ei înşişi la deznaţionalizarea neamului lor, a fost, ...pentru a nu-şi pierde prerogativa de nobil, care singură le putea sustrage pe dânşii de la pedeapsa corporală, iar pe fii lor de a fi bătuţi şi ghiontiţi de caporalii, sergenţii şi ofiţerii din armata imperială” (Moruzi 2014, 442). Şi apoi „cine îi garanta că ruşii, care-şi mutase hotarele astăzi, de la Nistru la Prut, nu le vor muta mâine de la Prut la Siret, iar poimâine pe culmile Carpaţilor? Cine le garanta că odată ce rusul a putut ajunge la Prut, nu va ajunge şi neamţul în hotar cu dânsul? Ş-apoi chiar în ţară nu venea şi câte o bejenie înaintea turcilor?”. „Decât slugă neamţului papistaş ori raiaua păgânului, mai bine robul rusului de o lege cu noi” – nu o dată a auzit Dumitru C. Moruzi în copilărie această teorie de o parte şi de alta a Prutului (Moruzi 2014, 442).

Şi nu doar aceasta. Dumitru C. Moruzi scrie că „dvoreanul basarabean de astăzi face paradă de patriotism rusesc. Când vorbeşte cu ţăranul limba strămoşească, se sileşte şi el a-şi da accentul de hohol, cu dragă inimă şi-ar schimba şi numele, dar nu o poate face deoarece e înscris în cartea de aur. ...când e strâns cu uşa şi nu poate face altfel, convine că e rus, *de origine moldovenească*. Dacă cumva mama lui a fost rusoaică şi de familie mare, apoi cere autorizaţie de a mai adăuga şi numele ei de familie. Astfel, avem Cneaz-Cantacuzino-Graf-Speranski, Râşcan-Dorojinski etc.” (Moruzi 2014, 444-445).

În pofida acestui fapt, unii cercetători văd în nobilimea basarabeană „...un stâlp al rezistenţei şi continuităţii identitare româneşti în teritoriu ocupat de ruşi” (Popa 2012, 92).

În această perioadă ţarismul a păstrat vechile denumiri ale instituţiilor şi funcţionarilor (*ţinut, ispravnic, ocol, ocolaş, adunarea satului, vornic, bătrân* etc.) şi atribuţiile acestora. Provincia era împărţită în *ţinuturi*. În fruntea ţinuturilor se numeau *ispravnicii*, care pe lângă funcţiile de bază, desemnau în funcţii conducătorii unităţilor teritoriale mai mici. Ţinuturile erau împărţite în *ocoale*, ce cuprindeau un anumit număr de *sate*. În fruntea ocoalelor erau aleşi *ocolaşii*. Satele erau administrate de *vornici* şi *adunarea satului*.

În această perioadă se observă tentativa boicotării practicii utilizării limbii române în instituţiile civile şi judiciare din Basarabia, contrar prevederilor legale, ce se realiza, de cele mai dese ori, de funcţionarii isprăvniciilor, care s-au completat treptat din rândurile ruşilor, ucrainenilor etc. care nu cunoşteau şi nu doreau să înveţe limba autohtonilor[6]. Pe parcurs iniţiativa de a înlătura

[5] *Citat după:* Ижболдина 2012, 116.

[6] Despre tentativa boicotării practicii utilizării limbii române în instituţiile civile şi judiciare din Basarabia, *a se vedea* mai detaliat: Tomuleţ, Emilciuc 2011, 129-141.

limba română din instituţiile regionale şi ţinutale a parvenit chiar din partea funcţionarilor Guvernului Regional. Aceasta dovedeşte o dată în plus că ţarismul, deşi a acordat pentru o anumită perioadă de timp Basarabiei unele particularităţi în sistemul administrativ, a promovat o politică consecventă de includere a teritoriului nou-anexat în sistemul economic şi politic imperial, parte componentă a căreia era politica de deznaţionalizare şi rusificare.

Intervin anumite schimbări şi sub aspect eclezi-astic. La 21 august 1813, uzurpând drepturile canonice ale Mitropoliei Moldovei, oficialităţile de la Sankt Petersburg înfiinţează pe teritoriul nou-anexat Eparhia Chişinăului şi Hotinului (ПСЗРИ 1830, 613-619), divizând, în aşa fel, Principatul Moldova nu doar din punct de vedere politic, dar şi sub raport religios.

Pentru a-şi păstra dominaţia în Basarabia, ţarismul a folosit metodele şi practicile deja cunoscute de dezlocuire a naţiunii titulare şi de purificare a teritoriului, folosite pe larg la periferiile naţionale ale Imperiului Rus:

– schimbarea structurii demografice[7] prin colonizarea pământurilor cu neamuri străine – ruşi, ucraineni, bulgari, găgăuzi, germani, greci, armeni, evrei, elveţieni, polonezi etc.;
– asimilarea – politică ce urmăreşte contopirea unor comunităţi etnice, diferite prin origine etnică, limbă, religie etc., în masa populaţiei majoritare, prin măsuri de impunere şi de integrare în structurile instituţionale ale societăţii, fiind astfel expresia unei politici de deznaţionalizare;
– deznaţionalizarea – rusificare prin învăţământ, administraţie de stat, politică a populaţiei dispersate;
– înstrăinarea valorilor spirituale ale neamului şi pregătirea unei elite cosmopolite, bazate pe alt sistem de valori decât cel românesc etc. (Tomuleţ 2003, 157-158);
– anularea autonomiei (limitate şi provizorii) Basarabiei (1828), a legilor şi a obiceiului pământului;
– transformarea Basarabiei într-o gubernie rusă (1873), introducerea legislaţiei ruse şi a limbii ruse în administraţie, şcoală şi biserică;
– anularea drepturilor şi libertăţilor naţionale şi interzicerea utilizării limbii române şi a limbilor altor grupuri etnice în toate domeniile vieţii sociale, politice şi spirituale;
– denaturarea (schimonosirea) numelor de familie, a denumirilor de localităţi, de străzi, prin lipsirea românilor basarabeni de propriile valori spirituale şi impunere a valorilor spirituale ruse (Dicţionar 2005, 245).

La începutul secolului al XIX-lea, Rusia pentru prima oară în istoria cuceririlor teritoriale pe direcţia sud-vestică anexează o regiune, ce nu-i aparţinea şi la care nu avea nici un drept, cu o populaţie nerusă. Pentru a justifica acest act ilegal, abuziv şi criminal, istoriografia rusă pe parcursul secolelor a expus diferite „concepţii" şi „teorii". Aceste „concepţii" şi „teorii" expuse de istoriografia rusă, preluate ulterior şi de istoriografia sovietică moldovenească, privind intenţia nobilă de „eliberare a populaţiei ortodoxe de sub odiosul jug otoman", sunt false şi vulnerabile şi nu rezistă nici unei critici în cazul românilor basarabeni, întrucât acestora nu le-a fost acordată libertatea promisă iar populaţia s-a pomenit sub o altă dominaţie politică, exercitată de o putere de aceeaşi credinţă creştin-ortodoxă. Pentru justificarea acestui rapt teritorial, istoriografia rusă şi cea sovietică au căutat să prezinte argumente cât de cât plauzibile care, pe parcurs, s-au dovedit a fi nişte falsuri crase. Din multitudinea de „concepte" şi „teorii", inventate de istoricii ruşi, cel mai „exotic" pare a fi cel expus de istoricul P. Batiuşkov, care afirma: „... Moldova de la Est de Prut, teritoriu care altă dată a fost unul rusesc, ulterior, încorporat de către Valahia şi Moldova şi cucerită de la acestea de către turci, în cele din urmă, a revenit iarăşi Rusiei şi, chiar dacă a conservat puţină populaţie rusească, dar, în schimb, în timpul numeroaselor războaie pentru aceste teritorii, ele au fost, la modul direct, stropite cu sângele celor mai buni fii ai Rusiei şi, în felul acesta, acestea sunt pregătite pentru încetăţenirea rusească şi pentru instruirea rusească" (Батюшков 1892, 134). Cercetările pe care le vom efectua în acest studiu vor demonstra această falsitate. În realitate, ruşii nu sunt atestaţi în Basarabia decât episodic nici chiar de către primul recensământ al populaţiei din anul 1817 (chiar şi în ţinutul Hotin, care a fost afectat cel mai mult de acest flagel).

[7] Prin noţiunea de ***demografie*** subînţelegem studiul sistematic al populaţiei, efectuat de instituţiile imperiale sau regionale, în anumite intervale de timp, cu anumite scopuri, în special cele fiscale.

Dezmembrarea Principatului Moldovei prin amputarea ţinuturilor sale de la est de Prut a constituit o mare pierdere. Drept rezultat al anexării teritoriilor dintre Prut şi Nistru s-a diminuat în mod esenţial potenţialul economic al Principatului, întrucât teritoriile anexate alcătuiau grânarul ţării. În această ordine de idei, în textul unei anaforale publicată de Teodor Codresco, întocmai de pe copia autentică, aflată într-un registru vechi, de pe timpul domniei lui Scarlat Callimachi Vodă, se menţiona că „...Iar întru acest chip, toată partea aceea socotindu-să până în Prut, poate fi mai mult decât jumătate de ţară, într-un cuvânt tot câmpul şi inima ţării. Vorbind însă numai pentru cele ce s-au deslipit din trupul Moldaviei, să se ştie, că întâiu pentru zahere[8], când se da din pământul acesta, una sută mii stambol-chile[9] grâu arnăut, şi una sută mii stambol-chile grâu cărnău, pentru tertipaturile Constantinopolului, se scotea din ţinuturile cele deslipite acum până în Prut, 120.000 – stambol-chile, şi numai 80.000 din ţinuturile acele care au mai rămas în stăpânirea întrupării de astăzi a Moldovii. Fiindcă n-au remas alte ţinuturi cu plugari, decât numai ţinutul Galaţului, care este Covurluiu, şi al doile Fălciiu, iar apoi o parte din ţinuturile Tecuciului, Tutova şi Putna, câte un ocol sau câteva sate. Drept aceea, la o înbelşugare de abie se poate scoate, din aceste doă-trei ţinuturi mici, un unchiu de zahere, grâu cărnău şi arnăut; iar întru neînbelşugare, este îndoială de se vor pute îndestula şi însuşi oraşul Iaşii şi celelalte. Pentru că şi câmpul, şi plugarii s-au deslipit, şi partea remasă, care este Suceava, Neamţ, Roman, Bacău, Vaslui, Cârligătura, Botoşanii, Hârlăul, Dorohoi şi Herţa, bez cele ce s-au zis mai sus, aceste ţinuturi de mult abia pentru hrana lor sămăna popuşoi, sau altfeliu de pâine proastă, iar nu grâu şi orz, care este pentru îndestularea cabanului împărătesc" (Uricariul 1857, 346-347).

Nici Basarabia anexată n-a prosperat sub aspect economic pe durata celor 106 ani de ocupaţie imperială rusă, ea rămânând una din cele mai sărace regiuni (gubernii) din imperiu, cu o infrastructură economică inferioară faţă de guberniile limitrofe. Cea mai gravă consecinţă a actului de la 1812 a constituit-o, însă, înstrăinarea, pentru o perioadă îndelungată, a românilor basarabeni de restul neamului românesc, cu toate consecinţele dezastruoase, cea mai dureroasă fiind conservarea unei stări constante de subdezvoltare a populaţiei majoritare, ca urmare a lipsei desăvârşite a instruirii în limba maternă (Varta 2012).

Memorialistul şi cronicarul Manolachi Drăghici (1801-1886), în lucrarea dedicată Istoriei Moldovei pe timp de 500 de ani, redă destul de sugestiv şi veridic momentul dramatic al răşluirii vechiului teritoriu românesc: „Ceasurile acelea – scrie autorul – au fost de plângeri, un timp neuitat pentru că poporul cu cârdul, ca turmele de oi, încinsese toată marginea Prutului de la un capăt la altul, mergând şi revenind de prin sate şi de prin târguri săptămâni încheiate, cu luare de ziuă bună de la părinţi, de la fraţi şi de la rudenii, cu care crescuse şi vieţuise dimpreună până în vremea aceea când se despărţeau unii de alţii pentru totdeauna" (Drăghici 1857, 94).

Recensământul populaţiei – sursă importantă în studierea dinamicii populaţiei

Sub noţiunea de ***recensământ al populaţiei***, care s-au desfăşurat în secolele XVIII-XIX în arealul românesc (Ţările Române şi Basarabia) şi Rusia, subînţelegem: operaţiunea care se produce, de regulă, la iniţiativa instituţiilor de stat imperiale sau regionale, în anumite intervale de timp (nu totdeauna regulate), în scopul numărării oficiale a populaţiei[10] pe teritoriul ţări şi în cele mai mici subdiviziuni teritoriale ale sale, incluzând un şir de caracteristici de ordin demografic, social, etnic şi confesional, selectând informaţii referitoare la stocul de locuinţe şi populaţie, componenţa ei socială, naţională şi confesională, numărul de animale, numărul caselor de locuit şi a întreprinderilor comercial-industriale, hanurilor, prăvăliilor etc., suprafaţa terenurilor cultivate, fânaţurilor etc. Această operaţiune are obiectivul principal de

[8] ***Zaherea*** – ansamblul mijloacelor de aprovizionare necesare unei oştiri otomane în campanie. Pentru campaniile turcilor în vestul şi estul Europei, *zaherea* era îndeobşte furnizată de Ţările Române şi consta în cereale (mai ales orz şi grâu), făină, unt şi vite de tăiere (cu excepţia porcilor, a căror carne era proscrisă de Coran). Derivând din obligaţiile militare şi economice asumate de Ţările Române în cadrul suzeranităţii otomane, *zaherea* constituia sfera de aplicare a cvasimonopolului otoman în domeniul economic, întrucât produsele alimentare şi cheresteaua acestor ţări trebuiau livrate, la preţuri fixe şi inferioare celor reale, administraţiei, armatelor otomane sau garnizoanelor cetăţilor din serhaturi (Instituţii 1988, 517).

[9] ***Stambol*** – monedă de aur (galben, ducat), emisă la Istanbul, care a circulat în toate trei provincii româneşti, din secolul al XVIII-lea până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cu o valoare relativ stabilă de 8 lei (piaştri) (Instituţii 1988, 452).

[10] Evaluarea sistematică a populaţiei a devenit atât de importantă, încât în secolele XVII-XVIII s-a constituit o ştiinţă de sine stătătoare, consacrată, din 1855, sub denumirea de ***demografie*** (Grosu 2006, 225).

a obține informații cât mai veridice referitoare la două dimensiuni majore – *populație* și *condiții de locuit* – în cadrul aceluiași proces de diseminare, în scopul impunerii fiscale a populației, stabilind în asemenea condiții două criterii – *numărul de familii* sau *numărul de persoane de sex masculin*.

Recensământul, de regulă, include procesul de colectare, agregare, prelucrare, evaluare, diseminare și analiză a informațiilor culese de pe teren în timpul desfășurării lui. Adunarea unor date detaliate referitoare la mărimea, distribuția și compoziția populației este necesară pentru planificarea și implementarea politicilor economice, sociale și fiscale de dezvoltare, pentru activități administrative sau de cercetare științifică. Prin urmare, prin noțiunea de recensământ subînțelegem inventarierea periodică a populației efectuată în cadrul unui anumit teritoriu.

Desfășurarea recensămintelor urmăresc următoarele obiective:

– *prioritar* – de a obține informații ample, de calitate și veridice cu privire la numărul și distribuția teritorială a populației, a structurii demografice, etnice și socio-economice, date referitoare la gospodăriile populației și potențialul lor economic, precum și la fondul locativ și condițiile de locuit ale populației.
– *complementar* – baza de fundamentare a unei analize adecvate a dinamicii diferitelor fenomene demografice și socio-economice, obiectiv strâns legat atât de gradul ridicat al comparabilității datelor pe plan național și internațional, cât și de cel al comparabilității cu datele obținute în timpul efectuării recensămintelor anterioare.

Scopul fundamental – de a oferi informații esențiale și de calitate pentru politicile guvernamentale în domeniile economic, social și fiscal, inclusiv pentru dezvoltarea umană.

În plus, perfectarea recensămintelor este orientată tot mai mult spre cunoașterea, descrierea și analiza evoluției familiilor și a gospodăriilor, ca formă esențială a modului de convietuire umană, servind, în același timp, drept suport informațional statistic esențial pentru construirea politicilor de dezvoltare economică și socială a țării.

Recensămintele ne răspund la multiple întrebări, cum ar fi:

– numărul și compoziția familiilor supuse recensământului;
– fenomenul vârstei și cel de îmbătrânire a populației;
– creșterea gospodăriilor de persoane singure sau a familiilor monoparentale;
– evaluarea numărului și structurii generațiilor care conviețuiesc în cadrul familiei;
– structura familiilor după numărul de copii și cel al copiilor întreținuți, inclusiv al vârstei;
– componența familiilor după relațiile de rudenie sau parentale (în special în recensămintele fiscale);
– statutul femeilor în cadrul familiei (evidențiat elocvent în recensămintele fiscale din Basarabia din anii 1835, 1850 și 1858);
– fenomenul migrației – mișcare de mutare în masă a populației în alte zone geografice, în special al migrației temporare, la muncă în interiorul țării sau în străinătate și altele.

Sociologul român Nicolae Grosu constată că populația, ca totalitate a locuitorilor de pe teritoriul unei țări, exprimă prin sine proporțiile existenței umane, iar prin raportare la resurse, exprimă posibilitatea de a exista. În acest fel se impune ca necesară cunoașterea: ***1.*** *stării populației*, ca situație numerică la un moment dat și ***2.*** *densității populației*, ca repartiție după o anumită caracteristică – vârstă, sex, stare civilă etc. (Grosu 2006, 225).

Starea, densitatea și structura populației depinde în mod direct de numărul de nașteri și, respectiv, de numărul de decese, care certifică de fapt *rata natalității* și *rata mortalității* – ca număr de nașteri și, respectiv, de decese raportate la 1000 de locuitori. Această modalitate de evidență a populației constituie *indicatorul* fundamental în studierea populației.

Pe parcurs, grație tendințelor de modernizare, raționalizare și europenizare unele popoare creându-și prin efort propriu, dar lent și constant, condiții de civilizație (alimentație, igienă, confort, asistență medicală etc.) rata deceselor a scăzut lent și, modelându-se în acest proces inclusiv din punct de vedere cultural, a scăzut respectiv și rata natalității, astfel încât dinamica populației a rămas relativ echilibrată. Altele, beneficiind de condiții de civilizație mai rapide, generate de mai mulți factori, în special interni, rata deceselor a scăzut, dar nemodelate din punct de vedere cultural, rata natalității s-a menținut, astfel încât populația a crescut, iar structura acesteia s-a perturbat grav.

Demografii americani Waren Thompson şi Frank Notestein consideră că omenirea se află din punct de vedere demografic într-o tranziţie ce: ***1.*** porneşte de la *stadiul clasic*, caracterizat de rata mare a deceselor, rata mare a natalităţii şi deci, populaţie relativ **constantă**; ***2.*** parcurge *stadiul modern*, caracterizat de rata mică a deceselor, rata mare a natalităţii şi deci populaţie **în creştere** şi ***3.*** fundamentează *stadiul contemporan*, caracterizat de rata mică a deceselor, rata mică a natalităţii şi deci populaţie relativ **constantă**[11].

Prin urmare, cele relatate supra, invocă o concluzie logică a demografilor americani: *scăderea ratei deceselor* corespunde nivelului de civilizaţie la care ajunge omenirea, în timp ce *scăderea ratei natalităţii* corespunde nivelului cultural, la care a ajuns fiecare popor în parte. De aici o altă concluzie: că echilibrarea dinamicii populaţiei prin scăderea ratei natalităţii depinde, în mare măsură, de ridicarea culturală al statutului social al indivizilor pe baza creşterii nivelului de urbanizare, pregătire, confort şi dezvoltare (Grosu 2006, 227).

Dar dinamica populaţiei este influenţată şi de alţi factori. Sociologul Nicolae Grosu constată că dinamica populaţiei deseori este afectată de migraţiune, ca mişcare a unei părţi a acesteia, „impuse" de condiţii exterioare nefavorabile să-şi părăsească localitatea (ţara) sau „atrasă" de condiţii exterioare favorabile să se stabilească în altă localitate (ţară), cum ar fi, spre exemplu, politica promovată de administraţia imperială rusă, de colonizare a teritoriilor nou-anexate cu neamuri străine. Migraţia dintr-o localitate (ţară) constituind *emigraţia*, iar migraţia dintr-o localitate (ţară) constituind *imigraţia*, este evident că prin emigraţie (mişcare de mutare a populaţiei dintr-o anumită zonă geografică în alta) se riscă depopularea localităţii (ţării) de „origine", iar prin imigraţie suprapopularea localităţii (ţării) de „destinaţie" şi că atât prin emigraţie, cât şi prin imigraţie se riscă dezechilibrarea structurii de sex, de vârstă şi profesională a ambelor categorii de comunităţi, cu consecinţe demografice pe termen lung, dar şi cu consecinţe sociale imediate. Cunoscându-se, statistic, natalitatea (**N**), mortalitatea (**M**), imigraţia (**I**) şi emigraţia (**E**), se poate determina rata creşterii populaţiei (**RCP**), printr-o ecuaţie de tipul: **N-M+I-E =RCP** (Grosu 2006, 230).

Cunoaşterea ratei creşterii populaţiei din Basarabia de către instituţiile imperiale, în diferite perioade de timp, face posibilă proiecţia pentru moment a evoluţiei populaţiei, ca estimare a dimensiunii viitoare a acesteia, pe baza căreia se pot întocmi strategii politico-sociale, economico-financiare/fiscale şi, în anumită măsură, pentru perioada estimată, educaţional-sanitare. În plus, mai este ştiut faptul că manifestând un interes sporit şi constant în sud-estul Europei, administraţia imperială era interesată de cunoaşterea potenţialului economic şi uman al teritoriilor limitrofe sau al ţărilor care erau în vizorul statului, pe unde urma să treacă şi să se hrănească armata rusă de ocupaţie.

Datele statistice privind numărul locuitorilor Basarabiei compartimentaţi pe sate, oraşe şi târguri, sexe, vârstă, etnie, confesiuni religioase, activităţi lucrative etc. au prezentat dintotdeauna un mare interes pentru instituţiile statului, din anumite motive, cel fiscal fiind unul predominant.

Nu vom pune în discuţie numărul populaţiei la momentul anexării Basarabiei la Imperiul Rus, problemă ce în fond a fost rezolvată de cercetătorul Dinu Poştarencu (Poştarencu 2006, 133-149). Interesul nostru vizează, de fapt, mazilii şi ruptaşii (şi alte categorii sociale) în statistica recensământului populaţiei din 1817.

Statistica ce vizează numărul populaţiei din Basarabia în primii ani după anexare nu totdeauna ne dă un răspuns clar şi exhaustiv la această întrebare. Datele statistice publicate de diferiţi cercetători sau cele depistate în diferite fonduri ale Arhivei Naţionale a Republicii Moldova, Arhivei de Stat din regiunea Odesa, Arhivei Istorice de Stat din Rusia (Sankt Petersburg) şi Arhivei Istorice Militare de Stat din Rusia (Moscova) pentru primii ani de după anexare nu conţin date detaliate privind stratificarea socială a populaţiei Basarabiei, mazilii şi ruptaşii nefiind evidenţiaţi separat în aceste statistici.

În schimb, datele statistice pentru epocile mai vechi ale istoriei au avut dintotdeauna o însemnătate deosebită pentru studierea trecutului, în special când ne referim la teritoriile care au fost anexate în mod ilegal şi abuziv de marile imperii[12]. O importanţă aparte au aceste date statistice, în special atunci când ele se referă la numărul populaţiei. Ele ne permit să stabilim ce schimbări au avut loc pe parcursul timpului şi cum s-a răsfrânt regimul de dominaţie străin asupra componenţei etnice şi dinamicii numerice a populaţiei, cum a derulat procesul de colonizare şi de deznaţionali-

[11] *Citat după*: Grosu 2006, 227.

[12] *A se vedea*, spre exemplu: Donat, Papacostea 2015, passim.

zare a regiunii, ce schimbări au intervenit în cadrul mentalului colectiv al populaţiei băştinaşe, care au fost metodele de rezistenţă şi revoltă a acestora şi cum s-a comportat regimul de dominaţie în aceste situaţii etc.

Pentru a pătrunde în esenţa lucrurilor care au avut loc în Basarabia la 1817, la început să vedem ce prezenta provincia, în primii ani după anexare la Imperiul Rus, din punct de vedere statistic. Conform informaţiei lui Alexei Nacco, bazată pe datele statistice depistate de P.P. Svinin, populaţia Basarabiei era alcătuită din moldoveni, ruşi, greci, bulgari, armeni, germani, sârbi, evrei şi ţigani. Toate aceste neamuri, în număr de 73704 familii, se împărţeau în următoarele stări sociale: clerul, boierii sau arhonţii[13], mazilii, ruptaşii, răzeşii, ţăranii sau birnicii, coloniştii şi robii (ţiganii). Clerul se împărţea, la rândul său, în clerul alb, clerul negru (monahal) şi de altă credinţă. Clerul alb, dispunea de 935 biserici, era alcătuit din 34 de protoierei, 1524 de preoţi, 206 de diaconi, 878 de paracliseri şi 666 de ponomari. Ei se întreţineau de pe seama efectuării diferitor servicii divine în biserici şi instituţiile gospodăreşti. Moşiile şi veniturile Mitropoliei erau alcătuite din câteva ocini ce aparţineau mănăstirii Căpriana, care erau date casei eparhiale, cât şi din satele Purcari şi Răscăeţi şi cele şapte desetine de viţă-de-vie turceşti din plantaţiile din apropierea Akkermanului. În plus, Mitropolia mai avea venit de la încasarea taxei la care erau supuşi slujitorii cultului, numită „închinăciune” (*поклон*) – câte 7 arhiereşti şi 4 lei pentru şcoli. Pentru serviciile Casei Mitropolitane au fost stabiliţi 80 de scutelnici cu breslaşii şi slugile lor, iar pentru episcopul vicar – 40 de scutelnici. Clerul monahal dispunea de 11 mănăstiri (10 schituri de bărbaţi şi un schit de femei), număra 389 persoane de sex masculin şi 263 de sex feminin. Din numărul altor confesiuni religioase evidenţiem confesiunea armenească, care avea cinci biserici, arhiepiscopul lor şi câţiva preoţi. Pentru întreţinerea eparhiei armeneşti au fost acordate din partea statului 2000 de desetine de pământ în apropiere de Akkerman. Evreii erau administraţi de cahali, aveau rabini şi în majoritatea locurilor de trai aveau sinagogi şi şcoli. Coloniştii germani aveau *pastori* – pentru luterani şi preoţi catolici – pentru catolici. Diferite secte, cum ar fi: *piliponii* (lipovenii), *scopţii* etc. aveau câteva schituri, capele şi monahi şi locuiau compact în câteva localităţi (Накко 1879, 38-38 verso).

[13] ***Arhon*** – titlu de politeţe dat în trecut boierilor.

Boierii, la acel moment, n-au fost recunoscuţi în rang nobiliar, dar se deosebeau de alte stări sociale prin dreptul de a avea scutelnici, breslaşi şi slugi, de a face rachiu în gospodăriile lor, de a comercializa vin şi rachiu, de a avea abatoare – fără a fi supuşi taxelor. Pentru acest drept boierii erau obligaţi să permită de a lua fân din vilele lor pentru necesităţile haznalei (Накко 1879, 38 verso-39).

Mazilii erau consideraţi urmaşii funcţionarilor moldoveni, adică ai boierilor, dar care nu erau în funcţii, din care considerent erau comparaţi în drepturi cu şleahta poloneză. *Ruptaşii* sau urmaşii clerului plăteau „dajdia”, în rând cu mazilii, şi erau scutiţi de prestaţiile locale. *Ruptele* erau alcătuite din industriaşii şi meşteşugarii străini, plăteau o taxă specială echivalentă stării fiscale din care făceau parte, în baza privilegiilor pe care le aveau fixate în actele oficiale de conferire a privilegiilor; în rest erau echivalaţi cu negustorii şi mica burghezie (Накко 1879, 39).

Răzeşii beneficiau de drepturile odnodvorţilor ruşi. *Ţăranii* sau agricultorii liberi, locuiau pe pământurile statului şi pe cele moşiereşti şi erau impuşi următoarelor prestaţii: plăteau *birul* sau impozitul pe suflet, bani pentru întreţinerea poştei, impozitul pentru dreptul de a avea oi, albine şi a face vin; în plus, trebuiau să construiască grajduri pentru întreţinerea cailor de poştă, pregăteau pentru aceşti cai fân pentru iarnă, transportau lemne pentru întreţinerea carantinelor, instituţiilor publice şi funcţionarilor, construiau încăperi pentru carantine şi cordoanele sanitare, transportau muniţii, asigurau la Prut paza sanitară şi îndeplineau încartiruirea. *Călăraşii* alcătuiau paza militară de frontieră şi se aflau în subordinea ispravnicilor pentru îndeplinirea diferitor dispoziţii în limitele ţinutului. Ei se schimbau în fiecare săptămână şi pentru serviciu de călăraşi erau scutiţi de toate impozitele, în afară de încartiruire, primeau pentru serviciu un salariu anual între 250 şi 300 de lei. Numărul călăraşilor era diferit în fiecare ţinut: Orhei – 1094, Iaşi – 228, Soroca – 598, Hotin – 150, Bender – 258, Hotărniceni – 180, Codru – 114, Tomarova – 160 şi Greceni – 120 de călăraşi. Ispravnicii aveau mari foloase de pe seama călăraşilor (Накко 1879, 39-39 verso).

Scutelnici erau numite persoanele alese de boieri din rândurile ţăranilor în fond pentru lucrul casnic, în baza privilegiilor acordate boierilor prevăzute de Regulamentul alcătuit de Constantin Mavrocordat, în schimbul eliberării ţăranilor

de starea de dependenţă. Folosindu-se de acest drept, boierii alegeau cele mai bogate gospodării, pe care de cele mai multe ori le scuteau de dijmă, în schimbul unei sume de bani. În Basarabia erau până la 10000 de scutelnici, inclusiv 4000 erau în serviciul boierilor moldoveni şi 6000 – în serviciul celor ruşi (Накко 1879, 39 verso).

Destul de semnificativă este informaţia cu referire la ţinuturi. Alexei Nacco constată că la momentul instituirii, în iulie 1816, a Comitetului Provizoriu al Basarabiei, în ţinutul Hotin erau opt ocoale, 171 de localităţi, 17052 de familii sau 82516 persoane de ambele sexe, 537 preoţi, nouă funcţionari ruşi, 46 de boieri moldoveni, 40 negustori, 150 călăraşi, 16 ruptaşi, 7965 evrei şi 71628 ţărani, inclusiv supuşi austrieci: armeni şi evrei, care deţineau în concesiune moşii şi se ocupau cu diferite meşteşuguri (Накко 1879, 42 verso). În Hotin, conform aceloraşi date, erau înregistrate 525 de case, 166 de prăvălii, cumpărate de la turci, trei fabrici şi o populaţie de 1500 de persoane (Накко 1879, 42). Este semnificativ faptul că, în baza datelor privind instituirea administraţiei de plasă în sate ce aparţineau statului, din 23 octombrie 1826, în ţinut erau doar nouă ocini (moşii) care aparţineau statului, dintre care doar două aparţineau completamente statului, iar celelalte erau administrate (pe jumătate) împreună cu persoane particulare, inclusiv cinci au fost date în arendă diferitor funcţionari, iar patru – date în folosinţă în schimbul dijmei (*в оброчное содержание*), în baza dispoziţiei administraţiei, având la bază dispoziţia Consiliului Suprem al Basarabiei din 28 februarie 1825[14].

Alexei Nacco scrie că ţinutul era administrat de doi pârcălabi (unul rus şi altul moldovean), care aveau reşedinţa în târgul Briceni. Pe lângă pârcălabi erau doi revizori ce se ocupau cu diferite cercetări şi 4 supraveghetori din boieri moldoveni pentru supravegherea pazei de frontieră. Potrivit statelor de funcţii din 1816, ispravnicul primea un salariu lunar de 200 de lei, trezorierii şi secretarii – câte 100 de lei, iar ceilalţi funcţionari erau întreţinuţi din contul taxei numite „împlinealã" (Накко 1879, 43 verso, 254-254 verso)[15]. A. Nacco nu indică mărimea taxei.

Destul de semnificative, în acest sens, sunt şi datele statistice publicate de cercetătorul Leon Boga, datate cu anul 1814, sau cum scrie autorul, doi ani după 1812, când Ministerul de Finanţe al Rusiei, cerea de la guvernatorul provinciei nou-anexate date statistice asupra Basarabiei (Boga 1922, 21).

Statistica cu privire la numărul aşezărilor rurale şi urbane, numărul caselor de locuit şi numărul locuitorilor (familii) din Basarabia şi compartimentarea lor convenţională socială, prezentată de Leon Boga, prezintă un mare interes, deşi este îndoielnic de a vorbi despre veridicitatea lor absolută. Autorul nu ne comunică despre modalitatea selectării şi perfectării acestei statistici şi ce este cel mai trist, este faptul că autorul nu face referire la sursa de unde au fost depistate aceste date. Statistica de la 1814 conţine informaţii despre numărul clericilor şi slujitorilor bisericeşti, date despre diverşi locuitori (unde probabil au fost incluse categoriile sociale/fiscale privilegiate şi nu numai), colonişti, industriaşi, meseriaşi şi comercianţi, restul locuitorilor (unde probabil a fost inclusă populaţia rurală şi urbană a regiunii) şi finalizează cu numărul total al populaţiei. Compartimentarea respectivă este una pur convenţională şi arbitrară (în special compartimentele „diverşi locuitori" şi „restul locuitorilor") şi nu ne dă un răspuns exhaustiv cu referinţă la categoriile sociale existente în Basarabia la acel moment (Tabelul 1).

Datele sistematizate în *Tabelul 1* ne permit să constatăm că la 1814 în Basarabia erau şase oraşe şi 10 târguri, 904 sate şi 95 de moşii cu puţini locuitori, în care erau înregistrate 74047 de familii, sau raportate la indicatorul cinci persoane în fiecare familie, 370225 persoane, inclusiv: 13262 (17,9%) familii în mediul urban, sau 66310 persoane şi 60783 (82,1%) familii în mediul rural, sau 303915 persoane. În această perioadă de timp în Basarabia existau 36123 de case de locuit, inclusiv: 4967 (13,8%) – în mediul urban şi 31156 (86,2%) – în mediul rural. Dar datele cu referire la casele de locuit sunt aproximative din considerentul că statistica nu dispune de date pentru ţinutul Orhei şi Soroca, care erau cele mai mari ţinuturi după teritoriu şi ca densitate a populaţiei, şi nici pentru ţinuturile Greceni şi Codru.

[14] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 765, f. 18.

[15] ***Împlinealã*** – taxă încasată în Principatul Moldova de vornicul de aprozi, pentru traducerea în viaţă a hotărârilor Divanului (Agachi 2008, 67). Din alte surse (un raport al Isprăvniciei Bender către preşedintele Comitetului Provizoriu al Basarabiei, guvernatorul de Ekaterinoslav I.H. Kalagheorghe din 8 august 1816) aflăm că taxa numită „împlinealã" (în izvor „*plinealã*") constituia a zecea parte din orice sumă de bani judecată în litigiile civile, încasată în folosul ispravnicilor. Banii erau încasaţi de isprăvnicie şi se păstrau la sameş. Dar, în Isprăvnicia Bender sumele încasate de la această taxă erau atât de mici, încât nu ajungeau nici pentru procurarea rechizitelor de birou (ANRM, F. 4, inv. 1, d. 44, p. I, f. 42-42 verso).

Tabelul 1

Numărul aşezărilor rurale şi urbane şi numărul locuitorilor (familii) din Basarabia conform datelor statistice din 1814*

Oraşe şi ţinuturi	Numărul localităţilor			Case	Numărul locuitorilor (familii)						
	Oraşe şi târguri	Sate	Moşii cu puţini locuitori		Clerici şi slujitori bisericeşti	Diverşi locuitori	Colonişti	Industriaşi, meseriaşi şi comercianţi	Restul locuitorilor	Numărul total	Raportul, în %
Oraşe											
Chişinău	1	-	-	1870	118	214	13	1227	2244	4716	35,6
Bender	1	-	-	551	7	-	-	1177	-	1184	8,9
Chilia	1	-	-	570	8	-	-	206	1053	1267	9,6
Akkerman	1	-	-	572	31	-	353	49	1232	1665	12,6
Ismail/Tucikov	1	-	-	861	27	35	1259	137	1062	2520	19,0
Hotin	1	-	-	543	13	-	-	50	1847	1910	14,4
În total	**6**	**-**	**-**	**4967**	**204**	**249**	**1625**	**3746**	**7438**	**13262**	**17,9**
Raportul, în %	**100,0**	**-**	**-**	**13,8**	**1,5**	**1,9**	**12,3**	**28,2**	**56,1**	**100,0**	**-**
Ţinuturi											
Orhei	4	250	14	-	1001	1342	-	584	12459	15386	25,3
Bender	1	88	11	3623	151	33	181	165	3218	3748	6,2
Tomarova	1	34	-	1504	-	-	1487	-	834	2321	3,8
Greceni	-	41	-	-	-	-	645	-	1427	2072	3,4
Codru	1	24	-	-	55	147	105	56	1438	1801	3,0
Hotărniceni	-	21	-	3103	-	-	-	-	-	-	-
Iaşi	1	123	61	7414	312	508	-	272	6772	7864	12,3
Soroca	1	157	1	-	554	499	-	844	9243	11140	18,3
Hotin	1	166	8	15512	568	64	-	1088	14731	16451	27,1
În total	**10**	**904**	**95**	**31156**	**2641**	**2593**	**2418**	**3009**	**50122**	**60783**	**82,1**
Raportul, în %	**1,0**	**89,6**	**9,4**	**86,2**	**4,3**	**4,3**	**4,0**	**5,0**	**82,5**	**100,0**	**-**
Numărul total	**16**	**904**	**95**	**36123**	**2845**	**2842**	**4043**	**6755**	**57560**	**74045**	**100,0**
Raportul, în %	**1,6**	**89,1**	**9,3**	**100,0**	**3,8**	**3,8**	**5,5**	**9,1**	**77,7**	**100,0**	**-**

* Boga 1922, 22-25. *A se vedea* şi Basarabia 1926, 67.

Prezintă interes repartizarea numărului de familii pe oraşe şi ţinuturi: 13262 (17,9%) de familii erau concentrate în oraşe, inclusiv 4716 (35,6%) – în oraşul Chişinău, 1184 (8,9%) – Bender, 1267 (9,6%) – Chilia, 1665 (12,6%) – Akkerman, 2520 (19%) – Ismail şi 1910 (14,4%) – în oraşul Hotin; 60783 (82,1%) familii erau concentrate în cele 9 ţinuturi, inclusiv: 15386 (25,3%) – în ţinutul Orhei, 3748 (6,2%) – Bender, 2321 (3,8%) – Tomarova, 2072 (3,4%) – Greceni, 1801 (3%) – Codru, 7864 (12,3%) – Iaşi, 11140 (18,3%) – Soroca şi 16451 (27,1%) – în ţinutul Hotin. Dar nici aceste date nu sunt veridice din considerentul că lipsesc date pentru ţinutul Hotărniceni, care înregistra la momentul perfectării statisticii 3103 case de locuit (pornind de la indicatorul cinci persoane în fiecare familie/locuinţă – 15515 persoane).

Aceste date ne vor permite să înţelegem mai bine datele statistice, cu referire la dinamica populaţiei şi compartimentarea ei socială, prezentă în recensământul populaţiei din 1817.

Necesitatea perfectării de către instituţiile imperiale a unui recensământ al populaţiei

Pentru a înţelege mai profund particularităţile de ordin demografic ce au avut loc în Basarabia în primii ani după anexare, în special a categoriilor sociale/fiscale privilegiate ale populaţiei – mazililor şi ruptaşilor, să facem o caracteristică succintă a recensământului populaţiei Basarabiei din 1817, oprindu-ne mai detaliat la situaţia demografică din ţinutul Hotin, care a fost cel mai afectat de procesele de rusificare şi de deznaţionalizare promovate intens şi consecvent de administraţia

imperială rusă în primele decenii după anexare (neluând în considerate ţinutule de sud ale Basarabiei, populate de colonişti transdanubieni, germani etc.). L.T. Boga scria în această privinţă: „Odată cu transformarea Hotinului în „raia" turcească, la începutul veacului al XVIII-lea, a urmat o emigrare în Moldova liberă a elementului românesc mai înstărit, provocând prin aceasta o lipsă mare de braţe muncitoare, faţă de abundenţa pământului devenit acum liber. În această epocă a stăpânirii turceşti din raiaua Hotinului, mai ales în timpul războaielor cu Ruşii, încep să se aşeze mai compact mase de Ruteni veniţi de la nord prin Bucovina, sau trecând Nistru pe la Răsărit. Dar odată cu această stăpânire a Rutenilor, în decursul acestui veac de stăpânire turcească, s-au aşezat şi elemente însemnate de Români, întărind astfel pe cel care nu-şi părăsise vechile aşezări" (Boga 1922, 5). Prin venirea acestui element se va întări parţial sentimentul protestatar, deoarece cum constată cercetătorul Alexandru Duţu, „cei revoltaţi se simt solidari cu trecutul şi cu principiile apărate de-a lungul secolelor, dar se simt solidari datorită legăturilor fireşti care îi leagă în familie, în sate, în „ţara" în care trăiesc şi în care se simt stăpâni pentru că sunt primii veniţi"[16].

O asemenea caracteristică ne va da posibilitate să facem o comparaţie cu procesele care au avut loc ulterior şi să stabilim acele schimbări de ordin demografic care s-au produs pe parcursul anilor în Basarabia.

Date cu referire la recensământul populaţiei din 1817 se conţin în colecţia de documente întocmită şi editată de Comisia ştiinţifică arhivistică din Basarabia, instituită în acest scop încă la sfârşitul secolului al XIX-lea, sub îngrijirea lui I.N. Halippa (Халиппа 1907, 8-229). Efectuat în legătură cu depunerea jurământului de credinţă împăratului Alexandru I şi pregătirea adoptării Regulamentului organizării administrative a Basarabiei, din 29 aprilie 1818, recensământul, în pofida faptului că în multe privinţe nu este perfect, constituie un izvor important pentru studierea evoluţiei dinamice numerice şi a componenţei etnice şi sociale a populaţiei (cel puţin pentru ţinuturile Hotin, Soroca, Iaşi şi Orhei). În afară de numărul populaţiei, recensământul mai conţine şi informaţii valoroase despre dezvoltarea agriculturii, creşterea animalelor, dezvoltarea meşteşugăritului şi comerţului, despre gospodăria moşierească şi ţărănească etc.

[16] *Citat după:* Mihail 2010, 83.

Chiar de la început trebuie să constatăm faptul că la momentul anexării Basarabiei la Imperiul Rus, instituţiile imperiale nu dispuneau de informaţii concrete şi veridice cu privire la numărul populaţiei provinciei nou-anexate. Lipsa datelor statistice pentru întreaga provincie constituia şi o problemă pentru administraţia regională, instalată de curând la Chişinău, care din diverse interese/motive avea nevoie de asemenea date şi informa în permanenţă despre aceasta autorităţile imperiale. Spre exemplu, prin intermediul expozeului din 19 mai 1813, guvernatorul civil al Basarabiei, Scarlat Sturdza, îi comunica împăratului Rusiei Alexandru I că nu dispune de date reale cu privire la numărul total al populaţiei din provincie şi că numărul locuitorilor este cunoscut doar din tabelul primit de la Divanul Moldovei şi din Regulamentul privind constituirea administraţiei provizorii în Basarabia din 2 august 1812, în timp ce „efectuarea unui recensământ al populaţiei este dificilă, întrucât organizarea lui, imediat după încorporarea în imperiu, putea să sperie locuitorii, bănuind că după aceasta se va introduce recrutarea şi atunci ei aveau să fugă în toate părţile"[17]. În plus, mai exista şi temerea că locuitorii ar putea crede că efectuarea recensământului s-ar produce cu scopul impunerii fiscale, de care până în 1817[18] erau scutiţi. Mai mult ca atât. Nici în anul 1815 nu a fost posibilă realizarea unui recensământ al populaţiei când, prin manifestul imperial din 20 iunie, s-a anunţat despre efectuarea unui

[17] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 65, f. 56.

[18] Conform Regulamentului privind instituirea administraţii provizorii a Basarabiei, din 23 iunie 1812, populaţia Basarabiei era scutită, pe o perioadă de 3 ani, de orice capitaţie şi de impozitul funciar plătit statului. La sfârşitul anului 1815, după expirarea termenului înlesnirilor de 3 ani acordate populaţiei (ANRM, f. 3, inv. 1, d. 341, f. 1), acesta fiind luat în calcul de la data anexării Basarabiei la Rusia (cum indică izvorul – 2 octombrie 1812), la şedinţa comună a Departamentului II al Guvernului Regional şi a altor membri invitaţi, a fost creat un *Comitet Special Birnic* pentru stabilirea pe teritoriul Basarabiei a dărilor de stat. (La bază stabilirii dărilor era pus numărul vitelor aflate în gospodăria ţăranului, iar îndeplinirea dărilor stabilită de guvern după acest principiu era pusă pe seama locuitorilor / AISR, F. 1308, inv. 1, d. 8, f. 91). Izvorul informează că activitatea Comitetului, precum şi dispoziţiile Guvernului Regional referitoare la stabilirea capitaţiei şi a altor impozite, au rămas necunoscute şi că, deoarece „... în Arhiva Regională nu există nici lucrările de secretariat ale Comitetului Birnic, nici chiar informaţii ce ar indica unde ele (aceste documente – *V.T.*) au nimerit, putem doar presupune că acestea se află în Consiliul Suprem al Basarabiei". Din informaţiile Administraţiei Financiare constatăm că privilegiile ce au fost acordate până la 2 octombrie 1815 au fost prelungite până la 1 iulie 1817 (ANRM, F. 3, inv.1, d. 341, f. 1-1 verso).

nou recensământ fiscal (al VII-a)[19] al locuitorilor din Imperiul Rus, din simplul considerent că Basarabia, similar Finlandei, Georgiei şi regiunii Białystok[20] nu au fost incluse în lista guberniilor unde urma să se efectueze un asemenea recensământ (Кишинёвские 1895, 563). Această stare de lucruri o constată la sfârşitul anului 1815 şi Pavel Svinin, funcţionar de clasa a VIII-a al Ministerului de Externe, trimis special în Basarabia pentru examinarea şi descrierea acestei provincii[21] şi cunoscut destul de bine cu situaţia demografică din provincia nou-anexată (Свиньин 1867, 210).

Efectuarea unui recensământ al populaţiei a fost posibilă abia în 1816-1817, când în Basarabia au fost întreprinse măsuri concrete în vederea instituirii administraţii provizorii, create primele instituţii administrative şi poliţieneşti, operate anumite schimbări în sistemul administrativ-teritorial şi cel sanitaro-vamal. În plus, populaţia s-a obişnuit parţial cu noul regim de dominaţie, s-a micşorat parţial exodul populaţiei din provincie în Moldova de peste Prut, iar administraţia imperială a adunat primele informaţii despre noua provincie anexată.

Pe parcursul anilor, Recensământul populaţiei din 1817 a atras atenţia mai multor cercetători interesaţi nu doar de problemele de ordin demografic, dar şi de destinele românilor basarabeni în componenţa Imperiului Rus.

Integral recensământul este publicat în ruseşte în 1907 de istoricul I.N. Halippa, secretar al Comisiei Ştiinţifice Guberniale a Arhivelor din Basarabia, autorul mai multor descrieri documentare referitoare la istoria Basarabiei sub dominaţie ţaristă, care a lucrat începând cu primăvara anului 1899 şi până în luna mai 1903 la manuscris, traducând listele recensământului în rusă, prelucrându-le şi pregătindu-le pentru tipar (Халиппа 1907, 8-229). Ulterior, în 1920, recensământul este reprodus într-o formă mai laconică de Tudor Pamfile (doar pentru ţinutul Hotin) (Pamfile 1920), în 1922 – de istoricul L.T. Boga (Boga 1926, 22-25), în 1929 – de profesorul de teologie şi istoricul Constantin N. Tomescu (Tomescu 1928, 3-47) şi în 1933 – sistematizat de T. Porucic (Porucic 1933, 28-39).

Pe parcursul secolului al XIX-lea, datele recensământului depistate de I.N. Halippa s-au păstrat în Arhiva Cârmuirii Guberniale, în secţia de manuscrise a Consiliului Suprem al Basarabiei, fiind alcătuite din opt părţi, pentru opt ţinuturi (Халиппа 1907, 4).

Este de remarcat faptul că în afară de extractul recensământului a mai fost perfectat încă un document – listele persoanelor care au depus jurământul de credinţă împăratului rus. Constantin N. Tomescu scrie că „numele şi poreclele" locuitorilor basarabeni, care au depus jurământ de credinţă în faţa preoţilor, se găsesc scrise în tabele pe sate, ocoale şi ţinuturi (Tomescu 1928, 3). Cu regret, aceste documente n-au fost depistate în fondurile Arhivei Naţionale a Republicii Moldova.

Din dispoziţia rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei A.N. Bahmetev, din 25 iulie 2016, adresată Comitetului Provizoriu al Basarabiei cu referire la depunerea jurământului împăratului rus de către populaţie şi alcătuirea recensământului putem constata că acest lucru a fost posibil doar după desemnarea în funcţii a ispravnicilor şi revizorilor de ţinut. Pentru transpunerea în viaţă a acestei dispoziţii, A.N. Bahmetev se adresează mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni şi arhiepiscopului armenilor din Basarabia Grigor cu rugămintea de a da dispoziţiile de rigoare pentru ca preoţii parohiilor din provincie, în prezenţa ispravnicilor şi revizorilor de ţinut, să depună jurământul de credinţă monarhului rus şi concomitent să perfecteze, pentru fiecare oraş, târg şi sat registrul tuturor locuitorilor cu indicarea numărului de familii, numărului de persoane de sex masculin şi de sex feminin şi vârsta lor. Un exemplar al acestui registru urma să rămână în biserici, iar altul să fie prezentat Departamentului doi a Guvernului Regional al Basarabiei pentru sistematizarea datelor şi stabilirea numărului total al populaţiei din provincie. O asemenea dispoziţie din partea Departamentului doi al Guvernului Regional au primit şi ispravnicii şi revizorii de ţinut. Aceştia trebuiau să confirme prin semnături listele de depunere a jurământului atât pentru populaţia creştin-ortodoxă, cât şi pentru celelalte confesiuni religioase, pentru a fi prezentate Departamentului doi al Guvernului Regional. Un exemplar al acestor liste ispravnicii şi revizorii de ţinut urmau să-şi păstreze în isprăvnicii pentru necesităţi personale (Халиппа 1907, 4-5).

[19] În anii 1719-1858 în Rusia au fost efectuate 10 recensămintele fiscale ale populaţiei.

[20] ***Białystok*** (în poloneză *Białystok*, bielorusă *Беластак*, lituaniană *Balstogė*) – oraş localizat în partea de nord-est a Poloniei. Centru administrativ a voievodatului Podlaska. Conform Păcii de la Tilzit (1807) este cedat de Napoleon Bonaparte Imperiului Rus, fiind centru administrativ al regiunii Białystok, iar după suprimarea ei în 1842 – oraş judeţean din componenţa guberniei Grodno.

[21] Despre decizia din 8 iulie 1815 a Departamentului de externe de a-l trimite pe P.P. Svinin cu misiuni speciale în Basarabia *a se vedea* mai detaliat: ANRM, F. 88, inv. 1, d. 5, f. 2-2 verso.

La 31 iulie 1816 dispoziţia lui A.N. Bahmetev a fost trimisă ispravnicilor şi revizorilor de ţinut: în ţinutul Hotin – revizorului, maiorului Ivanko şi ispravnicului, funcţionarului de clasa a IX-a Iamandi; Bender – revizorului, căpitanului de stat major Ghembaci şi ispravnicului Doni; în ţinutul Codru – revizorului, căpitanului Volşcin şi ispravnicului Costache Russu; în ţinutul Greceni – revizorului, căpitanului de stat-major Makovski şi ispravnicului Iordache Fiodorov; în ţinutul Soroca – revizorului, funcţionarului de clasa a IX-a Stepanov şi ispravnicului Panaite Leonard; în ţinutul Iaşi – revizorului Lugovoi şi ispravnicului Vasilache, înlocuit ulterior de armaşul Constantin Bodescu; în ţinutul Orhei – revizorului, funcţionarului de clasa a XII-a Popovski şi ispravnicului Zamfirache Ralle; în ţinutul Ismail – revizorului Pizani şi ispravnicului Sala – primul înlocuit ulterior de ştab-rotmistrul Vatikioti, responsabil de jurământul coloniştilor bulgari, ajutat de funcţionarul de clasa a XIV-a Stamati. Ispravnicului ţinutului Codru Iordache Sala i-au fost numiţi în calitate de ajutor boierii, funcţionarii de clasa a IX-a Gheorghe Cazimir şi Fotachi Peristeri (Халиппа 1907, 5). Prin urmare, în funcţii responsabile pentru perfectarea recensământului au fost numiţi revizorii de ţinut, de regulă de etnie rusă, care după ispravnici erau a doua persoană în sistemul administrativ ţinutal, numiţi în funcţie „din partea Coroanei” şi subordonaţi ei.

La început se prevedea ca responsabilitatea pentru perfectarea recensământului să fie pusă completamente pe seama ispravnicilor şi revizorilor de ţinut, aşa cum era stipulat în instrucţiunea lui A.N. Bahmetev. Ulterior, la iniţiativa serdăriei de Orhei (în frunte cu serdarul Zamfirache Ralle şi sameşul[22] Isaia), din cauza complexităţii şi greutăţii lucrului, s-a decis de a-i atrage în această activitate şi pe intelectualii din rândul boierimii ţinutale, care, alcătuind grupuri de patru, cinci sau şase persoane, urmau să meargă prin sate şi să se ocupe de perfectarea acestor liste.

În adresa din 8 august 1816 Serdăria de Orhei scria că pentru transpunerea în viaţă a dispoziţiei Comitetului ea s-a ciocnit de unele greutăţi: ***1.*** Având în vedere considerentul că pentru perfectarea recensământului şi depunerea jurământului de către populaţie era necesară prezenţa obligatorie a ispravnicului şi revizorului de ţinut, iar în ţinutul Orhei sunt două târguri, oraşul regional Chişinău, 271 de sate şi câteva mănăstiri, apoi perfectarea acestor liste necesita mai mult de un an, din simplul considerent că alcătuirea listelor în una-două-trei zile era imposibilă din cauza absenţei unor locuitori, plecaţi din sate pentru a-şi rezolva diverse probleme de ordin personal, iar înregistrarea lor şi depunerea jurământului necesita timp şi mai multe prezenţe a funcţionarilor daţi în sat, până când aceştia vor fi găsiţi. ***2.*** O problemă ce stătea în faţa membrilor serdăriei era şi cea legată de proprietăţile funciare *(ocini)* şi de litigiile ce apăreau destul de frecvent între locuitori pe această formă de proprietate, soluţionarea cărora la fel necesita investigaţii şi timp. ***3.*** Dificilă era şi problema soluţionării cerinţelor detaşamentelor militare ruse cantonate în ţinut şi întreţinute de serdărie, respectiv şi a conflictelor care apăreau frecvent între locuitori şi militari. Respectiv şi examinarea plângerilor ce surveneau din partea locuitorilor ce urmau a fi înaintate Guvernului Regional pentru a fi soluţionate necesita timp. ***4.*** În plus, informaţii despre numărul şi vârsta locuitorilor puteau fi selectate şi de la parohiile locale, care în baza dispoziţiei Dicasteriei Eparhiale a Mitropoliei perfectau anual aceste registre şi dispuneau de informaţii veridice despre numărul locuitorilor din Basarabia.

Zamfirache Ralle scria că, în baza dispoziţiei Dicasteriei Eparhiale, arhimandritul Chiril s-a obligat să furnizeze listele cu numărul călugărilor, prezentându-le funcţionarilor împuterniciţi cu soluţionarea acestei chestiuni şi să participe la depunerea jurământului de credinţă a populaţiei faţă de împăratul rus, prezentându-se personal la faţa locului (Халиппа 1907, 6-7). Propunerea Serdăriei de Orhei a fost susţinută de Comitetul Provizoriu al Basarabiei.

Mazili şi ruptaşi (şi alte categorii sociale) în statistica recensământului populaţiei din 1817

Recensământul populaţiei s-a desfăşurat pe parcursul anului 1817 concomitent cu depunerea jurământului de credinţă faţă de împăratul rus Alexandru I.

Extrasul recensământului conţinea următoarele compartimente: ***1.*** denumirea ocoalelor şi localităţilor; ***2.*** situaţia economică a satelor conform categoriei: ***a)*** stare bună, ***b)*** – stare mijlocie (satisfăcătoare), ***c)*** – stare neîndestulătoare (insuficientă); ***3.*** statistica tagmei bisericeşti: preoţi, văduvele lor, diaconi, văduvele lor, dieci, văduvele

[22] ***Sameş*** *(samiş)* – funcţionar din cadrul administraţiei ţinutale însărcinat cu strângerea dărilor (ANRM, F. 4, inv. 2, d. 7, f. 4-6).

Tabelul 2

Numărul aşezărilor rurale şi urbane din Basarabia conform recensământului populaţiei din 1817*

Ţinuturile	Sate de		Slobozii	Luzi	Oraşe şi târguri	Câşle	Odăi	Schituri	Poşte	Vechi selişti	Numărul total	Raportul, în %
	Ţărani	Răzeşi										
Hotin	151	16	1	-	6	6	-	-	-	41	221	18,7
Soroca	133	22	2	-	4	22	1	3	2	-	189	16,0
Iaşi	109	36	4	2	2	-	18	-	1	-	172	14,6
Orhei	164	106	21	6	8	4	-	10	7	-	326	27,7
Bender	56**	2***	3	1	3	37	12	-	-	9	123	10,4
Codru	39	3	-	-	1	13	-	-	-	-	56	4,7
Ismail	49	-	-	-	3	-	-	-	-	-	52	4,4
Greceni	38	-	-	-	-	2	-	-	-	-	40	3,4
Numărul total	**739**	**185**	**31**	**9**	**27**	**84**	**31**	**13**	**10**	**50**	**1179**	**100,0**
Raportul, în %	**62,7**	**15,7**	**2,6**	**0,8**	**2,3**	**7,1**	**2,6**	**1,1**	**0,8**	**4,2**	**100,0**	**-**

* Porucic, 1933, 419.
** Fără colonişti.
*** Mazili.

lor, dascăli, văduvele lor, paracliseri, văduvele lor; ***4.*** mazili, văduvele lor; ***5.*** ruptaşi, văduvele lor; ***6.*** statistică stărilor sociale inferioare: ţărani (gospodarii sau „birnicii gospodari"), văduvele lor, burlaci şi argaţii, iertaţii sau scutelnicii (aici au fost trecuţi şi „slugile şi vătavii, morarii, prisăcarii, lisnicii, păstorii şi slugile din gospodăriile stăpânilor de moşii"); ***7.*** numărul totalul al gospodăriilor bărbăteşti; ***8.*** numărul totalul al gospodăriilor femeieşti (văduvelor); ***9.*** informaţii suplimentare (dar care nu totdeauna au fost completate) – cui aparţinea moşia satului (numele proprietarului moşiei), suprafaţa ei în fălci după cum era folosită – fânaţ, loc de arat, imaş, apărătură[23] şi în cele din urmă – acareturile[24] aducătoare de folos, mai găsim pe alocuri selişti[25] vechi, ulterior neexistente şi uitate, cât şi distanţa între satele vecine în verste (Халиппа 1907, 7).

Pentru a înţelege mai bine schimbările de ordin demografic care s-au produs în Basarabia în primii ani după anexare, să analizăm, la început, care era numărul de aşezări rurale şi urbane, repartizate pe ţinuturi în această perioadă de timp, folosind datele, deşi inexacte, ale recensământului populaţiei din 1817 (Tabelul 2).

Analiza numărului de aşezări rurale şi urbane din Basarabia, conform datelor recensământului din 1817, sistematizate în *Tabelul 2*, confirmă că în provincie existau 1179 de aşezări rurale şi urbane. Numărul cel mai mare de aşezări îl formau satele ţărăneşti şi răzeşeşti – 924 (78,4%) de localităţi, inclusiv 739 (62,7%) de sate ţărăneşti[26] şi 185 (15,7%) – de sate răzeşeşti. Celelalte aşezări constituiau un număr relativ mic: 84 (7,1%) – câşlele[27], 50 (4,2%) – seliştile, 31 (2,6%) – slobo-

[23] ***Apărătură*** – localitate (păşune, pădure) oprită pentru accesul lumii (Porciuc 1930, 315).

[24] ***Acaret*** – construcţie auxiliară care ţine de o clădire, de o gospodărie moşierească sau ţărănească (Mihail, Mihail 1993, 36, 38, 49, 154, 166, 168, 263, 281). Într-o scrisoare din 31 iulie 1843, adresată de Guvernul Regional guvernatorului militar al Basarabiei P.I. Fiodorov, se lămureşte destul de explicit că noţiunea de acaret include toate construcţiile auxiliare, inclusiv toate serviciile din cadrul conacului moşieresc (Положение 1962, 339, 341, 352). Acelaşi termen poate fi raportat şi la construcţiile auxiliare din cadrul gospodăriei ţărăneşti.

[25] ***Selişte*** – loc unde a fost când un sat şi, din diferite motive, s-a risipit, sau un loc vândut sau dăruit în vederea întemeierii unui sat, în cadrul politicii domneşti de a valorifica solul pe cale demo-economică. Miron Costin foloseşte termenul în sensul de *sat risipit, părăsit de localnici*, care au fugit în urma năvălirilor (Instituţii 1988, 433).

[26] ***Sat ţărănesc*** – sat aşezat pe pământ boieresc (Porucic 1933, 420).

[27] ***Câşlă*** – aşezare bazată pe creşterea vitelor (Porucic 1933, 420). Alte surse atestă despre *câşlă* ca despre un loc de iernare, construcţii pentru adăpostul vitelor în timpul iernării (Documente 1976, 334). În sec. XVIII câşle sunt atestate în zona de stepă a ţinuturilor Iaşi, Botoşani, Soroca etc. În timpul războiului ruso-turc din 1806-1812 apar câşle în Bugeac, unde se stabileau coloniştii transdanubieni. După anexarea Basarabiei la Rusia numărul câşlelor creşte considerabil. Potrivit recensământului din 1817, în Basarabia erau înregistrate 71 câşle: 45 – în ţinutul Bender, 17 – în ţinutul Soroca, 4 – în ţinutul Hotin, 3 – în ţinutul Orhei şi 2 câşle în ţinutul Greceni (Tomuleţ 2007b, 273-291).

ziile[28], 31 (2,6%) – odăile[29], 27 (2,3%) – oraşele şi târgurile, 13 (1,1%) – schiturile[30], 10 (0,8%) – poştele şi nouă (0,8%) – luzile[31].

Cel mai mare număr de aşezări erau înregistrate în ţinutul Orhei – 270, sau 36,5% din numărul total de aşezări săteşti ţărăneşti şi răzeşeşti din Basarabia. Ţinutului Orhei îi revenea un loc aparte şi după numărul satelor răzeşeşti – 106, ceea ce constituia 57,3% din numărul total de aşezări răzeşeşti din Basarabia, după care urma ţinutul Iaşi cu 36 (19,5%) de sate, Soroca – cu 22 (11,9%), Hotin – cu 16 (8,6%), Codru – cu trei (1,6%) şi ţinutul Bender cu două (1,1%) sate de mazili.

Este semnificativă compartimentarea satelor ţărăneşti după ţinuturi: 164 (22,2%) de sate ţărăneşti erau localizate în ţinutul Orhei, 151 (20,4%) – în ţinutul Hotin, 133 (18%) – în ţinutul Soroca şi 109 (14,7%) – în ţinutul Iaşi. Ţinuturilor Bender, Codru, Ismail şi Greceni le reveneau doar 182 (24,6%) din toate aşezările ţărăneşti.

Prezintă interes şi localizarea totală a aşezărilor rurale şi urbane pe ţinuturi: 326 (27,7%) de aşezări erau localizate în ţinutul Orhei, 221 (18,7%) – în ţinutul Hotin, 189 (16%) – în ţinutul Soroca, 172 (14,6%) – în ţinutul Iaşi, 123 (10,4%) – în ţinutul Bender, 56 (4,7%) – în ţinutul Codru şi 40 (3,4%) – în ţinutul Greceni.

Regretatul istoric Valeriu Mutruc, analizând aceeaşi statistică de la 1817, atestă în Basarabia 1056 de proprietăţi sau moşii (1087 de sate), repartizate între proprietarii laici, proprietarii ecleziastici, răzeşi şi domeniile statului. Ţinuturile cu cea mai mare densitate a moşiilor sunt cele din nordul şi centrul Basarabiei – Orhei (31%), urmat de ţinuturile Hotin (19%), Soroca (17%) şi Iaşi (17%). Tot aici sunt concentrate şi cele mai multe proprietăţi funciare laice, funciare ecleziastice şi răzeşeşti, în ţinuturile din sud – Bender şi Ismail – fiind situate satele ţăranilor de pe domeniile statului şi ale coloniştilor. Proprietarii funciari laici stăpâneau mai mult de jumătate din numărul total de proprietăţi (57%), după care urmau răzeşii, cu 14%, proprietarii funciari ecleziastici, cu 13%, şi statul, cu 10% (Mutruc 2003, 122).

Datele *Tabelului 2* şi afirmaţiile istoricului Valeriu Mutruc permit să explicăm destul de convingător ponderea numărului populaţiei compartimentată pe categorii sociale şi a proprietăţii funciare din ţinuturile Basarabiei în această perioadă de timp.

Un interes deosebit prezintă analiza structurii sociale şi dinamicii populaţiei Basarabiei conform recensământului populaţiei din 1817, sistematizate în *Tabelul 3*. Analiza acestor date ne va permite să stabilim locul şi ponderea fiecărui ţinut în comparaţie cu celelalte ţinuturi ale Basarabiei în această perioadă de timp.

Datele *Tabelului 3* atestă că în Basarabia erau înregistrate 1040 de localităţi populate, inclusiv: 311 (29,9%) – în ţinutul Orhei (cu cele mai multe localităţi şi cu cea mai mare densitate a populaţiei), 187 (18%) – în ţinutul Soroca, 174 (16,7%) – în ţinutul Hotin, 169 (16,3%) – în ţinutul Iaşi, 55 (5,3%) – în ţinutul Codru, 50 (4,8%) – în ţinutul Ismail şi 40 (3,8%) – în ţinutul Greceni.

Din punctul de vedere al structurii sociale, la 1817 în Basarabia erau înregistrate 92946 gospodării, inclusiv: 3468 (3%) – ce aparţineau slujitorilor bisericeşti, 2370 (0,4%) – mazililor, 230 (0,1%) – ruptaşilor, 2527 (2,7%) – negustorilor, inclusiv: 201 (0,2%) – negustorilor creştini şi 2326 (2,5%) – negustorilor evrei, 82551 (88,8%) – ţăranilor birnici şi 992 (1,1%) – scutelnicilor, iertaţilor şi altor categorii.

[28] ***Slobozie*** – sat întemeiat pe un loc pustiu sau refăcut după ce acesta este părăsit de către locuitori, care se bucură de anumite privilegii – scutire de bir sau prestaţii (Breban 1992, 958). Scutirea se acorda pe un termen de 2-3 ani. După alte surse – slobozii se numeau satele formate prin colonizări cu învoirea proprietarului (Porucic 1933, 420). *Slobozii* mai erau numite satele, unde oricine putea să se aşeze, mai ales liuzii (străinii) şi lăturalnicii (locuitorii vremelnici) (Porciuc 1930, 125).

[29] ***Odaie*** – aşezare improvizată în câmp, munţi sau în păduri, pentru adăpostul vitelor în perioada păşunatului. Cu timpul, termenul *odaie* a căpătat o anumită stabilitate, constituind puncte permanente de gospodărire a turmelor de oi sau a cirezilor de vite (Instituţii 1988, 338). După alte surse – aşezare gospodărească izolată de sat, fermă mică, târlă de vite sau gospodărie organizată pe câmp departe de sat (Porciuc 1930, 319).

[30] ***Schit*** (metoh) – în limba română a avut două sensuri: ***1.*** mănăstire mică, dependentă de una mai mare. În acest sens metoh este sinonim cu schit, cu adaosul că schit mai înseamnă uneori şi retragere în sihăstrie; ***2.*** în limbajul bisericii ortodoxe, metoh are şi sensul de „proprietate sub directa administraţie a mănăstirii"; în acest caz, metoh putea servi ca loc de adăpost pentru călugări sau ca punct de desfacere a produselor unei mănăstiri (Instituţii 1988, 294-295).

[31] ***Liuzi*** *(liude, liudi)* – termen intrat în limba română prin intermediul slav; a circulat documentar din secolul al XVIII-lea, cu două sensuri: ***1.*** oameni în general, oameni de rând; ***2.*** unitate impozabilă individuală sau colectivă. În 1808, în Moldova o liudă era alcătuită din 3, 5 sau 8 familii. În cazul familiilor sărace, o liudă putea constitui până la 10 familii (Tomuleţ 2014, 367). Cu acest termen figurează şi aşezările formate de oamenii veniţi nepoftiţi, cărora li s-a dat voie de aşezare pe pământ cam fără foia proprietarului (Porucic 1933, 420).

Tabelul 3

Structura socială și dinamica populației din Basarabia, conform recensământului populației Basarabiei din anul 1817*

Denumirea ținuturilor	Numărul de localități	Slujitori bisericești								Mazili		Ruptași		Rupta de vistierie		Negustori						Țărani birnici			Scutelnici, iertați, bătrâni	Numărul total de gospodării			
		Preoți	Văduvele lor	Diaconi	Văduvele lor	Dascăli	Văduvele lor	Paracliseri	Văduvele lor	Gospodari	Văduvele lor	Gospodari	Văduvele lor	Gospodari	Văduvele lor	Creștini			Evrei			Gospodari	Văduvele lor	Burlaci		Gospodării bărbătești	Gospodării femeiești	Numărul total	Raportul, în %
																Gospodari	Văduvele lor	Burlaci	Gospodari	Văduvele lor	Burlaci								
Hotin	174	240	46	2	-	201	7	155	2	76	6	10	1	-	-	36	1	11	978	-	-	15655	1763	2878	612	20854	1825	22679	24,4
Soroca	187	256	26	43	3	174	2	131	-	169	25	99	5	21	-	69	-	-	790	33	19	10387	759	2592	-	14740	853	15593	16,8
Iași	169	180	28	36	-	112	-	101	-	446	18	72	1	-	-	84	-	-	395	-	-	8673	223	827	-	10926	270	11196	12,1
Orhei	311	462	18	109	9	326	-	289	1	1284	102	484	28	196	13	-	-	-	111	-	-	18616	1118	2364	380	24556	1366	25922	27,9
Bender	54	56	5	8	-	43	-	37	1	120	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3423	130	1059	-	4907	137	5044	5,4
Codru	55	88	9	14	2	40	1	48	-	40	6	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4797	238	628	-	5555	252	5807	6,2
Ismail	50	30	3	1	-	29	-	20	-	73	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3302	181	810	-	4268	213	4481	4,8
Greceni	40	32	2	4	1	16	2	17	2	3	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1871	99	158	-	2118	106	2224	2,4
Numărul total	**1040**	**1344**	**137**	**217**	**15**	**941**	**12**	**798**	**6**	**2211**	**159**	**682**	**35**	**217**	**13**	**189**	**1**	**11**	**2274**	**33**	**19**	**66724**	**4511**	**11316**	**992**	**87924**	**5022**	**92946**	**100,0**
Raportul, în %	-	**3,7**								**2,6**		**0,8**		**0,2**		**0,2**			**2,5**			**88,8**			**1,1**	**94,6**	**5,4**	**100,0**	-

*Халиппа 1907, 230.

Din numărul total de 92946 de gospodării, 25922 (27,9%) reveneau ţinutului Orhei, 22679 (24,4%) – ţinutului Hotin, 15593 (16,8%) – ţinutului Soroca, 11196 (12,1%) – ţinutului Iaşi, 5807 (6,2%) – ţinutului Codru, 5044 (5,4%) – ţinutului Bender, 4481 (4,8%) – ţinutului Ismail şi 2224 (2,4%) – ţinutului Greceni.

Şi mai semnificativă este repartizarea categoriilor sociale în diferite ţinuturi ale Basarabiei. Din numărul total de 3470 slujitori bisericeşti, 1214 (35%) erau localizaţi în ţinutul Orhei, 653 (18,8%) – în ţinutul Hotin, 635 (18,3%) – în ţinutul Soroca, 457 (15,9%) – în ţinutul Iaşi, 202 (5,8%) – în ţinutul Codru, 150 (4,3%) – în ţinutul Bender, 83 (2,3%) – în ţinutul Ismail şi 76 (2,3%) – în ţinutul Greceni.

Din numărul total de 2370 de mazili, 1386 (58,5%) erau localizaţi în ţinutul Orhei, 464 (19,6%) – în ţinutul Iaşi, 194 (8,2%) – în ţinutul Soroca, 82 (3,5%) – în ţinutul Hotin, 121 (5,1%) – în ţinutul Bender, 74 (3,1%) – în ţinutul Ismail, 46 (1,9%) – în ţinutul Codru şi trei (0,1%) – în ţinutul Greceni.

Cât priveşte numărul ruptaşilor, din numărul total de 717 de gospodării, 512 (71,4%) erau localizaţi în ţinutul Orhei, 104 (14,5%) – în ţinutul Soroca, 73 (10,2%) – în ţinutul Iaşi, 11 (1,5%) – în ţinutul Hotin, şapte (0,9%) – în ţinutul Codru, şase (0,8%) – în ţinutul Bender şi patru (0,6%) – în ţinutul Greceni. Ţinutului Hotin revenindu-i locul patru după numărul ruptaşilor.

Rupta de vistieria erau localizaţi doar în două ţinuturi: 2091 (90,9%) – în ţinutul Orhei şi 212 (9,1%) – în ţinutul Soroca.

Negustorii de credinţă creştin-ortodoxă erau localizaţi în trei ţinuturi: 84 (41,8%) – în ţinutul Iaşi, 69 (34,3%) – în ţinutul Soroca şi 48 (23,9%) – în ţinutul Hotin.

Negustorii evrei erau localizaţi în patru ţinuturi: 978 (42%) – în ţinutul Hotin, 842 (36,2%) – în ţinutul Soroca şi 395 (17%) – în ţinutul Iaşi şi 111 (4,8%) – în ţinutul Orhei. Dar aceste date nu reflectă adecvat numărul negustorilor din Basarabia din simplul considerent că ele nu conţin informaţii despre numărul negustorilor din oraşul Chişinău şi din oraşele-porturi Ismail, Reni şi Chilia, dar şi unele târguri. Prezenţa negustorilor în oraşele Basarabiei este atestată de mai multe izvoare de arhivă. Spre exemplu, conform datelor statistice ce reflectă componenţa etnică a locuitorilor oraşului Chilia şi a ocupaţiilor lor de bază la 1814, în acest oraş era încadrat un număr considerabil de negustori (Tabelul 4).

Conform acestor date, din 806 familii (1593 de locuitori) ai oraşului, 87 (10,8%) se ocupau cu comerţul, inclusiv: 42 (48,3%) familii de moldoveni, 18 (20,7%) familii de ruşi, 10 (11,5%) familii de greci, şapte (0,8) familii de ţigani. Dacă în această sumă i-am include şi pe cei 10 cârciumari, care într-un fel tot erau negustori, numărul acestei categorii sociale ar fi şi mai mare.

Este destul de impunător numărul negustorilor, în special al celor alogeni – armeni, greci, evrei, bulgari, precum şi al celor veniţi din guberniile interne ruse în oraşul Ismail. Datele privind repartizarea prăvăliilor în oraşul Ismail conform grupurilor etnice sunt sistematizate în *Tabelul 5*.

Datele *Tabelului 5* relevă că armenilor, evreilor, grecilor şi bulgarilor, care constituiau un număr de doar 1084 (13,9%) locuitori, le revenea 144 de prăvălii (61,3%) din numărul total de 186, velicoruşilor în număr de 1722 (22,1%) – 33 (17,7%), moldovenilor în număr de 1726 (22,2%) – 27 (14,5%) şi ucrainenilor în număr de 325 (41,8%) – doar 12 prăvălii (6,5%). Prin urmare, în timpul efectuării recensământului de la 1817 aceşti negustori nu puteau să nu existe şi prin urmare nu puteau fi omişi.

Despre preponderenţa alogenilor în comerţul Basarabiei pe parcursul secolului al XIX-lea scrie Dumitru C. Moruzi: „Chiar sub domnia moldovenească nu au fost tocmai numeroşi negustorii, pentru că românul e mai degrabă atras spre plugărie, decât spre negustorie. Apoi Basarabia fiind vecină cu Polonia, chiar de pe atuncea ovreii polonezi erau mai numeroşi acolo decât în restul ţării. Mutându-se la Prut graniţa de la Nistru, e natural că, nemaigăsind nicio piedică, ovreii năvăliră mai numeroşi în Basarabia. Peste ei veniră „caţapii”[32],

[32] Există două versiuni cu referire la denumirea de ***caţap***. Prima vine de la expresia ucraineană *„как цап”* (ca ţapul) legată de obiceiul ruşilor de a purta bărbi lungi. A doua, că ar veni de la cuvântul arab casab *(qassab)* – măcelar. Se spune că denumirea de „măcelar” le-a fost dată ruşilor în timpul cuceririi Kazanului (1552) (azi capitala Tatarstanului) când aceştia le-au promis tătarilor că dacă se vor preda fără luptă o să le cruţe viaţa. Însă când aceştia au depus armele şi au deschis porţile, oştenii lui Ivan cel Groaznic i-au măcelărit pe toţi. În limba rusă, cuvântul „caţap” a fost utilizat pe scară largă ca o poreclă jignitoare dată de către credincioşii de rit vechi şi rascolnici, celor ce au rămas în „biserica lui Antihrist”, adică celor care au acceptat reforma patriarhului Bisericii Ruse Nicon. Astfel cuvântul „caţap” a pătruns în limba ucraineană şi imediat a fost asociat cu cel de „velicorus” (Imaginea 2014).

Tabelul 4

Componenţa etnică a locuitorilor oraşului Chilia (de sex masculin) şi a ocupaţiilor lor de bază la 1814*

Ocupaţia de bază	Apartenenţa etnică								Numărul total de familii	Raportul, în %	Numărul total de locuitori	Raportul, în %
	Moldoveni	Ucraineni	Lipoveni**	Ruşi	Evrei	Bulgari	Greci	Ţigani				
Agricultori	109	161	13	-	-	9	-	-	292	36,2	618	38,8
Salariaţi	52	93	94	-	-	-	-	-	239	29,7	435	27,3
Negustori	42	5	-	18	3	7	10	2	87	10,8	158	9,9
Pescari	14	-	41	-	-	-	-	-	55	6,8	140	8,8
Căruţaşi	3	48	-	14	-	-	-	-	65	8,1	75	4,7
Croitori	4	2	2	-	5	-	-	-	13	1,6	23	1,4
Lemnari	2	4	5	-	-	-	-	-	11	1,4	21	1,3
Morari	-	-	2	-	-	-	-	-	2	0,2	5	0,3
Argintari	2	-	-	-	-	-	-	-	2	0,2	2	0,1
Cizmari	4	2	-	-	-	-	-	-	6	0,7	19	1,2
Fierari	-	-	-	-	-	-	-	3	3	0,4	19	1,2
Cârciumari	-	-	-	-	10	-	-	-	10	1,3	20	1,3
Alte ocupaţii	11	7	3	-	-	-	-	-	21	2,6	58	3,7
Numărul total de familii	**243**	**322**	**160**	**32**	**18**	**16**	**10**	**5**	**806**	**100,0**	-	-
Raportul, în %	**30,1**	**40,0**	**19,9**	**4,0**	**2,2**	**2,0**	**1,2**	**0,6**	**100,0**	-	-	-
Numărul total de locuitori* **	**610**	**464**	**350**	**34**	**36**	**38**	**28**	**12**	**1593**	-	**1593**	**100,0**
Raportul, în %	**38,3**	**29,1**	**22,0**	**2,1**	**2,3**	**2,4**	**1,8**	**0,8**	**100,0**	-	-	-

* ANRM, F. 5, inv. 3, d. 474, f. 78-109 verso, 111 verso-112.
** ***Lipoveni*** – sectanţi sau credincioşi ruşi de rit vechi ce locuiau parţial în afara hotarelor Rusiei.
*** În numărul total al populaţiei n-au fost incluşi şapte dvoreni şi 14 slujitori ai cultului.

Tabelul 5

Categoriile de populaţie şi numărul de prăvălii comerciale în oraşul Ismail în 1817*

Categoriile de populaţie	Numărul total		Raportul, în %		Cota prăvăliilor conform apartenenţei etnice, în %
	Populaţie	Prăvălii	Populaţie	Prăvălii	
Armeni	272	37	3,5	19,9	13,6
Evrei	173	21	2,2	11,3	12,1
Greci	131	12	1,7	6,5	9,2
Bulgari	508	44	6,5	23,6	8,7
Velicoruşi	1722	33	22,1	17,7	1,9
Moldoveni	1726	27	22,2	14,5	1,6
Ucraineni	3251	12	41,8	6,5	0,4
Numărul total	**7783**	**186****	**100,0**	**100,0**	**2,4**

* ANRM, F. 5, inv. 2, d. 495, f. 14 verso, 54, 88, 96 verso, 142 verso, 238 verso, 244 verso, 245.
** Celelalte 11 prăvălii aparţineau altor categorii de negustori.

adică negustorii muscali, astfel încât târgoveţii moldoveni fură copleşiţi de aceste două elemente şi nu mai putură lupta" (Moruzi 2014, 437).

În 1820 în orăşelul Tucicov şi cetatea Ismail se ocupau cu comerţul 242 de persoane, inclusiv: 28 nobili, 10 mici-burghezi moldoveni, 42 ruşi, 10 bulgari, şase ucraineni, şapte armeni, 74 feţe bisericeşti şi 65 evrei (Мунтян 1971, 293). În acelaşi an din numărul total de 86 de persoane care au depus cereri pentru dreptul de a vinde carne de vită la Chişinău 48 erau evrei, 32 bulgari şi şase moldoveni[33]. Prin urmare, deşi aceste date depăşesc limita perioadei cercetate, ele atestă prezenţa negustorilor până şi după data perfectării recensământului populaţiei de la 1817.

Şi în cele din urmă, din numărul total de 82551 de ţărani birnici 22098 (26,8%) erau localizaţi în ţinutul Orhei, 20296 (24,6%) – în ţinutul Hotin, 13738 (16,6%) – în ţinutul Soroca, 9723 (11,8%) – în ţinutul Iaşi, 5663 (6,9%) – în ţinutul Codru, 4612 (5,6%) – în ţinutul Bender, 4293 (5,2%) – în ţinutul Ismail şi 2128 (2,6%) – în ţinutul Greceni.

Cât priveşte scutelnicii şi iertaţii, aceştia erau înregistraţi doar în ţinuturile Hotin (612 persoane sex masculin – 61,7%) şi Orhei (381 persoane sex masculin – 38,3%).

Date analizate supra ne permit să stabilim locul şi ponderea stărilor sociale şi dinamica populaţiei în fiecare ţinut în parte, exemplu servindu-ne, în acest caz, ţinutul Hotin, date sistematizate în *Tabelul 6*.

Datele *Tabelului 6* atestă că în ţinutul Hotin erau înregistrate 174 de localităţi populate, inclusiv: câte 25 (14,4%) – în ocoalele Ciugur şi Ghilavăţul, 22 (12,6%) – în ocolul Nistrul de Jos, câte 21 (12,4%) – în ocoalele Mijlociu şi Raşcov, câte 20 (11,5%) – în ocoalele Nistrul de Sus şi Prutul de Jos şi 18 (10,3%) localităţi – în ocolul Prutul de Sus. În ţinutul Hotin mai erau amplasate un centru ţinutal, vechiul oraş Hotin (pentru care lipsesc date) şi târgurile Briceni şi Lipcani.

Din punctul de vedere al structurii sociale, la 1817 în ţinutul Hotin erau înregistrate 21701 gospodării, inclusiv: 653 (3%) – ce aparţineau slujitorilor bisericeşti, 81 (0,4%) – mazililor, 10 (0,1%) – ruptaşilor, 47 (0,2%) – negustorilor, inclusiv: 10 (0,1%) – negustorilor creştini şi 37 (0,2%) – negustorilor evrei, 20296 (93,5%) – ţăranilor birnici şi 612 (2,8%) – iertaţilor.

[33] ANRM, F. 75, inv. 1, d. 101, f. 43-44 verso.

Din numărul total de 21701 de gospodării, 3609 (16,6%) reveneau ocolului Raşcov, 2927 (13,4%) – ocolului Ghilavăţul, 2914 (13,4) – ocolului Nistrul de Jos, 2700 (12,4%) – ocolului Prutul de Sus, 2554 (11,8%) – ocolului Nistrul de Sus, 2553 (11,8%) – ocolului Mijlociu , 2119 (9,8%) – ocolului Prutul de Jos, 2002 (9,2%) – ocolului Ciuhur, 182 (0,8%) – târgului Briceni şi 121 (0,6%) – târgului Lipcani.

Datele analizate supra ne permit să concluzionăm că la 1817 după numărul gospodăriilor cel mai dens era populat ocolul Raşcov, deşi avea doar 21 de localităţi, urmat de ocoalele Ghilavăţul, dar care avea 25 de localităţi, şi Nistrul de Jos, cu un număr de 22 de localităţi. Cele mai puţine gospodării aveau ocoalele Ciugur, deşi avea 25 de localităţi, şi Prutul de Jos cu 20 de gospodării.

Destul de semnificativă este repartizarea categoriilor sociale în diferite ocoale ale ţinutului Hotin.

Din numărul total de 653 de gospodării ale slujitorilor bisericeşti 90 (13,8%) erau localizate în ocolul Nistrul de Jos, 88 (13,5%) – în ocolul Ghilavăţul, 78 (13,3%) – în ocolul Raşcov, 91 (12,4%) – în ocolul Prutul de Sus, 77 (11,8%) – în ocolul Mijlociu, 76 (11,6%) – în ocolul Prutul de Jos, 73 (11,2%) – în ocolul Nistrul de Sus şi 73 (11,2%) – în ocolul Ciugur. Târgurile Briceni şi Lipcani aveau câte patru (0,6%) gospodării de slujitori bisericeşti.

Gospodăriile de mazili erau repartizate în următoarele ocoale: din numărul total de 82 de gospodării, 28 (34,1%) erau localizate în ocolul Mijlociu, 13 (15,9%) – în ocolul Ghilavăţul, 12 (14,6%) – în ocolul Prutul de Jos, 11 (13,4%) – în ocolul Ciugur, 10 (12,2%) – în ocolul Nistrul de Sus, patru (4,9%) – în târgul Briceni, două (2,4%) – în ocolul Nistrul de Jos şi câte o gospodărie (1,2%) în ocoalele Prutul de Sus şi Raşcov. Numărul mazililor în ţinutul Hotin era redus comparativ cu numărul gospodăriilor faţă de alte ţinuturi din Basarabia.

Numărul gospodăriilor de ruptaşi în ţinut era şi mai mic. Din numărul total de 10 gospodării trei (30%) erau localizate în ocolul Mijlociu, câte două (20%) – în ocoalele Nistrul de Sus, Ciugur şi Prutul de Jos şi o gospodărie (10%) – în ocolul Prutul de Sus. În celelalte ocoale şi târguri gospodării de ruptaşi lipseau.

Recensământul din 1817 nu înregistrează în ţinutul Hotin gospodării ce aparţineau ruptei de vistieria.

Tabelul 6

Structura socială și dinamica populației din ținutul Hotin, conform recensământului populației Basarabiei din anul 1817*

Denumirea ocoalelor**	Numărul de localități	Slujitori bisericești							Mazili		Ruptași	Negustori					Țărani birnici			Iertați	În total gospodării			
		Preoți	Văduvele lor	Diaconi	Paracliseri	Văduvele lor	Ponomari	Văduvele lor	Gospodari	Văduvele lor	Gospodari	Creștini			Evrei		Gospodari***	Văduvele lor	Burlaci		Gospodării bărbătești	Gospodării femeiești	Numărul total	Raportul, în %
												Gospodari	Văduvele lor	Burlaci	Gospodari	Burlaci								
Nistrul de Sus	20	23	7	1	24	-	18	-	10	-	-	-	-	-	-	-	1933	168	303	67	2379	175	2554	11,8
Nistrul de Jos	22	34	7	-	28	-	21	-	2	-	2	-	-	-	-	-	2266	191	270	93	2716	198	2914	13,4
Ciugur	25	26	4	-	22	1	19	1	9	2	2	-	-	-	-	-	1447	163	249	57	1831	171	2002	9,2
Mijlociu	21	31	3	1	22	-	20	-	25	3	3	-	-	-	-	-	1815	240	315	75	2307	246	2553	11,8
Prutul de Jos	20	29	5	-	23	1	18	-	12	-	2	-	-	-	-	-	1478	139	379	33	1974	145	2119	9,8
Prutul de Sus	18	29	10	-	25	-	17	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1934	222	400	61	2468	232	2700	12,4
Ghilavățul	25	32	7	-	25	1	22	1	12	1	-	-	-	-	-	-	2023	262	469	73	2656	271	2927	13,4
Rașcov	21	32	3	-	30	4	18	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2589	344	467	140	3277	332	3609	16,6
Târgul Briceni	1	2	-	-	1	-	1	-	4	-	-	1	7	1	24	11	86	20	14	10	161	21	182	0,8
Târgul Lipcani	1	2	-	-	1	-	1	-	-	-		-	2	-	2	-	84	14	12	3	107	14	121	0,6
Numărul total	**174**	**240**	**46**	**2**	**201**	**7**	**155**	**2**	**76**	**6**	**10**	**1**	**9**	**1**	**26**	**11**	**15655**	**1763**	**2878**	**612**	**19876**	**1825**	**21701**	**100,0**
Raportul, în %	**-**	**3,0**							**0,4**		**0,1**	**0,1**			**0,2**		**93,5**			**2,8**	**91,6**	**8,4**	**100,0**	**-**

*Халиппа 1907, 54.

** Târgul Briceni – localizat în ocolul Ciugur, târgul Lipcani – în ocolul Prutul de Joc.

*** În numărul total de gospodării de țărani birnici urmează de a include și 978 de dospodării ce aparțineau evreilor.

Statistica recensământului din 1817 nu înregistrează gospodării de negustori în ţinutul Hotin. Acestea erau atestate doar în cele două târguri: nouă (81,8%) negustori de credinţă creştin ortodoxă în Briceni şi doi (18,2%) – în Lipcani; 35 (94,5%) negustori evrei – în Briceni şi doi (5,4%) – în Lipcani. Dar aceste date nu sunt veridice din considerentul că statistica de la 1820, pentru ţinutul Hotin[34], atestă câte una sau câteva familii de evrei aproape în fiecare sat, care se ocupau, în fond, cu negoţul şi meşteşugul.

Cercetătorii care au studiat situaţia social-economică a diferitor judeţe ale Basarabiei, scriu despre judeţul Hotin ca unul din cele mai bogate în grâne, iar legăturile comode pe râul Nistru cu portul-franc Odesa îl putea transforma într-un centru important în comerţul cu cereale. Pe de altă parte, vecinătatea cu Austria influenţa benefic comerţul cu cai şi vite cornute, care erau duse din Basarabia prin vama de la Noua Suliţa în număr destul de mare. Dar în pofida acestor împrejurări comerţul şi industria în acest oraş sunt departe de a corespunde situaţiei geografice a localităţii, excepţie făcând doar comerţ cu material forestier, pe când comerţul orăşenesc în ansamblu este neesenţial. Autorii constată că Hotinul, fiind în vecinătate cu oraşul Kameneţ-Podolski, serveşte ca punct de contrabandă cu mărfuri manufacturiere şi ceaiuri străine, care prejudiciază mult comerţul şi vistieria statului (Экономическое 1863, 27-28).

În ţinutul Soroca gospodăriile de mazili erau repartizate în următoarele ocoale: din numărul total de 169 de gospodării şi 25 de gospodării ce aparţineau văduvilor, 36 (18,6%) erau localizate în ocolul Nistru de Sus, 34 (17,5,9%) – în ocolul Câmpu de Jos, 34 (17,5%) – în ocolul de Mijloc, 28 (14,4%) – în ocolul Nistrul de Jos, 27 (13,9%) – în ocolul Câmpu de Sus, 18 (9,4%) – în ocolul Răut, şapte (3,6%) – în ocolul peste Răut şi 10 (5,2%) – în târgurile Movilău, Soroca, Bălţi şi Raşcov (Халиппа 1907, 84).

Numărul gospodăriilor de ruptaşi în ţinutul Soroca era şi mai mic. Din numărul total de 104 gospodării, 22 (21,2%) erau localizate în ocolul Câmpul de Jos, 17 (16,3%) – în ocolul Câmpul de Sus, 17 (16,3%) – în ocolul Răut, 11 (10,6%) – în ocolul Nistru de Sus, nouă (8,7%) – în ocolul Nistrul de Jos, şase (5,8%) – în ocolul de Mijloc, două (1,9%) – în ocolul peste Răut şi 20 (19,2%) – în târgurile Soroca, Bălţi şi Raşcov (Халиппа 1907, 84).

[34] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 398, p. I-III, f. 1 verso-522.

Nici în ţinutul Soroca, recensământul din 1817 nu a înregistrat gospodării ce aparţineau ruptei de vistieria.

Cel mai mare număr de mazili şi ruptaşi (Halippa îi numeşte *odnodvorţi*) erau înregistraţi în ţinutul Orhei, cel mai mare după teritoriu şi densitate a populaţiei. Din punctul de vedere al structurii sociale, la 1817 în ţinutul Orhei erau înregistrate 25922 gospodării, inclusiv: 1214 (4,7%) – ce aparţineau slujitorilor bisericeşti, 1386 (5,3%) – mazililor, 512 (2%) – ruptaşilor, 209 (0,8%) – ruptei de cămara, 111 (0,4%) – negustorilor evrei, 20037 (77,3%) (n-au fost incluşi 2364 burlaci) – ţăranilor birnici şi 380 (1,5%) – iertaţilor, postelnicilor, staroşti ai bisericilor şi scutelnicilor (Халиппа 1907, 173).

Din 1386 de gospodării de mazili (1284 gospodării şi 102 ce aparţineau văduvilor) 494 (35,6%) reveneau ocoalelor Cula şi Măetinele, 254 (18,3%) – ocoalelor Bucovăţ, Bâcului şi Ichel, 190 (7,9%) – ocolului Câmpu, 120 (8,7%) – ocolului Botna, 66 (4,8%) – ocolului Nistrul de Sus, 74 (5,3%) – ocolului Răutul de Sus, 32 (2,3%) – ocolului Răutul de Jos, 29 (2,1%) – ocolului Nistrul de Jos, 27 (1,9%) – ocolului Cogâlnic (Халиппа 1907, 173).

Cât priveşte gospodăriile ruptaşilor, din 512 gospodării (482 gospodării şi 28 ce aparţineau văduvilor) 188 (36,7%) reveneau ocoalelor Cula şi Măetinele, 134 (26,2%) – ocoalelor Bucovăţ, Bâcului şi Ichel, 59 (11,5%) – ocolului Câmpu, 31 (6,1%) – ocolului Botna, 33 (6,4%) – ocolului Nistrul de Sus, 29 (5,7%) – ocolului Răutul de Sus, 14 (2,7%) – ocolului Răutul de Jos, 16 (3,1%) – ocolului Nistrul de Jos, opt (1,6%) – ocolului Cogâlnic (Халиппа 1907, 173).

Este important faptul că recensământul din 1817 înregistrează în ţinutul Orhei şi 209 gospodării ale ruptei de vistieria: 77 (36,8%) – în ocolul Câmpu, 43 (20,6%) – în ocolul Nistrul de Sus, 38 (18,2%) – în ocolul Răutul de Sus şi 26 (12,4%) – în ocolul Nistrul de Jos (Халиппа 1907, 173).

Însă datele recensământului nu pot fi considerate absolut veridice. Istoricul L.T. Boga, nota că, recensământul nu este întru totul real, înregistrându-se cazuri de eschivare. Spre exemplu, ispravnicul ţinutului Orhei scria cu prilejul acestui recensământ: „Mulţi din săteni, văzând această scriere, înspăimântându-se, au început a fugi de prin sate şi a se dosi" (Boga 1822, 25). Şi istoricul Ya.S. Grosul scria în această privinţă că „acest recensământ a fost alcătuit de funcţionari şi preoţi locali, câte-

odată cu puțină știință de carte, din care considerent el nu poate pretinde de a fi veridic" (Гросул 1956, 47). În pofida acestui fapt cercetătorul V.M. Kabuzan, un bun cunoscător și specialist în problemele de demografie, consideră că, indiferent de lacunele depistate, acest recensământ „...conține informații mult mai veridice despre numărul familiilor, raportate pe stări sociale, deși fără datele pe cap de locuitor, comparativ cu catagrafiile anterioare" (Кабузан 1974, 30).

Caracterizând recensământul populației de la 1817, A.A. Skalkovski constată că teritoriul Basarabiei, la momentul perfectării recensământului, dispunea de mai mult de 2 milioane desetine de pământ, iar în cele șapte ținuturi (Orhei, Hotin, Soroca, Iași, Bender, Greceni și Ismail) erau înregistrate 98526 familii sau 491679 persoane de ambele sexe, inclusiv: 250879 de sex masculin și 240800 de sex feminin (Скальковский 1846, 433). A.A. Skalkovski constată că deja în mai 1823, numit în funcția de guvernator general al Novorosiei și rezident plenipotențiar al Basarabiei, M.S. Voronțov, a găsit în regiune mai mult de 550000 de locuitori, care s-au obișnuit deja cu administrația imperială rusă și un comerț destul de activ prin porturile Ismail și Reni, iar la hotarul terestru – cu Austria și Moldova (Скальковский 1846, 437-438).

Concluzii

Analiza documentelor inedite de arhivă și a celor publicate pe permit să concluzionăm că la momentul anexării Basarabiei la Imperiul Rus, instituțiile imperiale ruse nu dispuneau de informații concrete și veridice cu privire la numărul populației din provincia nou-anexată. Lipsa datelor statistice pentru întreaga provincie constituia o problemă și pentru administrația regională, care din diverse interese/motive avea nevoie de asemenea date și informa despre aceasta autoritățile imperiale. Efectuarea unui recensământ al populației era dificilă, întrucât organizarea lui, imediat după încorporarea în imperiu, putea să sperie locuitorii, bănuind că după aceasta se va introduce recrutarea sau vor fi impuși unor dări și prestații de care, până în 1817, au fost scutiți.

Efectuarea unui recensământ al populației a fost posibilă abia în 1816-1817, când în Basarabia au fost întreprinse măsuri concrete în vederea instituirii administrației provizorii, când au fost create primele instituții administrative și polițienești și operate anumite schimbări în sistemul administrativ-teritorial și cel sanitaro-vamal. În plus, populația a cunoscut noul regim de dominație, s-a redus parțial exodul populației din provincie în Moldova de peste Prut, iar administrația imperială a putut să adune, pentru început, primele informații despre noua provincie anexată.

Integral, recensământul este publicat în rusește în 1907 de istoricul I.N. Halippa, secretar al Comisiei Științifice Guberniale a Arhivelor din Basarabia. Ulterior, în 1920, recensământul este reprodus într-o formă mai laconică, doar pentru ținutul Hotin, de scriitorul, etnologul și folcloristul român Tudor Pamfile, în 1929 – de profesorul de teologie și istoricul Constantin N. Tomescu și în 1933 – sistematizat de ilustrul geolog și arheolog T. Porucic.

Extrasul recensământului conținea informații concrete despre denumirea ocoalelor și localităților; situația economică a satelor conform categoriei: *a)* – stare bună, *b)* – stare mijlocie (satisfăcătoare), *c)* – stare neîndestulătoare (nesatisfăcătoare); statistica tagmei bisericești: preoți și văduvele lor, diaconi și văduvele lor, dieci și văduvele lor, dascăli și văduvele lor, paracliseri și văduvele lor; mazili și văduvele lor; ruptași și văduvele lor; statistica stărilor sociale inferioare: țărani (gospodarii sau „birnicii gospodari") și văduvele lor, burlacii și argații, iertații sau scutelnicii (aici au fost mai fost trecuți „slugile și vătavii, morarii, prisăcarii, lisnicii, păstorii și slugile din gospodăriile stăpânilor de moșii"); numărul totalul al gospodăriilor bărbătești; numărul totalul al gospodăriilor femeiești (văduvelor) și informații suplimentare (dar care nu totdeauna au fost completate) – cui aparținea moșia satului (numele proprietarului moșiei), suprafața ei în fălci după cum era folosită – fânaț, loc de arat, imaș, apărătură și în cele din urmă – acareturile aducătoare de folos; mai găsim pe alocuri seliști vechi, ulterior inexistente și uitate, precum și distanța în verste între satele vecine.

Statistica de la 1817 atestă că din numărul total de 92946 de gospodării mazililor le reveneau 2370 (2,5%) de gospodării, ruptașilor – 717 (0,8%) și rupta de vistieria și rupta de cămara – 230 (0,2%) de gospodării. Cele mai multe gospodării ale mazililor erau înregistrate în ținutul Orhei – 1386 (58,5%), urmat de ținuturile Iași – 464 (19,6%), Soroca – 194 (8,2%), Hotin – 82 (3,5%), Bender – 121 (5,1%), Ismail – 74 (3,1%), Codru – 46 (1,9) și Greceni – 3 (0,1%) gospodării. Și în cazul ruptașilor prevala ținutul Orhei: 512 (71,4%) – ruptași și 209 (90,9%) – rupta de cămara și rupta de vistierie.

Bibliografie

Agachi 2008: A. Agachi, Ţara Moldovei şi Ţara Românească sub ocupaţia militară rusă (1806-1812) (Chişinău 2008).

Basarabia 1926: Basarabia. Monografie, sub îngrijirea lui Ştefan Ciobanu (Chişinău 1926).

Boga 1922: L.T. Boga, Populaţia (etnografie şi statistică). S.N. (Chişinău 1922).

Breban 1992: V. Breban, Dicţionar general al limbii române, vol. II (Bucureşti 1992).

Cornea 2003: S. Cornea, Organizarea administrativă a Basarabiei (Cahul 2003).

Dicţionar 2005: Dicţionar de Istoria Românilor (Chişinău 2005).

Djuvara 1995: N. Djuvara, Între Orient şi Occident. Ţările române la începutul epocii moderne (1800-1848) (Bucureşti 1995).

Documente 1976: Documente turceşti privind istoria României, vol. I, 1455-1774 (Bucureşti 1976).

Donat, Papacostea 2015: I. Donat, Ş. Papacostea, Ţinuturile dintre Carpaţi şi Siret într-o descriere austriacă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (Brăila 2015).

Drăghici 1857: M. Drăghici, Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani. Până în zilele noastre, tom. II, partea a VII-a (Iaşi 1857).

Grosu 2005: N. Grosu, Opere alese. Chintesenţa sociologiei (Cluj-Napoca 2006).

Imaginea 2014: Imaginea rusului în folclorul şi literatura ucraineană – aspecte imagologice. https://trona2007.wordpress.com/ 2014/01/23/ imaginea-rusului-in-folclorul-si-literatura-ucraineana-aspecte-imagologice / vizitat: 9 septembrie 2016).

Instituţii 1988: Instituţii feudale din Ţările Române. Dicţionar. Coordonatori: O. Sachelarie, N. Stoicescu (Bucureşti 1988).

Marinescu 2012: F. Marinescu, Un basarabean înflăcărat. Scriitorul Dumitru C. Moruzi. Limba română XXII/5-6, 2012, 220-223.

Mihail 2010: N. Mihail, Revoluţie în Ţara Românească (1821-1848). O istorie culturală a evenimentului politic (Craiova 2010).

Mihail, Mihail 1993: P. Mihail, Z. Mihail, Acte în limba română tipărite în Basarabia. I. 1812-1830 (Bucureşti 1993).

Modernizare 2016: Modernizare socială şi instituţională în Principatele Române 1831-1859. Coordonatori: V. Achim, V. Achim (Bucureşti 2016).

Moruzi 2014: D.C. Moruzi, Ruşii şi românii. In: Scrieri. Ediţie în două volume, vol. II (Chişinău 2014).

Mutruc 2003: V. Mutruc, Cu privire la evoluţia proprietăţii funciare în Basarabia în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: In memoriam professoris Mihail Muntean. Studii de istorie modernă (Chişinău 2003), 114-136.

Pamfile 1920: T. Pamfile, Ţinutul Hotinului la 1817 (Chişinău 1920).

Popa 2012: I.C. Popa, Ţărănimea şi biserica – piloni ai apărării identităţii româneşti în Basarabia. Limba română XXII/5-6, 2012, 90-95.

Porucic 1930: T. Porucic, Lexiconul termenilor entopici din limba română din Basarabia. In: Arhivele Basarabiei. Revistă de istorie şi geografie a Moldovei dintre Prut şi Nistru, anul II, nr. 3, aprilie-iunie (Chişinău 1930), 315-332.

Porucic 1931: T. Porucic, Lexiconul termenilor entopici din limba română din Basarabia. In: Arhivele Basarabiei. Revistă de istorie şi geografie a Moldovei dintre Prut şi Nistru, anul III, nr. 2, aprilie-iunie (Chişinău 1931), 124-125.

Porucic 1933: T. Porucic, Regiunile naturale dintre Prut şi Nistru. In: Viaţa Basarabiei. Revistă lunară editată de Asociaţia culturală „Cuvânt Moldovenesc", anul II, nr. 3, martie (Chişinău 1933), 152-159; nr. 8, august (Chişinău 1933), 418-432.

Poştarencu 2006: D. Poştarencu, Anexarea Basarabiei la Imperiul Rus (Chişinău 2006).

Tănase 2016: S. Tănase, Ce nu avem, dar ar fi fost bine să avem. Timpul, anul XV, nr. 11 (2145), 25 martie (Chişinău 2016).

Tomescu 1928: C.N. Tomescu, Catagrafia Basarabiei din 1817. 1. Tănutul Hotinului (Chişinău 1928).

Tomuleţ 2003: V. Tomuleţ, Influenţa regimului de dominaţie ţarist asupra genezei şi evoluţiei burgheziei comerciale din Basarabia (1812-1868). In: In memoriam professoris Mihail Muntean. Studii de istorie modernă (Chişinău 2003), 157-158.

Tomuleţ 2004: V. Tomuleţ, Măsurile întreprinse de administraţia imperială rusă în vederea instituirii cordonului sanitaro-vamal la hotarele de apus ale Basarabiei (anii 1812-1818). In: Analele Universităţii Libere Internaţionale. Istorie. Anul 2004, vol. II (Chişinău 2004), 82-100.

Tomuleţ 2007a: V. Tomuleţ, Cronica protestelor şi revendicărilor populaţiei din Basarabia (1812-1828), vol. I (Protestele şi revendicările populaţiei din Basarabia (1812-1828) (Chişinău 2007).

Tomuleţ 2007b: V. Tomuleţ, Cronica protestelor şi revendicărilor populaţiei din Basarabia (1812-1828) (În baza documentelor depozitate în Fondul 2 „Cancelaria guvernatorului Basarabiei"), vol. II (Chişinău 2007).

Tomuleţ, Emilciuc 2011: V. Tomuleţ, A. Emilciuc, Boicotarea de către funcţionarii ruşi a aplicării limbii moldoveneşti (române) în procedura judiciară din Basarabia (29 aprilie 1818 - 29 februarie 1828). Studia Universitatis. Seria Ştiinţe Umanistice V/10 (50), 2011, 129-141.

Tomuleţ 2014: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni). Ediţia a III-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2014).

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi influenţa ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868). Ediţia a II-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2015).

Uricariul 1857: Uricariul cuprinzător de: hrisoave, anaforale, tratate şi alte acte de ale Moldo-Valahiei, de la suta XIV până şi din acea a XIX. Sub redacţiunea lui Teodor Codresco. Partea a patra (Iaşii 1857).

Varta 2012: I. Varta, Tentative de justificare a anexării Basarabiei la Imperiul Rus în 1812 şi consecinţele acestui act nefast. In: Timpul, 16 martie (Chişinău 2012), 30.

Батюшков 1892: П.Н. Батюшков, Бессарабия. Историческое описание (Санкт-Петербу́рг 1892).

Гросул 1956: Я.С. Гросул, Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) (Кишинев 1956).

Ижболдина 2012: И. Ижболдина, «Живая старина» в произведениях русских литераторов Бессарабии XIX вв. (Кишинев 2012).

Кабузан 1974: В.М. Кабузан, Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Поднестровья (конец XVIII - первая половина XIX вв.) (Кишинев 1974).

Кишинёвские 1895: Кишинёвские епархиальные ведомости, nr. 16 (Кишинёв 1895).

Крушеван 1897-1901: П. Крушеван, Дойна. В: Так говорил Бука. Эскизы, рассказы и сказки Буки. Приложение №30 к газете «Бессарабец», 1 февраля, 1897-1901 гг., 62-68.

Мунтян 1971: М.П. Мунтян, Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. В сб.: Ученые записки Кишиневского ун-та, т. 117 (Ист.) (Кишинев 1971), 4-385.

Накко 1879: А. Накко, Бессарабская область в историческом, экономическом и статистическом отношении (Manuscrisul lucrării se păstrează în fondul de manuscrise al bibliotecii Universităţii de Stat din Odesa) (Кишинев 1879).

ПСЗРИ 1830: Полное собрание законов Российской Империи, собр. I, т. XXXII, 1813, №25441"a" (Санкт Петербург 1830).

ПСЗРИ 1847: Полное собрание законов Российской Империи, собр. II, т. XXI, 1846, №19693 (Санкт Петербург 1847).

Положение 1962: Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии (1812-1861 годы). Сборник документов. Составители И.А. Анцупов, К.П. Крыжановская. Том III, часть I (Кишинев 1962).

Свиньин 1967: П. Свиньин, Описание Бессарабской области. В: Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. 6 (Одесса 1867), 170-262.

Скальковский 1846: А.А. Скальковский, Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. В: ЖМВД, ч. 131846, 430-442.

Халиппа 1907: И. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В сб: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии, Т. III (Кишинев 1907), 8-229.

Экономическое 1863: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62, ч. I (Санкт Петербург 1863).

Mazili and ruptaşi (and other social categories) in the statistics of the 1817 census

Keywords: mazil, ruptaş, Bessarabia, Russia, census, demographics, county.

Abstract: At the time of annexation of Bessarabia to the Russian Empire, the Russian imperial institutions lacked concrete and reliable information on the number of people in the newly annexed province. The lack of statistical data for the entire province was also a problem for the regional administration, recently established in Chisinau, which for various reasons needed these data and constantly informed the imperial authorities about it.

The population census became possible only in 1816-1817, when a number of concrete measures were taken in Bessarabia to establish an interim administration, to form of the first administrative and police institutions of power and some changes were made in the territorial administrative and customs and sanitary quarantine systems. In addition, the population had experienced the new regime of domination, the outflow of the population from the province to Moldova over the Prut was partially reduced, and the imperial administration was able to collect the first statistical data on the new annexed province.

The results of the population census of 1817 were published in full in Russian, in 1907 by the historian I.N. Halippa, secretary of the Bessarabian Provincial Scientific Archival Committee. Subsequently, in 1920, the census was reproduced, this time in a more concise form, by Tudor Pamfile (only for the Hotin County), in 1929 – by professor of theology and history Constantin N. Tomescu, and in 1933 it was systematized by T. Porucic.

The census forms contained the following components: ***1.*** the name of districts and localities; ***2.*** the economic situation of villages according to the category: ***a)*** good state, ***b)*** middle state (satisfactory), ***c)*** insufficient state (unsatisfactory); ***3.*** statistics of the clergy: priests and their widows, deacons and their widows, church clerks and their widows, psalm readers and their widows, and vergers and their widows; ***4.*** *mazili* and their widows; ***5.*** *ruptaşi* and their widows; ***6.*** statistics of lower social states: peasants (householders or "tax-paying householders") and their widows, bachelors and hirelings, *forgiven* or *scutelnici* (in this category were included also "servants and servants supervisors, millers, beekeepers, foresters, shepherds and servants in households of estates owners"); ***7.*** The total number of male households; ***8.*** The total number of female households (widows); ***9.*** additional information (which was not always filled in) – to whom belonged the estate of the village (the estate owner's name), its surface according to the purpose of use – hayfield, plowing area, grassland, forests, and finally – useful buildings; sometimes we find data on old villages, which subsequently disappeared and were forgotten, and the distance between neighboring villages in versts.

Statistics from 1817 attests that from the total number of 92 946 households, to mazili belonged 2370 (2.5%) households, to *ruptaşi* – 717 (0.8%), and to *rupta de visterie* and *rupta de camara* – 230 (0.2%) households. Most households of *mazili* were registered in Orhei county – 1386 (58.5%), followed by Iasi county – 464 (19.6%), Soroca county – 194 (8.2%), Hotin county – 82 (3.5 %), Bender county – 121 (5.1%), Ismail county – 74 (3.1%), Codru county – 46 (1.9), and Greceni county – 3 (0.1%) households. The Orhei County also prevailed in regard to *ruptaşi*: 512 (71.4%) – ruptaşi and 209 (90.9%) – *rupta de visterie* and *rupta de camara*.

Мазылы и рупташи (и другие социальные категории) в статистике переписи населения 1817 года

Ключевые слова: мазыл, рупташ, Бессарабия, Россия, перепись, демография, цинут.

Резюме: На момент аннексии Бессарабии Российской империей институты власти не располагали конкретной и достоверной информацией относительно численности населения в присоединенной провинции. Отсутствие статистических данных по всей провинции стало проблемой и для недавно установленной в Кишинёве областной администрации, которая по разным причинам нуждалась в этих данных и постоянно информировала об этом имперские власти.

Проведение переписи населения стало возможным лишь к 1816-1817 гг., когда в Бессарабии был предпринят ряд конкретных мер по созданию временной администрации, формированию первых административных и полицейских институтов власти, проведены некоторые изменения в территориально-административной и таможенно-карантинной системах. К этому времени жители края познакомились с новым режимом господства, частично сократился отток населения из провинции в запрутскую Молдову, а имперская администрация смогла собрать первые статистические данные о новой аннексированной провинции.

Результаты переписи населения 1817 года опубликовал полностью, на русском языке, в 1907 году историк И.Н. Халиппа, секретарь Бессарабской губернской учёной архивной комиссии. Впоследствии, в 1920 году, перепись была воспроизведена, на этот раз в более лаконичной форме, Тудором Памфиле (только по Хотинскому цинуту), в 1929 году – профессором теологии и историком Константином Н. Томеску, и в 1933 году её систематизировал Т. Поручик.

Экстракты переписи содержали следующие разделы: **1.** названия округов и селений; **2.** экономическое состояние сёл согласно категории: **а)** хорошее состояние (зажиточное), **в)** среднее состояние (посредственное), **г)** недостаточное состояние (неудовлетворительное); **3.** статистика духовенства: священники и их вдовы, дьяконы и их вдовы, дьячки и их вдовы, пономари и их вдовы; **4.** мазылы и их вдовы; **5.** рупташи и их вдовы; **6.** статистика низших социальных слоёв населения: царане, их вдовы и бурлаки; **7.** общее число мужских хозяйств; **8.** общее число вдовьих хозяйств; **9.** дополнительная информация (которая не всегда заполнялась) о том, кому принадлежала вотчина села (имя собственника поместья), сколько в ней земли и как она распределена для частного пользования, равно какие имеются на ней угодья и полезные постройки; зарегистрированы некоторые старые селища, впоследствии исчезнувшие и забытые, а также отмечено расстояние в верстах между соседними сёлами.

Статистика 1817 года свидетельствует, что из общего числа в 92946 хозяйств мазылам принадлежало 2370 (2,5%) хозяйств, рупташам – 717 (0,8%), рупта-де-вистерия и рупта-де-камара – 230 (0,2%) хозяйств. Самые крупные хозяйства были зарегистрированы в Оргеевском цинуте – 1386 (58,5%), далее следовали Ясский – 464 (19,6%), Сорокский – 194 (8,2%), Хотинский – 82 (3,5%), Бендерский – 121 (5,1%), Измаильский – 74 (3,1%), Кодрский – 46 (1,9%) и Гречинский – 3 (0,1%) цинуты. И по числу хозяйств, принадлежащих рупташам, отличался Оргеевский цинут: 512 (71,4%) – рупташам и 209 (90,9%) – рупта-де-камара и рупта-де-вистерия.

26.01.2017

Dr. hab. Valentin Tomuleţ, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova

VALOAREA BIBLIOFILĂ A UNUI MANUSCRIS DIN BIBLIOTECA LUI ŞTEFAN CIOBANU (Ф.Ф. Вигел, Замечания по нынешнее состояния Бессарабии, 1823)

Maria Danilov

Cuvinte-cheie: Basarabia, Imperiul Rus, manuscris, pamflet, Wieghel, Ştefan Ciobanu.

Opera memorialistică a lui F.F. Wieghel (1786-1856)[1] a fost realizată, în fond, spre sfârşitul carierei sale de funcţionar al administraţiei imperiale, în anii ’50 ai secolului al XIX-lea, şi cuprinde o galerie întreagă de portrete (sfârşitul sec. XVIII - anii ’30 ai secolului al XIX-lea). El aminteşte în memoriile sale de ţarii Pavel I şi Nicolai I, de Emilian Pugaciov, contele A.N. Goliţân, P.I. Bagration şi I. Capodistria, de reprezentanţii unor neamuri nobiliare, precum Voronţov, Raevski sau Kociubei, descrie portretele unor scriitori şi poeţi din epocă: V.A. Jukovski, P. Čaadaev, A.S. Puşkin, M.N. Zagoskin ş.a. (Медведев, Грушко 2000, 166). Şirul acestora poate fi continuat cu galeria portretelor basarabene (Alexandru Sturdza, Iancu M. Sturdza, Alexandru şi Nicolae Donici, boierii Catargiu, Donici, Russo sau Cazimir) din cuprinsul renumitului său eseu *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei* (*Замечания на нынешнее состояние Бессарабии)*, scris în 1823 (Вигель 1823, 1-99). Potrivit semnăturii autografe aşternute pe fila de titlu a manuscrisul lui F.F. Wieghel, acesta a fost realizat în timpul şederii sale în Basarabia, chiar în primele luni ale sejurului – „Scris în luna lui octombrie, anul 1823, or. Chişinău”.

Efortul nostru este îndreptat spre recuperarea valorii bibliofile a manuscrisului realizat de F.F. Wieghel, *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei* (1823) în raport cu alte cărţi de valoare ce se păstrează în patrimoniul Bibliotecii Ştiinţifice Centrale a Academiei de Ştiinţe a Moldovei (BŞCASM). Manuscrisul a intrat în colecţia bibliotecii împreună cu o bună parte din colecţia de cărţi ce au aparţinut lui Ştefan Ciobanu[2]. La rândul său, Ştefan Ciobanu avea manuscrisul lui F. Wieghel de la Valeriu Gore, fiul lui Paul Gore (1875-1927). Acest fapt are acoperire în textul-dedicaţie din cuprinsul manuscrisului, semnat de Valeriu Gore: „Multiubitului profesor Ştefan Ciobanu în semn de adâncă admiraţie. Cu dragoste V.P. Gore. Chişinău, 4.06. 1931” (Вигель 1823, fila de gardă). Amintim în context, că biblioteca lui Paul Gore (una dintre cele mai bogate colecţii de carte românească din interbelic), a fost dispersată şi împrăştiată după moarte (1927). Cea mai valoroasă parte a colecţiei a fost vândută la licitaţie, fiind cumpărată de Fundaţia Regele Ferdinand din Iaşi (Danilov 2016, 152). Deocamdată, nu ne vom pronunţa asupra datării manuscrisului din colecţia de patrimoniu a Bibliotecii Academiei (de la Chişinău). Cert este că avem de a face cu copie de epocă multiplicată după sursa originalului (1823), care se păstrează în arhivele din Moscova[3].

Aventurile manuscrisului lui Wieghel (*Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei*) sau cum acesta a ajuns pe căi secrete în mâinile boierilor moldoveni. Aproape toţi contemporanii lui F.F. Wieghel, apreciind meritele lui literare, îl considerau, totodată, un tip total antipatic. Se pare că P.A. Veazamski, cel care îl cunoscuse îndeaproape încă din perioadă cercului literar *Arzamas* (1815), a lăsat cel mai reuşit portret al autorului: „În timpul vieţii el s-a certat mereu nu numai cu unii indivizi aparte, ci cu familii, oraşe, regiuni şi popoare

[1] F.F. Wieghel, scriitor, cunoscut memorialist în epocă, membru al Societăţii *Arzamas* (la originea neamului său era estonian din Finlanda, care s-a rusificat (vezi Вигель 1892-1893, 8). A deţinut funcţia de viceguvernator al Basarabiei şi cea de membru al Coroanei în Sfatul suprem al provinciei (1823-1828).

[2] Fondul „Ştefan Ciobanu” (1993) cuprinde 487 de volume din biblioteca bucureşteană a cărturarului basarabean, cărţi în limbile română, franceză, rusă, ucraineană, bulgară şi alte limbi străine. Printre ediţiile bibliofile pot fi amintite „Cronicele României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei” (t. 1-3) de Mihail Kogălniceanu (Bucureşti 1872); „Istoria Basarabiei”, de Alexei Nacco (ч. 1, Одесса 1873) şi alte ediţii de autor.

[3] Российский государственный архив литературы и искусства (Москва), Ф. 104, оп. 15 (1824-1853 гг.), д. 7, л. 3-5.

întregi. N-a avut suferinţe, însă mereu a fost nemulţumit de el însuşi. Deşi trăia în condiţii destul de favorabile, el a trecut dureros prin viaţa, fiind mereu înţepat de spini şi ace, pe care singur şi le-a presărat" (Вигель 1928, 35). Din care cauză a fost subiectul multor epigrame gustate în epocă, cea mai renumită fiind scrisă de un poet, astăzi uitat cu desăvârşire, S.A. Sobolievski, intitulată *„Ah, Filip Filipovici Wieghel..."*. Dar aceasta nu l-a împiedicat să fie în relaţii de prietenie cu cunoscuţii poeţi din epocă – V. Jukovski sau A. Puşkin, mai ales în perioadă când acesta era la Odesa (1823).

Opera lui memorialistică este una voluminoasă (şapte volume) şi poate servi drept sursă de informare pentru acei care vor să cunoască atmosfera ce domina în Imperiul Rus în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea (Вигель 1892-1893, 1-80). De altfel, F.F. Wieghel este şi autorul unui eseu de memorii „Kerci " (1827), scris în timpul aflării lui în zonă de sud a Novorosiei, unde a fost trimis de contele M.S. Voronţov, după perioada lui basarabeană. Cât priveşte manuscrisul lui F.F. Wieghel, *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei* (1823), ar trebui să subliniem din capul locului că acesta a fost cunoscut în Basarabia înainte ca autorul lui să-l fi prezentat la destinaţie (contelui M.S. Voronţov). Însă până vom lămuri destinul „cu bucluc" al manuscrisului, se cuvine să subliniem că F.F. Wieghel, odată numit reprezentant al Coroanei în Sfatul suprem al Oblastei (18 septembrie 1823), mai avea sarcina să alcătuiască rapoarte pentru contele M.S. Voronţov şi să-i comunice despre tot ce prezintă interes în provincia Basarabiei, pentru că „la Petersburg nimeni nu are nici o idee exactă despre afacerile basarabene" (Вигель 1892-1893, 37), adică să fie ochii şi urechile lui. Cu atât mai mult cu cât şi contele M.S. Voronţov era proaspăt în funcţia de guvernator general al Novorosiei şi rezident plenipotenţiar al Basarabiei (din 17 mai 1823)[4]. Evident, rezidentul avea neapărat nevoie să cunoască starea reală a acestei provincii încorporate în Imperiul Rus (în 1812).

Filip F. Wieghel avea stilul lui de a vedea şi de a înţelege lucrurile din această provincie de la periferia Imperiului Rus. Tabloul situaţiei reale cu detalii complete şi competente nu-l interesa, de aceea s-a informat în grabă cu date sumare, generale, pe care le-a obţinut uşor de la noii săi amici din Basarabia, colonelul M. Orlov şi I. Liprandi[5]. Mai ales, că cel din urmă deţinea o bibliotecă bunicică asupra istoriei Principatelor Române cu care s-a căpătuit în virtutea funcţiei speciale pe care o avea în această zonă de interese a imperialilor ţarişti (pe la mijlocul anului 1820 locotenent-colonelul I. Liprandi deţine funcţia de şef al Serviciului de informaţii şi contrainformaţii al Diviziei a 16-a de infanterie cu sediul la Chişinău) (Şarov 2010, 100). În memoriile sale Filip F. Wieghel avea să evoce cu satisfacţie: „Mi-am amintit despre primele luni de şedere în Chişinău. Aici aveam atâta timp liber, iar unul dintre cunoscuţii mei mi-a adus multe cărţi ce le avea în păstrare, nu erau dintre cele cumpărate şi nici citite de el" (Липранди 1873, 750). La cele spicuite din cărţile puse la îndemână şi din cele aflate din anturajul funcţionarilor imperiali ai administraţiei ţariste din provincie, Wieghel a mai adăugat şi peniţa lui de publicist încercat, astfel încât raportul-memoriu pregătit pentru guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M.S. Voronţov, i-a ieşit de minune.

Despre felul cum şi-a îndeplinit această misiune, însuşi Wieghel nota următoarele: „Eu am găsit, că mult mai bine va fi să compun din toate un singur memoriu în care să prezint tabloul situaţiei cu detalii complete. M-am apucat cu râvnă de această lucrare, pentru mine cu totul nouă în felul ei, şi într-adevăr pot să mă laud, că nu s-a omis nimic din ceea ce priveşte felul de ocârmuire, ordinea, deosebitele legiuiri ale provinciei, precum şi executorii acestor legiuiri". Pe de asupra Filip F. Wieghel, credea că prezentând contelui M.S. Voronţov, memoriul asupra stării actuale din Basarabia,

[4] Primul guvernator general al Novorosiei şi Basarabiei, contele M.S. Voronţov, în perioada 17 mai 1823-29 februarie 1828 a deţinut funcţia de guvernator general al Novorosiei şi de rezident plenipotenţiar al Basarabiei. Din cauza că era implicat în exercitarea şi altor funcţii guvernamentale, perioada de administrare a lui M.S. Voronţov a fost permanent urmată de administrarea guvernatorilor interimari.

[5] I. Liprandi (1790-1880), spaniol-maur, născut în Rusia. Participant la războiul din 1806-1812 şi la războiul Rusiei contra lui Napoleon, în urma unuia dintre duelurile cu care era obişnuit, drept pedeapsă, I. Liprandi a fost transferat dintr-un regiment de elită din Franţa în altul dislocat în Basarabia. Ajuns în Basarabia în ianuarie 1820, I. Liprandi a fost îndemnat să „adune informaţii despre acţiunile turcilor în Principatele Române şi Bulgaria". Pe la mijlocul anului 1820, locotenent-colonelul I. Liprandi a devenit şeful Serviciului de informaţii şi contrainformaţii al diviziei a 16-a de infanterie cu sediul la Chişinău. La ordinele generalilor M.F. Orlov şi P.D. Kiseleff, şeful statului-major al Armatei a 2-a, I. Liprandi a îndeplinit, începând din anul 1821, diverse misiuni de supraveghere a eteriştilor refugiaţi din Turcia în Basarabia şi a trupelor turceşti din Ţările Române şi din Balcani.

misiunea lui va fi apreciată după merite, oferindu-i o perspectiva în altă parte decât în Basarabia. Contele, însă, nota Wieghel „a găsit de cuviinţă că sunt necesar în aceasta regiune. Atunci, deşi nu prea clar, Voronţov mi-a oferit perspectiva unui post de guvernator" (Pelivan 2012, 93-95). Ce s-a întâmplat mai apoi cu acel memoriu destinat să ajungă în cancelaria contelui M.S. Voronţov, însuşi Filip F. Wieghel a descris cu lux de amănunte în amintitele sale de mai târziu. Cert este, că despre existenţa memoriului scris de Filip F. Wieghel s-a aflat printre boierii din Chişinău şi în lipsa acestuia (plecat la Odesa pe 15 mai 1824), manuscrisul a fost sustras şi multiplicat în copii. De altfel acest fapt este consemnat şi în manuscrisul din colecţia Bibliotecii Academiei de la Chişinău (pagina de titlu, colţul de sus pe dreapta): „Cunoscutul „memoriu" a lui Wieghel, fost viceguvernator al Basarabiei, potrivit spuselor lui (vezi *Memoriile*), i-a fost furat de nişte tipi, care au fost cumpăraţi de boierii nemulţumiţi de cele scrise"[6]. Observăm că însemnarea de pe manuscrisul de la Chişinău face referinţă la *Memoriile* lui Filip F. Wieghel, ceea ce ne îndeamnă să-l atribuim după anul 1864, când au fost publicate prima dată „Memoriile".

În contextul amintit se cuvine să precizăm că pe una dintre numeroasele copii ale manuscrisului *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei* (trecând din mână în mână, a ajuns la Ion V. Cristi, de la acesta la N.I. Tverdohleb şi, în sfârşit, la Matei C. Zuzulinov, înalt funcţionar al Basarabiei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea) s-a păstrat o însemnare (a lui Zuzulinov): „manuscrisul lui Wieghel, despre existenţa căruia toată lumea din Chişinău a aflat prin cancelaria Consiliului Suprem, unde s-a copiat, a făcut o mare vâlvă în Basarabia. Toţi moldovenii s-au simţit adânc jigniţi de conţinutul lui". În notiţa lui M. Zuzulinov se mai preciza că „că tineretul revoltat era gata dacă nu să-l omoare pe Wieghel, cel puţin să-i tragă o bătaie zdravănă" (Pelivan 2012, 93). Aşadar, faptele mărturisesc că boierii erau porniţi împotriva funcţionarului desemnat de contele M.S. Voronţov, drept reprezentantul său în provincie şi printr-o scrisoare a mareşalului Iancu M. Sturdza i-au cerut îndepărtarea lui Wieghel din provincie „ca vrăjmaş al poporului moldovenesc". Pe de o parte, vom observă, că ura împotriva lui Wieghel a atins cote maxime. Boieri, membri ai Sfatului Suprem, ar fi declarat guvernatorului, că în cazul în care „Wieghel va veni în şedinţă, atunci ei vor părăsi-o". Însuşi Wieghel va mărturisi că împotriva lui era „întreaga naţiune" (Boldur 1992, 322). În legătura cu această stare exaltată a „naţiunii", Ion Pelivan constată că conţinutul manuscrisului „a zguduit adânc conştiinţa naţională a tuturor intelectualilor moldoveni şi i-a solidarizat pe toţi în revolta şi ura împotriva lui Wieghel, considerat din momentul acela duşman al poporului moldovenesc" (Pelivan 2012, 93). Pe de altă parte, în pofida revoltelor întemeiate ale nobililor moldoveni, contele M.S. Voronţov l-a susţinut în continuare pe funcţionarul său, numindu-l în post de viceguvernator (în 1825). Deşi, şederea lui Filip F. Wieghel în funcţia mult jinduită a fost de scurtă durată. Pe 4 martie 1826, acesta a părăsit Chişinăul[7].

Conţinutul manuscrisului secret al lui Wieghel. Manuscrisul *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei* (1823), în forma conservată în care se păstrează în fondul „Ştefan Ciobanu" al Bibliotecii Ştiinţifice a AŞM, este bine păstrat, are coperta cartonată şi este caligrafiat îngrijit, pagină cu pagină. Textul, se vede, a fost în uz pe mai multe mâini, a fost citit de nenumărate ori şi are multe sublinieri de cuvinte. Pe coperta 1, interior, este încleiat exlibrisul-etichetă al bibliotecii lui Paul Gore, iar ştampila rotundă a bibliotecii este aplicată peste tot în cuprinsul manuscrisului, începând de la pagina de titlu, apoi la fiecare început de compartiment nou şi la sfârşitul textului, pe ultima filă a manuscrisului (Вигель 1823, 99).

Cuprinsul manuscrisului este structurat pe opt compartimente: 1. Consideraţii generale asupra Basarabiei (f. 1-9); 2. Sfatul suprem (f. 9-24); 3. Alegerile nobilimii şi „dvorenii" (f. 25-35); 4. Camera fiscală şi despre Krupenski (f. 36-44); 5. Judecătoria penală şi evreii (f. 45-55); 6. Judecătoria civilă (f. 55-65); 7. Chişinăul. Structura organelor de poliţie (f. 65-80); 8. Observaţii generale (f. 80-99).

În primul compartiment al lucrării „Consideraţii generale asupra Basarabiei", F.F. Wieghel susţine că regiunea Basarabiei cuprinde două părţi cu totul distincte, care au deosebirile lor: cea dintâi

[6] Manuscrisul lui Filp F. Wieghel ar fi fost cumpărat de boierii moldoveni cu 4 000 lei.

[7] F.F. Wieghel a fost numit în funcţia de „gradonacealnik" în or. Kerci (pe 25 iunie 1826).

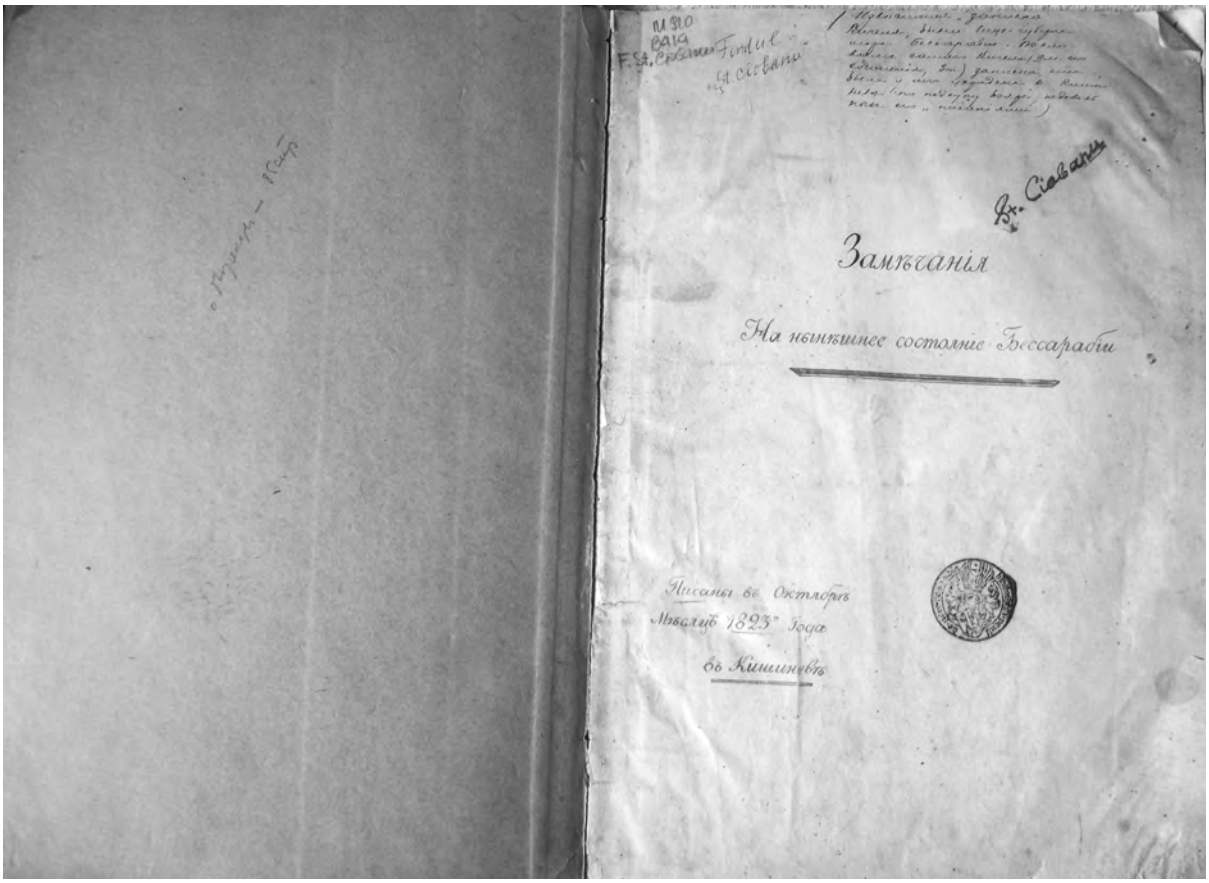

Fig. 1. Pagina de titlu a manuscrisului F.F. Wieghel, *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei*, Chişinău, 1823 (Fondul „Ştefan Ciobanu", Biblioteca Ştiinţifică a AŞM, inv. 592830).

cuprinde ţinuturile Hotin, Iaşi şi Orhei, care până la „semnarea tratatului cu turcii, aparţineau Principatului Moldovei" şi este o zonă muntoasă, acoperită cu păduri. O altă jumătate, Bugeacul, adică un aşa-numit „clin", la fel are trei judeţe: Benderul, Akkermanul şi Ismailul, care, odinioară „erau locuite de tătari" (Вигель 1823, 1)

Potrivit surselor pe care le avea la dispoziţie, Filip F. Wieghel susţine că este dificil să se pronunţe asupra numărului total al populaţiei Basarabiei, chiar daca ar ţine cont de datele ce le avea de la Camera fiscală. Totuşi, ne dă cifra de 450 de mii „la un loc cu toate categoriile sociale". Evident, susţine în continuare naratorul, „moldovenii sunt majoritari în raport cu alte naţii ce locuiesc acolo. Însă, dacă îi numărăm pe toţi ruşii, bulgarii, sârbii, nemţii, grecii, polonezii, armenii, ţiganii şi evreii, atunci moldovenii nu trec nici a treia parte din numărul acestora" (Вигель 1823, 2-3). Concluziile lui Filip Wieghel, după cum vedem, sunt cu totul eronate. Or, având la bază surse şi cifre aproximative, respectiv, şi concluziile sunt greşite. După F.F. Wieghel, toată populaţia provinciei poate fi împărţită în 9 categorii: clerul, nobilimea, boiernaşii, mazilii „ce corespund categoriei noastre de odnodvorţy", ruptaşii sau „popovicii", negustorii sau „mic-burghezii", ţăranii sau „agricultorii", ţiganii, care sunt robi, şi evreii. Totodată, Wieghel observă că toate categoriile sociale din Basarabia, exceptând ţiganii şi evreii, au dreptul să cumpere pământul şi să-l folosească cu drept de proprietate (Вигель 1823, 3). Alte observaţii ale naratorului ţin de faptul că în „slăvitul şi totodată, nefericitul an, 1812, când în urma tratatului de la Bucureşti provincia a fost alipită Rusiei, guvernul fiind preocupat de salvarea Statului întreg, n-a avut timp să se ocupe de această bucată de pământ nou-obţinută. Trei ani au fost plini de evenimente importante şi abia în 1816, când s-a statornicit pacea în Europa, atunci şi-au amintit şi de Basarabia" (Вигель 1823, 5). La sfârşitul compartimentului întâi Wieghel îşi laudă stăpânul. Tonul cinic al naratorului este devastator. Subliniind „marea misiune" a contelui M.S. Voronţov în Basarabia, el exclamă:

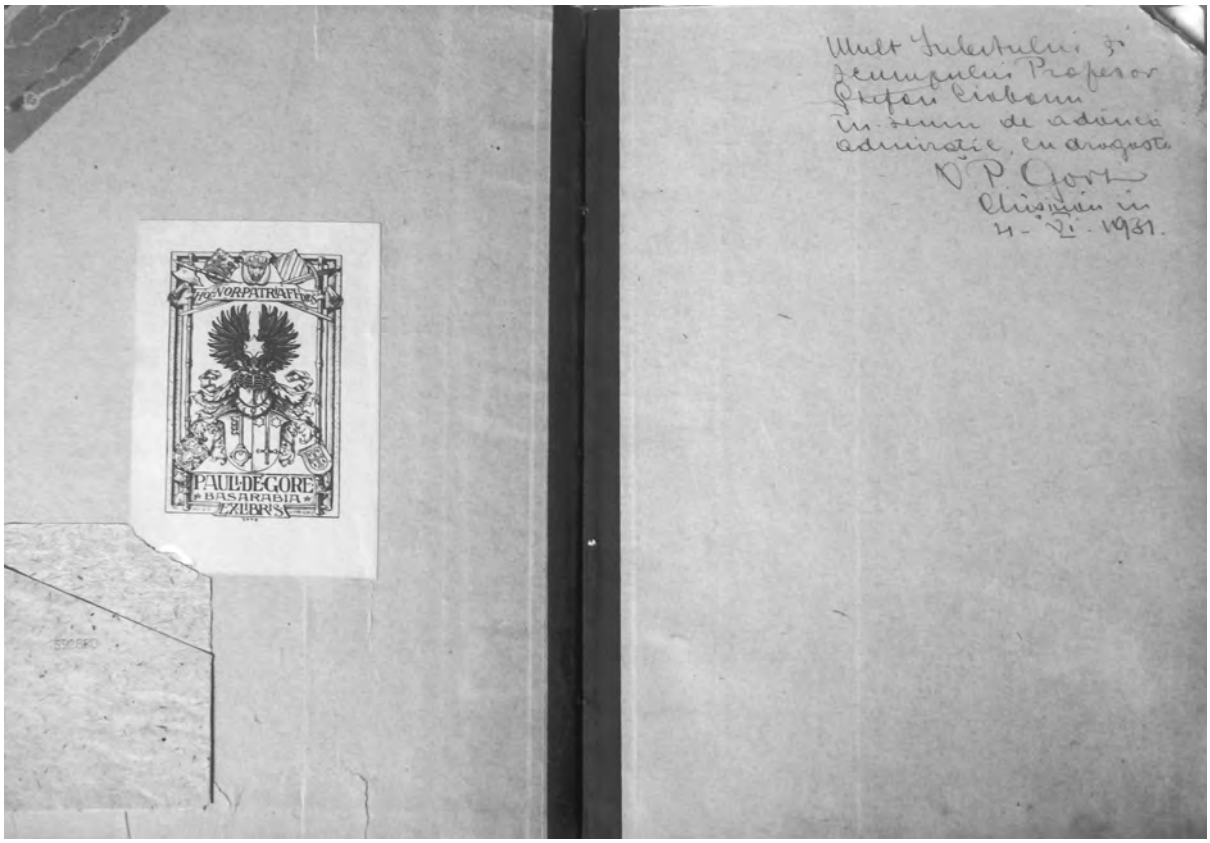

Fig 2. Exlibris-etichetă al bibliotecii lui Paul Gore aplicat pe coperta 1 (interior) a manuscrisului F.F. Wieghel, *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei*, Chişinău, 1823 (Fondul „Ştefan Ciobanu", Biblioteca Ştiinţifică a AŞM, inv. 592830).

„De câte sforţări şi efort are nevoie (Voronţov) ca să distrugă tot răul secular, să corecteze josnicia moravurilor şi să le insufle acestora cinstea şi morala bunei cuviinţe, despre existenţă căreia nici măcar nu bănuiau [...]" (Вигель 1823, 9). Evident, asemenea aprecieri „de valoare" au provocat imediat ura şi indignarea basarabenilor împotriva lui Filip F. Wieghel.

Cele mai usturătoare judecăţi Wieghel le-a aruncat asupra băştinaşilor în legătură cu Sfatul Suprem al provinciei. Această structură administrativă a localnicilor îi trezeşte doar dezgust şi antipatie, pentru că, în opinia acestuia, „Marele şi bunul ţar", câştigând aceste teritorii, le-a păstrat toate drepturile şi legiuirile de mai înainte, luând sub oblăduirea sa nişte „barbari". Provincia Basarabiei „deşi nu are nimic comun cu alte teritorii alipite, precum Regatul Poloniei sau Principatul Finlandei, ea se bucură de un statut politic distinct. Aşezată la confluenţa a trei imperii şi fiind despărţită atât de Austria şi Turcia, cât şi de Rusia de un regim de carantină şi de vămi, această regiune are instituţia ei proprie de judecată, ceea ce o deosebeşte radical de alte provincii ale noastre. Mai mult, această instituţie de judecată este înfrumuseţată cu titlul de Sfatul Suprem. Orice decizie luată de sfat urmează a fi executata fără drept de apel [...]. Pe scurt, această instituţie a concentrat toată puterea legislativă şi executivă" (Вигель 1823, 11). Activitatea acestei instituţii, se vede, i-a trezit cea mai mare curiozitate lui Wieghel. În acest sens, îi datoram unele amănunte, unele detalieri cu privire la activitatea Sfatului Suprem, demne de a fi reţinute. Astfel „pentru judecata treburilor civile, în limba Moldovenească, sunt numite zilele de luni, miercuri, joi şi sâmbătă. Şedinţele au loc sub prezidenţia Mareşalului Nobilimii cu prezenţa a cinci Deputaţi aleşi şi doi reprezentanţi ai Coroanei, iar joia şi vinerea au loc şedinţele în limba Rusă" (Вигель 1823, 12).

Expunând unei critici vehemente toate formele de activitate ale Înaltului Sfat, Wieghel numeşte această instituţie „caricatură de Senat" în mâinile unor „barbari, care provoacă atâtea neplăceri

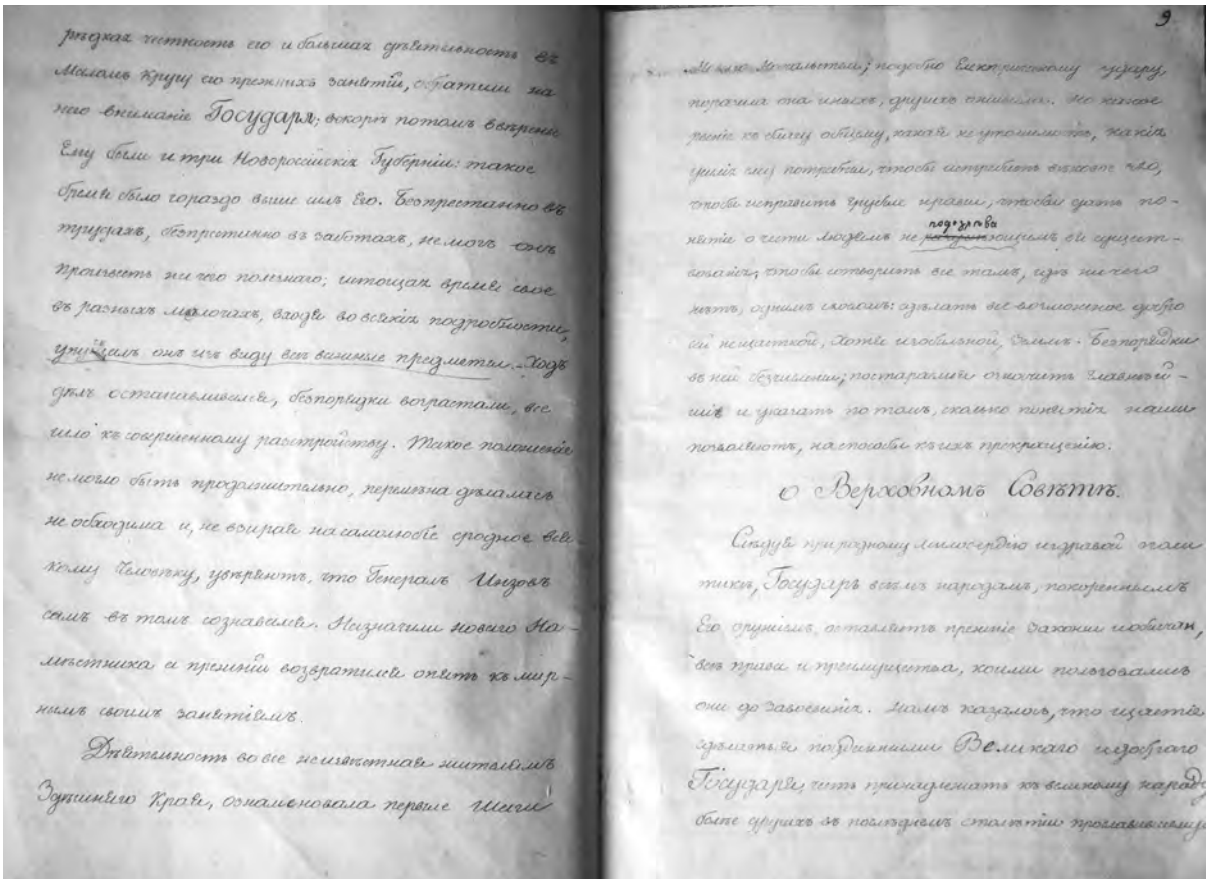

Fig. 3. F.F. Wieghel, *Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabie*, Chişinău, 1823. Ccompartimentul „Sfatul suprem” (Fondul „Ştefan Ciobanu”, Biblioteca Ştiinţifică a AŞM, inv. 592830).

în sufletele oricărui rus adevărat” (Вигель 1823, 16, 22). Membrii acestui Sfat, patru dintre aceştia „Catargi, Donici, Russo şi Cazimir, se pare, îşi demonstrează unul altuia ignoranţa şi slăbiciunea minţii lor; însă să-i numeşti pe aceştia oameni răi nu se poate. Dimpotrivă, ei sunt suficient de blajini, iar dvorenii localnici ar fi putut alege şi mai răi: aveau de unde!” (Вигель 1823, 17). Iată până unde putea ajunge judecata nemăsurată a funcţionarului imperial, pripăşit în provincie pentru o funcţie cerşită de la contele M.S. Voronţov, prin mijlocirea protectorului său D.N. Bludov. Despre consilierul Catargi se exprimă: „Catargi este un ţărănoi [...], aproape fără dar de cuvânt, ba chiar şi fără capacitate de a gândi”. Însă, cel mai josnic şi necinstit dintre toţi membrii Sfatului, în opinia lui Wieghel, era consilierul Iancu C. Pruncul (i-a rezervat tocmai două pagini în memoriul său!). Comentând cu multe amănunte activităţile lui în Sfatul Suprem, în cele din urmă se întreabă ironic: „Se mai poate, oare, găsi pe lume un om care să întruchipeze atâta perfidie şi obrăznicie, totodată?” (Вигель 1823, 19-20). În final, Wieghel constată cu satisfacţie că o astfel de „caricatură” precum este Sfatul Suprem nu are nici un rost să fie reorganizată pe alte principii „pentru cu nu ai cu cine să-i înlocuieşti pe actualii deputaţi”. Wieghel îşi exprimă convingerea că singurul mijloc pentru suprimarea „relelor care se înmulţesc”, provocate de „trândăvia, neglijenţa şi lipsa de responsabilitate a membrilor Sfatului Suprem”, este desfiinţarea acestuia (Вигель 1823, 23).

Încheiem aici şirul mărturiilor aduse în discuţie în legătură cu memoriul realizat, în 1823, de Filip F. Wieghel, funcţionar imperial cu sarcini speciale, delegat în Basarabia de către contele M.S. Voronţov, guvernatorul general al Novorosiei şi namestnic plenipotenţiar al Basarabiei. Cert este că statutul de autonomie al provinciei treptat s-a ruinat şi către anul 1825, cea mai grea lovitură a căzut asupra Sfatului Suprem, căruia i s-a ridicat dreptul de a judeca fără apel (Boldur 1992, 432). Iar prin legea din 1828 (Aşezământul 1828, 102-142), s-a restrâns şi întrebuinţarea dreptului civil. Pe de

asupra, se schimbă radical condiţiile de utilizare a limbii: „Toate afacerile se lucrează în limba rusă, iar în caz de necesitate, cu traducere în limba moldovenească". În fapt, aceasta echivala cu introducerea obligatorie a limbii ruse. Sfatul Suprem al Basarabiei, cu bruma lui de autonomie „dăruită" de către ţarul Alexandru I, cu atâtea laude de binefaceri aduse „poporului", înceta să mai existe.

Felul în care Filip F. Wieghel şi-a onorat îndeplinirea sarcinilor înaintate de şeful administraţiei imperiale, contele M.S. Voronţov, ne deschide o altă optică de interpretare, o altă perspectivă asupra esenţei sistemului imperial al autocraţiei ruse. Aşadar, Filip F. Wieghel poate fi atribuit tipului de funcţionar (cinovnic ţarist), care simbolizează o întreagă epocă istorică. Dincolo de toate se impune şi o altă constatare, defel măgulitoare, asupra faptelor istorice petrecute în spaţiul basarabean. Nu vom şti, nu vom cunoaşte, de fapt, niciodată până la capăt (exceptând, bineînţeles, aceleaşi puţine rânduri aşternute de scribul imperial, Filip F. Wieghel) ce frământări sufleteşti o fi provocat în sufletul basarabenilor memoriul „secret" al lui Wieghel, care le-a imortalizat chipul în analele istoriei imperiale cu atâta „acribie şi stăruinţă" greu de decelat. Apoi, basarabenii noşti, un Catargiu, Donici, Russo sau Cazimir, ca sa-i pomenim doar pe cei consemnaţi în subiectul nostru luat în dezbatere, ei n-au scris, ei nu ne-au lăsat memorii asupra vremurilor grele în care şi-au trăit veacul în această „fâşie" de ţară sfâşiată de străini şi, nici asupra lui Filip F. Wieghel, în special.

Surse

Ф.Ф. Вигель, Замечания на нынешнее состояние Бессарабии = F.F. Wieghel, Observaţii cu privire la starea actuală a Basarabiei, Chişinău, 1823 (manuscris, Fond „Ştefan Ciobanu", Biblioteca Ştiinţifică a AŞM, inv. 592830).

Aşezământul pentru ocârmuirea oblostei Basarabiei (f. 1-10). Nicolai l, Ucaz către Senat şi 94 articole (f. 12-21 tabele), 16 martie. Tip. Senat. St. Petersburg; 27 aprilie, Tipografia Duhovnicească, Chişinău, 1828, 21 f. (Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, nr. inv. 8355 (p. 102-142).

Российский государственный архив литературы и искусства (Москва), Ф. 104, оп. 15 (1824-1853 гг.), д. 7, л. 3-5.

Bibliografie

Boldur 1992: Al. Boldur, Istoria Basarabiei (Bucureşti: Editura Victor Frunză 1992).

Danilov 2016: M. Danilov, Carte, cenzură şi biblioteci. Inventarierea surselor (secolul al XIX-lea - începutul secolului XX), Colecţia Biblioteca Meşterul Manole (Chişinău 2016).

Pelivan 2012: Ioan Pelivan istoric al mişcării de eliberare naţională din Basarabia. Ediţie îngrijită, studiu introductiv, note, bibliografie şi indice de nume de I. Constantin, I. Negrei şi Gh. Negru (Bucureşti: Editura Biblioteca Bucureştilor 2012).

Şarov 2010: Ig. Şarov, I. Liprandi versus decembriştii în istoriografie: între trădare şi „patriotism". In: Analele Asociaţiei Naţionale a tinerilor istorici din Moldova". Revistă de Istorie, 9 (Bucureşti-Chişinău 2010).

Вигель 1893: Ф.Ф. Вигель, Замечания на нынешнее состояние Бессарабии. В: Ф.Ф. Вигель, Записки, ч. 6 (Москва 1892-1893), 1-36 (приложение).

Вигель 1928: Ф.Ф. Вигель, Записки. Том первый, редакция и вступительная статья С.Я. Штрайха. Артель писателей. Круг (Москва 1928).

Липранди 1873: И.П. Липранди, Замечания на „Воспоминания» Ф.Ф. Вигеля. Издание Императорского Общества истории и Древностей Российских при Московском Университете (Москва 1873).

Медведев, Грушко 2000: Ю.М. Медведев, Е.А. Грушко, Энциклопедия знаменитых россиян: до 1917 года (Москва 2000).

The Bibliophilic value of a manuscript from Ştefan Ciobanu's library

(Ph. Wieghel, Observations on the present state of affairs in Bessarabia, 1823)

Keywords: Bessarabia, Russian Empire, manuscript, pamphlet, Wieghel, Ştefan Ciobanu.

Abstract: For almost five years Philip Philipovich Wieghel (Russified Finnish Estonian, 1786-1856), writer, famous memoirist of the time, member of the Arzamas Society, was the Bessarabian vice-governor and a member from the Crown in the Supreme Council for the Administration of Bessarabia (1823-1828).

During his stay in Bessarabia, Wiegel wrote his famous essay "Observations on the present state of affairs in Bessarabia" (1823), which was nothing more than a pamphlet, a sarcastic satire on the Bessarabian society containing allusions to many representatives of local authorities who for various reasons were unpleasant to the author. Moreover, the notes are full of slander and contempt towards the natives. Apparently, Wigel intended to keep his pamphlet in secret, but could not resist distributing several copies among friends – a mistake that brought him a lot of misery later on in life.

Wieghel's memoirs are vast and can serve as a source of information for those wishing to know the atmosphere that prevailed at the beginning of the 19th century in the newly annexed province of the Russian Empire. Our study aims to determine the bibliophilic value of the manuscript relative to other valuable books stored in the Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Moldova. The manuscript entered the library of Ştefan Ciobanu in 1931, from the books of the passionate Bessarabian bibliophile Paul Gore. Thus, books often speak of other books.

List of illustrations:

1. Title page of the manuscript "Observations on the present state of affairs in Bessarabia" by Wieghel, Chişinău, 1823 (Ştefan Ciobanu Collection, Central Scientific Library of ASM, inv. 592830).
2. Bookplate of the Pavel Gore's library pasted on the inside front cover of the manuscript "Observations on the present state of affairs in Bessarabia" by Wieghel, Chişinău, 1823 (Ştefan Ciobanu Collection, Central Scientific Library of ASM, inv. 592830).
3. Ph. Wieghel. "Observations on the present state of affairs in Bessarabia", Chişinău, 1823. Section "Supreme Council" (Ştefan Ciobanu Collection, Central Scientific Library of ASM, inv. 592830).

Библиофильская ценность одной рукописи из библиотеки Штефана Чобану
(Ф. Ф Вигель, Замечания на нынешнее состояние Бессарабии, 1823)

Ключевые слова: Бессарабия, Российская империя, рукопись, памфлет, Вигель, Штефан Чобану.

Резюме: В течение почти пяти лет Филипп Филиппович Вигель (обрусевший финский эстонец, 1786-1856), писатель, известный мемуарист того времени, член Арзамасского кружка, занимал пост бессарабского вице-губернатора и был членом от короны в Верховном совете по управлению Бессарабией (1823-1828).

Во время своего пребывания в Бессарабии Вигель написал свой знаменитый очерк «Замечания на нынешнее состояние Бессарабии» (1823), который является не чем иным, как памфлетом, саркастической сатирой на бессарабское общество, содержащей упоминания о многих представителях местных органов власти, которые, по разным причинам, не нравились автору. Кроме того, заметки полны клеветы и оскорблений в адрес местных жителей. По-видимому, Вигель намеревался сохранить свой памфлет в тайне, распространив лишь несколько копий среди друзей. Впоследствии это принесло ему множество неприятностей.

Мемуары Ф.Ф. Вигеля обширны и могут служить источником информации для желающих знать атмосферу, царившую в начале XIX века в недавно присоединенной провинции Российской империи. Наши исследования призваны определить библиофильскую значимость рукописи по сравнению с другими ценными книгами, хранящимися в фондах ЦНБ АНМ. Рукопись попала в библиотеку Штефана Чобану в 1931 году, из книг страстного бессарабского библиофила Павла Горе. Таким образом, нередко книги говорят о книгах.

Список иллюстраций:

1. Титульный лист рукописи Ф.Ф. Вигеля «Замечания на нынешнее состояние Бессарабии», Кишинев, 1823 (Фонд Штефана Чобану ЦНБ АНМ, инв. 592830).
2. Экслибрис библиотеки Павла Горе, наклеенный на левый форзац рукописи Ф.Ф. Вигеля «Замечания на нынешнее состояние Бессарабии», Кишинев, 1823 (Фонд Штефана Чобану ЦНБ АНМ, инв. 592830).
3. Ф.Ф. Вигель. «Замечания на нынешнее состояние Бессарабии», Кишинев, 1823. Раздел «Верховный совет» (Фонд Штефана Чобану ЦНБ АНМ, инв. 592830).

01.03.2017

Dr. Maria Danilov, Institutul de Istorie, AŞM, str. 31 August, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: danilovmaria@yahoo.com

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ÎN PRINCIPATUL MOLDOVEI: CORESPONDENȚA COMERCIALĂ A CONSULATELOR FRANCEZE DIN IAȘI ȘI GALAȚI (1803-1866)

Elena Arcuș-Jantovan

Cuvinte-cheie: Principatul Moldovei, Iași, Galați, monedă, circulație monetară, comerț, consulate franceze.

Problema circulației monetare în prima jumătate a secolului al XIX-lea în Principatul Moldovei necesită o atenție deosebită, luând în considerație multitudinea de evenimente din toate sferele de activitate, care au avut un impact considerabil asupra schimbului de mărfuri, comerțului și, desigur, a circulației monetare.

Așa cum această perioadă pentru Principatul Moldovei începe cu asanarea sistemului fanariot, urmat de dezmembrare teritorială și va finaliza cu formarea Principatelor Unite, și în sistemul monetar au fost depășite mai multe etape: de la utilizarea unei mari varietăți de monede străine în lipsa monedei naționale, la derularea proiectelor de introducere a banilor proprii și, într-un final, la adoptarea sistemului monetar național.

Scopul acestei cercetări constă în valorificarea analitică a corespondenței comerciale dintre Consulatele Franței din Principatul Moldovei (cu sediile la Iași și la Galați) și Ministerul Afacerilor Externe din Franța, păstrate în arhivele ministerului respectiv.

Din această corespondență, prin analiza datelor referitoare la prețuri, valori ale importului/exportului și ale cursului valutar, se poate de dedus aspecte ale circulației monetare. Se poate observa clar, locul și rolul monedelor utilizate în comerțul internațional și pașii realizați de conducerea Principatului pentru înlocuirea în circuitul monetar a pieselor străine cu moneda națională.

Limita inferioară al acestui studiu este anul 1803, care corespunde cu data primelor documente incluse în volumul I al corespondentei comerciale cu Consulatul din Iași, care conține corespondenta anilor 1803-1812 (fig. 1), cel din Galați include documente datate cu anii 1806-1814 (fig. 2). Acesta este primul an din secolul al XIX-lea cu care se începe corespondența dintre un consulat din Principatul Moldovei cu Ministerul Afacerilor Externe din Franța.

Limita superioară a cercetării corespunde anului 1866. Chiar dacă la acel moment Principatul Moldovei nu mai exista din 1859, când a avut loc Mica Unire, însă abia prin Constituția din 1866 se legiferează numele de România. Din aspectul

Fig. 1. Foaia de titlu. Correspondance Commerciale. Jassy. 1803-1812. Vol. 1.

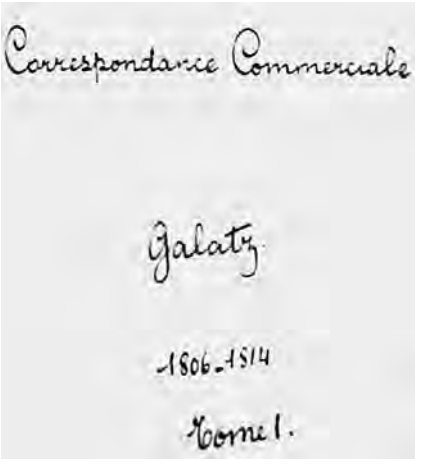

Fig. 2. Foaia de titlu. Correspondance Commerciale. Galatz. 1806-1814. Vol. 1.

circulaţiei monetare, anii 1859-1866 sunt marcaţi de un proiect de reforma monetară (încercarea de introducere în circuit a românul-ui/romanatul-ui), care însă nu a mai fost realizat. Doar abia la 22 aprilie 1867 a fost promulgată legea de înfiinţare a unui sistem monetar zecimal, leul devenind moneda naţională. De aceea, ţinându-se cont şi de limitele corespondenţelor comerciale, dar şi de schimbările survenite pe parcursul secolului XIX, limitele cronologice ale studiului corespund cu anii 1803-1866. În această perioadă de timp, prin Regulamentele Organice (1831-1832) s-a făcut încercarea de a rezolva problema circulaţiei monetare prin decizia ca monedele din circulaţie să rămână ducatul olandez de aur (galben) şi zwanzinger-ul de argint (sfanţ, sorocovăţ) (Regulamentele 1944, 193). Totuşi, în comerţ, până în anul 1867 s-au păstrat şi celelalte monede străine cu care se plătea, iar preţurile se calculau în „lei", „leul" fiind o monedă fictivă care nu era în circulaţie, şi care corespundea valoric cu 40 de parale, sau un piastru[1].

În corespondenţa cercetată ies în evidenţă listele de preţuri, venituri, cheltuieli etc., prezenţa în circuitul monetar din Principatul Moldovei a unei varietăţi mari de monede. Această stare de lucruri este o continuitate din secolul al XVIII-lea ce persistă şi la începutul secolului al XIX-lea, chiar cu un grad de intensitate mai mare.

În primele volume ale corespondenţei comerciale dintre Iaşi, Galaţi şi Paris este prezentat în linii generale Principatul Moldovei, importanţa acestuia în politica Europei Orientale, în realizarea comerţului, precum şi principalele detalii privind legăturile dintre consulatele franceze din Principat şi Ministerul Afacerilor Externe din Franţa.

În primul volum al corespondenţei comerciale cu Consulatul din Iaşi (1803-1812) este prezentată situaţia politică a Principatelor Moldovei şi a Valahiei. Într-o descriere a acestor provincii din anul 1804 este menţionată indispensabilitatea produselor Principatelor pentru aprovizionarea Constantinopolului[2]. În primul volum al corespondenţei comerciale cu Galaţi (1806-1814) sunt prezentate o serie de liste cu preţuri care urmau să fie aprobate la Ministerul de Afaceri Externe, în care apar şi primele detalii privitor la monede, de exemplu costurile ordinare şi extraordinare în relaţiile consulare dintre Franţa şi Galaţi până în anul 1813, acestea fiind exprimate în piaştri[3]. În volumele următoare ale corespondenţei Iaşiului şi Galaţiului sunt oferite mai multe date referitoare la comerţ, transportul mărfurilor, preţul produselor etc., dar şi explicaţii privind cursul monedelor utilizate şi valoarea unităţilor de măsură[4].

În această corespondenţă ca unitate monetară principală era utilizat piastrul, care se diviza în 40 parale, sau francul, care se diviza în 100 centime, însă se sublinia faptul că toate monedele de aur străine au curs în Moldova şi că cele mai abundente erau cele turceşti, austriece şi ruseşti[5].

Monedele aveau curs diferit în comerţ şi în vistierie, aşa că se indica şi acest lucru, de exemplu: 1 piastru avea valoarea de 38 centime în cursul vistieriei şi valoarea de 33,33 centime în cursul comerţului[6], iar 120 parale echivalau cu 1 franc[7]. Pentru alte categorii de monede în vistierie se arată că aveau următorul curs: ducatul – 31 piaştri[8]; carboava[9] – 10 piaştri; colonatul spaniol – 14 piaştri[10].

Cursul de la piaţă, cursul vistieriei, existenţa unei monede de calcul fictiv creau un tablou confuz şi provocau necesitatea indicării în raport cu care

[1] Piastrul este o monedă de argint turcească ce a circulat în Principatele Moldovei şi Valahiei în secolele XVII-XIX, iar para este submultiplul acesteia, un piastru echivalând cu 40 parale.

[2] Archives diplomatiques du Ministère des Affaires étrangères (în continuare ADMAE), Correspondance Commerciale. Jassy. 1803-1812, vol. 1, p. 24.

[3] ADMAE, Correspondance Commerciale. Galatz. 1806-1814, vol. 1, p. 21-22.

[4] Măsurile de greutate utilizate în corespondenţă: 1 kila – 250 ocale (ADMAE, Jassy, 1837-1841, vol. 3, p. 137), 1 oca – 1,27815 kilograme (ADMAE. Jassy, vol. 5, 1849-1857, p. 138), 1 oca – 1,28 kilograme (ADMAE, Galatz, vol. 5, p. 414-418), 1 oca – 1,29 kilograme (ADMAE, Galatz, 1864-1870, vol. 3, p. 270-324). Măsurile de capacitate utilizate în corespondenţă: 1 kila – 380,9520 litri (ADMAE, Jassy, vol. 5, 1849-1857, p. 138); 1 kila – 4 hectolitri (ADMAE, Galatz, vol. 2, 1837-1863, p. 190, 361); 1 vedro – 12 litri (ADMAE, Galatz, vol. 3, 1864-1870, p. 270-324); vedro – 15,2 litri (ADMAE, Galatz, vol. 3, 1864-1870, p. 248-249); oca – 1,583 litri (ADMAE, Jassy, vol. 5, 1849-1857, p. 138), 1 oca – 1,52 litri (ADMAE, Galatz, vol. 3, 1864-1870, p. 270-324).

[5] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 270-324.

[6] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 138.

[7] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 442, 444, 446, 448.

[8] În anii '60 ai secolului al XIX-lea un ducat echivala cu 37 piaştri sau 11 franci şi 75 centime. ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1858-1871, vol. 6, p. 450.

[9] Carboava este o monedă de argint rusească cu valoarea de o rublă, ce a circulat în Principatele Moldovei şi Valahiei.

[10] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 137.

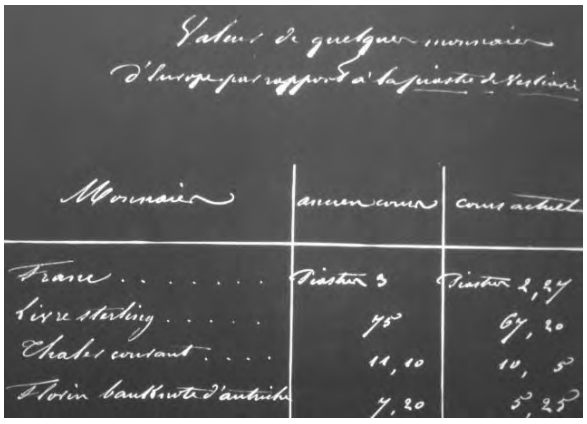

Fig. 3. Valoarea unor monede în raport cu piastrul. Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 192.

curs se făcea schimbul, iar uneori şi în raport cu anumite cursuri noi sau cu cel vechi. De exemplu, Consulul Franţei la Iaşi indica următorul tablou al cursului monetar vechi şi nou în anii '50[11]:

Monede	Curs vechi	Curs nou
Francul	3 piaştri	2,27 piaştri
Lira sterlină	75 piaştri	67,20 piaştri
Talerul	11,10 piaştri	10,5 piaştri
Florin austr.	7,20 piaştri	5,25 piaştri

Consulul de la Iaşi atrăgea atenţia peste câţiva ani la variaţia cursului de schimb[12]:

	1 liră sterlină
Londra	24,85 fr.
	100 franci
Paris	99 fr.
Marseille	98 ¾ fr.
Anvers	98 ¾ fr.
	100 florini
Amsterdam	207 ½ fr.
Hamburg	183,90 fr.
	100 taleri
Berlin	360,363 fr.
Leipzig	362 ½ fr.

În ceea ce priveşte moneda naţională, la Ministerul de Externe a fost transmisă o scrisoare cu detalii despre noul sistem monetar. Se arată că este vorba de un sistem monetar decimal, unitatea monetară a Principatelor fiind *leul*, care se divizează în 100 *bani*, monedele fiind de aur (piese de 20, 10 şi 5 lei), de argint (piese de 2, 1 şi ½ lei) şi de cupru (10, 5, 2, 1 bani). Totodată, se menţiona că, cursul legal şi obligatoriu era în plus asigurat în Principate cu piese franceze, belgiene, elveţiene de 40, 20, 10 şi 5 franci, lira sterlină (25 franci), lira otomană (22 franci, 70 centime), polimperialul rusesc (20 franci, 40 centime), ducatul austro-ungar (11 franci, 75 centime) şi piesele italiene şi austriece, care se aflau încă în circulaţie[13].

În scurt timp vor apărea şi câteva momente când sunt numiţi „*banii*" într-o scrisoare din luna decembrie a anului 1869, când s-a constatat că, deşi Galaţiul era primul port din ţară, ca importanţă, are nevoie de multe intervenţii financiare, dar din cauza deficitului din buget s-a decis crearea veniturilor comunale şi s-a aprobat o decizie ce urma să se aplice din anul 1870. Unele dintre măsuri erau: pentru fiecare vedro de vin consumată în oraş să se achite 0,18 franci, pe lângă cei 18 *bani* percepuţi; pentru fiecare vedro de bere străină să se achite 0,32 franci, pe lângă cei 18 *bani* percepuţi; pentru fiecare vedro de petrol să se achite 0,46 franci, pe lângă cei 54 de *bani* percepuţi; pentru fiecare vedro de gaz local 0,57 franci, pe lângă cei 93 de *bani* percepuţi etc.[14].

În legătură cu denumirea dată monedei naţionale în următoarele scrisori se va atesta un moment interesant, şi anume faptul că în perioada când leul era monedă fictivă, termenul „leu" nu era utilizat în corespondenţă, odată cu apariţia unei monedei naţionale „leu" trebuiau clarificate anumite detalii. Într-o scrisoare din 25 iunie 1880 din Galaţi se indicau date despre vinderea unor articole; făcându-se referire la anii anteriori se indica suma afacerilor cu materie primă, iar pentru a se face distincţia dintre „leii" ce circulau în 1880 şi cei anteriori se utiliza expresia de „lei vechi"[15]:

1859		
334 826 *lei vechi*	=	83 706 fr. 50 c.
1861		
3 685 263 *lei vechi*	=	921 315 fr. 75 c.
1862		
4 285 528 *lei vechi*	=	1 071 382 fr.
1863		
11 300 178 *lei vechi*	=	2 825 044 fr. 50 c.

[11] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 192.
[12] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol.3, p. 240-241.
[13] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1872-1877, vol. 7, p. 118-120.
[14] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 248-249.
[15] ADMAE, Correspondance Commerciale. Galatz. 1878-1882, vol. 5, p. 414-418.

Această modalitate de exprimare a valorilor confirmă o dată în plus dificultatea realizării comerţului în perioada Regulamentelor Organice când leul era moneda de calcul, iar în realizarea comerţului extern continua să se utilizeze termenul „piastru" la exprimarea preţurilor, a veniturilor şi cheltuielilor pentru a nu se produce confuzii. În scrisoarea privind bugetul stabilit pentru anul 1835 pentru Principatul Moldovei, sumele erau exprimate în piaştri şi para: venitul de 8 990 123 piaştri şi 203 para, iar cheltuieli de 8 205 406 piaştri[16]. Utilizarea termenului „*leu*" se va observa în actele interne, pe când pentru străini, pentru unele şi aceleaşi date vor da preferinţa termenilor cunoscuţi şi bine implementaţi. De exemplu, în unul din acte ce ţine de realizările Regulamentului Organic până în anul 1838, Domnul Mihail Grigore Sturza ţine să indice că comerţul a căpătat o extensie remarcabilă şi că o dovadă a progresului este creşterea venitului vămii, care nu se ridicase în 1834 decât la suma de 14 mii *galbeni (ducaţi)*, iar la acel moment venitul era mai mult decât dublu, chiar dacă drepturile de import şi export au rămas neschimbate, iar în ceea ce ţine de buget, dacă anterior totalitatea veniturilor se ridica la 429 452 *lei (piaştri)*, la acel moment veniturile erau de un total de 816 254 *lei (piaştri)*...[17]. Datorită faptului că acest act este şi în varianta originală, dar şi tradus în limba franceză, se poate uşor de observat că se va înlocui termenul de „galbeni" cu cel de „ducaţi", termenul de "lei" cu cel de „piaştri", termenii de „galben" şi „leu" fiind în varianta originală, iar în cea tradusă fiind termenii de „ducat" şi "piastru". În alt document, din 26 februarie 1842, Domnul Moldovei iarăşi va prezenta situaţia Principatului, menţionând totalitatea de venituri (1 166 197 *lei/piaştri*) şi de cheltuieli (789 083 *lei/piaştri*) ale anului curent şi iarăşi în documentul original este termenul de „lei", iar in cel tradus e cel de „piaştri", ceea ce indica că cel puţin în relaţiile externe se utilizau termenii cunoscuţi pentru a evita eventuale neclarităţi privind „leul"[18].

În scrisorile adresate Ministrului din Franţa de către consulatele din Iaşi şi Galaţi privitor la venituri şi cheltuieli se va utiliza în exprimarea valorilor în piaştri, franci şi uneori în ducaţi.

De exemplu, într-o scrisoare din 30 noiembrie 1850, consulul Franţei la Iaşi, indică veniturile Moldovei în piaştri[19]:

Ani	Piaştri
1834	7 881 149
1835	9 369 621
1836	8 341 384
1837	8 468 996
1838	7 964 520
1839	8 904 582
1840	8 775 538
1841	8 983 057
1842	9 097 178
1843	8 863 901
1844	8 853 629
1845	8 982 492
1846	10 921 849
1847	11 427 781
1848	12 066 569

În altă scrisoare a Consulatului Franţei la Iaşi, pentru perioada dintre 14 martie 1860 până la 23 ianuarie 1861, se indică o lista cu valori în ducaţi, piaştri şi para de un total de 582 ducaţi, 34 piaştri şi 20 para[20]. Un alt exemplu este indicarea valorilor importului şi exportului în Moldova pentru mărfuri în perioada 1832-1836[21]:

Anii	Import		Export	
	Piaştri	Para	Piaştri	Para
1832	11 862 430	35	13 612 947	29
1833	12 262 356	8	18 307 732	25
1834	12 386 104	24	14 515 117	12
1835	13 271 497	22	11 812 518	25
1836	16 571 403	3	11 650 322	17

[16] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1813-1836, vol. 2, p. 301-304.

[17] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 260-268.

[18] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1842-1848, vol. 4, p. 122-129.

[19] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 131.

[20] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1858-1871, vol. 6, p. 52.

[21] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 141.

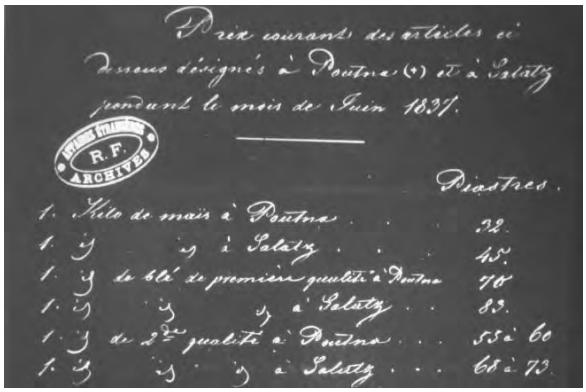
Prix courants des articles ci
dessous désignés à Poutna (*) et à Galatz
pendant le mois de Juin 1837.
Piastres.
1. Kilo de maïs à Poutna . . 32.
1. " " à Galatz . . 45.
1. " de blé de première qualité à Poutna 70
1. " " " à Galatz . . 83.
1. " de 2de qualité à Poutna . . . 55 à 60
1. " " " à Galatz . . . 68 à 73.

Fig. 4. Preţul unor articole în anul 1837. Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 62.

La 24 octombrie 1850 consulul Franţei la Iaşi oferea un alt raport ministrului privind valorile exportului şi importului ţării, dar deja în franci[22]:

Anul	Franci	
	Import	Export
1840	5 007 350	12 611 175
1841	4 102 850	4 725 900
1842	4 229 775	6 708 825
1843	4 686 350	5 632 875
1844	5 590 450	7 597 125
1845	5 599 450	9 494 925
1846	9 099 730	11 362 820
1847	10 375 175	19 388 200
1848	7 994 135	7 947 580
1849	11 852 805	12 323 435

Consulul din Galaţi indica următoarele valori din portul Galaţi pentru anii '50[23]:

Anul	Franci	
	Import	Export
1851	10 999 902	10 843 943
1852	11 049 223	12 231 400
1853	13 936 000	13 552 000
1854	3 036 000	3 107 000
1855	15 622 000	29 359 000
1856	28 106 000	20 146 000
1857	28 992 000	14 408 000
1858	24 602 000	8 622 000
1859	22 073 000	15 800 000

Pentru anii '60, Consulul din Galaţi a oferit următoarele valori ale importului şi exportului[24]:

Anul	Franci	
	Import	Export
1860	26 508 000	23 296 000
1861	32 288 000	22 682 000
1862	36 051 000	24 893 000
1863	42 657 000	28 262 000
1864	51 628 505	47 265 394
1865	29 179 000	21 097 000
1866	37 077 000	13 012 000
1867	40 538 000	62 293 000
1868	37 962 000	33 396 000
1869	50 538 000	23 477 000

În prima jumătate a secolului în exprimarea valorilor se utilizau piaştrii mai des decât francii, iar în a doua jumătate a secolului raportul se inversează, situaţie care continuă până la sfârşitul secolului al XIX-lea, de exemplu, valorile exportului din Iaşi în ultimii ani erau[25]:

Anul	Export (fr.)	Anul	Export (fr.)
1886	8 623 439	1891	1 697 924
1887	4 078 637	1892	2 090 729
1888	2 502 958	1893	2 285 343
1889	2 145 396	1894	4 423 469
1890	2 211 343	1895	5 300 983

În ceea ce priveşte preţurile mărfurilor, dreptul de vamă, taxele pentru transport este documentată cea mai pestriţă imagine. De exemplu: preţurile curente ale unor cereale la Putna şi Galaţi la 30 iunie 1837 sunt exprimate în piaştri[26]:

Cereale	Putna	Galaţi
Porumb (kila)	32 p.	45 p.
Grâu, cal. I (kila)	70 p.	83 p.
Grâu, cal. II (kila)	53-60 p.	68-73 p.

[22] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 112.
[23] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 271-280.
[24] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 281-316; ADMAE, Correspondance Commerciale. Galatz. 1871-1877, vol. 4, p. 188; Pentru perioada 1860-1869 valorile se repetă în două volume: ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, şi în: ADMAE, Correspondance Commerciale. Galatz. 1871-1877, vol. 4, cu unele diferenţe pentru anii 1864 şi 1868, căci datele diferă: valorile importului şi exportului din anul 1864 – 51 628 505 fr. / 51 628 000 fr., 47 265 394 fr. / 47 267 000 fr.; precum şi valorile importului şi exportului din anul 1868 – 37 962 000 fr. / 38 000 000 fr., 33 396 000 fr. / 32 000 000 fr.).
[25] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1878-1901, vol. 8, p. 284-285.
[26] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 62.

În ceea ce priveşte de drepturile de vamă acestea sunt exprimate şi în piaştri, şi în franci. La sfârşitul anilor ’40 dreptul de vamă din Moldova la unele bunuri exportate (ca unitate de măsură servind kila) era: grâu – 4 piaştri; porumb – 2,27 piaştri; orz – 2 piaştri; secară – 4 piaştri[27].

Dreptul de vamă pe care le plătesc pentru cerealele din Moldova la portul din Galaţi pentru 1 hectolitru la 30 iunie 1842 erau: grâu – 0,38 franci; porumb – 0,25 franci; orz – 0,18 franci; secară – 0,38 franci.

La Brăila, pentru aceleaşi produse, la 30 iunie 1842 erau preţuri mai joase pentru unele produse: grâu – 0,38 franci; porumb – 0,25 franci; orz – 0,18 franci; secară – 0,31 franci[28].

Către sfârşitul verii şi în toamna anilor 1860-1861, schimbul după care se calculează preţul pe hectolitru este de 3 piaştri 30-40 para pentru 1 franc[29]. În luna februarie a anului 1870 la Galaţi ultimele cursuri pentru 1 hectolitru erau: grâu – 13,25 franci; porumb – 8 franci; orz – 5,75 franci; secară – 6,95 franci[30].

Aceste schimbări ale preţurilor erau cauzate nu doar de cursul valutar, ci şi de perioada de comercializare a mărfurilor, de abundenţa zilnică de provizii, de navigaţia pe Dunăre, în perioada rece a anului navele anulau plecările până la un timp favorabil. Într-o scrisoare din 15 mai 1853 adresată ministrului din Paris sunt indicate tarifele pentru trecerea mărfurilor între Viena şi Constantinopol (de la Viena la Galaţi şi apoi la Constantinopol). Acestea erau exprimate în florini, de exemplu, de la Viena la Galaţi erau necesari 100 florini, iar de la Galaţi la Constantinopol 140 florini. Pasagerii se bucură de transport gratuit şi 50 de livre de bagaj. În josul paginii era indicat că florinul echivalează cu 2 franci şi 25 centi[31].

Pentru preţul curent al principalelor articole importate şi exportate din Galaţi în 1866 şi 1867, se indica drept unitate de cantitate utilizată pentru mărfurile importate kilogramul, iar pentru cele exportate hectolitrul. Din valorile prezentate pentru import se observă că o mare parte de mărfuri în ambii ani au avut acelaşi preţ, aşa ca: zahărul (1,25 fr.), cafeaua (2 fr.), condimentele (2,50 fr.) aceleaşi în ambii ani; mărindu-se preţul în anul 1867 doar la câteva, de exemplu, la fructele uscate (1,25 fr. / 1,32 fr.). În ceea ce ţine de export, practic toate produsele şi-au mărit preţul în anul 1867, aşa ca: grâul (15 fr. / 21 fr.), porumbul (12 fr. / 17 fr.), secara (9 fr. / 13 fr.), orz (6 fr. / 8 fr.), doar câteva rămânând la acelaşi preţ, aşa ca lâna (2,15 fr.)[32].

Francii continuă a fi utilizaţi în exprimarea valorilor şi în anii ’70, de exemplu, într-o scrisoare din 19 august 1878 din Galaţi se abordează problema căilor ferate din România şi se indică suma pentru anul 1877 privind transportul mărfurilor şi al persoanelor de 36 693 609 32 franci[33].

În ceea ce priveşte comerţul cu Basarabia, despre aceasta se nota că se găseşte sub dominaţia rusă, iar comunicarea cu Moldova devine dificilă. Toate produsele din această provincie sunt trimise la Odesa şi are pe Dunăre două porturi: Reni şi Ismail. Din Reni se exportă în principal grâu dur şi porumb, navele care exportă anual sunt circa 90-100 la număr, dintre care ¾ exportă grâu, iar ¼ porumb; Ismailul prezintă acelaşi comerţ de export ca şi Reni, cu diferenţa că schimbul era de trei ori mai intens, deoarece portul avea de trei ori mai multe nave[34].

În unele scrisori se va continua utilizarea atât a francilor, cât şi a piaştrilor în exprimarea preţurilor. De exemplu, preţul cerealelor de hectolitru, exportate la 1 octombrie 1860 şi 31 august 1861[35] era indicat, cum se obişnuia în mai multe cazuri, în aşa-zisa „monedă a ţării”, adică piastrul şi în franci:

[27] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, vol. 3, p. 137.
[28] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1842-1848, vol. 4, p. 62.
[29] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1837-1863, vol. 2, p. 190, 361.
[30] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 240-241.
[31] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1837-1863, vol. 2, p. 31-32.
[32] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1864-1870, vol. 3, p. 165-166.
[33] ADMAE, Correspondance Commerciale. Galatz. 1878-1882, vol. 5, p. 83-87.
[34] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1842-1848, vol. 4, p. 60-61.
[35] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1837-1863, vol. 2, p. 190, 361.

Cereale	Preţul în moneda ţării		Preţul în franci		Drept de export (franci)	
	1860	1861	1860	1861	1860	1861
Grâu	190-220	138-160	12,66-14,66	9-10,66	0,63-0,73	0,50-0,60
Secara	105-110	82-92	7-7,44	5,30-6,10	0,35-0,37	0,25-0,30
Porumb	145-150	124-127	9,66-10	8,05-8,30	0,48-0,50	0,45
Orz	80-85	70	5,33-5,66	4,66	0,26-0,28	0,20

În buletinele cu preţul pâinii de la sfârşitul anului 1855 şi începutul anului 1856 sunt indicate preţurile în unităţi străine pentru francezi, adică în piaştri şi para şi în unităţi franceze. Consulatul Franţei la Iaşi indică următoarele valori[36]:

Produs	Unităţi străine (para)				Unităţi franceze (franci)			
	15.11.55	15.12.55	15.01.56	15.02.56	15.11.55	15.12.55	15.01.56	15.02.56
Pâine, c. I	50	50	50	50	0,41	0,41	0,41	0,41
Pâine, c. II	56	48	48	52	0,46	0,40	0,40	0,43
Pâine, c. III	28	24	24	26	0,23	0,20	0,20	0,21 ½

Consulatul Franţei la Galaţi indica următoarele valori[37]:

Produs	Unităţi străine (piaştri)				Unităţi franceze (franci)			
	15.11.55	15.01.56	15.02.56	13.03.56	15.11.55	15.01.56	15.02.56	13.03.56
Pâine, c. I	4	4	4	4	0,82	0,82	0,82	0,82
Pâine, c. II	2	1,24-40	2	1,24-40	0,41	0,33	0,41	0,33

În concluzie, se poate spune că în această corespondenţă comercială se conţin nu doar date referitoare la venitul şi cheltuielile Principatului, la valorile importului şi exportului, la principalele produse exportate şi preţul acestora, la modalitatea de transport şi taxele vamale, ci o analiză mai amănunţită a acestei corespondenţe scoate la lumină diverse aspecte ale problemei circulaţiei monetare. În aceste corespondenţe erau incluse date importante referitoare la cursul monetar, la cursuri monetare vechi şi noi, la cursuri monetare din comerţ şi din vistierie, iar în acelaşi timp se pot uşor identifica mai multe tipuri de monede ce circulau pe teritoriul Principatului, neclarităţile ce apăreau în urma circulaţiei diferitor monede, problema leului de calcul şi a leului – monedă naţională, schimbările survenite în circulaţia monetară odată cu Regulamentele Organice şi adoptarea sistemului monetar naţional etc. Aceste date privind monedele erau necesare de a fi incluse în corespondenţă, aşa cum în Principat, în lipsa unui sistem monetar până în anul 1867, unele monede precum piastrul sau galbenul ar fi avut rolul de monede principale, totuşi în circulaţie şi în tranzacţiile comerciale continuau a fi utilizate încă multe alte tipuri de monede.

Această analiza a corespondenţei comerciale a Consulatelor franceze scoate în evidenţă situaţia extrem de dificilă şi complexă privind comerţul extern al Principatului Moldovei, sistemul monetar şi moneda, care a evoluat şi s-a diversificat pe parcursul perioadei cercetate.

[36] ADMAE, Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, vol. 5, p. 442, 444, 446, 448.
[37] ADMAE, Correspondance commerciale. Galatz. 1837-1863, vol. 2, p. 110, 126, 128, 133.

Bibliografie

Regulamentele 1944: Regulamentele Organice ale Valahiei şi Moldovei, vol. I (Bucureşti 1944).

La circulation monétaire du XIXe siècle dans la Principauté de Moldavie: la correspondance commerciale des consulats français de Iasi et Galati (1803-1866)

Les mots-clé: Principauté de Moldavie, Iasi, Galati, monnaie, circulation monétaire, commerce, consulats français.

Résumé: Le problème de la circulation monétaire du XIXe siècle dans la Principauté de Moldavie mérite une attention particulière, parce que l'absence de frappes de monnaies nationales a permis l'invasion de monnaies étrangères et le stock monétaire en circulation avant la loi pour la mise en place d'un système monétaire national de 1867 ne pouvait répondre aux besoins de l'économie. Le but de l'étude est l'analyse de la correspondance commerciale entre les consulats de France dans la Principauté de Moldavie (Iaşi et Galaţi) et le Ministère des Affaires étrangères de la France. L'analyse de la correspondance commerciale des consulats français reflète la situation difficile et complexe du commerce extérieur de la Principauté de Moldavie, le système monétaire et la monnaie de cette période (1803-1866).

La liste des illustrations:

Fig. 1. Feuille de titre. Correspondance Commerciale. Jassy. 1803-1812. Tome 1.

Fig. 2. Feuille de titre. Correspondance Commerciale. Galatz. 1806-1814. Tome 1.

Fig. 3. La valeur de quelques monnaies par rapport à la piastre. Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, tome. 5, p. 192.

Fig. 4. Le prix de quelques articles en 1837. Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, tome 3, p. 62.

Денежное обращение XIX века в Княжестве Молдавии: соответствие французских консульства в Яссы и Галац (1803-1866)

Ключевые слова: Молдавское Княжество, Яссы, Галац, монета, денежногое обращение, торовля, французские консульства.

Резюме: Вопрос денежного обращения в XIX веке в Княжестве Молдавия, заслуживает особого внимания, поскольку в условиях отсутствия национальной монеты, местный рынок был заполнен иностранными монетами. Денежная масса перед монетной реформой 1867 г. не соответствовала потребностям экономики. Целью данного исследования является анализ коммерческой корреспонденции между консульствами Франции в Княжестве Молдавии (Яссы и Галац) и Министерством иностранных дел Франции. Анализ архивного материала отражает комплексную ситуацию внешней торговли Княжества Молдавии, денежной системы и монетного оборота в этом периоде (1803-1866 гг.).

Список иллюстраций:

Рис. 1. Титульный лист. Correspondance Commerciale. Jassy. 1803-1812. Tome 1.

Рис. 2. Титульный лист. Correspondance Commerciale. Galatz. 1806-1814. Tome1.

Рис. 3. Курс некоторых монет по отношению к пиастру. Correspondance Commerciale. Jassy. 1849-1857, tome 5, p. 192.

Рис. 4. Цена некоторых продуктов в 1837 г. Correspondance Commerciale. Jassy. 1837-1841, tome 3, p. 62.

17.01.2017

Elena Arcuş-Jantovan, Universitatea de Stat din Moldova, str. Alexei Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova / École Normale Supérieure, 45 rue d'Ulm, 75005, Paris, Franţa, e-mail: elena.arcus_jantovan@yahoo.com

DOCUMENTE REFERITOARE LA BASARABIA ÎN ARHIVA DE POLITICĂ EXTERNĂ DE LA PARIS (1856-1857)

Eugen-Tudor Sclifos

Cuvinte-cheie: Sudul Basarabiei, Marile Puteri, negocieri, delimitare, interese, conferinţă.

Odată cu terminarea Războiului Crimeii, se „consuma" un nou episod al chestiunii orientale, pe care Rusia dorea s-o „tranşeze" în interesul său, printr-o „lovitură" menită să pună capăt existenţei „omului bolnav" de pe Bosfor. Socotelile ţarului Nicolae I s-au dovedit a fi total eronate, iar Marea Britanie şi Franţa au acordat ajutor militar Imperiului Otoman, dorindu-se menţinerea integrităţii lui teritoriale. În toamna anului 1855 eforturile violente ale militarilor francezi şi britanici au dus la căderea redutei Sevastopolului. Acest moment a pecetluit soarta războiului. După înfrângerea Rusiei, puterile occidentale „gândeau" la clauzele impuse „colosului moscovit", care să-i satisfacă pe toţi cei implicaţi în conflict. Iniţial, cele mai importante clauze se refereau la abolirea protectoratului rusesc din Principate şi neutralizarea Mării Negre. Austria, care încheiase un tratat de alianţă cu Franţa şi Marea Britanie, dar nu participase la operaţiunile militare din Crimeea, propune ca sudul Basarabiei să revină Principatului Moldovei (Bridge 1990, 57). Principalul argument invocat de Buol, ministrul de externe austriac, era că, în felul acesta, Rusia urma să fie îndepărtată de la orice acces la Dunăre (Wetzel 1995, 178), dar, în realitate, dorea „să vadă Principatele acceptând nesilite de nimeni să intre sub sceptrul lui Franz Joseph" (Iorga 1922, 64). Evident, şi includerea acestei clauze avea să declanşeze o „furtună" la Petersburg, iar diplomaţii ruşi aveau să acuze Austria că ea este unica „vinovată", pentru faptul că Imperiului i se cere să cedeze un teritoriu, ceea ce reprezintă o „noutate" pe arena internaţională, din moment ce curtea imperială nu era „obişnuită" să întoarcă teritorii, ci doar să anexeze.

Odată cu invocarea clauzelor, Rusia va încerca să anuleze, din capul locului, pe aceea cu referire la cedarea sudului Basarabiei, prin găsirea unei soluţii de compromis. Cel mai vehement la pretenţia Austriei, reacţiona Mihail Gorceakov[1], ambasadorul Rusiei la Viena, care într-un cerc mai restrâns ar fi rostit vorbe grele la adresa acesteia[2]. Era evident faptul că Rusia va căuta modalităţi „surprinzătoare" de a păstra sudul Basarabiei, iar în acest context Basarabia devenea iarăşi o „piesă" importantă în jocul diplomatic al Marilor Puteri.

Documentele depistate în fondurile de arhivă ale Ministerului Afacerilor Externe de la Paris, privind evoluţia chestiunii basarabene pe parcursul anului 1856-1857, în funcţie de anumite evenimente ar putea fi grupate în trei perioade.

1. Au fost scoase la iveală o serie de documente, din intervalul de timp 1-15 ianuarie 1856. În această perioadă diplomaţia rusă trebuia să accepte clauza referitoare la cedarea sudului Basa-

[1] Cu privire la cedarea sudului Basarabiei Rusia, prin vocea lui Gorceacov, respinge cu vehemenţă acest punct din preliminariile de pace, care era cel mai important, cum scria presa românească „abia putem crede, că propusa modificaţie a graniţelor Basarabiei va fi supusă vreunei alte schimbări mai favoritoare pentru Rusia. Graniţa astfel modificată ar împărţi acea ţeară de la marginea rusească în două părţi ne egale, a cărei cea mai mare parte ar veni în partea Principtalor Române. Acest pământ, care este să se reîncorporeze cu ţerile româneşti, se ţine după natura sa ideografică, de marele basin al Dunării. De aceea şi pică în partea Principatelor acele cetăţi ale Basarabiei, care de jumătate de secole încoace au fost privite ca tăriile domnitoare atât peste Dunăre peste gurile Dunării, cât şi peste ţerile de la Dunărea de Jos, şi care la toate invaziile ruseşti formau unu întăritu capu de punte pentru trecerea peste Dunăre". Această publicaţie mai constata următoarele: „diplomaţia ce încearcă pentru întâia oară a hotărî graniţe unei ţeri după principiile geografiei fizice. Ea vrea să facă, pentru ca cursurile a două mari fluvii să servească de hotare la mari grupe de naţii", „Stéoa Dunării", 12 ianuarie 1856.

[2] „gueux infâmes" „Si j'étais près de l'empereur, je serais caplable de lui conseiller d'accepter. En trois ans,la Russie aura repris ses forces et elle pourra alors tomber à bras raccourcis sur ce gouvernement perfide, qui a conseillé le morcellement de la Russie; car nous avons la preuve écrite que c'est l'Autriche qui a conçu l'idée de nous dépouiller de la moitié d'une province" Charles de, *L'impasse orientale: Souvenirs et observations*, Bruxelles, 1871, p. 20. În mod evident Gorceakov făcea referire la cedarea sudului Basarabiei, care a venit din iniţiativa Austriei.

rabiei, dacă nu în caz contrar exista riscul ca Austria să rupă relaţiile diplomatice cu Petersburgul.

Cea de-a doua perioadă ar constitui momentul în care Rusia acceptă clauzele impuse, inclusiv cedarea sudului Basarabiei, adică în intervalul 15 ianuarie - 30 martie 1856, când are loc semnarea tratatului de la Paris.

Cea de-a treia perioadă, cea mai esenţială, mai ales prin documente, este cea, care a urmat după semnarea tratatului de la Paris, până la momentul convocării unei noi conferinţe, luna ianuarie 1857. Intenţionăm să supunem „radiografierii" principalelor fonduri documentare pariziene, în care se regăsesc discuţii ale ambasadorilor francezi cu referire la problema sudului Basarabiei.

Până la acceptarea de către Rusia a clauzei referitoare la Basarabia, din 15 ianuarie 1856, au existat câteva discuţii privind această chestiune, aşa cum reiese din rapoartele diplomatice identificate. O discuţie „interesantă" a avut loc între ambasadorul francez la Hanovra, Edme de Reculot, şi ministrul de externe al Prusiei Halermund-Platen, în care ultimul critica faptul că Rusiei i s-a impus clauza referitoare la cedarea sudul Basarabiei către Principatul Moldovei[3]. Mai mult decât atât, acesta considera că propunerea venise din partea Austriei, iar ţarul Alexandru al II-lea nu va consimţi o rectificare teritorială. Replica lui Walewski a fost că, în acest fel, se urmăreşte ca Principatele să aibă o frontieră sigură, date fiind invaziile repetate ruseşti şi că aceasta cedare s-ar face în interesul Europei. Alte documente referitoare la această perioadă se regăsesc în corespondenţa ambasadorului francez la Viena, Adolphe de Bourqueney, şi în cea a ambasadorului londonez, contele Victor Persigny. În corespondenţa acestor doi ambasadori aflăm o serie de rapoarte diplomatice primite din partea ministrului de externe Walewski, care era preocupat în mod deosebit de chestiunea sudului Basarabiei, dorind a „sonda" cabinetelor de la Viena şi Londra. Ministrul Walewski agrea schimbul propus de diplomaţii ruşi, adică să cedeze Karsul către Imperiul Otoman, iar în schimb să nu cedeze sudul Basarabiei. Ambasadorul britanic la Paris, lordul Cowley, a respins din start asemenea „aranjament"[4].

Tot în această perioadă diplomaţii ruşi, care primise „probe" certe din partea Franţei că vor fi susţinuţi la viitorul congres, au încercat să obţină „promisiuni" în chestiunea Basarabiei. Un asemenea document a fost identificat în corespondenţa ambasadorului francez la Hesse-Darmstadt, Damrémont, care a avut o întrevedere cu baronul Brunov, viitorul plenipotenţiar al Rusiei la Congresul de pace de la Paris, încercând să obţină vreo promisiune în chestiunea Basarabiei, lucru care nu s-a întâmplat. Cu toate acestea, „laudă" Franţa putea fi complimentată pentru spiritul de conciliaţiune de care a dat dovadă, iar pe de altă parte, acesta critica Austria pentru că a impus clauza referitoare la cedarea sudului Basarabiei către Principatul Moldovei[5].

Congresul de la Paris din februarie-martie 1856 nu a putut soluţiona chestiunea Basarabiei, iar ca urmare a acestui fapt s-a constituit o comisie mixtă (Guérin 1858, 554) alcătuită din reprezentanţii Franţei, Marii Britanii, Austriei, Imperiului Otoman şi Imperiului Rus, pentru a merge să „studieze" în teritoriu, în amănunt, traseul noii frontiere, aşa cum era stipulat în articolul 20 din tratatul de la Paris: „ea (linia de hotar) va pleca de la Marea Neagră, un kilometru spre est de la lacul Burno Sola (Burnaz), va ajunge perpendicular pe şoseaua Ackerman, va urma această şosea până

[3] „Si vous voulez réellement la paix pourquoi mettre encore un nouvel obstacle à sa conclusion; on avait déjà assez de peine à s'entendre au sujet des anciens points de garantie. On se trompe à Paris et à Londres sur les moyens de résistance de la Russie, comme elle s'était trompée elle-même, il y a deux ans, sur la durée d'une alliance Anglo-Française. Je tiens du Comte de Munster, qui arrive de St. Pétersbourg et qui se trouve ici dans ce moment, que le Gouvernement Russie se prépare à faire une résistance désespérée et à abandonner la capitale, s'il le faut, plutôt que de traiter sur une semblable base". Recolut către Walewski, Hanovre,7 janvier 1856, Archives du Ministère des Affaires Étrangéres France (în continuare AMAEF), Correspondance Politique, Brunswich-Hanovre, vol. 75, f. 76-77.

[4] Walewki către Persigny, Paris, 10 janvier 1856, AMAEF, CP, Angleterre, vol. 704, f. 26.

[5] Baronul Brunov, aşa cum îi declara lui Damremont, condiţiile de pace, în viziunea diplomaţiei ruseşti, vin din partea a două state, Franţa şi Austria: „Les dernières propositions peuvent se diviser ainsi: propositions mises en avant par la France; nous les reconnaissons facilement car elles sont en faveur de la Turquie, (à e que l'on croit du moins), ces principes nous sommes bien près de les accepter comme bases d'une entente. Vient ensuite la partie de ces propositions due à l'initiative du cabinet de Vienne: elle est conçue dans un intérêt purement autrichien, et nous trouvons fort mauvais que sans avoir tiré l'épée, sans avoir couru aucune chance, l'Autriche qui nous doit la Hongrie nous demande une cesseion de territoire, une rectification de frontières, si vous voulez. Pour plaire à la France nous irons peut-être jusqu'à céder les îles qui forment l'embouchure du Danube, mais cette concession je vous le répète, serait faite seulement à l'influence française". Damrémont către Walewski, Darmstadt, 15 janvier 1856, AMAEF, CP, Hesse-Darmstadt, vol. 24, f. 68.

la Valul lui Traian, va trece la sud de Bolgrad, va urca de-a lungul râului Ialpug până la Sărăţica şi va sfârşi la Katamori pe Prut" (Documente 2006, 42).

După semnarea tratatului de la Paris din 30 martie 1856 începe o nouă etapă în evoluţia chestiunii sudului Basarabiei, care se sintetizează prin intensificarea discuţiilor între ambasadorii francezi din capitalele europene.

Cea mai bogată corespondenţă şi discuţiile cele mai „intense" sunt prezentate fondul documentar **Corespondenţa Politică. Rusia**, volumele 212, 213. Aici regăsim discuţiile ambasadorului francez la Petersburg, Charles Auguste de Morny, cu Mihail Gorceakov, în special în chestiunea sudului Basarabiei în special (Sclifos 2016, 187-192). Ambasadorul francez nu era nimeni altul decât fratele vitreg al împăratului Napoleon al III-lea, care se dorea a fi noul „artizan" al apropierii franco-ruse, unul din obiectivele sale declarate (Corbet 1967, 308). Din discuţiile celor doi diplomaţi reiese faptul că Franţa susţinea demersul plenipotenţiarilor ruşi în timpul Congresului de la Paris din martie 1856, când au afirmat în unison că Bolgradul este imposibil de cedat, din cauza faptului că este centrul administrativ al coloniilor bulgare din Basarabia[6]. Pe de altă parte, cancelarul Gorceakov a încercat la un moment să condiţioneze bunele relaţii cu Franţa, tocmai prin rezolvarea acestei chestiuni disputate în interesul Rusiei[7].

Rapoartele diplomatice identificate în acest fond reprezintă numeroase discuţii private Gorceakov şi Morny, unde pe „agenda de lucru" figura doar chestiunea sudului Basarabiei, considerată mai importantă decât cea referitoare la reorganizarea Principatelor Române. Din aceste rapoarte se observă clar intenţia Franţei de a susţine Rusia, iar în acest context ambasadorul francez apela de multe ori la Walewski sau chiar la Napoleon al III-lea, pentru a-i face pe aceştia să se implice semnificativ în chestiunea dată (Mosse 1964, 74-78). Chestiunea sudului Basarabiei era dezbătută, mai ales, între Morny şi Walewski, care susţineau necondiţionat Rusia în această problemă. Ministrul francez era nemulţumit de „turnura" ce o ia această problemă, ulterior implicându-se mai activ, pentru a satisface „doleanţa" Rusiei ca să se convoace o nouă conferinţă pe această temă[8]. În acelaşi timp de fiecare dată Morny se arată iritarea faţă de această problemă „secundară", totodată, critica dur faptul că Marea Britanie şi-a adus două nave de război în Marea Neagră, pentru a le utiliza ca mijloc de constrângere ca Rusia să cedeze Bolgradul[9].

Documentele, de asemenea, prezintă interes şi prin faptul că ele scot la iveală adevăratele scopuri urmărite de Rusia, după înfrângerea suferită, apropierea de Franţa şi ruperea alianţei ce s-a constituit împotriva acesteia[10].

Chestiunea sudului Basarabiei a mai fost abordată până la convocarea Conferinţei de la Paris din ianuarie 1857, prin care Rusia ceda Bolgradul Moldovei, iar în schimb primea drept „compensaţie" Comratul.

Corespondenţa Politică. Anglia, în volumele 704, 705, 706 sunt reproduse discuţiile purtate de ambasadorul francez la Londra, Victor Persigny, între ianuarie şi decembrie 1856. Documentele redau o gamă variată de probleme abordate. De la bun început, diplomaţia britanică era interesată ca Rusia să fie scoasă de la Dunăre, prin cedarea sudului Basarabiei către Principatul Moldovei. De asemenea, este originală corespondenţa dintre Persigny şi ministrul de externe Walewski; de asemenea, sunt reproduse discuţii cu lordul Cowley, ambasadorul Marii Britanii la Paris. Încă din luna ianuarie 1856 diplomaţia britanică respingea orice schimb de teritorii, adică sudul Basarabiei pentru cetatea Karsului[11]. După semnarea tratatului de la Paris diplomaţii britanici au avut acelaşi „ton" agresiv la adresa Rusiei, care încercau să eludeze tratatul, prin faptul că nu dorea cedarea sudului Basarabiei[12]. În acest fond documentar se găsesc discuţii ale însărcinatului cu afaceri francez Malaret cu lordul Palmerston, primul ministru britanic, care se manifesta vehement la adresa Rusiei[13]. Un interes aparte prezin-

[6] Gorceacov către Brunov, St. Pétersbourg, 11 août 1856, AMAEF, CP, Russie, vol. 212, f. 99.
[7] AMAEF, CP, Russie, vol. 212, f. 108 v.
[8] Walewski către Morny, Paris, 1 octobre 1856, AMAEF, CP, Russie, vol. 213, f. 29 v.
[9] Morny către Walewski, St. Pétersbourg, 14 octobre 1856, AMAEF, CP, Russie, vol. 213, f. 33v.
[10] Morny către Walewski, St. Pétersbourg, 25 octobre 1856, AMAEF, CP, Russie, vol. 213, f. 65-66.
[11] Walewki către Persigny, Paris, 10 janvier 1856, AMAEF, CP, Angleterre, vol. 704, f. 26- 27 v.
[12] Persigny către Walewski, Londres, 21 août 1856, AMAEF, CP, Angleterre, vol. 705, f. 155.
[13] Malaret către Walewski, Londres, 1 septembre 1856, AMAEF, CP, Angleterre, vol. 705, f. 199.

tă discuţiile purtate între Malaret şi Irinei Kreptovich, ambasadorul Rusiei la Londra, care aveau un ton „conciliator", declarând că Rusia va ceda în scurt timp Bolgradul Moldovei, însă aceste afirmaţii nu aveau acoperire, din moment ce nu primise instrucţiuni să facă asemenea afirmaţii[14]. Ulterior, acesta a prezentat altă poziţie ambasadorului francez Persigny[15].

Astfel, ambasadorul francez la Londra împărtăşea alt punct de vedere în chestiunea sudului Basarabiei (Barnwell 1954, 135) decât contele Walewski, care susţinea Rusia, prin faptul ca aceasta să păstreze Bolgradul[16]. De asemenea, sunt redate discuţiile cu secretarul de stat britanic Clarendon şi cu Palmerston (Harris 1931, 6), care îşi arătau regretul că Napoleon al III-lea a decis să susţină Rusia, în detrimentul aliatului Marea Britanie[17].

În intervalul de timp octombrie – decembrie 1856 au fost identificate rapoarte diplomatice privind „încercarea" Franţei de a convinge Marea Britanie să-şi dea adeziunea la convocarea unei noi conferinţe, pentru ca problema sudului Basarabiei să-îşi găsească rezolvarea. În acest răstimp au fost discutate un şir de proiecte vehiculate de britanici, printre acestea ca Rusia să nu participe la viitoarea conferinţă, pentru a nu primi vreo compensaţie teritorială[18]. Astfel, spre finele lunii noiembrie 1856 Cowley îi transmitea secretarului britanic Clarendon că este necesară o nouă conferinţă, pentru soluţionarea chestiunea frontierei din Basarabia, şi de a pune capăt acestei „dispute", mai ales între Marea Britanie şi Franţa[19].

Mai cunoscute sunt rapoartele diplomatice ale ambasadorului francez la Constantinopol, Edouard Thouvenel, mai ales, în ceea ce priveşte Unirea Principatelor, văzut drept un „suporter fidel" al acestei cauze a românilor (Oncescu 2010, 178). Cu toate acestea, mai puţin este cunoscută poziţia adoptată de acest ambasador în chestiunea sudului Basarabiei, care într-o exprimare subtilă afirma că este pus în postura inedită de a „împărţi victoria cu Buteniev", făcând aluzie că Franţa şi Rusia s-au apropiat mult după Războiul Crimeii. Un moment semnificativ, care demonstrează poziţia lui Thouvenel în această problemă, este faptul că acesta a fost indignat că ruşii au demolat cetatea Ismailului, deşi nu era specificat nimic în Tratatul de la Paris (Acte 1889, 494). În schimb, ministrul Walewski i-a răspuns că Rusia a acţionat în „plenitudinea drepturilor lor" (Acte 1889, 542). Documentele identificate, cu referire la sudul Basarabiei, relevă faptul că Thouvenel susţinea ca acest teritoriu să revină Moldovei, chiar dacă Franţa, la acel moment, susţinea „deschis" ca partea meridională a Basarabiei să rămână în componenţa Imperiului Rus[20]. În puţinele discuţii avute cu Buteniev, în chestiunea sudului Basarabiei, ambasadorul rus arăta resemnare, din cauza „demonstraţiilor"[21] făcute de Marea Britanie, cu aluzie la navele staţionate în Marea Neagră.

Din documentele cercetate rezultă că diplomaţii otomani, Fuad Paşa şi Ali Paşa îşi dădeau adeziunea la convocarea unei noi conferinţe, dar era evidenta atenţie a prelungirii ocupaţiei militare austriece în Principate şi staţionării navelor britanice în Marea Neagră[22]. Pe de altă parte, Imperiul Otoman dorea să „achiziţioneze" Delta Dunării şi a Insulei Şerpilor.

Thouvenel era atent şi la atitudinea unor ambasadori francezi din capitalele europene cu privire la sudul Basarabiei. Este elocvent cazul ambasadorului de la Londra, Persigny, un „adevărat englez", care susţinea „până în pânzele albe" punctul de vedere britanic cu privire la Basarabia. Acesta este „acid" la adresa ministerului de externe, a împăratului Napoleon al III-lea, care nu vedeau cu „claritate" problema Bolgradului şi susţineau punctul de vedere rusesc, mizând doar pe „sinceritatea" Rusiei, dar necunoscând situaţia din teren, sau pur şi simplu ignorând faptele. Thouvenel vedea un pericol în alianţa cu Marea Britanie, din cauza chestiunii Bolgradului. El considera că această problemă duce la apropierea de Rusia şi la o reorientare a politicii externe pentru viitor (Thouvenel 1897, 41-42).

[14] Malaret către Walewski, Londres, 7 septembrie 1856, AMAEF, CP, Angleterre, vol. 705, f. 219 – 220.
[15] Persigny către Walewski, Londres, 19 septembre 1856, AMAEF, CP, Angleterre, 705, f. 246.
[16] Persigny către Walewski, Londres, 23 septembre 1856, AMAEF, CP, Angleterre, 706, nr. 287.
[17] Persigny către Walewski, Londres, 7 octobre 1856, AMAED, Angleterre, 706, f. 64.
[18] Walewki către Persigny, Londres, 26 octobre 1856, AMAEF, Angleterre, 706, f. 139.
[19] Cowley către Clarendon, november 1856 (fără dată). Proposal to reassemble the Paris conference, AMAEF, CP, Angleterre, 706, f. 227.
[20] Thouvenel către Walewski, Constantinople, 17 septembre 1856, AMAEF, Turquie, CP, vol. 327, f. 21.
[21] Thouvenel către Walewski, Therapia, 22 septembre 1856, AMAEF, Turquie, CP, vol. 327, f. 69.
[22] Thouvenel către Walewski, Therapia, 2 octobre 1856, AMAEF, Turquie, CP, vol. 327, f. 121.

Un interes deosebit prezintă **Corespondenţa Politică. Sardinia** volumele 339, 340. Deşi au fost identificate mai puţine documente, este elocventă poziţia Sardiniei în chestiunea delimitării frontierei în Basarabia, din moment ce aceasta nu avea reprezentant în comisie. Prima luare de poziţie a Sardiniei, care avea să devină un „litigiu european", a venit din partea ministrului de externe Luigi Cibrario, „salutând" cedarea teritorială făcută în interesul Principatului Moldovei, care putea întări considerabil frontiera Principatelor, iar, pe de altă parte întărea, supremaţia Austriei în zonă[23]. Momentan, aceasta fusese printre puţinele discuţii purtate la Torino, cu referire la Basarabia. De menţionat că Sardiniei i s-a „cerut" punctul de vedere, în chestiunea sudului Basarabiei abia în toamna anului 1856, prin „vocea" secretarului de stat britanic Clarendon (Bianchi 1872, 342). Astfel, la mijlocul lunii septembrie 1856 Sardinia trebuia să adopte un punct de vedere, care urma să susţină pretenţiile Rusiei asupra Bolgradului sau să admită că aceasta încălca flagrant tratatul de la Paris di 30 martie 1856 (Chiala 1883, 393-394).

În rapoartele ambasadorului francez la Torino, ducele de Grammont, către ministrul de externe francez, Walewski, privind discuţiile în jurul chestiunii sudului Basarabiei, se remarcă cu atenţie punctul de vedere al Sardiniei, într-o chestiune care nu interesa prea mult pe Camilo di Cavour, cel care atrăgea o atenţie deosebită susţinerii ideii Unirii Principatelor. În ultimă instanţă, Sardinia s-ar putea ralia punctului de vedere înaintat de Cabinetul de la Tuillerie[24]. Sardinia era presată, mai ales de diplomaţia britanică, care dorea s-o atragă de partea sa. În schimb, aceasta a cerut un „răgaz" pentru a se informa asupra problemei sudului Basarabiei, pentru că nu avea cunoştinţă de mersul lucrărilor de demarcaţie[25]. Franţa, la rândul ei, încerca să obţină adeziunea Sardiniei la convocarea unei noi conferinţe, iar cabinetul de la Torino se afla încă în faza de „informare", cerând mai mult timp pentru a formula o opinie. Contele Grammont încerca să obţină adeziunea contelui Cavour, privind necesitatea convocării unei noii conferinţe, care era unica modalitate de a pune capăt unei chestiuni, care ţine în „suspans" cabinetele europene. Contele Cavour regreta faptul că Marea Britanie şi Franţa sunt dezbinate în chestiunea Basarabiei; una care doreşte „umilirea" totală a Rusiei, iar alta, care încearcă să fie mai puţin dură cu un imperiu, care a suferit enorm de pe urma Războiului Crimeii. Cavour îşi exprima sincerul regret că Sardinia ia parte la această dezbinare, susţinând un anumit punct de vedere, din moment ce Anglia şi Franţa ar trebuie să colaboreze „intim" în materie de politică externă. În final, Sardinia a participat la Conferinţa de la Paris şi a susţinut ca Bolgradul să revină Principatului Moldovei.

Corespondenţa Politică. Austria, volumele 464, 465. Aici au fost identificate rapoartele ambasadorului francez la Viena, Adolphe de Bourqueney, care aruncă lumină asupra poziţiei adoptate de Austria în chestiunea sudului Basarabiei. Este cunoscut faptul că Austria a venit cu propunerea ca sudul Basarabiei să revină Principatului Moldovei şi nu a renunţat la această clauză, înaintată la Tratatul de la Paris, chiar cu riscul ruperii oricărei legături diplomatice cu Petersburgul (Baumgart 1981, 51). Din documentele cercetate se observă că guvernul de la Viena dorea să colaboreze cu cel de la Paris, pentru ca Rusia să îndeplinească, în special, articolul cu privire la delimitarea frontierei în Basarabia[26]. Se regăsesc, de asemenea, unele informaţii sumare parvenite din partea comisarului austriac din comisia de demarcaţie, Antoine Kalik, cu privire la nemulţumirile comisarilor ruşi cu privire la traseul noii frontiere[27]. Faptul că Austria „supraveghea" atent îndeplinirea obligaţiilor asumate de Rusia prin tratatul de la Paris îl nemulţumea pe cancelarul Mihail Gorceakov, care era incomodat de acest fapt, mai ales într-o chestiune „secundară" pentru concertul european[28].

În viziunea cabinetului de la Viena problema sudului Basarabiei ar trebui soluţionată la Paris, între Austria, Marea Britanie şi Franţa. În contextul existenţei unor puncte de vedere antagoniste între aliaţi ar trebui convocată o nouă conferinţă, pentru a dezbate această chestiune[29].

[23] Gramont către Walewski, Turin, 15 janvier 1856, AMAEF, CP, Sardaigne, vol. 339, f. 58.
[24] Grammont către Walewski, Turin, 24 septembre 1856, AMAEF, CP, Sardaigne, vol. 340, f. 197.
[25] Grammont către Walewski, Turin, 27 septembre 1856, AMAEF, CP, Sardaigne, vol. 340, f. 205.
[26] Legation de France à Vienne, AMAEF, CP, Autriche, vol. 464, f. 68.
[27] Legation de France à Vienne, AMAEF, CP, Autriche, vol. 464, f. 69.
[28] Legation de France à Vienne, AMAEF, CP, Autriche, vol. 464, f. 142.
[29] Legation de France à Vienne, AMAEF, CP, Autriche, vol. 464, f. 144.

În general, poziţia adoptată de Austria a fost cea ca sudul Basarabiei să revină Principatul Moldovei, neacceptând nici un compromis în această problemă, acţionând în tandem cu Marea Britanie, aceasta fiind o „chestiune de onoare” cum se exprima Buol, ministrul de externe austriac.

Au fost identificate, de asemenea, rapoartele comisarului francez, din comisia de delimitare a frontierei din Basarabia, Pierre Marc Besson, care însumează 264 file, care se află în fondul **Mémoire et Documents, Roumanie**, volumul IV. Acest fond este necunoscut cercetătorilor. Documentele prezintă corespondenţa dintre comisarul francez şi guvernul francez, cu privire la mersul lucrărilor de demarcaţie a frontierei în Basarabiei. O bună parte a fondului documentar conţine protocoalele comisiei de demarcaţie, multe la număr, fapt ce denotă că au existat numeroase discuţii şi diverse proiecte referitoare la frontiera basarabeană. Găsim, de asemenea, note comune ale comisarilor europeni, privind maniera de abordare a Rusiei a subiectului delimitării frontierei în Basarabia[30]; scrisori ale comisarului britanic, Edward Stanton către guvernul britanic cu privire la mersul lucrărilor[31]; câteva scrisori ale baronul Brunov adresate ministrului francez de externe[32]; instrucţiuni adresate comisarului francez despre modul de interpretare a articolului 20[33]. De asemenea, sunt puse în discuţie şi alte probleme, care, ulterior, îşi vor găsi abordarea într-un studiu separat.

Anexe

Doc. 1

Paris, 28 avril 1856. Instrucţiunile baronul Baroche adresate colonelui Pierre Marc Besson, reprezentantul Franţe în comisia de demarcaţie a frontierei în Basarabia, cu privire la maniera de executare a articolului 20 din Tratatul de la Paris. Acestea vizează punctul de vedere al Franţei, accentând în repetate ori faptul că această cedare a unei părţi de Basarabie către Principatul Moldovei are o importanţă deosebită, pentru a scoate Rusia de la orice acces cu Dunărea.

Monsieur, M. le maréchal ministre de la guerre a bien voulu vous mettre à la disposition de mon Département pour remplir une mission que vos services antérieures ont permis de vous confiée avec la conviction que vous saurer vous a acquitter à l’entière satisfaction du gouvernment de l’Empereur, et je viens de vous donner les instructions qui vous sont nécessaires.

Par l’article XX du traité de Paris, la Russie a consenti à une nouvelle rectification de sa frontière en Bessarabie. Cet article est ainsi conçu:

„En échange des villes, ports et territoires énumerés dans l’article IV du présent traité[34], et pour mieux assurer la liberté de la navigation du Danube, S. M. l’Empereur de toutes les Russies consent à la rectification de sa frontière, en Bessarabie”.

„La nouvelle frontière partira de la mer Noire, à un kilomètre à l’est du lac Bourna-Sola, rehindra perpendiculaire la route d’Ackerman, suivra cete route jusqu’au val de Trajan, passera au sud de Bolgrad, remontera le long de la rivière de Yalpuck jusqu’à la hauteur de Saratsika et era aboutir à Katamori sur le Prut. En amont de ce point, l’ancienne frontière entre les deux Empires, ne subira aucune modification”.

„Des délégués des Puissances contractantes fixeront, dans ses détails le tracé de la nouvelle frontière”.

Comme vous le voyez, le soin de fixer le tracé de la nouvelle frontière est remis à des délégués des Puissances contractantes; vous avez été désigné pour être, dans cette circonstance, le délégué de la Fran-

[30] AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 88-90.
[31] AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 57-58 v.
[32] AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 84-85.
[33] AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 111-115 v.
[34] Tratatul de la Paris din 18/30 martie 1856.

ce[35], et les termes de la stipulations que je viens de rappeler vous disent assez la nature de la mission que vous êtes appelé à remplir. La direction de la limite qui doit désormais séparer l'Empire russe de l'Empire ottoman dans la partie méridionale de la Bessarabie, est, en effet, suffisamment indiquée par l'énumeration des principaux points - qu'elle doit traverser; vous aurez donc, comme le dit le traité, à fixer, de concert avec les délégués des autres Puissances, les détails du tracé, c'est à dire à suivre et à poser la délimitation nouvelle dans tous son parcours.

Vouz avez compris, Monsieur que, pour toutes les parties, l'importance de la cession consentie par la Russie réside particulièrement dans l'abandon de la rive gauche du Danube, et, ce point étant acquis, je ne puis supposer qu'il s'élève, à l'occasion de l'opération à laquelle vous allez concourir, des difficultés de nature à l'entraver. J'ai à supposer que tous les commssaires indistinctement se montreront animés d'un véritable esprit de conciliation c'est, dans tous les cas, la disposition que je vous recommande d'apporter vous même dans vos rapports avec vos collègues, et vus emploieriez vos soins s'il était nécessaire, à maintenir le bon accord qui doit présider aux travaux de la commission. Les délégués des Puissances directemment intéréssées à une bonne délimitation auront peut-être bien d'invoquer des nécessités locales; si, comme je le présume, elles n'ont pas pour objet une déviation essentielle de l'arrangement stipulé par le traité lui même, vous les apprécierez avec le désir d'arriver promptement et en parfaite entente avec tous les commissaires, au terme de la mission qui vous est confiée. Des motifs divers mais également importants, commandent au Gouvernement de l'Empereur de hâter la délimitation de la frontière pendant qu'aucun intérêt sérieux n'exige que nous nous montrions absolus dans les détails, et cette double considération devra particulièrement servir de guide à votre conduite.

Vous voudriez bien, d'ailleurs, en correspondant directement avec mon Département, sous le timbre de la Direction Politique, me tenir régulièrement informé des travaux de la commission dont vous allez faire partie, et me demander, si les circonstances l'exigeance impérieusement, les directions qui vous seraient éventuellement nécessaires.

Dans sa séance de 4 avril le Congrès de Paris a décidé que les délégués devront se réunir le 6 mai à Galatz, et s'acquitter, sans retard de leur mission; j'ai donc lieu de supposer que ceux des autres Puissances y arriveront en même terms que vous, j'invite notre consul dans cette ville[36] qui vous remettra cette dépêche, à vous mettre en rapport avec eux, en s'entendra pour cella, avec ses collègues.

Je vous fais connaître, sous le timbre de la Direction des Fonds, le montant de l'indemnité dont vous jouirez pendant le terms que vous resterez à la dispositionde mon Département.

Recevez, Monsieur, les assurances de ma considération très distinguée.

Sursa: AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 4-7.

Doc. 2

Paris, 7 mai 1856. Scrisoarea contelui rus Orlov adresată ministrului de externe al Franţei, contele Walewski, cu privire la delimitarea frontierei în Basarabia şi inconvenienţa traseului indicat prin articolul 20 al Tratatului de la Paris, din cauza faptului că unele proprietăţi vor fi divizate.

Monsieur le Comte,

J'ai l'honneur de Vous annoncer que conformément à la teneur des articles 20 et 21 du traité de Paris, signé à Paris le 18/30 mars, mon Auguste Maître a daigné désigner, pour fixer le tracé de délimitation en Bessarabie, le général Fanton de Verrayon[37] qui, d'après les avis que j'ai reçus du Cabinet Impérial, allait immédiatement se mettre en route pour son destination, à laquelle il devait parvenir le 7 mai.

[35] Reprezentantul Franţei în comisia de demarcaţie Pierre Marc Besson.
[36] Alfred de Brossard – consul al Franţei la Galaţi în 1856.
[37] În documentele ruseşti apare şi varianta Fonton de Verrayon (1804-1887), emigrant francez, nobil din Smolensk. În perioada războiului ruso-turc din anii 1828-1829 a fost înrolat în armata ţaristă, aflându-se în Moldova şi Ţara Românească. Din 23 iulie 1830 până la 1 martie 1832 s-a ocupat de demarcarea teritoriilor din jurul fostelor cetăţi turceşti din Ţara Românească: Brăila, Giurgiu şi Turnu. Pe când Pavel Kiselev era preşedinte al Divanurilor Moldovei şi Ţării Româneşti, în timpul ocupaţiei ruseşti,

J'espère que Votre Excellence voudra bine, à titre d'ancien Président de la Conférence, se charger de porter ce choix à la connaissance des Ministres des Puissances qui y étaient représentées.

L'objet de la mission du Général Fanton de Verrayon se trouvant clairement défini par la teneur mis des susdits articles, les instructions dont cet officier suppérieur a été muni n'ont eu pour but que de concourir au résultat d'intérêt général qu'avaient en vue les Puissances signataires du traité de Paris.

Je me permettrai seulement d'appeler à ce sujet l'attention de Votre Excellence sur un objet qui n'est pas sans importance.

La nouvelle ligne de démarcation va, d'après les renseignements qui nous sont parvenus, couper un grand nombre de propriétés. Il s'agira dans l'acte de délimitation à conclure, de fixer les conditions de ces nouveaux propriétaires mixtes dont l'existence se retrouve aussi dans plusieurs autres parties de l'Empire, et nommément, dans nos provinces limitrophes de la Prusse et de l'Autriche. Il serait donc à désirer que les Délégués des autres Puissances contractantes fussent instruits à régler cet objet dans les vues d'équité et d'utilité commune, qui sont présidé aux instructions à monsieur le général Fanton de Verrayon a été muni par le Cabinet Impérial.

C'est dans le but d'amener cette entente désirable entre les Délégués des susdites Puissances, que je m'adresse aujourd'hui à Votre Excellence, pour qu'Elle s'y associera dans la mon pensée de justice et de conciliation que n'a pas cessé de l'inspirer dans tout le cours de la négociation qui vient d'être si heureusement terminée.

Agréez, Monsieur le Comte, l'assurance de ma haute considération.

Signé: Comte Orloff.

Sursa: AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 9 - 10 v.

Doc. 3

Paris, 8 mai 1856. Instrucţiuni adresate comisarului francez Pierre Marc Besson cu privire la o solicitare parvenită din partea contelui Orlov, cu privire la faptul că delimitare noii frontiere în Basarabia duce la dificultăţi în ceea ce priveşte proprietăţile aflate între cele două imperii: otoman şi rus. Acesta primeşte instrucţiuni de a colabora cu ceilalţi reprezentanţi al comisiei de demaracaţie, dar şi să apeleze la ajutorul Austriei şi Prusiei[38], care au avut la activ asemenea situaţii.

Monsieur, le Cte Orloff vient de m'annoncer que son Governement avait désigné, pour faire partie de la commission chargée de fixer le tracé de la nouvelle frontière en Bessarabie. M. le Gal. Fanton de Verrayon, en lui prescrivant d'être rendu à Galatz le 6 de ce mois.

En me faisant cette communication, le Cte Orloff[39] appelle mon attention sur un des points que la commission aura à régler. Il résulte des renseignemens parvenus à St. Pétersbourg, que la nouvelle ligne de démarcation coupera un grande nombre de propriétés. Il y aura donc à fixer les conditions de ces nouveaux propriétaires dont les immeubles se trouveront partagés entre deux souverainetés. Le Cte Orloff fait remarquer que d'ailleurs, cette situation n'est pas nouvelle et qu'elle existe dans d'autres parties de

Verrayon a ocupat şi funcţia de şef al cancelariei speciale a acestuia (ANRM, F. 6, inv. 8, dos. 1017, f. 6-16). Date fiind aceste antecedente şi faptul că era un bun cunoscător al teritoriilor româneşti, Fonton de Verrayon a fost numit plenipotenţiar al Rusiei în Comisia de delimitare a frontierei în Basarabia. Acesta, la ordinul lui Pavel Kiselev, realizase o descriere statistică a Moldovei şi Ţării Româneşti, o fotocopie a căreia se păstrează la Arhivele Naţionale Române, Colecţia Microfilme, URSS, rola 4, sub titlul Descrierea statistică a Principatului Valahiei alcătuită în cadrul detaşamentului geodezic rus, în anii 1831-1834). Fonton de Verrayon era căsătorit cu Anastasia, fiica marelui ban Grigore Filipescu şi a Tarsiţei Manu, care aparţineau protipendadei ruseşti din Principate.

[38] De menţionat că reprezentantul Prusiei nu avea reprezentant în comisia de delimitare a frontierei în Basarabia.

[39] Alexei Fiodorovich Orlov (Алексе́й Фёдорович Орло́в), diplomat, militar rus. Începând cu 1833 a ocupat funcţii importante, începând cu cea de ambasador la Constantinopol; în perioada 1844-1856 a condus cea de-a „treia secţiune" (poliţia secretă a ţarului). În anul 1856, după terminarea Războiului Crimeii, contele Orlov a fost unul dintre plenipotenţiarii ruşi prezenţi la congresul de la Paris. În acelaşi an este ridicat la rangul de prinţ şi numit preşedinte al Consiliului de Miniştri, funcţie pe care o va ocupa până în anul 1861.

l'Empire russe, notament dans les provinces limitrophes de la Prusse et de l'Autriche; et il exprime le désir que les divers délégués reçoivent sur cet objet spécial des instructions qui leur permettent de le régler conformément à l'équité et à l'intérêt commun.

Les recommandations générales contenues dans ma dépêche du 25 avril sur l'esprit de conciliation que vous doit apporter dans l'accomplissement de votre mission pour tous les détails d'un intérêt secondare, répondant d'avance au voeu Cabinet de St. Pétersbourg. Vous n'aurez donc, monsieur, qu'à vous y conformer par cette partie de vos travaux comme pour toutes les autres et vous vous atacherez à concilier, autant que possible les convenances des propriétés avec l'intérêt de l'opération à laquelle vous allez concourir. Il me paraitrait désirable que la commission évitât, autant que les localités le permettraient, la séparation des propriétés. Mais vous agirez à cet égard suivant les circonstances et la configuration des lieux, et j'espère que, pour ce qui concerne la fixation des conditions applicables aux propriétés traversées par la nouvelle frontière, vous trouverez un concours empressé de la part de vos collègues, et que ceux d'Autriche et de Prusse, particulièrement seront en mesure de vous faire connaître ce qui se pratique dans ces deux pays, pour les cas analogues.

Recevez
[Signature illisible]

Sursa: AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. IV, f. 13-14.

Doc. 4
Paris, le 24 mai 1856. Instrucţiune adresate de ministrul de externe Walewski către reprezentantul francez Pierre Marc Besson cu privire la delimitarea frontierei în Basarabia, accentând importanţa ca aceste lucrări să fie terminate la timp.

Monsieur, je reçois la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'écrire à la date du 12 de ce mois, sous le no. 2.

L'article 20 du traité de Paris se borne, à la vérité, à indiquer les principaux points que devra suivre la nouvelle frontière en Bessarabie, mais il est conçue cependat de manière à n'autoriser aucune des recommendations que la Porte a faites à ses commissaires et dont vous m'entretenez. Nous ne saurions dès lors les appuyer, et nous devons au contraire nous appliquer à bien faire comprendre au gouvernement ottoman et à ses délégués que le texte même de la stipulation à l'exécution de laquelle vous êtes appelé à concourir; ne permet point d'en altérer le sens ou la portée.

Le Cabinet Britannique a reçu avis de son côté, de l'interprétation erronée que vous me signalez, et je sais que comme nous, il la condamne formellement. Vous vous trouverez donc, à cet égard, en parfait accord avec le Commissaire anglais[40] et je ne puis supposer, dès lors, que les Commissaires ottomans[41] insistent sur les prétentions exagérées qu'ils ont mission de soulever, en présence de l'opinion contraire et unanime de tous les autres membres de la Commission.

Je ne soumis, dès à présent, vous donner, sur les détails de votre mission, des directions particulières, en l'absence des informations qui me seraient nécessaire pour préciser davantage ce que j'ai déjà eu l'honneur de vous faire parvenir, et je ne puis que vous inviter de nouveau à vous inspirer en toute circonstance, des recommandations générales que contiennent mes dépêches antérieures. D'autres mesures non moins importantes que celle de la délimitation de la frontière, attendent la fin des travaux de la commission dont vous faites partie, et j'apprendrai avec satisfaction que vous n'avez rien négligé pour en hâter le terme, en employant tous vos soins à écarter, dans un esprit de conciliation, les difficultés qui pourraient naître durant le cours de vos travaux.

[40] Edward Stanton, reprezentantul Marii Britani în comisa de delimitare a frontierei în Basarabia.
[41] Muhlis Paşa şi Derviş Paşa, comisarii otomani reprezentanţi ai aceleaşi comisii de delimitare a frontierei basarabene.

Je crois utile, dans ce but, de vous inviter à tenir l'ambassadeur[42] de S. M. à Constantinople régulièrement informé de tout ce qui vous semblerait de nature à l'intéresser et surtout à prévenir de pus longs retards.

Recevez, Monsieur, l'assurance de ma considéderation très distinguée.

Signé: Alexandre Walewski

Sursa: AMAEF, Mémoires et Documents, Roumanie, vol. 4, f. 17-19 v.

Doc. 5

St. Pétersbourg, 25 juin 1856. Telegrama contelui Tolstoi adresată plenipotenţiarului rus la Paris, Filip Brunov în care accentuează faptul că delimitarea frontierei în Basarabia duce la controverse, iar în acest sens să mizeze pe sprijinul împăratului Napoleon al III-lea şi al ministrului de externe, contele Walewski. De asemenea acesta spera că reprezentatul francez în comisia de demarcaţie va susţine punctele de vedere înaintate de cel rus, Fonton de Verrayon.

Monsieur le Baron,

Je n'ai pas manqué de placer sous les yeux de l'Empereur la dépêche de V. E. sub No. 180 qui rend compte des assuances du Comte Walewski quant aux dispositions dont le gouvernement français se serait montré animé dans le cours des dernières correspondances échangées, entre Londres, Paris et Vienne, tant au sujet des travaux de la commission de délimitation en Bessarabie que de quelques autres incidens qui auraient pu donner lieu à des divergences d'opinion.

L'Empereur a pris acte de ces assurances avec satisfaction et vous charge, monsieur le Baron, d'en remercier le Comte Walewski.

Nous aimons à croire que ces dispositions du gouvernement français influeront favorablement en ce qui concerne l'attitude de son commissaire dans les conférences qui le tiennent actuellement à Galatz.

Dureste, monsieur le Baron, tout le monde nous semble interessé faire promptement disparaître ces dernières traces de la crise pénible à laquelle le traité de paix de Paris a mis un terme et ce serait avec plaisir qui, pout notre part, nous verrions le commissaire français invité à nous prêter son concours, afin d'écarter les obstacles qui entravent encore les travaux de la délimitation.

Recevez M.

Signé Tolstoy

Sursa: AMAEF, Correspondance Politique, Russie, vol. 212, f. 11-12 v.

Doc. 6

Reçu le 3 août 1856. Informaţii dintr-o depeşă a ambasadorului francez la Viena, Adolphe de Bourqueney, cu privire la intenţia Marii Britanii şi a Austriei de acţiuna în „tandem" în chestiunea delimitării frontierei în Basarabia, de a trimite instrucţiuni în acest sens ambasadorilor respectivi de la Petersburg, de avea acelaşi „limbaj" în chestiunea frontierei basarabene.

Il résulte d'une dépêche de M. de Bourqueney[43] en date du 30 juillet que Sir Hamilton Seymour[44] avait été dès lors chargé de proposer au Comte Buo[45]l de munir les Ministres d'Angleterre et d'Autriche à S. Pétersbourg d'instructions qui leur enjoignissent de tenir le même langage et de provoquer les mêmes résolutions relativement à la délimitation des frontières et spécialement à Bolgrad.

[42] Edouard Thouvenel, ambasadorul Franţei la Constantinipol în 1856.
[43] Ambasadorul Franţei la Viena.
[44] Ambasadorul Marii Britanii la Viena.
[45] Ministrul de Externe al Austriei.

Les instructions du Colonel Besson quant au même objet ont été expédier le 1er août; celles de M. le Comte de Morny[46] le 7. Il en a été envoyé copie à M de Bourqueney en date du 9 du même mois. Le Département en a fait connaître le sens à Londres en date du 16 août. Lorsque M. le Baron de Bourqueney en entretint le Comte Buol, la dépêche de ce Ministre au Comte Esterhazy[47] était expédiée; M. de Bourqueney l'écrivait le 17, faisant d'ailleurs remarquer avec raison que les instructions au Comte Esterhazy n'avaient pas été préalablemnt communiquées au Gouvernement de l'Empereur. Quant à la date à laquelle les instructions analogues auraient été expediés à Lord Wodhouse[48], la correspondance de l'ambassade de S. M. à Londres ne fournit à cet égard aucune donnée. Mais comme celles du Comte Buol au Ministre d'Autriche à St. Petersbourg, elles étaient parties pour cette cette destination sans avoir été communiquées au gouvernement de l'Empereur et avant qu'il eût adressé les siennes à M. le Comte de Morny.

Sans signature.

Sursa: AMAEF, Correspondance Politique, Russie, vol. 212, f. 65-66v.

Doc. 7

Londres, 7 septebre 1856. Însărcinatul francez cu afaceri la Londra, Malaret către Walewski cu privire la întrevederea cu ambasadorul rus Kreptovich.

Monsieur le Comte,

J'ai reçu hier la visite du comte Chreptovitch[49], qui m'a longument parlé de Bolgrad et de l'île des Serpents. J'ignore jusqu'à quel le Ministre de Russie à Londres est au fait des véritables sentiments du cabinet de Pétersbourg sur ces questions, mais, comme le but évident de sa visite était de m'en entretenir, et qu'il m'a témoigné un désir de conciliation qui serait de nature à me rendre la solution très facile, s'il était réellement partagé par le gouvernement de l'empereur Alexandre, je crois utile d'indiquer rapidement à Votre Excelence les points principaux de cet entretien.

Après avoir rendu pleine justice à la loyauté et à l'esprit de modération du gouvernement de l'Empereur, le comte Chreptovitch m'a dit que le cabinet de Pétersbourg n'avait aucune espèce de parti pris sur ces deux affaires; il serait même disposé, dans un esprit de conciliation, à abandonner toute espèce de prétention sur le nouveau Bolgrad, s'il était certain un agripant ainsi, que personne ne se méprendrait sur les motifs de sa conduite, et que l'on saurait bien en Europe qu'il ne cède point devant l'attitude hostile de l'Angleterre. Il a ajouté que tous ceux qui connaissent les véritables sentiments de l'Empereur Alexandre savent que ses plénipotentiaries au Congrès ont agi avec une parfaite loyauté. Ils se sont trompés avec tout le monde sur la situation (illisible) du nouveau Bolgrad, mais la malveillance seule a pu faire supporter une supercherie mesquine là où il n'y avait, en définitive, qu'un malentendu et qu'une erreur. Il s'est plaint des procédés du gouvernement britannique; eux seuls, m'a-t-il dit, ont grossi des difficultés qu'une mutuelle confiance aurait aplanis en un moment, et qui peuvent encore être facilement résolues, grâce au désir qui éprouve, par-dessus tout, le gouvernement Russe de rendre (illisible) la parfaite bonne foi, et la loyauté de ses instructions.

J'ai été, je l'avoue, un peu surpris de voir le comte Chreptovitch faire aussi bon marché des prétentions récemment élevées par la Russe, et je me suis demandé si l'opinion qu'il venait de m'exprimer était bien celle du gouvernement de l'Empereur Alexandre. Votre Excellence pourra mieux que moi, résoudre cette question, mais, pour mon compte, il me paraîtrait au moins singulier qu'un homme de l'âge et de l'expérience du Ministre de Russie à Londres se fût avançé comme il l'a fait avec moi, s'il n'eût été certain de ne pas être désavoué. Une pareille indépendance, d'ailleurs, n'est nullement, il me semble, dans les habitudes et dans les traditons de la Diplomatie Russe.

[46] Ambasadorul Franţei la Petersburg.
[47] Ministru plenipotenţiar pe lângă Curtea de la Petersburg.
[48] Ambasadorul Marii Britanii la Petersburg.
[49] Ambasadorul Rusiei la Londra.

Quoiqu'il en soit, j'ai doit dire au Comte Chreptovitch que notre désir n'était autre, dans toute cette affaire que d'arriver à une entente complète entre entre toutes les puissances signataires du traité de Paris. J'ai appelé son attention sur les considérations parlementaires qui peuvent, pusqu'à un certain point, explique quelques uns des procédés récents dont le Cabinet de Pétersbourg croit avoir à se plaindre de la part de l'Angleterre, et j'ai ajouté que si le gouvernement de l'Empereur Alexandre était effectivement disposé à faire, dans l'intérêt de l'harmonie générale, le sacrifice de ses prétentions sur Bolgrad et sur l'île des Serpents, ces concessions auraient certainement l'avantage de faire disparaître ici toute espèce de défiance, et de rétablir tels qu'ils doivent être les rapports de la Cour de Russie avec le gouvernement de S. M. Britannique. Voici quelle a été, en propres termes, la réponse du Cte Chreptovitch:

„Nous désirons que toutes ces affaires soient débattues et tranchées par les représentants des puissances signataires du traité de Paris accrédités dans cette capitale, et nous acceptons d'avance leur décision; quant à la question de Bolgrad, je m'en charge, et je sais déja que le Prince Gortchakoff[50] a envoyé aux commissaires Russes en Bessarabie l'ordre de ne plus soulever aucune difficulté".

Un pareil langage dans la bouche du ministre de Russie à Londres m'a semblé de nature à attirer l'attention de Votre Excellence. Si, en effet, le comtre Chreptovitch ne se fait poit d'allusion sur les intentions de sa Cour, toutes les difficultés me semblent écartées, et il ne reste plus à régler qu'une pure question de forme. Dans le cas contraire, il y aurait là une énigme dont il m'est impossible de deviner le sens, à moins de supposer chez un homme, qui passe pour habile et sérieux, une ignorance des faits et une légéreté d'esprit dont, prouve contraire je le crois incapable.

Veuillez agréer, Monsieur le Comte les assurances de la respectueuse considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être,
de Votre Excellence
le très humbe et très obéissant serviteur

Baron de Malaret.

Sursa: AMAEF, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 706, f. 219 v. - 222 v.

Doc. 8
Londres, le 19 septembre 1856. Persigny către Walewski cu referire la întrevederea cu ambasadorul rus Chreptovitch.

Monsieur le Comte,

Arrivé hier à Londres, j'ai repris la direction de l'ambassade; mais je n'ai pu voir encore ni Lord Palmerston[51], qui est à St. Léonard, ni Lord Clarendon[52] qui est encore à Balmoral.

J'ai reçu ce matin les dépêches que vous m'avez fait l'honneur de m'adresser sous les nos. 97 et 98, et je vous ai prévenu par le télégraphe que la copie de votre note modifiée à M. le Bar. Brenier manquait à l'envoi. J'espère que je la recevrai assez à temps pour pouvoir la communiquer à Lord Palmerston qui est attendu après-demain.

Hier à mon arrivé, j'ai reçu la visite du Cte Chreptovitch qui m'a paru assez vivement préoccupé de la question de Bolgrad. J'ignore sur quelle donnée il avait crû pouvait assurer à M. de Malaret[53] que son gouvernement renoncerait aisément à la possession du Bolgrad en litige. Il m'a semblé, par le ton de sa conversation, qu'il avait été étonné de la réponse reçue de Pétersbourg par M. de Brunnov[54].

[50] Cancelarul Imperiului Rus.
[51] Ministru al Mari Britanii.
[52] Secretarul de stat britanic.
[53] Însărcinatul cu afaceri al Fraţei la Londra.
[54] Plenipotenţiar al Rusiei la congresul de la Paris din februarie – martie 1856. A fost reprezentantul ţarului la Paris până la numirea lui Pavel Kisselev în toamna aceluiaşi an.

Il ne croit pas que le cabinet anglais puisse se rallier à la proposition de Votre Excellence, tant les ministres lui ont paru préoccupé de leur situation vis-à-vis du Parlement.

Veuillez agréer, Monsieur le Comte les assurances de ma haute considération.

Persigny

Sursa: AMAEF, Correspondance Politique, Angleterre, vol. 706, f. 246 -246 v.

Bibliografie

Acte 1889: Acte şi documente relative la istoria renascerei României, ed. D.C. Sturdza, vol. III (Bucuresci 1889).

Barnwell 1954: S. Bull Barnwell, The Duc de Persigny, 1808-1872 (Berkeley: University of California 1954).

Baumgart 1981: W. Baumgart, The peace of Paris, 1856: studies in war, diplomacy, and peacemaking (ABC-Clio 1981).

Bianchi 1872: N. Bianchi, Storia Documentata dela Diplomazia Europea in Italia dall anno 1814 all anno 1861, vol. VII: anni 1851-1858 (Napoli, Roma 1872).

Bridge 1990: F.R. Bridge, Hapsburg Monarchy among the Great Powers, 1815-1918 (Bloomsbury Academir 1990).

Chiala 1883: L. Chiala, Lettere edite ed inedite di Camillo Cavour, vol. II (Torino 1883).

Corbet 1967: Ch. Corbet, L'opinion française face à l'inconnu russe, 1799-1894 (Paris 1967).

Documente 2006: Documente privind istoria modernă şi contemporană a României, ed. Dan Mărgărit (Târgovişte: Editura Cetatea de Scaun 2006).

Guérin 1858: L. Guérin, Histoire de la dernière guerre de Russie (1853-1856), tome second (Paris 1858).

Harris 1931: L.H. Harris, Anglo-french relations, 1856-1860 (University of Wisconsin-Madison 1931).

Iorga 1922: N. Iorga, La vérité sur la passé et le présent de la Bessarabie (Paris 1922).

Mosse 1964: W.E. Mosse, The rise and fall of the Crimean system, 1855-1871: the story of a peace settlement (London 1964).

Oncescu 2010: I. Oncescu, Edouard Thouvenel et l'Union des Principautés Roumaines (1856-1859). Codrii Cosminului XVI/2, 2010, 171-180.

Sclifos 2016: E.T. Sclifos, Problema Basarabiei reflectată în rapoartele ambasadorului francez la Petersburg Charles Auguste de Morny (1856-1857). Tyragetia sn. X/2, 2016, 187-199.

Thouvenel 1897: L. Thouvenel, Trois années de la question d'Orient 1856-1859, d'après les papiers inédits de M. Thouvenel (Paris 1897).

Wetzel 1995: D. Wetzel, The Crimean War: a Diplomatic History (East European Monographs 1995).

Documents on Bessarabia in the Archives of Foreign Affairs in Paris (1856-1857)

Keywords: Southern Bessarabia, the Great Powers, negotiations, boundary, interests, conference.

Abstract: The Bessarabian question after the Crimean War occupied an important place in the foreign policy agenda of the great powers. According to the Treaty of Paris of March 30, 1856, Russia ceded the southern part of Bessarabia to the Principality of Moldavia, having lost access to the mouth of the Danube. The documents found in the Archives of Foreign Affairs in Paris show that the Bessarabian question was widely discussed in European capitals. There are also reports of French ambassadors in St. Petersburg, London, Vienna, Constantinople, and Turin, which show that different points of view existed regarding the transfer of the south of Bessarabia. Thus, the French ambassador in St. Petersburg declared that the south of Bessarabia should be returned to Russia, which reflected the position of French Foreign Minister Walewski and Emperor Napoleon III. It is interesting that in 1856 European diplomacy paid special attention to this issue.

The documents discovered form a general overview of the attitudes of the great powers to the question of southern Bessarabia, as well as the interests that they pursued.

Документы по Бессарабии из Архива внешней политики в Париже (1856-1857 гг.)

Ключевые слова: Южная Бессарабия, великие державы, переговоры, граница, интересы, конференция.

Резюме: Бессарабский вопрос после Крымской войны занимал важное место во внешнеполитической повестке великих держав. Согласно Парижскому договору от 30 марта 1856 года Россия уступила южную

часть Бессарабии Молдавскому княжеству, лишившись доступа к устью Дуная. Документы, обнаруженные в Архиве внешней политики в Париже, свидетельствуют о том, что бессарабский вопрос широко обсуждался в европейских столицах. Имеются также доклады французских послов в Петербурге, Лондоне, Вене, Константинополе и Турине, свидетельствующие о том, что по вопросу передачи юга Бессарабии существовали разные точки зрения. Так, французский посол в Петербурге заявлял, что юг Бессарабии должен быть возвращен России, что отражало позицию министра иностранных дел Франции Валевского и императора Наполеона III. Интересен тот факт, что в 1856 году европейская дипломатия уделяет особое внимание этому вопросу.

Обнаруженные документы формируют общий обзор отношений великих держав к вопросу о южной Бессарабии, а также интересов, которые они преследовали.

02.02.2017

Eugen-Tudor Sclifos, Institutul de Istorie al AŞM, 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: tudor.scl@gmail.com

CONSIDERAŢII PRIVIND COMPONENŢA SOCIALĂ ŞI ETNICĂ ÎN ŞCOLILE AGRICOLE DIN BASARABIA

Petru Golban

Cuvinte-cheie: Basarabia, sec. XIX, învăţământul agricol, Cucuruzeni, Purcari, Grinăuţi, Zemstvă.

La cumpăna secolelor XIX-XX asistăm la un interes deosebit al ţarismului faţă de învăţământul agricol din Basarabia. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea în gubernia Basarabia vor fi deschise trei instituţii agricole al căror scop era de a lichida deficitul de cadre calificate din regiune. Este vorba despre şcolile agricole inferioare din satele Grinăuţi (judeţul Soroca), Cucuruzeni (judeţul Orhei) şi Purcari (judeţul Akkerman). Iniţiativa deschiderii şcolilor respective a aparţinut Zemstvei Guberniale din Basarabia, lansată în anul 1879. La baza funcţionării acestor şcoli a stat *Înalta hotărâre imperială din 27 decembrie 1883* (ПСЗРИ 1886).

Conform hotărârii respective, şcolile agricole, cu precădere, erau destinate copiilor de ţărani. Totuşi, hotărârea din anul 1883 nu specifica nimic despre anumite condiţii ce ar trebui să le întrunească candidaţii la studii în cele trei instituţii agricole. Erau prevăzute doar deţinerea cunoştinţelor generale specifice şcolilor săteşti de două clase, pentru cei ce doreau să intre în şcolile de gradul I şi absolvirea şcolilor populare, pentru pretendenţii şcolilor de gradul II (art. 12) (ПСЗРИ 1886, 493). Statutul final pentru cele trei şcoli agricole, adoptat abia în 1901 (ПСЗРИ 1903, 54-55), care era o extindere a statutului şcolii agricole din Mighe (judeţul Elizavetgrad, gubernia Herson), mai punea o condiţie: vârsta minimă de înmatriculare să fie de 14 ani, conform articolului 4 (ПСЗРИ 1899, 82). În afară de acestea, pretendenţii urmau a fi supuşi unui examen, art. 5 (ПСЗРИ 1899, 82). Alte condiţii pentru admitere în cele trei instituţii nu erau stipulate. Poate autorii acestor statute nu au luat în considerare diversitatea etnică a zonelor unde urmau a fi deschise aceste şcoli, ori, pur şi simplu, studiile în instituţiile preconizate erau destinate tuturor copiilor, indiferent de etnie, limbă.

În privinţa originii sociale, aşezămintele statutare ale celor trei instituţii nu stipulau nimic, respectiv, în şcoli puteau învăţa copii ce aveau diferite origini sociale, dar în realitate lucrurile nu stăteau chiar aşa. În primii ani de existenţă interesul nobililor faţă de şcolile agricole era foarte mare. Într-o scrisoare din 16 decembrie 1896, adresată de către „dvoreanul" Vlad Franţovici Purjansc, locuitor al oraşului Rezina, preşedintelui Adunării de Zemstvă Gubernială se plângea că nu a putut să îşi trimită un fecior, Victor, la şcoala agricolă de la Cucuruzeni încă în 1895, când a depus o cerere în acest sens. După un an, fiul său a fost admis la examene, reuşind să se impună printre primii, chiar dacă au fost peste o sută de candidaţi. Dar directorul a declarat că, indiferent de dezvoltarea fizică, fiul său nu poate fi primit decât cu acordul preşedintelui Adunării de Zemstvă, deoarece trebuie să acorde prioritate stărilor neprivilegiate. Sus-numitul roagă preşedintele să facă demersurile respective pentru a-l înmatricula pe Victor la şcoala agricolă din Cucuruzeni. Până la urmă, preşedintele a intervenit pentru ca fiul dvoreanului să fie admis la studii[1]. Aşadar, conform regulamentelor oficiale, prioritate se acorda copiilor din stările neprivilegiate ale societăţii basarabene, iar excepţiile erau soluţionate la cel mai înalt nivel.

Articolul 1 al hotărârii de la 27 decembrie 1883 prevedea ca scop al şcolilor agricole inferioare răspândirea în popor a cunoştinţelor de bază despre agricultură şi ramurile ei, preponderent pe calea lecţiilor practice. În tabelul 1 este prezentată originea socială a elevilor din şcoala agricolă de la Grinăuţi. Totuşi, trebuie de ţinut cont că unele date ar putea fi eronate, aşa cum vedem din tabel pentru anii 1910 şi 1911 cifrele sunt identice,

[1] ANRM, F. 65, in. 1, d. 991, f. 138 v., 139.

Tabelul nr. 1

Originea socială a elevilor ce îşi făceau studiile la şcoala agricolă de la Grinăuţi conform originii sociale (1893-1911)[2]

Origine	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	Origine	1903	1905	1907	1910	1911
Ţărani	19	27	33	47	45	54	44	**Sat**	62	57	72	68	68
Mic-burghezi	4	10	13	13	10	14	12	**Oraş**	7	5	7	10	10
Nobili	5	10	12	9	6	5	3	**Nobili/ Funcţionari**	2	3	1	-	-
Clerici	-	1	5	6	4	3	3	**Clerici**	2	2	3	3	3
Mici funcţionari	-	10	13	5	9	-	3						
Negustori		-	-	-	-	1	1						
Alte origini	10								1	15	3	8	8
Total	**38**	**58**	**76**	**80**	**74**	**77**	**66**	**Total**	**74**	**82**	**86**	**89**	**89**

lucru care pare imposibil, probabil pentru ultimul au fost transcrise datele anului precedent. În afară de aceasta, unele categorii au „dispărut" pe parcursul timpului, ori au fost încadrate în altele. Începând cu anul 1903 „dispare" categoria ţăranilor, dar apare rubrica „sat", deoarece după acest an datele au fost preluate din revista „*Обзор Бессарабской Губернии*", până atunci fiind din rapoartele prezentate la Adunările de Zemstvă Gubernială.

Tabelul nr. 1 ne face să concluzionăm că, cu excepţia anului 1899, numărul copiilor cu origini ţărăneşti a fost în continuă creştere, aproape triplându-se. Această tendinţă pare normală, ţinând cont de menirea şcolii respective. Este greu de găsit explicaţii de ce ponderea copiilor de ţărani era atât de mică în primul an de funcţionare. Semne de întrebare apar în privinţa altor categorii sociale, ne referim aici la copiii cu origini burgheze şi nobiliare. În primii trei ani de funcţionare a şcolii, numărul copiilor cu origini nobiliare a crescut de la 5 la 12, constituind astfel 15,78%, ulterior numărul şi respectiv ponderea lor a scăzut. Acest exemplu de la Grinăuţi este cel mai elocvent, deoarece dispune de cele mai complete date.

Cu părere de rău, la Purcari şi la Cucuruzeni este mai complicat de reconstituit structura socială a elevilor. Pe de o parte, nu deţinem date pe toţi anii din perioada prezentată, pe de altă parte, în cele existente uneori apar erori inexplicabile. Spre exemplu, este imposibil de determinat numărul total al elevilor ce îşi făceau studiile la Purcari, deoarece este prezentată doar ponderea fiecărei clase sociale. În afară de aceasta, în darea de seamă pentru anul 1893, 50,52% erau colonişti, dar în anii următori această rubrică/categorie nu mai este prezentă. Totuşi, ne putem face o anumită imagine despre categoriile sociale prezente aproape mereu. Ca şi în cazul şcolii de la Grinăuţi, asistăm la creşterea numărului de copii cu origini nobiliare în primii ani de la deschiderea instituţiei. Aceeaşi tendinţă este şi în cazul copiilor cu origini burgheze, dar cu constatarea că numărul lor, respectiv, ponderea este mai mare comparativ cu cea al nobililor, atât în cadrul şcolii de la Purcari, cât şi de la Grinăuţi. Deocamdată rămâne inexplicabilă cauza numărului/ponderii copiilor de ţărani care pare destul de redus, mai ales la Purcari, în primii ani de funcţionare a şcolii. În tabelul nr. 2 sunt prezentate datele de care dispunem pentru şcoala agricolă de la Purcari.

La şcoală agricolă de la Cucuruzeni asistăm la acelaşi fenomen care a fost prezent şi în celelalte două instituţii: interesul mare al copiilor de nobili în primii ani de existenţă şi descreşterea lui odată cu trecerea timpului, interesul constant al micilor burghezi şi numărul relativ mic al copiilor cu origini ţărăneşti în primii ani de funcţionare a şcolilor, concluzie ce poate fi observată şi în tabelul nr. 3.

O categorie constantă în cadrul şcolilor au fost copiii cu origini clericale. Această categorie o întâl-

[2] Tabelul a fost întocmit în baza informaţiilor din: Бессарабское 1896; Отчет 1897; Отчет 1901; Обзор 1904; Обзор 1906; Обзор 1908; Обзор 1910; Обзор 1912.

Tabelul nr. 2

Originea socială a elevilor ce îşi făceau studiile la şcoala agricolă de la Purcari conform originii sociale (1893-1913)[3]

Origine	1893	1894	1895	1896	Origine	1903	1905	1907	1910	1911	1913
Ţărani	12,13%	49%	34	29	**Sat**	31	29	34	42	52	52
Mic-burghezi	15,16%	28,3%	22	20	**Oraş**	10	11	4	17	22	22
Nobili	6,46%	15% şi funcţionarii	8	8	**Nobili/ Funcţionari**	11	7		2	4	4
Clerici	6,66%	5,66%	4	3	**Clerici**	1	-		4	6	6
Mici funcţionari	3,03%										
Negustori	3,03%										
Colonişti	50,52%										
Alte origini	3,01%		11	11		1	4	10		1	
Total		**53**	**79**	**71**	**Total**	**54**		**48**	**65**	**85**	**85**

Tabelul nr. 3

Originea socială a elevilor ce îşi făceau studiile la şcoala agricolă de la Cucuruzeni conform originii sociale (1893-1913)[4]

Origine	1893	1894	1897	1898	1899	Origine	1903	1905	1907	1910	1911	1913
Ţărani	13/43,33%	40,45%	60,31%	63,61%	56%	**Sat**	70	81	79	66	70	79
Mic-burghezi	3/10%	6,26%	12,87%	7,92%	22%	**Oraş**	10	4	1	19	13	4
Nobili	2/6,66%	12,3%	16,92%	14,64%	9%	**Nobili/ Funcţionari**	9	2	2	6	7	2
Clerici	1/3,33%	2,35%	1,98%	3,93%	3%	**Cler**	-	1	1	9	6	
Mici funcţionari	4/13,33%	36,1%	7,92%	9,9%	10%							
Negustori	1/3,33%	2,35%										
Alte origini	6/20%	-					2	2	2	1	1	6
Total	**30/100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**Total**	**91**	**90**	**85**	**101**	**97**	**91**

nim pe toată perioada anilor 1893-1914, în toate cele trei instituţii, ponderea ajungând până la 7% la Purcari, aşa cum vedem din tabelul nr. 2. Analizând tabelele nr. 1, 2 şi 3 putem constata că copiii preoţilor au fost prezenţi la studii în toate cele trei şcoli. Comparând numărul de elevi de la cele trei instituţii putem observa că şcoala de la Grinăuţi (Tabelul nr. 1) avea cel mai mic număr de copii din această categorie. La Cucuruzeni, în schimb, spre anul 1910 (Tabelul nr. 3) din numărul total de elevi, 101, 9 proveneau din familii de preoţi, ceea ce reprezintă 8,91%. În acest an atestăm cea mai înaltă pondere pe parcursul anilor pentru categoria copiilor cu origini clericale. În anul următor, 1911, sunt atestaţi doar 6 copii cu origini clericale (Tabelul nr. 3), ceea ce înseamnă că trei elevi au plecat din instituţie.

Pentru pătura negustorilor cele trei instituţii nu au constituit şcolii la care să îşi trimită masiv copiii. Plecând de la tabelul nr. 3, la Cucuruzeni, în primii doi ani de funcţionare, ponderea copiilor de negustori era minoră: un singur reprezentant al acestei pături în 1893 şi doi în anul următor.

[3] Tabelul a fost întocmit în baza informaţiilor din: ANRM, F. 65, inv. 1, d. 1535; Бессарабское 1896; Отчет 1897a; Отчет 1897; Отчет 1901; Обзор 1904; Обзор 1906; Обзор 1908; Обзор 1910; Обзор 1912; Обзор 1913.

[4] Tabelul a fost întocmit în baza informaţiei din: ANRM, F. 65, inv. 1, d. 1535; Отчет 1897a; Бессарабское 1896; Отчет 1897; Отчет 1901; Обзор 1904; Обзор 1906; Обзор 1908; Обзор 1910; Обзор 1912; Обзор 1913.

Tabelul nr. 4

Repartizarea elevilor ce îşi făceau studiile la şcoala agricolă de la Cucuruzeni conform originii etnice (1894-1913)[5]

Anul / Naţionalitatea	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1913
Moldoveni	70,4%	77%	77%	73,25%	78,25%	84%	83,51%
Ruşi/velicoruşi	16,5%	13,9%	13,9%	17,82%	15,84%	11%	2, 19%
Polonezi	9,2%	6,8%	6,8%	2,98%	1,96%	2%	2, 19%
Germani	3,7%	1,1%	1,1%	0,99%	0,99%	1%	
Bulgari				1,98%	1,98%	1%	
Armeni				2,98%	0,99	1%	
Caraimi		1,1%	1,1%				
Ucraineni/maloruşi							10,98%
Greci							1,09%

Ulterior, copiii de negustori nu şi-au mai făcut studiile la Cucuruzeni. Conform tabelului nr. 2, pe parcursul perioadei analizate, la Purcari avem atestat în primul an de activitate un singur copil (3%) din pătura negustorilor. În anul următor el nu mai este menţionat, ceea ce înseamnă că din varii motive el nu îşi mai făcea studiile la Purcari. După cum atestă tabelul nr. 1, la Grinăuţi, în anii 1898 şi 1899, şcoala a fost frecventată de un copil din familie de negustori.

Micii funcţionari au ocolit şcoala de la Purcari, observaţie confirmată de tabelul nr. 2. La această şcoală doar în 1893 avem confirmat un reprezentant al acestei pături sociale, dar care nu mai apare decât în 1903. La Cucuruzeni şi la Grinăuţi lucrurile stau puţin altfel. Conform datelor din tabelele nr. 1 şi 3, în primii 7-8 ani de funcţionare a şcolilor fiii micilor funcţionari frecventau în proporţie destul de mare aceste şcoli. În anul 1894, la Cucuruzeni această pătură socială a ajuns să constituie 36,1% (Tabelul nr. 3).

Interesul populaţiei din Basarabia pentru cele trei instituţii agrare se poate explica prin utilitatea studiilor în aceste şcoli. Or, până la sfârşitul secolului al XIX-lea în Basarabia, cu o excepţie, nu exista nici o instituţie similară celor trei. Interesul faţă de cele trei şcoli a fost destul de mare şi constant. Astfel, în 1893, la Grinăuţi, au fost depuse peste 100 de cereri de admitere la examene, 101 au fost admişi la probe, înmatriculaţi fiind 20, în loc de 15, aşa cum prevedea statutul preconizat. În 1896 şi-au manifestat intenţia 102 copii, 75 au fost la examene, 20 fiind primiţi în clasa pregătitoare şi doi în clasa specială (Отчет 1897, 6). În 1899, la fel, au fost 102 cereri, 90 ajungând la examene, au fost primiţi 28 (Отчет 1901a, 63). Astfel, vedem că la 15 locuri de studiu pretindeau în fiecare an în jur de o sută de copii. În aceeaşi perioadă, la Cucuruzeni au fost depuse 96 de cereri (în 1893), fiind înmatriculaţi 33 elevi, în 1896 au fost 105 doritori (Отчет 1897, 466), iar în 1899 – 94, ca în 1900 să ajungă la 153 (Отчет 1901, 4).

Repartizarea etnică s-a dovedit ceva mai uşor de determinat pentru şcoala de la Cucuruzeni. Pentru celelalte două şcoli este aproape imposibil de determinat componenţa etnică din cauza faptului că în rapoarte această rubrică (prezentă la Cucuruzeni) nu este, în locul ei fiind introdusă locul de trai (judeţul/gubernia).

Plecând de la informaţia din tabelul nr. 4, putem constata că copiii moldovenilor au reprezentat pe tot parcursul funcţionării şcolilor între 70,40% şi 84%.

Ca pondere, următoarea categorie etnică prezentă la şcoala agricolă de la Cucuruzeni a fost minoritatea rusă. Conform tabelului nr. 4, între anii 1894 şi 1899 ei au reprezentau între 11 şi 17,82%. În anul 1913 din numărul total de 91 elevi doar doi (2,19%) erau de origine rusă.

Datele din tabelul nr. 4 prezintă o tendinţă descendentă a reprezentanţilor minorităţii poloneze,

[5] Tabelul a fost întocmit în baza informaţiilor din: Бессарабское 1896; Отчет 1897; Отчет 1901; Отчет 1897a; Отчет 1895; Отчет 1897; Обзор 1904; Обзор 1906; Обзор 1908; Обзор 1910; Обзор 1912; Обзор 1913.

dacă în 1894 ei constituiau 9,2% atunci în 1899 doar 2%. Ca şi în cazul ruşilor, în 1913 la şcoala de la Cucuruzeni erau doar doi copii cu origini poloneze.

Cifrele din tabelul nr. 4 demonstrează că în primii şase ani de funcţionare a şcolii de la Cucuruzeni instituţia a fost frecventată şi de germani. În 1894 ei reprezentau 3,7%, iar în 1899 – 1%.

Tabelul nr. 4 arată că în şcoală şi-au făcut studiile şi câte unul sau câte doi elevi de origine armeană şi bulgară. Totodată avem atestat şi un caraim, reprezentant al unei etnii turcice, dar de religie mozaică, din Crimeea.

Pentru anii 1894-1899 o situaţie oarecum asemănătoare cu a moldovenilor o vedem şi în cazul ucrainenilor. În aceşti ani nu este atestat niciun reprezentant al acestui grup etnic, în schimb, în anul 1913 din 91 de elevi, 10 (10,98%) se declarau ucraineni.

Analizând componenţa etnică din şcoala agricolă de la Cucuruzeni, putem concluziona că românii moldoveni au constituit majoritatea absolută a elevilor, ponderea crescând pe parcursul timpului, restul revenind ruşilor, ucrainenilor, bulgarilor, polonezilor, germanilor, armenilor şi unui caraim.

Din datele de care dispunem putem concluziona că majoritatea absolută a elevilor celor trei instituţii au constituit-o, din punct de vedere social, copiii ţăranilor, pe lângă care mai studiau cei ai micilor burghezi, ai negustorilor, preoţilor, funcţionarilor, nobililor. Imediat de la deschidere, copiii ţăranilor au manifestat interes pentru a studia în cele trei şcoli agricole. Iniţial ponderea lor era destul de mică, fiind chiar depăşiţi de reprezentanţii altor categorii sociale (conform tabelului nr. 2, la Purcari, în 1893, ponderea lor constituia 12,13%, fiind depăşiţi de reprezentanţii micii burghezii care reprezentau 15,16%). Pe parcursul timpului numărul/ponderea lor a crescut semnificativ, ajungând a constitui la Cucuruzeni în 1913 – 86,81%. Ca pondere copiii ţăranilor au fost urmaţi de cei ai micii burghezii, apoi de cei ai nobililor. Interesul micilor funcţionari a fost constant, spre deosebire de negustori care şi-au manifestat interesul numai la deschiderea şcolilor. De asemenea, copiii preoţilor au învăţat constant în cele trei şcoli. Ponderea semnificativă a copiilor din păturile privilegiate poate fi explicată prin importanţa studiilor agricole, dar şi a celor trei şcoli, apropierea de moşii, lipsa altor instituţii similare în Basarabia.

Bibliografie

Бессарабское 1896: Бессарабское Губернское Земство. Приложения к Отчету о Действиях Губернской Земской Управы Губернскому Земскому Собранию XXVI очередного созыва (Кишинев 1896).

Обзор 1904: Обзор Бессарабской Губернии за 1903 год (Кишинев 1904).

Обзор 1906: Обзор Бессарабской Губернии за 1905 год (Кишинев 1906).

Обзор 1908: Обзор Бессарабской Губернии за 1907 год (Кишинев 1908).

Обзор 1910: Обзор Бессарабской Губернии за 1910 год (Кишинев 1910).

Обзор 1912: Обзор Бессарабской Губернии за 1911 год (Кишинев 1912).

Обзор 1913: Обзор Бессарабской Губернии за 1913 год (Кишинев 1913).

Отчет 1895: Отчет Кокорозенской низшей сельскохозяйственной школы первого разряда за 1894 год (Кишинев 1895).

Отчет 1897: Отчет Гриноуцкой, Пуркарской и Кокорозенской низшей сельскохозяйственной школы первого разряда за 1896 года (Кишинев 1897).

Отчет 1897а: Отчет Пуркарской и Кокорозенской низшей сельскохозяйственной школы первого разряда за 1895 года (Кишинев 1897).

Отчет 1901: Отчет о трех низших сельскохозяйственных школах (Кишинев 1901).

Отчет 1901а: Отчет Гриноуцкой низшей сельскохозяйственной школы первого разряда за 1899 год (Кишинев 1901).

ПСЗРИ 1886: Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание третье, том III, 1883 г. (Санкт-Петербург 1886).

ПСЗРИ 1899: Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание третье, том XVI, отделение 1, 1896 г. (Санкт-Петербург 1899).

ПСЗРИ 1903: Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание третье, том XXI, отделение 1, 1901 г. (Санкт-Петербург 1903).

Ethnic and social composition of Bessarabian agricultural schools

Keywords: Bessarabia, 19th century, agrarian education, Cucuruzeni, Purcari, Grinauti, Zemstvo.

Abstract: The initiative to open agricultural schools in the Bessarabian villages of Grinăuţi (Soroca Uyezd), Cucuruzeni (Orhei Uyezd), and Purcari (Akkerman Uyezd) arose in 1879 and belonged to the Provincial Zemstvo. These educational institutions were established by the Highest Decree of December 27, 1883.

According to the decree, the aim of the lower agricultural schools was to spread knowledge about various branches of agriculture on the basis of practical exercises.

In terms of social composition, the dominant category in these three educational institutions was the peasantry. In addition to peasant children, representatives of other estates - the petty bourgeoisie and the nobility, small employees and clergy – were also trained here.

According to ethnicity, 75% of students in Bessarabian agricultural schools were Moldavians. In addition to Moldavians, the children of Russians, Ukrainians, Bulgarians, Poles, Germans, Armenians, and Karaites were trained here.

Этнический и социальный состав бессарабских сельскохозяйственных школ

Ключевые слова: Бессарабия, XIX век, аграрное образование, Кукурузены, Пуркары, Гринауцы, земство.

Резюме: Инициатива открытия сельскохозяйственных школ в селах Гринауцы Сорокского уезда, Кукурузены Оргеевского уезда и Пуркары Аккерманского уезда Бессарабской губернии зародилась в 1879 году и принадлежала губернскому земству. Эти учебные заведения были учреждены Высочайшим указом 27 декабря 1883 года.

Согласно указу целью низших сельскохозяйственных школ было распространение знаний о различных отраслях сельского хозяйства в народной среде на основе практических занятий.

По социальному составу доминирующей категорией в этих трех учебных заведениях было крестьянство. Кроме крестьянских детей здесь обучались также представители других сословий – мелкой буржуазии и дворянства, мелких служащих и духовенства.

По этнической принадлежности 75% учащихся бессарабских сельскохозяйственных школ составляли молдаване. Кроме молдаван здесь обучались дети русских, украинцев, болгар, поляков, немцев, армян и караимов.

30. 01. 2017

Petru Golban, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici, 60, MD-2009 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: golbanpetru@gmail.com

STIL ŞI ELEGANŢĂ ÎN FOTOGRAFIA BASARABEANĂ ÎN CEA DE-A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX

Mihail Dohot

Cuvinte-cheie: fotografie, vestimentaţie, modă, stil, Basarabia, Europa, fotograf, modelier, elite sociale.

În loc de introducere

Imaginea, ca şi imaginarul, în acelaşi rând cu muzica şi puterea cuvântului au fost, pe parcursul întregii istorii umane, un catalizator al proceselor sociale – un instrument al comunicării şi al transmiterii mesajului în lume. Ca o continuare a acesteia, fotografia a ajutat omul să se afirme aşa cum n-a mai putut-o face niciodată până atunci, chiar dacă nu dispunea de celelalte talente şi daruri. Ca o formă de exprimare mult mai accesibilă, s-a impus destul de repede în toate domeniile sociale, de la politică până la disciplinele ştiinţifice şi cele artistice.

Fotografia a ajuns o sursă incontestabilă de cunoaştere, ca o poartă într-o realitate de mult uitată, pe care acum o descoperim în numeroase albume de epocă care au supravieţuit vicisitudinilor timpului. Spaţiul dintre Prut şi Nistru, aflat la interferenţa marilor puteri, a fost influenţat nu numai sub aspect politic dar şi al discursului cultural imprimat şi transmis prin operele maeştrilor scrisului cu lumină din Basarabia surprinzând societatea basarabeană modernă aşa cum era ea la acel moment.

Evenimentele care au determinat viitorul Europei s-au desfăşurat într-o oarecare concomitenţă atât în occidentul cât şi pentru centrul şi orientul acesteia. Revoluţia franceză din 1848 şi Războiul Crimeii din 1853-1856, Războiul franco-prusac şi Comuna din Paris din 1871, pe de o parte, şi Războiul ruso-turc din 1877-1878, implicit Războiul de Independenţă al României, pe de altă parte, au format una dintre cele mai extravagante perioade în istorie, caracterizate printr-o dezvoltare vertiginoasă atât a modei cât şi a fotografiei (vintage-romania.com 2011).

În această perioadă Basarabia a fost vizitată de numeroşi călători din Occident: francezi, englezi, italieni, etc. Unii dintre ei, chiar dacă într-un număr mai restrâns, au rămas aici ca profesori, artişti şi chiar fotografi. Însă nici elitele sociale autohtone nu s-au arătat mai prejos, completându-şi garderoba şi expunându-şi achiziţiile în imaginile fotografilor atât în capitala basarabeană (fig. 1), împodobind peisajul urbei, cât şi în marile centre culturale europene.

După Revoluţia din 1848, dezvoltarea capitalismului în ţările Europei intră într-un ritm alert. Extinderea producţiei şi concentrarea acesteia conduc spre ultima fază a cestuia – imperialismul. În Europa acestor ani creşte vertiginos antagonismul între burghezie şi muncitorime. În dezvoltarea culturală înalta burghezie începe să joace un rol determinant. Impunându-se prin stilul Empire, predominant în culoarele clasei înstărite, a fost preluat ca etalon pentru imitaţie Imperiul Roman, ca urmare a ambiţiilor imperiale franceze şi a descoperirilor arheologice din Pompei.

Istoricul de modă şi directorul Muzeului Institutului tehnologiei modei din New York, dr. Valerie Steele, menţionează că invenţia fotografiei a venit în acelaşi moment al revoluţiei tehnico-ştiinţifice când au apărut şi primele maşini de cusut produse în serie şi ca urmare – saloanele de frumuseţe.

1. Moda vremii în Grădina publică din Chişinău, sfârşitul sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB-1763.

2. Regina Victoria şi Prinţul Albert la Palatul Buckingham, 1860, fotocredit: http://www.bbc.com/news/entertainment-arts-32781964 (accesat la 07.04.2017).

3. Vestimentaţia unei doamne din elitele sociale basarabene, fotografie „carte de visite", al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB 24108/74.

Moda oglindea şi întruchipa în sine acele metamorfoze care au avut loc cu femeia din acea vreme pe parcursul a câtorva decenii dramatice până la Primul Război Mondial (Стил 2013).

Din ultimul sfert al secolului al XIX-lea, până la Primul Război Mondial, Europa a cunoscut o perioadă de pace şi relativă bunăstare, numită *„la Belle Epoque"*, perioadă în care a apărut şi curentul *„Art Nouveau"*.

Diriguitorii stilului

Dacă vorbim de începutul sec. XIX, lider incontestabil în domeniul modei feminine a fost Josephine Bonaparte, împărăteasa Franţei. Odată cu aceasta, în perioada Imperiului au intrat în vizor ornamentele antice „grele", rochiile cu fir aurit, al căror design a fost gândit încă de la încoronarea soţului său Napoleon Bonaparte. Atracţia faţă de exotic şi trecutul antic au fost componente artistice predominante ale curentului romantic. Însă toate până într-un anumit punct. Se spune că odată Napoleon, văzând o tânără într-o ţinută foarte îndrăzneaţă, a scos-o din mulţime şi i-a zis: *„Doamnă, sunteţi dezgolită, vă rog să vă îmbrăcaţi!"*. După aceasta moda ţinutelor îndrăzneţe a rămas mult timp în trecut.

Anul 1837 a fost începutul domniei de 63 de ani a reginei Victoria în Regatul Unit, unul din cei mai puternici şi influenţi monarhi ai Europei care a stabilit propriile standarde sociale până la moartea sa în 1901 (fig. 2). Accentul pentru valorile conservatoare a reprezentat un adevărat tabu pentru această perioadă în Marea Britanie. Impactul revoluţiei industriale şi depresia economică într-o bună parte a lumii, inclusiv în Australia şi Statele Unite, au fost reflectate în vestimentaţie începând cu anii '40. Însă spre mijlocul sec. XIX Parisul era centrul de necontestat al modei în ciuda turbulenţelor din politica franceză.

Odată cu cel de-al Doilea Imperiu, când în 1852 preşedintele Louis Napoleon Bonaparte s-a proclamat împărat cu numele Napoleon al III-lea, membrii curţii franceze, în special soţia lui, împărăteasa Eugenia (Eugénie de Montijo), influenţau întreaga societate în materie de modă. Hainele ei, în nuanţe delicate de gri, albastru-safir, mov, galben şi alb, create de faimosul designer Charles Frederick Worth, au fost copiate peste tot în lume inclusiv în Basarabia.

Împărăteasa folosea ţesături foarte delicate – tul, tifon, dantele foarte fine – şi le schimba de mai

4. Împărăteasa Eugenia a Franţei, circa 1858, fotocredit: http://www.npg.org.uk/collections/search/portraitLarge/mw127141/Eugnie-Empress-of-France-Eugnie-de-Montijo (accesat la 07.04.2017)

5. Imaginea unei doamne cu un copil în braţe din elitele sociale basarabene, fotografie „carte de visite", al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB-24108/95.

multe ori de-a lungul unui bal sau petreceri (fig. 4). Purta rochii lungi cu multe volane, se foloseau în continuare cercurile dar unele rochii erau doar scrobite. Frumoasele epocii stăteau în picioare în caleştile lor ca să nu îşi şifoneze rochiile până la bal (vintageromania.com 2011).

Corsetele erau în continuare la modă, fiind încheiate până la gât cu nasturi şi aveau gulere mici. Mânecile erau lungi şi strâmte, uneori se purta un al doilea set de mâneci din dantelă sau muselină. Ca noi accesorii pot fi amintite bonetele mici şi pălăriile, mantii din dantelă neagră purtate drept şaluri şi mănuşi din dantelă. E perioada în care erau la modă locurile comune de îmbăiat – apar costumele de baie. Femeile măritate şi cele în etate purtau o eşarfă lungă din pene numită *„boa"*. Dintre bijuterii erau foarte populare brăţările pe mâini şi picioare (manon-legko.livejournal.com 2013).

O altă promotoare a modei vestimentare în sec. XIX a fost împărăteasa Austriei şi Regina Ungariei Elisabeta (fig. 6). Aceasta a ajuns să fie obsedată de apariţiile sale, fiind deosebit de compulsivă, fapt pentru care a dezvoltat chiar şi o tulburare alimentară.

În aceeaşi ordine de idei, în Ţările Române, conform muzeografului Ştefania Dinu, de la Muzeul Naţional Cotroceni, la sfârşitul secolului XIX, femeile, care se bucurau de o situaţie materială favorabilă, îşi asigurau, zilnic, toalete de dimineaţă, de după-amiază şi de seară, cea de vizită şi de plimbare (pe jos sau în trăsură). Toaletele erau diferite dacă purtătoarea era oaspete sau gazdă, existând, de asemenea, toalete pentru petrecerea verii la ţară sau la băi, la munte sau la mare. În total româncele din elitele sociale schimbau pe parcursul unei singure zile chiar şi cinci ţinute vestimentare (Bardulete 2014) (fig. 7).

6. Împărăteasa Austriei şi Regina Ungariei Elisabeta, mijlocul anilor ‘60, secolul XIX, fotocredit: https://alchetron.com/Empress-Elisabeth-of-Austria-1166084-W (accesat la 07.04.2017)

7. Doamnă din elitele sociale basarabene pozând într-un atelier fotografic, imagine tip „carte de visite”, al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB-24108/86.

Odată cu anul 1890 au început să se croiască în special costume compozite, influenţate de moda secolelor XVI-XVIII, culorile fiind în general pastelate (crem, roz, bleu, gri, auriu).

Spre deosebire de moda feminină, unde toate noile tendinţe în domeniu erau dictate de Paris, în privinţa costumului bărbătesc la acest capitol aveau cuvântul decisiv Londra şi Viena. Vestimentaţia bărbătească a fost dominată de două personalităţi prin contrastul punctelor lor de vedere: George Bryan „Beau” Brummell viitorul rege George al VII-lea şi lordul Byron (George Gordon Byron), celebru poet romantic.

Iată ce scrie despre vestimentaţia masculină a acelor ani Louis Charles Delescluze în „*Amintiri de 60 de ani”: „Aristocratismul în bărbat este considerat talentul iar în femeie frumuseţea. Femeile poartă acele haine care le accentuează calităţile fizice. Bărbaţii contemporani se îmbracă – nu se chitesc*” (Комиссаржевский 2005, 222).

Statutul de capitală a modei Londra a căpătat-o anume graţie regelui Eduard al VII-lea (fig. 8). Inovaţiile sale în domeniul vestimentar au fost adeseori mult mai apreciate decât cele politice. Este cunoscut faptul că, după ce a servit masa, acesta şi-a descheiat nasturele de jos de la vestă, care din acel moment nu se mai încheie, iar în timpul unei ploi şi-a răsuflecat pantalonii, după care toţi croitorii au început să coase pantaloni cu manşetă.

Stilul vestimentar al hainelor pentru bărbaţi a rămas unul sobru şi demn, mai conservator. În acea perioadă, în trend erau costumele de culori întunecate – negre, sure, albastre, gri şi cu guler înalt. La evenimentele de importanţă deosebită ţinuta obligatorie era de obicei fracul negru, însă pe parcursul zilei bărbaţii purtau redingote şi geci de purpură.

8. Regele Eduard al VII-lea al Regatului Unit, 1860, fotocredit: http://www.gettyimages.com/license/3070147 (accesat la 07.04.2017).

9. Domn din elitele sociale basarabene, fotografie „carte de visite", al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB 24108/99.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, costumul pentru bărbaţi nu a suferit modificări substanţiale, în schimb au fost adăugate unele elemente vestimentare noi. Modelele costumelor au devenit mult mai stricte ca stil şi utilizare: de vizită, de bal, pentru acasă şi de fiecare zi, care au devenit „de lucru". Noul tip de costum, zis şi „de vizită", era un elegant costum de stradă, îmbrăcat şi pentru diferite serbări mai mici (fig. 9).

În ceea ce priveşte fasonul, costumul bărbătesc nu ieşea în evidenţă, însă la el erau asortate o mulţime de accesorii cu utilitate diversă, destul de răspândite fiind jobenele, pălăriile cu fetru tare, chipiurile şi pălăriile *Derby* (*Bowle*r), purtate mai ales în ultimul deceniu al secolului XIX. Costumul a fost completat cu un baston subţire din lemn sau cu umbrelă, monoclu, batistă în buzunarul superior al redingotei. Domnii îşi lăsau, de regulă, mustaţă şi purtau favoriţi conform statutului social.

Istoricul şi criticul de artă dr. Adrian-Silvan Ionescu dedică un întreg studiu intitulat *„Moda şi societate urbană"*, cu peste 600 de pagini, cu zeci de fotografii de epocă, unde analizează în amănunt vestimentaţia elitelor sociale ale epocii. Autorul ne arată, cu tact şi bun-gust, că românii au ştiut întotdeauna să se îmbrace conform ocaziei şi chiar dacă unii au făcut paradă de lux, confundând-o cu eleganţa, au fost obligaţi, într-un sfârşit, să se alinieze tendinţei generale de decenţă şi sobrietate pentru a nu deveni ţinta umoriştilor în căutare de subiecte pentru revistele satirice. Iată ce spune acesta: *„Boierimea moldavă era mai bogată, mai occidentalizată şi mai cultivată, implicit mai luxoasă şi mai la modă decât cea munteană, mai arhaică şi mai orientală aceasta, cu averi mai modeste şi o mai slabă influenţă apuseană"* (Mihailescu 2007).

Dacă vorbim de sobrietate şi de tact în vestimentaţia domnilor din elitele sociale ale vremii ar trebui să reţinem atenţia şi asupra detaliilor din inventarul garderobelor personale. Iată ce spune Adrian-Silvan Ionescu despre unul din reprezentanţii acestor elite, avocatul, politicianul şi colecţionarul Toma Stelian care avea *„cu ale sale patru pardesie, trei paltoane, 17 sacouri, 20 veste, 52*

10. Domn din elitele sociale basarabene, fotografie „carte de visite”, al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB 24108-89.

11. Îmbrăcăminte de iarnă în imaginile de epocă basarabene, fotografie „carte de visite”, a doua jumătate a sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB 24108-54.

pantaloni, 210 gulere, 145 cravate, cinci jachete, trei redingote, 40 cămaşi de noapte, patru halate de baie, bască, frac, smoking şi 124 cămaşi...” (Ionescu 2006, 192).

Tradiţia vestimentară s-a păstrat în ce priveşte vestele de tip Spencer (după lordul Spencer care primul a îmbrăcat această haină), care au continuat să fie purtate pe parcursul celei de-a doua jumătăţi a sec. XIX. La fel a fost şi haina de ploaie cu mai multe gulere, purtată prima dată de actorul David Garrick, acesta dând tonul respectivei mode vestimentare pe cuprinsul întregii Europe şi nu numai.

Pe de altă parte, pantalonii şi-au schimbat însă forma peste fiecare deceniu: în anii ’50 s-au purtat pantaloni cu bretele, în anii ’60 acestea au dispărut, pentru că ajungeau deja prea jos, peste încălţăminte.

La fel, în anii ’50-’60 cravatele erau purtate în formă de papillion, la început mai larg, iar apoi mult mai îngust. La începutul anilor ’70 apar cravatele în formă de panglică, aproape cum arată şi în zilele noastre. La frac se purta întotdeauna cravată albă legată ca papillion.

Încălţămintea în anii ’50 avea botul ascuţit, iar în anii ’60 era în formă opacă, dar cu toc înalt. În anii ’70 tocul putea ajunge la 5 cm. Deseori se purtau cizme şi pantofi cu butoane sau cu cheutori. Pantofii deschişi erau purtaţi numai la baluri. În anii ’50 au existat moda pantofilor de cauciuc.

Îmbrăcămintea de iarnă era populară prin şubele stufoase care adeseori ajungeau până la pământ, iar blănurile cele mai răspândite erau din nutrie, veveriţă, vidră, nevăstuică sau vulpe roşcată (fig. 11).

Schimbările în garderoba bărbaţilor au venit însă puţin mai târziu – odată cu începutul Primului Război Mondial, când acesta a pus capăt prelungirii sec. XIX în domeniul „*haute couture*”.

Revoluţia industrială – croiul braţ la braţ cu fotografia

În perioada anilor 1850-1890, moda reflecta ultimele descoperiri în domeniul ingineriei, al chimiei şi al căilor de comunicaţii şi implicit dezvoltarea industriei confecţiilor. După răspândirea artei fotografice şi invenţia colorantului pe bază de anilină şi maşinile de cusut toate împreună au avut un impact decisiv asupra designului, manufacturilor şi a distribuţiei vestimentare.

Această perioadă a fost marcată de spiritul experimentării şi, am putea spune, chiar al rebeliunii. În artă şi în design, istoricismul şi orientalismul a continuat să fie factori determinanţi în designul vestimentar. Academia de Arte Frumoase din Paris şi Academia Regală din Londra au promovat, ca unul din cele mai importante genuri, picturile pe subiect istoric, în timp ce reprezentările vieţii de zi cu zi erau considerate la cel mai de jos nivel de exprimare artistică.

După înfrângerea Comunei din Paris (1871), artiştilor progresişti le-a venit mult mai greu să-şi apere dreptul la libertatea de creaţie în lupta împotriva tendinţei oficiale reacţionare. Gusturile, dictate de moda înaltei burghezii continuă. În loc de modelul mic-burghez - *Biedermeier* – vine domnia luxului fără margini, subliniind în continuare privilegiile de clasă ale marii burghezii (Киреева 1970, 147).

Spre deosebire de acesta, într-un avânt de independenţă faţă de academism, curentul impresionist începe oficial în Parisul anului 1874 cu o expoziţie organizată de Societatea Artiştilor Anonimi, printre membrii căreia făceau parte Claude Monet, Edgar Degas, Pierre-Auguste Renoir, Gustave Caillebotte şi Berthe Morisot. Aceştia s-au inspirat din lumea din jurul lor, prezentând scene de plimbări cu barca, oameni pe plajă, peisaje de la ţară sau imagini din viaţa orăşenilor şi a ţăranilor care trecea la viteză maximă.

Artişti precum Dante Gabriel Rossetti şi William Holman Hunt au copiat vestimentaţia din trecut pentru a-şi îmbrăca modele simple, fără corsete sau crinoline. Stofa sintetică îşi făcea apariţia pe piaţă la fel cu noii coloranţii chimici care erau mult mai accesibili artiştilor ce au început să exploateze în mod spectaculos noile posibilităţi. Din moment ce moda s-a integrat în viaţa contemporană impresioniştii au capturat stilul deosebit al domnilor şi doamnelor din cafenele, teatre, la picnicuri în mijlocul naturii etc.

Pe de altă parte, artiştii romantici ca Eugène Delacroix şi Jean-Leon Gerome au perpetuat viziunea romantică a Asiei la fel ca pe cea a Egiptului şi a Africii de Nord. În 1871 compozitorul Giuseppe Verdi a creat versiunea sa idealizată a Egiptului Antic în „*Aida*" – operă în patru acte. Gustul parizian pentru exces teatralizat a fost surprins şi redat de Jules Massenet, care a surprins publicul din Asia de Sud cu opera „*Regele Lahore*" (1877) şi Bizanţul cu „*Esclarmonde*" (1889). Giacomo Meyerbeer în „*L'Africaine*" (1865) şi Léo Delibe în „*Lakmé*" (1883) au descris iubirile uitate dintre domnii elitelor sociale europene şi fiicele orientului. Baletul, de asemenea, a contribuit la trendul orientalist prin operele lui Cesare Pugni în „*Fiica Faraonului*" (1862), ajungând aproape de ridicol cu implicaţii halucinogene cu opium şi mumii reanimate (Cole, Deihl 2015, 17).

În domeniul literar, Emile Zola, în nuvela sa din 1883 „*Au Bonheur des Dames*", a descris aspectul seductiv al consumismului, dar şi partea mai puţin plăcută a acestuia.

În arhitectură şi designul de interior s-au impus tendinţele eclectice, aşa încât în anii '50-'60 de un succes aparte s-a bucurat stilul mijlocului sec. XVIII – rococo. Sub influenţa acestuia a apărut şi mobilierul în stil eclectic luxuriant, aşa-numitul „*al doilea rococo*", sau „*stilul expoziţional*".

În acest context, chiar dacă primele fotografii în domeniul modei apar la scurt timp după inventarea şi prezentarea acesteia în cadrul Academiei de Ştiinţe din Paris, până aproape de sfârşitul sec. XIX nu putem vorbi de fotografia propriu-zisă specializată în „*haute couture*". Primul fotograf de modă este considerat baronul Adolph de Meyer (1868-1946). Prima sa operă fotografică a apărut în 1894, la diverse expoziţii din Londra, Paris, New York şi Bruxelles, unde a fost menţionat ca un amator dedicat (fig. 12).

Portretul fotografic a început să crească în popularitate nu numai în mediul înaltei burghezii dar şi în clasele medii. Celebrităţi ca Virginia Oldoini, Contesa de Castiglione şi Lillie Langtry au recurs la forţa fotografiei pentru a capta imaginaţia publicului prin ţinutele lor. Maeştrii „scrisului cu lumină" precum Nadar – cronograful vârstelor, şi Julia Margaret Cameron, au surprins prin intermediul obiectivului fotografic spiritul şi suflul intelectualităţii britanice. Chiar şi cetăţenii de rând preferau să achiziţioneze, la fotograful local, por-

12. Modelul Olga de Meyer, fotografie executată de baronul Adolph de Meyer, 1900, fotocredit: https://pt.wikipedia.org/wiki/Ficheiro:Woman_before_Arch_1900s.jpg (accesat la 07.04.2017).

13. O doamnă din elitele sociale basarabene îmbrăcată conform ultimelor tendinţe de modă, fotocredit: MNEIN FB-24108/58.

tretele pe suport fotografic în stil „carte de visite", fotografiile de grup fiind primite cu entuziasm de acest nou mediu social.

În aceeaşi ordine de idei, publicaţiile franceze în domeniul modei ilustrau cu prisosinţă, prin imaginile pe care le publicau, noile tendinţe vestimentare, accesoriile, coafura şi standardele în domeniul frumuseţii. „*La Mode Illustreé*", „*Le Moniteur de la Mode*", „*L'Art et la Mode*", şi „*La Mode Pratique*" au fost doar câteva din cele mai populare jurnale franceze ale timpului care puteau fi găsite atât în colecţiile publice cât şi în cele private basarabene (fig. 14).

Periodicele au fost importante transmiţătoare de idei şi practică pentru un public avid de cunoştinţe şi informaţii în domeniul modei şi stilului vestimentar. Scriitorii şi publiciştii de la majoritatea publicaţiilor înţelegeau responsabilitatea pe care o au în faţa cititorilor, intitulându-şi articolele cu „*Scrisori din Paris*" şi altele de acest fel. Vocabularul de modă utilizat în magazine includea deja cuvintele „*toaletă*" şi „*costum*".

14. Revista „La Mode Pratique", sf. sec. XIX, fotocredit: http://fashioninstitute.canalblog.com/archives/2011/03/09/20587262.html (accesat la 07.04.2017).

Expresia „frumuseţe profesională” – a femeilor, doar pentru şarmul lor fizic – a coincis cu dezvoltarea fotografiei şi a cererii crescânde faţă de maeştrii modelelor *„carte de visite”* şi *„cabinet”* în care erau reprezentate bine îmbrăcate şi deosebit de frumoase.

Străinii veniţi din Occident erau preţuiţi în Basarabia, Ţările Române, Balcani şi Imperiul Rus pentru cunoaşterea tendinţelor din moda vremii din prima sursă. Astfel, în această parte a Europei erau deschise concomitent magazine vestimentare şi ateliere fotografice care, de multe ori, lucrau braţ la braţ. Peste câteva decenii cele două tendinţe se vor cumula într-o adevărată industrie a fotografiei de modă. Până atunci modistele şi croitoresele luau pentru ceea ce făceau bani enormi, iar cameristele, bonele şi guvernantele puteau doar să viseze la o „garderobă la modă”. Eleganţa era accesibilă doar reprezentantelor păturii înstărite a societăţii (Николюкина 2009, 5).

Designerii şi modelierii epocii victoriene

Odată cu războiul franco-pruisian şi sfârşitul celui de al Doilea Imperiu piaţa vestimentară de modă s-a confruntat cu un declin acut, însă puţin după aceasta a întâmpinat un adevărat bum. „Haute couture” nu numai că a supravieţuit crizei dar a înregistrat şi o creştere spectaculoasă. Cu casele de modă *„Worth”*, *„Pingat”*, *„Laferrière”*, *„Poynter”* şi *„Félix”* Parisul a devenit centrul întregii lumi vestimentare.

Spre sfârşitul anilor ’60 şi începutul anilor ’70 doamnele au obosit de voluminoasele *„crioline”*, iar în schimbul acestora a venit mult mai comodul, însă absurd în viziunea actuală, *„tournure”* (fig. 15). Pernuţa din piele amplasată sub fustă, în spate, la talie, după părerea fashionistelor acelor vremuri, dădea un aspect deosebit siluetei doamnelor. Însă o astfel de abordare nu era pe placul tuturor – se spune că pentru a dezrădăcina interesul doamnelor pentru turnuri era în plan introducerea unei taxe. Prin 1878 aceste fuste sunt reduse la una singură, îmbrăcată peste coapsa corsetului rigid, la care nu se renunţase încă (Адцеева 2013).

Cel care a propus renunţarea la crinoline, în favoarea turnurilor, a fost englezul Charles Frederick Worth (1825-1895), întemeietorul Casei de modă *„Worth”* (fig. 16). Părintele designului vestimentar, cum i se mai spune, s-a născut în Anglia. El a fost primul creator de modă şi totodată cel

15. Virginia Oldoini, Contesa de Castiglione, fotografie executată de Louis Pierson, 1860, fotocredit: http://www.rocaille.it/virginia-oldoini-contessa-di-castiglione/ (accesat la 07.04.2017).

16. Părintele designului vestimentar, Charles Frederick Worth, fotografie executată de Nadar, 1895, fotocredit: http://theredlist.com/wiki-2-23-1249-1250-view-before-1900-profile-charles-frederick-worth-4.html (accesat la 07.04.2017).

care a dat tonul creaţiilor „*haute couture*”, fiind supranumit „*Le Pere de Haute Couture*”, acesta a revoluţionat întreaga lume a modei.

Din punctul de vedere al stilului, Charles Worth a slăvit formele feminine şi feminitatea. O marcă personală erau detaliile, domeniu căruia i-a acordat multă atenţie şi studiu; pe când toată lumea mergea pe simetrie, el a mizat pe zone asimetrice cu broderii din diverse materiale. De la început, Charles a folosit materiale de calitate foarte bună.

După ce a lucrat la o fabrică, a continuat cu bussinessul în domeniul stofei în Londra, după care, în 1846, a ajuns în Paris unde, pe parcursul a doi ani, a lucrat pentru „*Gagelin-Opigez et Cie. Gagelin-Opigez*”, specializându-se în crearea accesoriilor de damă dar şi în vestimentaţie. Curios este faptul că Worth nu a primit nici o menţiune importantă în moda franceză până în 1863. De asemenea, până în 1864 Worth şi Bobergh nu au folosit denumirea „*Breveté de S. M. l'Impératrice*” (Cole, Deihl 2015, 34).

17. Virginia Oldoini, Contesa de Castiglione, fotografie executată de Louis Pierson, 1860, fotocredit: https://www.pinterest.com/pin/368239707013953487/ (accesat la 07.04.2017).

Modelierul englez a făcut ravagii prin casele regale şi în mediul nobilimii europene. A vrăjit regalitatea franceză şi numeroase personalităţi, cum ar fi împărăteasa Elisabeta a Austriei, prinţesa austriacă Pauline von Metternich, care a ajuns la Paris în 1859, şi frumoasa Virginia Oldoini, contesa de Castiglione. Fascinate de fotografie şi îndrăgostite de propria frumuseţe, şi-au dezvoltat obsesia în a sta în faţa oglinzii şi a camerei fotografice (fig. 17). Din 1856 Virginia Oldoini a colaborat cu fotograful Pierre-Louis Pierson.

Casa Worth a atins un asemenea prestigiu, încât Charles Worth a început să-şi aleagă clientela. Criteriile de alegere erau variate, neoprindu-se la avere, acestea se refereau la reputaţia potenţialelor cliente, conformaţia corpului, greutatea şi nu în ultimul rând, vârsta. Crea doar pentru cine dorea. Dacă nu-i plăcea personalitatea unei cliente, aceasta ieşea din graţiile creatorului de modă.

Afacerea lui Worth a fost preluată de fiii săi Gaston (1853-1924) şi Jean-Philippe (1856-1926). Primul a fost cel care s-a ocupat de partea organizatorică, iar al doilea – de partea creativă până la moartea tatălui, în 1889. Ei au fost cei care au dat tonul prezentărilor de modă, pentru a informa publicul interesat despre ce se va purta. Casa Worth a dăinuit timp de aproape un secol, fiind închisă în anul 1952, când strănepotul lui Charles Frederick Worth s-a retras din afacere.

Cea mai importantă schimbare în domeniul modei sfârşitului de secol XIX a înfăptuit-o Paul Poiret (fig. 18), care a şi dat tonul gusturilor vestimentare feminine la începutul secolului XX. El a introdus în modă tunicile largi şi rochiile simple, care permiteau femeilor să se simtă liber în timpul mersului. Noua modă a început să se răspândească cu repeziciune la sfârşitul sec. XIX, când femeile au început să se implice mult mai activ în viaţa socială, primind o educaţie ce necesita o ţinută mai severă. Accesoriul cel mai la modă de la sfârşitul secolului XIX - începutul secolului XX erau pălăriile mari cu flori şi pene care erau o continuare armonioasă a rochiilor pe silueta în formă de S. Unele doamne preferau să îmbrace în locul bluzelor feminine cămeşi de factură bărbătească cu manşete şi cravate (Адцеева 2013).

18. Modelierul Paul Poiret, începutul sec. XX, fotocredit: http://www.ecofashiontalk.com/2016/07/business-of-fashion-fashion-history-paul-poiret/ (accesat la 07.04.2017).

19. Împărăteasa Austriei şi Regina Ungariei Elisabeta, mijlocul anilor '70, secolul XIX, fotocredit: https://www.piphoweson.com/explore/yarns/empress-elisabeth-of-austria (accesat la 07.04.2017).

Moda a evoluat încet dar sigur, fiind evitate din ce în ce mai mult cercurile pentru rochii şi femeile fiind din ce în ce mai mult atrase de libertatea de mişcare şi de sport. Rochiile aveau în continuare trene dar erau mai puţin voluminoase, bogat împodobite cu jabouri, pasmanterie şi mărgele. Majoritatea erau făcute din tafta-brocart scrobit iar culorile purtate erau magenta, verde, galben şi albastru. Corsetele erau strâmte, cu nasturi până la gât, cu gulere şi jabouri din dantelă, mâneci strâmte, fie trei-sferturi fie lungi, dantelate. Rochia Watteau continuă să inspire moda. Apare *„poloneza"*. Apar totodată costumele cu linie masculină influenţate de costumele de călărie (fig. 19). Hainele şi jachetele erau create în această perioadă cu mâneci dolman. Se purtau pălării mici, bijuterii cameo, evantaie şi umbrele (vintageromania.com 2011).

Sfârşitul secolului al XIX-lea a fost o perioadă de occidentalizare a întregi societăţi româneşti, care pendula între modelul francez şi cel german mai cu seamă, dar care prelua şi elemente din modelul englez sau din cel italian. De fiecare dată când o doamnă admira într-un magazin o rochie sau o pălărie, vânzătorul spunea că este vorba de *„un model şic – din Rue de la Paix"*. George Costescu descrie în lucrarea sa *„Bucureştii vechiului regat"*, cu lux de amănunte, moda de la sfârşitul secolului al XIX-lea:

„Rochiile cu malankof (un schelet făcut din oase de balenă purtat sub jupe cu rolul de a le ţine înfoiate) care se mai purtau încă pe la 1870 încep să fie înlocuite de „cucoanele mai tinere" cu fuste de pânză scrobite puse câte două-trei, unele peste altele. Taliile rochiilor treceau puţin peste cingătoare şi aveau mânecile lungi şi largi, iar la gât se încheiau până sus cu un rând de nasturi. La gât şi la mâneci rochiile erau „chenărite cu dantelă îngustă". Prin 1878 aceste fuste sunt reduse la una singură, îmbrăcată peste coapsa corsetului rigid, la care nu se renunţase încă, iar „jupele rochiilor au fost şi ele restrânse din croială, la atât cât cereau deschizăturile paşilor în mersul întins. În schimb înfoiala a fost făcută peafară prin două şorţuri de stofă la fel cu a fustei, drapate în faţă şi în spate şi printr-un volan de două palme, încreţit şi cusut peste marginea de jos a fustei". Tot acum a crescut puţin şi „scobitu-

20. Un domn din elitele sociale basarabene, fotografie „carte de visite", atelier A. Sumovschi, Chişinău, al treilea sfert al sec. XIX, fotocredit: MNEIN FB 24108-129.

ra din dreptul gâtului", mânecile s-au strâmtat iar la talie se purtau „şiruri spumoase de dantelă lată sau de mousselină plisată – podoabă ce se numea jabot " (deieri-deazi.blogspot.md 2014).

Moda a şters graniţa care împărţea *„le monde"* – lumea elitelor sociale şi *„demimonde"* – fantomatica *„lume a doua"*, în care tronau curtezanele şi actriţele. Acele dame de lume bună şi curtezanele, franţuzoaicele şi cele de peste graniţă se învârteau în aceleaşi ateliere de modă. Anume curtezanele şi actriţele din Parisul secolului XIX jucau rolul modelelor.

Până la sfârşitul sec. XIX croitoria era prestată în general la mod individual, la fel şi în cazul confecţionării încălţămintei şi a pălăriilor. Începând cu ultimul deceniu al sec. XIX producerea de-a gata a vestimentaţiei devine o nouă direcţie în dezvoltarea industrială.

Înţelesul expresiei *„costum de oraş"* includea de obicei costumul reprezentanţilor acelor pături sociale ale oraşului care se îmbrăcau după moda Europei occidentale. În acelaşi context, *„gustul ales"* – dacă este să credem jurnalelor de modă ruseşti din anii 1890-1900 – se definea prin capacitatea de a alege stofa şi fasonul în conformitate cu destinaţia viitoarei haine (fig. 20).

Fotografia a fost utilizată pentru a promova celebrităţile şi a consemna moda vremii şi alte fenomene sociale. Prin intermediul expoziţiilor universale cum ar fi cea la care a fost construit Turnul Eiffel la Paris, în 1889, unde a fost a fost inclusă o galerie a maşinilor şi noilor inveţii s-a deschis, după o sută de ani de la revoluţie, o altă eră a eleganţei şi a spiritului modernităţii, combinată cu reprezentările vestimentare a lumii în general.

În loc de încheiere

Moda a devenit destul de repede un fenomen social de masă. Adevărata realizare a fotografiei cu componenta vestimentară aleasă a fost abilitatea de a crea o *„bancă de memorie"* despre felul în care au arătat femeile şi bărbaţii la un moment dat în societate. După apariţia propriu-zisă a fotografiei cu accentul pe moda vestimentară s-a înregistrat o adevărată transformare socială. În istoria fotografiei de modă a consemnat pentru eternitate imagini de o frumuseţe rară create de acei artişti fotografi extraordinari pe care i-am avut în cea de-a doua jumătate a secolului XIX în Basarabia.

Pe de altă parte, fotografia de modă a acceptat întotdeauna morala marii burghezii şi a fost dominată şi forţată de mentalitatea ei. Fotografia de modă a fost o acţiune a marii finanţe, exercitată pentru propriile ei scopuri, ascunzându-se sub masca de artă. De la începuturile ei, odată cu acest secol, fotografia a acţionat ca aripa de extremă dreaptă a mijloacelor de comunicare, o poziţie incompatibilă cu un nivel înalt de cultură sau de expresie (Iarovici 1989, 175).

Într-un alt context, fotografii care nu erau mulţumiţi pur şi simplu cu copierea naturii doreau ca imaginea *„să scoată în evidenţă frumuseţea şi nu numai să prezinte adevărul"* căutau să execute portrete fotografice care erau una dintre variantele portretelor tradiţionale pictate cu încercarea de a crea un portret psihologic. Acesta a reprezentat vârful măiestriei fotografice care a tins să împace aspectul teluric şi spiritual al modelelor vremii ce au devenit atât de rare în zilele noastre (Панфилов 1982, 6-7).

Mărturii ale stilurilor vestimentare „*haute couture*" în muzee avem cu prisosinţă, însă imaginile fotografice, împreună cu celelalte surse, ne pot da un tablou mult mai complex al epocii. Elitele sociale basarabene s-au racordat într-un mod armonios la standardele eleganţei şi stilului european manifestând aceleaşi gusturi alese şi simţuri rafinate cu ale înaltelor case nobiliare preluând într-un mod destul de reuşit tonul şi eticheta occidentală a vremii. Este un motiv în plus de a studia aprofundat acest subiect şi de a aprecia la justa valoare fenomenul modei vestimentare în Basarabia mijlocului de secol XIX.

Bibliografie

Bardulete 2014: M. Bardulete, Cum s-a schimbat îmbrăcămintea femeilor din România în 60 de ani: perioada 1850-1910, http://www.b365.ro/cum-s-a-schimbat-imbracamintea-femeilor-din-romania-in-60-de-ani-perioada-1850-1910-galerie-foto_204453.html#n, publicat 20.09.2014, accesat 07.04.2017.

Cole, Deihl 2015: D.J. Cole, N. Deihl, The History of Modern Fashion (London 2015).

deieri-deazi.blogspot.md 2014: Modă şi stil la sfârşitul secolului al XIX-lea, https://deieri-deazi.blogspot.md/2014/02/moda-si-stil-la-sfarsit-de-secol-xix.html , publicat 02.2014, accesat 07.04.2017.

Iarovici 1989: E. Iarovici, Fotografia şi lumea de azi (Bucureşti: Ed. Tehnică 1989).

Ionescu 2006: A.-S. Ionescu, Modă şi societate urbană în România epocii moderne (Bucureşti: Ed. Paideia 2006).

manon-legko.livejournal.com 2013: Мода конца 18 - начала 19 веков, http://manon-legko.livejournal.com/375140.html, publicat 15.08.2013, accesat 07.04.2017.

Mihailescu 2007: D.C. Mihailescu, Lecturi la tava – „Moda şi societatea urbană", http://jurnalul.ro/cultura/carte/lecturi-la-tava-moda-si-societatea-urbana-2336.html, publicat 11.02.2007, accesat 07.04.2017.

vintageromania.com 2011: Moda de-a lungul timpului, http://www.vintageromania.com/antichitati-pentru-toti/moda-de-a-lungul-timpului, publicat 16.02.2011, accesat 07.04.2017.

Адцеева 2013: Б. Адцеева, Модный рубеж: освобождение от корсета и равнение на английского короля, https://ria.ru/Tsarist_Russia/20130614/943372861.html, publicat 14.03.2013, accesat 07.04.2017.

Киреева 1970: Е.В. Киреева, Мужской костюм второй половины 19 века (1850-1906). В: Е.В. Киреева, История костюма. Европейские костюмы от античности до XX века (Москва: „Просвещение" 1970).

Комиссаржевский 2005: Ф. Комиссаржевский, История костюма (Москва: Астрель, АСТ 2005).

Николюкина 2009: Т. Николюкина, Рядиться никогда не лень. Одежда горожан конца XIX - начала XX века. В: Газета «Кижи», №5 (56) июнь 2009.

Панфилов 1982: Н.Д. Панфилов, Мастерство фотолюбителя. Учебное пособие (Москва 1982).

Стил 2013: В. Стил, Femme fatale: парижская мода и визуальная культура на рубеже XIX-XX веков. Теория моды. Одежда. Тело. Культура №28 (лето 2013), http://www.nlobooks.ru/node/3688, publicat 2013, accesat 07.04.2017.

Style and elegance in Bessarabian photographs of the 2nd half of the 19th century

Keywords: photography, clothes, fashion, style, Bessarabia, Europe, photographer, fashion designer, social elite.

Abstract: The author presents the fashion trends of Western Europe, Romania and Bessarabia in the second half of the 19th century through the prism of photography. The influence of European monarchic houses on the fashion of that time is considered, as well as the role of artistic and cultural emancipation, which has left its imprint on society through the visual arts. The article lists fashion designers who contributed to the development of fashion and whose work was reflected in the photographs.

List of illustrations:

1. The fashion of the past in the Chisinau Public Garden, the end of the 19th c. (MNEIN FB-1763).
2. Queen Victoria and Prince Albert at Buckingham Palace, 1860 (http://www.bbc.com/news/entertainment-arts-32781964), accessed on 07.04.2017.
3. The dress of a lady from the Basarabian social elites, carte de visite photograph, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB 24108/74).
4. Eugénie, Empress of the French, about 1858 (http://www.npg.org.uk/collections/search/portraitLarge/mw127141/Eugnie-Empress-of-France-Eugnie-de-Montijo), accessed on 07.04.2017.
5. The image of a lady from the Basarabian social elites, with a child in her arms, carte de visite photograph, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB-24108/95).

6. Elisabeth, Empress of Austria and Queen of Hungary, mid-1860s (https://alchetron.com/Empress-Elisabeth-of-Austria-1166084-W), accessed on 07.04.2017.
7. A lady from the Basarabian social elites posing in a photo-studio, carte de visite photograph, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB-24108/86).
8. King Edward VII of the United Kingdom, 1860 (http://www.gettyimages.com/license/3070147), accessed on 07.04.2017.
9. A representative of the privileged strata of the Bessarabian society, carte de visite photograph, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB 24108/99).
10. A representative of the privileged strata of the Bessarabian society, carte de visite photograph, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB 24108-89).
11. Winter clothes on the old Bessarabian carte de visite photographs, the 2nd half of the 19th c. (MNEIN FB 24108-54).
12. Artists' model Olga de Meyer, a photograph by Baron Adolph de Meyer, 1900 (https://pt.wikipedia.org/wiki/Ficheiro:Woman_before_Arch_1900s.jpg), accessed on 07.04.2017.
13. A lady from the Bessarabian social elites dressed according to the latest trends in fashion (MNEIN FB-24108/58).
14. La Mode Pratique Magazine, end of the 19th c. (http://fashioninstitute.canalblog.com/archives/2011/03/09/20587262.html), accessed on 07.04.2017.
15. Virginia Oldoini, Countess of Castiglione, a photograph by Louis Pierson, 1860 (http://www.rocaille.it/virginia-oldoini-contessa-di-castiglione), accessed on 07.04.2017.
16. The father of couture Charles Frederick Worth, a photograph by Nadar, 1895 (http://theredlist.com/wiki-2-23-1249-1250-view-before-1900-profile-charles-frederick-worth-4.html), accessed on 07.04.2017.
17. Virginia Oldoini, Countess of Castiglione, a photograph by Louis Pierson, 1860 (https://www.pinterest.com/pin/368239707013953487), accessed on 07.04.2017.
18. Fashion designer Paul Poiret, early 20th c. (http://www.ecofashiontalk.com/2016/07/business-of-fashion-fashion-history-paul-poiret/ (accessed on 07.04.2017)).
19. Elisabeth, Empress of Austria and Queen of Hungary, mid-1870s (https://www.piphoweson.com/explore/yarns/empress-elisabeth-of-austria), accessed on 07.04.2017.
20. A representative of the privileged strata of the Bessarabian society, carte de visite photograph, A. Sumovsky's photo-studio, Chişinău, the 3rd quarter of the 19th c. (MNEIN FB 24108-129).

Стиль и элегантность в бессарабских фотографиях второй половины XIX века

Ключевые слова: фотография, одежда, мода, стиль, Бессарабия, Европа, фотограф, модельер, социальные элиты.

Резюме: Автор представляет модные тенденции Западной Европы, Румынии и Бессарабии второй половины XIX века сквозь призму фотографии. Рассматривается влияние европейских монарших домов на моду того времени, а также роль художественной и культурной эмансипация, наложившей свой отпечаток на общество посредством изобразительных искусств. В статье перечислены дизайнеры и модельеры, которые внесли свой вклад в развитие моды и чье творчество нашло отражение в фотографиях.

Список иллюстраций:

1. Мода прошлого в кишиневском городском саду, конец XIX в. (MNEIN FB-1763).
2. Королева Виктория и принц Альберт в Букингемском дворце, 1860 г. (http://www.bbc.com/news/entertainment-arts-32781964), посещение 07.04.2017.
3. Одежда дамы из бессарабского высшего общества, фотография «карт де визит», третья четверть XIX в. (MNEIN FB 24108/74).
4. Французская императрица Евгения, около 1858 г. (http://www.npg.org.uk/collections/search/portraitLarge/mw127141/Eugnie-Empress-of-France-Eugnie-de-Montijo), посещение 07.04.2017.
5. Дама из привилегированных слоев бессарабского общества с ребенком, фотография «карт де визит», третья четверть XIX в. (MNEIN FB-24108/95).
6. Императрица Австрии и королева Венгрии Елизавета, середина 60-х гг. XIX в. (https://alchetron.com/Empress-Elisabeth-of-Austria-1166084-W), посещение 07.04.2017.
7. Дама из привилегированных слоев бессарабского общества в фотоателье, изображение типа «карт де визит», третья четверть XIX в. (MNEIN FB-24108/86).

8. Король Великобритании Эдуард VII, 1860 г. (http://www.gettyimages.com/license/3070147), посещение 07.04.2017.
9. Представитель привилегированных слоев бессарабского общества, фотография «карт де визит», третья четверть XIX в. (MNEIN FB 24108/99).
10. Представитель привилегированных слоев бессарабского общества, фотография «карт де визит», третья четверть XIX в. (MNEIN FB 24108-89).
11. Зимняя одежда на старых бессарабских фотографиях «карт де визит», вторая половина XIX в. (MNEIN FB 24108-54).
12. Модель Ольга де Мейер, фотография барона Адольфа де Мейера, 1900 г. (https://pt.wikipedia.org/wiki/Ficheiro:Woman_before_Arch_1900s.jpg), посещение 07.04.2017.
13. Дама из привилегированных слоев бессарабского общества, одетая в соответствии с последними тенденциями моды (MNEIN FB-24108/58).
14. Журнал «La Mode Pratique», конец XIX в. (http://fashioninstitute.canalblog.com/archives/2011/03/09/20587262.html), посещение 07.04.2017.
15. Вирджиния Ольдоини, графиня ди Кастильоне, фотография Луи Пьерсона, 1860 г. (http://www.rocaille.it/virginia-oldoini-contessa-di-castiglione), посещение 07.04.2017.
16. Родоначальник высокой моды Чарльз Фредерик Уорт, фотография Надара, 1895 г. (http://theredlist.com/wiki-2-23-1249-1250-view-before-1900-profile-charles-frederick-worth-4.html), посещение 07.04.2017.
17. Вирджиния Ольдоини, графиня ди Кастильоне, фотография Луи Пьерсона, 1860 г. (https://www.pinterest.com/pin/368239707013953487), посещение 07.04.2017.
18. Модельер Поль Пуаре, начало XX в. (http://www.ecofashiontalk.com/2016/07/business-of-fashion-fashion-history-paul-poiret), посещение 07.04.2017.
19. Императрица Австрии и королева Венгрии Елизавета, середина 70-х гг. XIX в. (https://www.piphoweson.com/explore/yarns/empress-elisabeth-of-austria), посещение 07.04.2017.
20. Представитель привилегированных слоев бессарабского общества, фотография «карт де визит», фотоателье А. Сумовского, Кишинев, третья четверть XIX в. (MNEIN FB 24108-129).

02.05.2017

Mihail Dohot, Universitatea „Valahia”, bul. Regele Carol I, 2, RO-130024 Târgovişte, România

STABILIREA ŞI MODIFICAREA HOTARULUI PE SEGMENTUL BASARABIEI DE SUD PE PARCURSUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Zoreana Muţac

Cuvinte-cheie: Basarabia, război ruso-turc, secolul al XIX-lea, hotar/frontieră, Dunăre de Jos, navigaţie, actori internaţionali, interes.

Pe parcursul secolului al XIX-lea, începând de la cucerirea pământului Moldovei de peste Prut de către Imperiul Rus, hotarul pe segmentul Basarabiei de sud a suferit o serie de modificări. Astfel, teritoriul plasat între râurile Nistru, Prut, Dunăre şi Marea Neagră, de acum înainte denumit Basarabia, a trecut în componenţa Imperiului Ţarist. Faptul acesta a oferit posibilitatea autorităţilor ruse de a se apropia de Peninsula Balcanică, precum şi, pentru prima dată în istorie, de a obţine accesul la Dunăre, mai exact, la cursul inferior al fluviului având un mare potenţial economic de importanţă internaţională. Această porţiune a Dunării a devenit o parte a hotarului Imperiul Rus pe segmentul Basarabiei de sud.

Trebuie de menţionat faptul că Basarabia de astăzi „poartă încă numele dinastiei valahe a Basarabilor, al căror nume acoperea altădată numai partea inferioară a acestei provincii, de-a lungul malului stâng al Dunării inferioare, teritoriu care le aparţinea din al XIV secol" (Iorga 1940, 3). Astfel denumirea „Basarabia" a existat cu mult înainte de secolul al XIX-lea, incluzând însă sudul Moldovei, la nord de Dunăre, şi numai în 1812 „a fost extinsă de ruşi ... asupra întregului pământ dintre Marea Neagră, Prut şi Nistru, până la Hotin" (Pârvu 2013, 36). Includerea teritoriului respectiv în componenţa Imperiului Rus la începutul secolului al XIX-lea a făcut posibilă ieşirea părţii ruse la Dunăre, stabilind frontiera pe braţul superior al râului, iar mai târziu pe cel inferior.

Problema Dunării de Jos, în special chestiunea regimului navigaţiei pe fluviul părţii respective a râului a devenit unul dintre cele mai importante subiecte în politica şi diplomaţia europeană de la începutul secolului al XIX-lea, luând în considerare interesul sporit al statelor europene pentru consolidarea şi dezvoltarea relaţiilor comerciale cu Principatele Române, precum şi promovarea intereselor sale economice pe alte pieţe externe, utilizând fluviul dunărean în calitate de cale spre mare. Dunărea curge pe mai multe teritorii ale spaţiului european, ce asigură o capacitate deosebită a râului de a lega teritorii îndepărtate ale continentului menţionat. Faptul acesta, evident, contribuie atât la consolidarea relaţiilor politice, cât şi interacţiunii social-economice, inclusiv schimbul intercultural, ce stă la baza dezvoltării generale, precum şi îmbunătăţirii relaţiilor interstatale şi interumane, între popoare. Unul dintre avantajele Dunării este lungimea lui, ce oferă posibilitatea fluviului respectiv de a trece prin jumătatea spaţiului european. În acelaşi timp, fluviul dunărean este navigabil, ce îl face una dintre cele mai atractive căi comerciale cu un caracter unic pentru puterile spaţiului european.

Delta Dunării până la începutul secolului al XIX-lea aparţine Ţării Româneşti şi Moldovei, care s-au aflat în continuare sub controlul puternic al Imperiul Otoman. În perioada dată cele două state române sunt influenţate şi de Imperiul Rus care, pas cu pas, îşi întăreşte poziţiile sale în ambele principate. Conform tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi, semnat de către Rusia şi Poarta Otomană în 1774, reprezentanţii Curţii Imperiale Ruse au primit acordul din partea otomană de a realiza dreptul de a vorbi în favoarea acestor două principate (Сазонов, Герасимова 1992, 86). Astfel, Rusia a obţinut în relaţiile sale cu Poarta dreptul garantat de a proteja interesele Moldovei şi Ţării Româneşti, manifestând grija de soarta viitoare a principatelor şi insuflând simpatia. Această simpatie avea ca scop realizarea intereselor sale pe teritoriile române inclusiv prin câştigarea încrederii din partea populaţiei celor două state menţionate, ce trebuia

de uşurat procesul includerii ulterioare a ambelor ţări române în componenţa Imperiului Rus şi apropierea puterilor ruse de Peninsula Balcanică. De asemenea, tratatul de pace prevedea numirea de către Rusia consulilor şi viceconsulilor în locurile unde prezenţa lor va fi considerată necesară, aceştia având statutul egal cu consuli ai altor state (Сазонов, Герасимова 1992, 84). Astfel, în 1782 în ţările române a fost deschis oficiul consular rus (Ţurcanu 2007), care a devenit prima reprezentanţă diplomatică pe teritoriul principatelor, ulterior fiind trimise şi misiunile consulare ale altora state. Dinamizarea relaţiilor pe dimensiunea diplomatică a întărit poziţia Imperiului Rus, dar a dat şi un impuls suplimentar la sporirea intereselor marilor puteri europene pentru Principatele Române, atât pe plan comercial şi economic, cât şi pe cel politic. Din momentul dat Rusia îşi promovează mai activ interesele în privinţa statelor române. Creşterea influenţei Rusiei pe teritoriul principatelor a fost proporţională cu scăderea celei a Imperiului Otoman, fapt ce a contribuit la eliminarea controlului total al Porţii asupra vieţii politice şi monopolului în domeniul economic, precum şi a întărit poziţiile Rusiei în raport cu Poarta în principatele menţionate.

Războiul ruso-turc din 1806-1812, primul conflict armat între Imperiul Rus şi Imperiul Otoman în secolul al XIX-lea, s-a terminat cu semnarea Tratatului de pace de la Bucureşti din 16 (28) mai 1812. Încheierea păcii a fost precedată de negocierile lungi şi destul de grele între cele două imperii aflate în starea de război. Trebuie de menţionat că scopul principal al Rusiei la începutul noului război cu Poarta a constat în cucerirea Moldovei şi Ţării Româneşti. Acapararea pământurilor române ar fi permis Rusiei de „a ajunge cât mai departe în Balcani şi spre inima Europei” (Pârvu 2013, 93). Astfel, includerea Principatelor Române în cadrul Imperiului Ţarist a fost considerată de către partea rusă drept cel mai potrivit rezultat, dar şi uşor de realizat în condiţiile în care Înalta Poartă deja nu reprezenta o putere serioasă în Europa.

Este importat de a lua în considerare situaţia internaţională la începutul secolului al XIX-lea, locul Principatelor Române, care au devenit un scop evident al Rusiei, precum şi rolul Imperiului Ţarist şi Porţii Otomane în sistemul relaţiilor interstatale. În perioada menţionată Moldova şi Ţara Românească rămân în continuare sub presiune şi control otoman, atât pe plan politic cât şi în domeniul comercial-economic. O astfel de stare de lucruri grav afecta libertatea principatelor în realizarea politicii interne şi externe, în ciuda faptului că ţările române n-au fost considerate ca teritorii sub stăpânirea otomană, având în vederea că n-au fost pământuri cucerite de Înalta Poartă, ci au avut cu statul otoman raporturile stabilite în mod legitim numai de natură suzerano-vasalică. Situaţia în care s-au aflat cele două Principate, le-a forţat pe acestea de a solicita protecţia în alte părţi ale spaţiului european, precum Rusia, care pe parcursul secolului al XVIII-lea prin toate acţiunile sale a arătat că este un prieten bun al Moldovei şi al Ţării Româneşti, manifestând într-un anumit fel grija de soarta statelor române.

Imperiul Rus, totodată, a reuşit deja să se afirme în Europa ca un stat puternic, continuând procesul de dezvoltare a potenţialului său nevalorificat în domeniul politico-militar, consolidându-şi poziţia în relaţiile internaţionale în calitate de unul dintre actori principali pe arena relaţiilor interstatale. În acelaşi timp, Poarta Otomană reprezintă exact opusul Imperiului Ţarist, fiind în permanentă degradare pe toate dimensiunile, inclusiv politic, militar şi economic. Imperiul Otoman în această perioadă a istoriei nu a avut deja intenţii de a extinde posesiunile statului său, ci, dimpotrivă, a încercat de a proteja teritoriile aflate sub stăpânirea sau influenţa sa, precum şi de a consolida poziţiile sale pe pământurile respective. Astfel, Poarta a devenit un stat mare, dar slab, care n-a avut puterea necesară pentru realizarea proiectelor expansioniste şi chiar pentru asigurarea protecţiei depline a pământurilor asupra cărora a avut oarecare autoritate. Decăderea Înaltei Porţi, primele semne ale căreia sunt observate încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, a generat aşa-numită „Chestiune orientală”, care în mare parte a constat în interesul marilor puteri europene în împărţirea teritoriilor Imperiului Otoman.

Dintre puterile menţionate se afla şi Rusia, care deja mult timp examina posibilitatea de a profita de slăbiciunea Porţii. Evaluând situaţia în care Imperiul Ţarist avea mai multe avantaje în raport cu Imperiul Otoman, încă în ajunul războiului din 1806-1812 partea rusă a fost sigură de victoria sa rapidă şi includerea fără lupte în

componenţa sa a Moldovei şi a Ţării Româneşti care, conform proiectului prinţului Prozorovcki, ar fi fost împărţite în patru gubernii a Imperiului Rus – „Bessarabscaia, Moldavscaia, Valahscaia şi Oltenscaia" (Pârvu 2013, 96). Astfel, se părea că rezultatul intervenţiei trupelor ruse în Principatele Române din 1806 a fost uşor de prevăzut. Dar, având în vedere că două imperii n-au fost separate de evenimentele care au avut loc în sistemul relaţiilor internaţionale, trebuie de luat în considerare şi contextul mai larg în care s-a început şi s-a dezvoltat confruntarea ruso-otomană în cauză.

Începutul secolului al XIX-lea a fost marcat de Războaiele napoleoniene şi armata franceză invincibilă, ofensiva căreia în Europa şi cucerirea unui spaţiu mare al continentului menţionat devine pentru Rusia un pericol real, în ciuda faptului că au avut loc în atmosfera prietenoasă mai multe întâlniri şi tratative ruso-franceze la niveluri diferite (inclusiv între cei doi împăraţi), urmărite de încheierea înţelegerilor bilaterale care s-au referit şi la Principatele Române, printre care şi acordul dat de partea franceză privind includerea teritoriilor române în componenţa Rusiei. În acelaşi timp, Franţa a avut planurile sale referitor la soarta Imperiului Ţarist, menţinând relaţii deosebite cu Poarta Otomană, care, fiind incitată, ameninţată, precum şi sprijinită de francezi, a întreprins în tratativele sale cu Rusia paşi influenţaţi de către Franţa, în special în ceea ce priveşte Principatele Române. Astfel, cuprinderea teritoriilor române de către Rusia nu a fost un lucru uşor de realizat, ci, dimpotrivă, mult mai greu decât se aştepta iniţial.

Pericolul mai evident şi iminent din partea Franţei a fost bine conştientizat şi de către Rusia care a simţit necesitatea de a încheia cât mai rapid posibil pacea cu Poartă, având drept scop să nu fie implicată în războiul pe două fronturi. Astfel, în cadrul negocierilor care au avut loc la Iaşi în decembrie 1808, „a urmat mai întâi o serie de ultimatumuri adresate Turciei, printre care, în primul rând, era condiţia anexării Principatelor Române" (Pârvu 2013, 90). Înţelegând bine situaţia în care s-a aflat Rusia, precum şi având susţinerea Franţei, Imperiul Otoman a văzut în aceasta o oportunitate de a rezista propunerilor de pace ale părţii ruse.

Astfel, datorită situaţiei internaţionale, Poarta a întărit poziţiile sale în cadrul tratativelor cu Rusia. Faptul acesta a oferit Imperiului Otoman posibilitatea de a nu grăbi negocierile privind semnarea tratatului de pace şi de a refuza cedarea teritoriilor cerute iniţial de partea rusă, în timp ce principatele n-au avut putere suficientă pentru a influenţa rezultatele războiului ruso-turc, fiind văzute de actorii principali ai relaţiilor internaţionale nu în calitate de un participant al conflictului, ci un obiect al acestuia.

Poziţia intransigentă a Porţii şi a Rusiei au prelungit procesul tratativelor care a fost reluat ca urmare a eşecului turcesc pe Dunăre, lângă Slobozia, din 1811, fiind reîncepute mai întâi lângă Giurgiu (Iorga 1940, 54) şi mutate ulterior la Bucureşti. Partea rusă fiind constrânsă de timp, a cerut „posesiunea întregii Moldove orientale, până la Siret" (Iorga 1940, 54), şi Dunărea cu Braţul Sulina (Pârvu 2013, 90), astfel modificând primele sale ultimatumuri referitoare la includerea ambelor principate în imperiul său şi exprimând interesul pentru acapararea părţii estice a Moldovei, fiind convinsă că pretenţiile respective vor fi acceptabile şi pentru partea otomană. Dar Imperiul Otoman n-a fost dispus de a face concesii în partea dreapta a Prutului, propunând în calitate de hotar râul respectiv, având ca plan de a păstra „măcar acele cetăţi care rezistaseră atâta timp expansiunii moscovite: Ismail, Chilia, ca şi gurile Dunării" (Iorga 1940, 54-55). Poziţia respectivă a Constantinopolului a fost influenţată de speranţa Sultanului de a pune capăt războiului cu pierderi cât mai puţine, fiind în aşteptare atacului promis de Franţa împotriva Rusiei. Astfel, partea otomană a oferit „adversarilor judeţele Moldovei situate între Nistru şi Prut cu excepţia exact a părţii meridionale, «Basarabia» propriuzisă: o linie arbitrară care pleca de la Fălciu, pe Prut, trebuia să urmeze cursul Cogâlnicului şi să ajungă la mare lăsând turcilor" (Brătianu 1995, 20) cetăţile menţionate mai sus şi gurile Dunării. Negocierile au fost continuate într-un mod greu, în timp ce ambele părţi beligerante discutau concesiile posibile care vor permite semnarea tratatului de pace mult dorit de către statul rus. Dintr-un anumit moment şi Poarta, care pierdea treptat încrederea în intenţiile francezilor privind pământurile otomane, a manifestat interesul mai serios pentru încheierea păcii. În sfârşit, Imperiul Otoman a anunţat că va accepta ca ultimă cedare stabilirea hotarului cu Imperiul Rus pe râul Prut. Imperiul Ţarist a fost nevoit să dea acordul său ofertei otomanilor, fiind în iminenţa

unei ofensive din partea francezilor, faptul care nu a permis părţii ruse de a atinge scopul iniţial – cucerirea întregii Moldove şi a Ţării Româneşti. Astfel, în 1812, după tratative lungi şi istovitoare dintre Imperiul Rus şi Imperiul Otoman la Bucureşti, a fost semnat Tratatul de pace, prin încheierea căruia „turcii cedau ... un teritoriu care nu le aparţinea şi care făcea parte dintr'o ţară a cărei integritate teritorială se angajaseră s'o respecte" (Iorga 1940, 56). Într-adevăr, Imperiul Otoman nu a avut dreptul de a lua decizia privind soarta teritoriilor române. În primul rând, Principatele Române n-au fost posesiunea Porţii, în al doilea rând, Poarta fiind suzeran al ţărilor române a luat responsabilitatea de a apăra pământul român şi integritatea teritorială Moldovei şi Ţării Româneşti.

Conform articolului 4 al Tratatului de la Bucureşti partea estică a Moldovei a devenit teritoriul Imperiului Rus, hotarul fiind stabilit pe râul Prut de la intrarea în Moldova şi până la vărsarea acestuia în Dunăre, de acolo pe malul stâng al Dunării până la braţul Chilia şi până la Marea Neagră (Юзефович 1869, 51), astfel pământurile din stânga Prutului şi Dunării au fost cedate Imperiului Rus. Prevederile Tratatului s-au referit şi la navigaţia: vasele comerciale ruse şi otomane au avut dreptul de a trece liber braţul Chilia (care a devenit unul comun al părţilor Tratatului), precum şi cursul întreg al Dunării, în timp ce navele militare ruse au avut posibilitate de a se afla pe segmentul Dunării, începând de la braţul Chilia şi până la Prut (Юзефович 1869, 51-52). Astfel Tratatul de la Bucureşti a descris frontiera prin care a fost împărţit teritoriul Moldovei de către Rusia şi Poarta, dar a şi stabilit nişte reguli de navigaţie în cursul Dunării de Jos. Din momentul dat „Provincia Basarabia, cu toate cetăţile de pe Nistru şi Dunărea de jos, Hotin, Bender, Cetatea Albă, Ismail, Chilia, unite prin spaţiile intermediare, precum şi cetăţile Soroca, Lăpuşna, Orhei şi Tigheci, toate alcătuiau o unitate geografică, fiind anexate de ruşi sub un singur nume de Basarabia, nume dat până atunci numai părţii sudice a acestui ţinut" (Pârvu 2013, 96). Astfel a apărut teritoriul pe care era extinsă denumirea „Basarabia". „Cucerirea Basarabiei nu era în sine un scop, ci numai un popas dintr-un lung şir de planuri şi de socoteli politice spre a pune stăpânire pe capitala Sultanilor de pe malurile Bosforului" (Popa-Lisseanu 1924, 15).

Tratatul de pace de la Bucureşti din 1812 a acordat Imperiului Rus partea estică a Moldovei, împărţind teritoriul statului respectiv, precum şi accesul la Dunăre (pentru prima data în istoria), cursul inferior al căruia devine un segment al hotarului rus, ce a însemnat primul pas în instituirea monopolului rusesc asupra tuturor gurilor dunărene, fapt care a condus la creşterea îngrijorării şi nemulţumirii actorilor principali ai spaţiului european.

Chiar şi după semnarea Tratatul de pace de la Bucureşti, prin care braţul dunărean Chilia a devenit hotarul Imperiului Ţarist, a apărut problema proprietăţii, ce a condus la necesitatea de a concretiza linia frontierei pe Dunărea de Jos. În acest context, a fost creată comisia mixte rusoturcă, scopul căreia a fost delimitarea teritorială între Imperiul Rus şi Imperiul Otoman (Гросул 2012, 69), urmare a nerespectării de către partea otomană a frontierei stabilite în 1812 şi dorinţei Constantinopolului de a renegocia Tratatul de la Bucureşti. Dar eforturile Porţii n-au ajutat-o să obţină rezultatul dorit – Rusia, precum şi alte state europene au insistat asupra respectării de către Imperiul Otoman a prevederilor tratatului de pace din 1812. Negocierile în cadrul comisiei menţionate s-au axat pe problema proprietăţii asupra două insule situate în faţa Ismailului şi Chiliei, care în conformitate cu Tratatul de la Bucureşti au rămas sub autoritatea otomană cu condiţia creării unei zone de 1 milă de la malul stâng al braţului Chilia care va deveni un spaţiu nepopulat (Кассо 1913, 175). Din cauza inundaţiilor în timpul creşterii nivelului apelor râului, linia malului în fiecare an se schimba şi crea dificultăţile serioase. Lucrările comisiei au trecut greu, la fel ca tratativele asupra încheierii păcii din 1812, şi abia în 1817 comisia şi-a încheiat activitatea cu rezultate favorabile pentru Rusia şi acceptate de Poartă – Imperiul Otoman a cedat Imperiului Rus toate insulele până la braţul Sulina (Кассо 1913, 175). Astfel, comisia mixtă rusoturcă a confirmat încă o dată hotarul pe Dunere, dar şi a clarificat unele momente în favoarea părţii ruse.

Tratatul de pace de la Bucureşti din 1812 a fost confirmat şi de Convenţia de la Akkerman din 1826 încheiat între Rusia şi Poarta. Astfel, articolul 1 al Convenţiei a afirmat că „toate prevederile tratatului de pace încheiat la Bucureşti la ziua 16 de mai din 1812 ... sunt confirmate de Convenţia

... şi vor avea asemenea putere ca tratatul de la Bucureşti dacă ar fi fost cuvânt cu cuvânt inclus în aceasta" (Юзефович 1869, 59). De asemenea, Convenţia a confirmat şi înţelegerile din protocolul încheiat în 1817 în Constantinopol privind delimitarea liniei de frontieră pe Dunărea, în special ceea ce se refera la două insule, aflate în faţa Ismailului şi Chiliei (Юзефович 1869, 59-60).

Astfel, din momentul semnării Tratatului de pace de la Bucureşti din 1812 şi până la anul 1829 pe braţul Chilia, braţul nordic al Dunării de Jos, a fost stabilit segmentul hotarului sudic al Imperiului Rus, ce evident arată că Rusia n-a primit sub autoritatea sa toate ramurile Dunării de Jos, dar asta a fost primul pas pentru stabilirea controlului întreg asupra tuturor gurilor râului menţionat.

Deşi necesitatea de a începe un război nou cu Poarta a fost menţionată în Curtea Imperială Rusă încă în 1816 cu scopul de a muta linia hotarului în Moldova (Кассо 1913, 175), un nou conflict armat între cele două imperii a izbucnit în 1828 şi s-a terminat cu modificarea frontierei ruse pe Dunărea de Jos în favoarea Imperiului Rus prin semnarea Tratatului de pace de la Adrianopol din 1829. Conform articolului 3 al acestuia tratat linia care trece pe râul Prut de la intrare în Moldova şi până la vărsarea în Dunărea, de acolo pe cursul Dunării până la braţul Sf. Gheorghe, şi de acolo până la Mare Neagră a devenit hotarul nou pe segmentul Basarabiei, în timp ce toate insulele formate pe Dunărea de Jos au devenit proprietatea Rusiei (Юзефович 1869, 72). Referindu-se la navigaţie, s-a convenit că navele comerciale ale ambelor imperii au dreptul la liberă navigaţie pe tot parcursul Dunării şi pot intra în toate cele trei braţe ale râului – Chilia, Sulina şi Sf. Gheorghe, dar navele militare sub pavilionul otoman au primit dreptul de trecere numai pe ramura Sf. Gheorghe, care, în conformitate cu tratatul, a fost comună pentru cele două imperii (Юзефович 1869, 73).

Astfel, în 1829 Imperiul Rus a primit în posesiunea sa toate braţele Dunării, stabilind un control deplin asupra gurilor Dunării, în special asupra regimului navigaţiei pe segmentul râului menţionat, ceea ce a devenit un obstacol semnificativ în planurile economice ale marilor puteri europene, interesate în potenţialul comercial al Dunării şi dezvoltarea continuă a acestuia.

Trebuie de menţionat faptul că în 1815 a fost întreprinsă „prima încercare multilaterală privind reglementarea regimul juridic al râurilor internaţionale în Europa, prin garantarea priorităţii absolute în navigaţia" (Gleditsch 1997, 328). Încercarea respectivă a fost consacrată în Regulamentul privind navigaţia liberă pe râuri, anexată la Actul final al Congresului de la Viena din 9 iunie 1815. În conformitate cu dispoziţiile documentului anexat, râurile care separ sau trec prin teritoriile mai multor state, pe tot cursul „din locul în care fiecare dintre ele devine navigabile şi până la gurile lor, trebuie să fie complet libere şi în ceea ce priveşte comerţul nu trebuie să fie interzise oricui" (Hansard 1816, 202). Regulamentul respectiv a fost specificat în articolele adiţionale, unde au fost înscrise râuri concrete precum Rin, Neckar, Main, Mosela, Meuse şi Escaut, pentru care se aplică principiul navigaţiei internaţionale. Printre râurile respective nu a fost menţionată Dunărea, ce înseamnă că normele navigaţiei internaţionale n-au fost valabile pentru cursul dunărean. De asemenea, este important de remarcat că Regulamentul în cauză n-a fost semnat de către Imperiul Rus, care, astfel, nu a luat nici direct nici indirect aranjamentele interstatale care s-au referit la navigaţia liberă, menţinerea în stare bună a cursurilor care trec prin teritoriul ţării ruse, desfăşurarea lucrărilor necesare pe fluviile cu scopul evitării obstacolelor pentru navigaţie pe râurile (Hansard 1816, 202) care au fost consfinţite prin acest document.

Obţinerea de către Rusia a gurilor Dunării, precum şi neparticiparea în Regulamentul privind navigaţia râurilor europene, a dat posibilitatea de a reglementa segmentul respectiv al râului la discreţia şi interesul său. Totuşi, un interes deosebit al părţii ruse în dezvoltarea Dunării în calitate de cale comercială pentru actorii europeni vestice şi Principatele Române, ce ar fi permis de a promova interesele marilor puteri şi a realiza potenţialul economic al teritoriilor şi porturilor române, n-a fost observat. Astfel, autorităţile ruse atât în mod indirect prin pasivitatea sa în soluţionarea problemelor ecologice pe gurile Dunării, în special organizarea şi desfăşurarea lucrărilor tehnice pentru menţinerea adâncimii necesare pentru trecerea vaselor (Ardeleanu 2008, 53), cât şi în mod direct prin implementarea regulilor speciale, inclusiv regimul de carantină (Ardeleanu 2008, 49), au creat obstacole serioase pentru

dezvoltarea relaţiilor comercial-economice ale statelor vest europene cu ţările române, precum şi pentru utilizarea benefică a vărsării Dunării în Marea Neagră. O altă problemă majoră a reprezentat-o lipsa asigurării de către autorităţile ruse a securităţii navelor cu privire la activitatea piraţilor (Ardeleanu 2008, 49). Astfel, des folosită starea de carantină, neîndeplinirea lucrărilor de curăţarea a braţelor dunărene şi neasigurarea securităţii corespunzătoare a adus la un impas planurile economice ale marilor puteri, provocând nemulţumirea ţărilor europene, inclusiv Austria şi Anglia, care deja au iniţiat promovarea relaţiilor comerciale, utilizând Delta Dunării.

Interesul puterilor europene în Dunărea de Jos, deşi a fost însoţit de dorinţa de a dezvolta unele relaţii interstatale şi contacte interumane stabile, totuşi, în primul rând s-au bazat pe beneficiile economice. Utilizarea râului pentru realizarea operaţiunilor comerciale a fost avantajoasă atât din punctul de vedere al cheltuielilor cât şi din cel al timpului. Trebuie să luăm în considerare şi apariţia pe Dunărea, datorită Austriei, a navelor cu aburi începând cu anii 20 ai secolului al XIX-lea, prima fiind pusă pe apele dunărene la 10 octombrie 1823 (Mevissen 2014). Inovaţia respectivă a fost considerată de către austrieci ca o oportunitate suplimentară pentru consolidarea coeziunii sociale şi loialităţii populaţiei faţă de autorităţile austriece, precum şi poziţiei internaţionale a Imperiului (Mevissen 2014). Este evident că unul dintre cele mai importante beneficii ale introducerii navigaţiei cu aburi pe fluviul dunărean a fost cel economic, care a putut, de asemenea, de a contribui la promovarea şi menţinerea relaţiilor bune cu statele vecine, având în vedere şi „situaţia diplomatică delicată pe Dunăre” (Mevissen 2014), inclusiv în zona gurilor râului. Astfel, dezvoltarea treptată a navigaţiei cu abur a fost considerată nu numai un instrument din punctul de vedere al politicii interne pentru menţinerea integrităţii teritoriale şi stabilităţii a statului prin asigurarea comunicării permanente între teritoriul vast al imperiului şi populaţia polietnică, dar şi o componentă a politicii externe, care a constat în consolidarea imaginii sale pe arena internaţională, extinderea şi aprofundarea relaţiilor politice interstatale, stabilirea legăturilor mai strânse cu ţările care au avut acces la Dunărea, precum şi obţinerea beneficiilor economice prin utilizarea Dunării în calitate de arteră comercială a Europei care, totodată, oferă accesul la Marea Neagră.

Un alt factor care a sporit interesul statelor europene faţa de problema Dunării de Jos sunt consecinţele revoluţiei industriale, care s-a declanşat mai întâi în Anglia în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, şi s-a răspândit în prima jumătate a secolului al XIX-lea în alte state ale Europei, deşi nu s-a produs în mod uniform şi simultan. Procesul de industrializare a contribuit nu numai la domeniul economic, ci şi la structura socială a societăţii europene, în special la creşterea rapidă a populaţiei într-un timp scurt, chiar şi în ciuda exodului în masă a oamenilor din Europa, populaţia europeană a crescut cu aproximativ 43% în prima jumătate a secolului al XIX-lea – de la 187 milioane în 1800 la 266 milioane în 1850 (Bade 2003, 37). De asemenea, revoluţia industrială a devenit motivul urbanizării, în cadrul căreia un flux mare de populaţie din zonele rurale a început să se mute în oraşe, reducând astfel productivitatea sectorului agricol.

Rezultatele demografice impresionante şi un nivel ridicat de urbanizare din Europa au fost observate în special în Marea Britanie (Bade 2003, 37), care devine incapabilă de a asigura necesităţile alimentare a populaţiei sale cu producţia agricolă autohtonă, livrând în 1841 1/5 din produsele alimentare din străinătate (Buhler et al. 2002).

Astfel, oportunităţile comercial-economice ale Dunării şi vărsarea acestuia în Marea Neagră au atras atenţia deosebită nu doar din partea Austriei, ci şi din partea Mării Britanii şi altor state, care au văzut în pământurile române un potenţial mare de a deveni un exportator sigur, în special de grâu.

Motivele menţionate au stat la baza sporirii interesului ţărilor europene în liberalizarea regimului de navigaţie pe Dunărea şi stabilirea legăturilor comerciale puternice cu Principatele Române, care au fost considerate exportatori siguri de produse alimentare. Faptul acesta a nevoit autorităţile statelor europene de a acorda o atenţie deosebită plângerilor armatorilor, căpitanilor de nave, precum şi ale comercianţilor, care au suferit din cauza politicii autorităţilor ruse pe hotarul dunărean pe segmentul Basarabiei, fiind expuse pericolului, pierzând timp şi venituri considerabile, şi, adesea, navele în adevăratul sens al

cuvântului, ceea ce a adus la faliment al unor firme şi companii comerciale europene. Problemele menţionate au condus la necesitatea unei intervenţii directe şi indirecte în rezolvarea acestora şi prevenirea celor posibile.

Dar, după cum a fost menţionat mai sus, multe factori împiedicau dezvoltarea pe deplin potenţialului navigaţiei comerciale pe gurile Dunării. Această stare de lucruri a durat până în 1856, până la sfârşitul Războiului Crimeii. Încheierea tratatului de pace de la Paris a hotărât soarta Dunării de Jos, ceea ce a influenţat, de asemenea, schimbarea frontierei Rusiei pe segmentul Basarabiei. Tratatul de la Paris a stabilit că „părţile contractante, decid de comun acord că regulile definite de Actul Congresului de la Viena pentru navigaţia pe râurile care despart diferite proprietăţi sau curg prin acestea, vor fi de acum înainte aplicabile Dunării şi gurilor acestuia" (Парижский 1856). Astfel, actul adiţional, care a fost adoptat de statele europene în 1815 a devenit valabil şi pentru fluviului Dunării (inclusiv secţiunea Dunării de Jos), care a fost supus regimului de navigaţie liberă.

De asemenea, necesită a fi remarcat faptul că acordul a prevăzut crearea Comisiei Europeane a Dunării, în componenţa Imperiului Rus, Austriei, Franţei, Mării Britanii, Prusiei, Sardiniei şi Turciei (Парижский 1856).

Prevederile acordului au asigurat baza pentru restabilirea condiţiilor favorabile pentru dezvoltarea potenţialului comercial-economic al Dunării, inclusiv cursului inferior, care a avut nevoie de efectuarea lucrărilor tehnice necesare, şi ulterior de menţinerea continuă condiţiilor navigabile. De asemenea, stabilirea unor norme, reguli şi reglementări comune, care pot fi descrise ca un anumit tip de liberalizare a regimului de transport fluvial au avut ca scop să asigure circulaţia liberă a navelor de-a lungul întregii lungimi a râului, ceea ce trebuia de a da un impact pozitiv asupra promovării intereselor economice ale actorilor spaţiului european. Astfel, din momentul dat Dunărea a fost supusă dispoziţiilor care au prevăzut principiile navigaţiei internaţionale pe râuri.

Pentru a garanta dispoziţiile menţionate mai sus, tratatul a asigurat, de asemenea, şi mutarea hotarului pe segmentul Basarabiei la nord de Dunăre. Imperiul Rus a fost nevoit să accepte condiţia respectivă şi să reîntoarcă Moldovei teritoriile Basarabiei de Sud. Modificarea segmentului respectiv al frontierei ruse a fost dictată de interesele comercial-economice britanice, ce a exclus posibilitatea încălcării normelor navigabile stabilite pe Dunărea de către autorităţile ruse, care au fost rămase fără acces direct la gurile acesteia.

Linia hotarului pe segmentul Basarabiei a fost schimbată din nou în 1878, ca urmare a Congresului de la Berlin. În temeiul articolului 43 al Tratatului a fost recunoscută independenţa României, dar cu condiţiile menţionate în articolele următoare (The treaty 1878, 78). Una dintre acestea era cedarea Imperiului Rus a teritoriului românesc la Dunărea până la braţul Chilia, care în conformitatea cu pacea din 1856 a fost incluse în componenţa Moldovei (The treaty 1878, 78). Astfel, hotarul Rusiei pe segmentul Basarabiei a fost din nou mutat la cursul inferior al Dunării, însă nu pe braţul Sf. Gheorghe, ramura sudică a gurilor râului, ci pe braţul Chilia – cel nordic.

Secolul al XIX-lea a devenit în istoria românilor unul dintre cele mai grele, când sudul hotarul estic al principatului a suferit modificări sistematice, ca urmare a realizării planurilor expansioniste ale Imperiului Rus, ce s-a soldat cu pierderi teritoriale la estul ţării, peste Prut. Includerea la începutul secolului vizat a pământurilor menţionate în componenţa imperiului vecin a oferit accesul autorităţilor ruse la cursul inferior al Dunării (mai întâi la braţul nordic (1812) şi ulterior la cel sudic (1829)), care asigura legătura între statele vestice, Principatele Române şi Marea Neagră, astfel fiind o cheie importantă a puterilor vest-europene pentru accesul pe pieţe române şi cele străine. Stabilirea de către Rusia a monopolului asupra navigaţiei pe secţiunea respectivă a fluviului, ce a împiedicat promovarea intereselor comercial-economice a marilor puteri europene, a provocat îngrijorarea actorilor vest-europene. Faptul acesta a şi devenit cauza principală a apariţiei problemei Dunării de Jos în relaţiile diplomatice ale statelor europene şi a modificărilor ulterioare ale frontierei ruse pe segmentul Basarabiei de sud. Astfel, partea respectivă a frontierei pe parcursul secolului al XIX-lea de câteva ori a suferit modificări, ca urmare a manifestării unor interese de către actorii principali ai spaţiului european în chestiunea navigaţiei pe Dunăre, precum şi a schimbărilor conjuncturii internaţionale în diferite perioade ale secolului menţionat.

Bibliografie

Ardeleanu 2008: C. Ardeleanu, Evoluţia intereselor economice şi politice britanice la gurile Dunării (1829-1914) (Brăila 2008).

Bade 2003: K.J. Bade, Migration in the European History (Wiley-Blackwell 2003).

Brătianu 1995: Gh.I. Brătianu, Basarabia. Drepturile naţionale şi istorice (Bucureşti 1995).

Buhler et al. 2002: W. Buhler, St. Morse, E. Arthur, S. Bolton, J. Mann, Science Agriculture an Research: A Compromised Participation (London 2002): https://books.google.md/books?id=yed8jtdrkYMC&pg=PT38&lpg=PT38&dq=agriculture+demand+england+19+century+food+demand&source=bl&ots=oEFtyUYS3h&sig=k_ZbvbOFwd2flGt039ISmE2iiho&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=agriculture%20demand%20england%2019%20century%20food%20demand&f=false.

Gleditsch 1997: N.P. Gleditsch, Conflict and the Environment (Oslo 1997).

Hansard 1816: T.C. Hansard, The Parliamentary Debates from the year 1803 to the Present Time, vol. 32 (London 1816).

Iorga 1940: N. Iorga, Adevărul asupra trecutului şi prezentului Basarabiei (Bucureşti 1940).

Mevissen 2014: R. Mevissen, Innovation on the Danube and Loyalty in the Habsburg Empire. In: gnovis Journal, Volume XV, Issue 1, (Washington 2014) http://www.gnovisjournal.org/2014/12/10/innovation-on-the-danube-and-loyalty-in-the-habsburg-empire/.

Panaitescu 1932: P.P. Panaitescu, Alexandru cel Bun. La cinci sute de ani dela moartea lui (Bucureşti 1932).

Pârvu 2013: D.Th. Pârvu, Problema Basarabiei în lumina principiilor actelor juridice internaţionale (Bucureşti 2013).

Popa-Lisseanu 1924: G. Popa-Lisseanu, Basarabia. Privire istorică (Bucureşti 1924).

The treaty 1878: The treaty of Berlin. In: The Tablet, A weekly Newspaper and Review, vol. 52 (London 1997).

Ţurcanu 2007: I. Ţurcanu, Istoria românilor: cu o privire mai largă asupra culturii (Brăila 2007).

Гросул 2012: В. Гросул, Бухарестский мир 1812 года и формирование новой Юго-Западной границы Российской империи. В: Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах (Одесса 2012), 37-76.

Кассо 1913: Л.А. Кассо, Россія на Дунае и образованіе Бессарабской области (Москва 1913).

Парижский 1856: Парижский трактат 1856. http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/FOREIGN/paris.htm.

Сазонов, Герасимова 1992: А.А. Сазонов, Г.Н. Герасимова, Под стягом России. Сборник архивных документов (Москва 1992).

Юзефович 1869: Т. Юзефович, Договоры Россіи съ Востокомъ политические и торговые (Санкт-Петербург 1869).

Establishment and modification of the border along the segment of southern Bessarabia throughout the 19th century

Keywords: Bessarabia, Russian-Turkish war, 19th century, border, Lower Danube, navigation, international actors, interest.

Abstract: At the beginning of the 19th century the Russian Empire managed to seize the territory of the eastern part of Moldova, located between the rivers of Dniester, Prut, and Danube and the Black Sea, which has since been called Bessarabia. The inclusion of only this territory of the Romanian principalities in the Russian Empire was not the initial plan of the Russian authorities, but it was the last opportunity, in the run-up to the French offensive, at least with some result, to end the war of 1806-1812 with the Sublime Porte, a state that was considered much weaker than Russia. Although the unbending position of the Ottoman Porte in the negotiations between two parties to the armed conflict didn't allow the Russian Empire to take possession of the two Romanian principalities, Moldova and Wallachia, which had been requested from the very beginning of the confrontation, the war ended with a cession of the Moldavian territory of the left side of the Prut in favor of the Russian Empire. At the same time, Russia for the first time in history gained access to the Danube, or more precisely to the lower reaches of this river, which had a great economic potential of international importance. Thus, the portion of this river, beginning from the point where Prut joins Danube and up to the confluence of the Chilia branch into the Black Sea, became a part of the Russian border along the Bessarabian segment. During the 19th century, this part of the border was subject to a number of changes. In 1829, after the end of the next Russian-Turkish war the border was established along the Sfantu Gheorghe stream (the southern branch). Thus, all the Danube branches were under the control of Russia, which created, both directly and indirectly, many obstacles to the free and safe navigation of foreign commercial

vessels in the lower reaches of the river. This fact was the cause of concern and discontent of Western European states that took advantage of the right moment, namely, the signing of the Treaty of Paris in 1856 after the Crimean War, when Russia found itself in an unfavorable situation and was forced to cede the territory of the south of Bessarabia to Moldova. At the same time the movement of the border line to the north of the Lower Danube section guaranteed compliance with the international navigation regime, which was established throughout the Danube river course, including the delta. The border on the Bessarabia segment was again modified at the Berlin Congress of 1878, when the Russian Empire returned the respective territories lost in 1856. This fact has become one of the main conditions for the international recognition of the independence of Romania. But still the border on the Bessarabian segment was not restored along the Sfantu Gheorghe stream, but ran along the Chilia branch. Thus, the border along the Bessarabia was systematically modified due to the main European actors' interests in the navigation on the Lower Danube and changes in the international conjuncture in different periods of the 19th century.

Установление и изменения границы вдоль сегмента южной Бессарабии на протяжении XIX века

Ключевые слова: Бессарабия, русско-турецкая война, XIX век, граница, Нижний Дунай, навигация, международные акторы, интерес.

Резюме: В начале XIX века Российской империи удалось завладеть территорией восточной части Молдовы, расположенной между Днестром, Прутом, Дунаем и Черным морем, которая с тех пор называлась Бессарабией. Включение только этой территории румынских княжеств в состав царской империи первоначально не входило в планы российского престола, но было последней возможностью в преддверии французского нашествия хоть с каким-то результатом завершить войну 1806-1812 годов с Портой – государством, которое считалось намного слабее России. Хотя непреклонная позиция Порты в переговорах двух сторон вооруженного конфликта и не позволила Российской империи завладеть двумя румынскими княжествами, Молдовой и Валахией, которые были затребованы еще с самого начала конфронтации, все же война закончилась уступкой со стороны Порты территорий Молдовы за Прутом. В то же время Россия впервые в истории получила выход к Дунаю, а точнее к нижнему течению этой реки, обладающей большим экономическим потенциалом международного значения. Таким образом, отрезок дунайского русла, начиная от Прута и до впадения Килийского рукава (северное гирло) в Черное море, стал частью границы Российской империи вдоль бессарабского сегмента. На протяжении XIX века эта часть границы была подвержена ряду изменений. В 1829 году, после окончания очередной русско-турецкой войны, граница была установлена по течению Георгиевского гирла (южный рукав). Таким образом, все рукава Дуная оказались под контролем России, которая создавала, как прямо, так и косвенно, множество препятствий для свободной и безопасной навигации иностранных коммерческих судов в нижнем течении реки. Данный факт был причиной беспокойства и недовольства западноевропейских государств, которые воспользовались подходящим моментом, а именно заключением мира 1856 года после Крымской войны, когда Россия оказалась в неблагоприятной ситуации и была вынуждена уступить Молдове территории юга Бессарабии. Одновременно, перемещение линии границы к северу от участка Нижнего Дуная гарантировало соблюдение международного навигационного режима, который был установлен по всему дунайскому речному курсу, включая дельту. Граница по бессарабскому сегменту была снова изменена на Берлинском конгрессе 1878 года, когда Российская империя возвратила румынские земли, утраченные в 1856 году. Этот факт стал одним из главных условий международного признания независимости Румынии. Но все же граница по сегменту Бессарабии не была восстановлена по Георгиевскому рукаву, а прошла по Килийскому гирлу. Таким образом, граница вдоль Бессарабии подвергалась систематическим изменениям вследствие проявления интересов со стороны главных акторов европейского пространства в вопросе навигации по Нижнему Дунаю, а также изменений международной конъюнктуры в различные периоды XIX века.

20.02.2017

Zoreana Muţac, Universitatea Liberă Internaţională din Moldova, str. Vlaicu Parcalab 52, MD-2012 Chişinau, Republica Moldova, e-mail: zoreanam@gmail.com

ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ И «УЧЕНЫЙ АРХЕОЛОГ» Н.А. МАРКС: ВКЛАД В ИССЛЕДОВАНИЯ БЕНДЕРСКОЙ КРЕПОСТИ

Игорь Сапожников
Владимир Левчук

Перед историей у нас один долг – дописывать ее

Оскар Уайльд

Ключевые слова: Н.А. Маркс, книга «К истории Бендерской крепости», легенда «Бендерская тарелочка», султан Сулейман I, Эвлия Челеби, цитадель, замок, тарих, Общество истории и древностей, 1538, 1657 и 1916-1917 гг.

В последние 20 лет, благодаря разносторонним исследованиям ученых Молдовы, Украины и иных стран, изучение истории и архитектуры крепостей Северо-Западного Причерноморья от Очакова и Березани до Измаила активизировалось. Тема эта стала настолько популярной, что наряду с аналитическими монографиями и статьями Г. Аствацатурова, М. Шлапак, В. Беляевой, авторов статьи и др. в научный оборот попали «грантово-гибридные» издания, слепленные на скорую руку для получения гонораров (см.: Сапожников 2015; Сапожников 2016а). На общем фоне заметна несколько более низкая изученность Бендерской крепости, обусловленная недавним открытием (в 2008 г.) для ученых и посетителей лишь части ее территории (около 30%), отсутствием археологических раскопок, топографических съемок и детальных архитектурных исследований.

В прошлом году авторы этих строк нашли и вернули в историографию этого уникального фортификационного объекта Восточной Европы полузабытую книгу «К истории Бендерской крепости», написанную генерал-лейтенантом Н. Марксом около века тому назад (Сапожников, Левчук 2016). Более детальные поиски позволили выявить еще одну работу этого ученого и писателя, а также ряд других полузабытых источников и материалов, которым и посвящена эта статья.

Биография Никандра Александровича Маркса (1851-1921 гг.), особенно два последних года его жизни (когда он попал под суд Белой армии), хорошо известна (Писаренко 1974; Непомнящий 1993; Купченко 1998; и др.). Для нас важно, что кадровый военный – генерал-майор (с 31.05.1906 г.; за отличие) и кавалер трех орденов (Св. Владимира, Св. Анны и Св. Станислава – двух ступеней)[1], в зрелом возрасте решил изменить свою жизнь и в 1906 году поступил в Московский археологический институт.

После его окончания в 1910 г. с золотой медалью и «со званием ученого археолога» он стал профессором кафедры палеографии того же института (читал курс по древнерусскому праву), искал и издавал рукописи: «Русская Правда» по Синодальному списку» (1910), «АзБУКЪВ: Научение младым детем. 1643 г.» (1910), «Азбука-пропись времен царя Михаила Федоровича» (1911), «Договоры русских с греками и предшествовавшие заключению их походы русских на Византию: К тысячелетию договора Олега 911 г., в двух частях» (1912) и др. В 1912 году, к 100-летнему юбилею Отечественной войны, редактировал первый том «Обозрения предметов военной старины», в котором описано 769 раритетов из полковых музеев и частных собраний. За эти труды профессора избрали действительным членом Московского отдела Русского военно-исторического общества (с 1911 г.), Московского археологического общества и Одесского общества истории и древностей.

В мае 1913 г. он был произведен в генерал-лейтенанты (за отличие), а уже в июле следующего года вышел в отставку «по домашним обстоятельствам с мундиром и пенсией».

[1] В 1916-17 гг. был награжден орденами: Св. Анны 1-й ст., Св. Владимира 2-й ст. и Белого Орла.

Живя с 1913 г. в Крыму, в семейном имении Отузы (ныне село Курортное) на берегу Черного моря, близ Феодосии, Н. Маркс занимался поиском, обработкой и публикацией «Легенд Крыма», вышедших в трех выпусках. Для того времени это было уникальное издание, в которое вошли 35 легенд, принадлежащих крымским татарам и другим народам полуострова. Оно известно и своими графическими иллюстрациями, подготовленными молодым художником и лётчиком К. Арцеуловым (1891-1980 гг.) – внуком И. Айвазовского (Маркс 1913; Маркс 1915).

В ходе Первой мировой войны 64-летнего ученого снова призвали на службу, а 13.01.1916 г. назначили исполняющим делами начальника штаба Одесского военного округа. Под самый конец второго этапа военной карьеры (с сентября по ноябрь 1917 г.) он был даже командующим войсками этого округа (Головань 1998, 48-51). Н. Маркс прожил в Одессе около двух лет, и именно в этот период там был опубликован третий выпуск «Легенд Крыма» (Маркс 1917) и издана работа «К истории Бендерской крепости» (Маркс 1917а), которую, по рекомендациям читателей, мы воспроизводим в данной работе в виде сканированных страниц (прил. 1). Отметим, что в подготовке и издании названной брошюры немалую роль сыграло Одесское общество истории и древностей, с которым автор активно сотрудничал.

Книга эта содержит 15 страниц печатного текста формата А5 (около 10,5 тыс. знаков) и была напечатана «по определению Одесского общества истории и древностей»[2]. По штампу Одесской городской публичной библиотеки с датой «2-Iюн.1917» (прил. 1.2) можно сделать вывод, что она вышла в свет ограниченным тиражом в первой половине названного года, скорее всего, незадолго до указанного времени. На той же странице написано, что она является «отдельным оттиском из XXXIII тома» «Записок» Общества, но в указанном томе такой статьи нет. Причина этого в том, что XXXIII том вышел лишь в 1919 г. и в нем на странице «Оглавления» указано: «Вследствие крайней дороговизны печатания и по иным независящим от Совета Общества причинам, в состав настоящего XXXIII тома Записок вошла только часть имеющегося материала» (Записки 1919).

К сожалению, на эту брошюру никто не ссылался на протяжении многих лет, а Г. Аствацатуров дал ей следующую характеристику: «В 1917 году бывший начальник штаба Одесского военного округа Н.А. Маркс... опубликовал небольшую брошюру «К истории Бендерской крепости». Вышедшая в годы военного лихолетья, она стала букинистической редкостью и фактически неизвестна массовому читателю. Научная ценность брошюры не велика, что подчеркивал и сам автор. Однако впервые в ней была напечатана фотография высеченной на мраморной плите турецкой надписи, укрепленной над крепостными воротами. Впоследствии плита бесследно исчезла, поэтому сохранившаяся ее фотография стала единственным документом, позволившим исследователям провести дешифровку надписи» (Аствацатуров 1997, 4). Сразу же скажем, что мы не согласны с такой оценкой и ниже покажем, что ряд фактов из этой цитаты не соответствует действительности.

А теперь проанализируем содержание брошюры, не обращая особого внимания на пассажи, заимствованные у других авторов, а сконцентрировав внимание на анализе фактических материалов, собранных Н.А. Марксом. Хотя текст книжки начинается с довольно беглой характеристики всей крепости, большая часть приведенных в нем данных относится к ее самой старой части – цитадели. Так, на первой странице текста опубликован практически неизвестный до нашей перепубликации «План и фасад замку, существующему в Бендерской крепости», датированный 30 июня 1827 г. На нем, кроме 8 османских башен и стен, обозначены 6 пронумерованных сараев, пристроенных с внешней стороны трех сторон замка в 1820-1823 гг. Особый интерес представляет собой так называемый «фасад», то есть перспективный рисунок цитадели с северо-западной стороны, на котором хорошо видна конструкция кровель всех башен, зубцы на стенах и даже слуховые окна на крышах сараев (прил. 1.3).

Поскольку остальные оригинальные материалы брошюры связаны преимущественно со строительной надписью (тарихом) султана

[2] Визы поставили президент общества А.Л. Бертье-Делагард и секретарь М.Г. Попруженко. Здесь и далее примечания наши, если не указан другой автор (И.С. и В.Л.).

Сулемана I Великолепного и фаянсовой тарелкой (были вмурованы в стену надвратной башни-мечети замка с внешней стороны), рассмотрим сведения о них подробнее. Для начала приведем упоминания обоих артефактов, которые содержатся в описании замка Эвлии Челеби, датированном около 1657 г.: «В крепости всего двое ворот. Одни – большие и прочные железные ворота, обращенные к кыбле [здесь – на юг] и открывающиеся в посад. Каждую ночь с помощью ворота и цепи висящий над рвом мост поднимают и заслоняют им ворота крепости. Так как в этой крепости всего два ряда стен, то внутрь от главных ворот имеются еще одни железные ворота. Они обращены к кыбле, и *на них, на четырехугольной плите белого мрамора, имеется тарих* [курсив в тексте статьи наш]. Но, так как плита укреплена очень высоко и в очень оживленном месте, прочитать [надпись] было невозможно, и я не смог списать ее. По правую руку от этого тариха на белом мраморе каллиграфическим почерком было выведено: «Ах! Душа моя, Рюкийе-ханым..! ...Любящий ее Маджар Мустафа». *Сбоку от этой надписи камень вырезали, стену заделали расписной чашей изникского производства. Чаша эта мастерской работы, с росписью, внутри голубая, переливающихся тонов*. Между этими железными воротами на высокой арке подвешены еще одни ворота [в виде решетки]... Над этими воротами стоит мечеть Сулеймана хана...» (Эвлия 1961, 43-44)[3].

В следующий раз этот тарих был описан и переведен в 1789 году премьер-майором Изюмского легкоконного полка Л.-П.-Б. фон Кампенгаузеном: «Бендер имеет два пригорода, 12 мечетей, 6 постоялых дворов или ханов и 7 ворот. Названия ворот следующие: Stambul Kapisy или Константинопольские ворота [так в оригинале]; Tabany Kapisy или Ворота кожевников; Varnitza Kapisy или Варницкие ворота; Sy Kapisy или Водяные ворота; Ulu Kapisy или Большие [Главные] ворота; Армейские [Orda] ворота и Tasch Kapisy или Каменные ворота. Двое из этих ворот имеют надписи, одну из которых я переведу, отчасти потому, что это хороший образец [письма] восточного стиля, а еще потому, что в ней сообщается: город Тегин был взят не по причине измены, как утверждают венгерские историки[4], а в результате штурма. Ниже приводится ее дословный перевод: «Я, по милости высшей, первый в мире из всех императоров, Султан, рожденный от Бога и его пророка Мухамеда, собеседник Господа, покоритель мира, воеводы Петра и Богдании. Я – Сулейман, отпечаток знамени храма единственного Бога, я вырвал крепость Тегин и ее гарнизон у короля Германии. Я взял ее штурмом, в присутствии моей непобедимой армии. И я приказал, взяв камни из замка Паланка, построить эту стену и ворота, а крепость назвать Бен-Дерим [Ben-Derim]. В год Хиджры 965 [1558 от РХ]» (Travels 1808, 69-70)[5].

Через 30 лет эта и другие османские надписи Бендер привлекли внимание военных, изобразивших их в июне 1819 г. на большой сборной таблице «Гербы, надписи и прочие, высеченные на камнях в стенах крепостных верков Бендерской крепости», хранящейся в Москве, в Российском военно-историческом архиве. Интересующая нас прямоугольная плита с двумя срезанными углами одной короткой стороны под № 1а отмечена как расположенная «Над воротами Замка с внешней стороны» (Şlapac 2004, 231). Надо сказать, что попытки перевода надписи тариха по этому рисунку неизвестны, скорее всего, потому, что он, как и вся таблица, выполнен очень схематично и в чересчур мелком масштабе.

Еще 63 года спустя Одесское общество истории и древностей обратилось в инженерное управление Одесского военного округа с просьбой срисовать эту надпись. 21 апреля 1882 г. просьба была выполнена, а копия рисунка была переслана в Санкт-Петербург, в Академию наук. Член-корреспондент И.Н. Ильминский и учитель татарского языка Махмутов прочитали текст, продатировали его 1534 г. и вместе с переводом отправили в Одессу, где эта информация была опубликована уже в 1883 г. в «Записках» Общества. В своем заключении

[3] Кроме этого, Эвлия Челеби сообщил, что Бендерскую крепость строил «главный зодчий Сулеймана хана Синан-ага ибн Абдульменнан-ага» (Эвлия 1961, 43), больше известный ныне как Коджа Синан или Мимар Синан (1489-1588 гг.).

[4] Источник этой информации неизвестен.

[5] Это первая публикация данного фрагмента на русском языке. В целом, возвращение Л.-П.-Б. фон Кампенгаузена и его работ из забвения только начинается (см.: Сапожников 2016; Сапожников, Яровой 2017).

востоковеды написали: «желательно, чтобы первое полустишие 5-й строки и вся 6-я строка [с датой] были тщательно пересняты каким-либо механическим способом» (Турецкая надпись 1883, 263-264)[6]. Примечательно, что Н.А. Маркс не был знаком с этой статьей, но знал о ее содержании по пересказу в «Формуляре крепости» (прил. 1.6).

После этого строительная надпись султана Сулеймана I в Бендерской крепости снова выпала из поля зрения исследователей (на этот раз более чем на 30 лет), пока ею не заинтересовался Н.А. Маркс. Судя по всему, для ее изучения он, по сути, создал небольшую экспедицию, которую сам и возглавил. Точное время проведения работ на месте не указано, а приблизительное можно определить как лето 1916 гг. Во время этой поездки был скопирован упомянутый «План замка» 1827 г., сделаны выписка из «Формуляра крепости» за 1880-1891 гг., «слепок и оттиск с надписи на мраморной плите», а также записана местная легенда о «турецкой тарелке». Письменные, графические, фотографические материалы и слепок были переданы генералом на хранение в архив и музей общества, а также, будучи дополнены выписками из нескольких монографий, легли в основу его брошюры (прил. 1). Тогда же была проведена фотосъемка и сделан рисунок фасада надвратной башни-мечети, на котором с высокой точностью изображены места расположения интересующих нас артефактов.

Именно благодаря измерениям Н.А. Маркса мы знаем о том, что мраморная плита тариха имела размеры 70×54 см, находилась на высоте 6,5 м над поверхностью земли, тарелка – 8,0 м, а высота стен башни у юго-восточного угла равнялась 12,27 м (прил. 1.6). Вот что написал об этих работах Г.О. Аствацатуров: «Следует отдать должное автору книги, сумевшему организовать сложные в техническом отношении фотосъемки. Это особенно важно в связи с тем, что впоследствии плита была демонтирована и бесследно исчезла» (Аствацатуров 1997, 42).

[6] До Октябрьского переворота оригинал рисунка хранился в собрании Музея Общества с таким паспортом: «Турецкая надпись, вделанная в башне № 86 над воротами замка в Бендерах. 1882» (Бертье-Делагард 1888, 36, № 40). Заметим, что в определение места закралась ошибка, так как такой номер носила не башня, а сарай, пристроенный к северной стене цитадели (прил. 1.3).

В брошюре опубликована фотография тариха (прил. 1.7), по которой востоковед Иван Семенович Спафарис прочитал и перевел текст, датировав его 935 годом хиджры или 1528 г. от Р.Х.[7] (прил. 1). В 1914-1917 гг. он был переводчиком разведывательного отделения штаба 7-й армии и Одесского военного округа, то есть подчиненным Н.А. Маркса. В начале XX в. И. Спафарис был также действительным членом Одесского общества истории и древностей, преподавателем Новороссийского университета, инспектором по делам печати и членом Временного комитета по делам печати в г. Одесса (ведал цензурой изданий на восточных и новогреческом языках), и даже членом Одесского вегетарианского общества. Кроме текста бендерского тариха, этот ученый перевел большую часть разнообразных османских, персидских и арабских надписей, хранившихся в начале XX в. в музее Общества истории и древностей, в частности с трех одинаковых мраморных плит из Измаильской крепости 1794 г. (Спафарис 1914; 1914-а; 1914-б).

После этого в забвении оказался не только сам тарих, но и брошюра Н.А. Маркса. Только в 1956 г. М. Губоглу использовал эта книгу при написании статьи «Надпись Сулеймана Великолепного времени похода в Молдову». В ней предложен румынский перевод надписи и дата 945 г. хиджры или 1538/1539 гг. от Р.Х. (Guboglu 1956, 118-119, fig. 1; Guboglu 1958, 175-187), а через 10 лет специальная статья о ней вышла в Турции (Çulpan 1966-1967). В 1963 году ученый опубликовал русский вариант перевода:

«1. а) Я – раб Аллаха и повелитель этого мира султан. б) Аллах сделал меня верным руководителем народа Магомета, я – любимец Всемилостивого.

2. а) Мудрость Аллаха и чудотворная сила Магомета – мои спутники. б) Я – тот Сулейман, в имя которого читалась «хутба» [молитва государю] в святых местах.

3. а) Я – тот, кто отправлял корабли в моря Европейское, Африканское и Индийское. б) Я – шах Багдада и Ирака, царь Рима [Византии] и султан Египта.

4. а) Трона и золотой короны венгерского короля б) я добился из сочувствия и великодушия моего, он – покорный раб султана.

[7] Г.О. Аствацатуров пишет о 1529 г. (1997, 42).

5. а) А также воеводу Петра, мятежника многозлобного, я изгнал. б) Когда от подков коня моего поднялась пыль, я завоевал Богдан [Молдову].

6. а) Год 945 Хасан-бей, новый кадий Бендер, укрепивший переправу, помог морским беям. б) Я – Сулейман, потомок Османов, который построил крепость и написал хронограмму» (Губоглу 1963, 441-442).

Но на этом злоключения тариха Сулеймана не закончились. Известно, что в 1972 г. плиты в крепости не было, но выяснилось это не сразу. В августе того года доктор филологических наук и сотрудник Института востоковедения АН СССР (Ленинград) Ю.Н. Завадовский, исследуя в фондах Бендерского историко-краеведческого музея фрагмент мраморной плиты с надписью, пришел к выводу, что она предположительно «находилась на одном из внутренних объектов крепости (фонтане) и по сути своей являлась панегириком, прославлявшим деятельность султана Сулеймана Великолепного. В частности, текст картуша № 2 гласит: «...Шах в Багдаде Иракском и цезарь в Риме, я – Египта султан». Эту же мысль развивает текст картуша № 4: «...Самарканда с Бендерами, подаренными мне. Я – султан». Несмотря на то, что это заключение давно хранится в музее, только после выхода первого издания книги Г. Аствацатурова с фотографией из книги Н. Маркса, то есть примерно около 15 лет назад, стало понятно, что данный фрагмент является частью тариха султана Сулеймана 1538 г. (Лобанов 2003; Степко 2008, 30-31). Правда, здесь мы вынуждены внести одну поправку: переведенные Ю.Н. Завадовским фрагменты текста относятся не ко 2-му и 4-му, а к 6-му и 8-му картушам или 3-б и 4-б, по нумерации М. Губоглу (рис. 1; Сапожников, Левчук 2016, 317)[8].

Таким образом, в настоящее время существует как минимум четыре перевода текста бендерского тариха 1538 г. на русский язык, а также румынский, турецкий, немецкий, английский и другие варианты, причем большинство сделано по фотографии из этой книги. Это фото помещено в престижной «Энциклопедии ислама» со ссылкой на все ту же брошюру Н.А. Маркса (Semavi 2014, фото на с. 431). Иногда с

Рис. 1. Вход в цитадель Бендерской крепости в 1928 г. (Ciobanu 1928, 24).

этой фотографией случались курьезы. Так, несколько лет назад был опубликован ее препарированный вариант, на котором мраморная плита тариха имеет не два, а четыре срезанных угла (Красножон 2010, рис. 1/4 на с. 21).

Напомним, что Г. Аствацатуров в 1997 г. полагал, что тарих потерян для науки навсегда. Более того, он допустил, что большинство из примерно 15 бендерских тарихов были сняты со стен и башен на протяжении «последних нескольких десятилетий» с целью продажи торговцам антиквариатом. Что касается мраморной строительной плиты 1538 года, то, по его словам, «она была демонтирована» (Аствацатуров 1997, 4, 42, 48). Справедливости ради, заметим, что это обвинение в воровстве военнослужащих советской и российской армии не было подтверждено фактами.

На вопрос «Когда со стены Бендерского замка исчез этот артефакт?», можно ответить так. В статье «Бендерская крепость» будущего академика Румынской АН Штефана Чобану 1928 года представлена серия фотографий хорошего качества (Ciobanu 1928). На одной из них отчетливо видно, что тариха Сулеймана I 1538 года на стене уже нет, а его место заложено двумя камнями. На том же фотоснимке присутствуют и иные любопытные детали. Справа и слева от входа в замок на камнях-подставках установлены две светлые (мраморные – ?) каменные плиты. Отчетливо видно, что на правой из них

[8] Их нумерация начинается с правого верхнего угла (в порядке чтения налево) по два картуша в одной горизонтальной линии.

срезан верхний левый угол (правый сливается с фоном стены). Простое сопоставление ее размеров с параметрами места, где тарих был ранее, позволяет утверждать, что именно он и был установлен у входа в качестве одного из экспонатов (рис. 1). Следовательно, искомый артефакт исчез из поля зрения ученых после 1928 г., а вероятнее всего – после 1940 г.

На этом можно было бы и закончить историю с тарихом, но недавно «специалист по гибридной истории» А. Красножон (Сапожников 2015), потряс научный мир сенсацией, заявив, что весной 2010 г. в Бендерском историко-краеведческом музее им «в экспозиции был *обнаружен* фрагмент плиты с тарихом Сулеймана. Плита белого средиземноморского мрамора с текстом арабской графики, вырезанным на высокопрофессиональном уровне, с признаками ремонта (бронзовые штыри на сколах). Фрагмент позволяет вычислить общие размеры всей плиты с тарихом: 90×60 см» (Красножон 2011). В другой статье он добавил, что в коллекцию названного музея предмет «попал в послевоенное время» (Красножон 2010, 10).

Однако, как было сказано выше, плита тариха имела размеры 70×54 см (прил. 1.6). Ее обломок в музее описал Ю. Завадовский в 1972 г., исследователь из Новороссийска Л. Степко видел около 2005-2006 гг., не говоря уже о сотрудниках учреждения и местных краеведах. Из сказанного следует: названный автор приписал себе чужие заслуги, а брошюру Н. Маркса он и в глаза не видел, хотя неоднократно на нее ссылался.

Что касается сохранившегося обломка надвратного тариха, то по его описанию и фотографии с сайта Бендерского историко-краеведческого музея можно сказать следующее. Сначала от плиты более или менее аккуратно была отделена (отпилена – ?) ее верхняя треть. Позже большая оставшаяся часть была грубо разбита на три-четыре фрагмента (рис. 2), которые позднее, возможно, пытались соединить.

Следующим описанным и сфотографированным Н. Марксом артефактом из Бендерской крепости является упомянутая Эвлией Челеби чаша (тарелка), которую генерал называл фарфоровой. В книге о ней написано мало: «глазурь сохранилась лишь частью, нижний край ее разбит». Далее приведена местная легенда о том, что после одной из осад Бендер XVIII ст. именно на этом блюде турки поднесли российскому командующему ключи от крепости, причем автор книжки склоняется к тому, что речь идет о событиях 1770 г. Примечательно, что Н. Маркс, хорошо зная об изникской чаше Эвлии Челеби, не связал чашу и тарелку, расположенные в одном месте, в один предмет, а почему-то рассматривал отдельно (прил. 1.6, 9-10). Ту же ошибку повторил Г. Аствацатуров, который после описания чаши Эвлии заявил: «Об этой чаше в других источниках не упоминается. Однако по крайней мере до 1917 г. над мраморной плитой с надписью в стене той же башни была вделана в небольшой четырехугольной выемке фарфоровая тарелочка» (1997, 48). Если согласиться с мнением этих авторов, то тогда нам следовало бы признать почти фантастический ход событий: до 1657 г. над воротами в цитадель была вмурована изникская чаша, которую к 1917 г. по каким-то неизвестным причинам якобы извлекли, заменив тарелкой.

Вопреки мнению турецкого путешественника, судя по иллюстрации и описанию Н. Маркса, сосуд являлся не чашей, а тарелкой, вмурованной в стену и дополнительно прикрепленной к ней двумя металлическими скобами. Диаметр ее, если судить по схематичному рисунку внешней стороны надвратной башни цитадели (прил. 1.6), составляет около 25-27 см.

Для того чтобы решить вопрос о ее возрасте окончательно, мы ознакомили с рисунком тарелки Н.А. Маркса, напомнив об описании чаши Эвлии Челеби, специалиста по медиевистике и османскому периоду, научного сотрудника Института археологии НАН Украины Г.С. Богуславского. Он определил эту тарелку как изникскую полуфаянсовую стиля «Синее на белом» или «Авраам из Кютахьи», которая датируется от начала XVI до середины XVII в. (Сапожников, Левчук 2016, 315, 326-326).

Однако у нас есть все основания для того, чтобы сузить эту слишком широкую датировку, подняв нижнюю границу по крайней мере до 1538 года, когда, собственно, была построена башня над входом в цитадель крепости. Скорее всего, следовало бы понизить и верхнюю границу, так как побывавший в 1657 г. в Бендерах Эвлия Челеби ничего не написал о том, что тарелка была вмурована в стену недавно, но для этого пока нет никаких фактов, кроме нашего логического умозаключения.

Рис. 2. Фрагмент мраморной плиты с тарихом султана Сулеймана I 1538 г.

Итак, благодаря Н. Марксу, через век после выхода в свет его, казалось бы, невзрачной брошюры, нам удалось аргументировано доказать, что «турецкую тарелку» из Бендер с большой степенью вероятности мог видеть и держать в руках известный на весь мир османский архитектор Коджа Синан или даже сам султан Сулейман I Великолепный и она наверняка никоим образом не могла быть связана с двумя капитуляциями крепости, имевшими место в XVIII в.

Но 100 лет назад генерал-лейтенант Н. Маркс об этом не знал, и потому легко поверил утверждению служившего в крепости офицера, что именно на этой тарелке при взятии крепости российскими войсками «были поднесены военачальнику ключи от крепостных ворот». Более того, в упомянутой выше книге Н. Маркс сообщил: «Спрошенный мною на бендерском базаре попрошайка слышал, что ключи были, якобы, поднесены некоей Марюкой, куконой (госпожой) Марюкой, женой бендерского паши и поднесены на той самой тарелке, которую она отняла у нищего, бывшего ее врага ослепленного по ее приказанию» (прил. 1.10, 12, 14).

И хотя исторические факты и дата изготовления самой тарелки противоречат такой версии, генерал Н. Маркс записал, а возможно, и дописал, красивую легенду, которую назвал «Бендерская тарелочка». Она была несколько раз напечатана в газетах и журналах разных городов в 1916-1917 гг., но позже об этом образце молдавского устного народного фольклора забыли[9]. После очередных поисков авторы нашли эту легенду в газете «Одесский листок», подшивка которой за данный год хранится в Одесской национальной научной библиотеке (Маркс 1916). Теперь, если можно так выразиться, мы «возвращаем ее на Родину», публикуя в солидном молдавском издании (прил. 2).

Здесь уместно сказать несколько слов об еще одной настенной надписи, упомянутой Эвлией Челеби в 1657 г. Если еще раз взглянуть на фотографию из статьи Шт. Чобану, то на стене справа от входа в цитадель, примерно на уровне предыдущего тариха можно увидеть еще один тарих меньших размеров, выполненный на пятиугольной плите со скругленными верхними углами в виде арки. Этот раритет, который был сильно поврежден при попытке изъятия, нам довелось осмотреть в июле 2016 г.

Недолгие кабинетные поиски показали, что его изображение в несколько искаженном виде (плита показана как прямоугольная) присутствует под № 2а на уже упомянутой таблице «Гербы, надписи и пр.» 1819 г.[10] (Şlapac

[9] По данным из Интернета, существует статья «Забытая легенда» известного крымского писателя и краеведа В.П. Купченко (12.06.1938-2.06.2004), опубликованная в газете «Вечерний Кишинев» с уточнением «Фарфурия Бендерулуй» (Купченко 1982, 3), но о чем конкретно в ней идет речь и опубликована ли в ней сама легенда – пока неизвестно.

[10] Кроме двух уже упомянутых нами тарихов, в 1819 г. на той же стене у входа были срисованы еще две надписи на известняковых камнях (Şlapac 2004, 231, fig. 3a, 4a). К настоящему времени осталась вторая из них, слева от ворот с датой 1584 г. (Красножон 2010, 10, рис. 2/6), а

2004, 231), а недавно было опубликовано А. Красножоном, который прочитал на нем имена «Мустафа» и «Рюкайе» и сопоставил с упомянутой Эвлией Челеби надписью любовного содержания (Красножон 2010, 11, рис. 1/2). В сумме приведенные сведения неоспоримо доказывают правдивость и высокую точность описания входа в Бендерский замок 1657 года, принадлежавшего перу этого путешественника. Так, два из трех упомянутых в нем предметов чудом сохранились до наших дней, а один из них даже остался на своем месте.

Этим историческая составляющая брошюры не исчерпывается, поскольку в ней, кроме двух упомянутых фотографий и плана цитадели, представлены копии 5 гравюр, которые не пронумерованы и в большинстве не подписаны. Одна из них называется «Сдача турками крепости Бендеры генерал-фельдмаршалу, князю Потемкину-Таврическому 4 (16) ноября 1789 г.» (прил. 1.11). Она присутствует в нескольких изданиях, и нам удалось установить, что ее автором является Христиан Георг Шютц младший (Christian Georg Schütz d. J.; 1758-1823), а издана она в Вене в 1790 г. вместе с гравюрой того же автора, изображающей сражение при Рымнике.

Остальные иллюстрации для книги предоставил профессор И.А. Линниченко (прил. 1). Хотя эти виды и планы изданы в уменьшенном виде, в плохом качестве и без каких-либо комментариев, мы постараемся атрибутировать и описать их, придерживаясь хронологического принципа.

1. Наиболее ранним является план «Campement seiner Könige Mah zu Schweden bey Bender, wie Solches sich A°. 1711 befunden» (Лагерь короля Швеции у Бендер, каким он был в 1711 г.» (49×65 см). Автор гравюры – Jeremias Wolff (1663-1724) из Аугсбурга (прил. 1.12). В Национальном архиве Швеции хранится цветной рукописный «исходник» этого плана, который называется «Konung Carl d:12tes Campement wed Bendern Anno 1711» (Короля Карла XII-го лагерь у Бендер в 1711 г.). Это был второй лагерь шведских войск под Бендерами, существовавший с августа 1709 по конец июля 1711 гг. (когда его затопило половодье реки Днестр). Съемка плана была произведена в 1711 г., а вот печать гравюры в Аугсбурге следует отнести к более позднему времени: не ранее 1714 г. (конец бендерской эпопеи) и не позднее 1724 г. (даты смерти Е. Вольфа).

Этот план (доступен на сайте Gallica) до сих пор не проанализирован историками, хотя на нем присутствует планиграфия шведского лагеря с показанием палаток короля и его генералов, лагерь турецкой кавалерии, два парома для переправы через реку и даже две насыпи (кургана), которые располагались на стрелке мыса нижней (первой надпойменной террасы) Днестра. К настоящему времени значительная восточная часть этого лагеря уничтожена в результате естественного спрямления русла реки.

2. Вторая гравюра (прил. 1.13) состоит из двух частей – перспективы города и крепости с восточной стороны «Die St. Bender» («Город Бендер») и собственно плана «Accurater grundriß der Vestung Bender» («Детальный план крепости Бендер»). Очевидно, что это компилятивная работа, созданная для иллюстрации какой-то книги (в правом верхнем углу обозначен номер страницы – «956»). На перспективе показаны и подписаны мечети, замок (цитадель), греческая церковь, река Днестр. План, несмотря на сравнительно мелкий масштаб и схематичность, также содержит важную и даже детальную информацию (в форштадте обозначена кофейня), особенно о пребывании у Бендер Карла XII и его армии. На нем обозначены все три шведских лагеря, причем последний (назван «Новый Бендер или Стокгольм», в другом месте – «Лагерь шведского короля 1712 г.») – наиболее подробно. В нем показаны «Дом короля», «Канцелярия», «Кирха», «Рентраншемент» и др.[11] Кроме этого, Днестр представлен как граница между Молдовой (Die Moldaue) и Украиной (Die Ukcraine), вдоль которой (по правому берегу) нанесена «Турецкая линия [обороны] и батареи 1738 г.» (времени провального похода армии Б.Х. Миниха на Бендеры). Исходя из

первая (в круглом картуше) не описана. Всего на таблице 1819 г. представлено более 50 тарихов и надписей (граффити) из Бендерской крепости.

[11] К слову, в 1789 г. Л.-П.-Б. Кампенгаузен увидел «жалкие развалины дома Карла XII», что пополнило историю изучения лагеря в Варнице (Сапожников, Левчук 2017). Возможно, что здесь же, под «маленькими насыпями», были могилы полковника Миллера и барона Штейна, погибших при штурме Бендер 1770 г. (Travels 1808, 73; Замечания 1810, 36; Сапожников, Яровой 2017).

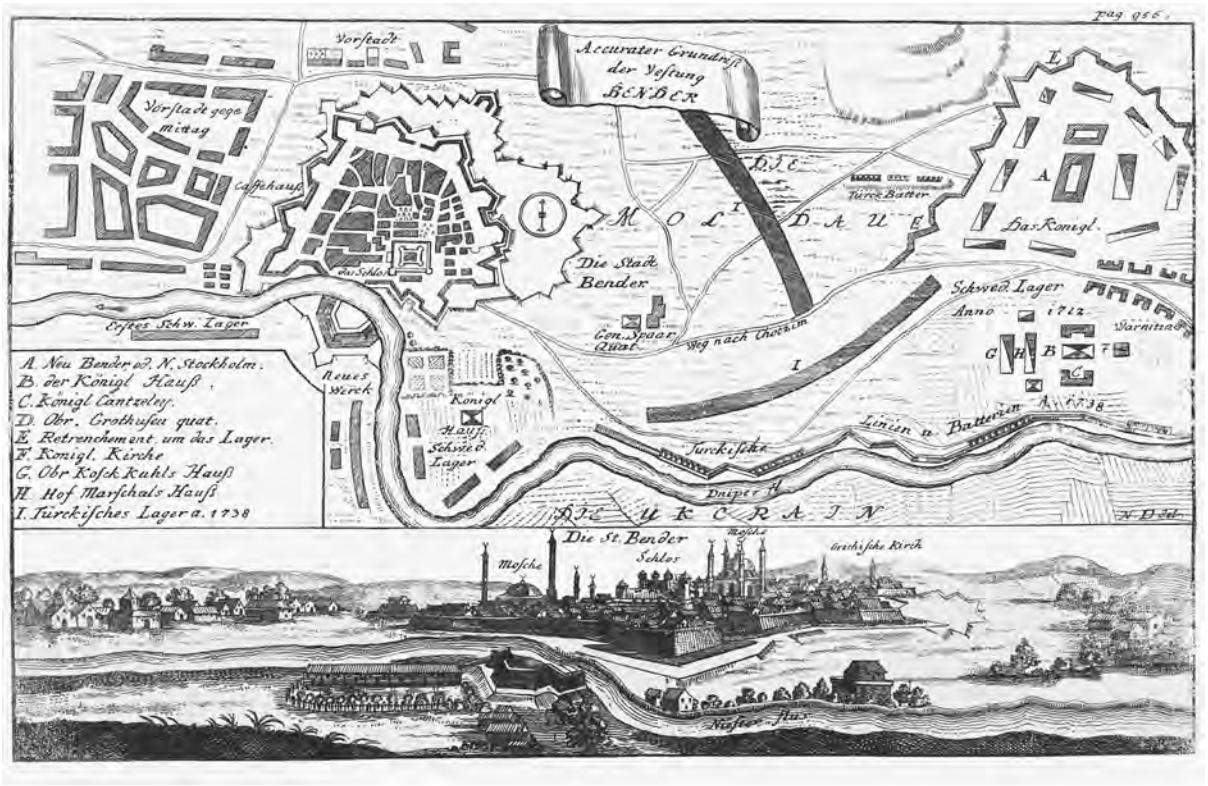

Рис. 3. Вид города и крепости с востока и план крепости Бендер (автор неизвестен; ок. 1740-х - 1760-х гг.).

последнего факта, данный план следует отнести ко времени после этой даты, но, скорее всего, до времени следующей российско-турецкой войны 1768-1774 гг. (рис. 3).

Анализируя этот документ, следует иметь в виду, что его основная информация взята с гравированного плана «Accurate delineation der vestung Bender mitt derer situation und vorstaedten» («Детальное изображение крепости Бендер с показанием ситуации в пригородах»; 49,5×64,5 см; автор Е. Вольф), который был выполнен на базе данных съемок шведских топографов.

3-4. Нам осталось рассмотреть две гравюры. Первая – «Grundriss der Statt und Vestung Bender. welche von den Russischen General Graf von Panin den 26. Sept. 1770 mit Sturm eingenomen worden» («План города и крепости Бендер, взятого штурмом русским генералом графом фон Паниным 26 сентября 1770 г.») (прил. 1.5). Вторая – «Prospect der Stadt und Vestung Bender» («Проспект города и крепости Бендер») (прил. 1.10). Обе гравюры были впервые опубликованы в одной из 36 частей весьма популярной в свое время книги «История нынешней войны между Россией, Польшей и Портой Оттоманской», опубликованной в 1771-1775 гг. (Geschichte 1771).

Таким образом, приведенная в начале статьи оценка брошюры Н. Маркса представляется нам как минимум поверхностной и далеко не полной. Трудно не согласиться с тем, что книжка эта действительно является библиографической редкостью, но в ней содержится немало уникальной информации, которая не исчерпывается фотографией тариха Сулеймана I, как считает Г.О. Аствацатуров. К ней, безусловно, следует добавить: фотографию османской изникской тарелки, которая может относиться ко времени постройки цитадели; весьма информативный рисунок фасада надвратной башни с промерами; уникальный план цитадели 1827 г.; перепубликацию ряда редких гравированных планов и видов XVIII в., относящихся ко времени пребывания под Бендерами шведского короля Карла XII и штурма крепости 1770 г. и т.д. Отдельно следует сказать о записанной Н. Марксом легенде о «Бендерской тарелочке», которая наверняка пополнит золотой фонд молдавского устного народного творчества.

Приложение 1

Н.А. Маркс

К истории Бендерской крепости (Маркс 1917а).

Н. А. Маркс.

Къ исторіи БЕНДЕРСКОЙ КРѢПОСТИ.

ОДЕССА.
„Славянская“ типографія Е. Хрисогелось, Херсонская ул., д. № 15.
1917.

186086 N 851

Печатано по опредѣленію ИМПЕРАТОРСКАГО Одесскаго Общества Исторіи и Древностей.

Вице-президентъ А. Л. Бертье-Делагардъ.
Секретарь проф. М. Г. Попруженко.

ОДЕССКАЯ ГОРОДСКАЯ 2-ИЮЛ 1917 ПУБЛИЧНАЯ БИБЛІОТЕКА

Отдѣльный оттискъ изъ XXXIII тома „Записокъ ИМПЕРАТОРСКАГО Одесскаго Общества Исторіи и Древностей“.

Къ исторіи Бендерской крѣпости.

Въ Бендерскомъ отдѣлѣ по квартирному довольствію войскъ имѣется формуляръ Бендерской крѣпости за 1886—1891 г.г.

По этому формуляру Бендерская крѣпость состоитъ изъ стараго Генуэзскаго замка, главной ограды, нижняго укрѣпленія и наружной части укрѣпленныхъ люнетовъ.

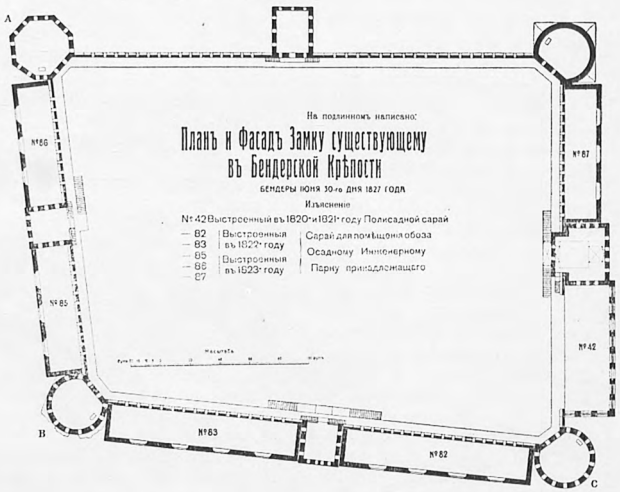

Фасадъ по А В С.

Генуэзскій замокъ — внутри крѣпости, состоитъ изъ нижняго и верхняго замка.

Нижній замокъ расположенъ на уступѣ въ сторону Днѣстра, на 40 ф. ниже крѣпости. Онъ имѣетъ двѣ башни и каменную стѣну, соединяющую ихъ и примыкающую къ стѣнѣ горжевой части крѣпости.

Верхній замокъ имѣетъ видъ неправильнаго четыреугольника, состоящаго изъ восьми башенъ, соединенныхъ каменной стѣной. Изъ этихъ башенъ три угловыя—круглыя; одна, обращенная на сѣверо-востокъ, восьмигранная, остальныя—четыреугольныя.

Въ срединѣ башни южнаго фасада находятся сводчатыя ворота, ведущія въ замокъ.

Въ такомъ приблизительно видѣ бывшая Бендерская крѣпость сохранилась и до нашихъ дней.

Въ этомъ же формулярѣ приведена краткая лѣтопись крѣпости, составленная отчасти по преданію, а отчасти и на основаніи нѣкоторыхъ данныхъ, имѣвшихся въ распоряженіи составителя формуляра.

Бендеры, говоритъ формуляръ, по молдавски *Тигино* или *Тигинно*. Едва ли однако въ этомъ имени можно искать молдавскій корень. Но несомнѣнно, городъ, начиная съ генуэзскихъ временъ и до турецкаго владычества, назывался именно такъ.

Дѣйствительно въ „Книгѣ большого чертежа“ (списокъ 2-й половины XVI-го вѣка), Бендеры носятъ имя Тегинія (Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 г. Н. Молчановскаго). Тоже на картѣ Польши Вячеслава Гродецкаго, XVI в.

Замѣчу кстати, что нынѣ поднятъ вопросъ о возвращеніи городу прежняго имени. Въ „Одесскомъ Листкѣ“ отъ 3-го декабря прошлаго года была помѣщена замѣтка о заявленіи, сдѣланномъ Е. Э. Степановымъ въ Бендерскую Земскую Управу.

По словамъ г. Степанова имя Бендеры установилось съ конца XV-го вѣка, когда будто бы турецкій паша, штурмовавшій крѣпость воскликнулъ въ гнѣвѣ—я хочу, „бенъ дере“, побуждая тѣмъ своихъ ратниковъ идти на штурмъ. Это объясненіе требуетъ поправки. *Бенъдере* значитъ — *я долина*; *бен дерим* значило бы — *я говорю*. Но происхожденіе современнаго названія города едва ли можетъ быть объяснено такъ, какъ объясняетъ г. Степановъ, уже потому, что трудно понять выпаденіе конечнаго гласнаго *е* — въ имени *Бендере*. По турецки же имя крѣпости *Бендер*, а не *Бендере* и мы знаемъ слово *Бендер* въ смыслѣ значительнаго портового города, напримѣръ, Бендеръ-Аббасъ въ Персидскомъ заливѣ.

Соглашаясь съ г. Степановымъ, Земская Управа передала вопросъ о переименованіи Бендеръ на обсужденіе 48-го очереднаго Земскаго собранія. Докладъ былъ принятъ, и 21 января было возбуждено ходатайство черезъ Бессарабскаго губернатора.

5

Лѣтопись относитъ первонаѣальное возникновеніе Бендерскаго замка къ эпохѣ владычества генуэзцевъ на берегахъ Чернаго моря, а именно ко времени появленія укрѣпленія генуэзскихъ факторій по берегамъ Днѣстра когда появились Хотинъ, Сороки, Аккерманъ. Это отвѣчаетъ имѣющимся о Бендерахъ историческимъ свѣдѣніямъ (Бессарабская область А. Защука, ч. 2, Исторія Бессарабіи А. Накко).

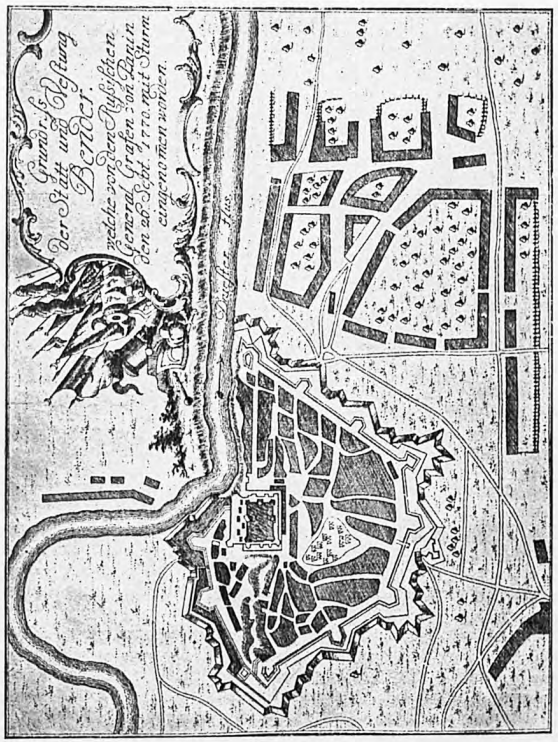

6

Когда перешелъ Бендерскій замокъ въ руки турокъ, лѣтопись не говоритъ и лишь допускаетъ, что это случилось въ то время, какъ пала генуэзская Кафа, и турки впервые появились въ Бессарабіи, что совпадаетъ съ историческими свѣдѣніями о походѣ Магомета II на Молдавію и разрушеніи нѣсколькихъ крѣпостей, въ томъ числѣ и Бендерской въ 1475 г. (Бессарабія П. Н. Батюшкова, Спб. 1892 г.).

Но затѣмъ вскорѣ замки были возстановлены прежними владѣльцами.

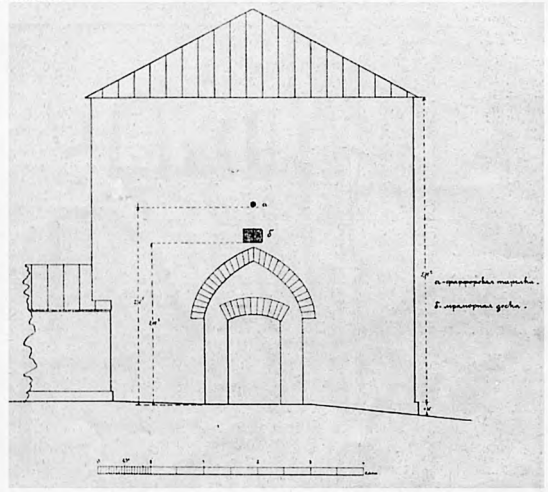

Лѣтопись указываетъ на содержаніе надписи, на средней входной башнѣ, при чемъ ссылается на переводъ нашей Академіи Наукъ, изъ какового перевода якобы видно, что надпись принадлежитъ султану Сулейману и относится къ 940-му году магометанскаго лѣтосчисленія, т. е. къ 1534 г. нашей эры. Переводъ Академіи, несмотря на тщательныя розыски въ здѣшней Публичной библіотекѣ, найти не удалось, но эта надпись дошла до насъ. Она помѣщена на мраморной доскѣ надъ входными воротами въ замокъ (между зданіями №№ 42 и 87), на высотѣ 3,05 сажени, такъ высоко, что, говоря о ней, путешественникъ XVI-го вѣка турокъ Эвлія Челеби, замѣчаетъ: не могъ прочесть, ибо высоко. (Сеяхетнамей Эвлія Челеби, т. V, ст. 116—120).

Мраморная плита 70 сант. длины и 54 ширины содержитъ турецкую вязь XVI-го вѣка, трудно читаемую.

Однако И. С. Спафарисъ, къ которому я обратился, какъ къ востоковѣду, смогъ, до извѣстной степени, въ ней разобраться.

Надпись заключена въ двѣнадцати гранкахъ, расположенныхъ въ шесть линій, по двѣ въ каждой линіи. Въ лѣвомъ нижнемъ углу круглая выемка, 3-хъ дюймовъ въ діаметрѣ.

И. С. Спафарисъ читаетъ эту надпись такъ:
1) Я Божій рабъ, въ царствѣ міра сего я султанъ.

2) Сдѣлалъ меня Мухамедовымъ довѣреннымъ Возлюбленный, Всемилостивый мой (Богъ).

3) Бога превосходство, Мухамеда чудеса болѣе пространства между небомъ и землей—благодѣтельны.

4) Въ зановѣдныхъ (городахъ) Онъ заставилъ произносить на мое имя—худбе [1]). Я Сулейманъ.

5) Корабли двинулъ въ море Франковъ, на Западъ и въ Индію.

6) Родовъ (племенъ) Багдада [2]), Ирака, Ирума я цезарь, Египта я султанъ.

7) У короля Угрскаго, отнявъ престолъ вмѣстѣ съ короной его,

8) Изъ милости только (къ) имени его, подъ мою власть, Божій даръ, Я султанъ

9) Надъ нимъ . . . . . бей (воевода) [3]), но

10) Моего коня подкова подняла пыль, я завоеватель областей Бугдана [4]),

11) Годъ 935 [5]) Хасанъ [6]) Бенде [7]) новый судья, многіе мои покорные мнѣ беи.

12) „Строить крѣпость"—написалъ хронограмму [8]) я Сулейманъ сынъ Османа.

Эта интересная и красивая по своему стилю надпись датирована 935-мъ годомъ, въ чтеніи же академіи наукъ, (какъ указываетъ лѣтопись формуляра) 940-мъ.

Какъ потому, что послѣдняя цифра совершенно ясна именно—5, такъ и по отношенію къ историческимъ событіямъ того времени, я придерживаюсь чтенія И. С. Спафариса. По историческому и географическому словарю Шемседина-Сами, бея Фрашери (Конст. 1893 ст. 2614—2617) Султанъ Сулейманъ-Кануни, Сулейманъ Великолѣпный предпринялъ первый походъ на Венгрію въ 928-мъ году, второй въ 932-мъ и третій въ 934-мъ, а въ 936-мъ г. послѣдовала осада Вѣны; затѣмъ вниманіе Сулеймана уже отвлекается дѣлами на Востокѣ, въ Персіи и Индіи. Такимъ образомъ, 935-мъ годъ, какъ читаетъ г. Спафарисъ, совпадаетъ со временемъ между третьимъ Венгерскимъ походомъ и осадой Вѣны.

Въ это время, отмѣчаетъ лѣтопись формуляра, въ Молдавіи господствовалъ Петръ Рарешъ.

---

[1]) Молитву за Государя.
[2]) Это слово можно прочесть какъ «многочисленные».
[3]) Пропущенныя слова не разборчивы: Лука, Сардиніи?
[4]) Молдавіи.
[5]) 1528 годъ.
[6]) Крѣпость?
[7]) По персидски «рабъ», по турецки «у меня».
[8]) Слова строить крѣпость послѣ даты обозначаетъ ту же дату, приведенную буквами съ цифровымъ значеніемъ, но въ данномъ случаѣ цифры не сходятся.

9

Петръ Рарешъ сынъ Стефана Великаго и кіевской княжны Евдокіи, отдавшійся подъ покровительство Турціи [1]).

Рареш господарствовалъ съ 1527-го по 1538-ой и вторично съ 1541-го по 1546-й. Въ 1540-мъ же году, къ которому по переводу академіи наукъ относится надпись, господарствовалъ Стефанъ VI Саранча.

Въ концѣ XVI-мъ вѣка, а именно въ 1592-мъ году призванные Молдавскимъ воеводой Арономъ турки заняли 12 селъ Бендерскаго уѣзда, изъ которыхъ и образовался турецкій округъ—райя, зависившій отъ Бендеръ (Батюшковъ, ст. 94).

Выше мраморной плиты, на высотѣ 3,75 саж., въ стѣну башни вдѣлана въ небольшой четыреугольной выемкѣ фарфоровая тарелочка.

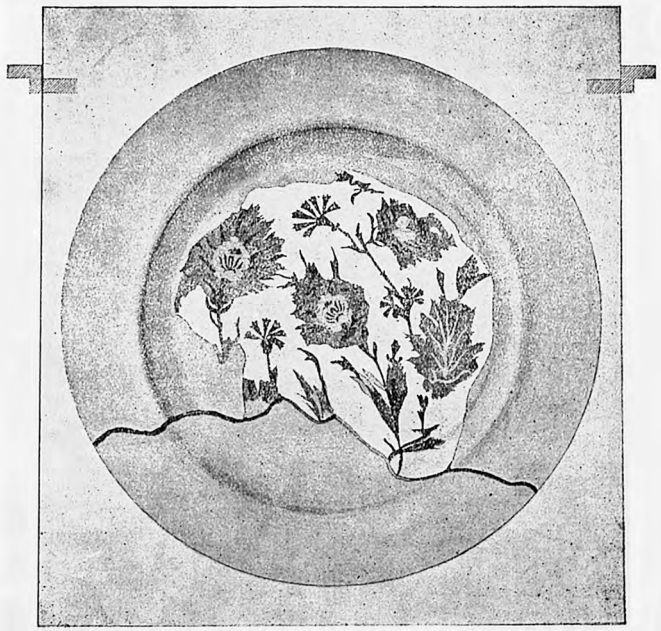

[1]) Интересно, что любимой женой самого Султана Сулеймана была тоже русская—Рокселана.

10

Предложенный выше рисунокъ тарелки изображаетъ состояніе ея въ настоящее время: глазурь сохранилась лишь частью, нижній край ея разбитъ. По словамъ начальника квартирнаго отдѣла тарелка эта—та самая, на которой, при взятіи крѣпости русскими въ XVIII-мъ вѣкѣ, были поднесены нашему военноначальнику ключи отъ крѣпостныхъ воротъ.

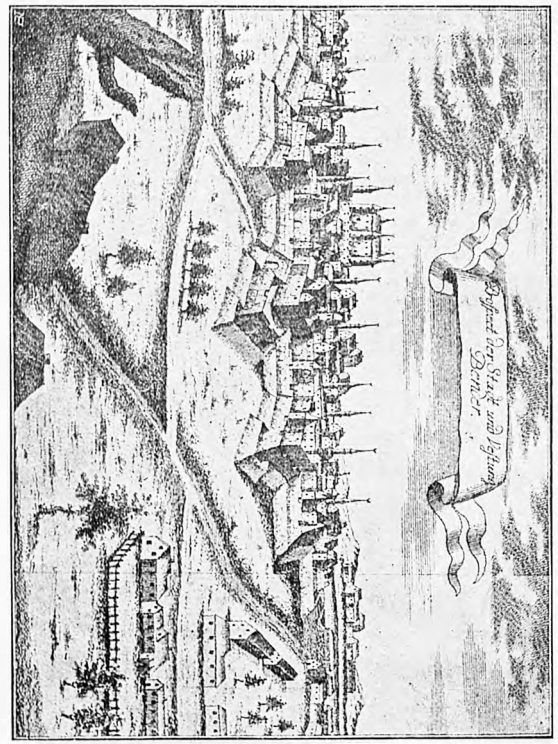

12

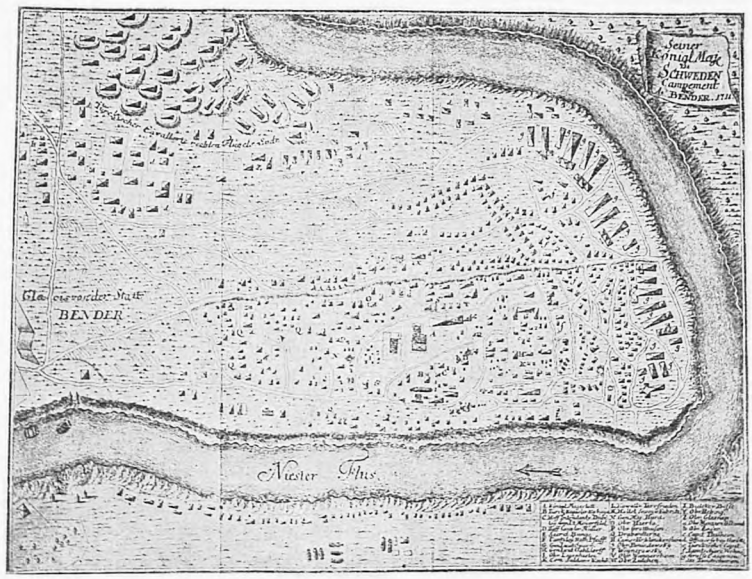

Спрошенный мною на Бендерскомъ базарѣ промышлять слышалъ, что ключи были, якобы, подмѣнены нѣкоей Мароккой, куконой (госпожей) Мароккой, женой Бендерскаго паши и подмѣнены на той самой тарелкѣ, которую она отняла у нищаго, бывшаго ея врага освѣдомленаго по ея приказанію. Легенда, связанная съ Бендерской тарелочкой, помѣщена мною въ ноябрьской книгѣ „Сверныхъ Записокъ", а

11

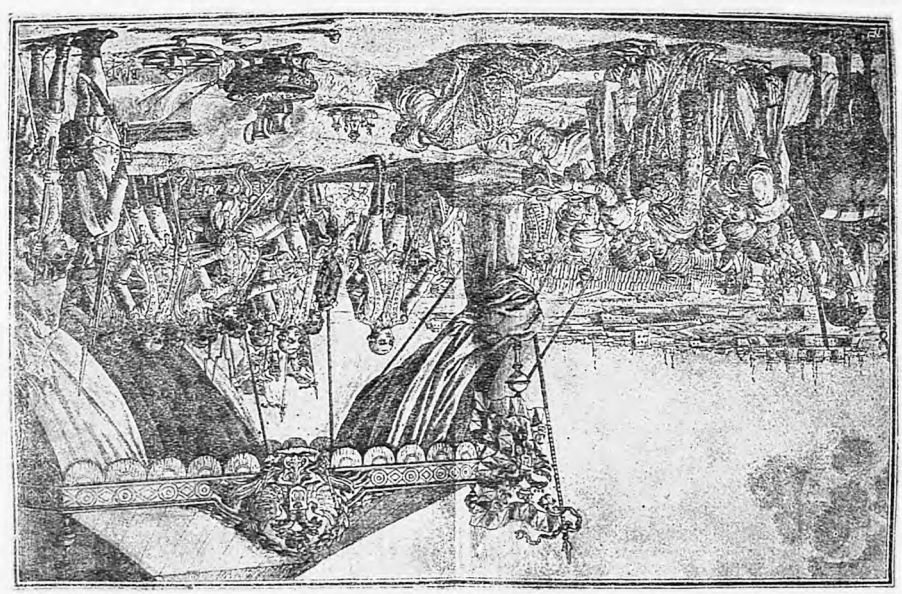

(Здѣсь тушью кфпосги Бендеры геодезъ-фельдмаршалъ. книзо Потемкинъ-Таврическомъ, 4 (16) ноября 1789 г. 1) книзо Потемкинъ-Таврическій; 2) ген.-к. Энгельгардтъ; 3) турецкіе послы съ ключами; 4) Бичъ Бендеры.

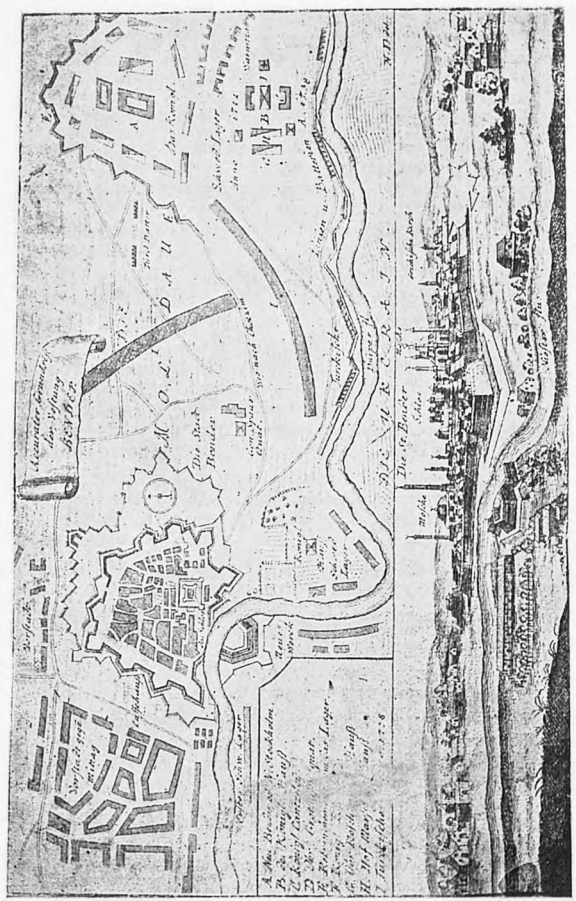

затѣмъ была напечатана въ „Утрѣ Россіи“, „Одесскомъ Листкѣ“, „Николаевской Газетѣ“ и другихъ изданіяхъ. Герой моей легенды Василій Лупа—взятъ мною только въ силу популярности рода Лупу, какъ патріотовъ, отстаивавшихъ существованіе православной религіи и молдавской національности; одинъ изъ Лупу, а именно Василій Лупулъ въ XVII-мъ вѣкѣ былъ молдавскимъ господаремъ („Бессарабія“ Батюшкова, Спб. 1892, ст. 60).

Къ какому времени этотъ маленькій вещественный памятникъ - бендерская тарелочка можетъ относиться,—трудно сказать. Допустимо, что именно къ походу 1770-го года, когда русскіе впервые взяли Бендеры. По лѣтописи, помѣщенной въ формулярѣ, лѣтомъ 1770-го года армія графа Панина двинулась на Бендеры. 29-го іюня наши войска переправились черезъ Днѣстръ у мѣстечка Егорлака, а 15-го іюля крѣпость была обложена со всѣхъ сторонъ.

Формуляръ разсказываютъ подробно о начавшейся осадѣ и о подземной войнѣ минеровъ, во время которой впервые былъ удачно примѣненъ усиленный горнъ.

Вслѣдъ за взрывомъ горна войска Панина пошли на штурмъ. Цѣлыхъ девять часовъ продолжался кровавый бой. Нѣсколько тысячъ турецкой кавалеріи успѣли прорваться и уйти, но остальныя войска Сераскира Махмета-Эмина, вынуждены были запереться въ замкѣ, гдѣ 15-го сентября и сдались въ числѣ 2-хъ тысячъ на волю побѣдителя.

Затѣмъ черезъ четыре года, по Кучукъ-Кайнарджійскому договору, Бендеры были возвращены туркамъ, и снова обложены русскими въ 1789-мъ году, были взяты 4-го ноября, а черезъ два года перешли опять въ руки турокъ.

Послѣдній походъ на Бендеры русскіе предприняли въ 1806-мъ году. На этотъ разъ крѣпость, не оказавъ никакого сопротивленія, сдалась генералу Мейендорфу, а 18-го іюля послѣдовалъ указъ императора Александра перваго съ повелѣніемъ считать Бендеры крѣпостью 1-го класса во вновь составленномъ изъ завоеванныхъ крѣпостей въ Дунайскомъ округѣ. Комендантомъ былъ назначенъ полковникъ Гренгартенъ. (Теперешній комендантъ полковникъ Гренганкъ).

Подѣлившись съ Обществомъ, которое удостоило меня избранія въ дѣйствительные члены, тѣмъ небольшимъ матеріаломъ, который въ одну изъ моихъ служебныхъ поѣздокъ я смогъ собрать на мѣстѣ и освѣтить по прибытіи въ Одессу, благодаря любезному содѣйствію профессора М. Г. Попруженко, преподавателя высш. женскихъ курсовъ Г. И. Тиктина, Е. А. Тиктиной и востоковѣда И. С. Спафариса, я позволяю себѣ поднести музею слѣпокъ и оттискъ съ надписи на мраморной плитѣ, чертежи замка и башни и выписку изъ формуляра крѣпости, а также нѣсколько снимковъ съ гравюръ, касающихся Бендеръ.

Между прочимъ лѣтопись формуляра подробно останавливается на времени Карла XII, отмѣчая, что и до сихъ поръ еще въ 3-хъ верстахъ отъ крѣпости, вверхъ по Днѣсру, близъ деревни Варницы указываетъ мѣсто, гдѣ жилъ Шведскій король послѣ Полтавской битвы.

Иллюстраціей къ этому мѣсту лѣтописи могутъ служить 4 старинныхъ гравюры, фотографіи съ которыхъ я снялъ по экземплярамъ изъ коллекціи профессора И. А. Линниченко.

Н. Марксъ.

Приложение 2

Н.А. Маркс

БЕНДЕРСКАЯ ТАРЕЛОЧКА: молдавская легенда[12]

(Маркс 1916)

Теперь никто не сидит у ворот старого замка.

Забиты наглухо ворота, чтобы не расхитили лома, сваленного во дворе.[12]

Нечего делать у ворот прошаку, незачем заглядывать в Бендерскую крепость.

И Петря Выздоагы забыл к ней дорогу. Сидит на базаре, поет Богородичин стих.

- Ын нумеле Домнулуй дац че вэ ласы инима[13].

Прохожий остановится послушать Выздоагы, положит в его тарелочку медную монету.

Сидит Выздоагы у прохода к лавкам, прислушивается к шагам.

- Доамне милуеште, Господи помилуй.

Больше горбится, когда узнает шаги городового.

Тырые брыу[14].

Когда в старину ходили янычары по базару, нарочно распускали пояс с ятаганом, чтобы неловкий задел ятаган.

Тогда хватали его, отнимали что было в руках, уносили в крепость.

- Тырые брыу, настоящий сутяга.

А кто искал суда у бендерского паши, тому плохо было.

Суров был паша, не улыбался никогда, разве когда приходила кукоана[15] Марюка.

Печальная повесть.

- Тристэ повесте! Недобрая память.

Хорошего роду, а пошла в жены к турку.

Вспоминает о ней народ.

- Петына Марюка! Стыдно за отца.

Много золотых взял старик Иордаки за это дело.

Если бы спросил больше, ще бы дал.

Не то, что была красавица, а такая, что кровь в старике зажигала, «вине ын-коче» имела[16].

- Драгул меу Пуюшор, мой дорогой цыпленочек, ласкалась она к паше.

И паша, сам бендерский Махмет-Эмин-паша закрывал глаза, улыбался от ласки.

И безумел от нее – когда она шептала на ухо: «Хочу».

Загорались глаза у паши.

Топая ножкой кукоана Марюка говорила тогда ему:

- Делай так, как хочу.

И паша, сам бендерский Махмет-Эмин-паша, делал так, как хотела кукоана Марюка.

А в народе проклинали ее.

- За богатство продала веру, пошла за петына.

Не разговаривал больше с Иордаки Василий Лупу.

Вся бендерская райя знала Лупу.

Человек, который не умел лгать.

Если бы даже потерял все, если бы даже лишили его зрения.

Сказала кукоана Марюка паше:

- Хочу, чтобы Лупу покорился мне, чтобы не смел говорить обо мне дурно.

Молчал до времени паша. Василий Лупу нужный был человек, в порядке город держал.

Притворилась кукоана Марюка больной.

- Умру, если не сделаешь, как хочу. Пожалеешь потом.

И сделал паша, как хотела, чтобы ожила маленькая кукоана.

Марюка и ласкала его опять.

Позвал Лупу в Марюкину башню, велел в ноги кланяться ей.

Отказался от унижений Василий Лупу.

- Лучше не жить, чем сделать это.

И велел паша отобрать у Лупу все добро, выколоть глаза и пустить на улицу нищим.

[12] Легенда относится к половине XVIII в., времени захвата русскими Бендер (прим. Н. Маркса).

[13] Именем Господа, дайте, что подскажет вам сердце (прим. Н. Маркса).

[14] «Распустил пояс» – в переносном смысле – задира, сутяга (прим. Н. Маркса).

[15] Гекложка – дворянка, барыня (прим. Н. Маркса).

[16] Поди сюда (прим. Н. Маркса).

Сделали так. Отобрали у Лупу все, что имел, выкололи глаза, одели в здреице[17], пусть просит милостыню.

И стал ходить Василий Лупу по улицам и базарам, просить монету на пропитание.

И пел Василий Лупу.

- Видишь его молодым,

Видишь смелым, гордым его,

Сегодня – это старик –

Слепой и бредущий с клюкой.

Видишь в мире его одного.

Он и знатен, и силен, богат.

А сегодня он бедняк,

Бедняк, нищий – сэрак[18].

Мир – это великан-колесо

И вечно вертится оно

И у тех, кто живет, Нет сил – остаться навеки чем был.

- Сегодня богач, а завтра нищий, вздыхали люди.

Была довольна кукоана Марюка.

По настоящему наказали. Теперь никто не посмеет пикнуть о ней дурного.

Но раз подошла к окну башни и увидела у ворот нищего.

Пел нищий.

Прислушалась Марюка к словам.

Пел на родном ей языке.

Поняла его Марюка. Узнала кто он.

- Жила мазанка несчастная.

Крепко веры держалась;

Жила Кукоана богатая,

За деньги паше продалась.

Пэгына кукоанэ, Марюка пэгына.

- Так вот как!

Бросилась кукоана Марюка к паше. Испугался паша, увидев ее.

Показалось, что змеи в глазах шевелились.

- Он насмеялся надо мной и тобой! Мало убить его, мало собакам бросить!

Пусть с голоду умрет проклятый!

И велел паша янычарам сделать так, как хотела кукоана Марюка.

Отобрали у нищего последнее, что было, и чтобы никто в Бендерах не смел куска хлеба подать.

Поднял руку к небу Лупу:

- Пусть на этой тарелке отдаст Марюка счастье свое.

И принесли Марюке тарелку нищего Лупу и на ней несколько медных монет.

Поставила кукоана Марюка тарелку на виду.

Когда злилась, успокаивалась, глядя на нее.

- Приятнее мести нет ничего.

В тот год уродилась в крае кукуруза, как никогда.

В каждом доме готовилась мамалыга, но никто не смел подать несчасному Лупу, боясь гнева бендерского Махмет-Эмина-паши.

И умер бы Лупу с голоду, если бы не собака. Приносила она старому своему хозяину брошенную кость и делилась с ним.

И жил в канаве несчастный Лупу пока не настало время.

Не видел Лупу света, но тянулся на восток, откуда приходило солнце.

- Оттуда скоро придут в белый день черные люди.

И как только выпал снег, на белых бендерских полях показались они.

Забегали в крепости янычары, сел на коня старый паша, велел подносить из погребов ядра и порох.

- Пришел урус.

Больше и больше подходили москали и в крепости слышали их голоса.

И видели среди них слепого старика, которого окружали они.

Узнала кукоана Марюка Василия Лупу. И вскрикнула от ужаса:

- Убей скорее его!

Но не могли убить его янычары, потому что ядра и пули обходили его.

- Врэжитор блэстемат! Проклятый колдун!

Окружили крепость русские.

Никто немог войти в нее.

Мало было запасено и скоро не стало что есть.

[17] Отрепья (прим. Н. Маркса).
[18] Бездомный бедняк (прим. Н. Маркса).

Умирали турки с голоду. За кусок хлеба кукоана Марюка отдала бы все богатство свое.

Эх, что богатство! Прошло – ушло – как вода.

Русский начальник послал сказать к паше, если не сдаст крепости, не оставит живого.

Испугалась кукоана Марюка, умоляла.

- Лучше сдайся, я не хочу и боюсь умереть.

Неслись близко крики русских, сыпались градом пули. И упал паша раненным.

Подбежала к нему Марюка, сняла с пояса крепостной ключ.

- Сама снесу его.

И бросилась к воротам.

- На тарелке нужно.

И подал слуга ей тарелку, которую отняли у Лупу.

Упала у ворот кукоана Марюка на колени.

Держала в руках тарелку с ключем, просила пощады.

- Жена паши.

Стоял русский начальник, с ним рядом высокий старик.

- Жена паши – пэгына Марюка.

Взял начальник у Марюки тарелку с ключем, отдал старику.

И узнал Лупу наощупь тарелку свою.

- Она!

Убежала Марюка в поле и гналась за нею тень.

- Пэгына, пэгына Марюка.

Умирал Василий Лупу, не видел неба, но чувствовал его в себе.

- Есть правда.

И чтобы знали о ней люди, просил умирая поставить тарелку в стену башни Марюки.

И сделали так.

И до сих пор она над воротами Бендерского замка.

Если захотите мошу[19], Петря Выздоагы скажет вам о ней свой сказ.

Если почует сердцем, что вы добрый человек.

Библиография

Аствацатуров 1997: Г. Аствацатуров, Бендерская крепость (Бендеры 1997).

Батюшков 1892: П.И. Батюшков, Бессарабия. Историческое описание (Санкт-Петербург 1892).*[20]

Бертье-Делагард 1888: А.Л. Бертье-Делагард, Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в музее Императорского Одесского общества истории и древностей (Одесса 1888).

Головань 1998: В.И. Головань, Одесский военный округ и его командующие: 1862-1918 (Одесса 1998).

Губоглу 1963: М. Губоглу, Поход Сулеймана Великолепного в Молдавию 1538/945 г. в свете турецких летописей. В сб.: Труды XXV Международного конгресса востоковедов, Москва, 9-16 августа 1960 г., т. 2 (Москва 1963), 435-442.

Замечания 1810: Замечания о Молдавии, Бессарабии, Крыме, Белоруссии и Украине, писанные бароном фон Кампенгаузеном. Журнал новейших путешествий, № 1, ч. 2, 1810, 79-93; № 2, ч. 2, 1810, 20-57.

Записки 1919: Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXIII, 1919.

Защук 1862: А. Защук, Бессарабская область, ч. 2. (Санкт-Петербург 1862). (сер.: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба).*

Красножон 2010: А. Красножон, Эпиграфика Бендерской крепости. Південний Захід. Одесика, вип. 10, 2010, 8-24.

Красножон 2011: А.В. Красножон, Бендерский фортификационный комплекс XVI-XVIII вв. Stratum plus 6, 2011, 221-251.

Купченко 1982: В.П. Купченко, Забытая легенда [Фарфурия Бендерулуй – Бендерская тарелочка (молдавская легенда) в записи Н.А. Маркса]. Вечерний Кишинев, 29 июня, № 149, 1982, 3.

Купченко 1998: В.П. Купченко, Эпопея генерала Маркса. Драма революционного бытия. В кн.: Киммерийские этюды. События. Люди. Памятники (Феодосия 1998), 42-59.

Лобанов 2003: Е.А. Лобанов, Бендеры. Страницы истории. 1408-1812 (Бендеры 2003).

Маркс 1913: Н.А. Маркс, Легенды Крыма, вып. 1 (Москва 1913).

Маркс 1915: Н.А. Маркс, Легенды Крыма, вып. 2 (Москва 1915).

[19] Дядя. Так зовут стариков (прим. Н. Маркса).

[20] Именем Господа, дайте, что подскажет вам сердце (прим. Н. Маркса).

Маркс 1916: Н.А. Маркс. Бендерская тарелочка (молдавская легенда). В: Одесский листок. 1916. 25 декабря, № 352. (Особое прил. – с. 6).

Маркс 1917: Н.А. Маркс, Легенды Крыма, вып. 3 (Одесса 1917).

Маркс 1917а: Н.А. Маркс, К истории Бендерской крепости (Одесса 1917).

Молчановский 1885: Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Киев 1885).*

Накко 1876: А. Накко, История Бессарабии с древнейших времен, ч. 2: От нашествия Батыя до Бухарестского мира (Одесса 1876).*

Непомнящий 1993: А.А. Непомнящий, К вопросу об историко-краеведческом наследии Н.А. Маркса. Південний архів, вип. 2, 1993, 46-50.

Писаренко 1974: Э.Е. Писаренко, «Красный генерал» Маркс. Вопросы истории 12, 1974, 196-200.

Сапожников 2015: И. Сапожников, Осторожно – гибридная история! Рец. на альбом: Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях., Сост. и автор поясн. текстов А.В. Красножон (Кишинев-Одесса 2016). Scriptorium nostrum 3, 2015, 302-310.

Сапожников 2016: И. Сапожников, Каушаны во второй половине XVIII века: дворец Кырым Герай хана и другие сооружения. Scriptorium nostrum 3 (6), 2016, 194-229.

Сапожников 2016а: И. Сапожников, Пленные 1806 года из османских крепостей, городов и мест Бессарбии. Рец. на книгу Бачинська О. Османські фортеці Буджака на межі XVIII-XIX ст.: залоги й їхній склад / Baçinska O. Bucak vilayetinde Osmanli kaleleri: garnizonlarin yapisi ve işleyişi XVIII. yüzyil sonu-XIX. yüzyil başlari (Одеса 2013). Scriptorium nostrum 3 (6), 2016, 302-328.

Сапожников, Левчук 2016: И. Сапожников, В. Левчук, Из истории Бендерской крепости: к 100-летию книги Н.А. Маркса. Scriptorium nostrum 2 (5), 2016, 306-337.

Сапожников, Левчук 2016а: И. Сапожников, В. Левчук, Исследования и описания места лагеря Карла XII в Варнице в 1810-х - 1850-х гг. В кн.: Situl istoric „Tabăra regelui suedez Carol al XII-lea de la Varniţa". Restaurarea memoriei / The historic site of the Camp of Swedish King Charles XII at Varniţa. Recovery of the memory (Chişinău 2017) (в печати).

Сапожников, Яровой 2017: И. Сапожников, Е. Яровой, Описание Восточной Европы конца XVIII - начала XIX вв.: к 270-летию со дня рождения Л.-П.-Б. Кампенгаузена (14.01.1746 - 8.09.1807). Південний захід. Одесика, вип. 22, 2017 (в печати).

Спафарис 1914: И.С. Спафарис, Принадлежащие музею общества предметы с арабскими, персидскими и турецкими надписями. Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXII, 1914, 146-198.

Спафарис 1914а: И.С. Спафарис, О двух намогильных памятниках с турецкими надписями в музее. Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXII, 1914, 12-19.

Спафарис 1914б: И.С. Спафарис, Сообщение о металлической чаше с арабской надписью. Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXII, 1914, 20-26.

Степко 2008: Л. Степко, Мотивы текстов надвратных плит турецких крепостей. Мир музея 1, 2008, 30-33.

Турецкая 1883: Турецкая надпись Сулеймана 1534 г., в Бендерской крепости. Записки Одесского общества истории и древностей, т. XIII, 1883, 263-264.

Эвлия 1961: Челеби Эвлия, Книга путешествия, вып. I: Земли Молдавии и Украины (Москва 1961).

Ciobanu 1928: Şt. Ciobanu, Cetatea Tighina. Comisiunea Monumentelor istorice. Secţia din Basarabia, anuar II, 1928, 15-57.

Geschichte 1771: Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen Rußland, Polen und der Ottomanischen Pforte [Caminer D., Korn Ch. H., Schmidlin J.Ch.], th. IX (Frankfurt und Leipzig 1771).

Guboglu 1956: M. Guboglu, Inscripţia sultanului Suleiman Magnificul în urma expediţiilor din Moldova. Studii. Revistă de istorie IX/2-3, 1956, 107-123.

Guboglu 1958: M. Guboglu, L'inscription turque de Bender relative à l'expédition de Soliman de Magnifique en Moldavie: 1538 / 945. Studia et acta orientalia, vol. I, 1958, 175-187.

Semavi 2014: E. Semavi, Bender kalesi: Osmanlı Devleti'nin Boğdan sınırında serhad kalesi. In: TDV Islam ansiklopedisi, c. 5, 2014, 431-432. Код доступа: http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c05/c050342.pdf

Travels 1808: Travels through several provinces of the Russian empire; withan historical account of the Zaporog Cossacks, and of Bessarabia, Moldavia, Wallachia, and the Crimea. By baron Campenhausen (London 1808).

Çulpan 1966-1967: C. Çulpan, Kanunî Sultan Süleyman eserlerinden: Moldavya'da Bender kalesi kitabesi 1538. Türk kültürü, IV, 46 (1966), 881-883; V, 51 (1967), 197.

Şlapac 2004: M. Şlapac, Cetăţi medievale din Moldova: mijlocul secolului al XIV-lea - mijlocul secolului al XVI-lea (Chişinău 2004).

General-locotenentul şi savantul-arheolog N.A. Marx: aportul său în cercetarea cetăţii Bender

Cuvinte cheie: N.A. Marx, cartea «Cu privire la istoria cetăţii Bender», legenda «Farfurioara din Bender», sultanul Süleyman I, Evlia Celebi, citadelă, cetate, tarih, Societatea de istorie şi antichităţi, 1538, 1657 şi 1916-1917.

Rezumat: Articolul este dedicat analizei activităţii ştiinţifice în nord-vestul Mării Negre a arheologului şi etnografului N.A. Marx şi republicării a două lucrări ale sale — volumele «Cu privire la istoria cetăţii Bender» şi a legendei «Farfurioara din Bender». Pe lângă acestea, autorii au descris şi au analizat două artefacte provenite din cetatea Bender, publicate de el, cum ar fi: inscripţia (tarih) a sultanului Süleyman I Magnificul din anul 1538 şi o farfurioară otomană de Iznic, montate în peretele deasupra intrării în citadela cetăţii, descrise în anul 1657 de cunoscutul călător otoman Evlia Celebi.

Lista figurilor:

Fig. 1. Intrarea în citadela cetăţii Bender în anul 1928 (Ciobanu 1928, 24).

Fig. 2. Fragmentul unei lespezi de marmură cu tarih-ul sultanului Süleyman I din anul 1538.

Fig. 3. Oraşul şi cetatea văzute dinspre est şi planul cetăţii Bender (autor necunoscut; circa 1740-1760).

Lieutenant General and «Scientist Archaeologist» N.A. Marx: Contribution to the Research of Bender Fortress

Keywords: N.A. Marx, book «On the History of Bender Fortress», legend «Bender Plate», Sultan Suleiman I, Evliya Celebi, citadel, castle, tarikh, Society of History and Antiquities, 1538, 1657, 1916-1917.

Abstract: The article is devoted to the description of the archaeologist and ethnographer N.A. Marx's scientific activities in the North-West Black Sea Region and republication of his two papers – the book «On the History of Bender Fortress» and the legend «Bender Plate». Moreover, the authors describe and analyze the artifacts of Bender Fortress published by N.A. Marx: a marble slab with the inscription (tarikh) of Sultan Suleiman I the Magnificent (1538) and an Ottoman Iznik plate, which had been mounted on the wall above the entrance to the citadel of the fortress and described in 1657 by the famous Turkish traveler Evliya Celebi.

List of illustrations:

Fig. 1. Entrance to the citadel of the Bender Fortress in 1928 (Ciobanu 1928, 24).

Fig. 2. A fragment of a marble slab with the tarikh of Sultan Suleiman I (1538).

Fig. 3. View of the city and the fortress from the east and the Plan of Bender fortress (author is unknown, ca. 1740s-1760s.).

05.01.2016

Др. хаб. Игорь Сапожников, Институт археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда 12, 04210 Киев, Украина, e-mail: igors@gcn.ua

Владимир Левчук, Государственный архив Одесской области, ул. Жуковского 18, 65026 Одесса, Украина, e-mail: lev4uk@ukr.net

ALEXANDRU V. BOLDUR – ATITUDINI

Ioan Opriș

Cuvinte-cheie: reputat istoric, profesor universitar, personalitate, perseverență, atitudine.

Calitatea unui om rezultă din caracterul acestuia, configurat prin suma atitudinilor și a concepțiilor sale despre cele și cei din jurul său. Curajul, patriotismul și perseverența nu rămân în afara acestora, mai ales când omul îndrăznește să înfrunte obstacole și greutăți ce par celor mai mulți dintre semeni de netrecut. Adeseori o intervenție scrisă sau una rostită public la un moment dat arată ce fel de om este acela care o face.

Arhivele păstrează în tezaurul lor astfel de mărturii, elocvente și convingătoare. Să luăm așadar un caz, deloc simplu și nici frecvent, dar plin de semnificații: două intervenții, una la autoritățile administrației bucureștene, făcută prin ziarul „România liberă", iar alta cu prilejul unui necrolog pentru istoricul Alexandru Gonța. Ambele-i aparțin lui Alexandru Boldur[1], un istoric basarabean care s-a remarcat prin erudiție și consecvență lucrând ca universitar în importante centre: Sankt Petersburg, Sevastopol, Moscova, Chișinău și Iași. În acest important loc, la Universitatea ieșeană a revenit în 1927, devenind profesor la Facultatea de Teologie de la Chișinău – filială a Universității ieșene – apoi profesor angajat (1932) și titular (1937), titular al catedrei de istoria românilor, iar între 1943 și 1946, director al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol".

Autorul acestora nu era un necunoscut celor care în anii '70 ai veacului XX, supravegheau cu maximă atenție și interesați de reacțiile publice pe potențialii adversari ai regimului politic din România. Ca basarabean, cu un profil național constant, afirmat de-a lungul câtorva decenii, istoricul Alexandru Boldur a fost un „obiectiv" al Securității, urmărindu-i-se ieșirile publice ca posibile să reprezinte categoria sa socială, adică pe intelectualii basarabeni din țară, opiniile și orientările lor politice sau civice. Potrivit documentelor pe care le folosim acum – ajunse piese de arhivă într-un mod deloc întâmplător – la 9 mai 1975 (o zi bine aleasă), lui Alexandru Boldur i s-a expediat prin poștă din partea ziarului „România liberă" un răspuns oficial la o sesizare făcută în nume propriu pe seama unor deficiențe de alimentație publică din cartierul bucureștean Drumul Taberei. Familia istoricului locuia atunci în blocul D5, scara G, ap. 64, microraionul 7 din str. Valea Călugărească nr. 1.

De aici, o arată istoricul[2], a scris celor de la „România liberă" sesizându-le anomaliile privind aprovizionarea cu alimente a locuitorilor din blocurile D5, D4, D6 din cartier, siliți să se deplaseze „un chilometru și că mijloacele locomoțiunei nu corespund". La această sesizare autoritățile responsabile au răspuns ziarului la 7 mai 1975[3], iar acesta a trimis prompt răspunsul petiționarului tot în ziua de 7 mai. În răspunsul către ziar – semnat de prim vicepreședintele Preda Gheorghe și șeful sectorului comercial Turel Ștefan – s-au comunicat trei aspecte:

- posibilitatea de aprovizionare a celor care locuiau în microraionul 7 din Drumul Taberei de la Complexul comercial A16;
- la acestea se adăugau și complexele C3-C4, C2 și piața agroalimentară „Al. Moghioroș";
- proiectul unui studiu tehnico-economic pentru un complex comercial la intersecția str. Al. Moghioroș cu Prelungirea Ghencea[4].

[1] Alexandru V. Boldur (23/25 februarie 1886, Chișinău - 18 octombrie 1988, București), istoric reputat, cu o vastă operă, cercetător fecund al istoriei Basarabiei și Transnistriei, autor al unor cărți de referință (Boldur 1927; Boldur 1928; Boldur 1937; Boldur 1943; Boldur 1970 ș.a.). Despre viața și opera sa, vezi: Boldur 2006; Coleșnic 1993, 172-175. La 2 iunie 2016, în cadrul conferinței *Istoricul și istoria* (Chișinău), Academia de Științe a Moldovei l-a omagiat pe Alexandru V. Boldur la împlinirea a 130 de ani de la naștere, instituind un premiu național pentru istorie care-i poartă numele.

[2] Evocarea intervenției sale este posterioară fiind cuprinsă în o posibilă declarație semnată și intitulată *O intervenție*, păstrată în ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, f. 11.

[3] Cf. data poștei înscrisă pe plic, ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, f. 12.

[4] Cf. răspunsul Consiliului popular al sectorului 7 – Comitetul executiv, nr. 631/3 aprilie 1975 către redacția ziarului „România liberă", secția scrisori, ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, f. 13.

Răspunsul administraţiei sectorului, în sinteză, a fost trimis de ziar petiţionarului[5], iar în plus, Întreprinderea de Transport Bucureşti (ITB) l-a asigurat că „odată cu modificarea traseului liniei 105 barat se va studia şi posibilitatea prelungirii ei de la Gara de Nord. Prelungirea liniei 3 pe traseul actual al liniei 8 nu este posibilă în etapa actuală. Prelungirea liniilor de tramvai pe prelungirea Ghencea până la Strada Valea Oltului, va impune şi reconsiderarea întregii reţele de transport în comun din zonă”[6]. De asemenea, l-au asigurat odată cu aceste angajamente de proiectele lor, condiţionate însă de necesitatea „unui transport economic”, care „nu ne permite realizarea unor legături directe între toate zonele oraşului, urmând să se realizeze în etapa actuală prin transbordare”[7]. Evaluând aceste două intervenţii, prima la ziar, iar a doua direct la ITB, observăm că autorităţile responsabile au reacţionat corect şi prompt, dându-le importanţă şi arătând astfel un interes cuvenit unor atari atitudini. Nu ştim de ce au făcut-o atât de rapid, de ce i-au răspuns aşa de detaliat petiţionarului şi, mai ales, de ce asemenea răspunsuri se găsesc alături de piesele arhivistice privindu-l pe un alt istoric basarabean, Alexandru I. Gonţa[8]. Sigur, nu întâmplător!

La dispariţia istoricului Gonţa, angajat al Institutului de istorie „Nicolae Iorga”, directorul acestuia, Ştefan Ştefănescu i-a evocat viaţa şi opera într-un scurt necrolog. Cele evocate fac cinste autorului lor, arătând solidaritatea de breaslă şi preţuirea pe seama celui dispărut, ba chiar prilejuiesc laude la adresa unui confrate binecunoscut.

Celor evocate de către Ştefan Ştefănescu, Alexandru Boldur le-a adăugat câteva informaţii care, în esenţa şi lapidaritatea lor, aduc un elogiu bine meritat şi venit de la o personalitate care-şi măsura aprecierile pe seama confraţilor. Astfel, ca fost profesor al lui Alexandru Gonţa, la Iaşi, la Litere şi Filozofie, în anul universitar 1945-1946, Boldur l-a remarcat la lucrările seminarului de istoria românilor din zilele de 6 şi 9 februarie 1946. Într-atât de mare a fost impresia pe care Gonţa a făcut-o prezentându-şi ideile la subiectele tratate – *Răscoala lui Hîncu şi Darac*, respectiv *Succesiunea tronului în Principatele Române* –, încât profesorul Boldur i-a propus studentului Gonţa un post de asistent[9]. L-a impresionat tânărul pentru că „părerea sa nu este împrumutată de la nici un istoric român”[10], deci se distingea prin originalitatea ei şi, desigur, prin argumentele aduse în sprijin. Deşi nu a reuşit să-l facă asistent, fiind pensionat la 1 septembrie 1947, Al. Boldur l-a urmărit cu atenţie începând cu anul 1948, – fiind interesat de contribuţiile sale ştiinţifice pe care le-a consemnat începând din anul 1956. Acestea, însemna Boldur, „de fiecare dată simţeam că în metoda de cercetare a fostului meu student, a rămas ceva împrumutat de la dascălul său, din munca de investigare şi de argumentare”[11], ceea ce i-a consolidat părerile despre mai tânărul său coleg. Pe acesta-l ştia ca „un om binevoitor, gata să ajute pe oricine cu sfatul său. Simţea chiar plăcere să fie darnic şi mulţi vor pomeni numele său cu recunoştinţă. *Pentru adevăr era totdeauna foc* ”[12]. I-a apreciat elogios şi teza de doctorat – *Satul moldovenesc. Locuitorii şi instituţiile lui* – ca „o lucrare foarte preţioasă care atacă una din principalele probleme ale evului mediu românesc”, şi pe care, recomandând-o spre publicare, „ar arăta mărimea adevărată a acestui om învăţat”[13].

Ca un omagiu postum, venind de la profesor, Alexandru Boldur a întocmit – cu sprijinul văduvei, Veronica Sofronie-Gonţa – *Memoriul de titluri şi lucrări ale lui Alexandru Gonţa*. Acesta număra

[5] Vezi în anexă, ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 15.
[6] Cf. adresa ITB-Serviciul Programarea şi Urmărirea Prestaţiilor, 177/XXIXB - 18 martie 1975, semnată de directorul adjunct Paul Mîndreanu, ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 14.
[7] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 14.
[8] Alexandru Gonţa (10 august 1918, Glodeni (jud. Bălţi) - 24 ianuarie 1977, Bucureşti), istoric medievist de o acribie excepţională, remarcat prin studii extrem de bine documentate. Discipol al istoricului Ilie Minea, s-a profilat îndeosebi pe evoluţia satelor din Moldova şi raportul acestei provincii cu spaţiile învecinate. Teza sa de doctorat, evocată aici, a fost publicată de către Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, în anul 1986, la iniţiativa lui Marcel Popa, sub titlul *Satul în Moldova medievală*. O privire de ansamblu, capabilă să redea profilul preocupărilor enciclopedice ale lui Al. I. Gonţa, rezultă din studierea Inventarului Fondului personal arhivistic care-i poartă numele (Arhivele Naţionale – Direcţia Judeţeană Iaşi), format în anul 1993 (Inventar 263, p. 243 documente-corespondenţă). Un memoriu de lucrări la poziţia 233, alcătuit în anul 1987, la 24 ianuarie, de către Elvira Sofronie şi dr. Verona Gonţa, conţine şi titlurile reţinute prin contribuţia lui Al. Boldur. Despre Al. Gonţa, vezi: Bejan, Maftei 2006.
[9] Cf. *Câteva cuvinte de adaos*, în ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 2.
[10] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 2.
[11] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 3.
[12] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 3.
[13] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 3.

România liberă

COTIDIANUL CONSILIULUI NAȚIONAL AL FRONTULUI UNITĂȚII SOCIALISTE

...JOL PEȘTI – PIAȚA SCÎNTEII Nr. 1 ... TE... 50.10

Drumul Taberei
Str. Valea Oltului nr. 1
Bl. D5 sc. 5 et. 6 ap. 64
Prof. Boldur Alexandru

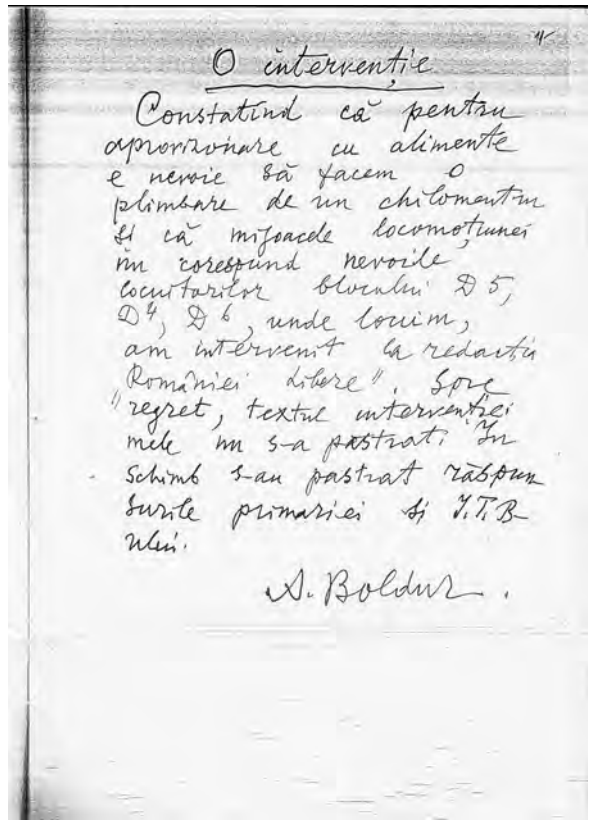

O intervenție

Constatând că pentru aprovizionare cu alimente e nevoie să facem o plimbare de un chilometru și că mijloacele locomoțiunei în corespund nevoile locuitorilor blocului D 5, D 4, D 6, unde locuim, am intervenit la redacția „României libere", Spre regret, textul intervenției mele nu s-a postat. În schimb s-au postat răspunsurile primăriei și I.T.B.-ului.

A. Boldur.

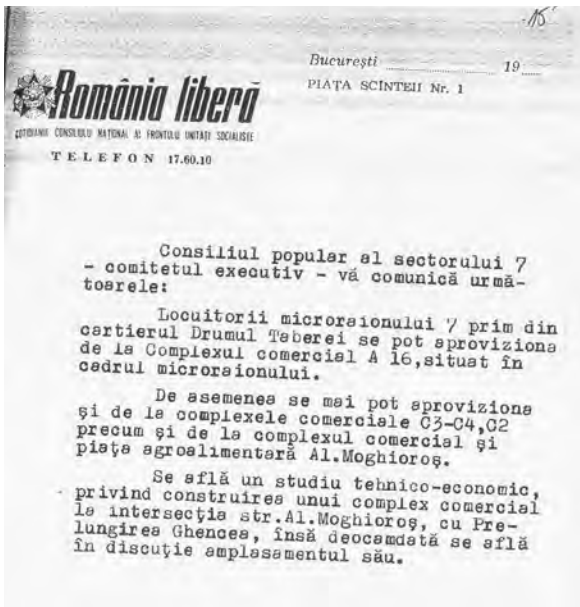

România liberă

COTIDIANUL CONSILIULUI NAȚIONAL AL FRONTULUI UNITĂȚII SOCIALISTE

TELEFON 17.60.10

București ..... 19...
PIAȚA SCÎNTEII Nr. 1

Consiliul popular al sectorului 7 - comitetul executiv - vă comunică următoarele:

Locuitorii microraionului 7 prim din cartierul Drumul Taberei se pot aproviziona de la Complexul comercial A 16, situat în cadrul microraionului.

De asemenea se mai pot aproviziona și de la complexele comerciale C3-C4, C2 precum și de la complexul comercial și piața agroalimentară Al. Moghioroș.

Se află un studiu tehnico-economic, privind construirea unui complex comercial la intersecția str. Al. Moghioroș, cu Prelungirea Ghencea, însă deocamdată se află în discuție amplasamentul său.

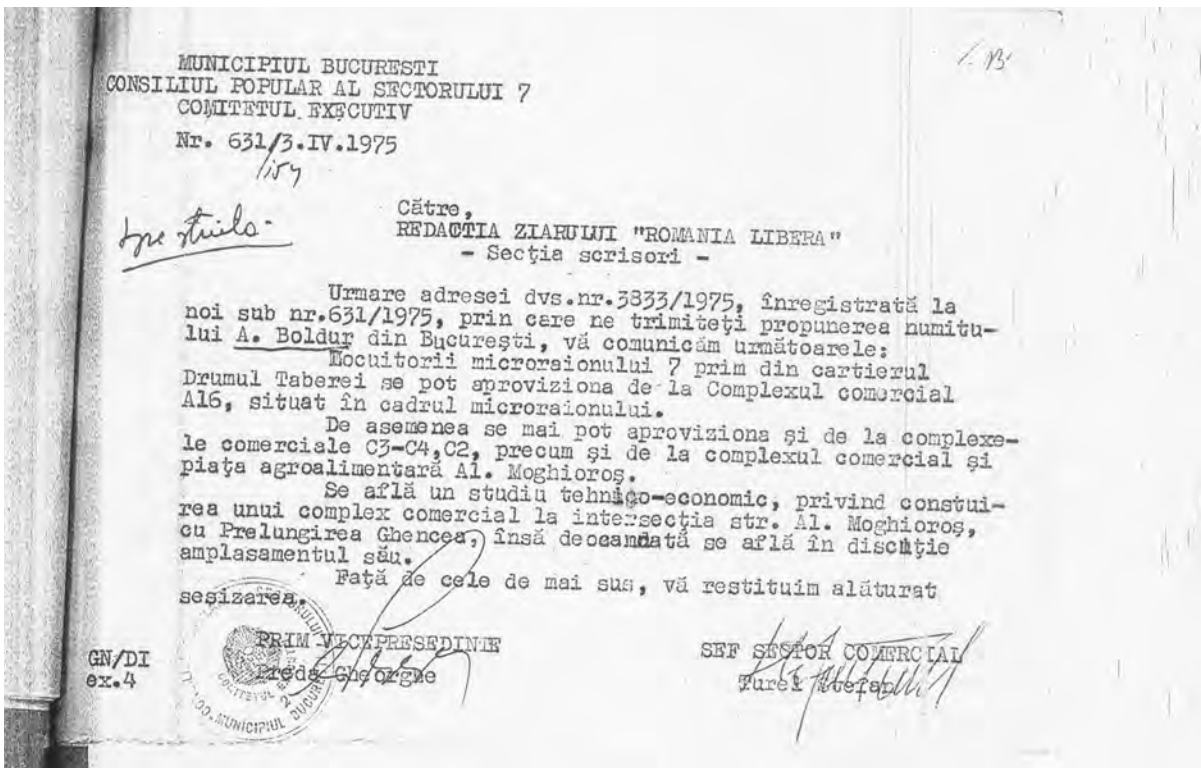

MUNICIPIUL BUCUREȘTI
CONSILIUL POPULAR AL SECTORULUI 7
COMITETUL EXECUTIV
Nr. 631/3.IV.1975

Către,
REDACȚIA ZIARULUI "ROMÂNIA LIBERĂ"
- Secția scrisori -

Urmare adresei dvs. nr. 3833/1975, înregistrată la noi sub nr. 631/1975, prin care ne trimiteți propunerea numitului A. Boldur din București, vă comunicăm următoarele:

Locuitorii microraionului 7 prim din cartierul Drumul Taberei se pot aproviziona de la Complexul comercial A16, situat în cadrul microraionului.

De asemenea se mai pot aproviziona și de la complexele comerciale C3-C4, C2, precum și de la complexul comercial și piața agroalimentară Al. Moghioroș.

Se află un studiu tehnico-economic, privind construirea unui complex comercial la intersecția str. Al. Moghioroș, cu Prelungirea Ghencea, însă deocamdată se află în discuție amplasamentul său.

Față de cele de mai sus, vă restituim alăturat sesizarea.

PRIM VICEPREȘEDINTE
Predescu Gheorghe

SEF SECTOR COMERCIAL
Turcu Ștefan

GN/DI
ex. 4

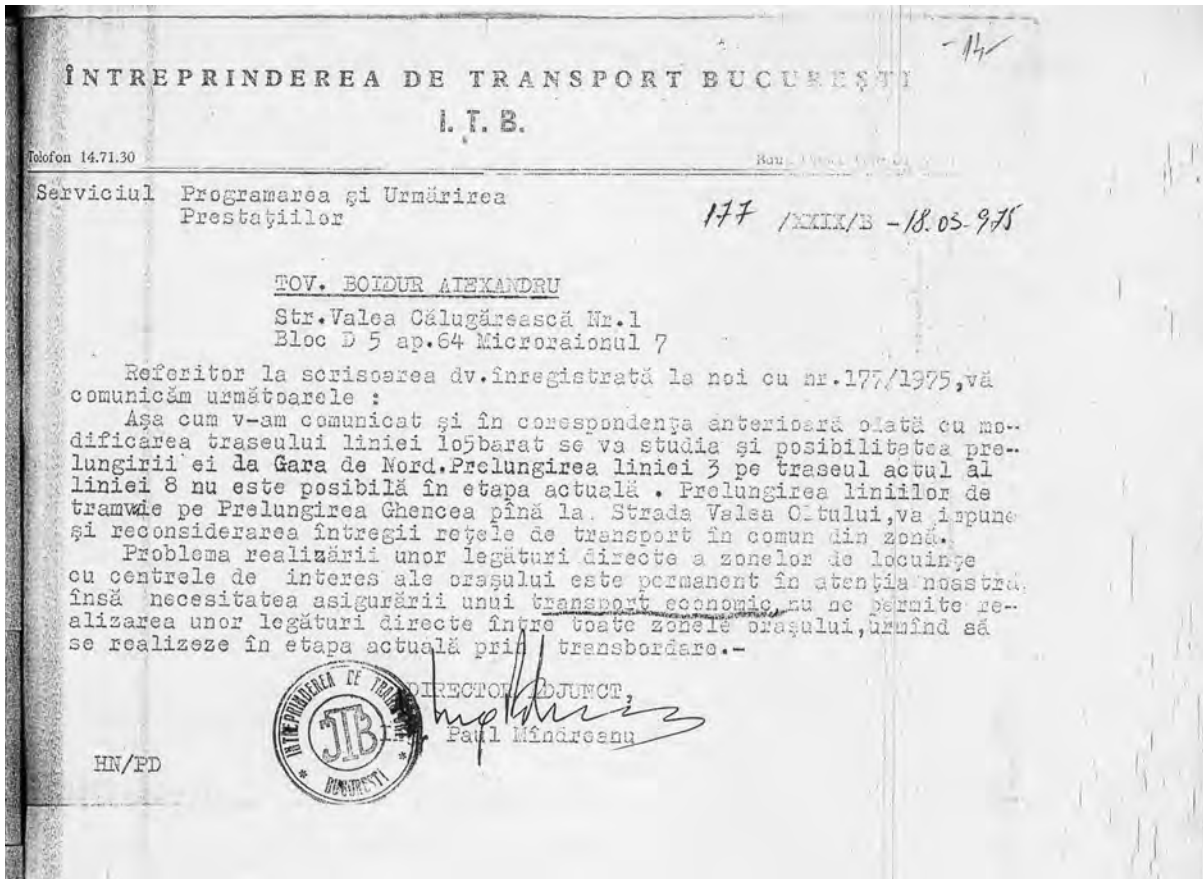

INTREPRINDEREA DE TRANSPORT BUCUREŞTI

I. T. B.

Telefon 14.71.30

Serviciul Programarea şi Urmărirea Prestaţiilor

177 /XXIX/B - 18.03.975

TOV. BOIDUR ATEXANDRU

Str.Valea Călugărească Nr.1
Bloc D 5 ap.64 Microraionul 7

Referitor la scrisoarea dv.înregistrată la noi cu nr.177/1975,vă comunicăm următoarele :

Aşa cum v-am comunicat şi în corespondenţa anterioară odată cu modificarea traseului liniei 10barat se va studia şi posibilitatea prelungirii ei da Gara de Nord.Prelungirea liniei 3 pe traseul actul al liniei 8 nu este posibilă în etapa actuală . Prelungirea liniilor de tramwie pe Prelungirea Ghencea pînă la Strada Valea Oltului,va impune şi reconsiderarea întregii reţele de transport în comun din zonă.

Problema realizării unor legături directe a zonelor de locuinţe cu centrele de interes ale oraşului este permanent în atenţia noastră, însă necesitatea asigurării unui transport economic, nu ne permite realizarea unor legături directe între toate zonele oraşului,urmînd să se realizeze în etapa actuală prin transbordare.-

DIRECTOR ADJUNCT,
ing. Paul Mîndreanu

HN/PD

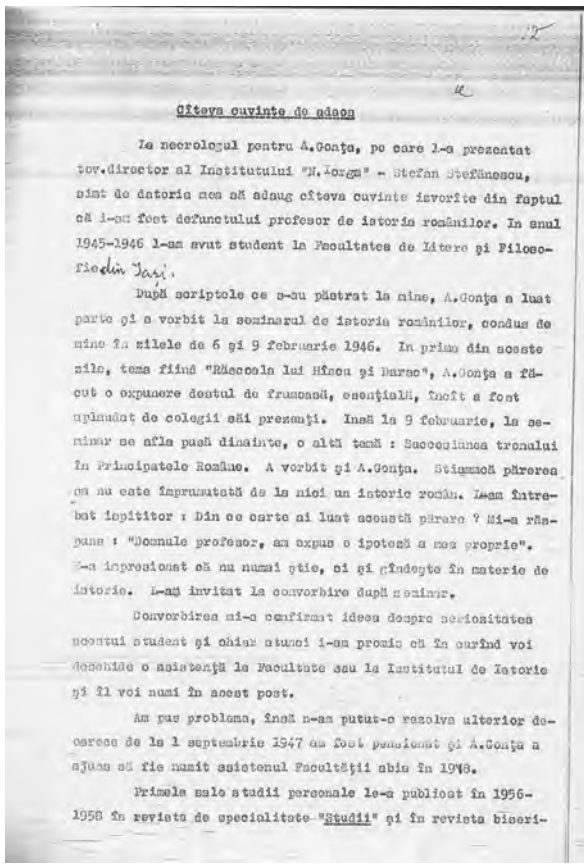

Cîteva cuvinte de adaos

La necrologul pentru A.Gonţa, pe care l-a prezentat tov.director al Institutului "N.Iorga" - Ştefan Ştefănescu, simt de datoria mea să adaug cîteva cuvinte izvorîte din faptul că i-am fost defunctului profesor de istoria românilor. În anul 1945-1946 l-am avut student la Facultatea de Litere şi Filosofie din Iaşi.

După scriptele ce-a-u păstrat la mine, A.Gonţa a luat parte şi a vorbit la seminarul de istoria românilor, condus de mine în zilele de 6 şi 9 februarie 1946. În prima din aceste zile, tema fiind "Răscoala lui Hînca şi Darac", A.Gonţa a făcut o expunere destul de frumoasă, esenţială, încît a fost aplaudat de colegii săi prezenţi. Însă la 9 februarie, la seminar se afla pusă dinainte, o altă temă : Succesiunea tronului în Principatele Române. A vorbit şi A.Gonţa. Ştiindcă părerea ca nu este împrumutată de la nici un istoric român. I-am întrebat iscoditor : Din ce carte ai luat această părere ? Mi-a răspuns : "Domnule profesor, am expus o ipoteză a mea proprie". M-a impresionat că nu numai ştie, ci şi gîndeşte în materie de istorie. L-am invitat la convorbire după seminar.

Convorbirea mi-a confirmat ideea despre seriozitatea acestui student şi chiar atunci i-am promis că în curînd voi deschide o asistenţă la Facultate sau la Institutul de Istorie şi îl voi numi în acest post.

Am pus problema, însă n-am putut-o rezolva ulterior deoarece de la 1 septembrie 1947 am fost pensionat şi A.Gonţa a ajuns să fie numit asistentul Facultăţii abia în 1948.

Primele sale studii personale le-a publicat în 1956-1958 în revista de specialitate "Studii" şi în revista biseri-

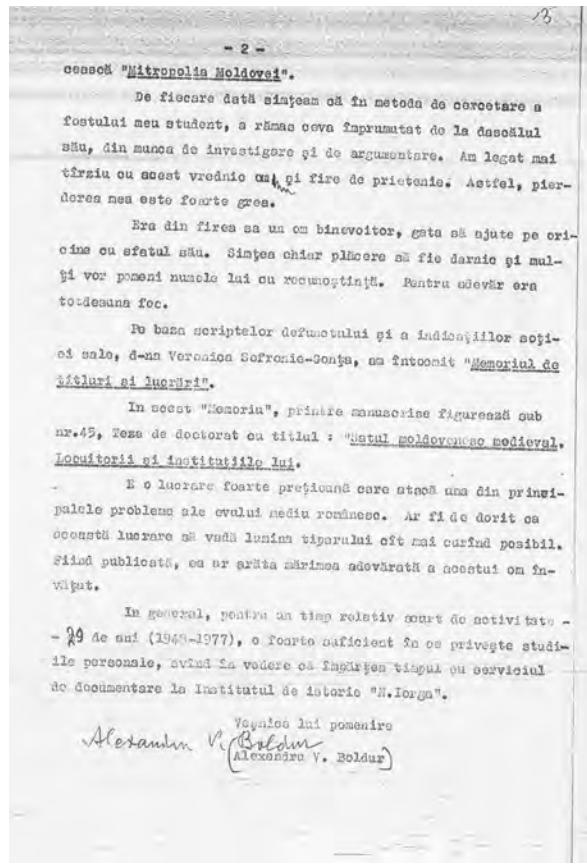

- 2 -

cească "Mitropolia Moldovei".

De fiecare dată simţeam că în metoda de cercetare a fostului meu student, a rămas ceva împrumutat de la dascălul său, din munca de investigare şi de argumentare. Am legat mai tîrziu cu acest vrednic om şi fire de prietenie. Astfel, pierderea mea este foarte grea.

Era din firea sa un om binevoitor, gata să ajute pe oricine cu sfatul său. Simţea chiar plăcere să fie darnic şi mulţi vor pomeni numele lui cu recunoştinţă. Pentru adevăr era totdeauna foc.

Pe baza scriptelor defunctului şi a indicaţiilor soţiei sale, d-na Veronica Sofronie-Gonţa, am întocmit "Memoriul de titluri şi lucrări".

În acest "Memoriu", printre manuscrise figurează sub nr.45, Teza de doctorat cu titlul : "Ţinutul moldovenesc medieval. Locuitorii şi instituţiile lui.

E o lucrare foarte preţioasă care atinge una din principalele probleme ale evului mediu românesc. Ar fi de dorit ca această lucrare să vadă lumina tiparului cît mai curînd posibil. Fiind publicată, ea ar arăta mărimea adevărată a acestui om învăţat.

În general, pentru un timp relativ scurt de activitate - 29 de ani (1948-1977), o foarte deficient în ce priveşte studiile personale, ţinînd în vedere că îmbinîm timpul cu serviciul de documentare la Institutul de istorie "N.Iorga".

Veşnica lui pomenire
Alexandru V. Boldur

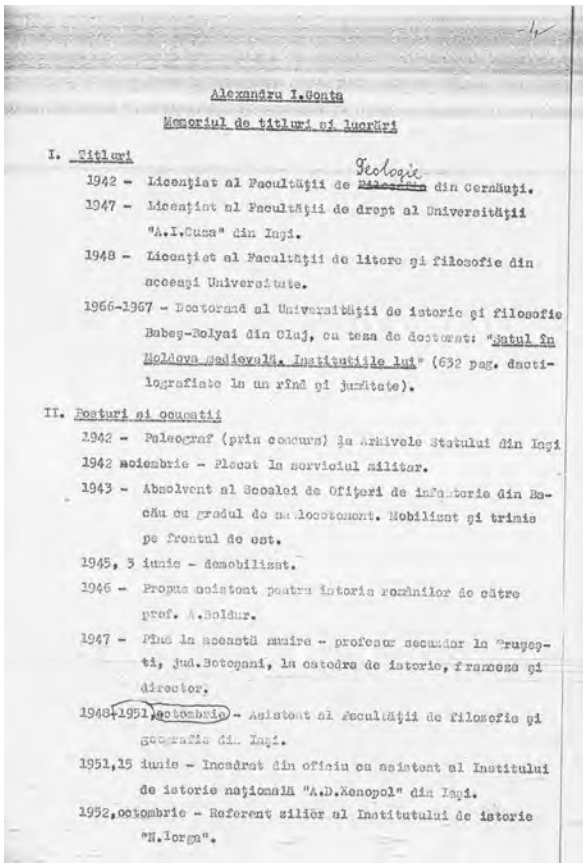

Alexandru I.Gonţa

Memoriul de titluri şi lucrări

I. Titluri

1942 – Licenţiat al Facultăţii de ~~Filosofie~~ Teologie din Cernăuţi.

1947 – Licenţiat al Facultăţii de drept al Universităţii "A.I.Cuza" din Iaşi.

1948 – Licenţiat al Facultăţii de litere şi filosofie din acelaşi Universitate.

1966-1967 – Doctorand al Universităţii de istorie şi filosofie Babeş-Bolyai din Cluj, cu teza de doctorat: "Satul în Moldova medievală. Instituţiile lui" (632 pag. dactilografiate la un rînd şi jumătate).

II. Posturi şi ocupaţii

1942 – Paleograf (prin concurs) la Arhivele Statului din Iaşi

1942 noiembrie – Plecat la serviciul militar.

1943 – Absolvent al Şcolei de Ofiţeri de infanterie din Bacău cu gradul de sublocotenent. Mobilizat şi trimis pe frontul de est.

1945, 3 iunie – demobilizat.

1946 – Propus asistent pentru istoria românilor de către prof. A.Boldur.

1947 – Până la această dată – profesor secundar la Drăgeşti, jud.Botoşani, la catedra de istoric, franceză şi director.

1948-1951 octombrie – Asistent al Facultăţii de filosofie şi istorie din Iaşi.

1951,15 iunie – Încadrat din oficiu ca asistent al Institutului de istorie naţională "A.D.Xenopol" din Iaşi.

1952,octombrie – Referent şiliar al Institutului de istorie "N.Iorga".

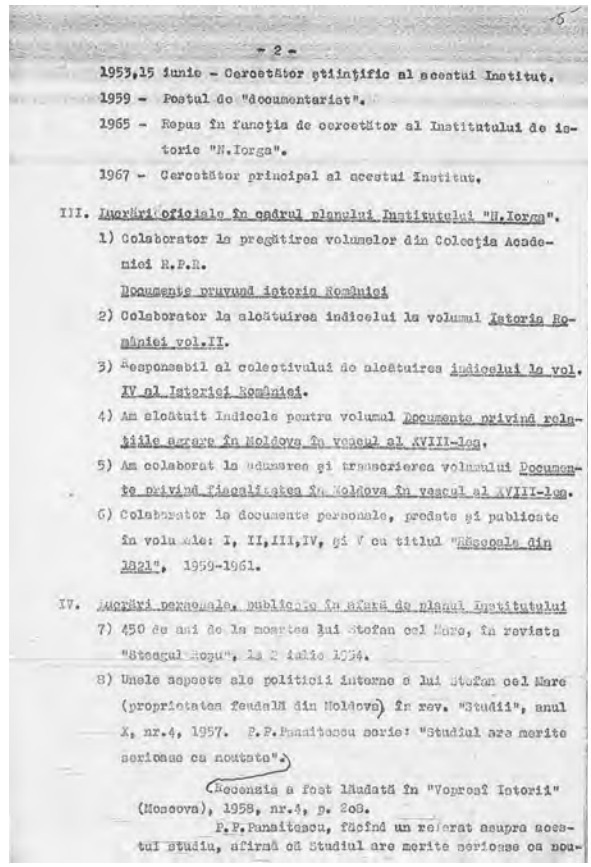

– 2 –

1953,15 iunie – Cercetător ştiinţific al acestui Institut.

1959 – Postul de "documentarist".

1965 – Repus în funcţia de cercetător al Institutului de istorie "N.Iorga".

1967 – Cercetător principal al acestui Institut.

III. Lucrări oficiale în cadrul planului Institutului "N.Iorga".

1) Colaborator la pregătirea volumelor din Colecţia Academiei R.P.R.
Documente privind istoria României

2) Colaborator la alcătuirea indicelui la volumul Istoria României vol.II.

3) Responsabil al colectivului de alcătuirea indicelui la vol. IV al Istoriei României.

4) Am alcătuit indicele pentru volumul Documente privind relaţiile agrare în Moldova în veacul al XVIII-lea.

5) Am colaborat la adunarea şi transcrierea volumului Documente privind finanţiştea în Moldova în veacul al XVIII-lea.

6) Colaborator la documente personale, predate şi publicate în volumele: I, II, III, IV, şi V cu titlul "Răscoala din 1821", 1959-1961.

IV. Lucrări personale, publicate în afară de planul Institutului

7) 450 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare, în revista "Steagul Roşu", la 2 iulie 1954.

8) Unele aspecte ale politicii interne a lui Ştefan cel Mare (proprietatea feudală din Moldova) în rev. "Studii", anul X, nr.4, 1957. P.P.Panaitescu scrie: "Studiul are merite serioase ca noutate".
Recenzia a fost tradusă în "Voprosî Istorii" (Moscova), 1958, nr.4, p. 208.
P.P.Panaitescu, făcînd un referat asupra acestui studiu, afirmă că Studiul are merite serioase ca nou-

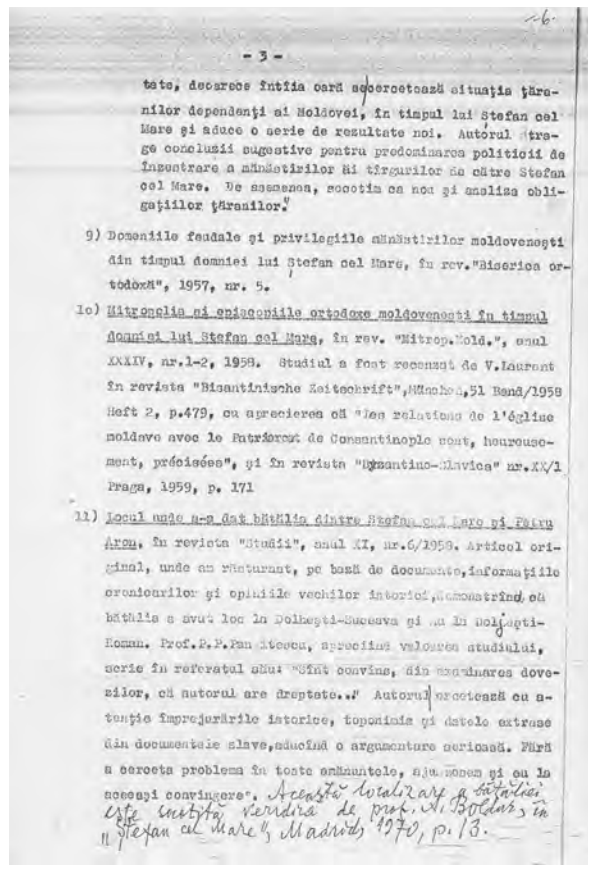

– 3 –

tate, deoarece fiindcă cercetează situaţia ţăranilor dependenţi ai Moldovei, în timpul lui Ştefan cel Mare şi aduce o serie de rezultate noi. Autorul trage concluzii sugestive pentru predominarea politicii de înşurubare a mănăstirilor şi târgurilor de către Ştefan cel Mare. De asemenea, accentuiem ca noi şi analiza obligaţiilor ţăranilor."

9) Domeniile feudale şi privilegiile mănăstirilor moldovenegti din timpul domniei lui Ştefan cel Mare, în rev."Biserica ortodoxă", 1957, nr. 5.

10) Mitropolia şi episcopiile ortodoxe moldoveneşti în timpul domniei lui Ştefan cel Mare, în rev. "Mitrop.Mold.", anul XXXIV, nr.1-2, 1958. Studiul a fost recenzat de V.Laurent în revista "Bizantinische Zeitschrift",München,51 Band/1958 Heft 2, p.479, cu aprecierea că "les relations de l'église moldave avec le Patriarcat de Constantinople sont, heureusement, précisées", şi în revista "Byzantino-Slavica" nr.XX/1 Praga, 1959, p. 171

11) Locul unde a-a dat bătălia dintre Ştefan cel Mare şi Petru Aron, în revista "Studii", anul XI, nr.6/1959. Articol original, unde au întreprins, pe bază de documente, informaţiile cronicarilor şi opiniile vechilor istorici, demonstrînd că bătălia a avut loc la Dolheşti-Suceava şi nu la Dolheşti-Roman. Prof.P.P.Panaitescu apreciind valoarea studiului, scrie în referatul său: "Sînt convins, din examinarea dovezilor, că autorul are dreptate.." Autorul procedează cu atenţie împrejurările istorice, toponimia şi datele extrase din documentele slave, aducînd o argumentare serioasă. Fără a cerceta problema în toate amănuntele, ajungem şi eu la aceeaşi convingere". Această lucrare a autorului este scrisă pe larg de prof. A. Boldur în "Ştefan cel Mare", Madrid, 1970, p. 13.

47 de titluri din care 34 erau publicate iar restul rămăsese în manuscris, considerate de Alexandru Boldur că „pentru un timp relativ scurt de activitate – 29 de ani (1948-1977), e foarte suficient în ce priveşte studiile personale, având în vedere că împărţea timpul cu serviciul de documentare la Institutul de Istorie «Nicolae Iorga»”[14].

Pentru încă un istoric de valoare, care promitea să fie în fruntea comunităţii profesionale, – un cercetător cu studii complexe şi aprofundate de litere, filozofie, drept şi teologice – timpurile s-au dovedit însă neprielnice, scurtându-i, prin presiunea lor, viaţa şi lipsindu-ne de ceea ce atât de promiţător se anunţase. Cel care i-a întrezărit valoarea şi l-a apreciat atât de corect, ca profesor şi confrate, învăţatul Alexandru Boldur, i-a făcut prin cele arătate elogiul suprem lui Alexandru Gonţa, înlesnindu-ne să mai remarcăm odată ce înseamnă modelul: unul deosebit de preţios ca formă şi expresie, cu putere de recomandare pentru cei care nu se lasă copleşiţi de încercările vieţii.

[14] ANIC, dosar Al. Boldur, nr. 73, supra, f. 3.

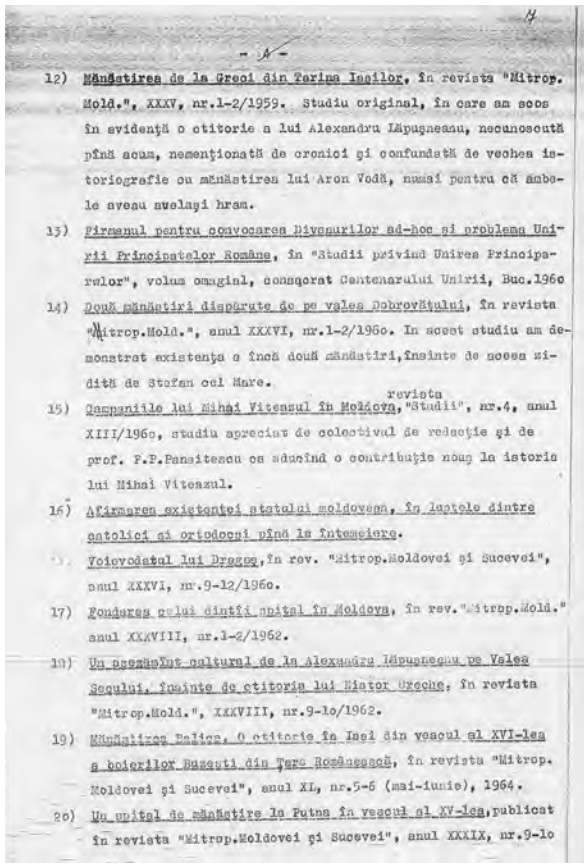

- 4 -

12) Mănăstirea de la Greci din Țara Ibailor, în revista "Mitrop. Mold.", XXXV, nr.1-2/1959. Studiu original, în care am scos în evidență o ctitorie a lui Alexandru Lăpușneanu, necunoscută până acum, nemenționată de cronici și confundată de vechea istoriografie cu mănăstirea lui Aron Vodă, numai pentru că ambele aveau același hram.

13) Firmanul pentru convocarea Divanurilor ad-hoc și problema Unirii Principatelor Române, în "Studii privind Unirea Principatelor", volum omagial, consacrat Centenarului Unirii, Buc.1960

14) Două mănăstiri dispărute de pe valea Dobrovățului, în revista "Mitrop.Mold.", anul XXXVI, nr.1-2/1960. In acest studiu am demonstrat existența a încă două mănăstiri, înființe de aceeași zidită de Ștefan cel Mare.

15) Campaniile lui Mihai Viteazul în Moldova, revista "Studii", nr.4, anul XIII/1960, studiu apreciat de colectivul de redacție și de prof. P.P.Panaitescu ca aducând o contribuție nouă la istoria lui Mihai Viteazul.

16) Afirmarea existenței statului moldovenesc, în luptele dintre catolici și ortodocși până la întemeiere.

17) Voievodatul lui Dragoș, în rev. "Mitrop.Moldovei și Sucevei", anul XXXVI, nr.9-12/1960.

18) Fondarea celui dintâi spital în Moldova, în rev."Mitrop.Mold." anul XXXVIII, nr.1-2/1962.

19) Un așezământ cultural de la Alexandru Lăpușneanu pe Valea Seculuî, înființe de ctitoria lui Nistor Ureche, în revista "Mitrop.Mold.", XXXVIII, nr.9-10/1962.

19) Mănăstirea Galata. O ctitorie în Iași din veacul al XVI-lea a boierilor Buzești din Țara Românească, în revista "Mitrop. Moldovei și Sucevei", anul XL, nr.5-6 (mai-iunie), 1964.

20) Un spital de mănăstire la Putna în veacul al XV-lea, publicat în revista "Mitrop.Moldovei și Sucevei", anul XXXIX, nr.9-10

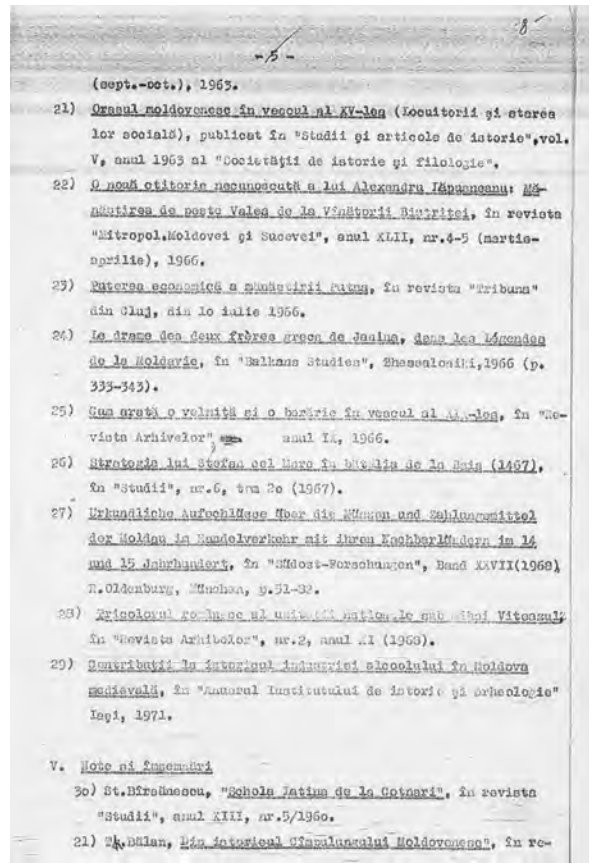

- 5 -

(sept.-oct.), 1963.

21) Orașul moldovenesc în veacul al XV-lea (locuitorii și starea lor socială), publicat în "Studii și articole de istorie", vol. V, anul 1963 al "Societății de istorie și filologie".

22) O nouă ctitorie necunoscută a lui Alexandru Lăpușneanu: Mănăstirea de peste Valea de la Vânătorii Bistriței, în revista "Mitropol.Moldovei și Sucevei", anul XLII, nr.4-5 (martie-aprilie), 1966.

23) Puterea economică a mănăstirii Putna, în revista "Tribuna" din Cluj, din 10 iulie 1966.

24) Le drame des deux frères grecs de Jassy, dans les légendes de la Moldavie, în "Balkans Studien", Thessalonikî, 1966 (p. 333-343).

25) Cum arătă o veliță și o barcă în veacul al XV-lea, în "Revista Arhivelor", anul IX, 1966.

26) Strategia lui Ștefan cel Mare în bătălia de la Baia (1467), în "Studii", nr.6, tom 20 (1967).

27) Urkundliche Aufschlüsse über die Münzen und Zahlungsmittel der Moldau im Handelsverkehr mit ihren Nachbarländern im 14 und 15 Jahrhundert, în "Südost-Forschungen", Band XXVII(1968), R.Oldenburg, München, p.51-82.

28) Țăranul român pe el unității statale sub domnia lui Mihai Viteazul, în "Revista Arhivelor", nr.2, anul XI (1968).

29) Contribuții la istoricul industriei alcoolului în Moldova medievală, în "Anuarul Institutului de istorie și arheologie" Iași, 1971.

V. Note și însemnări

30) St.Bîrsănescu, "Școala latină de la Cotnari", în revista "Studii", anul XIII, nr.5/1960.

21) Pr. Bălan, Din istoricul Cimitirului Moldovenesc", în re-

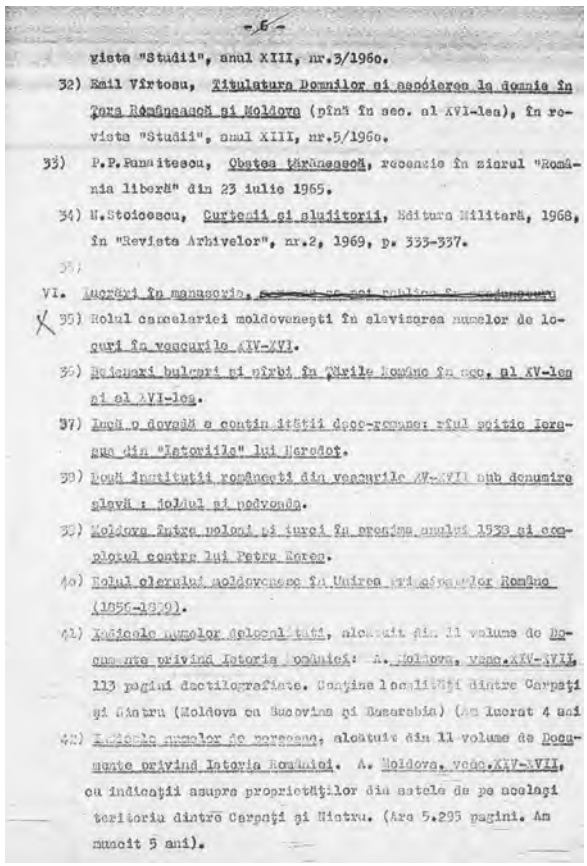

- 6 -

vista "Studii", anul XIII, nr.3/1960.

32) Emil Virtosu, Titulatura Domnilor și așezarea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în sec. al XVI-lea), în revista "Studii", anul XIII, nr.5/1960.

33) P.P.Panaitescu, Obștea țărănească, recenzie în ziarul "România liberă" din 23 iulie 1965.

34) N.Stoicescu, Curtenii și slujitorii, Editura Militară, 1968, în "Revista Arhivelor", nr.2, 1969, p. 333-337.

35)

VI. Lucrări în manuscris, ~~care nu au mai putut fi tipărite~~

X 35) Rolul cancelariei moldovenești în slavizarea numelor de locuri în veacurile XIV-XVI.

36) Relicvarii bulgari și sârbi în Țările Române în sec. al XV-lea și al XVI-lea.

37) Încă o dovadă e contin ității daco-romane: rîul scitic Ierasus din "Istoriile" lui Herodot.

38) Două instituții românești din veacurile XV-XVII sub denumire slavă : Ocolul și Podvoada.

39) Moldova între polonî și turcî în preajma anului 1538 și complotul contra lui Petru Rareș.

40) Rolul clerului moldovenesc în Unirea principatelor Române (1856-1859).

41) Județele numelor deloconstituit, alcătuit din 11 volume de Documente privind istoria orașelor: A. Moldova, veac.XIV-XVII, 113 pagini dactilografiate. Conține localități dintre Carpați și Nistru (Moldova cu Bucovina și Basarabia) (Am lucrat 4 ani

42) Județele numelor de mai sus, alcătuit din 11 volume de Documente privind istoria României. A. Moldova, veac.XIV-XVII, cu indicații asupra proprietăților din satele de pe aceleași teritoriu dintre Carpați și Nistru. (Are 5.295 pagini. Am muncit 5 ani).

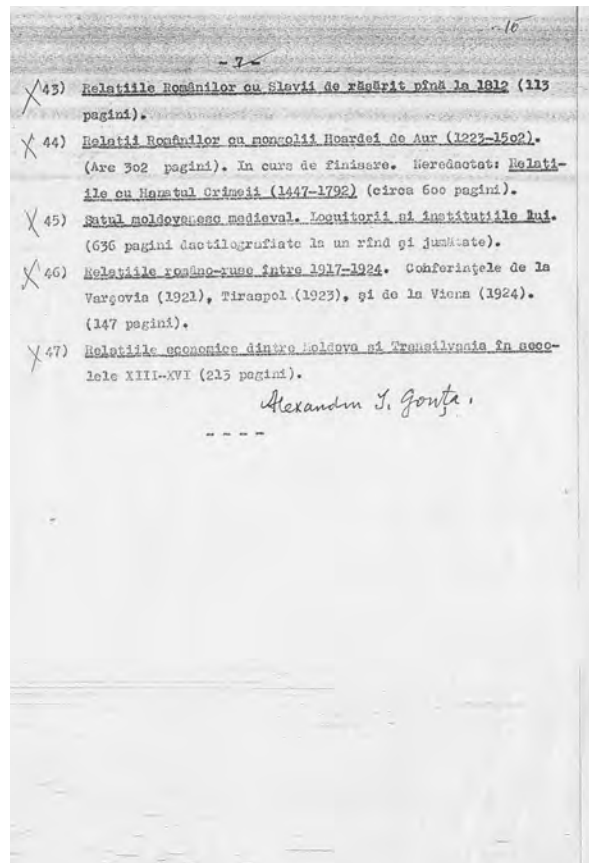

- 7 -

X 43) Relațiile Românilor cu Slavii de răsărit până la 1812 (113 pagini).

X 44) Relații Românilor cu mongolii Hoardei de Aur (1223-1502). (Are 302 pagini). In curs de finisare. Neredactat: Relațiile cu Hanatul Crimeii (1447-1792) (circa 600 pagini).

X 45) Satul moldovenesc medieval. Locuitorii și instituțiile lui. (636 pagini dactilografiate la un rînd și jumătate).

X 46) Relațiile româno-ruse între 1917-1924. Conferințele de la Varșovia (1921), Tiraspol (1923), și de la Viena (1924). (147 pagini).

X 47) Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVI (215 pagini).

Alexandru I. Gonța.

- - - -

Bibliografie

Bejan, Maftei 2006: Vl. Bejan, I. Maftei, Personalităţi ieşene din Basarabia (Iaşi: Ed. PIM 2006).

Boldur 1927: Al. Boldur, La Bessarabie et les relations russo-roumaine (Paris 1927).

Boldur 1928: Al. Boldur, Istoria relaţiunilor ruso-române politice (Chişinău 1928).

Boldur 1937: Al. Boldur, Istoria Basarabiei, I-II (Chişinău 1937).

Boldur 1943: Al. Boldur, Românii şi strămoşii lor în istoria Transnistriei (Iaşi 1943).

Boldur 1970: Al. Boldur, Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei, 1457-1504: studiu de istorie socială şi politică (Madrid 1970).

Boldur 2006: Al. Boldur, Viaţa mea. Lumini şi umbre (Bucureşti: Editura Albatros 2006).

Coleşnic 1993: Iu. Coleşnic, Basarabia necunoscută, vol. I (Chişinău 1993).

The civil position of Alexandru V. Boldur

Keywords: reputed historian, university professor, personality, perseverance, civil position.

Abstract: The article is devoted to the civil position of the Bessarabian historian Alexandru Boldur in certain life circumstances. The author on the basis of archival materials presents and analyzes a concrete example - two appeals, the first to the Bucharest authorities through the newspaper "Romany Libera", and the second on the occasion of the obituary dedicated to the historian Alexander Gonts. This is a convincing evidence of the personality of a man who was distinguished by courage and perseverance, such as Alexandru Boldur.

Гражданская позиция Александра Болдура

Ключевые слова: известный историк, профессор, личность, упорство, гражданская позиция.

Резюме: Статья посвящена гражданской позиции бессарабского историка Александра Болдура в определенных жизненных обстоятельствах. Автор на основе архивных материалов представляет и анализирует конкретный пример – два обращения, первое к бухарестским властям через газету «Ромыния либерэ», а второе по случаю некролога, посвященного историку Александру Гонца. Это убедительные свидетельства о личности человека, отличавшегося мужеством и упорством, каким был Александр Болдур.

20.04.2016

Prof. dr. Ioan Opriş, Muzeul Naţional de Istorie a României, Calea Victoriei 12, RO-030026 Bucureşti, România

PROBLEMA INTRĂRII ROMÂNIEI ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL ÎN VIZIUNEA LIDERILOR PARTIDELOR POLITICE – PARTIDUL NAȚIONAL LIBERAL ȘI PARTIDUL CONSERVATOR

Anatolie Povestca

Cuvinte-cheie: liberal, război, alianţă, pericol, partid, despoţie, independenţă, unire.

Anul viitor se vor împlini 100 de ani de la Unirea Basarabiei, Bucovinei şi a Transilvaniei cu Regatul României. Prin unirea acestor provincii româneşti s-a încheiat procesul de eliberare a românilor, care s-au aflat sub stăpâniri străine. Armata română a sprijinit ferm acţiunile politico-diplomatice şi militare ale guvernului României, din perioada neutralităţii 1914-1916, pentru desăvârşirea procesului de făurire a statului naţional unitar român. Imediat după izbucnirea primului conflict mondial, cele două grupări de forţe, Antanta şi Puterile Centrale, au făcut mari presiuni diplomatice asupra statelor rămase în afara conflictului pentru a grăbi intrarea lor în acţiune de o parte sau alta, sau pentru a le impune să adopte o neutralitate binevoitoare.

În perioada celor doi ani, 1914-1916, guvernul României şi-a intensificat activitatea politică, diplomatică şi culturală, studiind posibilităţile pentru intrarea ţării în război, alături de alianţa care-i garanta eliberarea românilor aflaţi sub stăpâniri străine: Puterile Centrale, formată din Germania şi Austro-Ungaria, şi Tripla Înţelegere (Antanta), formată din Anglia, Franţa şi Rusia (Agrigoroaei 2007, 145).

La izbucnirea conflictului, cea mai mare parte a cercurilor politice şi a opiniei publice româneşti se pronunţa pentru intrarea în război alături de Antanta, cu scopul eliberării Transilvaniei şi a Bucovinei. Amintim aici Partidul Naţional Liberal condus de I.C. Brătianu, Partidul Conservator-Democrat condus de Take Ionescu, N. Iorga, gruparea unionistă condusă de Nicolae Filipescu, desprinsă în 1915 din Partidul Conservator condus de Al. Marghiloman, din care făceau parte Simion Mândrescu, B. Şt. Delavrancea, I. Cantacuzino, Octavian Goga, N. Xenopol (Popa 1979, 390).

I.C. Brătianu – prin prisma PNL, reprezintă interesele burgheziei financiare şi liberale. A dezvoltat teoria liberalismului politic – burghezia juca rolul de conducere, iar societatea urma să se organizeze pe baza armoniei şi echilibrului social. A susţinut ideea reformei agrare şi electorale, a făurit ansamblul de măsuri legislative ce au contribuit la realizarea Constituţiei de la 1923. A influenţat Casa Regală şi s-a folosit de dificultăţile prin care trecea aceasta în perioada crizei dinastice. Take Ionescu – în el se concentrează caracterul burgheziei muntenești improvizate. Splendid jongleur al frazelor, comprehensiune fulgerătoare a momentului, spirit de politician determinat de echilibrul momentului fără o linie dreaptă, lipsit de orice concepţie religioasă, fără preocupări în faţa morţii, uşuratic şi lăudăros. Nicolae Filipescu – o figură reprezentativă simpatică, nu a avut un temperament de conducător politic, dar a dispus de mijloace cu care a reuşit să se facă agreat de mulţime, având întruchipată în suflet marea dragoste pentru Ardeal (Bulei 1987, 436).

Grupări mai restrânse se pronunţau pentru o alianţă cu Puterile Centrale, invocând pericolul rusesc şi necesitatea eliberării, mai întâi de toate, a Basarabiei. Îi avem aici pe Petre P. Carp, Titu Maiorescu, N.D. Ghica, Simion Mehedinţi, Al. Marghiloman, C. Stere.

Petre P. Carp – era nemilos şi rece în viaţa privată cu nevasta şi copiii lor, în viaţa socială cu prietenii, cu ţăranii la moşie, în politică, atât cu partizanii cât şi cu adversarii lui. Faţă de copii – severitate, lipsa afecţiunii faţă de amici şi de partizani cel mult o simpatie arogantă, faţă de adversari ostilitate, nici urmă de generozitate, iar faţă de mulţime – nepăsare impusă adesea până la cruzime. Alături de acele defecte avea, fără îndoială, trei însuşiri pe cât de strălucite pe atât de rare: talent,

spirit, probitate materială şi morală. Replicile lui erau distrugătoare, din două cuvinte aruncate cu aerul său ironic dobora cel mai înfocat adversar. Îţi inspira respectul ce se cuvine sincerităţii depline. Ştiai dinainte precis matematic, care îi vor fi reacţiile în faţa unei anumite situaţii: învingea sau murea cu o idee. Carp va rămâne în viaţa României antebelice, dacă nu ca un mare om de stat, totuşi ca o mare figură politică.

Constantin Stere – om politic, jurist şi scriitor român, originar din Basarabia. Considera că societatea viitorului este bazată pe obştea ţărănească, fiind iniţiatorul mişcării poporaniste, adică ţărăneşti, înrudit cu narodnicismul din Rusia ţaristă. A aderat la PNL condus de I.C. Brătianu, convins fiind că aici îşi va putea găsi sprijinul pentru ideile sale. Prin discursurile sale şi articolele de presă s-a pronunţat pentru Basarabia ca pământ românesc şi a cerut alipirea ei la patria-mamă. S-a opus vehement unei alianţe a României cu Antanta, pentru că aceasta ar însemna abandonarea Basarabiei, preferând o raliere la Germania şi Puterile Centrale, tocmai pentru a aduce teritoriul dintre Prut şi Nistru în unitatea naţională românească. C. Stere nu a renunţat niciodată la idealul strângerii tuturor românilor laolaltă, dar nu putea accepta sacrificarea basarabenilor, fapt ce a dus la un conflict cu I.C. Brătianu şi părăsirea PNL.

Imediat după proclamarea neutralităţii României, la Consiliul de Coroană de la Sinaia, din 21 iulie 1914, Stere şi-a exprimat dezacordul faţă de poziţia adoptată de conducerea PNL, pronunţându-se deschis pentru intrarea în acţiune împotriva Rusiei, argumentând că „în cazul victoriei Rusiei contra Puterilor Centrale, România va trebui să renunţe pentru totdeauna la cele 2 milioane de locuitori din Basarabia, cum am fost siliţi să renunţăm şi la românii din Macedonia, dar şi la existenţa noastră ca stat, neam. În cazul victoriei Rusiei, asta ar însemna anexarea întregii Galiţii, a Constantinopolului şi a Strâmtorilor. România va deveni o enclavă rusească, va cădea din nou în protectorat, în care independenţa ei n-ar fi decât o amară şi înjositoare înşelăciune”. Un alt argument în plus consta în natura regimului politic, în lipsa libertăţilor democratice şi a drepturilor naţionale din imensul şi colosul Imperiu Rus (Stere 1914, 207).

C. Stere aprecia că „în pofida potenţialului său uman, existenţa celor 170 milioane de locuitori, Rusia nu va ieşi victorioasă, nu se va putea reface în urma înfrângerilor de pe front. Această convingere este întemeiată pe cunoştinţe exacte a situaţiei reale. Rusia era un organism politic ruginit, o despoţie orientală, un stat înapoiat din punct de vedere economic, lipsit de mijloace financiare capabile să triumfeze în faţa unei naţiuni în plină ascensiune, cea germană, ajunsă la culmile progresului tehnic în toate ramurile de activitate” (Stere 1915, 16).

Temerile şi aprecierile lui C. Stere, referitoare la pericolul rusesc şi la slăbiciunile Rusiei, erau întemeiate, chiar dacă el nu cunoştea pe atunci condiţiile în care guvernele Angliei şi a Franţei au acceptat, în secret, pretenţiile Rusiei de a anexa la sfârşitul războiului, Constantinopolul şi Strâmtorile, sub rezerva recunoaşterii drepturilor aliaţilor occidentali în Orientul Apropiat. Desfăşurarea ulterioară a evenimentelor vor fi mult mai complicate şi mai puţin imprevizibile. Puterile Centrale vor fi înfrânte în război, ieşirea Rusiei din conflict s-a produs în condiţii mult mai greu de prevăzut în 1914-1915, prin accedere la putere a regimului bolşevic şi cu sprijinul neoficial, dar direct al Germaniei.

Intervenţiile lui C. Stere în preajma intrării României în Primul Război Mondial, au avut meritul de fi reafirmat caracterul românesc al pământului dintre Prut şi Nistru şi de a fi menţinut, în anumite cercuri ale opiniei publice, interesul pentru rezolvarea problemei basarabene în conformitate cu drepturile fundamentale ale naţiunii române. Dincolo de pretenţiile exclusiviste în slujirea interesului naţional ale fiecărui curent de opinie, se urmărea în fond realizarea aceluiaşi mare obiectiv. Existenţa acestor orientări, diferite pe termen scurt, se va dovedi extrem de utilă atunci când statul român se va confrunta cu izolarea determinată de ieşirea Rusiei Sovietice din război şi va fi nevoită să încheie pacea separată cu Puterile Centrale, ivindu-se astfel posibilitatea de salvare a dinastiei şi a unirii, mai întâi de toate a Basarabiei, apoi a Bucovinei şi Transilvaniei cu România (Agrigoroaei 2007, 43).

La data de 4/17 august 1916, guvernul României a semnat Tratatul de alianţă, prin care Rusia, Franţa, Anglia şi Italia recunoşteau statului român drepturile asupra teritoriilor româneşti din Austro-Ungaria şi Convenţia militară cu Antanta, prin reprezentantul său Rusia, încununând efor-

tul de apărare a independenţei de stat şi de pregătire a cadrului luptei armate de eliberare naţională şi întregire statală. În baza înţelegerii militare, Franţa şi Anglia s-au angajat faţă de România să furnizeze Armatei Române armament, muniţii şi alte mijloace de luptă, să deschidă un nou front, la Salonic. Rusia s-a angajat să trimită pe teritoriul ţării noastre forţe suplimentare menite să întărească flancul sudic al frontului din Balcani, precum şi înlesnirea transportului armamentului din Franţa şi Anglia prin Extremul Orient până în Moldova şi Muntenia. În baza acestui tratat Consiliul de Coroană al României a hotărât declararea stării de război cu Austro-Ungaria, la data de 14/27 august 1916, ceea ce a însemnat intrarea României în război alături de Antanta (România 1980, 381).

Dacă la începutul războiului majoritatea oamenilor politici şi a opiniei publice se pronunţau pentru realizarea idealului naţional prin eliberarea, mai întâi, a teritoriilor aflate sub stăpânirea austro-ungară, evenimentele au luat, în a doua jumătate a anului 1917 şi începutul anului 1918, o întorsătură greu de prevăzut. Dincolo de disputele epocii şi precizând că ele vizau succesiunea etapelor şi nu obiectivul fundamental, putem constata că, mai întâi a dispărut graniţa de pe Prut, apoi cea de pe Carpaţi. Într-o formă generală Marea Unire s-a realizat în succesiunea etapelor preconizate de C. Stere, însă la acea etapă, contemporană lui Stere, acea atitudine adoptată şi promovată de el i-a atras critici dure din partea oponenţilor şi chiar a unei mari părţi a societăţii, făcându-l pe Stere să se retragă parţial din activitatea politică şi să-şi concentreze efortul în domeniul ştiinţei şi culturii impunându-şi viziunile şi dedicându-se în totalitate scrierilor, contribuind astfel la apariţia capodoperei sale literare „În preajma revoluţiei”.

Bibliografie

Agrigoroaei 2007: I. Agrigoroaei, Basarabia de la unire la integrare (Chișinău: Cartdidact 2007).
Bulei 1987: I. Bulei, Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator (Bucureşti 1987).
Popa 1979; M.N. Popa, Primul război mondial 1914-1918 (Bucureşti 1979).
România 1980: România în relaţiile internaţionale 1699-1939 (Iaşi 1980).
Stere 1914: C. Stere, România şi războiul european. In: Viaţa Românească, vol. XXXV, nr. 10-12, 1914.
Stere 1915: C. Stere, Din carnetul unui solitar. In: Viaţa Românească, vol. XXXV, nr. 7-9, 1915.

The issue of Romania's joining the First World War in the vision of the leaders of the political parties – the National Liberal Party and the Conservative Party

Keywords: liberal, war, alliance, danger, party, despotism, independence, unification.

Abstract: Romania's entry into the First World War was preceded by fierce diplomatic battles between the two warring parties – the Entente and the Triple Alliance – regarding its involvement in the conflict on one side or the other. No less dramatic was the internal struggle waged by representatives of civil society - writers, doctors, engineers, historians, leaders of political parties, both ruling and opposition. They were brought up in the spirit of nationalism and spiritual and moral values, formed on the basis of the national liberation struggle of the 19th century. Each of them motivated entry into the war, defending his own interests, trying to get as much political dividends as possible, sometimes taking unfavorable decisions, ignoring the real economic and military potential of the Romanian state. What seemed simple at first glance turned out to be in fact an equation with many unknowns. Today we know the result - the disappearance from the political map of several empires and the emergence of other political systems and regimes, more severe, which will determine the fate and history of many peoples, including Romanian.

Вопрос о вступлении Румынии в Первую мировую войну с точки зрения лидеров политических партий – Национал-либеральной и Консервативной

Ключевые слова: либерал, война, альянс, опасность, партия, деспотизм, независимость, объединение.

Резюме: Вступлению Румынии в Первую мировую войну предшествовали ожесточенные дипломатические баталии между двумя воюющими сторонами – Антантой и Тройственным союзом – относительно вовлече-

ния ее в конфликт на той или другой стороне. Не менее драматичной была внутригосударственная борьба, которую вели представители гражданского общества – писатели, врачи, инженеры, историки, руководители политических партий, как правящих, так и оппозиционных. Они были воспитаны в духе национализма и духовно-нравственных ценностей, сформировавшихся на почве национально-освободительной борьбы XIX века. Каждый мотивировал вступление в войну, отстаивая собственные интересы, стараясь получить как можно больше политических дивидендов, принимая иногда неблагоприятные решения, игнорируя по незнанию реальный экономический и военный потенциал румынского государства. То, что казалось простым на первый взгляд, оказалось на деле уравнением со многими неизвестными. Сегодня нам известен результат – исчезновение с политической карты нескольких империй и появление других политических систем и режимов, более жестких, которые будут определять судьбы и историю многих народов, включая румынский.

09.06.2017

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: a_povestca@mail.ru

ÎNCERCARE DE PERIODIZARE A ISTORIEI RELAŢIILOR DINTRE STATUL SOVIETIC ŞI CULTELE RELIGIOASE

Nicolae Fuştei

Cuvinte-cheie: statul sovietic, relaţii, periodizare, culte religioase, persecuţii, normalizare, instituţia puterii.

Odată cu venirea la putere a bolşevicilor şi monopolizarea puterii, religia a încetat să mai fie o chestiune privată, atât pentru partid, cât şi pentru stat. De acum încolo, partidul determina relaţiile asociaţiilor religioase cu statul sovietic, exprimate în acte juridice, publicate de către autorităţile sovietice, cea ce pe de o parte venea în contradicţie cu învăţătura marxistă despre religie ca o chestiune privată pentru state, iar pe de altă parte, ducea la adoptarea unor măsuri administrative de combatere a religiei. De-a lungul istoriei statului sovietic, cursul politic faţă de religie a suferit schimbări de mai multe ori, ca o consecinţă a politicii interne a statului. Schimbarea acestui curs este legată direct de modul de înţelegere a liderilor partidului şi statului a teoriei marxist-leniniste despre stat.

După destrămarea USSR, au apărut o serie de lucrări consacrate elucidării problemei ce ţine de relaţiile dintre statul sovietic şi cultele religioase. S-a încercat şi o periodizare a istoriei acestor relaţii, dar, de fapt, până în prezent problema încă nu a fost rezolvată nici în istoriografia naţională, nici în cea internaţională. În istoriografia naţională o încercare de periodizare a relaţiilor dintre statul sovietic (RSSM) şi Biserica Ortodoxă a fost realizată de cercetătorul V. Pasat, care a editat patru volume cu documente ce ţin de relaţia dintre stat şi Biserica Ortodoxă. Fiecare volum ar însemna o etapă din istoria relaţiilor Statului şi Biserică Ortodoxă. Dacă luăm hotarele cronologice indicate la fiecare volum, se pare că autorul identifică patru perioade: 1940-1953 (Православие 2009); 1953-1960 (Православие 2010); 1961-1975 (în perioada a 3-a autorul identifică două etape 1961-1966 (Мамаевы набеги на церковь...) (Православие 2011, 23) şi 1967-1975 (И возвращается ветер на круги своя: брежневская «оттепель» в церковных делах) (Православие 2011, 31) şi 1976-1991 (Православие 2012).

În istoriografia naţională încă nu a fost atinsă problema periodizării istoriei relaţiilor dintre statul sovietic şi cultele religioase, iar în cea străină, în primul rând în cea rusă, primele încercări au apărut abia la începutul secolului XXI, dar şi acelea dedicate periodizării istoriei relaţiilor dintre statul sovietic şi Biserica Ortodoxă Rusă (Гераськин, Михайловский 2010, 110-122).

De fapt, primele încercări de periodizare a istoriei relaţiilor dintre statul sovietic şi culte în URSS au fost iniţiate încă în anii 1930. Unul dintre ideologii antireligioşi E.M. Yaroslavsky numeşte anii 1917-1925 drept „etapă de amatorism şi fărâmiţare", de „dibuire" a căilor potrivite" (Ярославский 1935, 92). Coerenţa în periodizarea relaţiilor dintre stat şi culte a început să fie resimţită în perioada postbelică, în special în anii 1960-1970, atunci când se realiza trecerea la promovarea sistematică şi cuprinzătoare a ateismului ştiinţific. M.I. Shakhnovich examina relaţia dintre stat şi culte după 1917 în cadrul unei perioade nedivizate numită „post-octombrie" (Шахнович 1961, 608).

În perioada sovietică, era un lucru obişnuit „ajustarea" istoriei la cerinţele ideologiei oficiale. Se pare că aşa se prezintă şi periodizarea propusă de către P.C. Lobazov în 1977. Autorul identifică trei perioade în relaţiile stat-culte, în deplin acord cu periodizarea ideologiei oficiale a dezvoltării societăţii sovietice. Prima etapă – de edificare a societăţii socialiste (1917-1936); a doua – edificarea socialismului dezvoltat (1936-1977), şi a treia etapă este cea care, în viziunea lui P.C. Lobazov, reiese din sarcina edificării societăţii comuniste (Лобазов 1978, 51) (adică după 1977 - *N.F.*)

În 1989, în URSS apare o monografie fundamentală colectivă sub redacţia lui A.I. Klibanov,

în care este cercetată o serie largă de probleme, legate de istoria Bisericii Ortodoxe. Perioadei sovietice i-a fost dedicat ultimul capitol. În epilogul lucrării autorii au identificat cinci perioade din istoria relaţiilor dintre Stat şi Biserică în URSS:

1. 1917 - sfârşitul anilor 1920 – când în relaţiile statului cu Biserica se simţea „stângismul – boala copilăriei" (детская болезнь левизны);
2. Sfârşitul anului 1920-1941, lupta împotriva religiei prin mijloace politice;
3. 1941 - a doua jumătate a anilor 1950 – normalizarea relaţiilor dintre Biserică şi Stat;
4. A doua jumătate a anilor 1950 - prima jumătate a anilor 1980 – revenirea la sistemul administrativ de comandă;
5. A doua jumătate a anilor 1980 - 1991 – statul sovietic „înţelege" obiectivele comune ale Statului şi Bisericii în „aprobarea şi susţinerea normelor morale universale" (Русское 1989, 696-701).

Formularea perioadelor de către autori nu sunt destul de consecvente, termenii sunt utilizaţi inadecvat, într-un caz este folosit termenul de „religie", iar în altul „biserică". Este îndoielnic că doar în perioada 1920-1941 statul sovietic a utilizat mijloace politice faţă de religie şi Biserică, iar în timpul războiului şi în perioada postbelică nu s-a folosit sistemul administrativ de comandă.

În istoriografia postsovietică interesul faţă de istoria religiei şi a Bisericii nu doar sporeşte, ci apare posibilitatea cercetării obiective a acesteia odată cu apariţia noilor surse istorice necunoscute anterior, precum şi posibilitatea de a cerceta şi lucra cu aceste izvoare.

În prezent, cercetătorii istoriei relaţiilor dintre stat şi culte se limitează la analiza câtorva perioade separate politic, evidenţiind de la două la zece perioade (Губкин 2006; Кашеваров 1995; Крапивин 1993; Одинцов 1989; Шкаровский 1999). Atât în istoriografia rusă, cât şi în cea din alte ţări se observă în general determinarea unor perioade nejustificat de întinse în timp. Astfel, cercetătorii apuseni J. Meyendorff (1978) şi W. Masar (1963) evidenţiază anii 1917-1943 considerând că acest interval de timp formează epoca persecutării credincioşilor. Cercetătorul german G. Stricker, în monografia sa, evidenţiază trei perioade: 1917-1941, 1941-1953, 1953-1988 (Stricker 1993).

În istoriografia postsovietică sunt mai multe interpretări referitoare la periodizarea relaţiilor dintre stat şi culte în URSS. Cercetătorul rus R.A. Nabiev identifică trei etape în politica confesională a statului sovietic: 1917-1940, 1941-septembrie 1950; a doua jumătate a 1950-sfârşitul anilor 1980 (Набиев 2002, 72). Tot despre trei etape vorbeşte şi cercetătorul A.B. Iunusov: 1917-1943; 1943-1948; 1948-1980 (Юнусова 1999). Cercetătorii Iu.V. Gheraskin şi Mihailovski susţin şi ei concepţia despre trei etape în dezvoltarea istoriei relaţiilor dintre stat şi culte: sfârşitul anilor 1930 - sfârşitul anilor 1950; sfârşitul anilor 1950 - sfârşitul anilor 1970; sfârşitul anilor 1970-1991 (Гераськин, Михайловский 2010, 112-113). În concepţia autorilor perioada a doua în general poate fi considerată mai mult sau mai puţin stabilă în relaţiile dintre Stat şi Biserică (Гераськин, Михайловский 2010, 115). Nu este clar de ce autorii au omis perioada din 1917 - sfârşitul anilor 1930.

Unii cercetători propun o periodizare mai fărâmiţată, în special a celei interbelice. Astfel, cercetătorul D. Burmistrov în lucrarea de doctorat împarte perioada 1929-1939 în cinci etape: 1929-1933; 1933-1934; 1935-1937; 1937-1938; 1938-1939 (Бурмистров 2009, 17).

Alţi cercetători evidenţiază mai multe etape în dezvoltarea istoriei relaţiilor dintre stat şi culte. Cercetătorul M.V. Şkarovski propune o periodizare mai amănunţită, în zece perioade: 1917-1920; 1921-1928, 1929-1938, 1939-1943, 1943-1948, 1948-1953, 1953-1958, 1958-1964, 1965-1988, 1988-1991. Perioadele propuse de M.V. Şkarovski coincid, de regulă, cu punctele de cotitură din istoria statului sovietic şi a societăţii. El consideră că „o astfel de coincidenţă nu este întâmplătoare, pentru că politica religioasă a statului reflectă politica internă a structurilor puterii de stat în general, iar Biserica nu era străină de interesele societăţii" (Шкаровский 1999, 8).

Cu anumite convenţionalităţi putem accepta ca puncte de cotitură în istoria ţării perioadele 1917-1920, ca anii războiului civil, 1921-1928 – anii NEP-ului. Însă rămâne de neînţeles ce cotituri au avut loc în celelalte perioade propuse de autor. Pe lângă aceasta, uneori apar discrepanţe în variantele periodizării propuse în introducere – 1917-1920 şi 1917-1921 în textul monografiei (Шкаровский 1999, 8, 94) sau 1921-1928 în introducere şi 1922-

1928 în text (Шкаровский 1999, 8, 9, 94). Controversate este şi caracterizarea perioadelor. Spre exemplu, autorul consideră că acţiunile autorităţilor sovietice pentru subminarea economică a Bisericii caracterizează relaţiile stat-culte doar în prima etapă (Шкаровский 1999, 79). Deşi, atât în plan legislativ, cât şi practic proprietăţile bisericeşti erau confiscate activ atât în perioada interbelică, cât şi în cea postbelică. Descriind prima etapă, autorul repetă evaluarea perioadei sovietice ca „timpul furtunii şi violenţei" (бури и натиска), de persecutare crudă, nesistematică a Bisericii (Шкаровский 1999, 94). În acelaşi timp, rămâne neclar termenul „nesistematic". Cercetătorii sovietici, deseori inventau istoria ţării, clasificând-o „în lumina hotărârilor partidului şi statului". Dar astăzi nimeni nu mai interzice să avem o atitudine critică faţă de trecut. Cum poate fi altfel numită decât „sistematică" nimicirea fizică, începând cu 1917, a zecilor şi sutelor de mii de oameni, clerici şi credincioşi, distrugerea lăcaşurilor de cult? Însuşi autorul recunoaşte că de la venirea la putere a bolşevicilor în 1917, din 78000 de lăcaşuri de cult ortodoxe şi 120000 de clerici la începutul războiului în URSS mai activau puţin peste 100 de biserici, şi între cinci şi şase mii de clerici (Шкаровский 1999, 319, 323). Rămâne absolut neclară caracterizarea etapei a doua 1921-1928 ca „etapă de incertitudine" şi „etapă relaţiilor relativ liniştite" (Шкаровский 1999, 87). Nedumerire cu privire la poziţia „liniştită" în relaţiile stat-culte este exprimată şi în lucrarea cercetătorului I. A. Kurlyandsky, care consideră eronată aprecierea lui M.V. Şkarovsky (Курляндский 2008, 7).

O altă periodizare propune istoriografia ortodoxă din perioada postsovietică. Astfel, Mitropolitul Ioan, în monografia sa, drept criteriu pentru periodizarea etapelor dezvoltării relaţiilor dintre stat şi culte propune criteriul „persecuţiilor împotriva Bisericii" şi identifică următoarele perioade:

1. 1917-1942 – perioada pustiirii; timpul luptei intense a poporului rus pentru păstrarea altarelor ortodoxiei, când teroarei, calomniilor şi violenţei, Biserica s-a opus doar prin credinţă, răbdare şi martiriu (Митрополит 1995, 273-274).
2. 1943-1954 – perioada revizuirii politicii statului în domeniul religiei în direcţia „înmuierii".
3. 1954 – până la dispariţia URSS – o nou etapă de persecuţii antibisericeşti (Митрополит 1995, 319, 323).

O etapizare a perioadei interbelice este propusă în colecţia de documente referitoare la istoria Bisericii Ortodoxe Ruse în anii 1917-1943. Drept criteriu pentru periodizare în cazul dat este luat succesiunea canonică a puterii supreme în Biserică:

1. 1917-1925 – perioada patriarhului Tihon;
2. 1925-1943 – perioada locotenenţei (Акты 1994, 18).

Tot în două perioade pentru anii 1917-1941 împarte istoria relaţiilor dintre stat şi culte cercetătorul Iu.N. Bakaev. Drept fundament pentru periodizare, cercetătorul pune „principiile marxiste":

1. Primul deceniu post-revoluţie – „tendinţa de strictă respectare a acestora", de prevedere" şi „preîntâmpinare a posibilelor abateri de la ele".
2. Al doilea deceniu post-octombrie – „abaterea de la aceste principii" şi, ca efect al deformării relaţiilor dintre stat şi culte, „încălcarea drepturilor credincioşilor, slăbirea educaţiei atee" (Бакаев 2002, 38).

Alţi cercetători preferă să lege etapele de dezvoltare a relaţiilor dintre Stat şi Biserică de activitatea patriarhilor, sau de data desfăşurării lucrărilor Sinoadelor locale sau ale celor arhiereşti (Цыпин 1997).

Unii cercetători consideră neîntemeiată divizarea istoriei relaţiilor dintre stat şi culte în multe perioade legate de istoria politică a ţării (Гераськин, Михайловский 2010, 110). Cercetătoarea T.G. Leontieva, în recenzia la lucrarea lui M.V. Şkarovski, consideră că o astfel de periodizare nu este legată de schimbările radicale ale politicii religioase a statului sovietic, ci de cadrul cronologic al aflării la guvernare a unor conducători ai partidului şi statului care dau tonul în relaţiile dintre elitele statului şi cultelor (Отечественная 2002, 162-165).

Împotriva periodizării detaliate a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte este şi cercetătoarea I.I. Maslova (Маслова 2005, 465).

După cum vedem, propunerile de periodizare a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte, deseori se referă doar la relaţia dintre Stat şi Biserica Ortodoxă.

Printre cercetătorii care încearcă o periodizare mai generală, neconfesională, ar trebui menţionat M.I. Odintsov, care, spre deosebire de alţi

cercetători, oferă un mod diferit de periodizare a relaţiilor dintre stat şi cultele religioase în URSS. Astfel, în monografia „Statul şi Biserica (istoria relaţiilor între 1917-1938) (Одинцов 1991, 64), autorul analizează evoluţia relaţiilor dintre Stat şi Biserică în contextul evoluţiei şi activităţilor instituţiilor de stat responsabile de acest domeniu:

1. 1917-1924 – organizarea şi activitatea departamentului VIII al Comisariatului Justiţiei.

2. 1924-1929 – Prezidiul şi Secretariatul Comitetului Executiv Central Consiliul Comisarilor Poporului în persoane OGPU şi NKVD;

3. 1929-1934 – Comisia Permanentă pentru problemele cultelor de pe lângă Prezidiul VŢIK al RSFSR;

4. 1934-1938 – Comisia Permanentă pentru culte de pe lângă ŢIK al URSS (Одинцов 1991, 6, 54).

Această metodă de periodizare pare preferabilă faţă de cele arătate mai sus, pe motivul că permite urmărirea lanţului logic al evenimentelor în ceea ce ţine de evoluţia instituţiilor statului implicate în acest domeniu de activitate. Autorul scoate în relief unităţile de măsură semnificative luând drept criteriu de periodizare – instituţia puterii, în acest fel, dându-ne de înţeles că pot fi o mulţime de variante, în funcţie de criteriul pus la baza periodizării.

Chiar dacă o serie de cercetători, după cum am văzut mai sus, sunt împotriva fărâmiţării în perioade mici a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte, considerăm că varianta propusă de Odintsov este mai obiectivă. Din aceste considerente în periodizarea istoriei relaţiilor dintre statul sovietic şi cultele religioase propuse de noi, pornim de la principiul folosit de Odintsov: instituţia puterii abilitată cu realizarea în practică a relaţiilor statului şi cultelor, la care mai adăugăm şi actele legislative adoptate în cadrul perioadelor respective.

Din aceste considerente, chiar dacă întreaga istorie sovietică este legată de lupta cu religia, deci ar constitui o singură etapă, totuşi, pornind de la principiile arătate mai sus, istoria relaţiilor dintre stat şi culte ar putea fi împărţită în 11 etape, şi anume: 1917-1918; 1918-1929; 1929-1934; 1934-1938; 1938-1942; 1943-1948; 1948-1953; 1954-1957; 1958-1965; 1966-1987; 1988-1991.

În continuare ne vom opri asupra caracterizării fiecărei dintre aceste etape.

Prima etapă: 1917-1918 care ar putea fi numită **etapa de tranziţie, de părăsire a vechilor relaţii dintre stat şi culte**.

În prima etapă nu existau instituţii speciale de stat, abilitate cu puterea de a reglementa relaţiile dintre culte şi statul sovietic.

Cronologic ea acoperă perioada de la revoluţia din octombrie până la adoptarea Decretului „Cu privire la separarea bisericii de stat şi a şcolii de biserică". Perioada aceasta are durată diferită pentru diferite republici sovietice. Dacă în RSFSR se termină la 23 ianuarie 1918 când s-a adoptat decretul despre separarea Bisericii de stat şi a şcolii de Biserică, apoi în Ucraina abia peste un an, la 19 ianuarie 1919 (Собрание 1919b, 37), iar în Bielorusia şi mai târziu, la 11 ianuarie 1922 (Довгяло 2012, 77), când au fost adoptate decrete similare celui din Rusia.

Câteva decrete ale Comitetului Executiv Central din toată Rusia (VŢIK) şi Consiliul Comisarilor Poporului (SNK) au început demolarea vechilor relaţii dintre stat şi culte. Printre aceste decrete pot fi numite: „Cu privire la divorţ" din 16 (29) decembrie 1917 şi „Cu privire la căsătoria civilă, copii şi registrele de înregistrare a stării civile" din 18 (31) decembrie 1917 (Собрание 1917a, 161-163). Cu acestea, căsătoria religioasă rămâne fără de efecte juridice. În scurt timp a fost adoptat Codul actelor de stare civilă, căsătorie, familie şi tutelă. Prin actele legislative enumerate mai sus, au fost puse capăt tradiţiei vechi de participare a Bisericii Ortodoxe Ruse, dar şi a celorlalte culte religioase în viaţa socială (Зубанова 2016, 51). La aceste decrete şi hotărâri se mai adaugă cele emise de unele Comisariate aparte, cum ar fi: Hotărârea Comisariatului Educaţiei Publice din 11 decembrie 1917 – „Cu privire la transferul învăţământului şi educaţiei din competenţa Departamentului duhovnicesc la Comisariatul pentru educaţie publică" (О передаче дела воспитания и образования из духовного ведомства в ведение Комиссариата по народному просвещению) (Собрание 1917b, 129); Ordonanţa Comisariatului Poporului pentru Afacerile Militare din 16 ianuarie 1918 „Cu privire la desfiinţarea tuturor cârmuirilor Departamentului duhovnicesc" (О расформировании всех управлений духовного ведомства) (Собрание 1918a, 260); Ordinul Comisariatului Poporului pentru asistenţa socială din 20 ianuarie 1918, „Cu privire la încetarea acordării fondurilor pentru în-

treţinerea bisericilor, capelelor, clericilor şi profesorilor de religie, precum şi pentru săvârşirea ritualurilor religioase" (О прекращении выдачи средств на содержание церквей, часовен, священнослужителей и законоучителей и на совершение церковных обрядов) (Собрание 1918b, 273).

Toate aceste acte au pregătit apariţia decretului care pune capăt vechilor relaţii dintre stat şi culte „Cu privire la separarea Bisericii de stat şi a şcolii de Biserică" din 23 ianuarie 1918 (Собрание 1918c, 286-287), care însumează toate prevederile actelor legislative amintite mai sus.

Acest act juridic ne conduce spre a doua etapă a istorie relaţiilor dintre stat şi culte.

Etapa a II: 1918-1929 – **etapa elaborării noii legislaţii a cultelor**, care cronologic începe cu adoptarea decretului despre separarea Bisericii de stat şi a şcolii de Biserică din ianuarie 1918 şi se sfârşeşte cu adoptarea Hotărârii VŢIK şi a SNK din 8 aprilie 1929 „Cu privire la asociaţiile religioase".

Se consideră că cadrul legislativ pentru reglementarea politicilor publice ale statului faţă de culte a fost elaborat în primii şase ani ai guvernării sovietice (Довгяло 2012, 77).

Chiar dacă în denumirea decretului din 23 ianuarie 1918 se stipulează doar Biserica, aceasta nu însemnă că celelalte culte au rămas neatinse, aşa cum au şi crezut reprezentanţii unor culte la început. Pentru a înlătura orice dubii că anume aşa şi este, la 24 august 1918, este adoptată hotărârea Comisariatului Justiţiei care stipulează că sub incidenţa decretului cad toate confesiunile religioase (Собрание 1918d, 849-858).

În anii războiului civil era răspândită ideea despre iminenta apropiere a revoluţiei mondiale, care într-o clipă va desfiinţa clasele exploatatoare, şi va elibera mintea oamenilor de prejudecăţile religioase, de aceea în programul PSDMR, adoptat la cel de al VIII congres din 1919, a fost pusă sarcina „ofensivei totale asupra religiei, şi moartea prejudecăţilor religioase" (Восьмой 1983, 114).

În perioada „noii politici economice", în scopul asigurării stabilităţii politice şi economice în ţară, întărirea legăturilor dintre sat şi oraş, promovarea legăturilor politicii externe, poziţia conducătorilor sovietici faţă de religie se schimbă şi încep aşa-numitul „noul NEP religios" (Петюкова 2012, 110). În rezoluţia celui de a XIII-lea Congres al VKP(b) din 1919 se stipulează inoportună, pentru moment, folosirea măsurilor administrative împotriva religiei, deoarece victoria împotriva prejudecăţilor religioase era considerată o cerinţă pentru un termen îndepărtat (Тринадцатый 1984, 261).

Din aceste considerente statul sovietic face unele mişcări în întâmpinarea credincioşilor care pentru motive religioase nu doreau să facă serviciul militar. În acest scop au fost emise câteva acte printre care: Hotărârea Comisariatului Justiţiei din 5 iulie 1919 „Despre aplicarea decretului privind scutirea de serviciul militar pe motive religioase" (О применении декрета об освобождении от военной службы по религиозным убеждениям) (Собрание 1919a, 548-549); Hotărârea Comisariatului Justiţiei din 4 august 1920 „Cu privire la eschivarea de la serviciul militar din aşa-numitele motive religioase" (Об уклонении от воинской повинности по так называемым религиозным убеждениям) (Собрание 1920a, 503-504); Decretul Consiliului Comisarilor Poporului din 14 decembrie 1920 „Cu privire la scutirea de la serviciul militar pe motive religioase" (Об освобождении от воинской повинности по религиозным убеждениям) (Собрание 1920b, 780-781). Potrivit acestor acte legislative, persoanelor care nu puteau sluji în armată pe motive religioase, li se oferea posibilitatea serviciului de alternativă.

În noile condiţii, convingându-se de zădărnicia încercării de a scăpa de influenţa religiei prin metode de forţă, autorităţile sovietice au trecut la metode mai sofisticate. Din 1921, statul se angajează în destabilizarea Bisericii Ortodoxe Ruse din interior. Cercetătorii A.B. Zubov, M.M. Shakhnovich ş.a. sunt de părere că crearea curentului înnoitorilor în cadrul Bisericii Ortodoxe a fost inspirat de GPU sub controlul lui E.A. Tuchikov (История 2008, 230). În 1928 apare altă grupare „Adevărata Biserică Ortodoxă" (Истинно-православная церковь), în anii '30 – „creştinii cu adevăra ortodocşi (Истинноправославное христианство) ş.a.

În ciuda încercării Mitropolitului Serghie de a coopera cu puterea sovietică şi de a depăşi schisma din Biserica Ortodoxă, la 16 (29) iulie 1927 (Declaraţia mitropolitului Serghie - *N.F.*), autorităţi-

le sovietice aplicând principiul „divide et impera”, preferă să menţină existenţa a două curente puternice în cadrul Bisericii Ortodoxe – a reînnoitorilor (în frunte cu A. Vvedensky) şi a celui tihonovist (în frunte cu Mitropolitul Serghie).

În 1928, se înăspreşte atitudinea autorităţilor sovietice faţă de religie, trăsăturile tipice ale politicii confesionale a statului din această etapă devin metodele administrative, răfuielile judiciare şi extrajudiciare.

La 24 ianuarie 1929 este adoptată o circulară secretă „Cu privire la măsurile pentru consolidarea muncii antireligioase”, semnată de L. Kaganovici. Circulara cere adoptarea unor măsuri drastice împotriva structurilor religioase, caracterizate drept „organizaţii contrarevoluţionare” care contribuiau la mobilizarea elementelor inconştiente în lupta împotriva puterii sovietice (Ионова 2016, 56).

În cele din urmă, toate decretele, hotărârile şi ordonanţele care reglementau activitatea comunităţilor religioase au fost sintetizate şi la 8 aprilie 1929 VŢIK şi SNK adoptă hotărârea „Cu privire la asociaţiile religioase” (О религиозных объединения) (Наследие 2010, 83-92), care a funcţionat până la adoptarea în 1990 a legii unionale „Cu privire la libertatea conştiinţei şi organizaţiilor religioase”.

În perioada a doua existau câteva organe abilitate special cu reglementarea relaţiilor dintre statul sovietic şi culte, două funcţionau pe lângă Comisariatul Justiţiei, este vorba Comisia interdepartamentală (Межведомственную комиссию при Наркомюсте) (Жарков, Ливцов, Лепилин 2007, 157), creată pentru realizarea în viaţă a decretului „Cu privire la separarea Bisericii de stat”, a funcţionat doar două luni (aprilie - mai 1918) şi Departamentului VIII, care în 1922 este redenumit departamentul V (până în 1924), după care vine Secretariatul pentru problemele cultelor pe lângă Prezidiul VŢIK (până în 1928). Tot în această etapă partidul avea o structură specială, Comisia antireligioasă (Антирелигиозная комиссия), fondată pe data de 13 octombrie 1922 prin Hotărârea Biroului Organizatoric al CC al PC (b)R şi aprobată de către Biroul politic la 19 octombrie al aceluiaşi an (Архивы 1997, 319-320). De fapt, denumirea oficială a acesteia în perioada 1922-1928 era Comisia de pe lângă CC la PC(b)R, pentru realizarea separării Bisericii de stat (Комиссия по проведению отделения церкви от государства при ЦК РКП(б), iar din 13 iunie 1928 până la 17 noiembrie 1929 – Comisia Antireligioasă pe lângă Biroul Politic al CC al PC(b) URSS (Антирелигиозная комиссия при Политбюро ЦК ВКП(б) (Савельев 1991, 38).

A doua etapă a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte se caracterizează prin elaborarea statutului juridic al cultelor religioase – lipsirea lor de securitate juridică, separarea vieţii bisericeşti de viaţa publică a ţării, proclamarea libertăţii conştiinţei şi egalităţii religiilor. Pe parcursul acestor ani lupta împotriva religiei se desfăşura prin influenţa ideologică (cu puterile ateiştilor şi a celor fără de Dumnezeu) şi prin metode represive.

Etapa a III-a: 1929-1934 – **etapa finisării elaborării legislaţiei cultelor**, de la Hotărârea „Cu privire la asociaţiile religioase”, până în 1934. Cuprinde perioada funcţionării Comisiei Permanente pentru problemele cultelor de pe lângă Prezidiul VŢIK al RSFSR. Comisia a fost instituită prin hotărârea Prezidiului VŢIK din 8 aprilie 1929 pentru „examinarea diferitor probleme legate de activitatea organizaţiilor religioase, elaborarea circularelor pentru comitetele executive locale despre necesitatea respectării cu strictețe a hotărârii aprobate de Prezidiul VŢIK din 8 aprilie 1929 „Despre organizaţiile religioase” şi pentru luarea de măsuri necesare în vederea respectării legilor şi regulilor la impozitarea slujitorilor cultelor religioase” (Постановление 1996, 250-261).

În această etapă Hotărârea din 1929 a fost completată cu Instrucţiunea NKVD nr. 238 din 1 octombrie 1929 „Cu privire la drepturile şi îndatoririle asociaţiilor religioase”, şi instrucţiunea VŢIK din 20 iulie 1930 „Instrucţiunea la Hotărârea din 8 aprilie 1929 „Cu privire la asociaţiile religioase” (Русская 1996, 282-284), şi cea din 16 ianuarie 1931 „Cu privire la ordinea punerii în viaţa a legislaţiei cultelor” (Ионова 2016, 58). Astfel de acte au fost adoptate şi în RSS Ucraineană. Codul Administrativ al Ucrainei includea compartimentul – X „Prevederi pentru culte” (Правила о культах) (Збірник 1927, 239), care a fost concretizat prin instrucţiunea Secretariatului Prezidiului VUŢIK „Cu privire la procedura de organizare, activitate şi lichidarea organizaţiilor religioase şi a sistemului de evidenţă a organelor administrative ale asociaţiilor religioase şi slujitorilor culte-

lor" din 28 iunie 1932 (Хронологическое 1963, 346-498). În alte republici astfel de acte juridice generalizatoare nu au mai fost adoptate, se foloseau de Hotărârea VŢIK şi SNK al RSFSR din 1929 (Розенбаум 1985, 48).

Pe parcursul anilor '20-'30 a sec. XX, a fost adoptată o serie de rezoluţii al VŢIK, care facilitau lichidarea lăcaşurilor de cult. Un număr impunător de conducători de partid şi de stat (în particular, G.M. Malenkov) cereau în continuare limitarea ariei de activitate a cultelor. O parte integrantă a politicii partidului în construirea societăţii socialiste a fost înăsprirea luptei antireligioase. Pe 24 ianuarie 1929 Biroul Politic al CC al PC (b) din URSS adoptă rezoluţia „Cu privire la măsurile de consolidare a muncii antireligioase", răspândită ulterior în forma unei scrisori circulare printre organizaţiile locale de partid (Ионова 2016, 60).

În scrisoare se constata că procesul de eradicare a religiozităţii este îngreuiat de faptul că organizaţiile de partid locale subestimează necesitatea propagandei antireligioase şi recomanda implementarea hotărârilor anterioare privind lupta cu religia. Cel de al XVI-lea congres al PC(b) din URSS (iulie-iunie 1930) a proclamat începutul erei ofensivei socialismului pe toate fronturile şi chema să se „consolideze şi să dezvolte semnificativ realizările, obţinute în munca de eliberare a maselor de sub influenţa reacţionară a religiei" (Шестнадцатый 1984, 171).

Autorităţile sovietice vedeau în religie un duşman înverşunat. Astfel, la Congresul al II-lea al „Uniunii militanţilor celor fără de Dumnezeu", desfăşurat în iunie 1929, N.I. Buharin declara: „Lupta cu religia se află pe agenda zilei, ea este actuală... Caracteristica specifică a perioadei prin care trecem este, printre altele, şi faptul că fiecare nuanţă a inamicului nostru de clasă vrea să câştige un punct de sprijin într-un număr de tipuri de organizaţii religioase. Frontul antireligios strigător este văzut ca front al luptei de clasă" (Бухарин 1929, 6-7). De aceea autorităţile locale se adresau la centru cu propunerea de anulare a legii (hotărârii) din 1929, cerând simplificarea ordinii lichidării comunităţilor religioase. Pe locuri se organizau campanii de închidere în masă a locaşurilor de cult.

Comisia pentru problemele cultelor nu putea ignora cerinţele autorităţilor locale. De aceea la 6 februarie 1930 decide: „Recunoaştem faptul că, în legătură cu desfăşurarea unei campanii pentru închiderea caselor de rugăciune, legea despre separarea Bisericii de stat din 8 aprilie 1929, să fie revizuită în direcţia simplificării procesului de închidere şi mărirea razei comunităţilor religioase" (Одинцов 1991, 46-47). Totodată, dreptul de a lua decizia definitivă asupra lichidării comunităţilor religioase a fost dat autorităţilor sovietice locale, ceea ce stimula „iniţiativa locală".

Ca un „răsunet la cerinţele situaţiei" poate fi considerată adoptarea hotărârii ŢIK şi SNK al URSS „Cu privire la lupta cu elementele contrarevoluţionare din rândul organelor de conducere ale asociaţiilor religioase" (О борьбе с контрареволюционными элементами в руководящих органах религиозных объединений) din 11 februarie 1930, adoptată, după cum afirmă documentul, în scopul „luptei cu încercările elementelor duşmănoase să folosească asociaţiile religioase pentru promovarea activităţilor contrarevoluţionare" (Одинцов 1991, 46).

În toamna anului 1930, situaţia în „problema religioasă" devine critică. Era imposibil să nu se observe că colectivizarea în masă, peste tot, este însoţită de „deschiaburirea" slujitorilor cultelor, lichidarea ilegală a bisericilor şi caselor de rugăciune. Asupra clerului şi a credincioşilor mai activi s-a năpustit răfuiala judiciară şi extrajudiciară, ceea ce a adus un val de nemulţumiri şi indignare atât din partea credincioşilor cât şi a necredincioşilor. De aceea la 14 martie 1930 CC al PC(b) adoptă hotărârea „Cu privire la combaterea denaturărilor linei partidului în problema mişcării de colectivizare" (О борьбе с искривлениями партийной линии в колхозном движении), care cere „hotărât să se oprească practica închiderii bisericilor prin proceduri administrative". Şi Comisia pentru problemele cultelor şi-a adus contribuţia la înfrânarea poftelor de a lichida cu orice preţ comunităţile religioase, oprind pentru moment procesul de închidere a caselor de rugăciune. Comisia deseori anula deciziile organelor locale de închidere a bisericilor. Spre exemplu, doar în regiunea Moscova, în iunie 1930, au fost întoarse credincioşilor 545 de lăcaşuri de cult (Одинцов 1991, 49). În 1932 au fost întoarse credincioşilor din regiunea Gorki 119 de lăcaşuri de cult din cele 305 închise în perioada 1931-1932 (Одинцов 1991, 53). Însă efortul pozitiv al Comisiei în direcţia respectării legislaţiei cultelor se diminuează sub presiunea autorităţilor locale care doreau să rezolve problema religioasă o dată

pentru totdeauna. Astfel că în februarie 1933, sub presiunea GPU, Comisia se vede nevoită să adopte hotărârea „Cu privire la starea organizaţiilor religioase" (О состоянии религиозных организаций). După adoptarea acestei hotărâri Comisiile locale practic se ocupau doar cu multiplicarea hotărârilor autorităţilor sovietice locale cu privire la lichidarea lăcaşurilor de cult, acordând acestor hotărâri o legitimitate aparentă.

Pentru depăşirea acestei situaţii P.G. Smidovici se adresează, în ianuarie 1934, către Prezidiul ŢIK al URSS cu propunerea de a se organiza o Comisie pentru problemele cultelor pe lângă Prezidiul ŢIK al URSS, ca instituţie unională, care ar reglementa problemelor ce ţin de legislaţia cultelor pe întreg teritoriul ţării.

Etapa a IV-a: 1934-1938 – **etapa persecuţiilor, a „Marii terori".** Cronologic coincide cu activitatea Comisiei pentru problemele cultelor pe lângă Prezidiul ŢIK al URSS (1934-1938), formată în aprilie 1934 (Одинцов 1991, 37-63; Медведев 1997, 83-121).

Comisia a elaborat un regulament pentru procedura de examinare a materialelor cu privire la închiderea lăcaşurilor de cult şi examinarea plângerilor din partea credincioşilor. Dreptul deciziei finale despre închiderea lăcaşurilor de cult îi revenea Prezidiului ŢIK al URSS, la propunerea Comisiei cultelor. Ultima deseori întorcea autorităţilor locale dosarele, atrăgând atenţia asupra ilegalităţii acţiunilor acestor. O astfel de scrisoare a fost expediată de Comisie pe adresa ŢIK din Ucraina, în care se stipula următoarele: „În or. Rîbniţa RASSM este închisă ultima sinagogă... în or. Tiraspol sunt închise toate cele patru biserici şi ultima, a şaptea sinagogă... Lasă impresia că lucrătorii locali sunt pasionaţi de acest lucru şi nu iau în consideraţie răul pe care îl provoacă orice exces. Aceştia preferă în loc de munca în masă de lămurire, metodele de constrângere administrativă asupra comunităţilor religioase şi slujitorilor cultelor încercând astfel să „sfârşească cu religia" (Одинцов 1991, 56).

Pe parcursul acestei perioade se realizează politica deliberată a statului de distrugere a vieţii religioase în URSS.

În Constituţia URSS adoptată în 1936 în privinţa organizaţiilor religioase şi a credincioşilor se proclama doar dreptul la administrare a ritualurilor religioase, dar nu şi propaganda religioasă. „Comanda socială" a părţii credincioase a societăţii se realiza practic în condiţii de taină: se administrau botezuri, cununii, înmormântări, sfinţiri, Tedeumuri pentru sănătate ş.a.

Pentru această etapă este caracteristică cea mai dură presiune administrativă asupra asociaţiilor religioase şi utilizarea metodelor represive pentru combaterea religiei, ceea ce a dus la distrugerea aproape completă a clerului în toate cultele. Sarcina statului la această etapă era exterminarea tagmei clerului şi a credincioşilor.

Ţinând seama de gradul de intensitate a acţiunilor administrative şi de represiunile în masă ale statului sovietic faţă de religie putem identifica câteva repere ale acestei perioade: colectivizarea generală şi deschiaburirea populaţiei, sub semnul căreia s-a realizat închiderea în masă a lăcaşurilor de cult şi reprimarea clerului şi a credincioşilor de rând. După apariţia articolului lui I. V. Stalin „Головокружение от успехов", publicat în nr. 60 a ziarului „Правда" din 2 martie 1930, în care sunt criticate excesele în politica religioasă în teritorii, legate de colectivizare, urmează o scurtă etapă de slăbire a presiunilor asupra organizaţiilor religioase. În 1933 vine un nou val de acţiuni represive administrative; fabricarea dosarelor asupra „organizaţiilor contrarevoluţionare antisovietice", de organizarea cărora erau învinuiţi reprezentanţii diferitor comunităţi religioase.

În această etapă, lupta împotriva religiei a luat diferite forme, de la relativ „uşoare" – de exemplu, circulara Comisiei pentru culte de pe lângă Prezidiul VŢIK „Cu privire la interzicerea totală a bătăilor de clopote şi eliminarea pe scară largă a clopotelor" (О полном запрещении колокольного звона и повсеместном снятии колоколов) (1933) (Васильева, Кнышевский 1994, 231), până la represiuni. Pe 2 iulie 1937 şi 3 ianuarie 1938, Biroul Politic al PCUS (b) a adoptat o hotărâre despre luarea la evidenţă, arestul, împuşcarea şi deţinerea în lagărele de concentrare pentru o etapă de 8-10 ani, a „celor mai duşmănoase elemente antisovietice, inclusiv foştii clerici".

Potrivit cercetătorului A. Krasnov-Levitin, în 1937-1939 au fost nimiciţi 670 episcopi ortodocşi şi reînnoitori (обновленцы) (Краснов-Левитин 1977, 327).

În prima jumătate a anului 1937 în rândurile funcţionarilor de partid şi de stat circula ideea

despre necesitatea „lichidării" legislaţiei cu privire la cultele religioase. Cu astfel de propunere se adresează lui I.V. Stalin G.V. Malenkov. În argumentarea propunerii sale, acesta, referindu-se la Hotărârea din 1929 (Cu privire la asociaţiile religioase) spune că aceasta este de fapt „fundamentul organizării celei mai duşmănoase părţi a clericilor şi sectanţilor într-o organizaţie legală duşmănoasă puterii sovietice cu peste 600 mii de oameni în toată URSS". De aceea, ca o sarcină principală Malenkov consideră că este necesar să se „pună capăt acestei situaţii, în forma cum s-a constituit ea cu organele conducerii clericilor, cu ierarhia bisericească" (Об антирелигиозной 1937, 24-25, 37, 51-53, 60).

Încercările Comisiei cultelor de a stăvili stările de spirit „lichidatorii", nu s-au soldat cu succes. Spre toamna anului 1938, politica antireligioasă a statului sovietic atinge apogeul. La 7 octombrie 1938, Prezidiul Sovietului Suprem al RSFSR desfiinţează Comisia centrală şi pe cele locale pentru problemele cultelor. Ceea ce înseamnă lichidarea însăşi a posibilităţii contactelor între stat şi culte (Шкаровский 2009, 9).

Etapa a V-a: 1938-1943 – **etapa slăbirii presiunilor şi incertitudinii**. Cronologic coincide cu desfiinţarea Comisiei pentru problemele cultelor până la întâlnirea lui I.V. Stalin cu liderii religioşi, şi crearea organelor speciale de stat pentru munca cu organizaţiile religioase.

În această etapă unica structură organizaţională care realiza politica religioasă a statului era Departamentul bisericesc special pe lângă Comisariatul Afacerilor Interne (Шкаровский 2009, 9).

Sub influenţa unei game de factori interni şi externi, în toamna anului 1939 s-au conturat unele premise pentru schimbarea politicii religioase a statului sovietic în ceea ce ţine de crearea unor aparenţe de toleranţă religioasă în ţară. O atenţie sporită premiselor normalizării relaţiilor dintre stat şi culte acordă cercetătorii V. Alekseev (Алексеев 1991, 332-346), M. Abdulov (Абдулов 2006, 57-62) şi M. Şkarovsky (Шкаровский 1999, 95-118).

Odată cu începutul celui de al Doilea Război Mondial, după căderea Poloniei, şi anexarea Ţărilor Baltice şi a Basarabiei, în componenţa URSS au fost incluse teritorii cu o viaţă religioasă practic neatinsă, nu doar cu ortodocşi dar şi cu uniţi, romano-catolici ş.a. Această circumstanţă nu putea fi ignorată. La determinarea direcţiei strategice în relaţiile dintre stat şi culte se ia în consideraţie nu doar factorii externi, dar, de asemenea şi starea de spirit a provinciei ortodoxe, descoperită în cursul adoptării Constituţiei staliniste şi campaniei electorale pentru Sovietul Suprem al URSS. Un material ilustrativ îl prezintă şi rezultatele recensământului unional al populaţiei. Să nu trecem cu vederea şi faptul debarasării de unele extreme ale „ejovscinei", înainte de 1939. De aceea, fiind de acord cu istoricii M. Şkarovsky şi U. Fletcher putem afirma că odată cu începutul celui de al Doilea Război Mondial, după zece ani de atacuri fără de compromis asupra religiei, se conturează schimbarea politicii religioase a statului sovietic. Ofensiva deschisă asupra cultelor religioase a fost stopată. Al treilea cincinal „fără de Dumnezeu" nu a mai fost proclamat. Conducerea politică a ţării şi-a dat seama că concepţia potrivit căreia religia şi-a pierdut impactul asupra cetăţenilor este greşită.

La începutul războiului, „Uniunea militanţilor celor fără de Dumnezeu" a fost dizolvată, iar revista „Безбожник" a fost lichidată, propaganda antireligioasă a fost oprită. Primele semne de normalizare a relaţiilor dintre stat şi culte apar în 1942. În primăvara anului 1942, pentru prima oară autorităţile sovietice au contribuit la organizarea sărbătoririi Paştilor de către credincioşi. În scopul accelerării procesului de formare a coaliţiei antihitleriste, în fosta tipografie a „Uniunii militanţilor celor fără de Dumnezeu" este tipărită cartea „Правда о религии в России". În noiembrie 1942 unul dintre cei trei ierarhi superiori ai Bisericii Ortodoxe Ruse, mitropolitul Nicolae (Yarushevich) a fost inclus în Comisia extraordinară de stat de investigare a crimelor ocupanţilor germano-fascişti. În scopul de a stabili anumite relaţii directe dintre Biserica Ortodoxă Rusă şi organizaţiile religioase apusene, în septembrie 1942 a fost organizată în or. Kuibâşev, o întâlnire dintre mitropolitul Nicolae şi consilierul Ambasadei Britanice. La începutul lunii februarie 1943 Stalin îşi dă acordul pentru deschiderea unui cont bancar al Patriarhiei, unde erau vărsate donaţii în Fondul apărării. Astfel Patriarhia obţine statut de persoană juridică limitată.

Etapa a VI-a: 1943-1948 – **etapa de înflorire a relaţiilor dintre stat şi culte**. Cuprinde cronologic perioada de la întâlnirea lui Stalin cu liderii religioşi, care are loc la 4 septembrie 1943 (Известия 1943, 5), până în 1948, Conferinţa panortodoxă de la Moscova.

Sunt mai multe opinii referitor la motivul real al întâlnirii din 4 septembrie. În opinia cercetătorului V.V. Alekseev necesitatea îmbunătăţirii relaţiilor dintre stat şi culte era dictată de viitoarea întâlnire a liderilor coaliţiei antihitleriste la Teheran, cu care Stalin îşi lega speranţa deschiderii celui de „al doilea front". În ajunul conferinţei, în URSS a sosit o delegaţie a Bisericii Anglicane, care, după părerea lui Stalin, urma să aibă o întâlnire cu conducerea Bisericii Ortodoxe Ruse în frunte cu Patriarhul. „Aceasta ar fi respins multe din acuzaţiile aduse URSS pentru relaţiile complicate cu Biserica", spune V.A. Alekseev (Алексеев 1989, 42).

La rândul său, D.E. Furman explică schimbarea politicii statului faţă de religie prin ruptura dintre aşteptările populaţiei legate de socialism şi realitatea lui. Văzând acestea, Stalin găseşte noi obiective ideologice în naţionalismul rus şi în cultul statalităţii: „În noua situaţie ideologică Biserica devine un simbol al continuităţii regimului stalinist şi Rusiei ţariste... şi o sursă suplimentară pentru legitimarea lui Stalin" (Фурман 1989, 12).

La baza calculului lui Stalin se aflau factori de natură internă (renaşterea religioasă în teritoriile sovietice ocupate temporar) şi externă (relaţiile cu aliaţii occidentali – Statele Unite ale Americii şi Regatul Unit), şi nicidecum dorinţa sinceră de a restabili Biserica în drepturile ei au determinat schimbarea din 1943. „Pentru Stalin era important să creeze aparenţa normalităţii în problema religioasă, iar în spatele cortinei să fie pusă Biserica sub un control strict, incorporată în sistemul regimului puterii sale", consideră cercetătorul M.V. Şkarovsky (Шкаровский 2000, 204-205, 216). Acelaşi lucru îl susţine şi O.Iu. Vasilieva: „... renaşterea bisericească iniţiată de către Stalin era un calcul politic clar, calcul vizionar pe deplin justificat" (Васльева 2003, 204).

În istoriografia contemporană rusă sunt şi alte opinii, în special unii consideră că motivul schimbării politicii religioase a fost chiar religiozitatea lui Stalin. Arhiepiscopul de Taşkent şi Asia Mijlocie Vladimir scrie despre existenţa mai multor legende „despre semnele de sus, care l-au constrâns pe Stalin să se împace cu Biserica" (Владимир 2001, 57).

Una dintre cele mai răspândite legende este cea despre Mitropolitul Munţilor Libanului Ilie (Karami), care s-ar fi rugat timp de trei zile într-o peşteră, fără de mâncare şi somn, rugând-o pe Maica Domnului să-i descopere cum să salveze Rusia. Mitropolitul Ilie ar fi adus la cunoştinţa conducerii sovietice ceea ce aflase, după care Stalin ar fi invitat pe mitropoliţii Serghie, Alexei şi Nicolai, promiţându-le că va îndeplini toate cele necesare pentru salvarea situaţiei (Швец 2006, 62-74). De fapt, nu există şi nu a fost publicat nici un document de arhivă, care ar confirma întâlnirea lui Stalin cu Mitropolitul Ilie. Nici în notele făcute de către secretarii de la anticamera lui I.V. Stalin, păstrate în Arhiva Preşedintelui Federaţiei Ruse şi publicate în 2008, nu se spune nimic despre vreun mitropolit Ilie care ar fi fost în vizită la Stalin (На приеме 2008, 784). „Pragmatismul cinic al politicii staliniste bisericeşti, la sfârşitul războiului şi o trecere uşoară la noi persecuţii după 1948, ne vorbeşte că nu a fost nici o criză ideologică, sau revenire la credinţă a lui Stalin", consideră teologul A. Kuraev (Кураев 2003, 196). În acest context putem fi de acord cu cercetătoarea O.Iu. Vasilieva, care consideră că afirmaţia despre religiozitatea lui Stalin, renăscută sub influenţa Mitropolitului Ilie sau dintr-un alt motiv este „un mit dăunător" (Васльева 2003, 16).

Indiferent de motivul evenimentului din 4 septembrie 1943, întâlnirea dintre conducerea supremă a statului şi ierarhii superiori ai Bisericii Ortodoxe deschide o nouă etapă în istoria relaţiilor dintre stat şi culte. Unii cercetători numesc emoţional această etapă: „curs nou în relaţiile dintre stat şi Biserică" (Васильева 2001, 204), „deceniu de aur" (Васильева 2003, 24), „armistiţiu temporar" (Шкаровский 2000, 332), „timpul renaşterii religioase a Rusiei" (Одинцов 1992, 145).

„În formarea şi dezvoltarea noului curs al politicii religioase, scria directorul Institutului ateismului ştiinţific al Academiei Ştiinţelor Sociale de pe lângă CC al PCUS, Kurochkin P. K. – şi-a găsit reflectare sprijinul credincioşilor acordat statului sovietic" (Курочкин 1971, 137).

În această etapă au fost create două instituţii de stat care urmau să traducă în viaţă politica religioasă a statului: Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse (1943) şi Consiliul pentru problemele cultelor religioase (1944), ambele pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului din URSS. Încă la 4 septembrie 1943, în discuţia cu ierarhii Bisericii Ortodoxe, I.V. Stalin a menţionat că crearea Consiliului nu ar trebui să fie o renaştere a instituţiei oberprocurorului. În funcţiile acestuia

urmează să fie inclusă asigurarea legăturii dintre guvernul sovietic şi Patriarhul Moscovei, în probleme ce ţin implicarea guvernului. În opinia cercetătoarei Chumachenko, în sarcinile Consiliului intra anume „construirea relaţiilor dintre stat şi culte, nu distrugerea lor" (Чумаченко 2002, 17).

Instituirea celor două Consilii speciale pe lângă guvernul sovietic în timpul războiului, urmau să contribuie la reglementarea relaţiilor dintre stat şi culte (Куроедов 1981, 103).

În 1944, este elaborată o serie de hotărâri a Consiliului Comisarilor Poporului printre care şi cea cu Nr. 1603 din 19 noiembrie 1944 „Cu privire la deschiderea caselor de rugăciune şi a edificiilor cultelor religioase" (О порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов) prin care organizaţiilor religioase li se permite, cu acordul organelor de stat competente, construirea, luarea în arendă, procurarea clădirilor, procurarea mijloacelor de transport, deschiderea şcolilor teologice pentru pregătirea cadrelor, atelierelor pentru confecţionarea obiectelor de cult, editarea literaturii religioase: Biblia, Coranul, cărţi de rugăciune, reviste, calendare bisericeşti ş.a. (Куроедов 1981, 103-104).

Cu timpul sunt adoptate mai multe hotărâri care prevedeau impozitarea organizaţiilor religioase. Printre acestea vom aminti în primul rând hotărârea guvernului URSS „Despre impozitarea veniturilor mănăstirilor şi a conducerii eparhiale" (О порядке обложения доходов монастырей и предприятий при епархиальных управлениях) din 29 august 1945; „Cu privire la impozitarea slujitorilor cultelor religioase" (О порядке обложения налогами служителей религиозных культов) din 3 decembrie 1946. După care apare instrucţiunea Ministerului Finanţelor al URSS din 13 decembrie 1946 „Cu privire la impozitarea slujitorilor cultelor religioase".

La schimbarea relaţiilor dintre Stat şi Biserică a contribuit şi coincidenţa intereselor. Este cunoscut că în acea etapă, confruntarea cu Vaticanul era una dintre cele mai importante direcţii a politicii externe a statului sovietic. În literatura sovietică a vremii, Vaticanul este reprezentat în cele mai întunecate culori. O notă negativă era dată şi poziţiei Vaticanului în timpul celui de al Doilea Război Mondial. Cunoscutul istoric sovietic al catolicismului M. Scheinman afirma că Vaticanul, „neutru" şi „dezinteresat în cele lumeşti" avea ca scop salvarea regimurilor fasciste, căuta scindarea taberei aliaţilor, semăna suspiciuni împotriva Uniunii Sovietice, pentru ca să „formeze un front comun al ţărilor capitaliste împotriva URSS" (Шейнман 1949, 120).

Confruntarea dintre URSS şi Vatican a avut consecinţe grave asupra destinului Bisericii Greco-Catolice (Unite) din vestul Ucrainei. După constatarea obiectivă a cercetătorului rus contemporan O.Iu. Vasilyeva „interesele politicii externe a statului s-au suprapus problemelor istorice existente între ortodoxie şi catolicism" (Васильева 2004, 34). Soarta Bisericii Greco-Catolice din vestul Ucrainei era strâns legată de aceste contradicţii. Sinodul Bisericii Greco-Catolice din vestul Ucrainei, care a avut loc între 8-10 martie 1946 în or. Lviv a decis să anuleze hotărârea Soborului de la Brest din 1596, să rupă unirea cu Vaticanul, şi să se reîntoarcă la credinţa ortodoxă şi la Biserica Ortodoxă Rusă.

Istoriografia sovietică, inclusiv cea bisericească, vorbeşte despre lucrările acestui Sinod ca un pas benevol, iniţiat de uniţi. „Lichidarea Uniei este o sărbătoare pentru Biserica Ortodoxă Rusă", cu aceasta s-a lichidat o acţiune mai veche a Vaticanului împotriva Ortodoxiei" (Ведерников 1947, 273). Despre faptul că Biserica Greco-Catolică a fost desfiinţată în urma realizării planului Consiliului pentru problemele Bisericii Ruse de pe lângă Consiliul Comisarilor Poporului din URSS, în literatura de specialitatea sovietică s-a scris abia la sfârşitul anilor 1980.

În anul 1988, la editura Biserici Ortodoxe Ruse de peste hotare a văzut lumina tiparului lucrarea în trei volume a lui Vladimir Rusak, în care autorul afirmă că iniţiativa lichidării Uniei vine de la Stalin şi a fost înfăptuită cu mâinile Bisericii Ortodoxe Ruse, la Lviv a fost convocat un „sinod măsluit" (Степанов 1988, 184-185).

După cum am menţionat, în septembrie 1943, Stalin propune un nou curs în relaţiile dintre stat şi culte. Factorul religios-spiritual urma să joace un rol important în schimbarea mersului operaţiunilor militare nefavorabile la început pentru sovietici, creşterea conştiinţei naţionale şi patriotice, în special a populaţiei din teritoriile ocupate. Pe lângă acestea, politica toleranţei religioase a avut un rol diplomatic în stabilirea relaţiilor cu ţările coaliţiei antihitleriste. De aceea s-a renunţat la politica ateismului militant şi lupta de clasă

împotriva religiei, caracteristică pentru etapele anterioare ale istoriei sovietice. Are loc legalizarea institutului cultelor în statul sovietic. Pe parcursul acestei perioade, statul abandonează planurile de distrugere a religiei şi trece la revigorarea vieţii bisericeşti în ţară sub controlul strict al statului. Sunt extinse drepturile organizaţiilor religioase, Biserica este implicată în politica externă. Însă ameliorarea relaţiilor dintre stat şi culte nu înseamnă armonia absolută în relaţiile dintre statul totalitar şi culte. Potrivit cercetătorului A.N. Yakovlev, în 1943 au fost arestaţi 1000 de clerici, dintre care 500 au fost împuşcaţi, iar în anii 1944-46, numărul condamnărilor la moarte nu era mai mic de 100 pe an (Яковлев 1995, 95-96). Erau supuşi represiunilor membrii clerului rămas în teritoriul provizoriu ocupat de nemţi, în special au fost arestaţi şi condamnaţi zeci de clerici ai Misiunii Ortodoxe din Pskov şi ai celei Române, toţi cei şapte ierarhi ai Bisericii Ortodoxe Autonome Ucrainene, care nu s-au evacuat împreună cu autorităţile germane" (Шкаровский 2009, 11). Sub ameninţare au rămas reprezentanţii cultelor clandestine şi cei ai „ortodoxiei populare".

În istoriografia sovietică ultimii ani de război şi primii ani postbelici sunt caracterizaţi ca timpul în care are loc „normalizarea" definitivă a relaţiilor statului sovietic şi cultele religioase (Барменков 1967, 117).

Perioada de înflorire a relaţiilor dintre stat şi culte durează doar cinci ani, până în 1948. După acest an statul „pierde interesul" pentru Biserică. Nu-şi mai dă acordul nici măcar pentru deschiderea noilor lăcaşuri de cult sau case de rugăciune. Despre anul 1948 ca an de cotitură în politica religioasă a statului vorbeşte şi faptul că, deşi prin ordonanţă guvernului, sub iscălitura lui Voroşilov, urmau să fie deschise 28 de lăcaşuri de cult, la 28 octombrie, ordonanţa a fost anulată sub pretextul că nu a fost iscălită de către I.V. Stalin (Елисеев 2008, 196). De la această dată nu au mai fost luate decizii pozitive pentru înregistrarea noilor comunităţi religioase.

Etapa a VII-a: 1948-1953. Această etapă poate fi numită convenţional ca **etapa răcirii relaţiilor dintre stat şi culte.** Cronologic începe după Conferinţa panortodoxă de la Moscova şi se termină cu moartea lui Stalin.

Majoritatea cercetătorilor contemporani evidenţiază anul 1948 ca un moment de cotitură în relaţiile dintre stat şi culte din perioada ultimilor ani ai perioadei staliniste. Una dintre monografiile O. Vasilyeva este dedicată în special politicii statului sovietic în perioada 1943-1948 (Васильева 2001). În concepţia istoricului, conţinutul principal al acestei perioade consta în încercarea de a transfera la Moscova, Centrul Internaţional al Ortodoxiei, crearea unui „Vatican ortodox", care ar putea deveni un „sprijin spiritual şi moral în politica externă a Kremlinului" (Васильева 2001, 106). Eşecul acestei încercări este legat de planul convocării unui Sinod panortodox la Moscova. Chiar dacă tentativa a fost fără de succes, totuşi, în iulie 1948 la Moscova a avut loc o Conferinţă panortodoxă a liderilor religioşi, cu ocazia împlinirii a 500 de ani de la proclamarea autocefaliei Biserici Ortodoxe Ruse. Evenimentul nu s-a soldat cu împlinirea speranţelor lui Stalin. După cum susţine Vasilieva, „nici unul dintre cei prezenţi la Consfătuire nu a vorbit despre vreun viitor Consiliu pan-ortodox la Moscova".

Chiar dacă nu s-au realizat în totalitate planurile lui Stalin, după cum menţionează T. Volokitina, în plan politic Consfătuirea de la Moscova „a realizat sarcina-minimum: crearea unui bloc est-european al Bisericilor ortodoxe sub conducerea Bisericii Ortodoxe Ruse" (Волокитина, Мурашко, Носкова 2008, 103). În acest bloc au intrat Bisericile Ortodoxe ale Albaniei, Bulgariei, Poloniei, României, Cehoslovaciei, Iugoslaviei, cu alte cuvinte, ale ţărilor care au luat calea edificării unei societăţi după modelul sovietic.

Pe lângă factorii internaţionali, cercetătorul M.V. Shkarovsky consideră că răcirea relaţiilor dintre stat şi culte este legată de noua rundă a luptei interne, concesiile în favoarea aparatului de partid, care nu aproba pe termen lung schimbările atitudinii faţă de religie, şi lipsa succeselor în încercarea de a transforma Biserica într-un element al sistemului totalitar (Шкаровский 2000, 242). Autorităţile locale nu înţelegeau necesitatea schimbării atitudinii faţă de Biserică. Preşedintele Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse G.G. Karpov, într-un memoriu către Stalin, scria că „lucrătorii organelor sovietice raionale consideră că problemele bisericeşti trebuie să fie rezolvate altfel decât în timpul războiului" (Русская 1994, 104).

Despre răcirea relaţiilor dintre stat şi culte, în primul rând cu Biserica Ortodoxă, ne vorbeşte faptul că în 1948 s-a înjumătăţit, comparativ

cu anul precedent, numărul bisericilor deschise oficial (Шкаровский 1995, 39). S-a intensificat atenţia autorităţilor faţă de componenţa clerului şi membrii Consiliilor Parohiale şi a Comisiilor de revizie. Astfel, în scrisoarea instructivă către împuterniciţii Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse nr. 32 din 23 septembrie 1484 G.G. Karpov da următoarele instrucţiuni cu privire la înregistrarea clerului şi a persoanelor legate de activităţile financiare şi economice a lăcaşurilor de cult: „Cu privire la persoanele nou-venite (...), numite de Episcop la parohii, Împuterniciţii Consiliului sunt datori să solicite în primul rând opinia organelor Ministerului Securităţii şi a celui de la Afacerile Interne, în caz că vor fi obiecţii, să fie refuzată înregistrarea. Cu o deosebită atenţie, Împuterniciţii trebuie să procedeze în cazul persoanelor cu antecedente penale, să verifice cu atenţie ce prezintă în timpul de faţă persoana şi care este atitudinea acesteia faţă de puterea sovietică şi măsurile promovate de aceasta" (Макарова 2015, 87).

Din punct de vedere practic schimbările faţă de religie se evidenţiază prin crearea în 1947 a Societăţii unionale pentru răspândirea cunoştinţelor politice şi ştiinţifice, care urma să desfăşoare propaganda ateistă. A sporit numărul publicaţiilor antireligioase ale acestei Societăţi: în 1948 au fost tipărite 26,7 milioane exemplare de literatură ateistă. Articole antireligioase ale membrilor Societăţii au fost publicate în presa naţională: ziarele „Комсомольская правда", „Учительская газета", revistele „Большевик" şi „Молодой большевик" (Гераськин 2007, 58).

În septembrie 1948, sub conducerea lui Mihail Suslov a fost elaborat un proiect de hotărâre a CC al PC(b) a URSS „Cu privire la măsurile de consolidare a propagandei antireligioase". Din 1949 au fost adoptate noi măsuri restrictive cu privirea la activităţile credincioşilor şi clericilor: au fost anulate slujbele religioase în afara bisericilor; sfinţirea cozonacilor şi apei în stradă, procesiunile religioase, cu excepţia celor pascale, limitarea deplasării clericilor prin localităţi, săvârşirea ritualurilor religioase pe la casele oamenilor (Макарова 2015, 91). În septembrie 1950 G.G. Karpov raporta lui Stalin cu privire la acţiunile întreprinse „pentru restricţionarea activităţii bisericii şi clerului" (Советская 2003, 673). Despre schimbarea atitudinii faţă de religie vorbeşte faptul că după moartea lui Stalin nu a mai fost adoptată nici o decizie oficială pentru redeschiderea lăcaşurilor de cult. O atitudine şi mai negativă decât faţă de cultele înregistrate, statul sovietic o avea faţă de cele considerate „ilegale" (cele care refuzau să se înregistreze la autorităţile sovietice – *N.F.*). În acest context este semnificativ cazul organizaţiei „Martorii lui Iehova", membrii căreia, la 1 aprilie 1951, au fost deportaţi în Siberia în cadrul unei operaţii speciale „Sever" (Fuştei 2013).

În ultimii ani de guvernare a lui I.V. Stalin s-a redus semnificativ numărul bisericilor deschise oficial şi al clericilor înregistraţi. Astfel, dacă în 1949 în ţară funcţionau 14447 de lăcaşuri de cult şi 13483 de slujitori a cultelor (Шкаровский 1995, 40-41), apoi spre 1 ianuarie 1952 aceşti indicatori s-au schimbat 13786 de lăcaşuri de cult şi, respectiv, 12254 de slujitori (Шкаровский 1995, 47-48). Printre casele de rugăciune erau multe care ocupau sediile organizaţiilor obşteşti, ceea ce a servit ca motiv pentru luarea lor de la comunităţile religioase. Pe 24 noiembrie 1949, în referatul lui G.G. Karpov adresat lui I.V. Stalin se stipula că pe parcursul a patru ani, au fost retrocedate organelor sovietice 1150 din 1701, sau 67,6% (Дамаскин 2001, 103-104) de astfel de lăcaşe de cult.

Cu toate acestea, după remarca cercetătorului D.V. Pospelovsky, până la sfârşitul vieţii lui I.V. Stalin „nimeni nu îndrăznea să schimbe status-quo, stabilit între stat şi Biserică" (Поспеловский 1996, 318).

Unii cercetători consideră că în această etapă „relaţiile dintre stat şi culte au intrat în albia precedentă". T.A. Chumachenko consideră că, în acel moment s-a potolit din nou propaganda anti-religioasă, a sporit numărul ritualurilor religioase, iar la Congresul XIX al PCUS nu au fost trasate obiective pentru lupta antireligioasă şi, în sfârşit, în iunie 1952, cu ocazia împlinirii a 75 de ani, Patriarhul Alexie a fost decorat cu cel de al doilea ordin Drapelul Roşu de Muncă (Чумаченко 2002, 26).

Bineînţeles că, în ciuda stabilizării şi extinderea activităţilor cultelor în primul deceniu postbelic, religia rămâne un „element profund străin" pentru autorităţile sovietice. Acest lucru este subliniat de toţi cercetătorii sovietici, precum şi faptul că loialitatea clerului nu înseamnă deloc că ideologia religioasă a suferit schimbări de conţinut. Ca răspuns la criticile externe ale politicii confesionale a statului sovietic, care a transformat Biserica

Ortodoxă Rusă într-o „slugă credincioasă”, P.K. Kurochkin afirma, nu fără de patos, că statul socialist nu are nevoie de o „biserică sovietică” proprie (Курочкин 1971, 225). Succesele în lupta cu religia erau considerate condiţii necesare pentru înaintarea cu succes pe calea construirii comunismului.

Etapa a VIII-a: 1954-1957 – **etapa înrăutăţirii relaţiilor dintre stat şi culte**. Etapa începe cu hotărârea CC al PCUS din 7 iulie 1954 „Cu privire la neajunsurile în propaganda ştiinţifico-ateistă şi măsurilor pentru îmbunătăţirea ei”, care condamnă politica împăciuitoare faţă de religie.

Pe parcursul acestei perioade, politica confesională emigrează în sfera de influenţă a partidului, fiind conectă la scopurile muncii ateiste. A fost o etapă controversată. Pe de o parte, se făceau încercări de a promova o politică confesională mai dură, iar pe de altă parte, procesul liberalizării a implicat şi clerul, faţă de care au încetat represiunile. Această situaţie dublă era determinată de existenţa în PCUS a două grupări, care aveau puncte de vedere opuse faţă de politica confesională.

După moartea lui Stalin, principalului garant al stabilităţii relaţiilor dintre stat şi culte, faptul legalizării cultelor religioase, era considerat de noua conducere drept manifestare a deformărilor staliniste.

În această etapă se introduc modificări în procedura deschiderii lăcaşurilor de cult, în conformitate hotărârea Consiliului de Miniştri al URSS nr. 259 din 17 februarie 1955 „Despre modificarea regulilor deschiderii caselor de rugăciune”.

Perioada „dezgheţului hruşciovist” este considerată pe bună dreptate ca timpul în care statul sovietic face ultima încercare ca în scurt timp să elimine pentru totdeauna religia ca fenomen social. Având în vedere că majoritatea cetăţenilor erau creştini ortodocşi, cele mai multe atacuri au fost îndreptate asupra Bisericii Ortodoxe Ruse.

Iniţial, moartea lui I.V. Stalin a trezit în rândurile credincioşilor speranţă că se va ameliora politica religioasă a statului sovietic. Cu toate acestea, de la mijlocul anului 1954, a devenit clar că schimbarea conducerii partidului va avea un impact negativ asupra politicii religioase. Pe data de 7 iulie 1954, CC al PCUS adoptă hotărârea „Cu privire la neajunsurile în propaganda ştiinţifico-ateistă şi măsurilor pentru îmbunătăţirea ei”, care avea un caracter agresiv şi cerea demascarea esenţei reacţionare a religiei şi prejudiciul pe care aceasta îl aduce” (О религии 1965, 72). Acest document obliga ministerele educaţiei republicilor unionale şi Ministerul Învăţământului superior din URSS să organizeze în şcoli, în şcolile medii de specialitate şi în instituţiile de învăţământ superior discuţii sistematice şi lecţii de popularizare a ştiinţelor naturii şi celor pe teme ateiste, demonstrarea filmelor tematice.

Unii membri ai Prezidiului CC al PCUS care participaseră la politica stalinistă de integrare a Bisericii în sistemul de stat (V.M. Molotov, G.M. Malenkov, K.E. Voroşilov ş.a.) şi-au expus îngrijorarea faţă de ofensiva agresivă întreprinsă asupra religiei. G.G. Karpov, preşedintele Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse încerca să menţină cursul perioadei anterioare. În anii 1953-1954, acesta a intervenit de două ori pe lângă CC al PCUS, propunând unele modificări care ar fi relaxat într-o măsură oarecare politica religioasă a autorităţilor sovietice. G.G. Karpov critica aspru acţiunile administrative ale autorităţilor locale. Aproape toate propunerile lui Karpov au fost respinse, însă critica acţiunilor autorităţilor sovietice din presa străină, nemulţumirea episcopatului, şirul de plângeri ale credincioşilor l-au făcut pe N.S. Hruşciov să stopeze ofensiva, astfel că pe 10 noiembrie 1954 este emisă hotărârea CC al PCUS „Cu privire la greşelile comise în promovarea propagandei ştiinţifico-ateiste în rândurile populaţiei” (Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения) (О религии 1965, 77). Acest document a abrogat în multe puncte hotărârea din iulie. În februarie 1955, Consiliul de Miniştri al URSS adoptă hotărârea „Cu privire la modificarea rânduielii deschiderii caselor de rugăciune” (Об изменении порядка открытия молитвенных зданий), prin care se permitea înregistrarea comunităţilor religioase, care înainte funcţionau fără oficializarea documentelor necesare (Мругова 2005, 59). Drept rezultat se observă o creştere a comunităţilor religioase înregistrate în toată ţara de la 13376 în 1955 la 13430 în 1957 (Макарова 2015, 115). Micul răgaz în ofensiva împotriva religiei se datorează şi dorinţei autorităţilor sovietice de a folosi Patriarhia în politica sa externă.

Cu toate acestea, prosperitatea relativă a Bisericii nu a fost de lungă durată. Deja în 1958, în cele din

urmă în rândurile PCUS câştigă adepţii lui N.S. Hruşciov cu politica lui de eradicare completă a religiei din mintea cetăţenilor sovietici. Astfel, în 1957, apare regulamentul „Cu privire la pensiile şi ajutorul de o singură dată acordat clericilor Bisericii Ortodoxe Ruse" (Положение о пенсиях и единовременных пособиях священноцерковнослужителям Русской православной церкви), care înăspreşte controlul financiar din partea statului a veniturilor clerului (Гераськин 2007, 76).

Etapa a IX-a: 1958-1965 – **etapa noilor persecuţii**. La această etapă, numită şi „ofensiva antireligioasă, sau ultima ofensivă antireligioasă", fac referinţă mai mulţi cercetători, printre care şi M.V. Ioshkin (Иошкин 2015).

Anul 1958 este caracterizat drept anul începutului unei noi ofensive asupra religiei pe toate fronturile, de la cel ideologic la cel economic (Макарова 2015, 117). O nouă etapă în relaţiile stat-religie începe cu Hotărârea CC al PCUS din 4 octombrie 1958 „Despre nota Departamentului de propagandă al PSUS pentru republicile unionale „Cu privire la neajunsurile propagandei ştiinţifico-ateiste" („О записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам „О недостатках научно-атеистической пропаганды"). În scurt timp a fost aplicată lovitură, simţită din plin, asupra bazei economice a Bisericii: la 16 octombrie 1958 apare hotărârea Consiliului de Miniştri al URSS „Cu privire la mănăstirile din URSS" (О монастырях в СССР) şi „Cu privire la impozitarea veniturilor întreprinderilor administraţiilor eparhiale, precum şi a veniturilor mănăstirilor" (О налоговом обложении доходов предприятий епархиальных управлений, а также доходов монастырей), iar la 18 februarie 1959 apare Hotărârea nr. 69 a Consiliului de Miniştri a RSSM „Despre mănăstirile din RSS Moldovenească"[1] şi ce din 7 martie 1959 „Cu privire la reevaluarea clădirilor mănăstireşti, bisericilor şi caselor de rugăciune"[2]. Este interesant că cheltuielile pentru reevaluare erau puse pe seama mănăstirilor şi comunităţilor religioase[3]. A început preluarea pământului de la mănăstiri, au fost mărite impozitele pentru imobile şi terenurile mănăstireşti. Parohiilor li s-a interzis comercializarea lumânărilor la preţuri mai mari decât preţul de achiziţie de la atelierele de lumânări. Această a fost o lovitură serioasă asupra veniturilor parohiilor, pentru că de acum procurarea lumânărilor de la atelierele de lumânări era neprofitabilă, şi a contribuit la scăderea achiziţiilor de la ateliere ceea ce a dus în final la închiderea acestora. Este adoptată o serie de hotărâri care permiteau distrugerea unor clădiri bisericeşti, monumente de arhitectură. Printre primele hotărâri de acest fel se numără şi hotărârea Consiliului de Miniştri al RSSM nr. 78 din 4 martie 1959 „Despre scoaterea din lista monumentelor de arhitectură din RSSM a bisericii Sf. Ilie din Chişinău"[4].

Pe 28 noiembrie 1958, CC al PCUS adoptă hotărârea „Cu privire la măsurile pentru stoparea pelerinajelor la aşa-zisele „locuri sfinte" (О мерах по прекращению паломничества к так называемым «святым местам») (Мругова 2005, 61). La 23 aprilie acest document a fost completat cu scrisoarea secretă nr. 203, a lui G.G. Karpov adresată împuterniciţilor Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, în care se stipula că în unele locuri lupta împotriva pelerinajelor are deficienţe semnificative. Împuterniciţii erau chemaţi „să participe activ la elaborarea unor astfel de măsuri, care ar oferi o reală încetare a pelerinajelor şi lichidarea aşa-numitelor „locuri şi izvoare sfinte"[5].

Etapa înăspririi relaţiilor dintre stat şi culte la sfârşitul anilor `50 ai secolului trecut coincide cu o nouă etapă a revoluţiei tehnico-ştiinţifice. Doctrina politică a timpului, care ţintea construirea societăţii comuniste în URSS, excludea religia ca element al vieţii spirituale. Credinţa în Dumnezeu intra în disonanţă cu noua etapă de dezvoltare a revoluţiei tehnico-ştiinţifice în societatea sovietică. Politica antireligioasă a statului din acele timpuri era una din manifestările procesului de modernizare în societatea sovietică, în momentul înăspririi contradicţiilor dintre ştiinţa ideologizată şi religie. Ideologii partidului, care au lansat lozinca dezvoltării avansate a URSS pe calea edificării societăţii comuniste, nu erau mulţumiţi de transformările lente ale conştiinţei populaţiei în care religia, în special ortodoxia, ocupa un loc destul de mare. Potrivit acestora, religia împiedica progresul ştiinţific şi social, distrăgea atenţia oamenilor de la procesul de muncă. Pe lângă acestea, conducerea hruşciovistă spera la scăde-

[1] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 97, f. 1.
[2] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 97, f. 3.
[3] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 97, f. 3.
[4] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 97, f. 2.
[5] ANRM, F. 3046, inv. 2s, d. 23, f. 26-27.

rea religiozităţii populaţiei, neobişnuit de mare în primii ani postbelici, crezând că funcţia consolării oamenilor care şi-au pierdut rudele şi apropiaţii în timpul războiului a fost deja împlinită de Biserică. Au fost înlocuiţi preşedinţii celor două Consilii (Pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse şi cel pentru problemele cultelor religioase), G.G. Karpov este schimbat cu V. Kuroedov, iar V. Poleanski cu V. Puzin. Ambii conducători erau învinuiţi că au contribuit la renaşterea şi activitatea organizaţiilor religioase, au fost prea loiali şi fără de pretenţii, ceea ce a dus a creşterea „poftei" conducătorilor religioşi (Сосковец 2008, 164).

Hotărârea secretă a CC al PCUS „Despre nota departamentului de propagandă şi agitaţie al CC al PCUS pentru republicile unionale „Cu privire la neajunsurile propagandei ştiinţifico-ateiste" din 4 octombrie 1958, obliga organizaţiile de partid, comsomoliste şi obşteşti să desfăşoare ofensiva împotriva „superstiţiilor religioase". Instituţiilor de stat li se cerea efectuarea unor măsuri de natură administrativă, în direcţia înăspririi condiţiilor de existenţă şi funcţionarea a comunităţilor religioase (Русская 1999, 35). Pe data de 16 octombrie 1958, prin hotărârile Consiliului de Miniştri a URSS nr. 1159 „Despre mănăstirile din URSS" şi nr. 1160 „Cu privire a impozitarea veniturilor întreprinderilor eparhiale" s-a dat startul ofensivei asupra stării economice a Bisericii: au crescut impozitele la producţia atelierelor de lumânări, pământului aflat în folosinţa mănăstirilor.

Între timp, a fost publicată Hotărârea CC al PCUS „Cu privire la sarcinile propagandei de partid în condiţiile contemporane" (О задачах партийной пропаганды в современных условиях) şi „Cu privire la măsurile de eliminare a încălcărilor legislaţiei cultelor" (О мерах по ликвидации нарушений духовенством законодательства о культах). Instrucţia pregătită în primăvara anului 1961 de către Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse „Cu privire la folosirea legislaţiei cultelor" interzicea organizarea adunărilor pentru copii şi femei în parohii, a cercurilor religioase, crearea bibliotecilor pe lângă administraţiile eparhiale. La 16 ianuarie 1961 Consiliul de Miniştri al URSS adoptă hotărârea „Cu privire la întărirea controlului asupra activităţii bisericii". Concesiile permise în actele legislative adoptate în anii războiului şi în cei postbelici au fost anulate. Ulterior, în 1970 adjunctul Preşedintelui Consiliului pentru problemele religiilor de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS V. Fursov caracteriza aceşti paşi ca „restructurare radicală a administraţiei bisericii" (Иошкин 2015, 111). N. Furov consideră o direcţie aparte a „perestroicei religioase" îngrădirea copiilor de la influenţa religiei, în urma căreia a fost oprită complet atragerea adolescenţilor la participarea în corurile bisericeşti şi asistenţa clericilor (Корнеев 1997).

Programul partidului adoptat în octombrie 1961 la cel de al XXII-lea congres al PCUS reaminteşte despre necesitatea luptei fără compromisuri cu religia. În raportul său la acest congres N.S. Hruşciov spunea: „educaţia comunistă implică eliberarea conştiinţei de prejudecăţile religioase, care încă mai împiedică unele persoane să-şi dezvolte din plin puterile creatoare. Se cere un sistem de educaţie ştiinţifico-ateistă, care ar cuprinde toate grupurile de populaţie, şi ar preîntâmpina răspândirea credinţelor religioase" (Отчет 1961, 133-134).

În 1961, conducerea Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse a hotărât să realizeze o reevaluare a comunităţilor înregistrate şi a celor neînregistrate, a caselor de rugăciune, proprietăţilor aflate în folosinţa credincioşilor. În scopul eliminării „moştenirii staliniste" s-a desfăşurat munca pentru punerea în aplicare a Hotărârii VŢIK şi SNK din 8 aprilie 1929 „Cu privire la asociaţiile religioase".

Statul sovietic a obţinut modificarea statutului „Cu privirea la conducerea Bisericii Ortodoxe" la Sinodul arhieresc din 18 iulie 1961 (Горанский, Мандрик 2003, 125, 130). Scoaterea de la înregistrare, suspendarea din funcţie a slujitorilor cultelor, permitea crearea condiţiilor pentru închiderea caselor de rugăciune şi lichidarea asociaţiilor religioase. În scopul simplificării acestei proceduri Prezidiul Sovietului Suprem al URSS adoptă ucazul din 19 decembrie 1962 „Cu privire la modificarea hotărârii VUŢIK şi SNK a RSFSR din 8 aprilie 1929 „Cu privire la asociaţiile religioase". Din acel moment, responsabilitatea pentru închiderea lăcaşurilor de cult este pusă pe seama reprezentanţilor autorităţilor locale. Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe le rămânea doar să confirme deciziile autorităţilor locale despre scoaterea de la înregistrare a comunităţilor religioase, precum şi deschiderea sau închiderea caselor de rugăciune (Бакшеева 2012, 134).

Şi în această etapă religia rămâne pentru autorităţile sovietice cel mai negativ fenomen social, de aceea secretarul CC al PCUS M.A. Suslov declara că, coexistenţa ideologiei socialiste şi concepţiilor religioase, „este imposibilă fără trădarea intereselor comunismului" (Суслов 1962, 38). În raportul secretarului CC al PCUS L.F. Ilicev religia era caracterizată ca „principalul inamic al concepţiei ştiinţifice din ţară, una din cele mai tenace rămăşiţe ale trecutului, de care nu s-au eliberat unele pături sociale (Ильичев 1963, 19). În hotărârea plenarei CC al PCUS (1963) se propunea „să se păstreze ofensiva împotriva rămăşiţilor religioase, să extindă mai larg munca ştiinţifico-ateistă" (Пленум 1964, 308).

În 1963 Comisia ideologică a CC al PCUS sub conducerea lui I.F. Ilicev a elaborat un program amplu de educaţie ateistă a cetăţenilor, care urma să cuprindă toate vârstele. În hotărârea CC al PCUS „Cu privire la măsurile de consolidare a educaţiei ateiste a populaţiei" (О мероприятияхпо усилению атеистического воспитании населения) din 2 ianuarie 1964, planul ateizării în masă a populaţiei a fost consolidat: începând cu anul universitar 1964-1965 se introduce predarea „Bazelor ateismului ştiinţific" în instituţiile de învăţământ superior, a sporit conţinutul ateu al programelor şcolare, repertoriile teatrelor şi filarmonicilor.

După cum menţiona cercetătorul L.I. Soskovets, „menţinând în acelaşi timp o proporţie sporită de represiuni şi discriminare priorităţile au fost deplasate în direcţia propagandei şi amplificării metodelor de control asupra activităţilor vitale ale comunităţilor şi asociaţiilor religioase" (Сосковец 2013, 181). Pe fondul desfăşurării noii ofensive asupra religiei, ideologii sovietici elaborau noi metode pentru îndepărtarea cetăţenilor sovietici de la religie. Astfel, prin şantaj, bani şi ameninţări, la sfârşitul anilor 1950 - începutul anilor 1960, au fost „convinşi" 200 de clerici să se lepede de preoţie (Шкаровский 1995, 77). Printre aceştia au fost şi clerici din RSSM. Pentru găsirea persoanelor gata să se lepede de preoţie A. Oleinik, împuternicitul Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse pentru RSSM, propune în 1961 ca să fie identificaţi preoţii loiali, care sunt gata să se lepede de preoţie anunţând despre aceasta în mijloacele de informare în masă[6].

Drept rezultat al muncii „de identificare" au apărut şi rezultatele scontate, în 1961 s-au lepădat de preoţie cinci preoţi: preotul de la biserica din or. Comrat, Grişcenco, a fost angajat în calitate de adjunct al directorului spitalului raional pentru gospodărie; preotul de la biserica din Dubăsari, Jabanovschi, angajat în calitate de fotograf; preotul de la biserica din Cărpineni – Varzari, angajat în calitate de lector-ateist la Societatea Republicană pentru răspândirea cunoştinţelor politice şi ştiinţifice din Moldova; preotul de la biserica din Chirileni, Făleşti, angajat la depoul căii ferate din Ungheni; preotul din orăşelul Grigoriopol, raionul Dubăsari, fiind bătrân, se află în îngrijirea fiicei sale la Tiraspol[7].

Mulţi dintre aceştia au fost folosiţi în campanii propagandistice, însă această acţiune nu a adus rezultate semnificative. Apostaţii trezeau dispreţul credincioşilor.

Noua etapă se caracterizează prin folosirea măsurilor administrative bazate pe deciziile partidului care vizau reducerea numărului comunităţilor religioase, suprimarea religiozităţii oamenilor. Considerăm că această etapă se sfârşeşte în 1965, când sunt desfiinţate cele două Consilii (pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse şi cel pentru problemele cultelor religioase) şi formarea unui singur Consiliul pentru problemele religiilor.

Etapa a X-a: 1966-1988 – **etapa convieţuirii sau a stagnării**. Această etapă cuprinde timpul instituirii în URSS a sistemului de organe de stat, a căror activitate era îndreptată special pentru controlul activităţii asociaţiilor religioase până la sărbătorirea mileniului de la creştinarea ruşilor. În această etapă instituţia sovietică abilitată cu rezolvarea problemelor cultelor este Consiliul pentru problemele religiilor de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS înfiinţat la sfârşitul anului 1965.

Despre „răcirea" relaţiilor dintre stat şi culte vorbeşte adoptarea hotărârii Consiliului de Miniştri al RSSM din 30 iulie 1969 „Cu privire la amplificarea controlului asuprea respectării legislaţiei cultelor religioase" (Об усилении контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах). În conformitate cu această hotărâre erau reorganizate comisiile speciale pe lângă consiliile executive raionale care

[6] AOSPRM. F. 51, r. 21, d. 73, f. 109.

[7] AOSPRM, F. 51, r. 22, d. 93, f. 186.

monitorizau respectarea legislaţiei cultelor de către clerici şi mireni.

Din a doua jumătate a anilor ‘60, situaţia cultelor s-a stabilizat, s-a normalizat statutul juridic al cultelor, care devine mult mai rău decât la sfârşitul perioadei staliniste. Lupta cu instituţiile religioase s-a mutat din sfera politică în cea ideologică.

Accentul nu se mai pune asupra scoaterii religiei din viaţa publică a statului, ci pe stoparea răspândirii învăţăturii religioase şi influenţei cultelor, limitarea reproducerii conştiinţei religioase în generaţiile următoare.

În 1977 este adoptată o nouă Constituţie a URSS, în care libertatea conştiinţei a căpătat o dezvoltare în continuare în ceea ce priveşte aţâţarea sentimentelor antireligioase în societate.

Menţinând o anumită stabilitate în relaţiile dintre stat şi culte, structura organizaţională a comunităţilor religioase a suferit schimbări în special din cauza pierderii parohiilor rurale. Totuşi, desfiinţarea comunităţilor religioase rurale pe motivul micşorării numărului de membri fondatori din cauza trecerilor din viaţă a persoanelor religioase râvnitoare, nu a adus rezultatele aşteptate de autorităţi în ceea ce ţine de limitarea sferei conştiinţei religioase. Autorităţile sovietice s-au confruntat cu sporirea interesului faţă de credinţă a părţii nereligioase a populaţiei, îmbisericirea noilor generaţii deja în perioada sovietică. Prin migrarea masivă a populaţiei rurale în oraşe, satul devine un fel de donator care contribuie la răspândirea conştiinţei religioase în oraşe şi în localităţile de tip orăşenesc.

Conducerea politică din epoca lui L. Brejnev a luat cursul spre legalizarea în continuare a cultelor religioase cu scopul de a le îngloba în maşinăria partid-stat şi în conceptul de „socialism dezvoltat”. Astfel, încă în 1975, prin ucazul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS au fost introduse modificări în hotărârea VŢIK şi SNK din 1929 „Cu privire la asociaţiile religioase”. Prin acest document cultele religioase obţineau unele elemente de persoană juridică, cu drepturi limitate, li se permitea procurarea obiectelor de cult, mijloacelor de transport, arenda, construcţia şi procurarea imobilelor (Ведомости 1975, 105-117).

Pe lângă continuitatea concepţiilor autorităţilor sovietice faţă de religie, ca un rudiment arhaic în societate, conducerea brejnevistă mai adaugă câteva noi abordări.

Acţiunile antireligioase nu mai sunt realizate la scară largă, nici cu amploarea de altădată. S-a acceptat retragerea de la orientarea cantitativă a propagandei ateiste. Oferirea pentru cultele religioase a calităţii de persoană juridică limitată demonstrează refuzul politicii de nimicire a economiei cultelor. În locul violenţei politice vine politica de reglementare strictă a activităţii cultelor religioase şi controlul juridic şi administrativ cu scopul identificării şi lichidării încălcărilor. Propaganda ateismului militant este schimbată cu cea ştiinţifico-ateistă. Cultele religioase, inclusiv Biserica Ortodoxă, devin jucători cu drepturi depline în activitatea politică externă, activitatea patriotică, de caritate şi slujire socială a acestora rămâne interzisă. În general, continuă să funcţioneze vechea linie pentru eliminarea religiei din viaţa publică, cei drept neforţat şi prin descurajarea răspândirii concepţiilor religioase.

De la mijlocul anilor ’70 ai secolului trecut începe afluxul neofiţilor în Biserică, inclusiv al celor veniţi din familii ateiste. Se schimbă şi modul de reproducere a conştiinţei religioase. Schimbări radicale au loc şi în rândul slujitorilor cultelor. Spre sfârşitul anilor ’70 de trei ori s-a mărit numărul hirotoniilor în comparaţie cu începutul deceniului (Цыпин 1999, 446).

Fenomenul „renaşterii religioase” din a doua jumătate a anilor ’70 în mare parte este în strânsă legătură cu criza conştiinţei oamenilor sovietici, care aşa şi nu mai ajunseră să vadă făgăduitul „paradis comunist” pe pământ.

Criza aşteptărilor urma să înlăture concepţia „socialismului dezvoltat” propusă în Constituţia din 1977. Dar tot ea a dus la apariţia tendinţei de perfecţionare a practicii juridico-normative de reglementare a relaţiilor dintre stat şi culte.

În acelaşi an, în RSSM au fost aprobate „Regulamentele cu privire la asociaţiile religioase din RSS Moldovenească” (Veştile 1977, 500-509). Regulamentul era format din 52 de puncte şi reglementa regimul juridic al cultelor religioase, activitatea acestora, precum şi situaţia juridică a bunurilor bisericeşti.

Spre finele acestei perioade, în aprilie 1985, are loc schimbarea conducerii Consiliului pentru problemele religiilor. După 20 de ani de activitate Kuroedov este înlocuit de C.M. Harcev.

Cu toate acestea, şi în perioada a X-a cu toate schimbările, cultele erau împinse doar spre o

singură nișă – cea de „luptă" pentru pace. Cultele religioase încă nu au devenit subiecte depline ale relaţiilor dintre stat şi culte. Statul sovietic frâna prin toate mijloacele răspândirea concepţiilor religioase şi influenţa religiei în societate.

Etapa a XI-a: 1988-1991- **etapa normalizării relaţiilor dintre stat şi culte**.

Normalizarea relaţiilor dintre statul sovietic şi culte are loc abia spre sfârşitul deceniului VIII al secolului trecut, în perioada a XI-a a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte.

În istoriografia contemporană această etapă este menţionată şi în lucrarea cercetătorului A.V. Eremin (Ерёмин 2013, 48-51). La cercetătorul numit mai sus perioada ar fi prima dintre cele trei identificate de acesta în istoria dezvoltării relaţiilor dintre stat şi culte în Rusia, de la sfârşitul URSS până la începutul secolului XXI (Ерёмин 2013, 49).

Data oficială a începutului „restructurării" relaţiilor dintre statul sovietic şi Biserică poate fi considerată 29 aprilie 1988, când a avut loc întâlnirea oficială între secretarul general al CC al PCUS M.S. Gorbaciov şi Patriarhul Moscovei Pimen (Izvekov). În cadrul întâlnirii M.S. Gorbaciov a promis încetarea discriminării organizaţiilor religioase şi liberalizarea legislaţiei cultelor. Toate acestea au avut loc în anul consacrat împlinirii 1000 de ani de la creştinarea Rusiei (Безбородов 2008, 94).

Celebrarea jubileului a avut loc cu permisiunea CC al PCUS şi practic s-a realizat cu suportul statului. K.M. Harcev, care pe atunci era preşedinte al Consiliului pentru probleme religiilor s-a exprimat în felul următor referindu-se la eveniment: „pentru prima oară din istoria statului sovietic jubileul este prăznuit ca sărbătoare a întregii Rusii, nu doar ca o sărbătoare a Bisericii, ci şi ca una a culturii naţionale, care ar ajuta consolidarea credincioşilor şi necredincioşilor la depăşirea înstrăinării reciproce" (Русская 1997, 477).

Astfel vine timpul reorientărilor în sfera religioasă, perioada democratizării, perioada acordării cultelor drepturilor lor necesare pentru activitatea socială. În ţară încă mai exista un organ de stat pentru problemele religiilor (Consiliul pentru problemele religiilor pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS), dar odată cu destrămarea URSS competenţele acestuia se reduceau din an în an. În ţară se realizează edificarea bazei necesare pentru dezvoltarea în continuare a relaţiilor dintre stat şi culte. Dispare ateismul pronunţat militant. După cum am menţionat mai sus, în urma migraţiei populaţiei din localităţile rurale la oraşe, apare o religiozitate specifică mediului urban. În comunităţile religioase orăşeneşti vine o nouă generaţie de credincioşi. Apare o nouă religiozitate caracteristică pentru noua stare a societăţii sovietice, în care predominantă este populaţia urbană. În mediul intelectual orăşenesc apar disidenţii religioşi, care preiau ştafeta petiţionară (legată de cererile pentru deschiderea bisericilor), pregătind terenul pentru politica de „restructurare" (перестройка) şi revizuirea abordărilor relaţiilor Stat - Biserică în a doua jumătate a anilor '80.

Cele menţionate mai sus arată că credinţa autorităţilor sovietice, că odată cu trecerea din viaţă a generaţiilor care primiseră o educaţie tradiţională religioasă, se va stopa şi influenţa religiei în societate nu s-a îndreptăţit. Aceasta o demonstrează explozia religiozităţii spre sfârşitul anilor 1980 - începutul anilor 1990.

În februarie 1988, Biroul Politic al CC al PCUS porunceşte oficial Consiliului pentru problemele religiilor elaborarea proiectului legii unionale despre libertatea conştiinţei. Spre sfârşitul lunii aprilie Consiliul a prezentat CC al PCUS şi Consiliului de Miniştri al URSS proiectul legii „Cu privire la libertatea conştiinţei şi a organizaţiilor religioase". Proiectul de lege a fost discutat la reuniunea comisiei ideologice al CC al PCUS în mai 1989. La cea de a XIX Conferinţă unională a partidului, în raportul său M.S. Gorbaciov s-a oprit şi asupra problemei libertăţii conştiinţei (Материалы 1988, 41-42). În anii '90 ai secolului trecut începe recuperarea dinamică a structurii asociaţiilor religioase.

Spre sfârşitul existenţei URSS a fost adoptată o serie de legi care urmau să normalizeze relaţiile dintre stat şi culte. Are loc realizarea treptată a principiului libertăţii conştiinţei, care şi-a găsit expresia în Legea „Cu privire la libertatea de conştiinţă şi organizaţiile religioase" din 1 octombrie 1990.

Legea cuprinde 31 de articole dedicate următoarelor subiecte: prevederi generale (art. 1-6); Organizaţiile religioase în URSS (art. 7-16); Averile organizaţiilor religioase (art. 17-21); Drepturile organizaţiilor şi cetăţenilor legate de libertatea

credinţei (art. 21-24); Munca angajaţilor în organizaţiile religioase şi întreprinderile acestora (art. 25-28); Organele de stat şi organizaţiile religioase (art. 29-31).

Acest act normativ, pentru prima oară în istoria statului sovietic recunoaşte dreptul de persoană juridică pentru organizaţiile religioase. În art. 13 se stipulează că organizaţiile religioase devin persoane juridice din momentul înregistrării statutelor şi se bucură de toate drepturile ce le revin (art. 13) (Ведомости 1990c, 522).

Însă acest act legislativ, în cursa declarării suveranităţii republicilor unionale, nu a mai devenit unul funcţional. Încă în 1990, la 22 iunie, Sovietul Suprem al RSSM dispune formarea Ministerului Culturii şi Cultelor, în funcţiile căruia intra controlul asupra respectării legislaţiei cultelor. Aparatul Împuternicitului Consiliului pentru probleme religiilor pentru RSSM a fost desfiinţat (Православие 2012, 50).

Astfel, ultima etapă a istoriei relaţiilor dintre stat şi culte, începe cu celebrarea mileniului de la creştinarea ruşilor şi finalizează cu lichidarea Consiliului pentru problemele religiilor şi împuterniciţilor acestuia în regiuni, teritorii, republicile autonome şi cele unionale în 1991, odată cu destrămarea URSS.

După cum vedem, istoria relaţiilor dintre Biserică şi statul sovietic nu prezintă a linie dreaptă.

Este un proces îndelungat şi neunivoc, alcătuit din 11 perioade.

La baza periodizării au fost puse două principii: primul – instituţia puterii abilitată cu realizarea în practică a relaţiilor dintre stat şi culte; al doilea – actele legislative adoptate în cadrul epocii respective, ceea ce a permis urmărirea lanţului logic al evenimentelor în evoluţia relaţiilor dintre statul sovietic şi cultele religioase, evitând examinarea aspectul strict confesional, cum o fac alţi autori.

În cadrul examinării acestor etape am văzut că, odată cu preluarea puterii în ţară, bolşevicii au parcurs în timp scurt o etapă de tranziţie (1917-1918), în care au fost adoptate o serie de acte legislative care urmau să pună baza unor noi relaţii cu cultele religioase.

După adoptarea Decretului „Cu privire la separarea Biserici de stat şi a şcolii de Biserică” (1918), începe etapa de elaborare a legislaţiei sovietice a cultelor, care se sfârşeşte odată cu adoptarea Hotărârii „Cu privire la asociaţiile religioase (1929), un fel de Lege a cultelor. În perioada a treia (1929-1934) actele normative din perioada precedentă sunt amplificate cu o serie de instrucţiuni, care urmau să explice legislaţia cultelor. Perioada a patra (1934-1938) coincide cu cea mai cruntă răfuială a statului cu agenţii religioşi. În perioada interbelică, în cele 5 perioade, cu excepţia primei şi a ultimei, funcţionau o serie de instituţii de stat abilitate cu puterea de a rezolva problemele relaţiilor cultelor cu statul.

O schimbare pozitivă în relaţiile dintre stat şi culte se observă în 1943, în timpul războiului. Dar aceasta nu a durat mult timp (1943-1948), doar anii din timpul războiului şi trei ani postbelici, apoi începe o „răcire” a relaţiilor dintre stat şi culte, care se aprofundează în perioada a 7-a (1948-1953) şi a 8-a (1953-1957). Răcirea trece în duşmănie în perioada a 9-a (1958-1965), când se realizează „eliberarea de rămăşiţele stalinismului”, inclusiv cele care atingeau sfera relaţiilor statului şi cultelor. În primele perioade postbelice statul avea două instituţii care realizau legătura dintre stat şi cultele religioase. Este vorba de Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS, şi Consiliul pentru problemele cultelor religioase. Ambele Consilii realizau politica confesională în teritorii prin Împuterniciţii pe care îi aveau pe lângă Consiliile de Miniştri ale Republicilor Unionale.

În perioada a 10-a (1967-1987), are loc o „stagnare” în relaţiile dintre stat şi cultele religioase. Stagnare în care situaţia comunităţilor religioase devine mai rea. Abia în perioada a 11-a (1988-1991), spre sfârşitul existenţei URSS, se întreprind paşi decisivi, din partea statului, pentru normalizarea relaţiilor cu cultele religioase, aceasta urma să culmineze cu adoptarea legii din 1990: „Cu privire la libertatea de conştiinţă şi organizaţiile religioase”, şi crearea condiţiilor normale pentru viaţa cultelor cu întregul spectru de activităţi pe care doreau să le desfăşoare. În ultimele două perioade legătura dintre autorităţile statului sovietic şi conducerea cultelor religioase era realizată de Consiliul pentru problemele religiilor pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS şi împuterniciţii acestuia în teritorii.

Bibliografie

Fuştei 2013: N. Fuştei, Persecutarea organizaţiei religioase „Martorii lui Iehova". Operaţia „Sever" (1951) în RSSM (Chişinău 2013).

Massar 1963: W. Masar, Genossen beten nicht. Kirchenkampf des Kommunismus (Köln 1963).

Meyendorff 1978: J. Meyendorff, Living Tradition. Grestwood (New York 1978).

Stricker 1993: G. Stricker, Religion in Russland. Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart. Gütersloh; Gütersloher Verlagshaus (Gütersloh 1993).

Veştile 1977: Veştile Sovietului Suprem şi ale Guvernului R.S.S. Moldoveneşti, nr. 6 (Chişinău 1977).

Абдулов 2006: Н.Т. Абдулов, Уфимская епархия в системе государственно-церковных отношений: 1917-1991 гг. (Уфа 2006).

Акты 1994: Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея Руси, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917-1943 гг. Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института (Москва 1994).

Алексеев 1989: В. Алексеев, Неожиданный диалог. Агитатор 6, 1989, 42-44.

Алексеев 1991: В.А. Алексеев, Иллюзии и догмы (Москва: Политиздат 1991).

Архивы 1997: Архивы Кремля. Политбюро и Церковь. 1922-1925 гг., кн. 1 (Новосибирск 1997).

Бакаев 2002: Ю.Н. Бакаев, Власть и религия: история отношений (1917-1941) (Хабаровск 2002).

Бакшеева 2012: Е.Б. Бакшеева, Православные объединения и духовенство Дальнего Востока РСФСР в период антирелигиозной кампании 1958-1964 гг. Власть и управление на Востоке России 1, 2012, 131-136.

Барменков 1979: А.И. Барменков, Свобода совести в СССР (Москва 1979).

Безбородов 2008: М.Н. Безбородов, Государство и Церковь: от советской модели к поиску новой. В: (Ред. В.С. Максимова) Северное измерение: социально-политический альманах, вып. 3 (Петрозаводск 2008).

Бурмистров 2009: Д. Бурмистров, Государственно-церковные отношения в 1929-1939. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата богословских наук (Сергиев Посад 2009).

Бухарин 1929: Н.И. Бухарин, Реконструктивный период и борьба с религией. Доклад на 2 Всесоюзном съезде безбожников (Москва 1929).

Васильева 2001: О.Ю. Васильева, Русская Православная церковь в политике Советского государства в 1943-1948 гг. (Москва 2001).

Васильева 2003: О.Ю. Васильева, «Церковный сталинизм»: легенды и факты, Альфа и Омега. 2003. № 4 (38), 199-205.

Васильева 2004: О.Ю. Васильева, Русская Православная Церковь и II Ватиканский собор. (Москва 2004).

Васильева, Кнышевский 1994: О.Ю. Васильева, П.Н. Кнышевский, Красные конкистадоры. Соратник (Москва 1994).

Ведерников 1947: А.В. Ведерников, Духовное наследие Святейшего Патриарха Сергия. Русская православная церковь после кончины Патриарха Сергия. В сб.: Патриарх Сергий и его духовное наследие (Москва 1947), 270 -286.

Ведомости 1975: Ведомости Верховного Совета СССР, № 27, 1975, ст. 572, 105-117

Владимир 2001: Владимир, архиепископ. Слово, растворенное любовью: Святейший Патриарх Московский и всея Руси Алексий II о современной России и ее Церкви (Москва 2001).

Волокитина, Мурашко, Носкова 2008: Т.В. Волокитина, Г.П. Мурашко, А.Ф. Носкова, Москва и Восточная Европа и церковь в период общественных трансформаций 40-50-х годов XX века: Очерки истории (Москва 2008).

Восьмой съезд 1983: Восьмой съезд РКП (б) 18-23 марта 1919 г. В сб.: Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988): в 15-ти т. Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. Под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. Т. 2 (Москва: Политиздат 1983).

Гераськин 2007: Ю.В. Гераськин, Русская православная церковь, верующие, власть (конец 30-х - 70-е годы XX века): Монография (Рязань 2007).

Гераськин, Михайловский 2010: Ю.В. Гераськин, А.Ю. Михайловский, Проблема периодизации истории отношений советского государства и Русской Православной Церкви. Вестник Томского государственного Университета, История 3 (11), 2010, 110-122.

Горанский, Мандрик 2003: А.О. Горанский, С.В. Мандрик, Подготовка и осуществление реформы приходского управления1961 г. в Белоруссии. Вестник церковной истории 3, 2003, 126- 130.

Губкин 2006: О. Губкин. Русская православная церковь под игом богоборческой власти в период с 1917 по 1941 годы (Санкт-Петербург 2006).

Дамаскин 2001: Дамаскин (Орловский), игумен, История Русской Православной Церкви в документах Архива Президента Российской Федерации. 2000-летию Рождества Христова посвящается: Спец. выпуск «Вестника архивиста» (Москва 2001).

Довгяло 2012: Н.В. Довгяло, Законодательные основы политики БССР в области религии в 1924-1939 годах. Вестник Полоцкого Государственного Университета. Сериа А. Гуманитарные науки. Исторические науки 1, 2012, 77-81.

Елисеев 2008: А.Б. Елисеев, Историография взаимоотношений Русской православной церкви и Советского государства (1943-1953). В: А.Б. Елисеев, Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования: сб. науч. ст. (Санкт-Петербург-Киев-Минск 2008).

Ерёмин 2013: А.В. Ерёмин, Периодизация современной истории государственно-церковных отношений: исторический дискурс. Ярославский педагогический вестник I/2 (Гуманитарные науки), 2013, 48-51.

Жарков, Ливцов, Лепилин 2007: М.А. Жарков, В.А. Ливцов, А.В. Лепилин, История Орловской епархии (Орел 2007).

Збірник 1927: Збірник законов і роспоряджень робітничо-селянького уряду України, № 63, 1927, ст. 239, (отдел первый).

Зубанова 2016: С.Г. Зубанова, Характер государственно-церковных отношений в исторической ретроспективе и правовая основа социальной практики РПЦ. Общество: философия, история, культура 2, 2016, 50-57.

Известия 1943: Известия, 5 сентября 1943 г.

Ильичев 1963: Л.Ф. Ильичев, Очередные задачи идеологической работы партии: Доклад на пленуме ЦК КПСС, Правда, 19 июня 1963.

Ионова 2016: З.Н. Ионова, Христианские конфессии на черноморском побережье Кавказа в конце 19-21 вв. Диссертация (Ставрополь 2016).

Иошкин 2015: М.В. Иошкин, Влияние религии и атеизма на молодежь в 1958-1964 гг. (на материалах Тамбовской области). Диссертация (Тамбов 2015).

История 2009: История России. XX век: 1894-1939 гг. Под ред. А.Б. Зубова (Москва 2009).

Кашеваров 1995: А.Н. Кашеваров, Государство и церковь. Из истории взаимоотношений Советской власти и Русской православной церкви. 1917-1945 гг. (Санкт-Петербург 1995).

Корнеев 1997: В.В. Корнеев, Преследования Русской Церкви в 50-60-х годах XX века. В: Ежегодная Богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Богословского Института: Материалы 1997 г. (Москва 1997).

Крапивин 1993: М.Ю. Крапивин, Противостояние большевиков и Церкви. 1917-1941 гг. (Волгоград 1993).

Краснов-Левитин 1977: А.Э. Краснов-Левитин, Лихие годы, 1925-1941: Воспоминания. YMCA-Press (Paris 1977).

Кураев 2003: А. Кураев, диакон, Война: чудо и сказки. Альфа и Омега 4 (38), 2003, 196-202.

Курляндский 2008: И.А. Курляндский, О мнимом повороте Сталина к православной церкви, Вопросы истории 9, 2008, 3-16.

Куроедов 1982: В.А. Куроедов, Религия и церковь в советском государстве (Москва 1982).

Курочкин 1971: П.К. Курочкин, Эволюция современного русского православия (Москва 1971).

Лисавцев 1971: Э.И. Лисавцев, Критика буржуазной фальсификации положения религии в СССР (Москва 1971).

Лобазов 1978: П.К. Лобазов, Великая Октябрьская социалистическая революция и духовное освобождения масс. В: Методология исследований по проблемам истории и культуры народов Дальнего Востока (Владивосток 1978).

Макарова 2015: Д.Ю. Макарова, Эволюция взаимоотношений Русской Православной Церкви и Советского государства в 1943-1991 гг. Диссертация (Курск 2015).

Маслова 2005: И.И. Маслова, Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской православной церкви (1953-1991): Дис. ... д-ра ист. наук (Москва 2005).

Материалы 1988: Материалы XIX Всесоюзной партийной конференции КПСС (Москва: Политиздат 1988).

Медведев 1997: Н.В. Медведев, Государство и церковь в России (1924-1934 гг.): Дис. ...канд. ист. наук (Москва 1997).

Митрополит 1995: Митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский Иоанн. Самодержавие. Очерки русского самосознания (Санкт-Петербург 1995).

Мругова 2005: К. Мругова, Русская Православная Церковь в 1954–1964 годы. В: Вестник студенческого научного общества ОГПУ: Сборник научных статей. Вып. 3: Исторические науки. Филологические науки (Оренбург 2005), 59-66.

На приеме 2008: На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924-1953). Справочник. Научный редактор А.А. Чернобаев (Москва 2008).

Набиев 2002: Р.А. Набиев, Ислам и государство (Казань 2002).

Наследие 2010: Наследие. Вып. 1: Религия – общество – государство: институты, процессы, мысль. Кн 1: История государственно-конфессиональных отношений в России (X - начало XXI века): хрестоматия в двух частях. Сост. Ю.П. Зуев; под общ. ред. Ю.П. Зуева, В.В. Шмидта. Часть I: X - начало XX века (Москва 2010), 83-92.

О религии 1965: О религии и церкви: Сборник документов. Под ред. Ф. Гаркавенко (Москва 1965).

Об антирелигиозной 1937: Об антирелигиозной пропаганде. (Москва: Партиздат ЦК ВКП(б) 1937).

Одинцов 1989: М.И. Одинцов, Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству. Государственно-церковные отношения в истории советского общества. В: На пути к свободе совести» (Москва: Прогресс 1989).

Одинцов 1991: М.И. Одинцов, Государство и церковь (История взаимоотношению 1917-1938) (Москва: Знание 1991).

Одинцов 1992: М.И. Одинцов, И. Сталин: «Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства». Диспут 3, 1992, 145.

Отечественная 2002: Отечественная история 10, 2002, 162-165.

Отчет ЦК 1961: Отчет ЦК КПСС XXII Съезду партии. Доклад и заключительное слово (Москва: Госполитиздат 1961).

Петюкова 2012: О.Н. Петюкова, Правовые формы отношений Советского государства и Русской православной церкви в 1917-1945 гг. (Москва: Юнити-Дана 2012).

Пленум 1964: Пленум ЦК КПСС 18-21 июня 1963 г.: Стенографический отчет (Москва 1964).

Поспеловский 1996: Д.В. Поспеловский, Православная Церковь в истории Руси, России, СССР (Москва 1996).

Постановление 1996: Постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных культах» от 8 апреля 1929 г. В сб.: (под. ред. О.Ю. Васильевой) Русская православная церковь и коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы (Москва: Библейско-Богословский институт Св . Апостола 1996), 250-261.

Православие 2009: Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940-1991. Собрание документов в 4 т. Том. 1-й. 1940-1953. Отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пассат (Москва: Российская политическая энциклопедия 2009).

Православие 2010: Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940-1991. Собрание документов в 4 т. Том. 2-й. 1953-1960. Отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пассат (Москва: Российская политическая энциклопедия 2010).

Православие 2011: Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940-1991. Собрание документов в 4 т. Том. 3-й. 1961-1975. Отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пассат (Москва: Российская политическая энциклопедия 2011).

Православие 2012: Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940-1991. Собрание документов в 4 т. Том. 4-й. 1976-1991. Отв. ред., сост. и авт. предисл. В. Пассат (Москва: Российская политическая энциклопедия 2012).

Религиоведение 2008: Религиоведение: учебное пособие. Под ред. М.М. Шахнович (Санкт-Петербург: Питер 2008).

Розенбаум 1985: Ю.А. Розенбаум, Советское государство и церковь. Отв. ред. Б.М. Лазарев (Москва: Наука 1985).

Русская 1994: Русская православная церковь стала на правильный путь. Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г. Карпова И.В. Сталину. 1943-1946. Исторический архив 4, 1994, 90-112.

Русская 1996: Русская Православная Церковь в коммунистическое государство. 1917-1941. Документы и фотоматериалы (Москва 1996).

Русская 1997: Русская православная церковь при святейшем патриархе Пимене (1970-1990). В: В. Цыпин, История Русской церкви 1917-1997 (Москва 1997).

Русская 1999: Русская Православная церковь и право. Комментарий. Отв. ред. М.В. Ильичев (Москва: БЕК 1999).

Русское 1989: Русское православие: вехи истории. Науч. ред. А.И. Клибанов (Москва: Политиздат 1989).

Савельев 1991: С.Н. Савельев, Бог и комиссары. Социологические исследования 2, 1991, 34-45.

Собрание 1917a: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 11, 1917, 161-163.

Собрание 1917b: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 9, 1917, 129.

Собрание 1918a: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», № 16, 1918, 260.

Собрание 1918b: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 17, 1918, 273.

Собрание 1918c: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства», № 18, 1918, 286-287.

Собрание 1918d: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 62, 1918, 849-858.

Собрание 1919a: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 37, 1919, 548-549.

Собрание 1919b: Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 2-е изд. № 3, 1919, 37.

Собрание 1920a: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 73, 1920, 503-504.

Собрание 1920b: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 99, 1920, 780-781.

Советская 2003: Советская жизнь. 1945-1953. Сост. Е.Ю. Зубкова и др. (Москва 2003).

Сосковец 2008: Л.И. Сосковец, Советы по делам религий как проводники государственной политици в отношении церкви, Известия Томского политехнического университета 2008, т. 312, № 6, 162-167.

Сосковец 2013: Л.И. Сосковец, Антирелигиозные практики советского государства: цели, структура, этапы, средства. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики 9-2 (35), 2013, 178-182.

Степанов 1988: В. Степанов (Русак), Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Джорданвилль, т. 3 (Нью-Йорк 1988).

Суслов 1962: М.А. Суслов, XXII съезд КПСС и задачи кафедр общественных наук. Коммунист 3, 1962, 10-41.

Титов 1967: В.Е. Титов, Православие (Москва 1967).

Тринадцатый 1984: Тринадцатый съезд ВКП (б) 23-31 мая 1924 г. В сб.: Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988): в 15-ти т. Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. Под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. Т. 3 (Москва: Политиздат 1984).

Фурман 1989: Д.Е. Фурман, Религия, атеизм, перестройка. В сб.: На пути к свободе совести (Москва 1989), 7-18.

Хронологическое 1999: Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений Правительства УССР, т. 1 (Киев 1963).

Цыпин 1997: В. Цыпин, протоиерей, История Русской Церкви. 1917-1997 (Москва 1997).

Цыпин 1999: В. Цыпин, Русская православная церковь. 1925-1938 (Москва 1999).

Чумаченко 2002: Т.А. Чумаченко, Советское государство и Русская православная церковь в 1941-1961 гг. Религиоведение 1, 2002, 14-38.

Шахнович 1961: М.И. Шахнович, Ленин и проблемы атеизма (Москва-Ленинград 1961).

Швец 2006: В. Швец, протоиерей. О чудесах Казанской иконы Богоматери. В: Митрополит Илия (Карам) и Россия (Москва 2006).

Шейнман 1949: М.М. Шейнман, Дипломатия Ватикана после разгрома немецких войск под Сталинградом. Исторические записки 30, 1949, 103-120.

Шестнадцатый 1984: Шестнадцатый съезд ВКП (б) 26 июня-13 июля 1930 г. В сб.: Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988): в 15-ти т. Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. Под общ. ред. А.Г. Егорова, К.М. Боголюбова. Т. 5 (Москва: Политиздат 1984).

Шкаровский 1995: М.В. Шкаровский, Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943-1964 годах. От «перемирия» к новой войне (Санкт-Петербург 1995).

Шкаровский 2000: М.В. Шкаровский, Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) (Москва 2000).

Шкаровский 2009: М. Шкаровский, Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 годах. Acta Slavica Iaponica 27, 2009, 1-27.

Юнусова 1999: А.Б. Юнусова, Ислам в Башкортостане (Уфа 1999).

Яковлев 1995: А.Н. Яковлев, По мощам и елей (Москва 1995).

Ярославский 1935: Е.М. Ярославский, Против религии и церкви, том 4 (Москва 1935).

An attempt of periodization of the history of relations between the Soviet state and the religious denominations

Keywords: Soviet state, relations, periodization, religious denominations, persecutions, normalization, power institution.

Abstract: This article discusses the periodization of the history of relations between the Soviet state and religious denominations.

The author identified 11 stages in the development of these relations::

1. 1917-1918 – a transitional stage that prepared the transition from old relations to new ones;
2. 1918-1929 – the stage of development of new legislation on religious cults;
3. 1929-1934 – the stage of completion of the development of legislation on cults;
4. 1934-1938 – the period of persecution, “The Great Terror”;
5. 1938-1943 – the stage of easing of pressure and uncertainty;
6. 1943-1948 – the stage of prosperity of relations between the state and the church;
7. 1948-1954 – the stage of cooling relations between the state and religious cults;
8. 1954-1958 – the stage of deterioration of relations between the state and cults;
9. 1958-1965 – a new stage of persecution;
10. 1966-1987 – the stage of coexistence or stagnation;
11. 1988-1991 – the stage of normalization of relations between the state and religions.

The periodization is based on two principles: the first - the institution of power, responsible for the implementation of the religious policy of the state; the second - the legislative acts relating to the relations of the state and the church, adopted in the relevant era. This allows, on the one hand, to trace the logical chain of events in terms of the evolution of relations between the Soviet state and religious cults, and on the other hand, relieves of the need to consider these relations in a purely denominational aspect.

Попытка периодизации истории отношений между советским государством и религиозными культами

Ключевые слова: Советское государство, отношения, периодизация, религиозные конфессии, гонения, нормализация, институт власти.

Резюме: В данной статье рассматривается вопрос о периодизации истории отношений между советским государством и религиозными конфессиями.

Автором было выявлено 11 этапов в развитии государственно-церковных отношений:

1. 1917-1918 гг. – переходный этап, который подготовил переход от старых отношений к новым;
2. 1918-1929 гг. – этап разработки нового законодательства о религиозных культах;
3. 1929-1934 гг. – этап завершения разработки законодательства о культах;
4. 1934-1938 гг. – период гонений, «Великий террор»;
5. 1938-1943 гг. – этап ослабления давления и неопределенности;
6. 1943-1948 гг. – этап процветания отношений между государством и религиозными ассоциациями;

7. 1948-1954 гг. – этап охлаждения отношений между государством и религиозными культами;

8. 1954-1958 гг. – этап ухудшения отношений между государством и культами;

9. 1958-1965 гг. – новый этап гонений;

10. 1966-1987 гг. – этап сосуществования или застоя;

11. 1988-1991 гг. – этап нормализации отношений между государством и религиями.

В основу периодизации были положены два принципа: первый – институт власти, ответственный за проведение в жизнь конфессиональной политики государства; второй – законодательные акты, касающиеся отношений государства и церкви, принятые в соответствующую эпоху. Это позволяет, с одной стороны, проследить логическую цепочку событий с точки зрения эволюции отношений советского государства и религиозных культов, а с другой стороны, освобождает от необходимости рассматривать эти отношения в чисто конфессиональном аспекте.

27.01.2017

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie al AŞM, str. 31 August 1989, 82, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

DEZGHEȚUL HRUȘCIOVIAN ȘI ELIBERAREA BASARABENILOR DIN GULAG (1953-1963)

Mariana S. Țăranu

Cuvinte-cheie: Gulag, basarabeni, restricţii, amnistie, dezgheţ hruşciovian.

În articolul de faţă, în baza materialelor inedite din fondurile Arhivei Naţionale a Republicii Moldova, ale Depozitului Special al Serviciului de Informaţii şi Securitate al Republicii Moldova şi a memoriilor supravieţuitorilor, vom elucida cum a decurs eliberarea din Gulag a basarabenilor deportaţi în 1941, dar şi restricţiile ce le-au fost impuse.

Un spaţiu vast vom acorda modalităţii de supravieţuire în condiţiile în care familiilor eliberate nu li se permitea să locuiască în RSSM, şi, respectiv: fie erau forţate să se întoarcă în locurile de detenţie, fie să se stabilească cu traiul în RSS Ucraineană.

Proiectele cu categoriile de cetăţeni ce urmau a fi eliberaţi din Gulag erau discutate în diferite instanţe deoarece eliberarea acestora implica consecinţe atât politice, cât şi economice. Autorităţile aveau sarcina de a elibera milioane de oameni cu cât mai puţine pierderi. Tocmai de aceea s-a decis ca eliberarea deportaţilor să se facă selectiv şi dozat.

Persoanele deportate au fost eliberate în baza a trei decrete adoptate de organele supreme ale URSS în perioada 1953-1956. Primul în acest sens a fost Decretul Prezidiului Sovietului Suprem „Referitor la amnistie" semnat la 27 martie 1953 (Anexa nr. 1) şi deja a doua zi a apărut ordinul MAI, al Ministerului Justiţiei şi al Procuraturii URSS referitor la modalitatea de executare a acestuia (Anexa nr. 2).

La sfârşitul anului 1953 MAI a înaintat CC al PCUS propunerea de a elibera 1600000 persoane. La data de 5 mai 1954 Prezidiul CC al PCUS a creat o comisie în componenţa căreia au fost incluşi: Procurorul General, Ministrul Afacerilor Interne, Preşedintele Comitetului Securităţii de Stat din cadrul Consiliului de Miniştri şi Ministrului Justiţiei care urmau să înainteze CC al PCUS propuneri referitoare la reglementarea procedurii de mărire a drepturilor celor deportaţi.

Pe parcursul anilor 1953-1954 secţia a patra a MAI a pregătit, iar respectiva Comisie a înaintat celor de la CC al PCUS unele propuneri ce prevedeau micşorarea numărului celor deportaţi şi mărirea drepturilor acestora. Aceste propuneri au fost preluate de CC al PCUS şi în baza acestora au fost aprobate mai multe decrete ale Prezidiului Sovietului Suprem al URSS şi rezoluţii ale Consiliului de Miniştri din URSS.

Unul dintre documentele fundamentale a fost Rezoluţia CC al PCUS şi a Consiliului de Miniştri din URSS din 5 iulie 1954 „Cu privire la anularea unor restricţii şi statutului legal al celor strămutaţi". Conform acesteia majoritatea celor deportaţi obţineau dreptul de a se deplasa liber în raza regiunii, republicii, iar în cazul deplasărilor în scopuri de serviciu se puteau deplasa în orice oraş din URSS (până atunci cei deportaţi nu aveau dreptul de a se deplasa fără permisiunea celor de la MAI în afara localităţii), înregistrarea la organele MAI urma să se facă o dată în an, până atunci se prezentau o dată în lună, erau luaţi de la evidenţă copiii până la 16 ani, s-a renunţat la practica conform căreia fiecare nou-născut era luat la evidenţa organelor MAI, a fost anulată amenda şi arestarea celor care se făceau vinovaţi de încălcarea ordinei publice în locul de deportare în baza Rezoluţiei CCP a URSS din 8 ianuarie 1945 (ГУЛАГ 2000, 706).

Primii au fost eliberaţi copiii deportaţilor. În baza respectivei rezoluţii au fost luaţi la evidenţă: copiii deportaţilor care nu au împlinit vârsta de 16 ani şi copiii deportaţilor care au împlinit vârsta de 16 ani şi îşi continuă studiile în instituţii de învăţământ. Paralel organele de urmărire ale MAI au început o campanie de convingere a celor eliberaţi să rămână în locul de deportare a părinţilor.

Printr-o altă Hotărâre a Consiliului de Miniştri din URSS din 23 martie 1955 „Cu privire la înrolarea unor categorii de deportaţi în serviciul militar" puteau fi înrolaţi în Armata Sovietică tinerii născuţi începând cu anul 1936.

Graţie Decretului Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 25 aprilie 1956 „Cu privire la anularea judecării muncitorilor şi funcţionarilor pentru părăsirea samavolnică a întreprinderilor şi instituţiilor şi pentru lipsa nemotivată de la serviciu" a fost înlăturată munca forţată a deportaţilor. Pentru colhozuri scăderea disciplinei de muncă a deportaţilor a avut consecinţe negative.

În perioada 1954-1955 au fost luate de la evidenţă 1853248 persoane.

Unul din marile neajunsuri ale acestor acţiuni consta în centralizarea excesivă. Cererile de reexaminare a dosarelor deportaţilor erau adresate şi veneau pe adresa organelor de partid care le trimiteau celor de la MAI URSS, ultimii le redirecţionau organelor MAI republicane. Acestea făceau o verificare a legitimităţii deportării, iar în funcţie de rezultatele depistate scriau ultimele concluzii şi împreună cu dosarul le întorceau înapoi la MAI de la Moscova. Secţia a patra analiza plângerile şi dosarul, scriau o încheiere şi împreună cu dosarul o trimiteau la Procuratura URSS care la rândul său aduna toate materialele persoanelor ce au fost deportate şi le prezenta Judecătoriei Supreme a URSS pentru a face interpelare la Comisia Specială.

Prin Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 19 august 1955 Judecătoriile Supreme ale republicilor unionale obţineau dreptul de a revedea deciziile fostelor *Comisii speciale* referitoare la persoanele deportate. Până atunci aceste dosare erau revăzute doar de Judecătoria Supremă a URSS, fapt ce tergiversa acest proces (Пасат 1994, 703).

În ajunul Congresului XX a PCUS, datorită presiunii din partea celor supuşi represiunilor, dar şi din dorinţa grupării lui N. Hruşciov de a-şi justifica pretenţiile faţă de puterea precedentă, la 24 noiembrie 1955 prin Hotărârea Consiliului de Miniştri din URSS nr. 1963-1052s „Cu privire la eliberarea unor categorii de deportaţi" au fost eliberate următoarele categorii: participanţii la Războiul sovieto-german, persoanele decorate cu ordinele şi medaliile sovietice, femeile căsătorite cu bărbaţi din locurile de detenţie, profesori ai instituţiilor superioare de învăţământ. Conform Hotărârii respective erau eliberate din locurile unde au fost deportate doar persoanele singure, dar nu şi familiile acestora (Пасат 1994, 708).

În nici o hotărâre, în nici un fel nu se critica politica statutului de deportare a cetăţenilor, motivându-se că acestea au fost „consecinţe ale perioadei de război". Deportaţii primeau doar dreptul la libera deplasare, în rest nu li se restituia nici averea, nici o compensaţie bănească şi, cel mai grav, li se interzicea să se întoarcă la baştină.

După aproape două decenii de munci forţate în Gulag începând cu anul 1954 au fost eliberate primele familii de basarabeni deportaţi. Cei eliberaţi în baza Hotărârii Consiliului de Miniştri nr. 1963-1052s din 25 noiembrie 1955 nu aveau dreptul să locuiască în RSSM, de asemenea nici nu puteau pretinde la restituirea averii confiscate (Anexa nr. 3). Persoanelor eliberate nimeni nu le-au dat bani pentru a-şi achita preţul călătoriei din Gulag spre casă. În aceste condiţii mai multe familii revenite la baştină scriu cereri adresate Consiliului de Miniştri din RSSM, Procuraturii în care solicitau să le permită să locuiască în RSSM şi să li se întoarcă casele.

Erau frecvente cazurile când din lipsă de braţe de muncă în colhozurile din Gulag conducerea acestora nu le permiteau să plece, deşi, juridic nu aveau nici un drept. Conform mărturiilor lui Dumitru Slav, originar din satul Cioc-Maidan, raionul Comrat, familia acestuia a fost eliberată conform Decretului Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 19 mai 1958, însă, nu li s-a permis să plece din Kazahstan. Mai mult, au fost trimişi la muncă într-un sovhoz din sudul Kazahstanului, unde au lucrat până în toamna anului 1961. În toamna aceluiaşi an, 1961, au primit paşapoarte noi şi s-au întors la baştină[1].

Puşi în faţa acestor realităţi, mulţi copii din familiile deportate au decis să locuiască în continuare în Gulag întrucât reuşiseră să-şi construiască casă, se angajaseră la serviciu sau studii şi vorbeau în limba rusă. În mare parte au revenit la baştină soţiile bărbaţilor judecaţi care vroiau să-şi trăiască bătrâneţile în Moldova şi unii dintre copii, de obicei mezinii. Elena Şoimu-Postolachi îşi aminteşte: „În 1958, după 17 ani de surghiun în

[1] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1234, f. 129-131.

Siberia, în regiunea Tomsk, eu cu mama şi fratele Mihai ne-am întors în sat. Oamenii s-au bucurat pentru noi, dar unora care au băgat mâna în averea părinţilor nu le convenea întoarcerea noastră" (Literatura 2011). În acelaşi timp Agrepina Goliper (născută în 1900) relatează că toţi copiii au rămas să locuiască în Siberia, iar ea s-a întors la baştină[2]. Simion Butnaru în memoriile sale generalizează: „Mulţi de ai noştri n-au putut pleca din anumite motive: familii mixte, copiii la şcoală, serviciu etc." (Butnaru 1989, 120).

O parte dintre familiile deportate au revenit la baştină în acelaşi an când au fost anunţate că sunt libere, iar majoritatea cunoscând din corespondenţa cu rudele că casele le-au fost confiscate sau din alte considerente au mai stat câţiva ani în Gulag. Între timp au agonisit ceva bani şi/sau au vândut lucrurile ce le aveau şi au revenit fie la rude, fie în satele de baştină. Ileana Andronache îşi aminteşte: „[M-am întors] după ce am vândut câte ceva şi am dat de pomană pentru sufletul celora care au rămas în mormintele siberiene..." (Literatura 2003). Matei Fiodorov din satul Congaz, raionul Taraclia, menţiona: „Familia noastră a fost eliberată în 1958, dar noi am continuat să locuim acolo ca să adunăm bani pentru drum şi în 1961 am decis să ne întoarcem la baştină"[3]. Şi Maria Şlepakovskaia a fost eliberată din Kazahstan în 1955, dar în RSSM s-a întors în 1959, după ce în Kazahstan a vândut toată averea şi casa[4]. Irina Garanciuc (născută în 1897) menţiona: „În 1958 ne-au permis să ne întoarcem la baştină, dar noi am venit în 1961"[5]. În aceeaşi ordine de idei sunt şi mărturiile lui Dumitru Bacal (născut în 1927) în satul Coşeri, raionul Ungheni „În luna mai 1958 am fost eliberat, dar am continuat să locuiesc în regiunea Tomsk până în septembrie 1960"[6]. Şi Valentina Masleac din raionul Glodeni, deportată împreună cu mama sa, îşi aminteşte: „În 1957 am fost eliberate împreună cu mama. În Moldova am revenit în mai 1960"[7].

Revenite la baştină familiile se stabileau la rude, după care mergeau la secţiile de miliţie să se înregistreze. La prezentarea certificatului pe care l-au primit când au fost eliberate (Anexa nr. 4), familiile erau anunţate repetat că nu li se va acorda viză de reşedinţă în RSSM. Secţiile de miliţie le acordau viză provizorie – două luni – timp în care familiile urmau să părăsească RSSM.

În luna iulie 1956 secţia de miliţie a MAI din RSSM a dat indicaţie să fie identificate aceste persoane şi să fie anunţate contra semnăturii să părăsească RSSM (Пасат 1994, 717).

În situaţia creată unele familii au plecat înapoi în locurile de detenţie.

Mai multe familii s-au stabilit cu traiul fie vremelnic, fie permanent în RSS Ucraineană. Anastasie Crăciun (născut în 1904), fost primar al satului Valea Perjei, raionul Ceadâr Lunga, timp de zece ani, în anii 1941-1951 a fost la munci forţate în Ivdellag. Despre soarta celorlalţi membri ai familiei a aflat în 1945, prin intermediul scrisorilor unor consăteni. În 1956 împreună cu familia s-au întors la baştină. Cei de la sovietul sătesc nu le-au întors casa, dar în baza promisiunii de a se înscrie în colhoz le-au dat un lot. În toamna aceluiaşi an şi-au construit o bucătărie mică de trei pe patru metri, în primăvară au sădit 50 de pomi fructiferi. Peste doi ani, în luna septembrie 1958, împreună cu şapte familii a fost chemat la sovietul sătesc şi anunţat că trebuie să părăsească RSSM[8]. În 24 de ore familia fostului primar a plecat în RSS Ucraineană. Alexandru Borş (născut în 1921), feciorul fostului primar de Condrăteşti, raionul Corneşti, s-a angajat tractorist la SMT din Corneşti. Viză de reşedinţă i-a fost acordată provizoriu – pentru două luni. Între timp Alexandru Borş şi-a cumpărat casă, a sădit grădinăria şi a rămas fără nici un ban[9], cu toate acestea în 24 de ore a fost somat să părăsească RSSM. Aceeaşi soartă a avut-o şi Alexandru Bancilă care împreună cu familia s-a întors în RSSM. La întoarcere ambii soţi s-au angajat în colhozul „Calea lui Ilici" în satul Pârjota. În sat şi-au cumpărat casă[10]. Similar a fost şi în cazul lui Ştefan Stefanoglo (născut în 1924) care şi-a cumpărat casă pentru care a achitat 28500 ruble în sovhozul Cialâc, orăşelul Svetlâi, raionul Taraclia[11].

Claudia Fefalov s-a pus la evidenţă în satul Secureni, RSS Ucraineană, după care a revenit la mama sa în orăşelul Dondueni, raionul Ocniţa. Însă, deoarece nu are viză de reşedinţă, nimeni

[2] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1183, f. 33.
[3] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1183, f. 139.
[4] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1107, f. 5-5 verso.
[5] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1184, f. 156.
[6] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1111, f. 126.
[7] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1111, f. 218.
[8] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1183, f. 33, d. 1286, f. 168-177.
[9] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 151-155.
[10] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 137.
[11] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 964, f. 8-8 verso.

nu o angaja la serviciu şi a fost nevoită să lucreze cu ziua[12]. Într-un final a fost nevoită să se întoarcă în RSS Ucraineană. Petru Grozdeev împreună cu familia au revenit în localitatea Congaz, unde au locuit timp de un an. Însă, pentru că autorităţile au refuzat să le acorde viză de reşedinţă, aceştia s-au stabilit cu traiul în satul Serpeniovo, raionul Tarutino, regiunea Odesa, RSS Ucraineană[13]. Maria Dedina din satul Slobozia Mare, raionul Vulcăneşti, după trei luni de la revenirea în satul natal şi lucru în colhoz a fost anunţată să nu mai poate locui în RSSM şi împreună cu familia a plecat în RSS Ucraineană, oraşul Reni[14]. Şi Elizaveta Ianioglo confirmă: „Iniţial nu ne-au permis să locuim în Moldova şi un an am locuit în Ucraina, după care în raionul Cantemir, ca în sfârşit să ne stabilim, a câta oară, într-un loc nou – în satul Cialâc, unde locuim până în prezent" (Курдогло 2009, 167).

În baza dosarelor depozitate la Arhiva Naţională a Republicii Moldova am constatat că în mare parte basarabenii care au fost nevoiţi să se mute cu traiul în RSS Ucraineană s-au stabilit în satele din regiunea Odesa, raionul Razdelna; oraşul Bolgrad; satele: Sepniovo, Podgornoe, Lipeţk din raionul Tarutino; orăşelul Slobodka, raionul Kodâma; în oraşele Moghiliov Podolsk şi Iampol din regiunea Viniţa, oraşul Ţelinograd din regiunea Akmola, localităţile din raionul Kolâvan, regiunea Novosibirsk. Familiile de basarabeni stabilite în RSS Ucraineană nu s-au stabilit compact, dar, cât mai departe una de cealaltă.

Alte familii revenite din deportare au continuat să locuiască în RSS Moldovenească în pofida restricţiilor sau chiar fiind plecate în RSS Ucraineană scriau cereri/plângeri adresate Consiliului de Miniştri din RSS Moldovenească, Procuraturii, Consiliului de Miniştri din URSS în care solicitau să le permită să locuiască în RSS Moldovenească şi să le întoarcă averea.

Indiferent cine era adresantul scrisorilor acestea erau transmise Sovietului Miniştrilor de la Chişinău deoarece decizia de acordare a vizei de reşedinţă era semnată doar de conducerea Consiliului de Miniştri al RSS Moldovenești. Secretariatul preşedintelui Consiliului de Miniştri solicita informaţii de la Comitetele executive ale Sovietului deputaţilor muncitori (Anexa nr. 5) şi de la KGB-ul din RSS Moldovenească referitoare la semnatarii scrisorilor.

Autorităţile raionale solicitau certificate de la sovietele săteşti ale localităţii în care familia a locuit până a fi deportată. Argumentul care rezista era angajarea membrilor familiei în colhozul în care lipseau braţele de muncă, de asemenea era necesar ca semnatarul scrisorii dacă avea o vârstă înaintată să aibă rude sau copii care să fie de acord şi să aibă posibilităţi financiare ca să-l întreţină (Anexa nr. 6). În luna noiembrie 1958, la adunarea generală a colhoznicilor din satul Făleştii Noi, raionul Făleşti, s-a decis înscrierea în colhoz a Ioanei Vântu, împreună cu feciorul său Petru. În scurt timp s-au ciocnit cu problema nepermisiunii de a locui pe teritoriul RSS Moldoveneşti. Ulterior, argumentul lipsei braţelor de muncă a fost decisiv[15].

Sovietele săteşti trimiteau răspunsuri la Comitetele executive ale deputaţilor muncitori. În baza rezultatelor primite ultimele dădeau răspunsuri la scrisorile Consiliului de Miniştri al RSSM, uneori, acestea erau avizate pozitiv (Anexa nr. 7), dar de cele mai multe ori negativ (Anexa nr. 8).

Cei de la KGB făceau propria documentare referitoare la semnatarul scrisorii (Anexa nr. 9). În baza unui chestionar câţiva consăteni şi/sau rude erau chemate la KGB-ul raional şi anchetaţi[16] (Anexa nr. 10), în unele cazuri solicitau informaţii şi de la KGB-ul din locurile unde au fost deportaţi (Anexa nr. 11).

Lunar Consiliului de Miniştri includea pe ordinea de zi discutarea problemelor familiilor deportate. Semnatarii scrisorilor solicitau fie să li se acorde viză de reşedinţă în RSSM, fie să li se întoarcă averile confiscate sau casele naţionalizate (Anexa nr. 12).

Familiilor le permiteau să locuiască în RSSM dacă: un membru al familiei deportate era căsătorit cu un etnic rus nedeportat, dacă colhozul avea nevoie de braţe de muncă şi dacă era la o vârstă înaintată şi unul din copii sau rude se obliga să-l întreţină (Anexa nr. 13).

[12] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1110, f. 98.
[13] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1186, f. 30 verso.
[14] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 184 verso.
[15] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 965, f. 73-74.
[16] Organele KGB-ului au completat dosarele familiilor deportate cu materiale ce vizează membrii familiei rămaşi în RSSM sau rudele apropiate ale acestora permanent. Mai detaliat vezi: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1237, f. 14; d. 1235, f. 207, 212, 292; d. 1287, f. 36, 260; d. 1288, f. 3, 11; d. 1289, f. 119.

În toată perioada efectuării studiului respectiv nu am întâlnit nici un caz de restituire fie a casei, fie a unei părţi din avere nici unei familii deportate în 1941. Au fost doar câteva astfel de cazuri, însă îi vizează pe cei deportaţi în 1949[17].

Problema acordării vizelor familiilor deportate a fost soluţionată abia în anul 1963, când la 7 ianuarie a fost emis Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS „Cu privire la înlăturarea restricţiilor deportaţilor care anterior au fost membri ai organizaţiilor ilegale, foşti comercianţi, moşieri, fabricanţi, evacuaţi din Ucraina de Vest, RSSM, RSS Lituaniană, RSS Estonă, RSS Letonă". În baza acestuia respectivii puteau reveni la baştină doar cu acordul comitetelor executive regionale a Partidului Comunist. Ceva mai târziu, la 9 ianuarie 1974 Prezidiul Sovietului Suprem a emis un alt ordin care vizează familiile deportate „Cu privire la recunoaşterea pierderii puterii juridice a actelor eliberate în URSS în legătură cu Ordinul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS „Cu privire la anularea interdicţiilor ce ţineau de alegerea locului de trai pentru unele categorii de cetăţeni".

Cei reveniţi la baştină, familiile deportaţilor, s-au pomenit în alte realităţi, în mare parte într-un mediu ostil. Propaganda sovietică le-a creat imaginea unor duşmani ai poporului şi în mare aşa şi îi tratau.

Cei care şi-au dorit mult să revină la baştină, îndeosebi copiii, mergeau la diferite instanţe şi solicitau să le permită să-şi continue studiile sau să fie angajaţi la muncă. Tatiana Rotaru îşi amintea că Dumitru Berezovschi s-a dus la un şef şi l-a rugat să-i facă viză de reşedinţă, iar răspunsul acestuia a fost: „În 24 de ore să vă luaţi tălpăşiţa de aici!" (Moldova 2001). Şi Ecaterina Chele, referindu-se la angajarea la serviciu, scria: „M-am adresat şefului secţiei raionale a învăţământului public, care era un tânăr moldovean de al nostru. El m-a întâmpinat destul de amabil, dându-mi lămuriri că locuri există, doar că numirile pe post se fac de la minister. Atunci am mers la Chişinău, la Ministerul Învăţământului, unde mi s-a dat în mână ordinul de numire la Şcoala nr. 1 din Sângerei. Bucuroasă, m-am întors acasă şi m-am prezentat cu ordinul de numire la Secţia Raională. Şeful m-a anunţat că mai trebuie să aştept aprobarea Comitetului Raional de partid. La data fixată, când trebuia să vin după răspuns, şeful îmi spune că încă nu s-a clarificat, să mai aştept. M-au cuprins fiorii şi mă gândeam: „Oare ce mai poate fi de clarificat?" În cele din urmă, primesc un răspuns oficial de la CRP, cum că mi se anulează numirea ministerului, pe motiv că „am fost deportată şi nu pot fi numită în învăţământ, nu mă pot ocupa de educaţia copiilor" (Chele 2005, 73). „Vigilentul Petruşkin, continuă Ecaterina Chele, şi-a călcat pe inimă şi m-a numit învăţătoare, dar nu la Sângerei, centrul raional, ci într-un sat din apropiere, Biliceni – sub supraveghere strictă" (Chele 2005, 74). Ileana Andronache îşi descrie revenirea astfel: „Prezentându-mă la miliţie, mi s-a spus că n-am dreptul să trăiesc în Moldova. Toată averea care a fost a trecut în folosul statului, iar noi trebuia să plecăm în altă republică ca să trăim. În casa noastră trăia preşedintele sovietului sătesc, acela care a dat acordul să fim deportaţi. Când m-a văzut că am intrat în ogradă să mă uit la casă, m-a privit cu nişte ochi de lup, spunându-mi: „Cine ţi-a dat voie să intri în ogradă fără voia mea? Mata n-ai ce căuta aici". Eu mi-am făcut cruce şi, plângând, am pornit-o spre Chişinău, după dreptate" (Luceafărul 2012). Elena Şoimu-Postolachi descrie cazul Anastasiei Dubălaru-Onea din satul Parcani, raionul Soroca, astfel: „Când doamna A. Onea s-a întors din Siberia, în casa ei era depozit. La rugămintea dânsei să i se întoarcă gospodăria, a fost refuzată. Preşedintele sovietului sătesc de atunci Zaharia Baciu a spus că ea „n-are rol". A trăit mai întâi la fratele ei Haralampie, apoi a luat-o nepoata Nina Munteanu" (Literatura 1998).

Politica promovată de autorităţi faţă de cei reveniţi din deportare a fost direcţionată spre marginalizarea acestora. Maria Scafaru îşi amintea: „Ştiţi ce mi-a spus locţiitorul ministrului sănătăţii care patrona cadrele, un oarecare Iliin?: „Să te cari de aici din Moldova. Dă-te de aici! N-are importanţă cine eşti şi de unde eşti, du-te de unde ai venit!" Pentru dumneata nu este loc în Moldova. N-avem nevoie de aşa cadre!" (Marinat 1992, 131).

Copiii basarabenilor educaţi în Gulag nu cunoşteau limba română, de aceea multe familii au fost nevoite în primii ani după revenire să-şi dea copiii la studii în şcoli unde limba rusă era limbă de instruire. Alexandru Samoilov, originar din satul Şerpeni, raionul Bulboaca, deportat împreună cu părinţii, la revenire la baştină menţiona: „Eu am doi feciori care la 1 septembrie 1960 trebuie să meargă doar la şcoala rusă, deoarece ei nu cunosc

[17] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 962, f. 2.

limba moldovenească”[18]. În aceeaşi situaţie era şi Natalia Zimina-Colomei (născută în 1927) din satul Dumbrăveni, raionul Soroca, care în 1960, împreună cu soţul Ivan, au revenit la baştină. Acesta din urmă menţiona la întoarcere într-o cerere: „Doresc ca copiii mei să studieze în limba rusă”[19].

Una din problemele majore o constituia asigurarea cu spaţiu locativ. Dat fiind faptul că casele confiscate nu erau întoarse proprietarilor, aceştia erau nevoiţi să închirieze camere, case sau apartamente. Maria Imenca din satul Denjeni, raionul Ocniţa, îi scrie scrisoare lui Kliment Voroşilov, Preşedintelui Prezidiului Sovietului Suprem al URSS în care menţionează că după ce s-a întors din regiunea Omsk, unde a fost deportată, este nevoită ca lunar să achite 50 de ruble pentru gazdă”[20]. În anul 1961 Pavel Popuşoi din satul Ivancea, raionul Orhei menţiona „Împreună cu soţia am fost deportaţi în regiunea Tiumen. Eu sunt bolnav de radiculită, aud rău, pensia mea constituie 144 ruble, pe când o cameră închiriată costă 150 de ruble lunar[21]. Familia Bortă din orăşelul Zubreşti, raionul Străşeni la întoarcere în RSSM au fost nevoiţi să stea la gazdă, pentru care achita lunar. Salariul în colhoz se ridica la sfârşitul anului, iar pentru gazdă trebuia să achite lunar[22]. Pentru familia sa de şapte persoane Mihail Eşan din oraşul Bălţi a închiriat un apartament achitând 200 ruble lunar”[23]. Şi pensionara Tatiana Mazurenco din satul Calaşovca, raionul Otaci, achita 200 ruble lunar pentru gazdă[24].

Toate acestea denotă cert că, şi după decesul lui Stalin, teroarea sovietică nu şi-a schimbat conţinutul, atât doar, că şi-a modificat puţin forma.

[18] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1110, f. 225.
[19] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 111, f. 281, 234 verso.
[20] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 833, f. 426.
[21] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1182, f. 118.
[22] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 840, f. 184.
[23] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 840, f. 207.
[24] ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1040, f. 165.

ANEXE

Anexa nr. 1

Decretul
Prezidiului Sovietului Suprem din 27 martie 1953
Referitor la amnistie

Ca rezultat al consolidării societăţii sovietice şi orânduirii de stat, ridicării bunăstării şi a nivelului de cultură a populaţiei, creşterii conştiinţei cetăţenilor şi a atitudinii lor faţă de îndeplinirea obligaţiilor sociale s-a întărit ordinea socialistă şi respectiv legislaţia, de asemenea simţitor s-a micşorat criminalitatea în ţară.

Prezidiul Sovietului Suprem al URSS consideră că în aceste condiţii nu mai este necesar de întreţinut în locurile de detenţie persoanele care au comis crime ce nu prezintă un pericol major pentru stat, iar prin atitudinea lor conştiincioasă faţă de muncă a demonstrat că pot reveni la o viaţă cinstită şi deveni membri utili al societăţii.

Prezidiul Sovietului Suprem al URSS decide:

1. Să fie eliberaţi din locurile de detenţie şi de alte forme de pedeapsă, ce nu au tangenţe cu privarea de libertate, persoane judecate pe un termen de până la cinci ani, inclusiv.
2. Să fie eliberate din locurile de detenţie persoanele pedepsite pentru abuz de serviciu şi crime agricole, precum şi pentru crime militare, prevăzute în art. 193.4, p. ”a”, 193.7, 193.8, 193.10, 193.10, p. ”a”, 193.14, 193.15, 193,16 şi 193.17 Cod Penal a RSFSR şi articolelor corespunzătoare Codurilor Penale a republicilor unionale.
3. Să fie eliberate din locurile de detenţie indiferent de perioada de detenţie: femeile care educă copii până la zece ani şi femeile gravide; minorii până la 18 ani; bărbaţii ce au mai mult de 55 de ani şi femeile ce au depăşit vârsta de 50 de ani, precum şi condamnaţii care suferă de boli incurabile.
4. Să fie înjumătăţită perioada de detenţie a persoanelor condamnate la un termen ce depăşeşte cinci ani.

5. Să fie încetate acţiunile de urmărire şi cele de judecată a tuturor persoanelor care au comis crime până la publicarea Decretului respectiv:
   a) Cele care conform legii trebuie să fie pedepsite cu privaţiune de libertate pentru o perioadă de până la cinci ani şi alte metode de pedeapsă ce nu ţin de întreţinerea în locurile de detenţie.
   b) Pentru abuz de serviciu, crime militare şi agricole, enumerate în art. 2 al prezentului Decret.
   c) Comise de persoane menţionate în art. 3 al prezentului Decret.

În cazul altor crime, comise până la publicarea prezentului Decret, care conform legii urmează să fie pedepsite cu privaţiune de libertate pentru o perioadă de cinci ani şi mai mult, dacă judecata consideră că pedeapsa trebuie să fie privaţiune de libertate pentru o perioadă de mai puţin de cinci ani, atunci inculpatul se eliberează, iar dacă judecata consideră că trebuie pedepsit cu privaţiune de libertate pentru o perioadă de mai mult de cinci ani, atunci perioada de detenţie se micşorează în jumătate.

6. Nu pot fi amnistiate persoanele condamnate pentru un termen mai mare de cinci ani pentru crime contrarevoluţionare, furturi deosebit de mari a avuţiei socialiste, banditism, omor intenţionat.
7. A considera necesară revederea legislaţiei penale a URSS şi a republicilor unionale cu scopul de a substitui răspunderea penală pentru unele abuzuri în serviciu, crime agricole şi alte crime mai puţin periculoase cu pedepse administrative şi de ordin disciplinar.
8. Să fie împuternicit Ministerul Justiţiei din URSS ca timp de o lună să înainteze propunerile respective la Sovietului Miniştrilor din URSS pentru a fi prezentate Prezidiului Sovietului Suprem al URSS.

Preşedintele Prezidiului Sovietului Suprem al URSS — K. Voroşilov
Secretarul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS — N. Pegov

Sursa: www.base.consultant.ru

Anexa nr. 2

Ordinul
Ministrului afacerilor interne, ministrului justiţiei din URSS şi procurorului general din URSS „Cu privire la executarea Decretului Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 27 martie 1953 «Cu privire la amnistie»”

28 martie 1953 nr. 08/012/85s

În scopul executării Decretului Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 27 martie 1953 „Cu privire la amnistie”

Ordonăm:

1. Responsabili de aplicarea Decretului cu privire la amnistie sunt împuterniciţi:
   a) în privinţa condamnaţilor din lagărele de muncă corecţională – şefii şi procurorii lagărelor;
   b) în privinţa condamnaţilor care sunt în puşcării, dar şi condamnaţii strămutaţi – miniştrii afacerilor interne a republicilor unionale şi autonome, şefii MAI a regiunilor, şi, respectiv procurorii;
   c) referitor la condamnaţii care se află în coloniile de muncă corecţională, din puşcării, colonii pentru minori – şefii şi respectiv procurorii instituţiilor;
   d) referitor la persoanele care sunt date în urmărire, ce ţin de responsabilitatea organelor MAI şi miliţiei – şefii acestor organe şi respectiv procurorii, iar în ceea ce ţine de organele procuraturii – procurorii respectivi;
   e) referitor la cei condamnaţi şi pedepsiţi penal, ce ţin de organele judiciare – pe judecătorii respectivi;
   f) referitor la condamnaţii la muncă corecţionale – pe şefii inspectorilor muncilor corecţionale.

Sursa: www.base.consultant.ru

Anexa nr. 3

În baza acestuia viza de reşedinţă nu se acordă
În caz de pierdere nu se restabileşte

Certificat

Eliberat lui Boxan Efrosinia Stepanovna, născută în anul 1924, originară din RSSM, raionul Făleşti, satul Sărata, de naţionalitate moldoveancă, prin care se confirmă că a fost luată la evidenţă din locul de strămutare.

Şeful secţiei de miliţie a comitetului executiv raional /semnătura/

10 iulie 1956
Nr. 2368
/sigila/

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1234, f. 155.

Anexa nr. 4

Recipisă

Subsemnata ***Vasilieva Maria Vasilievna, născută în anul 1904***, eliberată din aşezarea specială în baza deciziei Guvernului mi s-a adus la cunoştinţă că am are dreptul să locuiesc în orice localitate a URSS, în afară de ***RSS Moldovenească*** de unde am fost strămutată.

Averea ce mi-a aparţinut până la strămutare, casa şi alte bunuri, nu mi se restituie.

18 ianuarie 1956 Semnătura

Sursa: Vasiliev 2010, 436.

Anexa nr. 5

Preşedintelui Comitetului Executiv al
Sovietului deputaţilor muncitori din raionul Teleneşti
Tov. Epifanov C.V.

08-g
12 august 1960

Vă rugăm să comunicaţi Sovietului Miniştrilor din RSSM până la 20 august 1960 opinia Dvs. referitoare la acordarea vizei în raionul Dvs. cet. Gâlca Alexandru Stepanovici, locuitor al raionului Teleneşti, satul Chişteln̦a.

Secretar adjunct al Preşedintelui
Sovietului Miniştrilor din RSSM N. Peciorski

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1109, f. 307.

Anexa nr. 6

Nr. 646
19 august 1960

Certificat
eliberat de sovietul raionului Floreşti, RSSM,
cetăţeanului Grati I.Gh. prin care se confirmă
că pe teritoriul sovietului sătesc Cotiujeni locuiesc două fiice ale sale:

1. Prodan Maria Ivanovna care lucrează învăţătoare la şcoala medie Cotiujeni, este bolnavă, dar asigurată material.
2. Canţer Raisa Ivanovna este casnică, proprietară a două case, asigurată material este în stare să-l întreţină pe tatăl său Grati I.Gh., să-l asigure cu spaţiu locativ şi să-i acorde ajutor material.
3. Feciorul cet. Grati I.Gh. – Grati V.I. şi ginerele Prodan I.S. îşi satisfac serviciul militar.

În perioada aflării pe teritoriul satului Cotiujeni cet. Grati I.Gh. se comportă adecvat.

Sovietul sătesc Cotiujeni nu are nimic împotriva acordării vizei de reşedinţă familiei cet. Grati I.Gh. pe teritoriul satului, dat fiind faptul că colhozul „Miciurin” are nevoie de astfel de specialişti.

Preşedintele sovietului sătesc Ţâra
Secretarul sovietului sătesc Popescu

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1109, f. 266.

Anexa nr. 7

Secretarului adjunct al Preşedintelui
Sovietului Miniştrilor din RSSM
Tov. Peciorskii
Or. Chişinău

18 mai 1959

Ca răspuns la scrisoarea nr. 08-b/k din 11 mai 1959

Adresanta Bancila-Curbatova Ant. Dm. a fost deportată împreună cu părinţii în 1941, ca familie de chiaburi. În 1956 a fost eliberată fără dreptul de a locui în RSSM. Cu toate acestea în aprilie 1959 împreună cu soţul, care nu a fost deportat, şi cu şapte copii au venit să locuiască în satul Pârjota.

Luând în consideraţie, că Bancila-Curbatova a fost deportată împreună cu părinţii când era minoră, părinţii au decedat, iar soţul care nu a fost deportat lucrează tractorist în colhoz, împreună educă şapte copii, Comitetul executiv a Consiliului raional al deputaţilor Râşcani nu are obiecţii în ceea ce priveşte acordarea vizei de reşedinţă cet. Bancila-Curbatova A.D. în satul Pârjota.

Preşedintele Comitetului Executiv al Consiliului Raional
al deputaţilor muncitori Râşcani A. Arapov

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 139.

Anexa nr. 8

Comitetul Executiv al deputaţilor muncitori din raionul Drochia

Nr. 95
8 aprilie 1961

Sovietul Miniştrilor din RSSM or. Chişinău

Răspuns la nr. 08-S din 29 martie 1961

Referitor la luarea la evidenţă a unor cetăţeni, Comitetul executiv al raionului Drochia vă comunică:

1. Stajilo Andrei Nichiforovici şi Stajilo Claudia ce locuiesc în satul Cotova – de abţinut, deoarece ultimii nu se încadrează în activitatea colhozului şi se comportă neadecvat.

Preşedintele comitetului executiv
al deputaţilor muncitori din Drochia I. Leşan

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1184, f. 133.

Anexa nr. 9

Secretarului adjunct al preşedintelui
Sovietului Miniştrilor din RSSM
tov. Pecerski N.N.

26 mai 1959

Se înaintează pentru a primi decizia Sovietului Miniştrilor din RSSM cererea cet. Bancila A.D. care solicită să i se permită împreună cu familia să locuiască în satul Pârjota, raionul Râşcani.

... Tatăl Bancila Dum. Alexeevici, născut în 1896, a fost membru activ al partidului naţional-burghez al ţărăniştilor şi liberalilor.

... Bancila A.Dm. din strămutare a fost eliberată în baza Deciziei Sovietului Miniştrilor din URSS nr. 1963-1052 din 24 noiembrie 1955 ca o persoană căsătorită cu un localnic nerepresat, dar fără dreptul de a locui în RSSM.

Şeful Secţiei Speciale nr. 1 a MAI din RSSM Soroca

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 136.

Anexa nr. 10

Procesul-verbal
al interogatoriului martorului[25]

Locul interogatorului Data

(Familia şi gradul, locul unde a avut loc interogatoriul) am interogat cu respectarea cerinţelor art. 138, 140 CP al RSSM în calitate de martor pe (Numele, prenumele).

Interogarea s-a început la ora ___ şi ___min., s-a terminat la ora ___ şi ____min.

1. Familia, numele, prenumele;
2. Anul naşterii;
3. Locul naşterii;
4. Partinitatea;
5. Învăţământul;

[25] Formularul interogatoriilor martorilor. Documentul este întocmit în limbile română, în baza grafiei chirilice şi rusă. Documentul este prezentat conform originalului în varianta română.

6. Situaţia familiară;
7. Locul de lucru;
8. Îndeletnicirea sau funcţia;
9. Judecat;
10. Locul de trai;
11. În ce relaţii este cu acuzatul şi cu pătimaşul.

În corespundere cu partea 3, art. 59 CPC RSSM s-au lămurit obligaţiile de martor şi el (ea) este preîntâmpinat de răspunderea prevăzută de art. 197 CC RSSM pentru refuzul de a da declaraţii şi de art. 196 CC RSSM pentru darea declaraţiilor vădit mincinoase.

[Semnătura martorului]

La propunerea de a declara tot ce ştie despre împrejurările în legătură cu care el este chemat la cercetare, martorul a declarat:

[Semnătura martorului]

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1285, f. 168-168 verso.

Anexa nr. 11

MAI
Secţia de Miliţie
Regiunea Kazahstanului de Sud
Secţia Raională de Miliţie Arâs
13 iunie 1958

Nr. 9/2-71
Orăşelul Arâs

Certificat
eliberat cet. Tucan Nicolai Policarpovici,

născut în anul 1928, originar din satul Baurci, raionul Congaz, RSSM, de naţionalitate găgăuz, cetăţean al URSS, prin care se confirmă că împreună cu soţia Tucan Liuba Savelievna, născută în 1922 au stat la evidenţă în strămutare la MAI, reg. Arâs din anul 1941, iar în luna mai 1958 au fost eliberaţi din strămutare.

Certificatul este eliberat pentru a fi prezentat organelor locale la noul loc de trai.

Şeful MAI, raionul Arâs, maior Cinghisov
Intendentul Comendaturii Speciale, raionul Arâs, locotenent Vasiliev

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1111, f. 302.

Anexa nr. 12

Sovietul Miniştrilor al RSSM

Hotărârea nr. 287-26

2 iunie 1959 or. Chişinău

Cu privire la acordarea vizei de reşedinţă foştilor strămutaţi

În baza cererilor cetăţenilor eliberaţi din strămutare conform Hotărârii Prezidiului Sovietului Suprem al URSS şi certificatelor MAI al RSSM referitor la cererile lor referitoare la acordarea vizelor de reşedinţă, Sovietul Miniştrilor din RSSM

Decide:

1. A permite acordarea vizelor familiilor persoanelor eliberate din strămutare care s-au întors la baştină [22 familii].
2. A permite acordarea vizelor de reşedinţă persoanelor eliberate din strămutare care s-au întors la baştină [8 persoane].

Vice-preşedinte al Sovietului Miniştrilor din RSSM N. Şcelokov
Împuternicitul cu Afacerile Sovietului Miniştrilor din RSSM L. Diacenko

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 1-3.

Anexa nr. 13

Certificat
cu privire la refuzul de a-i acorda
viză de reşedinţă în RSSM foştilor strămutaţi

Berliba Iustina Ivanovna – regiunea Omsk, raionul Tavricesk, sovhozul Harlamov. A fost eliberată împreună cu soţul în baza Hotărârii Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 19 mai 1958, fără permisiunea de a locui în RSSM.

MAI al RSSM, comitetul executiv raional şi sovietul sătesc se pronunţă împotriva luării la evidenţă a cet. Berliba împreună cu familia în raionul Edineţ.

21 martie 1959
08 B

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1235, f. 103.

Raionul Ungheni, satul Cornești
Cet. Borş Alxandru Timofeevici
Copie: Secţiei raionale a miliţiei Ungheni

Ca răspuns la cererea Dumneavoastră referitoare la acordarea vizei de reşedinţă Vă comunicăm, că nu avem posibilitate să vă satisfacem solicitarea.

Dumneavoastră sunteţi eliberat din deportare împreună cu mama şi sora fără dreptul de a locui în RSSM.

Secretatul adjunct al
Preşedintelui Sovietului Miniştrilor din RSSM N. Pecerski

27 februarie 1957
08-D

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 1038, f. 156.

Raionul Târnova, satul Ţaul
Cet. Donisan Elizaveta Ivanovna

Ca răspuns la cererea Dumneavoastră vă comunicăm că sunteţi eliberată din locurile unde aţi fost strămutată fără dreptul de a vise întoarce averea confiscată, în RSSM ve-ţi fi la întreţinerea surorii Iurcişina Ecaterina Ivanovna.

Secretatul adjunct N. Peciorski

7 februarie 1957
08-T

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 830, f. 362.

Raionul Dubăsari, satul Coşniţa
Cet. Turculeţ Dmitrii Andreevici

La cererea Dumneavoastră referitoare la restituirea averii confiscate, vă comunicăm că sunteţi eliberat din strămutare în baza amnistiei, fără dreptul de a primi averea confiscată.

Secretatul adjunct N. Peciorski

Sursa: ANRM, F. 2848, inv. 7, d. 830, f. 226.

Bibliografie

Butnaru 1989: S. Butnaru, Vacanţa mare (1941-1957). Nistru, nr. 12, 1989.
Chele 2005: E. Chele, Povestea vieţii mele. Magazin istoric, nr. 10, 2005.
Literatura 1998: Literatura şi arta, 23 aprilie, 1998.
Literatura 2003: Literatura şi arta, 3 iulie, 2003.
Literatura 2011: Literatura şi arta, 9 iulie, 2011.
Luceafărul 2012: Luceafărul, 4 mai, 2012.
Marinat 1992: Al. Marinat, Eu şi lumea. Proză documentară (Chişinău: Editura Uniunii Scriitorilor 1992).
Moldova 2001: Moldova Suverană, 12 iunie, 2001.
Vasiliev 2010: B. Vasiliev, Stalin mi-a furat copilăria (Chişinău: Baştina-Radog 2010).
ГУЛАГ 2000: ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917-1960. Составители: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Научный редактор В.Н. Шостаковский (Москва 2000).
Курдогло 2009: К. Курдогло, Репрессии и массовые депортации жителей с. Баурчи Чадыр-Лунгского р-на Республики Молдова в 1940-1951 гг. (Кишинев 2009).
Пасат 1994: В.И. Пасат, Трудные страницы истории Молдовы, 1940-1950-е гг. (Москва: Терра 1994).

Khrushchev's Thaw and liberation of Bessarabians from the Gulag (1953-1963)

Keywords: Gulag, Bessarabia, restrictions, amnesty, Khrushchev's Thaw.

Abstract: The release of prisoners from the Gulag after Stalin's death entailed both economic and political consequences, so the issues of further settling of these citizens were carefully examined in different bodies.
This article based on previously unexamined archival materials and survivors' memories describes how the liberation from the camps occurred and what restrictions were imposed on former prisoners.
In particular, the article covers the issue of the ordeals of Bessarabian families, who were prohibited from living in the Moldavian SSR, and they were forced either to settle in the Ukrainian SSR or return to places of detention.

Хрущевская оттепель и освобождение бессарабцев из ГУЛАГа (1953-1963 гг.)

Ключевые слова: ГУЛАГ, Бессарабия, ограничения, амнистия, хрущевская оттепель.

Резюме: Освобождение заключенных из ГУЛАГа после смерти Сталина влекло за собой как экономические, так и политические последствия, поэтому вопросы дальнейшего поселения этих граждан внимательно рассматривались в разных инстанциях.

В данной статье, подготовленной на основе ранее не изученных архивных материалов и воспоминаний репрессированных, описывается, как происходило освобождение из лагерей и какие ограничения налагались на бывших заключенных.

В частности в статье освещается вопрос о мытарствах бессарабских семей, которым было запрещено проживание в Молдавской ССР, и они вынуждены были либо поселиться в Украинской ССР, либо вернуться в места заключения.

14.02.2017

Dr. Mariana S. Ţăranu, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august 1989, 121A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: marianataranu@yahoo.com

TENTATIVE DE IMPLEMENTARE A LEGISLAŢIEI LINGVISTICE ÎN ŞCOALA SUPERIOARĂ DIN RSS MOLDOVENEASCĂ. 1989-1991

Liliana Rotaru

Cuvinte-cheie: legislaţie lingvistică, învăţământ superior, limba română, grafie latină, universitate, RSS Moldovenească

Deopotrivă cu multitudinea de probleme economico-sociale şi ideologico-politice cu care se confrunta statul sovietic la sfârşitul secolului al XX-lea, *perestroika* gorbaciovistă a acutizat cea mai sensibilă problemă a naţiunilor non-ruse din Uniunea Sovietică – *problema naţională* (considerată ca şi soluţionată de ideologii sovietici), producând în a doua jumătate a anilor '80 mişcări naţionale de amploare. Comparativ cu alte republici non-ruse din Uniunea Sovietică, care incorporau naţiuni întregi, problema naţională în RSS Moldovenească avea un caracter specific, aşa-numita „naţiune socialistă moldovenească" fiind ruptă din naţiunea română şi sustrasă din aceasta. Orientat conştient şi ferm spre sovietizarea populaţiei din RSS Moldovenească şi în a demonstra existenţa şi individualitatea unei „naţiuni moldoveneşti", statul sovietic a exploatat cele mai eficiente instrumente de deznaţionalizare, supunere şi subversiune – limba şi cultura. Iar mişcarea naţională din RSS Moldovenească, transformând limba şi cultura în simboluri ale identităţii naţionale, a pus, în mod firesc, în prim-planul revendicărilor sale – repunerea limbii române (numită în documentele epocii *moldovenească*) în drepturile ei fireşti şi revenirea la alfabetul latin, interzis în 1941.

Procesul de instituţionalizare a limbii române şi a grafiei latine a fost unul sinuos şi de durată, încheiat la 31 august 1989, prin adoptarea de către Sovietul Suprem al RSSM de legislatura a XIII-a, a legilor cu privire la funcţionarea limbilor. Legislaţia lingvistică declara limba moldovenească „limbă de stat"[1], recunoştea identitatea lingvistică a limbii române şi celei moldoveneşti[2] şi stipula revenirea limbii moldoveneşti la alfabetul latin[3]. Adoptarea acestor legi a semnificat o victorie parţială a mişcării de renaştere spirituală şi naţională în RSSM – revenirea la alfabetul latin şi oficializarea limbii române a demarat un proces foarte îndelungat de „decolonizare" culturală, apoi socială şi politică a românilor din această unitate politico-administrativă din Uniunea Sovietică. Şi pentru că şcoala superioară sovietică a fost unul dintre mecanismele de deznaţionalizare şi ideologizare în procesul de crearea a *omului sovietic*, „decolonizarea" acesteia a reflectat procesele care derulau în societatea moldovenească de după 1989.

Lentoarea implementării şi rezistenţa sau/şi împotrivirea faţă de aplicarea legislaţiei lingvistice în RSS Moldovenească[4], inclusiv, în şcoala superioară moldovenească, necesită o digresiune analitică şi explicativă a caracterului legilor cu privire la limbă şi alfabet şi de funcţionare a limbilor pe teritoriul respectiv.

Constatăm, alături de alţi cercetători, că legislaţia lingvistică, adoptată de Sovietul Suprem al RSS Moldoveneşti era cea „mai democratică" şi concesională legislaţie lingvistică în comparaţie cu cele adoptate în alte republici unionale din Uniunea Sovietică (Olteanu 2003). Legile cu privire la limbă şi alfabet au fost adoptate de autorităţile sovietice din RSS Moldovenească, în primul rând, sub presiunea mişcării naţionale, fapt recunoscut

[1] Lege nr. 3464 din 31.08.1989 cu privire la statutul limbii de stat a RSS Moldoveneşti. In: Buletinul Oficial, 1989, nr. 009.

[2] Lege nr. 3465 din 01.09.1989 cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti. In: Veştile Sovietului Suprem şi ale Guvernului RSS Moldoveneşti (în continuare Veştile), 1989, nr. 9.

[3] Lege nr. 3462 din 31.08.1989 cu privire la revenirea limbii moldoveneşti la grafia latină. In: Buletinul Oficial, 1989, nr. 009.

[4] În perioada care acoperă prezentul studiu, unitatea politico-administrativă din cadrul geografic abordat a avut trei denumiri: RSS Moldovenească (2 august 1940 - 23 mai 1991), RSS Moldova (5 iunie 1990 - 23 mai 1991) şi Republica Moldova (din 23 mai 1991).

de nomenclaturişti însişi chiar în ajunul adoptării lor: în şedinţa Biroului CC al PCM din 25 iulie 1989, care a pus în discuţie proiectul legii cu privire la funcţionarea limbilor, prim-secretarul CC al PCM Simion Grossu, abordând problema termenelor în care urmează a fi adoptată, susţinea: „Vrem sau nu vrem, a venit timpul, şi trebuie să facem acest lucru" (Republica 2011, 148), iar Grigore Eremei, membru al Biroului CC al PCM, se întreba retoric în aceeaşi şedinţă: „Iese că toate acţiunile noastre sunt nişte concesii făcute sub presiune" (Republica 2011, 149), având în vedere presiunea mişcării naţionale.

Totodată, legislaţia lingvistică a RSS Moldoveneşti, este şi un rezultat al noii politici naţionale a PCUS, determinată de pericolul „exploziei" naţionalismelor în URSS şi o tentativă de a evita confruntări politice şi interetnice. Susceptibile la ameninţările pe care le purtau mişcările naţionale din Uniunea Sovietică, autorităţile de partid au elaborat în vara anului 1989 *Politica naţională a partidului în condiţiile actuale* – o platformă care prevedea în compartimentul *Cu privire la culturile şi limbile naţionale* că „chestiunea despre raţionalitatea recunoaşterii limbii de stat a naţionalităţii a cărei denumire o poartă republica unională sau autonomă, este de competenţa republicilor" (Politica 1989, 1-2). Astfel, liderii de la Kremlin încercând să deplaseze responsabilitatea pentru soluţionarea unei probleme extrem de sensibile şi sinuoase de la centru spre autorităţile republicane, care, de altfel, nu aveau nici capacitatea dar nici experienţa adoptării unor decizii independente de Moscova, fiind obişnuite să execute directivele şi indicaţiile de la centru.

Această situaţie explică, pe de o parte, tergiversarea adoptării legislaţiei lingvistice de către nomenclatura de partid din RSS Moldovenească, care recunoştea că majoritatea republicilor au adoptat deja legislaţia lingvistică (Republica 2011, 178), iar „kirghizii nu au reuşit bine să pună problema că au şi adoptat legea cu privire la limbă", pe când „noi am amânat mai bine de un an luarea acestei decizii" (Republica 2011, 148).

Şi nu doar lipsa experienţei decizionale i-a determinat pe liderii din republică să amâne luarea hotărârilor cu privire la limba oficială, dar, probabil şi lipsa de curaj exprimată prin frica de escaladare a situaţiei de conflict dintre populaţia alolingvă, care-şi crease nişte „pericole imaginare" legate de oficializarea limbii române în RSS Moldovenească, şi majoritatea românofonă, unită şi mobilizată în intenţia ei de a-şi legifera drepturile lingvistice şi culturale. Iar de altă parte, nomenclaturiştii din RSS Moldovenească rămâneau circumspecţi de teama de a pierde poziţia privilegiată şi statutul în ierarhia socială, or majoritatea „arbitrilor de destine" în RSS Moldovenească erau „oameni sovietici", iar „omul sovietic este, în cifre absolute, rus, sau cel puţin rusificat" (Levada 1993). Simptomatică este în acest sens opinia membrului Biroului CC al PCM M. Semionov, exprimată în cadrul discuţiilor asupra proiectelor de legi cu privire la funcţionarea limbilor în RSS Moldovenească şi statutul limbii ruse în legislaţia lingvistică. La propunerea altui membru al Biroului CC ca limba de lucru a autorităţilor publice şi a organizaţiilor guvernamentale să fie „limba de stat", iar „persoanele care nu cunosc limba de stat pot utiliza limba rusă sau altă limbă", Semionov a replicat: „[...] imaginaţi-vă o situaţie concretă. De mâine funcţionează această lege, de exemplu, aici, în CC. Cum îmi voi folosi eu dreptul de a vorbi în limba rusă [...]. Eu mă voi adresa în limba rusă, iar ceilalţi nu doresc să vorbească rusa şi spun: vorbeşte cu mine în limba de stat. Iată aşa o situaţie" (Republica 2011, 195) .

Concomitent, starea de subordonat a autorităţilor republicane faţă de cele centrale şi teama de a-şi periclita poziţiile privilegiate, a determinat şi caracterul permisiv şi „larg democratic" al legislaţiei lingvistice a RSS Moldovenească – analiza paralelă a platformei de politică naţională a PCUS (1989) şi a *Legii cu privire la statutul limbii de stat a RSS Moldoveneşti* denotă texte aproape paralele şi face dovada docilităţii şi servilismului organelor de conducere republicane. Astfel,

– acolo unde platforma PCUS susţinea că raţionalitatea „recunoaşterii limbii de stat a naţionalităţii a cărei denumire o poartă republica unională sau autonomă, este de competenţa republicilor" (Politica 1989), legislatorul nostru a replicat prin „limba de stat a RSS Moldoveneşti este limba moldovenească"[5],
– când partidul unional indica că „este important să se manifeste mai multă grijă din partea societăţii, din partea statului, faţă de păstrarea şi dezvoltarea limbilor popoarelor puţin nu-

[5] Lege nr. 3464 din 31.08.1989 cu privire la statutul limbii de stat a RSS Moldoveneşti. In: Buletinul Oficial, 1989, nr. 009.

meroase ca o valoare dintre cele mai fragile", legea RSS Moldovenească garanta, prin alineatul doi, că „RSS Moldovenească asigură ocrotirea şi dezvoltarea limbii poporaţiei găgăuze [...], precum şi a limbilor populaţiilor de alte naţionalităţi", şi, respectiv,

– dacă Moscova stabilea aprioric că „limba de comunicare între naţiuni în ţara noastră a devenit limba rusă. De aceea, este raţional de a crea condiţii favorabile pentru dezvoltarea comunicării în limbile naţională-rusă şi rusă-naţională", Sovietul Suprem al RSS Moldoveneşti a acordat limbii ruse statutul de „limbă de comunicare între naţiunile din Uniunea RSS"[6].

Fidelitatea faţă de deciziile Moscovei şi docilitatea autorităţilor republicane s-a reflectat şi în perpetuarea sintagmei „limba moldovenească" în corpul legislaţiei lingvistice. Este o situaţie paradoxală şi extrem de dificil de explicat raţional, or, recunoscând identitatea lingvistică a limbii române şi celei moldoveneşti[7] şi conştienţi deja de momentul Ribbentrop-Molotov, legislatorii moldavi conservă această expresie care va genera contradicţii şi antagonisme interminabile şi va bulversa societatea moldovenească ori de câte ori politicul va decide să reînvie discuţiile pentru a dosi acţiunile lui lipsite de rafinament sau ignorante ale binelui public, sau să-l folosească precum şi un „argument" electoral.

În general, stenogramele deliberărilor asupra proiectelor de legi lingvistice nu înregistrează vreo discuţie cu privire la denumirea limbii pe care o numeau „limbă de stat". Toate documentele oficiale consemnează sintagma „limba moldovenească", preluată în RSS Moldovenească din terminologia teoriei pseudoştiinţifice a „limbii moldoveneşti", elaborată în perioada interbelică în RASSM (Negru 2003, 24-33), ajustată politicii naţionale a statului sovietic, cât şi proiectelor de extindere a acestuia (Negru 2000, 16).

Deşi mişcarea naţională şi mediile ştiinţifice revendicau includerea în textul legii a sintagmei „limba română", considerăm că legislatorul republican nici nu şi-a pus problema denumirii limbii pe care urmau să o decreteze „de stat" şi nici nu au reflectat asupra unei posibile acceptări a termenului „limba română" în corpul legilor lingvistice a RSS Moldoveneşti, atât timp cât exista o republică unională „moldovenească" (în 1989 încă nu se punea problema unei posibile destrămări a Uniunii Sovietice), iar platforma politicii naţionale a PCUS, după cum s-a arătat mai sus, „recomanda" raţionalitatea recunoaşterii drept oficială a „limbii de stat a naţionalităţii a cărei denumire o poartă republica unională" (Politica 1989, 2).

Pretenţia legislatorului RSS Moldovenească de a aplana printr-o legislaţie lingvistică de compromis tensiunile interetnice, l-a făcut incapabil să prevadă sau/şi impasibil faţă de consecinţele complexe ale unei asemenea decizii. Problema denumirii limbii oficiale a provocat o scindare între politicienii şi elita intelectuală moldovenească, şi o altă scindare a intelectualităţii – formatoare de opinie publică, în două grupări – una „pro-română" şi alta „moldovenistă", astfel agravând şi mai mult criza identitară a populaţiei titulare. În aceeaşi ordine de idei, legislaţia lingvistică şi mai ales problema denumirii limbii oficiale a creat pentru etniile minoritare frica de a pierde poziţia privilegiată în societatea moldovenească şi a creat nişte „pericole imaginare" ale unei posibile uniri cu România, producând condiţii pentru provocarea unui dublu proces secesionist în estul şi sudul republicii (Olteanu 2003) (chiar dacă, ulterior, aceste probleme au fost contestate de legislatorul moldav şi considerate „pseudoprobleme interne" care vin să justifice un atentat la suveranitatea şi integritatea Republicii Moldova (Ţăranu, Gribincea 2012, 349).

Cu toate că adoptarea legislaţiei lingvistice a provocat reacţii maladive şi exagerate din partea etnicilor neromâni (Republica 2011, 243-246), care au bulversat întreaga societate, Sovietul Suprem al RSS Moldoveneşti a adoptat la 31 august 1989 şi hotărârea despre modul de aplicare a Legii RSS Moldoveneşti *Cu privire la revenirea limbii moldoveneşti la grafia latină*.

Dar, în spiritul tradiţiilor amintite mai sus ale nomenclaturii republicane de stat şi de partid, hotărârea respectivă prevedea o perioadă de mai bine de cinci ani de revenire la alfabetul latin, împărţită în două etape: 1989-1993 – trecerea la grafia latină „în sferele vieţii politice, economice,

[6] Lege nr. 3464 din 31.08.1989 cu privire la statutul limbii de stat a RSS Moldoveneşti. In: Buletinul Oficial, 1989, nr. 009.
[7] Lege nr. 3465 din 01.09.1989 cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti. In: Veştile, 1989, nr. 9.

sociale şi culturale a republicii", iar „încheierea trecerii la grafia latină în sferele vieţii politice, economice, sociale şi culturale a republicii" se preconiza pentru 1994-1995[8].

Considerăm inoportună extinderea termenului de revenire a „limbii moldoveneşti" la grafia latină, pentru că în primul rând, nu exista necesitatea elaborării unor norme ortografice noi, căci din moment ce legea recunoştea identitatea „limbii moldoveneşti" cu cea română, aceasta revendica implicit unificarea lingvistică, cel puţin la nivelul ortografiei. În al doilea rând, toţi cetăţenii RSS Moldoveneşti – şi vorbitorii de limbă română, dar şi alolingvii, cunoşteau grafia latină prin studierea obligatorie cel puţin a unei limbi străine, conform programelor învăţământului preuniversitar sovietic. Şi, în sfârşit, procesul de revenire la grafia latină a constituit o revenire la alfabetul utilizat în Basarabia interbelică, astfel memoria colectivă a generaţiilor pentru care grafia latină este firească limbii române, a asigurat continuitate procesului şi nu a constituit o noutate absolută.

Totuşi, pentru a pune în aplicare legislaţia lingvistică, Consiliul de Miniştri al RSS Moldoveneşti a iniţiat un program complex preconizat, care „trasa măsuri concrete pentru asigurarea revenirii pe etape a limbii moldoveneşti la grafia latină" şi viza „condiţiile de funcţionare şi studiere sub diverse aspecte a limbilor [...] vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti", precum şi extinderea folosirii limbii române (moldoveneşti) în guvernare, educaţie şi economia naţională (Program 1989, 4-5).

În baza documentelor normative republicane, Colegiul Ministerului Învăţământului Public al RSS Moldoveneşti a adoptat la 6 septembrie 1989 Hotărârea cu privire la *Sarcinile imediate privind realizarea Hotărârilor Sesiunii a XIII-a a Sovietului Suprem a RSSM de Legislatura a 11-a în învăţământul public*, instituţiile de învăţământ, inclusiv superior, urmau să asigure condiţii favorabile pentru implementarea legislaţiei lingvistice, inclusiv să modifice (până la 1 octombrie 1989) planurile de învăţământ în vederea introducerii disciplinei obligatorii „Limba moldovenească" în grupele alolingve cu predarea în limba rusă şi măririi numărului de ore la această disciplină pentru grupele cu predarea în limba română, în scopul „ridicării culturii vorbirii şi asanarea mediului lingvistic". De asemenea, hotărârea stipula ca instituţiile de învăţământ să elaboreze „programe de studiere a limbii moldoveneşti de către populaţia rusofonă". În decursul anului 1989-1990 se preconiza a elabora o metodică de studiere intensivă a limbii în cadrul cursurilor pentru adulţi vorbitori de limba rusă. De asemenea, Colegiul Ministerului punea în sarcina instituţiilor de învăţământ superior elaborarea „îndrumărilor metodice pentru instruirea pe baza grafiei latine", organizarea (în luna septembrie 1989) a cursurilor de perfecţionare a cadrelor didactice universitare a „unui ciclu de lecţii privind studierea grafiei latine şi a noilor reguli ortografice" în instituţiile de învăţământ superior.

Conform hotărârii ministerului, „trecerea scrisului moldovenesc la grafia latină" urma să se desfăşoare în trei etape: prima, coincidea cu anul de învăţământ 1989-1990 şi prevedea „organizarea alfabetizării tuturor cadrelor didactice şi studenţilor, familiarizându-i cu normele elementare de citire şi scriere cu litere latine" – o situaţie absurdă, lipsită de sens, or aceste „norme elementare" erau cunoscute de universitarii şi de elevii/studenţii din şcolile din RSS Moldovenească prin intermediul limbilor europene, studiate obligator; a doua etapă (anul de învăţământ 1990-1991) preconiza asigurarea studierii limbii pe baza grafiei latine în instituţiile de învăţământ de toate tipurile şi, la a treia etapă (anul de învăţământ 1991-1992), se prevedea de „a încheia introducerea grafiei latine în procesul de instruire şi educaţie în toate instituţiile de învăţământ cu instruire în limba moldovenească"[9].

Acţionând în conformitate cu deciziile autorităţilor republicane, senatul Universităţii de Stat din Moldova a adoptat la 14 septembrie 1989 un plan complex de acţiuni *Despre sarcinile imediate ale colectivului Universităţii privind realizarea hotărârilor Sesiunii a XIII-a a Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti*[10], care prevedea măsuri şi activităţi orientate pe diferite segmente ale activităţii universitare (proces didactico-ştiinţi-

[8] Hotărâre nr. 3463 din 31.08.1989 despre modul de aplicare a Legii RSS Moldoveneşti „Cu privire la revenirea limbii moldoveneşti la grafia latină". In: Buletinul Oficial, 1989, nr. 009.

[9] Învăţământul public, 6 septembrie 1989, p. 3.

[10] Arhiva Universităţii de Stat din Moldova (în continuare AUSM), F. 1, inv. 1, d. 4601, f. 93.

fic, cadre didactice, baza tehnico-materială etc.) pentru implementarea legislaţiei lingvistice:

– studierea legislaţiei cu privire la „limba de stat” şi revenirea la grafia latină;
– trecerea graduală la predarea disciplinelor din planul de învăţământ în limba română;
– instruirea corpului profesoral şi a studenţilor în scopul însuşirii şi utilizării grafiei latine;
– organizarea cursurilor de pregătire şi reciclare a cadrelor didactice pentru asigurarea unui proces didactic în limba română;
– elaborarea şi editarea literaturii didactice şi ştiinţifice în limba română în grafie latină pentru asigurarea procesului de studii;
– elaborarea actelor de organizare a procesului de studii şi de administrare a Universităţii în limba română cu grafie latină; crearea bazei tehnico-materiale a poligrafiei şi dotarea tipografiei universitare cu mijloace de imprimat, reutilarea şi adaptarea mijloacelor de imprimat existente pentru tipărirea producţiei tipografice în limba română cu caractere latine;
– asigurarea bibliotecilor şi sălilor de lectură universitare cu literatură în limba română;
– susţinerea cercetărilor în domeniul lingvistic şi publicarea lucrărilor ştiinţifice în limba română;
– ţinerea lucrărilor interne de secretariat, a documentaţiei de evidenţă, de dare de seamă şi financiare în limba română în grafie latină etc.

După un an de aplicare a legilor cu privire la funcţionarea limbilor şi a revenirii „limbii moldoveneşti” la grafia latină, grupul de coordonare a realizării planului Universităţii de Stat din Moldova de implementare a legislaţiei lingvistice, a prezentat Senatului, la 25 decembrie 1990, un raport *Cu privire la organizarea şi nivelul asigurării ştiinţifico-metodice a învăţământului universitar în lumina hotărârilor Senatului Universităţii de Stat din Moldova şi a Sesiunii a XIII a Sovietului Suprem a RSSM*. Raportul respectiv a fost elaborat în baza evaluării doar a trei facultăţi: Istorie, Ziaristică şi Economie.

Comisia universitară a menţionat că „nu a trecut decât un an şi jumătate de la hotărârile istorice din spaţiul mioritic dintre Prut şi Nistru [...], dar oxigenul de împrospătare s-a făcut resimţit şi în sălile de studii, la facultăţile şi catedrele universitare”, constatând că Universitatea de Stat din Moldova a reuşit într-un termen redus să treacă „la predarea lecţiilor în limba română”, să redacteze documentele care însoţesc procesul didactic şi de cercetare în grafie latină şi să traducă şi să editeze materiale didactice în limba română[11].

Subliniem faptul că deşi legislaţia lingvistică a RSS Moldoveneşti utiliza sintagma „limba moldovenească”, documentele de cancelarie ale Universităţii de Stat din Moldova exploatau insistent termenul „limba română”, iar specialitatea „Limba şi literatura moldovenească” a fost redenumită „Limba şi literatura română”[12] – încă o manifestare exterioară a spiritului ştiinţific care domina în mediul academic şi studenţesc românesc din RSS Moldovenească şi încă o dovadă a caracterului politic al sintagmei pseudoştiinţifice „limba moldovenească”.

Raportul menţionat, consemna faptul că trecerea la grafia latină şi ieşirea din „impasul în care ne-am aflat mult timp” se poate realiza apelând „în mod serios la ajutorul fraţilor noştri de peste Prut, unde există zeci de instituţii de învăţământ şi unde limba noastră literară şi-a păstrat puritatea ei, demnitatea nefiind influenţată nefast de o altă limbă numită mare şi viguroasă”[13]. O bună parte a profesorilor Universităţii, în special cei de la facultăţile de Istorie, Filologie şi Ziaristică, au vizitat între timp mai multe centre universitare din România, preluând din experienţa colegilor români, de asemenea au achiziţionat literatură ştiinţifică în limba română, manuale, materiale didactice şi metodice pentru studenţi etc.[14] Totodată, facultăţile amintite au invitat profesori reputaţi cu prelegeri publice[15] şi au organizat stagii (de exemplu, practica de muzeu şi de arhivă) ale studenţilor în România. Senatul recomanda şi celorlalte facultăţi şi catedre universitare să preia practica Facultăţii de Istorie, care reuşise până la sfârşitul anului 1990 să asigure predarea tuturor disciplinelor din planul de învăţământ în limba română şi promova o activitate febrilă de elaborare, traducere şi editare a literaturii de specialitate pentru asigurarea procesului didactic cu materiale didactice în română[16].

[11] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 81.
[12] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 77.
[13] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 81.
[14] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 82.
[15] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, ff. 59-61.
[16] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 73.

O situaţie deosebită de cea generală a fost înregistrată de comisia universitară la facultăţile economice. Cu toate că acestea şi-au propus să asigure predarea tuturor cursurilor din planurile de învăţământ la specialităţile economice în limba română până la începutul anului 1991 (în grupele cu predarea în limba română), catedrele facultăţilor economice au înregistrat succese modeste. În anul de învăţământ 1990-1991, doar studenţilor din anul unu şi doi din seriile cu predarea în română li s-a asigurat predarea cursurilor în limba română[17]. Iar responsabilii de la Facultatea de Drept recunoşteau că resursele de personal şi didactico-ştiinţifice disponibile nu le permit predarea disciplinelor în limba română decât pentru studenţii de la anii 1-3, iar cei care studiază la anii 4-5 vor continua să înveţe în limba rusă[18].

În calitate de impedimente ale respectării deciziilor senatului universitar se invocau – în primul rând, lipsa literaturii de specialitate în limba română. Decanul Facultăţii Economie a Comerţului şi Merceologie susţinea că în anul de învăţământ 1990-1991 fondurile de carte economică a Universităţii de Stat se limitau la doar două surse în limba română – o lucrare tradusă din limba rusă şi un dicţionar de terminologie economică[19], iar decanul Facultăţii de Drept se lamenta de „lipsa manualelor în limba română”[20], susţinând că „[...] în istoria facultăţii, nici un manual nu a fost pregătit, editat de corpul didactic al facultăţii. Ne foloseam de manualele aduse din Rusia”[21]. Penuria de carte academică era explicată prin lipsa resurselor financiare pentru a o achiziţiona din România, or în Republica Moldova nu existau elaborări în română (situaţie semnalată la majoritatea facultăţilor Universităţii de Stat[22]), iar donaţiile de carte din partea organizaţiilor guvernamentale şi nonguvernamentale româneşti nu puteau acoperi cererea de carte ştiinţifică şi didactică a Universităţii de Stat din Moldova.

Un alt obstacol în calea realizării trecerii la predarea disciplinelor în limba română, pretextat de administraţiile facultăţilor economice în acest caz, era insuficienţa terminologiei de specialitate în limba română, reprezentanţii facultăţilor în senat susţinând că „economia României nu o putem trece la economia Moldovei. [...] Economia are ca atare legi înaintate de stat şi până nu vor fi înaintate aceste legi nu putem face nimic cu studierea economiei”[23].

De fapt, motivele invocate nu erau decât nişte temeiuri subiective, care ar fi putut fi uşor depăşite prin import de carte românească de specialitate şi transfer de terminologie economică românească, care, de altfel, nu era străină economiei socialiste sovietice, şi, de asemenea, prin elaborare, traducere şi editare de manuale şi literatură ştiinţifică în limba română de către cerecetătorii şi cadrele didactice din Republica Moldova.

Considerăm că „argumentul” deficitului de terminologie ştiinţifică şi de specialitate nu era un raţionament, ci mai degrabă un mijloc de a justifica o problemă rezultantă a politicii lingvistice sovietice de „utilizare multilaterală a bilingvismului”, la bază căreia trebuia să stea „tendinţa reprezentanţilor popoarelor non-ruse de utilizare a limbii ruse în calitate de limbă de comunicare internaţională” (Olteanu 2003), care a favorizat apariţia fenomenului social al bilingvismului unilateral (doar purtătorii limbilor subordonate erau bilingvi) şi care a favorizat un învăţământ superior în limba rusă asigurat cu literatură ştiinţifică şi de specialitate în limba rusă.

Astfel, la unele catedre, cea mai mare parte a profesorilor (precum şi cea mai mare parte a personalului) erau alolingvi care nu puteau asigura realizarea activităţilor didactice în limba română, iar studenţilor admişi la programe de studii cu instruire în limba română li se preda în limba rusă. După aproape doi ani de implementare a legislaţiei lingvistice, la începutul anului 1991 se constata că „în mod absolut nu predau lecţii în limba de stat profesorii de la catedrele Finanţe şi credit şi Statistică, [...] iar celelalte catedre fac doar primii paşi în această direcţie”[24], membrii comisiei universitare care au evaluat gradul de implementare a legislaţiei lingvistice în această etapă, indignându-se de „situaţia extraordinară din perioada renaşterii naţionale” şi întrebându-se retoric: „În ce ţară trăim? Pentru cine pregătim cadre?”[25]. Dacă ţinem cont că la cele două facultăţi economice ale Universităţii de Stat din

[17] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 72
[18] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 116.
[19] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4606, ff. 63-66.
[20] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 116.
[21] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829(a), f. 147.
[22] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829(a), f. 116.
[23] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 72.
[24] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 56.
[25] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 83.

Moldova (Economie şi Economie a Comerţului şi Merceologie) îşi făceau studiile în anul 1990-1991 peste 6 000 de studenţi[26], senatorii aveau dreptul să se indigneze.

Statisticile înregistrate de procesele verbale ale senatului Universităţii de Stat din Moldova consemnau o situaţie gravă la facultăţile cu profil economic, unde majoritatea cadrelor didactice nu cunoşteau limba română. Astfel, din cele şapte persoane angajate la Catedra de Statistică – şase nu cunosc limba română, din cei 10 profesori de la Catedra de Finanţe – opt, iar la Catedra Planificare Economică, dintre cele 25 de cadre didactico-ştiinţifice angajate, doar şase puteau asigura predarea în limba română a disciplinelor aflate în responsabilitatea catedrei[27]. Comisia a concluzionat că responsabilitatea pentru situaţia de la catedrele economice, dar şi altele, şi pentru promovarea bilingvismului „armonios", erau şefii de catedră, care urmau să-şi schimbe atitudinea şi politica de cadre.

Faptul că lipsa de terminologie de specialitate era doar un motiv neîntemeiat, vine să-l confirme situaţia de la alte facultăţi, cum ar fi cea de la Facultatea de Biologie, care raporta senatului că „traduce cu succes în viaţă" hotărârile Sesiunii a XIII-a a Sovietului Suprem al RSS Moldova cu privire la trecerea la predarea în limba română şi trecerea la grafia latină şi că toate catedrele au trecut la predarea tuturor disciplinelor din planul de învăţământ în limba română. Iar pentru a asigura procesul didactic cu literatură de specialitate şi metodică românească, profesorii de la facultate elaborează manuale, note de curs, îndrumări metodice în română, iar facultatea a identificat resurse şi modalităţi de procurare a literaturii ştiinţifice din România. Unii profesori de la această facultate, dar şi de la altele, mergând la conferinţe la Iaşi, Bucureşti sau alte centre universitare din România, cumpărau din resurse proprii carte ştiinţifică pentru a o utiliza în procesul didactic[28].

Constatăm, astfel, o scindare a universitarilor în două grupări bine definite pe criteriul limbii vorbite: pe de o parte, vorbitorii de limbă română, o bună parte a lor participanţi la mişcarea naţională de la sfârşitul anilor ,80, care, în euforia succesului obţinut prin recunoaşterea caracterului oficial al limbii române, au pus în mişcare şi au participat cu perseverenţă şi cu dăruire la procesul de trecere a învăţământului superior şi a ştiinţei din RSS Moldoveneşti la limba română, iar pe de alta, majoritatea profesorilor alolingvi – reticenţi, din varii motive, acestui proces.

În scopul asigurării unui proces didactic şi ştiinţific în limba română senatul Universităţii de Stat din Moldova a decis ca problema componenţei corpului didactic la catedrele de specialitate sub aspectul cunoaşterii şi al posibilităţii de predare în limba română să fie examinată şi soluţionată de către consiliile facultăţilor, astfel încât să fie contracarată practica unor catedre de „a-şi completa cadrele pe alte principii decât acelea care sunt dictate de interesele Republicii Suverane Moldova"[29].

„Aceste cadre (rusofone - *n.n.*) ar putea să activeze mai fructuos în marea moşie a lui Boris Elţin – unde sunt sute de şcoli superioare – decât în mica moşie a lui Boris Melnic (rectorul Universităţii de Stat din Moldova - *n.n.*)"[30] – era o glumă care circula în mediile studenţeşti (fiind încuviinţată tacit şi de unii profesori românofoni) şi a fost reprodusă de senatori pentru că era elocventă situaţiei de la majoritatea catedrelor Universităţii de Stat din Moldova, la care au predominat întotdeauna profesori, vorbitori de limbă rusă şi care s-au opus cu vehemenţă procesului de alfabetizare lingvistică.

Pentru a evita speculaţiile şi conflictele, inclusiv cele personale, dintre cadrele didactico-ştiinţifice vorbitoare de limbă română şi cele alolingve, senatul universitar a decis să organizeze cursuri de cultivare a limbii române literare pentru cei care cunoşteau suficient limba română – „profesorii care au nevoie să înveţe limba mamei, cea literară, cea lăsată moştenire de clasicii literaturii române"[31], iar pentru necunoscători – cursuri de studiere a limbii române. Dar, moştenirea nefastă lăsată Moldovei Suverane de politica educaţională a URSS şi legislaţia lingvistică permisivă, a tergiversat alfabetizarea lingvistică a vorbitorilor de limbă rusă. În mare parte, cadrele didactice de la unele catedre, care nu cunoşteau deloc limba română, nici nu s-au înscris la cursurile organi-

[26] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 66.
[27] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 83.
[28] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 40.
[29] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 74.
[30] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 84.
[31] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, f. 84.

zate de Universitatea de Stat din Moldova pentru a o studia. Astfel, demersul „uman" şi inteligent al administraţiei universitare de a păstra profesorii alolingvi în mediul universitar prin alfabetizarea lor lingvistică s-a ciocnit mai degrabă de problema opunerii şi rezistenţei acestora de a o studia şi utiliza, generată, considerăm, de complexul majoritar, care persista la mulţi dintre ei, decât de dificultatea vorbitorilor de limbă rusă de a învăţa limba română.

Rămânem conştienţi de imposibilitatea învăţării limbii române în termene mici, dar consemnăm aici o situaţie paradoxală: în timp ce senatul universitar obliga catedrele „să întocmească toată documentaţia de secretariat şi alte acte oficiale în limba română cu caractere latine", la cea mai mare parte a catedrelor, unde şeful de catedră era vorbitor de limbă rusă, toate şedinţele aveau loc în limba rusă şi documentele de secretariat se întocmeau în rusă chiar şi după declararea independenţei Republicii Moldova[32]. Reticenţa şefilor de catedră alolingvi de la universitate faţă de deciziile senatului de a implementa legile lingvistice devine şi mai sesizabilă din moment ce la aceste catedre erau şi persoane care ar fi putut redacta documentele în limba română.

De asemenea, comisia universitară, creată la sfârşitul anului 1990 pentru a verifica inscripţiile, standurile, publicitatea vizuală etc. sub aspectul corectitudinii lingvistice a identificat cazuri de perpetuare a tradiţiei avizierelor sau standurilor publicitare în limba rusă, sau dublate în două limbi – lucru absolut inutil, după părerea respectivei comisii, or „ruşii au ajuns la universitate şi nu pot înţelege? (româneşte - n.n.) pentru cine scriem în două limbi?"[33] Considerăm că în acest fel rusofonii de la universitate îşi exprimau atitudinea faţă de pierderea monopolului limbii ruse în învăţământul superior şi odată cu aceasta şi a poziţiilor privilegiate pe care le deţineau anterior.

Totuşi cea mai mare parte a documentaţiei de secretariat, inclusiv procesele-verbale ale senatului, se redactau în limba română şi cu caractere latine începând cu anul de învăţământ 1989-1990. Desigur, anexele la procesele-verbale, unele rapoarte ale catedrelor, facultăţilor, câteodată şi ale comisiilor senatoriale se mai redactau fie în limba rusă, fie în limba română cu caractere chirilice. Este o situaţie explicabilă – de cele mai multe ori prin lipsa maşinilor de dactilografiat cu caractere latine: după mai bine de patru ani de la adoptarea legislaţiei lingvistice, universitatea dispunea de doar 186 maşini de dactilografiat cu caractere latine, celelalte – 200, erau vechi, cu alfabet chirilic[34]. Doar către anul 1995, documentele de secretariat care se păstrează în arhiva instituţională sunt redactate în limba română cu caractere latine.

Conciliatorismul legislaţiei lingvistice moldoveneşti, care de fapt a tergiversat pentru o perioadă nelimitată intrarea în drepturi a limbii române, s-a manifestat şi în promovarea „bilingvismului armonios", care presupunea drepturi egale de funcţionare a limbilor română şi rusă şi obliga instituţiile de învăţământ de toate nivelele să asigure condiţii egale pentru învăţarea celor două limbi[35]. Astfel, în mai 1991, Senatul Universităţii de Stat din Moldova a adoptat decizia de a introduce disciplina *Limba română* – cu 70 ore de contact direct pentru studenţii anului I care-şi făceau studiile la programe cu predare în limba română şi 140 ore pentru cei care studiau în grupe cu predare în limba rusă, şi a disciplinei *Limba rusă* în planurile de învăţământ ale programelor de studii cu predare în limba română în anul I, în volum de 70 ore, repartizate în două semestre[36].

Limba rusă, în calitate de disciplină de studiu, va fi exclusă din planurile de învăţământ ale programelor cu predare în limba română după adoptarea *Declaraţiei de independenţă a Republicii Moldova* (1991) prin hotărârea Senatului Universităţii de Stat din Moldova din 3 septembrie 1991[37], dar din cauza imperfecţiunii şi permisivităţii cadrului legislativ lingvistic, Universitatea de Stat din Moldova va oferi în continuare programe de studii în limbile română şi rusă, iar studenţii care optează pentru studii în limba rusă beneficiază până în prezent de programe cu predare exclusivă în limba rusă.

Procesul de trecere a învăţământului superior la limba română avea loc paralel cu depolitizarea

[32] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4399, ff. 1-94; d. 4267, ff. 1-23; d. 4266, ff. 1-124.
[33] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4607, ff. 74, 83.
[34] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4928, ff. 6-7.
[35] Lege nr. 3465 din 01.09.1989 cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti. In: Veştile, 1989, nr. 9.
[36] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4619, ff. 15-16.
[37] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4620, f. 9.

şcolii superioare şi restructurarea ştiinţelor sociale, anterior puternic ideologizate. Sub paravanul reformării ştiinţelor şi disciplinelor ideologizate, cadrele didactice de la „catedrele ideologice" (Istoria PCUS, Comunismul ştiinţific, Economie politică, Etică şi estetică, Ateism ştiinţific) treceau sub tăcere deciziile senatului cu privire la realizarea legislaţiei lingvistice. Documentele de secretariat ale acestor catedre nu atestă vreo discuţie pe acest subiect, iar atunci când vreun profesor, de regulă vorbitor de română, aborda problema lingvistică, majoritatea alolingvă fie trecea sub tăcere comentariile primilor, fie aborda problema de pe poziţiile „nimic nu s-a schimbat", „limba rusă, încă V.I. Lenin spunea, este o limbă de comunicare între naţiuni" etc. Ba mai mult decât atât, unii erau ferm convinşi că şi „limba rusă va fi ridicată la nivel de limbă de stat"[38].

La încheierea primei etape de implementare a legislaţiei lingvistice, Universitatea de Stat a reuşit trecerea la învăţământul în limba română la toate specialităţile din oferta educaţională (doar pentru programele cu predarea în limba română) pentru anii de studiu I şi II, iar la unele facultăţi şi a disciplinelor din anul III[39]. De asemenea, disciplina *Limba română* a fost introdusă în calitate de disciplină obligatorie la toate programele nefilologice. În luna martie 1993, o comisie universitară a evaluat calitatea predării limbii române în grupele cu predare în limba română şi în cele cu predare în limba rusă la facultăţile nefilologice şi a prezentat Senatului din 23 martie 1993 un raport[40]. Obiectivele Comisiei au fost de a evalua manualele şi programele la disciplina *Limba română*; corespunderea volumului de muncă (numărul de ore) obiectivelor disciplinei şi atitudinea studenţilor faţă de această disciplină. Fiecare membru al comisiei a asistat la cel puţin 6 ore predate de cadrele didactice care predau *Limba română* la facultăţile nefilologice şi au constat că, în general, studenţii frecventează cursul, fapt care demonstrează interesul sporit al acestora faţă de disciplină care le susţine efortul lor de cultivare a limbii. Disciplina nu era asigurată suficient cu literatură didactico-metodică, fiind elaborate manuale de *Limba română* şi alte lucrări metodice doar pentru grupele alolingve şi mai puţin pentru cele româneşti. De asemenea, Comisia a apreciat ca insuficientă calitatea predării limbii române şi eficienţa acestui curs în grupele cu predare în limba română, stabilind drept cauză lipsa unei programe coerente, a unui curriculum comun, precum şi lipsa materialelor didactice şi a manualelor[41].

În urma evaluării procesului didactic la disciplina *Limba română* în anul de studii 1992-1993 s-a stabilit că „nivelul de predare al limbii române la facultăţile (nefilologice - *n.n.*) corespunde exigenţelor metodice şi ştiinţifice actuale", procesul didactic este diferenţiat şi adaptat domeniului de formare profesională, iar studenţii „manifestă interes faţă de studierea limbii române", fiind motivaţi să o însuşească în scopul formării profesionale şi integrării socio-profesionale. În acelaşi timp, comisia de evaluare a estimat că „în grupele româneşti nivelul şi eficienţa predării limbii române nu este întru totul cel scontat"[42], iar numărul de ore alocate disciplinei în cauză este insuficient pentru asigurarea unui randament înalt al învăţării limbii române de către studenţii alolingvi. Responsabilii de disciplină au încercat să paseze culpa lipsei unei programe-tip pentru învăţarea limbii române pe faptul că decanii şi alţi responsabili de programă modifică anual atât statutul disciplinei în planurile de învăţământ (obligator/facultativ), cât şi numărul de ore alocat şi forma de evaluare finală – ba colocviu, ba examen – „un fel de du-te-vino"[43], care determină, respectiv, şi atitudinea studenţilor faţă de disciplină şi faţă de limba română în special. De asemenea, ineficienţa disciplinei *Limba română* pentru studenţii rusofoni a fost argumentată şi prin atitudinea administraţiilor facultăţilor nefilologice, care stabilesc orele de română la lecţiile 3-4, când studenţii sau sunt obosiţi şi nu au randamentul necesar sau pleacă de la ore nemotivat. Unii decani, în general, au tendinţa de a reduce orele de *Limbă română* sau de a exclude disciplina din planul de învăţământ, motivând că studenţii deja cunosc limba.

În această situaţie procesul de predare al limbii române avea un caracter eterogen de la facultate la facultate, determinat de viziunile personale ale managerilor facultăţilor nefilologice şi ale cadrelor didactice, care deseori „gramaticalizau

[38] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4266, f. 7.
[39] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4620, f. 47.
[40] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, ff. 32-33.
[41] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 34.
[42] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 33.
[43] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 7-8.

excesiv" disciplina, care de fapt avea scopul de asigura însuşirea şi „asimilarea vocabularului de specialitate" şi „cultivarea exprimării corecte, coerente şi frumoase"[44].

Totodată, catedra de *Limbă română* nu dispunea de resurse umane suficiente pentru a asigura un proces eficient de învăţare a limbii române, cadrele didactice de la această catedră fiind solicitate şi implicate în acţiuni multiple de predare a limbii române pentru diferite categorii de audienţi, în traducere de documente, lucrări ştiinţifice şi de altă natură şi în procesul de elaborare a lucrărilor didactice şi ştiinţifice. Senatorii au propus să se organizeze cursuri de cultivare a limbii şi pentru cadrele didactice de la Universitatea de Stat din Moldova, care fie nu cunosc limba română, fie o vorbesc greşit[45].

În aceeaşi perioadă, cca 70% din programele analitice ale disciplinelor de studiu din planurile de învăţământ la specialităţile oferite de Universitatea de Stat din Moldova au fost traduse în limba română şi publicate la tipografia universitară; numai în anul 1992-1993 au fost elaborate şi editate – 20 de titluri (manuale, note de curs, ghiduri metodice şi alte materiale didactice) în limba română din totalul de 57 publicate la tipografia universităţii[46]. Totuşi, unele discipline rămâneau neasigurate şi în anul 1993 cu manuale în limba română, aşa cum era Politologia, Economia politică, Analiza matematică, Algebra superioară, Ecuaţii diferenţiale, Electronica, Chimia organică, Chimia neorganică şi altele.

Statisticile prezentate în rapoartele anuale ale Universităţii de Stat din Moldova nu prezintă o evoluţie impresionantă a numărului de publicaţii în limba română, totuşi, pe fundalul reducerii spectaculoase a publicaţiilor didactico-ştiinţifice, constatăm un progres în editarea publicaţiilor metodice în limba română:

Anul	Total publicaţii metodice	În limba română
1988	127	18
1989	140	33
1990	80	39
1991	36	23

Penuria de carte românească şi/sau scrisă în română a fost depăşită parţial prin completarea fondurilor bibliotecii universitare cu manuale şi materiale didactice procurate la editurile din România sau din donaţiile instituţiilor guvernamentale şi nonguvernamentale din România. Dacă în 1990-1991, în fondurile bibliotecilor Universităţii de Stat au intrat 48 000 exemplare de carte, dintre care doar 4000 de exemplare în limba română pentru 10 titluri (celelalte fiind titluri în limba rusă), în anul următor numărul de cărţi în limba română a crescut simţitor până la 32 000 de titluri, oferite Universităţii de Stat din Moldova de către Ministerul Ştiinţei şi Învăţământului din România, iar în anul 1992 în fondurile bibliotecilor universităţii au intrat 22 548 de exemplare şi doar în prima jumătate a anului 1993, încă 16.035 titluri[47]. Fondurile bibliotecilor universitare sunt completate prin intermediul achiziţiilor, donaţiilor din partea diferitor organizaţii guvernamentale şi nonguvernamentale din România, prin efortul personal al cadrelor didactice de la Universitatea de Stat din Moldova, în special ale celor de la facultăţile umaniste – litere, istorie, drept, dar şi pentru alte specialităţi – matematică, fizică etc. Cu toate acestea, universitatea nu dispunea încă de suficientă literatură didactică (manuale, note de curs, suporturi de curs) în limba română.

De asemenea, universitarii-cercetători au demarat şi procesul de prezentare a rezultatelor activităţii ştiinţifice în limba română: în perioada examinată a crescut ponderea referatelor ştiinţifice în limba română, prezentate la conferinţele ştiinţifice organizate de Universitatea de Stat din Moldova: din cele 274 de comunicări la domeniul ştiinţe ale naturii – 30 au fost scrise în limba română, iar din 150 teze pentru ştiinţele umanitare – 52[48]. Ulterior, statisticile au înregistrat o tendinţă de creştere a numărului de referate ştiinţifice în limba română la toate domeniile în care realizau investigaţii universitarii.

În scopul preluării de experienţă în domeniul ştiinţelor lingvistice, la începutul anilor ,90, Universitatea de Stat din Moldova a stabilit şi dezvoltat relaţii intense cu universităţile şi centrele de cercetare din România, iar profesorii au

[44] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 14.
[45] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 14.
[46] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 14.
[47] Totalurile anului de studii 1992-1993 şi sarcinile catedrelor şi decanatelor în organizarea procesului de studii. Dare de seamă. USM, 1993, p. 1
[48] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4617, f. 110.

participat la conferinţe ştiinţifice, mese rotunde, stagii de perfecţionare şi alte activităţi de cultivarea limbii şi perfecţionarea predării în limba română. Totodată, profesori din România erau frecvent invitaţi la Universitatea de Stat din Moldova pentru a ţine cursuri de limbă, literatură şi istorie a românilor[49].

Astfel, în prima etapă de implementare a legislaţiei lingvistice (1989-1993), universitatea a reuşit trecerea limbii române la grafia latină şi să demareze un proces ireversibil de predare a disciplinelor din programele de studii şi, în general, de organizare şi realizare a activităţii didactico-ştiinţifice în limba română, înregistrând, iniţial, succese mai mari la facultăţile umanistice şi mai modeste la cele exacte şi sociale.

Anul independenţei, care a produs transformări politice, economice şi sociale, a determinat, în mod firesc, schimbări de substanţă şi în planul concret al organizării şi funcţionării sistemului învăţământului superior al noului stat. Independenţa politică a Republicii Moldova a adus în faţa universităţii alte provocări, iar accentele preocupărilor universitarilor s-au deplasat şi în alte direcţii, care ţineau mai degrabă de domeniul economico-financiar şi al racordării învăţământului universitar moldovenesc la cel european. Totuşi, entuziasmul, încă puternic, al unor intelectuali universitari de a crea o şcoală superioară naţională românească, a generat o succesiune de modificări de structură şi conţinut ale învăţământului superior din Republica Moldova, iar procesul de implementare a limbii române, care devenise ireversibil, a continuat în sensul aprofundării iniţiativelor anterioare.

Implementarea legislaţiei lingvistice în anii independenţei a fost dislocată într-un plan subsidiar, totuşi, acţiunile de realizare a unui proces didactico-ştiinţific în limba română au fost stimulate şi susţinute continuu şi în perioada a doua (1993-1995) a implementării legislaţiei cu privire al funcţionarea limbilor, deja pe teritoriul statului independent Republica Moldova.

În martie 1993, Senatul a adoptat un plan de extindere a programului de implementare a legislaţiei lingvistice pentru următoarea perioadă prin elaborarea programelor de studiu al limbii române, adaptate la specificul domeniul de formare profesională şi materiale didactice adecvate, precum şi identificarea metodelor şi căilor de îmbunătăţire a calităţii predării limbii române la programele de studii nefilologice[50]. De asemenea, Universitatea şi-a fixat drept scop ca, până la începutul anului 1994, toate disciplinele din planurile de învăţământ la programele cu limba română de studiu, să fie predate în limba română[51], iar pentru alolingvi, să se organizeze cursuri intensive de limba română în anul I de studii, astfel încât, începând cu anul II, instruirea studenţilor înmatriculaţi în grupe cu predarea în limba rusă să se realizeze în limba română[52].

Problema asigurării cu literatură didactico-ştiinţifică în limba română a programelor de studii a rămas o preocupare majoră a managementului universitar şi în doua etapă a implementării legislaţiei lingvistice. Conştienţi că cele 80 de manuale şi peste 400 de titluri de alte materiale metodice publicate în limba română la Universitatea de Stat din Moldova în 1991-1995 (Bilanţul 1995, 58-59) sunt insuficiente pentru a asigura un proces didactic de performanţă şi convinşi că „prestigiul unei universităţi ţine şi de capacitatea ei de a elabora carte ştiinţifică şi didactică”, universitarii şi-au propus să depăşească în termen de 3-4 ani deficitul de carte academică în limba română, prin elaborarea şi redactarea cel puţin a manualelor şi „să nu aştepte să primească literatură din România sau din Rusia”[53].

Cu toate acestea, şi la sfârşitul anilor ,90 comunitatea universitară era criticată pentru că nu produce manuale, suporturi didactice, ghiduri metodice în limba română[54].

După scăderea entuziasmului independenţei s-a dovedit că asigurarea unui proces didactic în limba română este o provocare pentru toţi participanţii la procesul didactic. Iar *Constituţia Republicii Moldova* (1994) şi *Legea Învăţământului* (1995), care garantau dreptul studentului „de a alege limba de educare şi instruire la toate nivelurile şi treptele de învăţământ”[55], a determinat perpetuarea tradiţiei de creare a grupelor academice cu predare în limba rusă. Totodată, stu-

[49] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4618, f. 77.

[50] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 14

[51] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 52.

[52] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 5074, f. 133.

[53] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829(a), f. 146.

[54] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 5618 (a), f. 54.

[55] Legea Învăţământului nr. 547-XIII din 21 iulie 1995, art. 16. In: Făclia, 9 decembrie 1995, p. 1.

denţilor alolingvi, care au obţinut performanţe în cunoaşterea limbii române, li s-a oferit posibilitatea de a se transfera în grupele cu predare în limba română la aceeaşi specialitate. O parte a studenţilor, conştienţi de necesitatea cunoaşterii limbii române pentru a se integra social şi profesional şi a-şi construi o carieră de succes în Republica Moldova, au realizat transferul în grupele cu predare în română la aceeaşi specialitate, aşa cum a fost, de exemplu, cazul celor 28 de studenţi (dintr-o grupă de 44) care îşi făceau studiile la politologie[56]. Abia în anul de învăţământ 1996-1997 la unele facultăţi ale Universităţii de Stat din Moldova (Biologie şi Pedologie, Chimie, Drept), unele cursuri şi seminare speciale se ţineau în limba română în grupele alolingve[57].

Constatăm că în anul 1995, când trebuia să se încheie, conform hotărârilor, adoptate de Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti în „augustul revoluţionar" al anului 1989, aplicarea legilor cu privire la legislaţia lingvistică, Universitatea de Stat din Moldova realizase succese, desigur că relative, la toate compartimentele. Se reuşise să se introducă grafia latină în procesul didactico-ştiinţific şi cea mai mare parte a documentelor care reglementează şi însoţesc acest proces erau redactate în limba română cu grafie latină. Deficitul de maşini de tipărit cu caractere latine, însă, a lăsat loc pentru exploatarea celor cu caractere chirilice, astfel că unele rapoarte, demersuri şi alte documente de secretariat se mai tipăreau în limba rusă sau româneşte, dar cu caractere chirilice. Însă tot ceea ce ajungea să fie carte didactică, lucrare ştiinţifică şi alte publicaţii cu destinaţie didactică şi academică era redactat în limba română şi cu litere latine, astfel încât generaţiile studenţilor care şi-au făcut studiile la începutul anilor ,90 la Universitatea de Stat din Moldova au citit româneşte cu grafie latină, instituţia contribuind la educaţia unei generaţii noi de cetăţeni.

În ceea ce priveşte asigurarea unui proces didactico-ştiinţific în limba română, fiind unul complex, care reclama un efort considerabil ştiinţific şi didactic al corpului profesoral şi de asemenea implica şi resurse materiale şi financiare (deficitare în perioada imediat post-sovietică), începând cu anul 1989 acesta a fost regândit şi redimensionat în repetate rânduri. Totuşi, până în anul 1995, Universitatea de Stat a reuşit să introducă limba română ca limbă de predare pentru toate programele din oferta educaţională cu limba română de studiu şi pentru unele programe cu limba rusă de studiu. Acest transfer, însă, nu a fost asigurat completamente şi întotdeauna cu resurse didactice în limba română, studenţii care au optat pentru studii în limba română având de ales între un minim de surse în română, notiţele luate la orele de curs şi seminar şi surse în limba rusă, penuria de literatură didactică şi ştiinţifică având de cele mai deseori cauze economico-financiare.

Permisivitatea şi „caracterul democratic" al legislaţiei lingvistice moldoveneşti a perpetuat şi tradiţia deschiderii grupelor paralele cu limba rusă de studii pentru cetăţenii alolingvi din Republica Moldova. După accederea la guvernare a „agrarienilor" (Partidul Agrarian din Moldova), în 1994, care au stimulat şi, practic, instituţionalizat repunerea limbii ruse în calitate de limbă de comunicare publică, şi adoptarea Constituţiei Republicii Moldova (1994), care a consfinţit sintagma „limba moldovenească" în calitate de limbă oficială a acestui stat, „entuziasmul" rusofonilor de a studia limba română pentru necesitatea de a se integra socio-profesional (un studiu sociologic realizat la Universitatea de Stat din Moldova în anul 1993 pe un eşantion de 600 studenţi alolingvi, a stabilit că majoritatea respondenţilor au confirmat necesitatea studierii limbii române)[58], şi cu atât mai mult, de a o vorbi în spaţiul public – s-a redus. De asemenea, studenţilor din grupele ruse nu li se vor mai preda disciplinele de specialitate în română, aceştia fiind obligaţi să studieze două semestre doar un curs de *Limba română* pentru alolingvi.

A existat, totuşi, o sumă de factori obiectivi – penuria de carte ştiinţifică şi de specialitate, lipsa mijloacelor tehnico-materiale, imposibilitatea de a asigura predarea disciplinelor academice cu personal calificat, vorbitor de limba română etc., precum şi factorii subiectivi, printre care rezistenţa la schimbare a personalului universitar rusofon, dar şi a studenţilor, timoraţi de „pericolele imaginare" legate de oficializarea limbii române şi şovăiala, timiditatea şi chiar frica şi ipocrizia universitarilor românofoni (aprecierea aparţine unui profesor de la Universitatea de Stat din

[56] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 5313, f. 85.
[57] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 5313, ff. 112-113.
[58] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 5313, ff. 100-105.

Moldova)[59], dar şi a studenţilor, de asemenea, care au marcat acest proces. Chiar studenţii rusofoni menţionau lipsa unui mediu lingvistic în care şi-ar fi putut exersa cunoaşterea limbii române, or, chiar vorbitorii de limbă română de la Universitatea de Stat din Moldova păstrează „eronata tradiţie de a răspunde rusește persoanei care ni se adresează în limba rusă”.[60] Conjunctura de factori obiectivi asociaţi celor subiectivi au dat procesului de trecere la un învăţământ în limba română la Universitatea de Stat din Moldova un caracter îndelungat, dificil şi delicat, acesta desfăşurându-se mult timp sub semnul prudenţei excesive de a nu provoca conflicte şi incidente şi perpetuând problemele lingvistice şi, totodată identitare, din an în an.

[59] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4617, f. 110.
[60] AUSM, F. 1, inv. 1, d. 4829, f. 33.

Bibliografie

Bilanţul 1995: Bilanţul activităţii ştiinţifice a USM în anul 1995 (Chişinău 1995).

Levada 1993: Y. Levada, L'homme soviétique ordinaire: entre le passé et l'avenir: enquête (Paris 1993).

Negru 2003: E. Negru, Politica etnolingvistică în R.A.S.S. Moldovenească (1924-1940) (Chişinău 2003).

Negru 2000: Gh. Negru, Politica etnolingvistică în RSS Moldovenească (Chişinău 2000).

Olteanu 2003: E. Olteanu, Politica lingvistică şi construcţia statală în Republica Moldova (2003). http://www.ipp.md/doc.php?l=ro&idc=171&id=234 (consultat 6.VIII. 2016).

Politica 1989: Politica naţională a partidului în condiţiile actuale. In: Moldova Socialistă, 17 august 1989, 1-2.

Program 1989: Program complex de stat pentru asigurarea funcţionării limbilor vorbite pe teritoriul RSS Moldoveneşti. In: Învăţământul Public, 1 octombrie 1989, 4-5.

Republica 2011: Republica Moldova de la perestroikă la independenţă. 1989-1991. Documente secrete din arhiva CC al PCM (Chişinău 2011).

Ţăranu, Gribincea 2012: An. Ţăranu, M. Gribincea, Conflictul transnistrean. Culegere de documente şi materiale (1989-2012), vol. I (1989-1993) (Chişinău 2012).

Implementation of the linguistic legislation in MSSR higher education. 1989-1991

Keywords: linguistic legislation, higher education, Romanian language, Latin script, university, Moldavian SSR.

Abstract: The article deals with the problems associated with the process of implementing the linguistic legislation (1989) in the higher education system of the MSSR / Republic of Moldova. At the first stage (1989-1993) the higher school managed to switch to the Latin alphabet and initiate an irreversible process of transition to teaching in the Romanian language.

But in the period that followed the coming to power of the "agrarians" and the establishment of the "Moldavian language" in the Constitution of Republic of Moldova, the implementation of the laws on language took second place. Since 1994, the Government promoted and virtually institutionalized the restoration of the Russian language in all spheres of communication. The phenomenon was also reflected in the higher school – the teaching of Russian-speaking students in the Romanian language was no longer conducted, they studied only the course of Romanian language for foreign-speaking students.

The difficulties of the process of introducing language legislation into the practice of higher education institutions were due to a combination of both objective (the lack of scientific and methodological literature in the Romanian language, the impossibility to provide a qualified Romanian-speaking teaching staff, etc.) and subjective (resistance of Russian-speaking lecturers and students, frightened by the "imaginary dangers" of the officialization of the Romanian language, on the one hand, and indecision, timidity, and hypocrisy of Romanian-speaking lecturers and students, on the other hand) factors.

Внедрение языкового законодательства в систему высшего образования МССР. 1989-1991 гг.

Ключевые слова: языковое законодательство, высшее образование, румынский язык, латинская графика, университет, Молдавская ССР

Резюме: В статье рассмотрены проблемы, связанные с процессом внедрения языкового законодательства (1989 г.) в систему высшего образования МССР/Республики Молдова. На первом этапе (1989-1993 гг.) высшей школе удалось перейти на латинский алфавит и инициировать необратимый процесс перехода к преподаванию на румынском языке.

Но в период, последовавший за приходом к власти «аграриев» и узакониванием «молдавского языка» в Конституции РМ, претворение в жизнь законов о языке перешло на второй план. После 1994 года правительство стимулировало и практически институционализировало восстановление русского языка во всех сферах общения. Феномен отразился и на высшей школе – обучение русскоговорящих студентов на румынском языке больше не проводилось, они проходили лишь курс румынского языка для иностранных учащихся.

Трудности процесса внедрения языкового законодательства в практику высших учебных заведений были обусловлены совокупностью как объективных (нехватка научной и методической литературы на румынском языке, невозможность обеспечить преподавание академических дисциплин квалифицированным персоналом, владеющим румынским языком и т.д.), так и субъективных (сопротивление русскоговорящих преподавателей и студентов, запуганных созданными ими же самими «мнимыми опасностями» официализации румынского языка, с одной стороны, и нерешительность, робость и криводушие преподавателей и студентов, говорящих по-румынски, с другой) факторов.

20.03.2017

Dr. Liliana Rotaru, Universitatea de Stat din Moldova, str. Mateevici, 60, MD-2009 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: lilianaefrim@gmail.com

EMBLEME ALE JUSTIȚIEI ÎN HERALDICA MOLDOVENEASCĂ CONTEMPORANĂ

Silviu Andrieș-Tabac

Cuvinte-cheie: heraldică, vexilologie, emblemă, stemă, drapel, justiție, simboluri ale justiției.

Embleme universale ale justiției

Cuvântul românesc *justiție* a intrat în limba noastră din franceză (*justice*) și din latină (*justitia*). La origini, până a însuma sensurile instituționalizate, în limbile-mamă termenul nu însemna decât *dreptate* și *echitate*, sensuri valabile azi și pentru limba noastră. Deoarece rostul ideal al instituțiilor justiției este tocmai să facă dreptate și echitate. Și, după cum căutarea dreptății a fost și rămâne unul dintre idealurile cele mai râvnite ale omenirii, la fel de urmărită a fost și rămâne sarcina identificării unei embleme cât mai sugestive și universale pentru simbolizarea acestei idei. Cu tot efortul milenar, însă, numărul emblemelor justiției recunoscute nu este prea mare: zeița greacă Themis (echivalentul roman – Iustitia) cu atributele ei și altele câteva, mai puțin uzitate, ca Tablele Legii, Mâna Justiției (fr. Main de Justice (Pastoureau 1988, 173-174)), Genunchiul Dezgolit (fr. Genou Dénudé), Ciocanul Judecătorului (în sistemul anglo-saxon) sau Stâlpul Legii (în Rusia). Acestora li se adaugă unele atribute asociate meseriei judecătorești, fără a fi specifice doar acestei profesii: jurământul judecătorului, straiele speciale pentru ședința de judecată, imaginea stilizată a palatelor justiției.

Themis (Θέμις), zeița justiției divine și păstrătoarea legilor și a ordinii naturale în mitologia greacă (Kernbach 1995, 620), constituie emblema principală cea mai populară și recognoscibilă a justiției contemporane. Dacă la origini simboliza doar dreptul divin, „hellenismul a transformat-o însă într-o simplă alegorie a legislației divine și a dreptei justiții umane" (Kernbach 1995, 620).

Iconografia zeiței Themis cunoaște două reprezentări: cea arhicunoscută cu ochii legați, ținând spada și balanța, și o a doua, cu alt sens decât cel ce ne interesează, șezând pe trepiedul delphic (conform tradiției, Oracolul din Delphoi fusese moștenit de Themis de la mama ei, zeița Gaia, apoi transmis surorii sale, titanida Phoibe, de la care acesta a trecut apoi la Apollo, nepotul Phoibei). În prima sa ipostază, zeița personifică permanența și imparțialitatea Justiției și a Dreptului, care guvernează lumea zeilor și lumea oamenilor, iar cele trei atribute care o însoțesc au devenit în timp embleme de sine stătătoare ale justiției imparțiale.

Balanța (cântarul, cumpăna), ținută de Themis în mâna stângă, este atributul cel mai apropiat ca sens. Din vechime este asociată cu faptul justiției, sugerând dreptatea, echitatea, măsura, echilibrul, armonia și ordinea. Folosită de Osiris, Zeus, Saturn, Cronos, Sfântul Arhanghel Mihail și alte divinități cu atribuții de judecător, aceasta cântărește faptele bune și rele și sugerează sentința corectă ce va fi dată de divinitate. Astfel, prin tradiție culturală milenară, balanța în sine este cunoscută ca „simbol al dreptății, al măsurii, al prudenței, al echilibrului, deoarece funcția sa corespunde tocmai cântăririi faptelor. Asociată cu spada, balanța mai înseamnă Justiția, dar dublată de Adevăr" (Chevalier, Gheerbrant 1994, 171). În fond, judecătorul de ieri și de azi are sarcina cântăririi argumentelor părților implicate în judecată în vederea înfăptuirii actului justiției. Căci „cântarul strâmb este urgisit de Domnul, și cântărirea dreaptă este plăcerea Lui" (*Pildele lui Solomon*, 11:1) sau, în traducerea mai literară a preoților Vasile Radu și Gala Galaction: „cântarul nedrept este urgisit de Domnul, pe când cumpăna dreaptă este plăcerea Lui" (Biblia 1939, 636).

În epoca modernă, zeița Themis și balanța ca atribut definitoriu al ei au pătruns masiv în heraldica românească: națională, particulară, corporativă și teritorială. De exemplu, zeița Themis este prezentă în stema familiei Pappazoglu, iar balanța singură, reprezentată cu talgerele în echilibru sau descumpănite, apare în numeroase monumente

Fig. 1. Sigiliul Divanului Judecătoresc al Principatului Moldovei, 1832.

Fig. 2. Sigiliul Tribunalului Comercial din Bucureşti, 1832.

Fig. 3. Sigiliul Tribunalului de Comerţ din Galaţi, 1833.

Fig. 4. Sigiliul Judecătoriei Judeţului Dâmboviţa, 1839.

heraldice şi sigilografice (Cernovodeanu 1977, 12), din care vom semnala, după Maria Dogaru, doar patru sigilii legate de autorităţi judecătoreşti: sigiliul Divanului Judecătoresc al Principatului Moldovei (1832, oval, 35×40 mm, fig. 1); sigiliul Tribunalului Comercial din Bucureşti (1832, oval, 32×37 mm, fig. 2); sigiliul Tribunalului de Comerţ din Galaţi (1833, oval, fig. 3); sigiliul Judecătoriei Judeţului Dâmboviţa (1839, rotund, 29 mm, fig. 4) (Dogaru 1976, 208-211, nr. 221-224).

Se poate observa că imaginea balanţei cu talgerele în echilibru este preferată cântarului dezechilibrat. Preferinţa nu ţine doar de aspectul estetic, ci şi de faptul că echilibrul braţelor balanţei sugerează echilibrul social şi echitatea pe care o caută cetăţeanul în sistemul judiciar şi pe care încearcă să o asigure autorităţile judecătoreşti, fiecare prin mijloacele ce îi stau la îndemână. Verificată în timp, această soluţie este cea predominantă şi în heraldica nouă a Republicii Moldova.

Spada din mâna dreaptă a zeiţei Themis, în unele alegorii fiind înlocuită cu gladiumul, o spadă mai mică, simbolizează aspectul represiv al justiţiei şi necesitatea aplicării pedepselor, astfel implementându-se actul decizional al justiţiei. Spada este o armă cu multe semnificaţii valoroase, dintre care importante pentru justiţie sunt două – ideea de armă dreaptă şi ideea de armă care simbolizează suveranitatea, regală sau instituţională.

Legătura de la ochii zeiţei întruchipează imparţialitatea justiţiei, care trebuie să fie obiectivă, nepărtinitoare şi opacă la influenţele de orice fel. Judecătorul trebuie să fie orb în faţa persoanelor ce se prezintă în instanţă şi să lase balanţa şi spada să-şi facă meseria cu dreptate şi echitate.

Odată cu instituirea principalelor instituţii judecătoreşti în Republica Moldova în perioada independenţei, apelarea la zeiţa Themis ca simbol al justiţiei a fost spontană şi naturală, mai ales că emblematica ei nu făcuse parte din repertoriul însemnelor folosite în URSS. Zeiţa Themis urma să simbolizeze o justiţie nouă, adevărată, liberă de cătuşe ideologice şi aliniată valorilor europene. Imaginea zeiţei a apărut în primele embleme spontane ale curţilor de justiţie şi ale altor instituţii judecătoreşti din ţara noastră, în diferite interpretări artistice şi cu mari devieri de la arta heraldică, dar niciuna dintre aceste instituţii nu a dus acele prime embleme până la finalitatea legală a înregistrării în Armorialul General al Republicii Moldova. Instituţiile care au reuşit să parcurgă această cale au utilizat mai ales emblema balanţei, după cum se va putea vedea mai jos, lăsând imaginea zeiţei în sine pentru zona justiţiei supreme şi a cercetării ştiinţifice în domeniu, segmente emblematice în constituire şi legalizare încă.

Totuşi, o altă emblemă care a pătruns în heraldica moldovenească, cu sens legat de justiţie si dreptate au fost fasciile, intrate odată cu noua emblematică heraldică a Ministerului Afacerilor Interne adoptată în 2001.

Asocierea zeiţei justiţiei cu fasciile se datorează de asemenea imaginilor alegorice medievale care au influenţat în mare parte gândirea simbolică modernă şi chiar contemporană. Reproducem mai jos două astfel de alegorii, care ilustrează ediţiile de la 1608 (Cartari 1608, 422) (fig. 5) şi 1647 (Cartari 1647, 242) (fig. 6) ale lucrării poetului, mitografului şi diplomatului italian Vincenzo Cartari (circa 1531-1569) „Le Imagini con la spositione de i dei de gli antichi”, apărută pentru prima oară la Veneţia în 1556 şi republicată de numeroase ori în

422 Imagini de i Del
Imagine della Giustitia custoditrice de buoni & punitrice de rei, & imagine della Giustitia conculcante & cosligante l'ingiuria, & hieroglifico denotante detta giustitia, & quale deue essere apparere, & operare.

Fig. 5. Alegorie a zeiţei Iustitia cu balanţa şi fasciile într-o carte din 1608.

secolul al XVII-lea. În ambele imagini zeiţa Justiţia ţine în mâna dreaptă balanţa, iar cu cea stângă fasciile.

Fasciile – reprezentând fizic un mănunchi de nuiele de mesteacăn, legat cu o curea şi având la mijloc, în partea superioară, o secure – erau purtate în antichitate pe umărul stâng de lictori, ofiţeri subalterni care însoţeau în public pe principalii magistraţi ai Romei (consuli, pretori), apoi pe împărat. Lictorii mergeau înaintea înaltului funcţionar pe care îl însoţeau, făcându-i loc prin mulţime, cerând manifestarea respectului cuvenit, executând unele sentinţe, inclusiv sentinţa capitală. Fasciile simbolizau tripla putere de pedepsire: capturarea şi legarea culpabilului (curelele), pedepsirea prin bătaie (nuielele) şi, uneori, decapitarea vinovatului (securea). Astfel, fasciile însemnau puterea conducătorului şi întruchipau justiţia conducerii. În acelaşi timp, fasciile, cu securea înclinată spre pământ exprimau respectul potentatului faţă de suveranitatea poporului adu-

Fig. 6. Alegorie a zeiţei Iustitia cu balanţa şi fasciile într-o ediţie din 1647.

nat. Emblemă antică, fasciile au avut şi alte sensuri în simbolistica timpurilor noi, nu întotdeauna potrivite cu tradiţia şi spiritul antichităţii, dar, spre sfârşitul secolului XX, în general, s-a revenit peste tot la semnificaţiile antice cu valoare pozitivă (Pastoureau 1988, 117-120).

În continuare, vom trece în revistă simbolurile corporative ale unor instituţii din ţara noastră care au apelat la emblematica justiţiei în stemele şi drapelele lor corporative, însoţindu-le de descrieri, imagini şi unele explicaţii suplimentare celor deja date mai sus.

Simbolurile Curţii Constituţionale a Republicii Moldova

Stema: în câmp albastru, o carte închisă de aur, aşezată în pal pe un peron de argint cu trei trepte şi purtând pe copertă Stema de Stat a Republicii Moldova; deviza, pe o eşarfă bordo, brodată cu aur, cu litere capitale, de asemenea de aur: „Libra justa justitiam servat" (Balanţa corectă respectă dreptatea); mantou bordo, căptuşit cu hermină, având franjuri şi cordoane cu ciucuri de aur şi încununat cu o tocă de magistrat, de asemenea bordo (fig. 7).

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (1:2), tripartită în fascie, bordo-alb-bordo (1:4:1), şi având în mijlocul câmpului alb un scut heraldic de tip rectangular cu vârful rotunjit (1/2 h), încărcat, în câmp albastru, cu o carte închisă galbenă, aşezată în pal pe un peron alb cu trei trepte şi purtând pe copertă Stema de Stat a Republicii Moldova; scutul timbrat de o tocă de magistrat bordo (fig. 8).

Iniţiativa Preşedintelui Curţii Constituţionale Alexandru Tănase şi a Secretarului General al

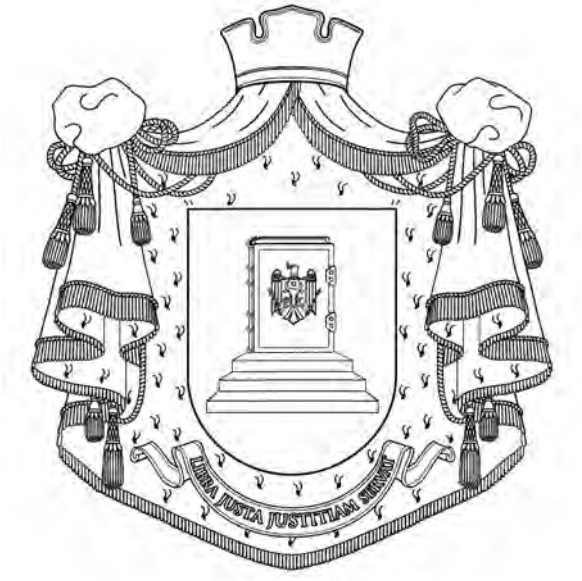

Fig. 7. Stema Curţii Constituţionale a Republicii Moldova, 2012.

Fig. 8. Drapelul Curţii Constituţionale a Republicii Moldova, 2012.

Curţii Rodica Secrieru. Autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Vitaliu Pogolşa. Aprobate prin Decizia Curţii Constituţionale a Republicii Moldova nr. AG-3 din 4 mai 2012. Înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică nr. 515-IV.01 din 23 noiembrie 2016.

Explicaţii suplimentare

Câmpul albastru al scutului stemei, albastrul fiind culoarea heraldică a cerului şi infinitului, apare în calitate de simbol al libertăţii, al fidelităţii şi al perseverenţei, iar fiind culoarea identitară a Europei semnifică ataşamentul magistraţilor Curţii Constituţionale faţă de valorile europene (Pastoureau 1992, 31-33; Neubecker 1995, 86).

Cartea închisă, prin smaltul ei de aur (galben în drapel), care este smaltul heraldic suprem, şi purtând pe copertă Stema de Stat a Republicii Moldova simbolizează Constituţia Republicii Moldova – legea supremă a ţării noastre.

Aşezarea cărţii pe un peron heraldic sugerează ideea de piedestal şi marchează supremaţia Constituţiei faţă de toate celelalte acte legislative. Trei trepte ale peronului simbolizează cele trei puteri ale statului – legislativă, executivă şi judecătorească – toate obligate să-şi desfăşoare activitatea cu respectarea Legii supreme. Peronul este de argint (alb în drapel) din dorinţa de a face trimitere la ideea de înţelepciune şi de curăţenie a intenţiilor (Pastoureau 1992, 29-30).

Deviza aleasă „Libra justa justitiam servat" (Balanţa corectă respectă dreptatea; versiunea engleză: A just balance preserves justice) exprimă crezul magistraţilor.

Mantoul care protejează scutul cuprinzând stema alegorică a Constituţiei moldoveneşti simbolizează mantia de magistrat şi sugerează ideea de înaltă curte protectoare. Mantoul heraldic (fr. *manteau*) în general reprezintă un decor exterior al scutului stemelor regale, princiare şi ducale, ale pairilor, dar şi ale unor înalţi magistraţi (Pastoureau 1997, 215) şi prelaţi (Galbreath, Jéquier 1977, 203-204), exprimând această demnitate înaltă. De regulă este roşu sau de purpură, iar în Franţa a fost şi de aur, şi albastru în perioada Restauraţiei, şi căptuşit pe interior cu blană de hermină. Se decorează, de regulă, cu franjuri, cordoane şi ciucuri de aur (Neubecker 1995, 50; Veyrin-Forrer 2000, 149-150).

Mantia judecătorească ca simbol al independenţei puterii judiciare a fost prevăzută prin Decretul Prezidiului Sovietului Suprem al RSS Moldoveneşti nr. 3643-XI din 1 decembrie 1989 *Cu privire la simbolul puterii judiciare*. Decretul a stabilit că simbolul puterii judiciare în RSS Moldovenească reprezintă „o mantie judecătorească cu imaginea stemei de stat a RSSM" (Veştile Sovietului Suprem şi ale Guvernului RSS Moldoveneşti", 1990, nr. 1, art. 3).

Pentru Curtea Constituţională a Republicii Moldova, mantia judecătorească a fost prevăzută în articolul 38. *Simbolurile puterii* al *Legii cu privire la Curtea Constituţională nr. 317-XIII* din 13 decembrie 1994 (MORM, 1995, nr. 8, 7 februarie, art. 86). Alineatul (2) al acestui articol prevede

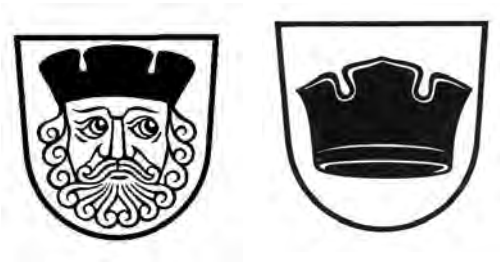

Fig. 9-10. Beret heraldic de judecător, doctor şi savant medieval, după Walter Leonhard.

că „judecătorii Curţii Constituţionale la şedinţe poartă robă, al cărei model este aprobat de Curtea Constituţională". Pentru robă judecătorului Curţii Constituţionale a fost stabilită culoarea bordo[1], sau mai exact roşu-închis bordo (Pantone 209; CMYK: 21.90.47.60; RGB: 111.38.61).

Astfel, mantoul heraldic din stema Curţii Constituţionale a Republicii Moldova a devenit de culoare bordo, dar şi-a păstrat şi căptuşeala tradiţională de blană de hermină, ca un simbol al înaltelor atribuţii. Franjurii şi cordoanele cu ciucuri au fost stabilite de aur, de asemenea ca simbol al superiorităţii acestei instanţe.

Mantoul este încununat cu o tocă de magistrat, de asemenea bordo. Aceasta ţine locul coroanelor şi bonetelor de demnitate care încununează mantoul heraldic obişnuit. Toca de magistrat heraldică îşi are originea în beretul de judecător, doctor şi savant medieval (Leonhard 2000, 175, fig. 19: Richter (Barett) – beret de judecător; 278, fig. 10: Doktorhut, Gelehrtenhut – tocă de doctor, tocă de savant) (fig. 9-10).

Printre premierele heraldice pentru ţara noastră, lansate în acest caz, se numără adaptarea mantoului heraldic ca simbol al înaltei curţi, elaborarea unei alegorii a Constituţiei diferite de tradiţie, antrenarea unei culori corporative noi heraldizate special.

Simbolurile Procuraturii Republicii Moldova

Stema: în câmp albastru, sub o balanţă cu braţele egale în echilibru, de aur, o acvilă cu zborul pe jumătate desfăcut, de acelaşi metal, cruciată de aur, ţinând în gheara dreaptă un sul de hârtie sigilat, iar în cea stângă un gladium, ambele de asemenea de aur, şi purtând pe piept un scut cu stema Ţării Moldovei: pe roşu, un cap de bour de aur, cu o stea cu cinci raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de acelaşi metal (fig. 11).

Emblema „Acvila Procuraturii" reprezintă o acvilă cu zborul pe jumătate desfăcut, de aur, cruciată de acelaşi metal, ţinând în gheara dreaptă un sul de hârtie sigilat, iar în cea stângă un gladium, ambele de asemenea de aur, şi purtând pe piept un scut cu stema Ţării Moldovei: pe roşu, un cap de bour de aur, cu o stea cu cinci raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de acelaşi metal (fig. 12).

Drapelul reprezintă o pânză dreptunghiulară (2:3) albastră, având în mijloc, într-o orlă de scut heraldic de tip rectangular cu vârful rotunjit, galbenă, stema Procuraturii (în câmp albastru, sub o balanţă cu braţele egale în echilibru, galbenă, o acvilă cu zborul pe jumătate desfăcut, de aceeaşi culoare, cruciată galben, ţinând în gheara dreaptă un sul de hârtie sigilat, iar în cea stângă un gladium, ambele de asemenea galbene, şi purtând pe piept un scut cu stema Ţării Moldovei: pe roşu, un cap de bour galben, cu o stea cu cinci raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de aceeaşi culoare) (fig. 13).

Iniţiativa Procurorului General Valeriu Balaban şi a procurorului Valeriu Diaconu. Autori: Vladimir Popov, Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Vladimir Popov. Aprobate prin Ordinul Procurorului General al Republicii Moldova nr. 7/8 din 15 ianuarie 2007. Incluse în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică nr. 396-IV.01 din 30 septembrie 2015 (MORM 2017, nr. 119-126, 14 aprilie, partea III, art. 790, p. 157-159).

Explicaţii suplimentare

Culoarea albastră este culoarea generală a instituţiilor civile şi una dintre culorile tradiţionale ale uniformei organelor procuraturii. În calitate de culoare corporativă a Procuraturii a fost definită de nuanţa albastru-închis, care corespunde formulei 294 C în sistemul Pantone, formulei 100.80.0.20 în sistemul substractiv de culori

[1] Decizia Curţii Constituţionale din 3 noiembrie 1995 (proces-verbal al şedinţei Curţii nr. 9). Luată la evidenţă separată în şedinţa CNH din 27 februarie 2014 (proces-verbal nr. 244-IV). Nuanţa definită în şedinţa CNH din 30 septembrie 2015 (proces-verbal nr. 372-IV).

Fig. 11. Stema Procuraturii Republicii Moldova, 2007.

Fig. 12. Emblema „Acvila Procuraturii Republicii Moldova”, 2007.

Fig. 13. Drapelul Procuraturii Republicii Moldova, 2007.

CMYC şi formulei 0.56.130 în sistemul aditiv de culori RGB[2].

Balanţa cu braţele egale în această stemă simbolizează apartenenţa Procuraturii la autoritatea judecătorească, fapt stipulat în capitolul IX din Constituţia Republicii Moldova şi în articolul 2 din Legea nr. 118-XV din 14 martie 2003 cu privire la Procuratură (MORM 2003, nr. 73-75, 18 aprilie, art. 328). Plasarea balanţei în partea superioară a scutului sugerează ideea că activitatea organelor procuraturii se desfăşoară sub controlul justiţiei generale, divine şi umane.

Acvila cruciată purtând pe piept scutul cu stema istorică a Ţării Moldovei marchează faptul că Procuratura este o instituţie de stat independentă de nivel naţional. Este acvila din stema de stat, modificată grafic şi coloristic pentru a nu fi confundată cu acvila blazonului de stat oficial, utilizarea căruia este privilegiul organelor puterii centrale: Preşedintele, Parlamentul, Guvernul. Acvila are zborul pe jumătate desfăcut pentru a exprima astfel ideea de protejare a intereselor generale ale societăţii, de apărare a ordinii de drept, a drepturilor şi libertăţilor omului. Dintre atributele acvilei de stat a fost păstrată numai crucea din cioc, fără care această pasăre heraldică nu poate fi identificată ca atare.

Utilizarea stemei istorice a Ţării Moldovei sugerează ideea de continuitate a instituţiei procurorului din vechime.

Sulul de hârtie sigilat din gheara dreaptă a acvilei simbolizează Legea, o lege scrisă şi oficializată prin aplicarea sigiliului de autoritate. Înscrisul este plasat în gheara dreaptă pentru a marca supremaţia legii în activitatea Procuraturii.

Gladiumul (din lat. *gladius*) din gheara stângă a acvilei – o spadă scurtă, dreaptă şi lată, cu două tăişuri paralele şi vârf triunghiular, specifică armatei romane şi de la care provine numele gladiatorilor – simbolizează rădăcinile dreptului aplicat în Republica Moldova în dreptul roman. Totodată, fiind o armă mai mică şi mai individuală, gladiumul semnifică principiul individualizării aplicării legii.

[2] Luată la evidenţă separată în şedinţa CNH din 27 februarie 2014 (proces-verbal nr. 244-IV). Nuanţa definită în şedinţa CNH din 30 septembrie 2015 (proces-verbal nr. 371-IV).

Simbolurile Ministerului Justiţiei

Stema: în câmp albastru, o acvilă cruciată de aur, cu zborul pe jumătate desfăcut, surmontând un glob crucifer de acelaşi metal, ţinând în gheare pârghia unei balanţe cu braţele egale în echilibru, de argint, şi purtând pe piept un scut cu stema Ţării Moldovei (pe roşu, un cap de bour de aur, cu o stea cu opt raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de acelaşi metal) (fig. 14).

Drapelul reprezintă o pânză dreptunghiulară (2:3), albastră, cu un brâu alb (2/5 h), având în mijloc, într-un scut heraldic de tip rectangular cu vârful rotunjit (1/3 h), stema Ministerului Justiţiei (în câmp albastru, o acvilă cruciată galbenă, cu zborul pe jumătate desfăcut, surmontând un glob crucifer de aceeaşi culoare, ţinând în gheare pârghia unei balanţe cu braţele egale în echilibru, albe, şi purtând pe piept un scut cu stema Ţării Moldovei (pe roşu, un cap de bour galben, cu o stea cu opt raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de aceeaşi culoare)) (fig. 15).

Iniţiativa miniştrilor Justiţiei Vladimir Grosu şi Vladimir Cebotari. Autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Mariana Şlapac. Aprobate prin Hotărârea Guvernului nr. 295 din 14 martie 2016 (MORM 2016, nr. 59-67, 18 martie, partea II, art. 330, p. 66-68). Înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 2325-VII din 8 septembrie 2016 (MORM 2016, nr. 306-313, 16 septembrie, partea I, art. 672, p. 65).

Explicaţii suplimentare

Globul crucifer (lat. *globus cruciger* – „glob purtător de cruce") este o emblemă antică, preluată şi în simbolica creştină, şi în cea heraldică, care desemnează universul sau un domeniu terestru concret, asupra căruia se exercită o putere suverană, divină sau lumească (puterea lui Dumnezeu asupra lumii întregi, puterea împăratului sau a regelui asupra ţării sale etc.) (Julien 1989, 379; Chevalier, Gheerbrant 1995, 100). Purtătorul globului este stăpânul, suveranul, autoritatea ce-şi exercită puterea asupra domeniului pe care îl simbolizează. În această stemă globul crucifer se referă la poporul Republicii Moldova, la lumea limitată de frontierele ţării noastre.

Fig. 14. Stema Ministerului Justiţiei, 2016.

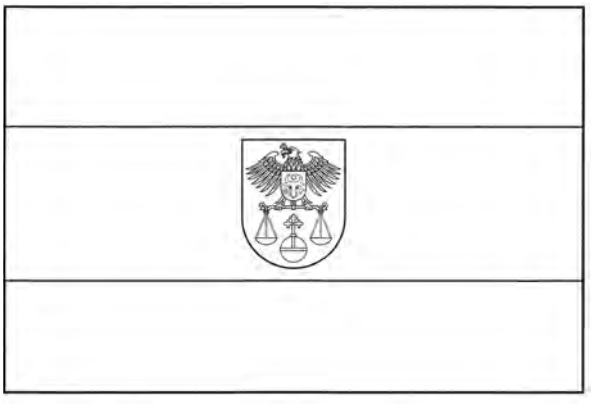

Fig. 15. Drapelul Ministerului Justiţiei, 2016.

În sens simbolic, astfel, stema poate fi interpretată ca o societate europeană de tradiţie creştină (globul crucifer în câmp albastru), aflată sub dominaţia unei justiţii echitabile (balanţa în echilibru), oneste şi curate în intenţii (balanţa de argint), care este asigurată de o autoritate statală a Republicii Moldova (acvila de stat purtând pe piept stema Moldovei).

Drapelul a fost elaborat în baza stemei, conform normelor şi canoanelor vexilologice, şi păstrează toată semnificaţia simbolurilor stemei. Dată fiind multitudinea instituţiilor statului care utilizează în sens heraldic şi vexilologic culoarea albastră ca cea de bază (Prim-ministrul, Comisia Electorală Centrală, Curtea de Conturi, Centrul Naţional pentru Protecţia Datelor cu Caracter Personal, Procuratura Generală, Serviciul Fiscal de Stat,

Vama şi altele), pentru drapelul Ministerului Justiţiei a fost necesară o soluţie tehnică specială nefolosită încă în vexilologia moldovenească. S-a apelat la *Codul internaţional de semnalizare nautică cu pavilioane de saulă*, în care pavilionul tripartit orizontal albastru–alb–albastru marchează litera „J” – prima literă din cuvântul justiţie. Individualizarea drapelului s-a realizat prin plasarea stemei Ministerului Justiţiei în mijlocul brâului alb.

Simbolurile Centrului de Medicină Legală de pe lângă Ministerul Sănătăţii

Stema: pe argint, o balanţă cu braţele egale în echilibru peste care broşează Toiagul lui Asklepios, în pal, totul de azur; deviza, pe o eşarfă de argint, cu litere capitale de azur: „MEDICINA AUXILIUM JUSTITIAE” (Medicina (este) ajutorul justiţiei) (fig. 16).

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) albă, având în mijloc, într-o orlă de scut rectangular cu vârful rotunjit, albastră, o balanţă cu braţele egale în echilibru peste care broşează Toiagul lui Asklepios, în pal, totul de aceeaşi culoare (fig. 17).

Iniţiativa directorului Centrului Valeri Savciuc şi a medicului legist Anatol Bondarev. Autori: Valeri Savciuc, Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Iurie Caminschi. Aprobate prin Ordinul Directorului Centrului de Medicină Legală nr. 30 din 15 septembrie 2016. Înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică nr. 491-IV.01 din 23 noiembrie 2016 (MORM 2017, nr. 30-39, 3 februarie, partea III, art. 152, p. 317-318).

Explicaţii suplimentare

Câmpul de argint al scutului stemei, devenind regulamentar alb în drapel, este motivat de faptul că acest smalt este unul din cele mai specifice domeniului medical, fiind culoarea igienei, curăţeniei, sterilităţii (Pastoureau 1992, 29-30). De asemenea, argintul/albul este şi un simbol al corectitudinii, purităţii, nevinovăţiei – calităţi necesare muncii de expert, mai ales în domeniul medicinii legale.

Balanţa se referă la componenta juridică a activităţii Centrului, iar Toiagul lui Asklepios, ca una din emblemele principale universale ale medicinii, se referă la componenta medicală a activităţii Centrului.

Fig. 16. Stema Centrului de Medicină Legală de pe lângă Ministerul Sănătăţii, 2016.

Fig. 17. Drapelul Centrului de Medicină Legală de pe lângă Ministerul Sănătăţii, 2016.

Simbolurile Ministerului Afacerilor Interne

Stema: în câmp roşu, o acvilă cu zborul coborât, de aur, cruciată de argint, ţinând în gheară dreaptă o spadă, de acelaşi metal, iar în cea stângă fascii, de asemenea de argint, şi purtând pe piept un scut tăiat, roşu şi albastru, încărcat cu un cap de bour broşând, de aur, cu o stea cu opt raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de asemenea de aur (fig. 18).

Emblema „Acvila Ministerului Afacerilor Interne” (însemnul unic) reprezintă o acvilă cu zborul coborât, de aur, cruciată de argint, ţinând în gheară dreaptă o spadă, de acelaşi metal, iar în

cea stângă fascii, de asemenea de argint, şi purtând pe piept un scut tăiat, roşu şi albastru, încărcat cu un cap de bour broşând, de aur, cu o stea cu opt raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de asemenea de aur (fig. 19).

Emblema reprezintă o stea de aur cu opt raze, radiantă, peste care broşează un medalion rotund, roşu, purtând Acvila Ministerului Afacerilor Interne (o acvilă cu zborul coborât, de aur, cruciată de argint, ţinând în gheară dreaptă o spadă, de acelaşi metal, iar în cea stângă fascii, de asemenea de argint, şi purtând pe piept un scut tăiat, roşu şi albastru, încărcat cu un cap de bour broşând, de aur, cu o stea cu opt raze între coarne şi flancat jos în dextra de o roză heraldică, iar în senestra de o semilună conturnată, toate de asemenea de aur) (fig. 20).

Iniţiativa ministrului de Interne Vasile Drăgănel şi a şefului de serviciu Iurie Cerchez. Autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Iurie Caminschi. Aprobate prin Ordinul Ministrului nr. 309 din 13 decembrie 2001. Incluse în Armorialul General al Republicii Moldova prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică nr. 389-IV.01 din 30 septembrie 2015 (MORM 2017, nr. 119-126, 14 aprilie, partea III, art. 783, p. 145-146).

Explicaţii suplimentare

Culoarea roşie este culoarea corporativă principală generală a Ministerului Afacerilor Interne al Republicii Moldova şi este definită ca fiind de nuanţă roşu-deschis, strălucitor, care corespunde formulei 179 C în sistemul Pantone, formulei 5.90.100.0 în sistemul substractiv de culori CMYK şi formulei 222.59.33 în sistemul aditiv de culori RGB[3].

Mobila principală a însemnelor este acvila cruciată, preluată din Stema de Stat a Republicii Moldova. Acvila a fost una din principalele embleme adoptate de strămoşii noştri romani pentru a fi purtată pe stindardele din capul legiunilor. Smaltul ei de aur, acelaşi ca şi în antichitate, apropie şi mai mult tradiţia antică cu sensul ei militar de zilele noastre. Acvila poartă în cioc o cruce pentru că reprezintă acvila românească, care tocmai prin acest element legat de spiritualitatea poporului

Fig. 18. Stema Ministerului Afacerilor Interne, 2001.

Fig. 19. Emblema „Acvila Ministerului Afacerilor Interne”, 2001.

Fig. 20. Emblema Ministerului Afacerilor Interne, 2001.

[3] Luată la evidenţă separată în şedinţa CNH din 27 februarie 2014 (proces-verbal nr. 244-IV). Nuanţa definită în şedinţa CNH din 29 iulie 2015 (proces-verbal nr. 353-IV).

nostru s-a individualizat pe parcursul secolelor de acvila altor popoare ce au moştenit această emblemă militară romană.

Acvila poartă în gheara dreaptă o spadă, iar în cea stângă fasciile.

Spada este o armă nobilă care simbolizează starea pregătirii de luptă în orice moment, exprimând vitejia – virtutea sa principală – şi puterea – funcţia sa cu dublă semnificaţie. Puterea spadei poate fi distrugătoare în raport cu răul, nedreptatea, agresiunea, dar şi constructivă atunci când se află în paza păcii, dreptăţii şi onoarei.

Întrunind aceste atribute, acvila internelor semnifică apartenenţa la statul moldovenesc, pregătirea de luptă în orice moment şi exercitarea atribuţiilor sale legale cu fermitate, dreptate, corectitudine, respect faţă de popor şi frică de Dumnezeu.

Simbolurile serviciilor de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne (proiecte)

Serviciile de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne însumează trei structuri reale: Direcţia Generală Urmărire Penală a Insptectoratului General al Poliţiei, Direcţia Urmărire Penală a Departamentului Poliţiei de Frontieră şi Secţia Urmărire Penală a Serviciului Protecţie Internă şi Anticorupţie.

Stema: în câmp albastru, o balanţă cu braţele egale în echilibru, de argint, peste care broşează fascii, în pal, de acelaşi metal (fig. 21).

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) roşie, cu un brâu lat alb (3/5 h), purtând în mijloc un scut heraldic de tip rectangular cu vârful rotunjit (2/5 h), încărcat cu stema serviciilor de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne (în câmp albastru, o balanţă cu braţele egale în echilibru, albă, peste care broşează fascii, în pal, de aceeaşi culoare) (fig. 22).

Iniţiativa ministrului de Interne Alexandru Jizdan, a şefului Inspectoratului General al Poliţiei Alexandru Pînzari, a şefului Direcţiei Generale Urmărire Penală a Inspectoratului General al Poliţiei al MAI Grigore Moga şi a şefului-adjunct al aceleiaşi Direcţii Generale Radu Botezatu. Autor: Silviu Andrieș-Tabac; pictor: Iurie Caminschi. Avizate prin Decizia Comisiei Naţionale de Heraldică nr. 489-IV.01 din 22 octombrie 2016. Însemne realizate în baza emblemei stabilite pentru ecusonul de mânecă dreaptă şi pentru insigna de petliţă şi epolet pentru uniforma ofiţerului de urmărire penală al MAI, aprobate în şedinţa CNH din 14 noiembrie 2012 (proces-verbal nr. 131-IV).

Fig. 21. Stema serviciilor de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne (proiect), 2016.

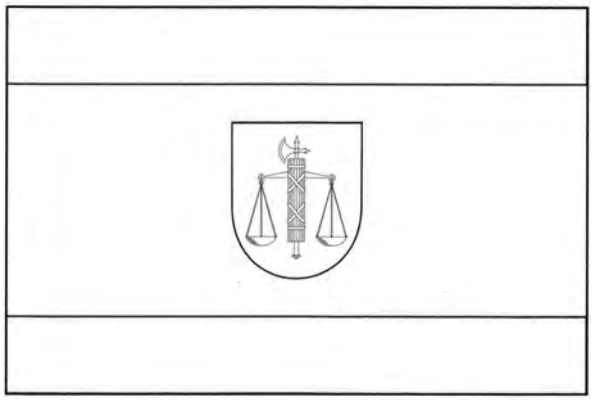

Fig. 22. Drapelul serviciilor de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne (proiect), 2016.

Explicaţii suplimentare

Culoarea albastră a fost atribuită serviciilor de urmărire penală ale Ministerului Afacerilor Interne în 2012, odată cu stabilirea primelor însemne uniformistice proprii destinate ofiţerului de urmărire penală al MAI[4].

Balanţa apare ca emblemă a justiţiei, iar fasciile simbolizează apartenenţa la Ministerului Afacerilor Interne.

[4] Avizate în şedinţa Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova din 14 noiembrie 2012 (proces-verbal nr. 131-IV).

Concluzii

Independenţa Republicii Moldova a imprimat un nou statut calitativ puterii judiciare în ţara noastră, care în plan simbolic s-a manifestat prin abandonarea treptată a emblematicii corporative sovietice, totalitară în esenţă, şi adoptarea spontană a unei emblematici corporative universale, tradiţionale şi uşor recognoscibile.

În prima fază, instituţiile judecătoreşti interesate şi-au elaborat embleme paraheraldice bazate pe imaginea zeiţei Themis, în soluţii artistice diferite şi de calitate diferită.

În faza următoare, odată cu instituirea în 1995 a Comisiei Naţionale de Heraldică de pe lângă Preşedintele Republicii Moldova, instituţiile statului, inclusiv cele din domeniul justiţiei, au optat din ce în ce mai mult pentru o heraldică şi vexilologie corporativă conformă normelor ştiinţifice, universale şi naţionale, aducând noile însemne elaborate până la înregistrarea oficială în Armorialul General al Republicii Moldova.

În noua emblematică heraldică a predominat balanţa cu braţele în echilibru, care are o foarte veche tradiţie în Ţările Române. Dintre alte embleme ale justiţiei, pot fi remarcate spada, gladiumul, fasciile, beretul de magistrat. Acest proces este încă în derulare şi este de presupus că lista emblemelor justiţiei din heraldica moldovenească se va completa cu alte mobile heraldice.

Bibliografie

Biblia 1939: Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului şi a Noului Testament, tradusă după textile originale ebraice şi greceşti de preoţii profesori Vasile Radu şi Gala Galaction din înalta iniţiativă a Majestăţii Sale Regelui Carol II (Bucureşti 1939).

Cartari 1608: V. Cartari, Le imagini degli dei degli antichi (Padoa 1608) https://ia800306.us.archive.org/26/items/leimaginideidegl01cart/leimaginideidegl01cart.pdf, 25.06.2017.

Cartari 1647: V. Cartari, Imagini delli dei de gl'antichi (Venetia 1647) (http://www.artealiena.it/pdf/Le_imagini_dei_Dei_de_gli_Antichi_di_Vincenzo_Cartari.pdf, 25.06.2017.

Cernovodeanu 1977: D. Cernovodeanu, Vocabular heraldic, lucrare rămasă în manuscris dactilografiat ([Bucureşti] 1977).

Chevalier, Gheerbrant 1994: J. Chevalier, A. Gheerbrant, Dicţionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere, vol. 1 (Bucureşti 1994).

Chevalier, Gheerbrant 1995: J. Chevalier, A. Gheerbrant, Dicţionar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere, vol. 2 (Bucureşti 1995).

Dogaru 1976: M. Dogaru, Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic (Bucureşti 1976).

Galbreath, Jéquier 1977: D.L. Galbreath, L. Jéquier, Manuel du Blason, nouvelle édition (Lausanne 1977).

Julien 1989: N. Julien, Dictionnaire des symboles (Alleur (Belgique) 1989).

Kernbach 1995: V. Kernbach, Dicţionar de mitologie generală. Mituri, divinităţi, religii (Bucureşti 1995).

Leonhard 2000: W. Leonhard, Das grosse Buch der Wappenkunst. Entwicklung, Elemente, Bildmotive, Gestaltung (München 2000).

MORM: Monitorul Oficial al Republicii Moldova (Chişinău).

Neubecker 1995: O. Neubecker, Le grand livre de l'Héraldique. L'histoire, l'art et la science du blason (Paris 1995).

Pastoureau 1988: M. Pastoureau, Les emblèmes de la France (Paris 1988).

Pastoureau 1992: M. Pastoureau, Dictionnaire des couleurs de notre temps. Symbolique et société (Paris 1992).

Pastoureau 1997: M. Pastoureau, Traité d'Héraldique, ed. 3 (Paris 1997).

Veyrin-Forrer 2000: Th. Veyrin-Forrer, Précis d'Héraldique, nouvelle édition revue et mise à jour par Michel Popoff (Paris 2000).

Emblems of justice in the contemporary Moldavian heraldry

Keywords: Republic of Moldova, heraldry, vexillology, emblem, coat of arms, flag, justice, symbols of justice.

Abstract: The independence of the Republic of Moldova has determined a new prestige of the judicial power in our country. In the field of symbols, this change was manifested in the gradual abandonment of the totalitarian, in effect, Soviet corporate emblems and the spontaneous adoption of new corporate emblems, universal in essence, traditional and easily recognizable.

In the first stage, several judicial institutions developed their own para-heraldic emblems based on the image of goddess Themis, which have different artistic solutions and quality.

At the next stage, with the foundation of the National Committee of Heraldry under the President of the Republic of Moldova in 1995, state institutions, including those related to the justice system, gradually opted for developing new corporate heraldic and vexillological symbols in accordance with universal and national scientific standards, up to their official registration in the General Armorial of the Republic of Moldova.

The new heraldic emblems feature balance scales, a symbol with a very rich tradition in the Romanian principalities. There are a number of other emblems of justice, e.g. a sword, a *gladium*, *fasces lictoriae*, a magistrate's hat. The process of developing of coats of arms and flags of the bodies of justice continues to this day.

The author reviews new corporate emblems and flags of some institutions of the Republic of Moldova, such as the Constitutional Court, the Prosecutor's Office, the Ministry of Justice, the Forensic Science Center under the Ministry of Health, the Ministry of Internal Affairs, and the criminal investigation services of the Ministry of Internal Affairs.

List of illustrations:

Fig. 1. Seal of the Judicial Council of the Principality of Moldova, 1832.

Fig. 2. Seal of the Commercial Court of Bucharest, 1832.

Fig. 3. Seal of the Commercial Court of Galaţi, 1833.

Fig. 4. Seal of the Dâmboviţa County Court, 1839.

Fig. 5. Allegory of the Goddess of Justice holding balance scales and fasces, in an edition of 1608.

Fig. 6. Allegory of the Goddess of Justice holding balance scales and fasces, in an edition of 1647.

Fig. 7. Coat of arms of the Constitutional Court of the Republic of Moldova, 2012.

Fig. 8. Flag of the Constitutional Court of the Republic of Moldova, 2012.

Fig. 9-10. Heraldic hats of a mediaeval judge, doctor and scholar, after Walter Leonhard.

Fig. 11. Coat of arms of the Prosecution of the Republic of Moldova, 2007.

Fig. 12. Emblem "Eagle of the Prosecution of the Republic of Moldova", 2007.

Fig. 13. Flag of the Prosecution of the Republic of Moldova, 2007.

Fig. 14. Coat of arms of the Ministry of Justice, 2016.

Fig. 15. Flag of the Ministry of Justice, 2016.

Fig. 16. Coat of arms of the Forensic Science Center under the Ministry of Health, 2016.

Fig. 17. Flag of the Forensic Science Center under the Ministry of Health, 2016.

Fig. 18. Coat of arms of the Ministry of Internal Affairs, 2001.

Fig. 19. Emblem "Eagle of the Ministry of Internal Affairs", 2001.

Fig. 20. Emblem of the Ministry of Internal Affairs, 2001.

Fig. 21. Coat of arms of criminal investigation services of the Ministry of Internal Affairs (draft), 2016.

Fig. 22. Flag of criminal investigation services of the Ministry of Internal Affairs (draft), 2016.

Эмблемы правосудия в современной молдавской геральдике

Ключевые слова: Республика Молдова, геральдика, вексиллология, эмблема, герб, флаг, правосудие, символы правосудия.

Резюме: Независимость Республики Молдова придала новый качественный статус судебной власти в нашей стране. В области символов это изменение проявилось в постепенном отказе от тоталитарной по сути советской корпоративной эмблематики и спонтанном принятии новой корпоративной символики, универсальной по сути, традиционной и легко узнаваемой.

На первом этапе заинтересованные судебные учреждения разрабатывали эмблемы парагеральдического характера на основе образа богини Фемиды, в различных художественных решениях и разного качества.

На следующем этапе, с созданием в 1995 году Национальной комиссии по геральдике при Президенте Республики Молдова, государственные учреждения, в том числе и относящиеся к системе правосудия, все больше и больше становились на путь разработки новых корпоративных геральдических и вексиллологических знаков в соответствии со всеобщими и национальными научными нормами, вплоть до их официальной регистрации в Общем гербовнике Республики Молдова.

В новой геральдической эмблематике преобладают весы в равновесии – фигура с весьма богатой традицией в румынских княжествах. Среди других эмблем правосудия можно отметить меч, гладиум, фасции, берет судьи. Процесс разработки гербов и флагов органов правосудия продолжается до сих пор.

Автор рассматривает новые корпоративные гербы, эмблемы и флаги некоторых учреждений Республики Молдова, как то: Конституционный суд, Прокуратура, Министерство юстиции, Экспертно-криминалистический центр при Министерстве здравоохранения, Министерство внутренних дел, службы уголовного преследования МВД.

Список иллюстраций:

Рис. 1. Печать Судебного дивана Молдавского княжества, 1832 г.

Рис. 2. Печать Бухарестского коммерческого суда, 1832 г.

Рис. 3. Печать Коммерческого суда города Галац, 1833 г.

Рис. 4. Печать Уездного суда жудеца Дымбовица, 1839 г.

Рис. 5. Аллегория богини Юстиции с весами и фасциями в издании 1608 г.

Рис. 6. Аллегория богини Юстиции с весами и фасциями в издании 1647 г.

Рис. 7. Герб Конституционного суда Республики Молдова, 2012 г.

Рис. 8. Флаг Конституционного суда Республики Молдова, 2012 г.

Рис. 9-10. Геральдический берет средневекового судьи, доктора и ученого, по Вальтеру Леонарду.

Рис. 11. Герб Прокуратуры Республики Молдова, 2007 г.

Рис. 12. Эмблема «Орел Прокуратуры Республики Молдова», 2007 г.

Рис. 13. Флаг Прокуратуры Республики Молдова, 2007 г.

Рис. 14. Герб Министерства юстиции, 2016 г.

Рис. 15. Флаг Министерства юстиции, 2016 г.

Рис. 16. Герб Экспертно-криминалистического центра при Министерстве здравоохранения, 2016 г.

Рис. 17. Флаг Экспертно-криминалистического центра при Министерстве здравоохранения, 2016 г.

Рис. 18. Герб Министерства внутренних дел, 2001 г.

Рис. 19. Эмблема «Орел Министерства внутренних дел», 2001 г.

Рис. 20. Эмблема Министерства внутренних дел, 2001 г.

Рис. 21. Герб служб уголовного преследования Министерства внутренних дел (проект), 2016 г.

Рис. 22. Флаг служб уголовного преследования Министерства внутренних дел (проект), 2016 г.

25.06.2017

Dr. Silviu Andrieş-Tabac, Cabinetul de heraldică, Aparatul Preşedintelui Republicii Moldova, bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, nr. 154, MD-2073 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: silviu_tabac@yahoo.fr.

CREDINȚĂ, ARHEOLOGIE, CONSERVARE. MĂNĂSTIREA CĂPRIANA, REPUBLICA MOLDOVA

Mariana Gugeanu, Doina Anăstăsoaei, Nicoleta Vornicu
Gheorghe Postică, Arhimandrit Filaret Cuzmin

Cuvinte cheie: Căpriana, canonizare, Bănulescu-Bodoni, arheologie, conservare-restaurare.

Date generale

Mănăstirea Căpriana a fost gazda unui eveniment de importanţă istorică majoră pentru Biserica Ortodoxă din Republica Moldova şi anume canonizarea, la data de 3 septembrie 2016, a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. Cu acest prilej, la procesiunea de deshumare a osemintelor mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, din cripta Bisericii voievodale „Adormirea Maicii Domnului", aflată în incinta Mănăstirii Căpriana, a participat un sobor de arhierei, preoţi şi diaconi din Republica Moldova şi Ucraina, în frunte cu Mitropolitul Chişinăului şi al întregii Moldove, ÎPS Vladimir. La eveniment au participat, de asemenea, echipe formate atât din preoţi specializaţi în canonizare, care fac parte din Comisia de Canonizare a Sfinţilor din Biserica Ortodoxă a Republica Moldova, cât şi din specialişti în arheologie, antropologie, conservarea şi restaurarea patrimoniului cultural. În acest sens, la solicitarea venită din partea Ministerului Culturii al Republicii Moldova şi a Mănăstirii Căpriana, o echipă alcătuită din experţi în conservare, investigaţii biologice şi chimice din cadrul Centrului Mitropolitan de Cercetări T.A.B.O.R., Mitropolia Moldovei şi Bucovinei, Iaşi şi experţi restauratori textile, din cadrul Centrului de Cercetare şi Conservare - Restaurare a Patrimoniului Cultural, Complexul Muzeal Naţional „Moldova" Iaşi, România s-a deplasat la Mănăstirea Căpriana, Republica Moldova, pentru a participa la cercetarea arheologică efectuată în contextul lucrărilor de deshumare a osemintelor Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Constituirea ansamblului monastic Căpriana a avut loc pe parcursul a cinci secole, principalele etape fiind realizate în secolul al XV-lea – Biserica Adormirii Maicii Domnului, în secolul al XIX-lea – Biserica Sf. Nicolae şi în secolul al XX-lea – Biserica Sf. Gheorghe şi alte clădiri monahale.

Mănăstirea Căpriana, întemeiată la începutul secolului al XV-lea, este unul dintre cele mai vechi lăcaşuri creştine de rit ortodox fondate în Republica Moldova. Situată în zona centrală a Republicii Moldova, într-un ţinut deluros, împădurit, care purta, odinioară, numele de Codrii Lăpuşnei, Mănăstirea Căpriana a constituit, în decursul timpului, principalul centru monastic de la răsărit de Prut, cu valenţe deosebite în viaţa spirituală a acestui spaţiu moldovenesc (Postică 2003, 11-18).

Primul document important care face referire la Mănăstirea Căpriana îl reprezintă cartea domnească de danie, din data de 10 februarie 1429, prin care domnitorul Alexandru cel Bun dăruia soţiei sale, Marena, „Mănăstirea de la Vişnevăţ unde este egumen Chiprian" (la început, Mănăstirea a purtat numele de Vişnevăţ, de la numele pârâului care curgea în apropierea acesteia; Mănăstirea a fost redenumită, mai târziu, Căpriana, de la Chiprian, primul egumen al Mănăstirii) (Postică 2008, 1-2).

Fiind mănăstire domnească, Căpriana s-a bucurat, în decursul timpului, de atenţia domnitorilor Moldovei. Ştefan cel Mare şi Sfânt este unul dintre domnitorii care au contribuit atât la reclădirea unor construcţii mai vechi, cât şi la construirea unor edificii noi în cadrul complexului monastic Căpriana. Cea mai importantă dintre aceste lucrări a fost reconstrucţia (cel mai probabil în perioada 1497-1504) Bisericii Adormirii Maicii Domnului, avariată în urma unui puternic cutremur care a avut loc în anul 1471. Aceste activităţi au îndreptăţit situarea domnitorului Ştefan cel Mare şi Sfânt printre ctitorii acestui aşezământ monahal (Postică 2003, 20-22).

Cronica lui Grigore Ureche menţionează lucrările ample de restaurare efectuate la Mănăstirea Căpriana, în perioada 1541-1545, în timpul domni-

ei lui Petru Rareş (Ciobanu 1926, 211). Acesta a reclădit Biserica Adormirea Maicii Domnului pe perimetrul interior al fundaţiei bisericii de piatră ridicată în anul 1425 de Alexandru cel Bun. Din acest motiv, Petru Rareş este considerat al treilea mare ctitor al acestui lăcaş sfânt.

Cel de-al patrulea ctitor al Mănăstirii Căpriana este domnitorul Alexandru Lăpuşneanu (născut în zona Lăpuşnei). În perioadele în care acesta a domnit, 1552-1561 şi 1564-1568, Mănăstirea Căpriana devine una dintre cele mai importante şi mai bogate mănăstiri din Ţara Moldovei, reprezentând un adevărat pol de civilizaţie creştină (Postică 2003, 30-32).

Domnitorul Vasile Lupu (1634-1653) a reînnoit prestolul (sfânta masă), pavimentul şi iconostasul bisericii voievodale (Postică 2003, 34).

Mult mai târziu, între anii 1812-1813, Mănăstirea Căpriana devine reşedinţă eparhială, subordonată direct mitropolitului Chişinăului şi Hotinului care, în acea perioadă, era Gavriil Bănulescu-Bodoni. Acesta dispune, între anii 1819-1820, efectuarea de lucrări de reconstrucţie a Bisericii Adormirii Maicii Domnului, lucrări care au modificat aspectul originar al bisericii construite în timpul domnitorului Petru Rareş, prin împletirea elementelor de arhitectură medievală moldovenească cu elemente de arhitectură specifice Imperiului Rus (Postică 2008, 8-9). Astfel, se poate afirma că Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni este cel de-al cincilea ctitor al acestui aşezământ monahal.

Grigore Bănulescu, viitorul Mitropolit Gavriil Bănulescu-Bodoni, s-a născut în anul 1746, în familia lui Grigorie şi Anastasia Bănulescu-Bodoni, în oraşul Bistriţa, România. A avut parte de o educaţie bogată şi variată: a absolvit studiile în Transilvania, urmând apoi cursurile unor şcoli renumite ale vremii, la Budapesta, Kiev, Patmos, Smirna şi la Mănăstirea Vatopedu de la Muntele Athos (1773-1776). În anul 1776, la întoarcerea în ţară, ocupă funcţia de profesor la Năsăud şi apoi, în anul următor, la Şcoala Domnească din Iaşi. În anul 1779 se călugăreşte, la Constantinopol, cu numele Gavriil, continuându-şi studiile la Patmos (1779-1780). După revenirea în ţară, este hirotonisit de către Mitropolitul Gavriil Calimachi al Moldovei, ieromonah – în septembrie 1781, iar mai târziu, în anul 1786, – arhimandrit. La 10 februarie 1792, Sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse îl numeşte pe episcopul Gavriil, Mitropolit al Moldovei. În acelaşi an, însă, la cererea domnitorului Alexandru Moruzi, este trimis, în stare de arest, la Istanbul (Costin 2010, 1). A fost eliberat prin intervenţia reprezentantului Rusiei la Poartă şi s-a reîntors în Rusia, unde a fost numit mitropolit al Poltavei (1793-1799), apoi al Kievului (1799-1803). În anul 1801, ţarul Alexandru I îl numeşte membru al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse. La 27 martie 1808, printr-un decret dat de acelaşi ţar, este numit exarh al Bisericii din Moldova şi Ţara Românească – ambele ţări se aflau, în perioada respectivă, sub ocupaţie militară rusă. În această funcţie a fost instalat la Iaşi, la 22 mai 1808, conducând Mitropolia Moldovei până în anul 1812. În 1813, ţarul Alexandru I îl numeşte pe mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni în fruntea noii Arhiepiscopii a Basarabiei, cu reşedinţa la Chişinău (Costin 2010, 2). Personalitate marcantă în viaţa bisericească, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni şi-a pus amprenta în toate eparhiile unde a activat şi slujit, fiind cunoscută grija sa deosebită pentru copiii şi văduvele preoţilor (Tomescu 2010, 229-285).

Dintre meritele sale deosebite este de menţionat organizarea învăţământului teologic prin înfiinţarea Seminarului Teologic de la Chişinău şi susţinerea vieţii liturgice prin deschiderea unei tipografii. Importanţa acestei tipografii pentru viaţa spirituală şi culturală a basarabenilor a fost foarte mare, aceştia având posibilitatea de a citi cărţi în limba maternă, cărţi traduse, în cea mai mare parte, de însuşi Mitropolitul Gavriil (Manea 2015, 92-99). O altă mare realizare o constituie tipărirea Bibliei şi a Noului Testament, în limba română, la insistenţele sale (Ciobanu 1923, 39-60). În perioada păstoririi sale, la Chişinău şi în alte localităţi basarabene au fost construite peste 200 de biserici, preocupându-se şi de dotarea lor cu cele necesare. A murit pe 30 martie 1821. A fost înmormântat la Mănăstirea Căpriana, pe zidul criptei fiind montată o placă comemorativă. Ultima frază a textului inscripţionat pe aceasta este următoarea: „*Numele lui va trăi din Neam în Neam, înţelepciunea lui o vor rosti oamenii şi lauda lui o va mărturisi biserica*”.

Personalitate marcantă a Bisericii Ortodoxe, amintirea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni va dăinui, pentru meritele sale, în memoria colectivă. În lucrarea *Un reprezentant de frunte al clerului românesc basarabean: mitropolitul Gavriil Bă-*

nulescu-Bodoni (1746-1821) G. Costin, afirma următoarele: *„Aflându-se în fruntea Arhiepiscopiei Chişinăului şi Hotinului, Mitropolitul Gavriil a făcut lucruri bune pentru românii din Basarabia şi Transnistria, în primul rând reuşind ca toţi românii din Rusia, care locuiau în diferite regiuni după ordinea civilă, să fie uniţi bisericeşte în aceeaşi unitate administrativ-teritorială sub un singur omofor, cel al mitropolitului Gavriil. Lucrul acesta este de o însemnătate deosebită deoarece menţine unitatea spirituală a românilor. În realitate, mitropolitul Gavriil a încercat să salveze conştiinţa ortodoxă a celor păstoriţi, care include şi pe cea naţională. Meritul Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni constă în aceea, că în împrejurările grele în care activa, a putut să determine ce este principal şi ce este secundar*".

Consideraţii privind degradarea textilelor arheologice

Printre metodele de investigare, de aducere la lumină şi de punere în valoare a mărturiilor trecutului societăţii omeneşti, cercetările arheologice reprezintă un domeniu specific, de o însemnătate deosebită, capabil să pună în evidenţă aspecte semnificative ale istoriei şi civilizaţiei umane. Arheologia este, ca şi istoria, parte a vieţii noastre, aportul arheologiei la reconstituirea, în timp şi spaţiu, a evoluţiei unor epoci şi culturi distincte fiind cu atât mai important, cu cât perioada istorică investigată este mai îndepărtată în timp şi nu există izvoare scrise sau de altă natură. De cele mai multe ori, cercetările arheologice restituie, prezentului, mărturii istorice semnificative, inclusiv artefacte realizate prin diverse tehnici textile. Colaborarea pluridisciplinară, între arheologi, istorici, biologi, chimişti, ingineri textilişti, conservatori, restauratori, face posibilă prezervarea şi interpretarea acestei moşteniri culturale, obiectul textil fiind revalorizat ca document ştiinţific.

Încă de la apariţia lor, obiectele sunt supuse unei lente şi continue deteriorări, cauzate de procesul natural de îmbătrânire a materialelor din care sunt confecţionate, de eventualele defecte tehnologice, de uzura funcţională şi de acţiunea factorilor de mediu (Trohani, Ivanovici 1981, 172). Artefacte din fibre perisabile, textilele arheologice au reuşit să supravieţuiască trecerii timpului, în cele mai diverse medii, natura şi gradul de degradare fiind dependente de structura chimică a fibrelor şi de specificitatea mediului de înhumare. Cele mai bine conservate textile arheologice au fost descoperite în medii caracterizate de temperaturi extrem de scăzute (regiuni îngheţate din Siberia, Groenlanda), medii deşertice, uscate (Egipt), medii anoxice (regiuni mlăştinoase din nordul Europei), saline (minele de sare din localitatea Hallstatt, Austria) (Henry 1994).

Condiţiile variate de mediu (temperatura, umiditatea, absenţa oxigenului), natura solului (acid sau bazic), fenomenul de biodeteriorare, prezenţa metalelor în contact direct/în imediata apropiere a textilelor, determină conservarea textilelor originale sub anumite forme. În acest sens, în literatura de specialitate se fac referiri la identificarea următoarelor tipuri de textile arheologice:

– intacte, fragmentare sau în proces de deteriorare. Acestea se păstrează doar în medii anaerobe, extrem-umede, extrem-uscate sau în stare îngheţată;
– carbonizate, ca urmare a unei arderi parţiale, caz în care fibrele vegetale se pot conserva mai bine decât dacă s-ar păstra într-un mediu umed;
– mineralizate – textilele aflate în contact direct cu metalele sau care sunt situate în imediata vecinătate a acestora, sunt înlocuite de produşii de coroziune a metalelor, rezultatul având aspectul unei „fosile" a textilei originale;
– impresiuni (amprente negative) lăsate de textilele originale pe obiecte din lut ars, ceară, plumb (Mazăre 2010).

În momentul în care obiectele ajung în sol, reacţia acestora la schimbarea mediului va declanşa accelerarea proceselor de degradare fizice, chimice şi biologice. În funcţie de tipurile de sol, de variaţiile parametrilor ambientali, precum şi de natura obiectelor, se poate stabili, la un moment dat, un echilibru datorită căruia rata proceselor de degradare poate fi considerabil încetinită sau chiar stopată. În consecinţă, se poate afirma că starea de conservare depinde de modul în care obiectele au reacţionat cu mediul de îngropare. Dacă acest echilibru nu se produce, degradarea poate continua până la distrugerea totală a pieselor, cum este cazul celor din materiale organice, supuse unor medii dure, agresive. Momentul descoperării obiectelor arheologice este unul critic, acestea devenind vulnerabile la procesul rapid de deteriorare. Pericolul este dat de şocul produs din cauza schimbării bruşte a mediului obiectului, echilibrul stabilit fiind rupt. Şocul este cu atât

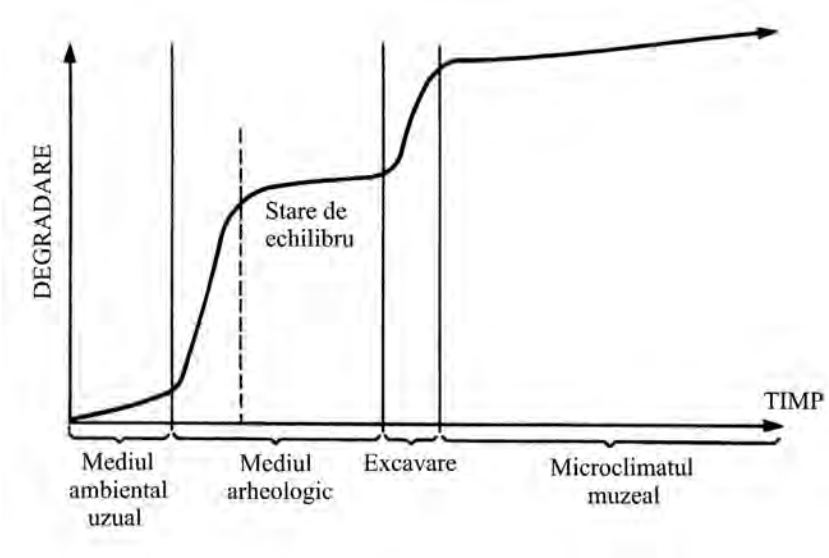

Fig. 1. Variaţia gradului de degradare a obiectelor arheologice, funcţie de specificitatea mediului şi timp.

mai mare pentru obiect cu cât diferenţa de parametri între cele două medii, de îngropare şi condiţiile aeriene, este mai pronunţată. Noii factori ambientali, temperatura, lumina, umiditatea, acţionează asupra obiectelor arheologice proaspăt extrase (Moldoveanu 2010, 291-307). Ei pot activa şi antrena diferite procese de degradare (fig. 1 – C.C.A.O, 2001).

Această etapă de *readucere la suprafaţă* este o provocare pentru specialistul de muzeu, fie el arheolog, fie conservator sau restaurator. Cunoaşterea măsurilor de intervenţie, de manipulare dar şi tratamentele de conservare *in situ* şi *post situ* sunt esenţiale în *noua viaţă* (microclimatul muzeal, fig. 1) a obiectului arheologic. Cunoaşterea tuturor riscurilor ce pot apărea în această etapă determină restauratorul să ia cele mai bune şi mai necesare decizii de salvare a artefactelor arheologice, în vederea prezervării şi expunerii acestora în spaţiul muzeal, pentru generaţiile viitoare.

În acest sens, se impune respectarea unor principii elementare de acordare a *primului ajutor* imediat, în stadiul post-decopertare: evaluarea specifică fiecărei situaţii în parte, manevrare atentă, intervenţie minimă, documentare adecvată, proceduri de depozitare/transport, adecvate.

Prevenirea, dar mai ales încetinirea/stoparea procesului accelerat de degradare, după scoaterea *in situ*, revine restauratorului, prin tehnicile şi/sau metodele specifice aplicate la faţa locului. Cunoaşterea unor metode optime de prelevare, ca primă etapă a procesului de conservare, se impune de la sine. Metodele şi/sau tehnicile de prelevare constituie doar o etapă în cadrul mai amplu al conservării de sit, proces complex care presupune nu doar o serioasă pregătire profesională şi experienţă practică, dar şi un necesar de materiale (instrumente şi substanţe) bine pus la punct. Intervenţia rapidă asupra obiectelor aflate în stare de conservare precară constituie una dintre priorităţile restauratorului atât în timpul derulării şantierului arheologic, prin măsurile de prelevare, conservare preventivă şi transport, cât şi ulterior, în cadrul laboratoarelor de profil.

Cercetare arheologică şi conservare preliminară

În perioada 25-27 august 2016, la Mănăstirea Căpriana s-au efectuat cercetări arheologice prilejuite de lucrările de exhumare a osemintelor Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, în contextul procedurii de canonizare a acestuia. Anterior deschiderii criptei în care se aflau osemintele mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, echipele desemnate (echipa tehnică multidisciplinară alcătuită, la iniţiativa Ministerului Culturii al Republicii Moldova, din specialişti în diverse domenii şi cea formată din preoţi specializaţi în canonizare) au elaborat, de comun acord, strategia de acţiune. Aplicarea acesteia a avut ca efect atât prelevarea artefactelor arheologice astfel încât să fie prevenită accelerarea proceselor de degradare, după scoaterea din sit a acestora, cât şi respectarea procedurilor de canonizare.

Foto 1. Cortul montat în imediata vecinătate a criptei Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni.

În acest sens, pentru protejarea artefactelor arheologice, cunoscut fiind efectul degradativ al luminii solare asupra acestora, în imediata vecinătate a criptei a fost instalat un cort (foto 1).

De asemenea, a fost amenajat un spaţiu salubru la parterul unuia dintre corpurile de clădire ale Mănăstirii Căpriana; monitorizarea parametrilor de mediu a indicat pentru temperatură valoarea de 18^0C, iar pentru umiditatea relativă, valoarea de 65%, valori apropiate de cele ale mediului de înhumare. Încăperea a fost dotată cu mese de lucru de dimensiuni mari, pentru a permite depozitarea provizorie şi manevrarea artefactelor arheologice pe durata tratamentelor preliminare de conservare. De asemenea, a fost pregătit instrumentarul necesar intervenţiei – pungi din polietilenă cu sistem de închidere, materiale textile neutre din punct de vedere chimic, cutii din carton neutru, perii şi pensete de diferite dimensiuni – pentru prelevarea artefactelor arheologice.

Conform planului stabilit iniţial, s-a procedat la deschiderea criptei, pe direcţia lungimii acesteia (foto 2). După primele operaţii efectuate s-a constatat că acest lucru nu este posibil, existând pericolul prăbuşirii unor bucăţi de zid în interiorul criptei şi, implicit, al distrugerii inventarului existent în criptă. S-a decis, la faţa locului, ca deschiderea criptei să se facă pe direcţia lăţimii acesteia (foto 3). Acest lucru a îngreunat munca echipei,

Foto 2. Lucrările de deschidere a criptei, pe direcţia lungimii acesteia.

Foto 3. Lucrările de deschidere a criptei, pe direcţia lăţimii acesteia.

Foto 4. Aspecte ale prelevării artefactelor arheologice.

mai ales că spaţiul interior al criptei nu permitea prezenţa a mai mult de două persoane.

Manevrate cu multă grijă (foto 4), primele artefacte prelevate au fost: *capacul de lemn şi ornamentele metalice ale sicriului* – în stare fragmentară (foto 5, 6), *Crucea de mână* (foto 7), *Mitra* (foto 8) şi *Învelitoarea de cap* (foto 9).

Toate aceste obiecte au fost introduse, individual, cu multă atenţie, în pungile şi cutiile pregătite anterior, în vederea asigurării unui microclimat cât mai apropiat celui din criptă, fiind transferate imediat în încăperea special amenajată. După prelevarea acestor prime artefacte, restul inventarului din criptă, acoperit cu un material textil neutru, a fost transferat cu mare grijă într-o raclă, pregătită anterior. După procesiunea efectuată în cadrul ritualului de deshumare (foto 10), racla a fost transferată în interiorul bisericii; conţinutul raclei a fost aşezat pe o masă de mari dimensiuni, în scopul prelevării artefactelor arheologice de către echipa de specialişti din România şi a osemintelor de către echipa de canonizare a sfinţilor din Biserica Ortodoxă a Republicii Moldova şi a antropologului. Artefactele prelevate au fost imediat transportate în încăperea special amenajată pentru depozitarea acestora pentru o perioadă scurtă de timp.

Inventarul arheologic al criptei a fost bogat, cuprinzând o tipologie diversă de artefacte: **veşminte clericale:** *Stihar, fragmente Mânecuţe, Brâu, Epitrahil, Omofor Mare, Sacos, Bederniţă, Mitră, Învelitoare de cap*; **galoane textile provenite de la sicriu**, **fragmente din piele de la încălţăminte**, **fragmente arheologice din metal** – *elemente ornamentale şi funcţionale: cuie; piuneze, provenite de la sicriu, obiecte de cult: cruce de mână, cruce cu panglică, accesorii vestimentare – nasturi*; **fragmente de lemn**, de la sicriu.

Foto 5. Capacul de lemn al sicriului.

Materialul arheologic (textile, piele, lemn, metal) prelevat se afla în stare de degradare avansată cauzată, inclusiv, de umiditatea ridicată din mediul de înhumare. Măsurarea umidităţii în criptă, la

Foto 6. Ornament metalic.

Foto 7. Crucea de mână.

Foto 8. Mitra.

Foto 9. Învelitoare de cap.

Foto 10. Racla purtată în procesiune, în jurul bisericii.

nivelul lemnului, a textilelor arheologice şi a fragmentelor de piele a indicat valori cuprinse între 60 şi 90%.

Referitor la fragmentele textile arheologice, menţionăm starea de fragilitate a materialelor şi prezenţa depunerilor de sol, a sărurilor, a produşilor de descompunere organică, a cutelor accentuate şi a şifonărilor produse în mod aleatoriu, a rupturilor cu/fără lacune de material, în proporţie mare, a petelor de natură necunoscută şi a produşilor de coroziune a accesoriilor metalice care au migrat şi pe materialul textil (foto 8, 9, 11, 14, 15).

Fragmentele de metal (elementele ornamentale şi funcţionale) provenite de la sicriu şi vestimentaţie – cuie, piuneze, nasturi – şi obiectele de cult – cruce de mână, cruce cu panglică – prezentau coroziune avansată, fragilitate, rupturi, deformări.

Fragmentele de piele arheologică (încălţăminte) se prezentau în stare fragmentară, cu depuneri de pământ şi resturi de descompunere (depuneri albe). Pielea prezenta pierderi importante de material dermic, precum şi numeroase deformări cauzate de condiţiile de zacere (comisie restaurare nr. 6456/11.10.2016).

După selectarea materialului arheologic s-au efectuat intervenţii preliminare de conservare minim necesare, şi anume: operaţii de curăţire mecanică, prin periere uşoară a pieselor, în vederea îndepărtării impurităţilor grosiere, neaderente (foto 11). Pentru materialele arheologice de natură organică prelevate din sit s-au efectuat două tratamente biologice de aseptizare, prin pulverizare, cu soluţie de Tymol 5% în alcool etilic, la interval de 24 de ore.

În vederea efectuării lucrărilor de conservare-restaurare, de către specialiştii Centrului de Cercetare şi Conservare – Restaurare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexului Muzeal „Moldova” Iaşi, România, la solicitarea venită din partea Ministerului Culturii al Republicii Moldova şi a arhimandritului Filaret Cuzmin, stareţul Mănăstirii Căpriana, Republica Moldova, artefactele descoperite au fost ambalate, în vederea transportului lor, în România.

Pentru a fi transportate, descoperirile arheologice au fost ambalate conform normelor de conservare-restaurare în vigoare în România. Această operaţie, care uneori poate fi destul de complexă, trebuie făcută ţinându-se seama de gradul avansat de fragilizare al obiectelor, de numeroasele manevrări, ca şi de faptul că transportul parcurge deseori zone accidentate. În general, fiecare obiect trebuie ambalat separat. Sunt, însă, numeroase exemplele în care pot fi introduse mai multe obiecte, în acelaşi modul. Decizia în acest sens depinde de natura, forma şi dimensiunile obiectului, precum şi de rezistenţa lui fizico-mecanică. Separarea lor în modulii de ambalare este obligatorie, iar aşezarea trebuie să răspundă principiului potrivit căruia nici unul dintre obiecte să nu constituie o sursă de deteriorare pentru celelalte. Pentru obiectele foarte fragile se va proceda la ambalări speciale, în cutii separate. Aceste cutii pot fi apoi bine fixate în alte cutii mai mari.

Fragmentele arheologice din metal (elementele ornamentale şi funcţionale) provenite de la sicriu şi vestimentaţie – cuie, pioneze, nasturi şi obiectele de cult (cruce de mână, cruce cu panglică) au fost ambalate separat şi depozitate în acelaşi container, având în vedere asigurarea atât a condiţiilor de mediu cu valori scăzute ale umidităţii relative cât şi a transportului în condiţii de siguranţă corespunzătoare (foto 12); aceleaşi proceduri s-au aplicat şi pentru fragmentele de piele, arheologice (foto 13).

Foto 11. Curăţire mecanică, prin periere uşoară.

Foto 12. Ambalarea obiectelor din metal.

Foto 13. Ambalarea obiectelor din piele, etapă intermediară.

Foto 14. Piesa textilă *Stihar*, în timpul ambalării.

Foto 15. Piesele textile *Bederniţă şi Învelitoare de cap*, în timpul ambalării.

Foto 16. Container pregătit pentru transport.

Fragmentele textile arheologice au fost ambalate şi depozitate în containere, utilizând materiale neutre din punct de vedere chimic, având în vedere asigurarea atât a menţinerii parametrilor de microclimat la valori cât mai apropiate celor din mediul de înhumare, cât şi a transportului în condiţii de siguranţă corespunzătoare (foto 14, 15, 16), respectând normele de conservare ale obiectelor de patrimoniu.

Fragmentele arheologice prelevate (textile, piele, metal) au fost transportate, după aproape două luni de la data descoperirii acestora, la Centrul de Cercetare şi Conservare – Restaurare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexului Muzeal Naţional „Moldova” Iaşi şi preluate de către specialişti, pentru efectuarea lucrărilor de cercetare, conservare şi restaurare. În prezent, artefactele arheologice sunt în lucru, în diverse etape ale procesului de conservare-restaurare, urmând ca, pe parcursul derulării lucrărilor, rezultatele obţinute să fie valorificate ştiinţific şi comunicate în cadrul unor manifestări naţionale sau internaţionale.

Fragmentele de lemn arheologic provenite de la sicriu au fost preluate de către specialiştii Muzeului Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală din Chişinău, pentru efectuarea lucrărilor de conservare-restaurare. Iniţial, pentru aceste fragmente de lemn s-au luat măsuri de păstrare a umidităţii apropiată de cea din criptă. Astfel, imediat după scoaterea din criptă, fragmentele au fost înfăşurate în ţesătură de bumbac, apoi într-o folie de polietilenă şi transportate în încăperea destinată pentru depozitarea întregului material arheologic provenit din criptă, până ce au fost preluate de către specialiştii din Republica Moldova.

Uneori, se consideră că misiunea restauratorului privind conservarea-restaurarea artefactelor arheologice începe doar din momentul ajungerii

acestora în laborator, pe şantierul arheologic, responsabilitatea pentru prelevarea, ambalarea şi transportul obiectelor descoperite, aparţinând, în exclusivitate, arheologului. Este adevărat că, din diverse motive, restauratorul/conservatorul ajunge foarte rar sau deloc pe şantierele arheologice. În siturile respective sunt perpetuate aceleaşi metode de prelevare, ambalare şi transport a bunurilor arheologice, ceea ce afectează conservarea lor, prin distrugerea echilibrului preexistent şi neaplicarea unor metode care să compenseze astfel de neajunsuri. Pentru toate tipurile de artefacte arheologice descoperite în diverse şantiere este benefică prezenţa şi expertiza conservatorului/restauratorului, alături de arheolog. Colaborarea interdisciplinară *in situ* creează premisele salvării artefactelor arheologice, chiar din momentul descoperirii acestora şi, implicit, al integrării acestora, ca parte a patrimoniului cultural.

Referitor la cercetările arheologice efectuate la Mănăstirea Căpriana, atenţia acordată de către viceministrul Culturii din Republica Moldova, prof. dr. hab. Gheorghe Postică, pentru salvarea acestor artefacte, a fost primordială. În acest sens, anterior săpăturilor arheologice efectuate la Mănăstirea Căpriana, domnia sa a alcătuit o echipă interdisciplinară (arheologi, specialişti în conservare-restaurare, antropolog) asigurând condiţiile corespunzătoare pentru ca artefactele descoperite să beneficieze *de primul ajutor* specializat şi imediat, astfel încât, acestea să îmbogăţească, în viitorul apropiat, patrimoniul cultural ecleziastic al Republicii Moldova.

Rezultatele colaborării fructuoase între reprezentanţi ai Bisericii Ortodoxe din Republica Moldova şi specialişti din Republica Moldova şi România, din cadrul instituţiilor menţionate anterior, cu ocazia canonizării Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, nu au doar o semnificaţie ecleziastică însemnată, ci şi una culturală, îmbogăţind patrimoniul cultural al Bisericii Ortodoxe din Republica Moldova şi, implicit, al Republicii Moldova. De asemenea, salvarea artefactelor arheologice prin conservare-restaurare, pentru generaţiile următoare, constituie un document istoric important care conţine informaţii referitoare la tipurile de materiale şi tehnica de realizare a veşmintelor liturgice arhiereşti la începutul secolului al XIX-lea.

Bibliografie

Anăstăsoaei, Gugeanu 2016a: D. Anăstăsoaei, M. Gugeanu, Fire metalice din componenţa textilelor arheologice descoperite la Biserica „Sf. Nicolae", din localitatea Aroneanu, Iaşi. Partea I. Buletinul Centrului de Conservare Restaurare 1, Iaşi, 2016, 7-26.

Anăstăsoaei, Gugeanu 2016b: D. Anăstăsoaei, M. Gugeanu, Fire metalice din componenţa textilelor arheologice descoperite la Biserica „Sf. Nicolae", din localitatea Aroneanu, Iaşi. Partea II. Buletinul Centrului de Conservare Restaurare 2, Iaşi, 2016, 11-26.

Candu 2015: T. Candu, Gavriil Bănulescu-Bodoni – unele aspecte ale politicii monahale în perioada 1806-1812. In: Tradiţii istorice româneşti şi perspective europene. In honorem academician Ioan-Aurel Pop (Oradea 2015), 250-274.

Ciobanu 1923: Şt. Ciobanu, Cultura în Basarabia sub stăpânirea rusă (Chişinău: Ed. Asociaţiei Uniunea Culturală Bisericească din Chişinău 1923).

Ciobanu 1926: Şt. Ciobanu, Basarabia – Monografie (Chişinău: „Imprimeria Statului" 1926).

Costin 2010: Gr. Costin, Un reprezentant de frunte al clerului românesc basarabean: mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni (1746-1821). DACOROMANIA nr. 49, 2010. http://www.dacoromania-alba.ro/nr49/Gavriil Banulescu Bodoni, accesat în ianuarie 2017.

Curatorial Care Of Archeological Objects 2001: NPS Museum Handbook, Part I.

Henry 1994: Philippa Anne Henry, Current techniques of ancient textiles analysis: a critical review. Durham theses, Durham University, Available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/5599/, accesat în februarie 2017.

Manea 2015: L. Manea, Din activitatea tipografică a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1808-1812, 1813-1821) şi prezenţa unor edificii vechi româneşti în colecţiile nord-dobrogene. Tyragetia s.n. IX/2, 2015, 91-104.

Marian, Anăstăsoaei, Gugeanu 2006: C. Marian, D. Anăstăsoaei, M. Gugeanu, Textile arheologice descoperite la Mănăstirea Căpriana, Republica Moldova. Monumentul VII, Iaşi, 2006, 297-302.

Marian, Anăstăsoaei, Gugeanu 2007: C. Marian, D. Anăstăsoaei, M. Gugeanu, Mărturii ale tehnologiilor textile medievale – textilele arheologice de la Mănăstirea Căpriana. Monumentul VIII, Iaşi, 2007, 235-240.

Marian, Anăstăsoaei, Gugeanu 2012: C. Marian, D. Anăstăsoaei, M. Gugeanu, Degradări specifice textilelor arheologice din mătase. Buletinul Centrului de Conservare Restaurare, Iaşi, 2012, 69-86.

Mazăre 2009: P. Mazăre, Metodologia de investigare a textilelor arheologice preistorice, 2009. http://www.cclbsebes.ro/docs/Sebus_2_2010/01_Paula_Mazare.pdf, accesat în februarie 2017.

Moldoveanu 2010: A. Moldoveanu, Conservarea preventivă a bunurilor culturale (Bucureşti 2010).

Plămădeală 2003: An. Plămădeală, Basarabia (Sibiu: Tipografia Eparhială 2003).

Popovschi 2000: N. Popovschi, Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruşi (Chişinău: Ed. Museum 2000).

Postică 2003: Gh. Postică, Mănăstirea Căpriana (de la întemeiere până în zilele noastre) (Chişinău: Ed. Pontos 2003).

Postică 2008: Gh. Postică, Mănăstirea Căpriana – Scurt istoric (Chişinău 2008).

Tomescu 2010: C.N. Tomescu, Biserica din Principatele Române la 1808-1812. Mărturii şi documente (Galaţi: Ed. Partener 2010).

Trohani, Ivanovici 1981: G. Trohani, D. Ivanovici, Posibilităţi actuale de conservare şi transport a obiectelor descoperite pe şantierele arheologice. In: Cercetări de conservare şi restaurare a patrimoniului muzeal, 1 (Bucureşti 1981), 172-175.

Religion, Archaeology, Preservation. Căpriana Monastery, the Republic of Moldova

Keywords: Capriana, canonization, Bănulescu-Bodoni, archaeology, conservation-restoration.

Abstract: The present paper focuses on the preliminary interventions undertaken for the *in situ* and *post situ* preservation of the archaeological artifacts derived from the disinterment of the Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni, which took place in the context of the canonization held in Căpriana Monastery (the Republic of Moldova).

The paper points out the importance of the pluridisciplinary approach in order to ensure the adequate conditions for a specialized and immediate *first aid* for the excavated artifacts, which thereby would be able to be part of and enrich the ecclesiastical heritage of the Republic of Moldova.

Brief presentations of the monastic institution's history and the metropolitan's biography are also provided.

List of illustrations:

Fig. 1. Variation of the archaeological objects' degree of degradation in relation with the specificity of the environment and time.

Photo 1. The tent located next to the Metropolitan Gavriil Bănulescu-Bodoni's crypt.

Photo 2. Opening works on the crypt's length.

Photo 3. Opening works on the crypt's width.

Photo 4. Aspects from archaeological artefacts' sampling (4a, 4b, 4c).

Photo 5. The coffin's wooden cover.

Photo 6. Metallic ornament.

Photo 7. Hand cross.

Photo 8. The mitre.

Photo 9. Head covering.

Photo 10. The reliquary carried around the church during the procession.

Photo 11. Mechanical cleaning by soft brushing.

Photo 12. Metal objects' packing.

Photo 13. Leather objects' packing, intermediate stage.

Photo 14. Packing of the textile object *stihar* (long, ample robe used by Orthodox priests during the religious service).

Photo 15. Packing of the textile objects *bederniţă* (or *nabedrennik*, an accessory of the liturgical vestments of Orthodox priests) and *head covering*.

Photo 16. Container ready for transportation.

Религия, археология, консервация. Кэприянский монастырь, Республика Молдова

Ключевые слова: Кэприяна, канонизация, Бэнулеску-Бодони, археология, реставрация.

Резюме: Предметом данной работы являются предварительные мероприятия, проведенные *in situ* и *post situ* в связи с консервацией археологических артефактов, обнаруженных при эксгумации останков митрополита Гавриила Бэнулеску-Бодони в контексте его канонизации в Кэприянском монастыре (Республика Молдова).

Подчеркивается важность междисциплинарного сотрудничества между экспертами для обеспечения необходимых условий, так как обнаруженные предметы потребовали немедленной специализированной *первой помощи*, чтобы в ближайшем будущем они смогли обогатить церковное культурное наследие Республики Молдова.

Кроме того, вкратце приведены данные по истории монастырского поселения и краткая биография митрополита.

Список иллюстраций:

Рис. 1 Изменение степени деградации археологических объектов в зависимости от особенностей среды и времени.

Фото 1. Палатка, поставленная рядом с могилой митрополита Гавриила Бэнулеску-Бодони.

Фото 2. Работы по вскрытию могилы по длине.

Фото 3. Работы по вскрытию могилы по ширине.

Фото 4. Аспекты выборки археологических артефактов (4a, 4b, 4c).

Фото 5. Деревянная крышка гроба.

Фото 6. Украшение из металла.

Фото 7. Крест.

Фото 8. Митра.

Фото 9. Головной покров.

Фото 10. Рака для крестного хода.

Фото 11. Легкая механическая чистка кистью.

Фото 12. Упаковка металлических предметов.

Фото 13. Упаковка предметов из кожи, промежуточный этап.

Фото 14. Текстильный артефакт *стихарь* во время упаковки.

Фото 15. Текстильные артефакты *набедренник* и *головной покров* во время упаковки.

Фото 16. Контейнер, подготовленный для перевозки.

28.04.2017

Mariana Gugeanu, IA, Centrul de Cercetare şi Conservare - Restaurare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexul Muzeal Naţional „Moldova” Iaşi, România, e-mail: m_gugeanu@yahoo.com

Doina Anăstăsoaei, IA, Centrul de Cercetare şi Conservare - Restaurare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexul Muzeal Naţional „Moldova” Iaşi, România, e-mail: danacnm@yahoo.com

Dr. hab. Nicoleta Vornicu, Centrul Mitropolitan de Cercetări T.A.B.O.R., Mitropolia Moldovei şi Bucovinei, Iaşi, România, e-mail: cmctaboriasi@yahoo.com

Dr. hab. Gheorghe Postică, Ministerul Culturii al Republicii Moldova, Piaţa Marii Adunări Naţionale, nr. 1, MD-2033 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: gpostica@gmail.com

Arhimandrit Filaret Cuzmin, Stareţ Mănăstirea Căpriana, Republica Moldova, e-mail: capriana01@mail.ru

MUZEELE DIN POLONIA: MODALITĂȚI DE VALORIFICARE A PATRIMONIULUI NAȚIONAL

Violeta Tipa

Cuvinte-cheie: muzeu, patrimoniu, Muzeul Insurecţiei din Varşovia, Fabrica lui Oskar Schindler din Cracovia, Muzeul *Podziemia Rynku*.

Graţie bursei de cercetare ***Thesaurus Poloniae***, oferită de Ministerul Culturii şi Patrimoniului Cultural al Poloniei şi de Centrul Cultural Internaţional Cracovia, am avut fericita ocazie să vizitez o serie de muzee din oraşele Varşovia, Cracovia, Lodz, Poznan. Momentul ce mi-a solicitat atenţia a fost inovaţia în utilizarea mijloacelor audiovizuale. Ecranul (monitorul) a devenit un element tradiţional pentru muzeele din Polonia, precum şi ecranele tactile în sălile de expoziţii pe care poţi naviga şi solicita diverse informaţii expuse în limbile de circulaţie internaţională (engleză, franceză, germană) şi, desigur, în poloneză.

Muzeele poloneze demonstrează elocvent că istoria ţării, trecutul ei cu toate valorile culturii materiale şi imateriale nu au rămas doar în arhive şi în documentele ascunse de ochiul publicului larg sau cu acces limitat pentru specialiştii în domeniu. Modernizarea muzeelor prin introducerea noilor tehnologii oferă posibilităţi de a re-aduce trecutul ca o pagină vie în viaţa polonezilor. Patrimoniul naţional, valorificat şi conservat, este transmis tinerilor generaţii prin cele mai moderne metode.

Astăzi, tehnicile digitale pătrund tot mai mult în toate sferele artei şi culturii. Muzeele caută formule inedite de exploatare a fondului valoric prin intermediul tehnologiilor informaţionale. Astfel, utilizarea mijloacelor audiovizuale în cele mai diverse formule sunt o provocare ideală pentru vizitatori de a ancora în trecutul istoric, de a-i face să trăiască dramatismul evenimentelor, de a se pătrunde de spiritul patriotismului.

În acest context un loc aparte îl are filmul. Cea de-a şaptea artă, deşi cea mai tânără dintre arte, a cărei istorie începe cu proiecţiile fraţilor Lumière în anul 1895, îşi găseşte locul său inerent printre exponatele timpului, prezentându-se nu doar ca un obiect de arta (film de ficţiune), ci şi ca un element indispensabil al „conservării" timpului. Imaginile filmice apar adesea şi într-o postură dublă.

Cea mai populară formă de recurs la imaginile cinematografice rămâne prezenţa ecranului în sălile de expoziţie pe care se proiectează non-stop documentare întregi sau fragmente ce întregesc cu imagini audiovizuale exponatele muzeistice. Muzeele deschise după anul 2000 sunt dotate cu săli cinematografice (Muzeul Naţional, Muzeul Insurecţiei şi POLIN Museum din Varşovia, Muzeul *Podziemia Rynku* şi Fabrika Oskar Schindler din Cracovia etc.), precum şi săli amenajate pentru proiecţii în 3D, proiecţii panoramice. Un pronunţat anturaj audio-vizual este creat prin intermediul jocului de lumini, al zgomotelor şi sunetelor specifice, prin proiecţii speciale pe pereţi, holograme, precum şi imagini surprinse prin fereastra tramvaiului, a gării etc. Tot mai populare devin expoziţiile interactive.

Exemplificarea acestor modalităţi expuse mai sus se va face în baza unor muzee poloneze precum Muzeul Insurecţiei din Varşovia (Muzeum Powstania Warszawskiego), Fabrica lui Oskar Schindler (Fabryka Emalia Oskara Schindlera) şi Muzeul Piaţa Subterană (*Podziemia Rynku*) din Cracovia.

În topul celor mai importante muzee din capitala Poloniei – Varşovia, se consideră Muzeul Naţional, Muzeul Insurecţiei, POLIN Museum. Pe unul dintre primele locuri, după Castelele regale, se situează Muzeul Naţional (Muzeum Narodowe), un muzeu de mare anvergură, ce reprezintă un centru complex de artă şi cultură, de cercetare şi educaţie, dispunând de bibliotecă, sală de conferinţe şi librărie (amenajat cu toate necesităţile pentru persoanele cu dizabilităţi). Muzeul înglobează exponate, începând cu arta antică până la cea contemporană cu bogate expoziţii de picturi, sculpturi, obiecte de artă, icoane, iconostase din diverse perioade şi spaţii, care întregesc tabloul general al evoluţiei

artelor vizuale în lume şi în Polonia, în particular. Utilizarea tehnicilor audiovizuale este una din priorităţile muzeului. S-ar părea că proiecţiile audiovizuale nu-şi găsesc loc inerent în aceste galerii de tablouri ale timpului. Dar ele sunt prezente în sălile cu artă modernă, reflectând mişcările artistice ale secolului al XX-lea, colecţiile de tablouri se completează cu proiecţiile de film ale regizorilor polonezi, cât şi ale celor francezi, germani influenţaţi de avangardism, dadaism, abstracţionism etc. Din filmele puse la dispoziţia vizitatorilor nu lipseşte nici prima peliculă de ficţiune din istoria artei cinematografice *Călătorie spre Lună* (1902) a lui George Méliès (1861-1938), urmat de secvenţe din filmele expresioniştilor germani Fritz Lang (*Doctor Mabuse*, 1922; *Metropolis*, 1927), Friedrich Murnau (*Nosferatu – Simfonia groazei*[1], 1922), a dadaiştilor francezi ş.a. Astfel, experimentele în domeniul filmului sunt expuse alături de alte opere de artă reprezentative ale curentelor artistice de la începutul secolului XX. Printre filmele poloneze prezentate am descoperit şi pelicula cuplului Frantishka şi Stefan Temerson, pionieri ai avangardei cinematografiei poloneze, care au deschis calea filmului experimental, inclusiv a celui de animaţie – *Peripeţiile omului onest* (Przygoda czlowieka poczcinego (Теплиц 1973, 241), 1937, muzica Stefan Kisielewski). Tot din perioada avangardei fac parte şi filmele Dzis mamy bal / There is a Ball Tonight (1933), regia Jerzy Zarzycki (1911-1971) şi Tadeusz Kowalski; Or – Obliczenia rytmiczne/ RC – Rhythmic Calculation (1934), regia Jaly Kurek (1904-1983) şi altele.

În cadrul expoziţiilor de piese antice funcţionează o sală modernă cu proiecţii în 3D, ce propune o incursiune în lumea şi cultura antică. Odată cu dezvoltarea tehnicilor digitale, un loc aparte îl au imaginile în 3D şi, în mod special, cele animate. Tocmai animaţia oferă posibilităţi nelimitate în reconstruirea imaginilor virtuale. Călătoriile în trecutul îndepărtat şi cele în viitor se datorează şi filmului de animaţie. În contextul transfigurării timpului, imaginile animate împreună cu efectul stereoscopic, creează iluzia celor trei dimensiuni spaţiale (de aici vine şi denumirea de 3D – a trei dimensiune) care-s tot mai solicitate şi utilizate cu mult succes în călătoriile „virtuale" în trecut.

Referindu-ne la Patrimoniul naţional păstrat şi conservat în muzeele poloneze, alături de diverse obiecte, care descind dintr-o epocă sau alta, vom menţiona ca este susţinut de un fond valoros şi bogat în documente de arhivă, documente foto, audio şi video. Tocmai aceste materiale au surprins în mod direct clipa, timpul istoric, evenimente, oameni şi fapte. Ele constituie vii argumentări ale trecutului, păstrate în memoria colectivă...

Muzeul Insurecţiei din Varşovia (Muzeum Powstania Warszawskiego), inaugurat la 31 iulie 2004, la aniversarea celor 60 de ani de la înăbuşirea insurecţiei, constituie un omagiu luptătorilor pentru eliberarea Poloniei şi, în special, a Varşoviei. Utilizarea tehnologiilor performante a făcut ca acest muzeu să fie unul dintre cele mai moderne din capitala Poloniei. Transformarea unui spaţiu industrial (cel al fostei staţii electrice de tramvai, construită în anii 1904-1908) într-un muzeu modern s-a produs într-un termen record. Lucrările au durat non-stop (24 de ore pe zi în trei schimburi) de la 1 aprilie până la 31 iulie 2004, ziua deschiderii Muzeului, în ajunul jubileului de 60 de ani ai Revoltei. Instituţia face parte din ***Platforma Memoriei şi Conştiinţei Europene***. Atât documentele puse la dispoziţia publicului vizitator, cât şi senzaţia de trăire a timpului, a sentimentelor de oroare, de frică constituie un argument forte pentru muzeu.

Expoziţia prezintă istoria insurecţiei[2] – cea mai mare acţiune armată organizată de către rezistenţa antihitleristă poloneză în timpul celui de al Doilea Război Mondial – începând cu izbucnirea ei, etapele, luptele până la înăbuşirea ei. Punctul de pornire a fost codificat prin aşa numita ***ora W*** (W – de la cuvintele poloneze *Wybuch* – explozie, *Wolnosc* – libertate, *Walka* – luptă). Momentul mobilizării pentru începutul revoltei era fixat pentru 1 august 1944 ora 17.00. Foaia cu anunţul *orei W* este printre primele exponate ale expoziţiei. Traseul muzeului urmează evoluţia celor 63 de zile ale insurecţiei, declanşată la 1 august 1944, şi până la înfrângerea ei de la 2 octombrie 1944, marcate prin filele calendarului. Fiecare filă prezintă o trecere în revistă a evenimentelor zilei: lupte, biruinţe, pierderi... Tocmai primele zile au fost cruciale în lupta împotriva naziştilor.

Arhiva bogata de documente, fotografii şi filme este însoţită de amintirile participanţilor la lupte. Tehnica de război este prezentă şi prin replica avionului B-24J Liberator, care aproviziona Var-

[1] *Nosferatu* este unul dintre cele mai cunoscute filme germane expresioniste, având la bază romanul *Dracula* al scriitorului irlandez Bram Stoker (1847-1912).

[2] Despre Insurectia din Varsovia (etape, amintiri, lupte) vezi: Davies 2008.

1. *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

2. Tipografia, *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

şovia în timpul ocupaţiei cu alimente şi muniţii. La restabilirea avionului în mărimea sa naturală s-au folosit şi părţile lui originale, găsite pe locul exploziei lui. Rolul evident al mass-media în timpul insurgenţei îl demonstrează nu doar publicaţiile (foi volante, avize etc.), ci şi Tipografia (improvizată), care nu este o prezenţă pur formală. Vizitatorii pot urmări procesul de tipărire a foilor volante din perioada respectivă şi chiar de a lua un exemplar ca amintire.

Prin imitarea unor momente din cel de al Doilea Război Mondial se produce ancorarea în atmosfera timpului. Semiîntunericul şi negrul pereţilor amplifică atmosfera, făcând-o mai tensionată şi mai apăsătoare.

Mezaninul muzeului dispune de o sală de vizionare – *Kino Palladium*, unde sunt proiectate trei cronici de film ale Biroului de Informaţie şi Propagandă AK (Biuro Informacji i Propagandy AK). Oficiul cinematografic al Biroului de informare şi propagandă (Referat Filmowy BIP KGAK) al Comenduirei Armatei Ţării (Armia Ktajowa AK[3]),

[3] Armia Ktajowa AK (Armata Ţării) a fost principala mişcare de rezistenţă din Polonia ocupata de Germania nazistă.

1944 SIERPIEŃ 2 dzień

2

ŚRODA

Euzebiusza, Gustawa

3. Fila din calendar, 2 august 1944. *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

Przed Godziną „W"

Już w maju 1944 samoloty sowieckie zrzucają nad Warszawą ulotki nawołujące do akcji zbrojnej. Obawy o wywołanie powstania przez ludzi Moskwy nie są więc bezpodstawne. Na terenach wyzwalanych przez Armię Czerwoną komuniści stosują strategię faktów dokonanych. 22 lipca wieczorem Radio Moskwa informuje o powstaniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. 27 lipca radio podaje informację o zawarciu dnia poprzedniego umowy pomiędzy Stalinem a PKWN. Na jej mocy PKWN otrzymuje zezwolenie na organizowanie administracji na zachód od tzw. linii Curzona. Odcina ona od Polski 1/3 jej przedwojennego terytorium: urodzajną Galicję ze stołecznym Lwowem, Polesie i Wileńszczyznę. Jednocześnie PKWN podpisuje umowę o poddaniu jurysdykcji sowieckiej przestępstw popełnionych „w strefie działań wojennych". Postawa Sowietów jest dwulicowa.

29 i 30 lipca Radio Moskwa i radiostacja „Kościuszko" nadają wezwanie do mieszkańców Warszawy: „Walczcie przeciwko Niemcom". Tymczasem od 22 lipca trwa gorączkowa ewakuacja niemieckiej administracji, części sił policyjnych oraz służb zaplecza. Przez miasto przechodzą fale uciekinierów ze Wschodu. 27 lipca Niemcy opanowują paniki. Do miasta wracają oddziały policji i SS. Zaczynają działać urzędy. Pod koniec lipca wojska I Frontu Białoruskiego pod dowództwem marsz. Konstantego Rokossowskiego docierają na przedpola Warszawy, a 1. Armia Wojska Polskiego gen. Zygmunta Berlinga zbliża się do Puław.

Rozwój sytuacji na froncie i w stolicy powoduje zmianę wcześniejszej decyzji o wyłączeniu Warszawy z Akcji „Burza". Sztab AK rozważa uderzenie na Niemców i uwolnienie miasta, zanim wkroczą Sowieci. 25 lipca na odprawie KG AK zapada decyzja podjęcia walki w stolicy. 26 lipca Rząd RP upoważnia swego Delegata do ogłoszenia powstania w momencie przez niego wybranym. W trakcie posiedzenia Komisja Główna Rady Jedności Narodowej ustala, że potrzeba dwunastu godzin na uruchomienie administracji cywilnej.

W Warszawie Niemcy przygotowują się do obrony miasta. 27 lipca gubernator dystryktu warszawskiego Ludwig Fischer wydaje rozporządzenie o stawieniu się do robót fortyfikacyjnych 100 tys. osób. Tego samego dnia ok. godz. 19 płk Antoni Chruściel „Monter", bez porozumienia z KG AK, wydaje rozkaz o mobilizacji, która przebiega szybko i sprawnie. 28 lipca ludność stolicy bojkotuje zarządzenie Fischera. Niemcy nie stosują represji. W tej sytuacji gen. „Bór" odwołuje rozkaz płk. „Montera", co wywołuje zamęt w szeregach AK. Wśród wyższych dowódców AK nie ma jednomyślności co do sensu podejmowania walki zbrojnej w mieście.

W następnych dniach do sztabu AK docierają liczne informacje o ruchach wojsk na prawym brzegu Wisły. Wobec rozwoju sytuacji, 31 lipca po południu gen. „Bór" wydaje rozkaz rozpoczęcia akcji zbrojnej w Warszawie. Godzina „W" zostaje ustalona na 1 sierpnia o godz. 17.00, 0 godz. 20.00 zaszyfrowany rozkaz jest gotowy do przekazania łącznikom. Ze względu na godzinę policyjną otrzymują go następnego dnia o siódmej rano. Brakuje czasu na wydobycie broni, dotarcie na miejsce zbiórki. Na Żoliborzu, w Śródmieściu i na Woli walki rozpoczynają się przed Godziną „W".

4. Ora W, *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

înfiinţat în anul 1942, activa în condiţii conspirative în perioada ocupaţiei naziste. Din componenţa acestui Oficiu cinematografic, condus de regizorul polonez Antoni Bohdziewicz[4], făceau parte opera-

[4] Antoni Bohdziewicz (1906-1970), regizor polonez. În 1943 a înfiinţat la Varşovia studioul *Tres photographic studio*. În 1945 a lucrat în organizaţia cinematografică *Polska Kronika Filmowa*. În decembrie 1945, în baza studioului din Varşovia, organizează un studio aparte la Cracovia, care apoi s-a transformat în şcoala cinematografică *Cracov film*. În 1948, când s-a deschis Şcoala superioară de film, televiziune şi teatru (Panstwowa Wyzsza Szkola Filmowa, Telewizyjna i Teatralna im. Leona Schillera) din Lodz a predat aici regia.

torii Seweryn Kruszynski[5], Wasław Kazmierczak[6], regizorii Jerzy Gabryelski[7], Jerzy Zarzycki[8], Andrzej Ancuta[9], care au filmat cronică în timpul revoltei din 1944. Ei sunt autorii celor trei *Newsreel* – Jurnale de actualităţi, proiectate în zilele de 13 şi 27 august şi 13 septembrie 1944 în cinematograful *Kino Palladium* (pe strada Złotej 7/9) inaugurat pe teritoriul eliberat de insurecţionişti. La fel au fost filmate peste 30 000 metri de peliculă cu luptele ce s-au purtat la Varşovia. Muzeul revendică acest cinematograf prin sala cu aceeaşi denumire *Kino Palladium*. E semnificativ faptul că poate fi vizionat nu doar documentarul *Luptele din Varşovia* (Warszawa walczy) în trei părţi, ci şi peliculele dedicate regizorilor şi operatorilor care au activat în acele timpuri grele, imortalizând oraşul asediat în imagini cinematografice.

Pe lângă acel *Kino Palladium* mai există o sală de vizionare de proporţii mici (pentru 24 de locuri), cu un ecran panoramic, unde rulează un film de excepţie *Oraşul în ruine* (Miasto ruin/ City of Ruins) în 3D, care, în timp de şase minute, prezintă distrugerea Varşoviei din martie 1945. Imaginile stereoscopice oferă publicului spectator senzaţia trăirii unui dezastru real. Re-întoarcerea în timp, re-trăirea tragediei: clădire după clădire se ruinează, transformând oraşul în ruine... Marius Stan, politolog şi jurnalist al postului de Radio *Europa Liberă*, după vizita muzeului Insurecţiei din Varşovia a publicat trăirile sale: *„cozi impresionante formate nu doar din turişti, ci, mai cu seamă, din polonezi, tineri ori mai în vârstă, dornici să vadă reconstituită povestea probei curajului lor naţional. Impresionantă în acest sens este şi proiecţia unui film 3D de câteva minute care te poartă ca într-un zbor postapocaliptic peste ruinele unei Varşovii devastate de stihiile politice şi militare ale veacului trecut. Senzaţia este că polonezii vizitează frecvent acest muzeu ca parte dintr-o terapie mai largă de grup. Este simbolul prin excelenţă al unui* ***Spirit*** *care nu i-a părăsit nici atunci când istoria părea s-o fi făcut. Pentru toţi cei care ajung prin Varşovia şi care vor să înţeleagă de unde vine şi încotro se îndreaptă această capitală fabuloasă, un drum pe la* ***Muzeul Insurecţiei*** *este obligatoriu”* (Stan 2014).

[5] Seweryn Kruszynski (1911-1993), operator polonez.
[6] Wasław Kazmierczak (1905-1981), regizor şi operator polonez.
[7] Jerzy Gabryelski (1906-1978) regizor, documentarist şi scenarist polonez.
[8] Jerzy Zarzycki (1911-1971), regizor polonez.
[9] Andrzej Ancuta (1919-2009), operator polonez.

5. Kino Palladium, *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

6. Exponate. *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

7. Sala małego powstanca/ Sala micului insurecţionist, *Muzeul Insurecţiei* din Varşovia.

Nu este trecută cu vederea nici viaţa copiilor din acea perioadă oribilă. Exponatele ce ţin de universul pueril sunt adunate şi expuse în sala destinată copiilor – *Sala Małego Powstanca* (Sala micului insurecţionist). Aici tinerii patrioţi se familiarizează cu trecutul ţării, privind filme, spectacole, participând la jocurile ce reflecta perioada războiului.

Următorul muzeu, ce intră în topul celor mai vizitate muzee din Varşovia, este *POLIN Museum*. Muzeul de Istorie a Evreilor Polonezi, la fel, constituie un mare centru cultural şi educativ, cu un

8. Muzeul POLIN, Varşovia.

9. Strada evreiască reconstituită, Muzeul POLIN, Varşovia.

10. Exponate, Muzeul POLIN, Varşovia.

11. Sala Muzeului POLIN, Varşovia.

bogat program de manifestări, printre care proiecţii de filme, spectacole, conferinţe etc. Deschis în 2013, muzeul este considerat o iniţiativă unică şi fără de precedent, ce acoperă mai multe domenii de cercetare, bazându-se pe experienţa muzeistică din lume. La elaborarea lui şi-au dat concursul specialişti din Polonia, Israel şi Statele Unite.

Însăşi clădirea, proiectată în stil modern (din sticlă, beton şi cupru) de arhitectul finlandez Rainer Mahlamaki, cu o suprafaţă de 4.000 m^2, prezintă interes. Structurat în opt galerii, muzeul cuprinde istoria de o mie de ani a evreilor, de la venirea lor pe pământurile Poloniei până în prezent. (Muzeul se află pe fostul teritoriu al ghetoului din Varşovia[10]). Prezenţa ecranelor tactile completează cu informaţii mulţimea de exponate, fac muzeul interactiv şi deosebit de atractiv.

Reconstituirea vieţii evreilor din perioada celor două războaie mondiale, considerat şi cel de al doilea veac de aur pentru evrei, s-a realizat prin cartierul evreiesc: strada specifică cu cinematograf, cu cafenele etc. În cafeneaua improvizată, unde se adunau evreii să-şi petreacă timpul liber – sună tangoul *Ultima duminică* (To ostatnia niedziela[11]) lui Jerzy Petersburski (1895-1979), dirijor şi compozitor polonez, pe cuvintele lui Zenon Friedwalid (1906-1976). Melodia completează atmosfera localului improvizat, fiind el însuşi un „exponat" audio al timpului. Iar la măsuţa, la care deseori se jucau şi care se roteşte ca un patefon, se proiectează în animaţie chipurile celor care discută (aruncând cu fraze precum ar arunca cu cărţile în joc...). Sunt implicate creativ tehnicile audiovizuale. Interpretat pentru prima dată în 1936, de către Mieczystaw Fogg, cântăreţ polonez de estradă, tangoul *Ultima duminică* devine una dintre cele mai populare lucrări muzicale în perioadă interbelică, mereu prezentă în restaurantele şi cafenelele poloneze.

Parcurgând sălile muzeului, te adânceşti tot mai mult în atmosfera vieţii comunităţii evreieşti. Nici o perioadă nu e lipsă, precum şi toate aspectele vieţii îşi găsesc reflectare atât în mulţimea de documente, cât şi în imaginile cinematografice pro-

[10] Ghetoul din Varşovia a fost cel mai mare ghetou evreiesc înfiinţat de Germania nazistă: pe o suptafaţă de 3,4 km^2 erau plasaţi peste 400 000 de evrei (ceeea ce constituia 30% din întreaga populaţie a Varşoviei).

[11] Tangoul *Ultima duminică* (To ostatnia niedziela) a fost deosebit de popular şi în URSS/Rusia unde a avut mai multe variante cu texte diferite, intrate în repertoriul interpreţilor ruşi Klaudia Şuljenko, Iosif Kobzon ş.a. Cea mai cunoscută versiune a tangoului este *Утомленные солнцем*, care a dat şi denumirea filmului (1995, regia Nikita Mihalkov). La fel, muzica o regăsim în filmele *Lista lui Schindler* (1993, Steven Spielberg), *Trei culori: alb* (Trzy kolory: Bialy, 1994, regia Krzysztof Kieślowski, 1941-1996) şi în filmul de animaţie *Сказка сказок* (1989, regie Iuri Norştein).

12. Proiecţii pe perete, Muzeul POLIN, Varşovia.

13. Călătorie virtuală cu tramvaiul, Muzeul POLIN, Varşovia.

iectate în spaţii special rezervate sau în cele mai inopinate locuri (pereţi, ferestre, pietre etc.). Fiecare sală în parte îşi are fundalul său audio specific, precum şi ecrane cu amintirile martorilor. Tonalităţi sumbre sunt rezervare perioadei celui de al Doilea Război Mondial şi ghetoului.

Al doilea mare centru cultural şi ştiinţific din Polonia este oraşul Cracovia, fosta capitală. Aici sunt concentrate cele mai valoroase monumente istorice şi culturale ale ţării, precum Castelul Wawel, sediul regalităţii poloneze din secolele XIV-XVII cu măreaţa Catedrala, în ale cărei subterane se află cimitirul/necropolele regilor. Tot aici îşi doarme somnul de veci şi fostul preşedinte al Poloniei Lech Kaczynski, ale cărui funeralii au fost transmise în direct în toată Europa. Astăzi fosta capitală îşi menţine întâietatea prin lăcaşurile sale de cult, precum şi cele culturale, nemaivorbind de teatre şi muzee.

De o popularitate sporită se bucură şi muzeele de aici, precum Muzeul Naţional, Muzeul Piaţa subterană (*Podziemia Rynku),* Fabrica lui Oskar Schindler şi altele. Majoritatea din ele ţin de Muzeul de Istorie al oraşului Cracovia. Pentru sute şi mii de turişti Cracovia se asociază mai întâi de toate cu oraşul vechi şi anume cu inima lui – *Rynek Głowny* (Piaţa Centrală), principala piaţă a oraşului, cu o suprafaţă de 40.000 m^2, fiind cea mai mare piaţă medievală din Europa, datată cu secolul al XIII-lea. Centrul pieţei este înfrumuseţat de clădirea *Sukiennice* (sau Hala Postăvarilor) în stil renascentist. Tot aici se înalţă şi Bazilica Sf. Maria. Între aceste două puncte de atracţie turistică a oraşului se ascunde un tezaur enorm, depozitat la doar câţiva metri sub Piaţă. *Podziemie Rynku* (Piaţa subterană) este o nouă expoziţie sau un traseu de identificare a Cracoviei, descoperit în mod accidental: în timpul săpăturilor sub Sukiennice, pentru construcţia unui centru comercial. Iar săpăturile şi cercetările arheologice efectuate pe parcursul anilor 2005-2010 au pus în valoare un oraş medieval, ulterior fiind conservat şi pus la dispoziţia publicului. Astfel, la 24 septembrie 2010 este deschis încă un Muzeu, *Podziemia Rynku*, ce ţine de istoria Cracoviei.

Muzeul contează pe reconstruirea unei pieţe/localităţi medievale prin vestigiile arheologice expuse într-un format inedit, susţinut de jocul de lumini, de zgomote specifice, proiecţii. Mai mult decât atât, expoziţia este îmbogăţită cu interesante modele multimedia – ecrane tactile, holograme, proiecţii de filme documentare, proiectate în spaţii special amenajate. Pentru copii este creat un loc destinat jocurilor, care include şi un teatru mecanic, ce prezintă periodic legenda Cracoviei vechi (*Legenda o dawnym Krakowie*) în regia lui Awiszaj Hadari. Spectacolul propune o combinaţie reuşită a păpuşilor – personaje principale, mânuite de mecanisme speciale şi a imaginilor video care prefigurează fundalul (malul râului, grota balaurului etc.), precum şi unele secvenţe ale legendei...

Este sugestiv faptul că aici, în muzeul ce ne invită într-o lume medievală, să existe şi un teatru automat, devenit şi el un exponat istoric. De menţionat că Polonia a fost printre ţările unde această formă de teatru era larg răspândită. La dezvoltarea lui şi-a dat concursul: „*Chiar şi românul Iordachi*

NOWOCZESNOŚĆ
DLA PRZESZŁOŚCI
Odwiedzając wystawę *Śladem europejskiej tożsamości Krakowa*, można poczuć atmosferę panującą na średniowiecznym rynku. W trakcie zwiedzania towarzyszą nam bowiem m.in. odgłosy gwaru transakcji handlowych. Wystawę wzbogacają ponadto ciekawe makiety oraz multimedia w postaci ekranów dotykowych, hologramów, projekcji i filmów dokumentalnych wyświetlanych w specjalnie do tego celu zaaranżowanych pomieszczeniach piwnic pod Sukiennicami. Z myślą o najmłodszych powstał natomiast specjalny pokój zabaw oraz mechaniczny teatrzyk *Legenda o dawnym Krakowie*.
Skórzane obuwie i narzędzia do obróbki skóry
Leather shoes and tools for leather working
Aplikacja stroju "Gorgona"
Gorgon head: clothing
Figurki ceramiczne
Ceramic figurines
THE PRESENT
FOR THE PAST
Visiting the exhibition, you can get to feel the atmosphere of a mediaeval market. While visiting, we are accompanied by the hubbub of bargaining. Moreover, the exhibition is enriched with interesting models and multimedia – touchscreens, holograms, projections and documentary films presented in the spaces of the cellars under the Cloth Hall arranged especially for that purpose. With the youngest visitors in mind, a special playroom and mechanical theatre showing the legend of the bygone Kraków were created.
SIGNS OF THE PAST
Numerous objects make it possible to imagine daily life in Kraków a few centuries ago. The exhibition shows, among others, medieval tools, historical coins, clay figures, decorations, dice and toiletry articles used over 600 years ago, together with the Tartar arrowheads, and beads and medallions from the Orient. Especially commanding is the slab of lead – a highly precious metal at the time – weighing 693 kg (1528 lb), the only such item in the world, locally known as a "loaf". Visiting the tourist route in the Rynek Underground, one can also become familiar with the history of Kraków from before the foundation of the city. The oldest history of the site is exemplified by reconstructions of 11th-century burials presented in the exhibition. A picture of the pre-charter settlement destroyed during the Tartar raid of 1241 emerges from the original foundations of cottages from the late 12th and early 13th century, and reconstructions of goldsmith's and blacksmith's workshops.
Rekonstrukcja wozu dwukołowego
Reconstruction of a cart
Amputka jerozolimska
Jerusalem-style ampulla

14. Muzeul *Podziemia Rynku*, Cracovia.

Cuparenco (1784-1844??), emigrat în Polonia, a fost implicat în exploatarea unor asemenea teatre de automate, înfiinţând la Varşovia în 1830 Teatrul mecanic pitoresc" (Pepino 1998, 112).

Tocmai aici, în Muzeul *Podziemia Rynku*, am depistat cele mai interesante formule de reconstituire a atmosferei medievale. Utilizând noile tehnologii digitale, s-a reuşit să se creeze atmosfera oraşului medieval. Chiar la intrare vizitatorii trec printr-un paravan holografic ce te introduce în forfota unei pieţe orăşeneşti. Fragmente de pseudodocumentar, proiectate pe pereţi în mijlocul săpăturilor şi al obiectelor găsite, ne fac nu doar spectatori ai unui trecut, dar şi martori oculari ai unui timp virtual, incluşi într-o comunicare interactivă/virtuală cu trecutul... Diverse scene din viaţa oraşului – de la piaţa comercială până la locul execuţiilor – prind viaţă prin exponatele muzeistice. Mai multe grote, săpate în perete – sunt transformate în minisăli cinematografice dotate cu ecrane video, unde se proiectează documentare ce povestesc pe etape (medievală, modernă, contemporană) evoluţia Poloniei, şi cea a oraşului Cracovia, despre personalităţile timpului, monumentele culturale. Un rol aparte îl constituie perioada celui de al Doilea Război Mondial, care s-a transformat într-un calvar pentru toate ţările europene şi în mod special pentru Polonia. Un punct de atracţie al muzeului ar fi şi ecranul circopanoramic, care impresionează prin proiecţiile despre întregul parcurs istoric al Poloniei prin lucrările de artă. Aceste documentare sunt lecţii de istorie vie pentru tânăra generaţie, care este conectată altfel la trecutul eroic al ţării.

Imbold pentru deschiderea unei expoziţii permanente, dedicate Cracoviei sub ocupaţia Germaniei naziste (anii 1939-1945), a fost filmul lui Steven Spielberg *Lista lui Schindler* (1993, Premiul Oscar

15. Teatrul mecanic prezintă Legenda Cracoviei.

pentru cel mai bun film). Filmul a avut un succes de casă şi a câştigat şapte Premii *Oscar*, inclusiv pentru *Cel mai bun film*, *Cel mai bun regizor*, *Cea mai bună coloană sonoră*, precum şi alte şapte Premii BAFTA, trei Globuri de aur ş.a. Iar în 2007 Institutul American de film a plasat *Schindler List* pe locul opt în lista *Celor mai bune o sută de filme americane* din istorie. Celui mai spectaculos regizor din cinematografia americană nu i-a fost uşor să se decidă la crearea unui film despre monstruozităţile holocaustului. Ideea filmului, bazat pe romanul *Schindler's Arc* al autorului austriac Thomas Keneally, a purtat-o un deceniu, până s-a hotărât să înceapă lucrul. Steven Spielberg vine în martie 1993 la Cracovia pentru a începe filmările noii sale pelicule în localul fostei fabrici de pe str. Lipowa 4. Ideea de a filma anume în localul unde s-au petrecut evenimentele n-a fost întâmplătoare. Căci regizorul *„a dorit menţinerea demersului său filmic în limitele realismului documentar, în care scop a recurs la imagine în alb-negru (mult mai convingătoare, mai expresivă, mai aproape de adevărul vieţii) şi la actorii obişnuiţi...*" (Oprea, Rusu 2006). Citatul luat din Talmud – *a salva un singur om înseamnă a salva omenirea* – a devenit mesajul şi laitmotivul filmului.

După ieşirea pe marile ecrane a filmului *Schindler List*, caracterizat de critică ca „cel mai dur, cel mai realist, cel mai fidel documentului istoric", interesul faţă de acest eveniment a crescut simţitor. În anul 2007, clădirea Fabricii de vase emailate a fost cumpărată de Primăria oraşului pentru a crea în acest local un spaţiu muzeal. Aşa, în clădirea administrativă va fi deschisă la 10 iunie 2010 o expoziţie permanentă: *Cracovia în timpul ocupaţiei naziste* (Kraków – czas okupacji 1939-1945) ca parte a Muzeului de Istorie a oraşului Cracovia, iar blocul fabricii a fost repartizat pentru Muzeul de Artă Contemporană din Cracovia (MOCAK), inaugurat în mai 2011.

Cele 45 de săli, destinate muzeului *Fabrica lui Schindler*, prezintă istoria Cracoviei sub ocupaţia nazistă într-un mod aproape tangibil. Pentru implicarea totală a publicului în atmosfera perioadei şi pentru a obţine o experienţă personală a trecutului, autorii au recurs la soluţii multimedia extinse (inclusiv 30 de chioşcuri interactive multimedia cu ecrane tactile, 70 de coloane sonore şi 15 proiectoare video), creând un mediu muzeal atractiv. Astfel, prin intermediul jocului de lumini, al sunetului şi imaginilor video, vizitatorii au posibilitatea de a trăi dramatismul acelor timpuri,

16. Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*, Cracovia.

17. Pliantul expoziţiei *Cracovia sub ocupaţie 1939-1945*, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

parcurgând virtual Cracovia de la ocuparea nazistă din 1939 şi până la sfârşitul războiului – 1945. Accentul se pune pe cele câteva evenimente de reper care au influenţat într-un fel sau altul viaţa oraşului şi a locuitorilor în perioada războiului. Marcate prin *time stamp*, episoadele înscriu file dureroase în istoria Cracoviei, începând cu ziuă de 6 august 1939, ca fiind ultima zi a celei de-a 25-a reuniuni anuale dedicată Solidarităţii Legiunii Poloneze, celebrate în Cracovia; la 1 septembrie 1940 – naziştii îşi sărbătoresc prima aniversare a războiului în piaţa centrală a oraşului, care pe parcursul festivităţilor este re-denumită din *Rynek Głowny* în *Adolf Hitler Platz*; la 20 martie 1941 – o parte a cartierului *Podgorze* a fost transformat în cartierul evreilor, formându-se aşa-zisul ghetou; la 20 aprilie 1943 – soldaţii din Armia Krajowa au făcut o tentativă eşuată de asasinare a liderului poliţiei

SS, generalul Friedrich W. Kruger; iar la 18 ianuarie 1945 Armata Roşie intră în Cracovia. Ocupaţia fascistă în oraş a luat sfârşit. Toate aceste evenimente, afişate pe larg în exponate, documente de arhivă, amintiri audio, dar şi video, îşi mai găsesc o formă de prezenţă interactivă pentru publicul larg – prin cartonaşele marcate cu data şi faptele respective – şi vizitatorul însuşi îl „validează" prin parafa administraţiei timpului. Expoziţiile reconstituie atmosfera oraşului ocupat, viaţa locuitorilor, în special, viaţa în ghetou. Acest segment al muzeului prezintă un labirint îngust şi întunecos în care te cuprinde o groază profundă. În pereţii negri sunt plasate fotografii, scrisori, acte şi alte argumente ale vieţii din perioada sub ocupaţie, al căror conţinut te cutremură. Printre documentele expuse (amintiri, evocările supravieţuitorilor) am descoperit şi câteva rânduri scrise îngrijit de un copil de opt ani. În mesajul lăsat pe o foaie de caiet el îşi exprimă groaza prin care trece: *„Deodată am înţeles: pe noi trebuie să ne zidească. M-a cuprins frica şi m-a podidit plânsul*". Aceste rânduri au fost scrise de Roman Polanski. Viitorului regizor[12] i-a fost dat să treacă şi să cunoască ororile războiului, inclusiv ale ghetoului, care au lăsat urme adânci în psihologia acestuia.

Impresionează faptul că în muzeele poloneze multe exponate sunt accesibile publicului larg, invitat la o cunoaştere şi valorificare interactivă a patrimoniului. Printre elementele interactive se înscrie şi „călătoria" cu tramvaiul, prin ale cărui ferestre se perindă viaţa oraşului ocupat. Timpul surprins în imagini fotografice poate fi urmărit prin bioscopul (sec. XIX) sau răsfoind albume de familie ce au supravieţuit pârjolului. În acest context sunt şi *time stampe*-le cu parafa guvernului la putere, vie amintire a trecutului ...

Atât muzica, sunetele specifice ale epocii, cât şi discursurile sau anunţurile transmise la radio, formează atmosfera muzeului, care tinde să apropie vizitatorii de cea a timpului. În contextul creării anturajului respectiv sunt şi imaginile video, proiectate direct pe pereţii muzeului, ori prin „ferestrele" gării sau cele ale transportului public (tramvaiului).

[12] Şi lui Roman Polanski i s-a propus scenariul filmului *Lista lui Schindler*, dar din motive personale, el însuşi fiind în acest ghetou din care a evadat în ultima zi înainte de lichidarea lui, a refuzat... Deşi mai târziu filmează *Pianistul* (2002), după memoriile muzicianului evreu Władysław Szpilman despre viaţa în ghetoul din Varşovia, pentru care ia Premiul *Oscar* pentru *cel mai bun regizor*.

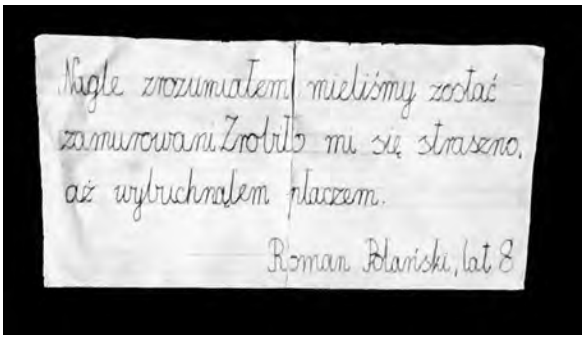

18. Scrisoarea lui Roman Polanski, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

19. Time stamp cu evenimentele timpului, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

20. Ecrane cu amintirile supravieţuitorilor, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

21. Viaţa în ghetou, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

Pentru promovarea Patrimoniului naţional, în general, şi a celui expus în muzee, în particular, se utilizează reclama, publicitatea de forme mici. Pe lângă planurile muzeelor, fluturaşi cu expoziţiile temporale ale muzeelor, aici pot fi găsite diverse informaţii despre expoziţiile permanente ale muzeelor (postere şi pliante).

Unele muzee au spaţii special organizate pentru copii. O atenţie aparte se acordă tineretului şi copiilor, pentru care sunt pregătite pliante cu jocuri didactice, victorine care ţin de diverse aspecte ale istoriei, culturii ţării şi le întăresc cunoştinţele din şcoală cu cele acumulate în muzee, unde istoria se învaţă pe viu, trăind-o virtual şi ancorându-se în atmosfera timpului.

22. Lagărul nazist din Plaszów, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

23. Cabinetul lui Oscar Schindler, Muzeul *Fabrica lui Oscar Schindler*.

Este imposibil, la o primă vizită, să cuprinzi în vizor întregul patrimoniu pus la dispoziţie de muzeele poloneze. Fiecare muzeu este unical în felul său, constituind o parte din marea istorie a Poloniei. Iar atunci când eşti mai mult în trecere, presată de timp, în memorie îţi rămân cele mai vii amintiri. Nici nu mi-am propus să fac o prezentare complexă a muzeelor poloneze, care sunt extraordinar de interesante şi bogate în exponate. Ceea ce mi-am dorit e să fac publice impresiile rămase de pe urma acestor vizite, punând unele accente pe momentele ce m-au surprins în mod deosebit. Vizitând mai multe muzee, rămâi profund impresionat, în primul rând, de atitudinea grijulie faţă de trecutul poporului, de patrimoniul lui naţional. În al doilea rând, muzeele poloneze se impun prin formule inedite de prezentare a valorilor sale, unde un loc aparte îl constituie utilizarea noilor tehnologi digitale, prezenţa audiovizualului în transmiterea mesajului. Şi, nu în ultimul rând, muzeele reprezintă un centru complex de artă şi cultură, de cercetare şi educaţie, dispunând de bibliotecă, sală de conferinţe şi librărie.

Astfel, muzeele din Polonia, posedând multiple şi diverse modalităţi de valorificare a patrimoniului naţional, se impun considerabil în procesul de educare şi studiere/cercetare a istoriei şi culturii poporului.

Muzeum Narodowe w Warszawie
Na tropie... Faras
1961–1964
lata, w których trwały wykopaliska w Farze
67
liczba miniatur idef w zbiorach MNW
150
liczba znalezionych malowideł
VIII – XIV WIEK
okres funkcjonowania katedry
14
liczba biskupów urzędujących w Farze, przedstawionych na malowidłach
OK. 1400 LAT
tyle liczą najstarsze malowidła w Galerii Faras. Jest to przedstawienie naczynia z pnączami
1962
w tym roku przybyły do Warszawy pierwsze malowidła z Faras przedstawiające świętego Archanioła Michała i świętego Merkiriosa
OK. 548 ROKU
władcy Nubii przyjęli chrzest z rąk misjonarzy przysłanych z Konstantynopola przez cesarzową Teodorę
3
monumentalne przedstawienia Krzyża z wizerunkiem Chrystusa w clipeusie zostały znalezione w Farze

Muzeum Narodowe w Warszawie
Na tropie... Bitwy pod Grunwaldem
Ćwiczenia i zagadki
JAN MATEJKO
1838–1893
Obraz *Bitwa pod Grunwaldem* namalował Jan Matejko. Pochodził z Krakowa, tam się uczył i pracował. Jan miał dwie siostry i ośmiu braci.
Na podstawie cytatów odszukaj małego Jana wśród jego rodzeństwa i otoczenia.
[...] dopiero potem spostrzeżono, że mały Jaś miał nosek w górnej swej części rozbity i całkiem krzywy, a to zostawiło ślady na zawsze, bo do końca życia był nieforemny.
[...] mały drobiazg lub upominek od starszych już mu sprawiały pociechę: gdy więc bywając w ich domu Zieliński, korepetytor nauki rachunków do dzieci, dawał mu jabłka, to mu to radość sprawiało, bo mniemał, że to odznaka.
Jan Matejko, wątły i blady chłopaczek, z ujmującą i miłą uwrzywszką.
WSPOMNIENIA M. GORZKOWSKIEGO, CYT. ZA: M. SZYROWSKA, JAN MATEJKO WSZYSTKIM ZNANY, WARSZAWA 1985.

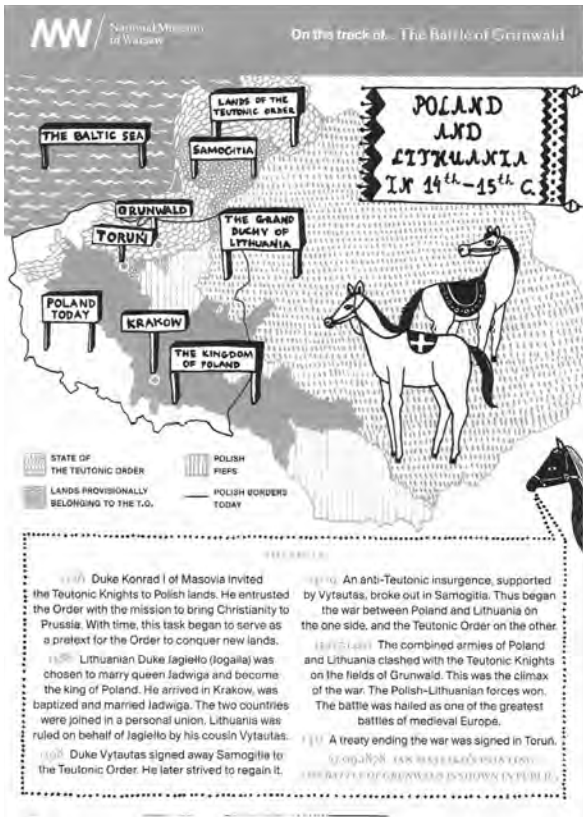
Narodowe Muzeum w Warszawie
On the track of... The Battle of Grunwald
POLAND AND LITHUANIA IN 14th–15th C.
LANDS OF THE TEUTONIC ORDER
THE BALTIC SEA
SAMOGITIA
GRUNWALD
TORUŃ
THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA
POLAND TODAY
KRAKOW
THE KINGDOM OF POLAND
STATE OF THE TEUTONIC ORDER
LANDS PROVISIONALLY BELONGING TO THE T.O.
POLISH FIEFS
POLISH BORDERS TODAY
Duke Konrad I of Masovia invited the Teutonic Knights to Polish lands. He entrusted the Order with the mission to bring Christianity to Prussia. With time, this task began to serve as a pretext for the Order to conquer new lands.
Lithuanian Duke Jagiełło (Jogaila) was chosen to marry queen Jadwiga and become the king of Poland. He arrived in Krakow, was baptized and married Jadwiga. The two countries were joined in a personal union. Lithuania was ruled on behalf of Jagiełło by his cousin Vytautas.
Duke Vytautas signed away Samogitia to the Teutonic Order. He later strived to regain it.
An anti-Teutonic insurgence, supported by Vytautas, broke out in Samogitia. Thus began the war between Poland and Lithuania on the one side, and the Teutonic Order on the other.
The combined armies of Poland and Lithuania clashed with the Teutonic Knights on the fields of Grunwald. This was the climax of the war. The Polish-Lithuanian forces won. The battle was hailed as one of the greatest battles of medieval Europe.
A treaty ending the war was signed in Toruń.

Muzeum Narodowe w Warszawie
Rycerska przygoda
Ćwiczenia i zagadki
BIEKTY W GALERII MAJĄ 500, 600, A NAWET 900 LAT!
Pochodzą z czasów, które nazywamy średniowieczem. Państwami rządzili wówczas królowie, w bitwach walczyli rycerze, budowano zamki i katedry.
Czy średniowieczne obrazy i rzeźby dostarczają wyłącznie z kościołów? Dla ludzi średniowiecza (np. dla rycerzy) wiara była bardzo ważna i większość dzieł sztuki nazywała tematy religijne.
IĘKNA MADONNA
Przyjrzyj się rzeźbie Pięknej Madonny z Wrocławia. Artysta starał się przedstawić ją jako ideał kobiecej urody. Właśnie tak pragnęły wyglądać średniowieczne damy i księżniczki. Dobierz właściwe określenia wyglądu Madonny.
włosy
czoło
oczy
nos
usta
cera
niepokalana
szczupły
biała
wąskie
ciemne
opalona
szerokie
pofalowane
duże
drobne
jasne
pulchna

24. Pliante cu informaţii şi jocuri pentru copii, Muzeul Naţional din Varşovia.

Bibliografie

Davies 2008: N. Davies, Varşovia. Insurecţia din 1944 (Bucureşti: Editura RAO 2008).

Oprea, Rusu 2006: Şt. Oprea, A.-M. Rusu, Cartea Oscarurilor. Ediţia a II revăzută şi actualizată (Chişinău 2006).

Pepino 1998: Cr. Pepino, Automate, idoli, păpuşi – magia unei lumi. Cu o postfaţă de Mircea Ghiţulescu (Galaţi 1998).

Stan 2014: M. Stan, Povestea insurecţiei din Varşovia (1944-2014). http://www.europalibera.org/a/25372336.html (accesat octombrie 2016).

Теплиц 1973: Е. Теплиц, История киноискусства 1934-1939, том III (Москва 1973).

Museums of Poland: ways of exploiting the National Heritage

Keywords: museum, Heritage, *Warsaw Rising Museum*, *Oscar Schindler's Enamel Factory* in Krakow, Rynek Underground.

Abstract: Thanks to the fellowship *Thesaurus Poloniae* provided by the Ministry of Culture and Heritage of Poland and the International Cultural Centre Krakow I was able to visit a number of museums in the cities of Warsaw, Krakow, Lodz, and Poznan. The innovative method of using audiovisual media has especially attracted my attention. Visiting Polish museums, I concluded that the country's history, its past hasn't remained in archives, in documents hidden from the public eye and accessible only to specialists in the field. By possibilities of museums upgraded the past comes alive as a page in the life of Poles. The national heritage, studied and carefully preserved, is passed on to the younger generation through the most advanced methods.

Today, digital techniques increasingly penetrate into all spheres of art and culture. Museums also look for non-trivial ways to demonstrate the most valuable objects from their collections through the latest information methods. The use of audiovisual media in various forms is an ideal opportunity to immerse visitors in the distant past, help them survive dramatic historical events in a dynamic, penetrate the spirit of patriotism. The screen (monitor) has become a traditional element in Polish museums and exhibition halls equipped with touch screens allowing guests to browse and receive a variety of available information in international communication languages (English, French, German and, of course, Polish).

On the screens placed in the exhibition halls, documents are displayed non-stop either completely or in fragments, a visual picture sends visitors to real museum exhibits. Museums opened after 2000 are equipped with cinema halls (National Museum, The Warsaw Rising Museum and POLIN Museum, Rynek Underground Museum and *Oscar Schindler's Enamel Factory* in Krakowб etc.), some of them are equipped for films in 3D, with panoramic projection. Expressive audiovisual entourage is created by playing light and shadow, specific sounds and noises, special projections on walls, holograms, etc. Interactive exhibitions are becoming more popular.

List of illustrations:

1. *Warsaw Rising Museum*.
2. Print shop, *Warsaw Rising Museum*.
3. Sheet of the calendar on August 2, 1944. *Warsaw Rising Museum*.
4. Before the „W-hour", *Warsaw Rising Museum*.
5. Palladium cinema, *Warsaw Rising Museum*.
6. *Warsaw Rising Museum*.
7. Room of small insurgency, *Warsaw Rising Museum*.
8. POLIN Museum of the History of Polish Jews, *Warsaw*.
9. Reconstruction of the Jewish street, POLIN Museum, *Warsaw*
10. POLIN Museum, *Warsaw*.
11. Interactive screens, POLIN Museum, *Warsaw*.
12. POLIN Museum, *Warsaw*.
13. Virtual journey by tram, POLIN Museum, *Warsaw*.
14. Rynek Underground, Krakow.
15. Mechanical theatre showing the legend of the bygone Krakow.
16. Oscar Schindler's Enamel Factory in Krakow.
17. *Krakow under the Nazi occupation 1939-1945,* Schindler's Factory, Krakow.
18. Letter from Roman Polanski, Schindler's Factory, Krakow.
19. *Time stamp,* Schindler's Factory, Krakow.

20. Interactive screens, Schindler's Factory, Krakow.
21. Life in the ghetto, Schindler's Factory, Krakow.
22. Plaszow Concentration Camp, Schindler's Factory, Krakow.
23. Schindler's office, Schindler's Factory, Krakow.
24. Leaflets with information and games for children, National Museum in Warsaw.

Музеи Польши: способы освоения национального наследия

Ключевые слова: музей, наследие, Музей Варшавского восстания, фабрика Оскара Шиндлера, Музей «Подземелья рынка».

Резюме: Благодаря исследовательской стипендии Thesaurus Poloniae, предоставленной Министерством культуры и культурного наследия Польши совместно с Международным культурным центром Кракова, я получила возможность посетить несколько музеев в Варшаве, Кракове, Лодзи и Познани. Особенно привлек мое внимание инновационный метод использования аудиовизуальных средств. Посещая польские музеи, я пришла к выводу, что история страны, ее прошлое не остались в архивах, в документах, припрятанных от широкой публики и доступных только узким специалистам. Модернизация музеев позволила прошлому вернуться живой страницей в жизнь современных поляков. Национальное достояние, изученное и бережно сохраненное, передается молодому поколению при помощи самых передовых методов.

Сегодня цифровые технологии активно проникают во все сферы искусства и культуры. Музеи также ищут нетривиальные способы продемонстрировать самые ценные экземпляры своих фондов посредством новейших информационных методов. Использование аудиовизуальных средств в различных видах – идеальная возможность погрузить посетителей в далекое прошлое, помочь им пережить драматические исторические события в динамике, проникнуться духом патриотизма. Экран (монитор) стал традиционным элементом польских музеев, в том числе и сенсорные экраны в выставочных залах, позволяющие гостям ориентироваться и получать разнообразную доступную информацию на языках международного общения (английском, французском, немецком и, естественно, на польском).

На экранах, размещенных в залах выставки, отображаются нон-стоп документы, либо полностью, либо их фрагменты, визуальная картинка отсылает посетителей к настоящим музейным экспонатам. Музеи, открытые после 2000-го года, оснащены кинозалами (Национальный музей, Музей Варшавского восстания и Музей истории польских евреев ПОЛИН в Варшаве, «Подземелья рынка» и фабрика Оскара Шиндлера в Кракове и др.), некоторые из них оборудованы для показа фильмов в 3D, в панорамной проекции. Выразительный аудиовизуальный антураж создается при помощи игры света и тени, специфических звуков и шумов, специальных проекций на стенах, голограммы и др. Интерактивные выставки становятся все более популярными.

Список иллюстраций:

1. Музей Варшавского восстания.
2. Типография, Музей Варшавского восстания.
3. Лист календаря 2 августа 1944 года, Музей Варшавского восстания.
4. «Час-W», Музей Варшавского восстания.
5. Кино Палладиум, Музей Варшавского восстания.
6. Музей Варшавского восстания.
7. Зал малого повстанчества, Музей Варшавского восстания.
8. Музей истории польских евреев ПОЛИН, Варшава.
9. Реконструкция еврейской улицы, Музей истории польских евреев ПОЛИН.
10. Экспонаты Музея истории польских евреев ПОЛИН.
11. Интерактивные экраны, Музей истории польских евреев ПОЛИН.
12. Залы Музея истории польских евреев ПОЛИН.
13. Виртуальная экскурсия на трамвае, Музей истории польских евреев ПОЛИН.
14. Музей «Подземелья рынка», Краков.
15. Механический театр представляет Легенду Кракова.
16. Здание музея *Фабрика Оскара Шиндлера.*
17. Экспозиция *Краков под немецкой оккупацей, 1939-1945.*
18. Письмо Романа Поланского, *Фабрика Оскара Шиндлера.*
19. *Time stamp*. *Фабрика Оскара Шиндлера.*

20. Интерактивные экраны, *Фабрика Оскара Шиндлера*.
21. Жизнь в гетто. *Фабрика Оскара Шиндлера*.
22. Плашов лагерь концентрации, *Фабрика Оскара Шиндлера*.
23. Кабинет Шиндлера. *Фабрика Оскара Шиндлера*.
24. Информационные листовки с играми для детей, Национальный Музей в Варшаве.

20.03 2017

Dr. Violeta Tipa, Institutul Patrimoniului Cultural al AŞM, bl. Ştefan cel Mare 1, MD-2001 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: violeta_tipa@yahoo.com

MEDIEREA CULTURALĂ ÎN MUZEE

Gherghina Boda

Cuvinte-cheie: mediere, cultură, muzeu, public, educaţie, comunicare.

În dinamica societăţii actuale transformările apar şi se desfăşoară cu o extrem de mare rapiditate, ritmul alert al evoluţiei tuturor domeniilor de activitate punându-şi amprenta pe orice tip de acţiune, activitate sau eveniment, remarcându-se totodată o schimbare şi o evoluţie a mentalităţilor şi a relaţiilor dintre puterile politice sau economice şi cetăţeni. Toate acestea determină un colaps al mecanismelor tradiţionale de integrare socială care operează în diverse locuri ale parcursului de aculturaţie şi de transmitere a normelor, valorilor, deprinderilor de viaţă etc., adică familii, oraşe, cartiere, şcoli, structuri de învăţare, asociaţii de petrecere a timpului liber (Tapia 2010, 12), ceea ce conduce la necesitatea înlocuirii acestora cu mecanisme noi de rezolvare a diferendelor apărute în acest proces de înnoire societală.

Instituţiile prinse în acest vârtej al schimbării perpetue trebuie nu numai să ţină pasul, ci să şi fie pregătite cu alternative viabile la orice noutate apărută în câmpul lor de activitate. Muzeul, instituţie publică de cultură, a fost obligat, în contextul schimbărilor apărute pe piaţa culturală a ultimelor decenii, să-şi adapteze şi re-adapteze permanent câmpul de activitate la noile provocări din domeniul culturii. Dacă până nu demult centrul unui muzeu era considerat colecţia, implicit obiectele muzeale, astăzi locul este ocupat de public, de nevoile culturale, de gusturile şi preferinţele sale în materie de cultură. De aici, redimensionarea şi redefinirea principalelor tipuri de activităţi muzeale. Şi aceasta deoarece, în contextul unor oferte tot mai tentante de petrecere a timpului liber atât în cadrul vechilor instituţii de cultură, cât şi în cadrul unor noi actori culturali, extinderea categoriilor de vizitatori sau cel puţin menţinerea şi aducerea acestora la muzeu s-a dovedit o sarcină nu tocmai facilă.

Unul din noile instrumentele apărute şi uzitate cu succes după anii ’60 ai sec. XX este medierea. Invenţie extrem de veche, care a început să-şi extindă aria de acţiune şi, prin aplicarea în domenii tot mai diverse, să-şi îmbogăţească tot mai mult conţinutul, metodele şi instrumentele, medierea şi-a dovedit eficienţa, fapt care a dus din ce în ce mai mult la utilizarea serviciilor de acest tip. Din punct de vedere etimologic, termenul de mediere provine din latinescul *mediatio* (engleză: mediation, interpretation; spaniolă: mediación; germană: Vermittlung; italiană: mediazione; portugheză: mediação), în care găsim rădăcina *med*, care înseamnă *mijloc* şi care conduce la concluzia că medierea este legată de ideea unei poziţii mediane, aceea a unui terţ care acţionează ca un intermediar între doi poli despărţiţi (Desvallées, Mairesse 2010, 44), acest fapt presupunând existenţa unui „conflict care trebuie rezolvat sau, cel puţin, că există o anume ruptură între două universuri distincte care luptă pentru a dialoga” (Paquin 2015, 105). Observăm că termenul are un sens primar, acela de conciliere sau reconciliere între persoane sau părţi aflate în conflict, căruia i se adaugă unul secundar, acela de a servi de intermediar, de exemplu utilizarea sa în filozofie între un termen sau o fiinţă, în psihologie între o cunoaştere senzorială şi una intelectuală, în drept, ca un acord între părţi sau în cultură între lumea creaţiei artistice şi public (Lochard 2005-2006, 12). Vincent Rouzé, referindu-se la mediere, subliniază rolul său de intermediar între două forme, între două entităţi fizice sau simbolice, menţionând că, în mod paradoxal, în sec. al XIII-lea termenul se referea la ideea de diviziune, pentru ca apoi în sec. al XVI-lea să dobândească sensul care predomină astăzi, anume cel de intermediar destinat să concilieze oameni şi părţi (Rouzé 2010, 2).

Noţiune polivalentă, medierea comportă diverse forme. Putem vorbi de o *mediere mediatică*, în care elementul terţ se situează între persoanele din public şi acelea care mediatizează informaţia sau obiectele în vederea promovării, fiind specifică, în mod special, muncii de jurnalist, *medierea pedagogică*, în care terţul are sarcina formatorului al cărui scop este învăţarea/predarea, prin demersul său acesta construind o relaţie între cunoştinţe şi actul învăţării, *medierea sociotehnică*, în care terţul este un obiect tehnic care favorizează înţelegerea utilizării tehnologiilor şi a consecinţele lor în practicile de comunicare, *medierea instituţională*, în care acţiunea terţului utilizează fie o concepţie sociologică a medierii, fie una legală sau administrativă pentru gestionarea conflictelor, *medierea culturală*, în care terţii, mediatorii culturali din cadrul muzeelor, teatrelor, patrimoniului etc., generează relaţii între lumea creaţiei şi public (Lochard 2005-2006, 15), precum şi multe alte tipuri de mediere născute în domenii sau sub-domenii tot mai diverse. Această pluralitate de forme de mediere a generat şi definiţii multiple, funcţie de domeniul de aplicabilitate.

La prima vedere, medierea poate părea o practică străină muzeului. Dar o disecare atentă a termenului conduce la ideea unei plieri perfecte pe activitatea muzeală. Dacă ţinem cont de definiţia muzeului dată de ICOM, observăm reliefarea funcţiei fundamentale a muzeului care vizează în mod egal atât scopurile de studiu (cercetare) şi educaţie, cât şi cele de plăcere şi delectare a publicului, muzeul erijându-se într-un loc al comunicării care ţese o mulţime de relaţii între exponate şi vizitatori, medierii culturale revenindu-i tocmai sarcina de a crea o punte între ele (Kunz-Ott et al. 2008, 5). Dacă privim muzeul, instituţie supusă permanentei dinamici sociale, ca purtător şi difuzor al valorilor sociale (Montpetit 1996, 132), dar şi ca locul în care este păstrat, conservat, studiat, expus şi comunicat patrimoniul colectiv, atunci trebuie să operăm poziţionări şi re-poziţionări permanente faţă de acesta, accesul la cultură al tuturor înscriindu-se în politicile culturale şi în filozofia oricărui muzeu. Iar mijlocul cel mai eficient pentru accesul la cultură este medierea culturală situată la intersecţia culturalului, educaţiei, formării continue şi agrementului, aceasta înscriindu-se în câmpul a ceea ce numim educaţie informală (Rouzé 2010, 3).

Dacă privim muzeul nu numai ca un loc de păstrare şi de conservare a unui patrimoniu, ci şi de transmitere a acestuia, atunci îl putem înţelege şi ca un mediator prin care culturile pot deveni patrimoniul colectiv al tuturor. Strâns legată de însuşirea patrimoniului, medierea ne apare din această perspectivă ca un proces şi nu o finalitate, deoarece aceasta se manifestă în animaţie, comunicare şi popularizarea cunoştinţelor relative la un patrimoniu precis (Lukic 2004, 142). De aceea, putem privi medierea culturală ca o transmitere, ca o transformare, ca o acţiune sau ca un proiect social care vizează crearea de legături sociale, muzeul erijându-se astfel nu numai într-un loc al întâlnirii publicului cu obiectele expuse, ci şi ca un loc de întâlnire între diverse culturi (Lukic 2004, 143).

În muzeologie, termenul de mediere desemnează o întreagă gamă de intervenţii realizate în context muzeal pentru a stabili punţi între ceea ce este expus şi semnificaţiile pe care acestea le pot lua, ceea ce duce la existenţa unei strategii de comunicare cu caracter educativ care se mobilizează în jurul colecţiilor expuse, scop în care utilizează tehnologii diverse pentru a pune la dispoziţia vizitatorilor cele mai bune mijloace de înţelegere a unor dimensiuni ale colecţiilor şi de receptare a semnificaţiilor (Desvallées, Mairesse 2010, 45). Aşadar, medierea în muzeu face tangibile conţinuturile, provoacă întrebări, incită dezbaterea, stimulează şi deschide noi orizonturi, se adresează tuturor categoriilor de vizitatori, prezentându-se ca un loc al experienţelor diferenţiate, muzeul oferind posibilitatea de a fi însuşit într-o manieră pur personală de către fiecare individ în parte.

Existenţa activităţii de mediere culturală în muzeu se bazează pe atenţia deosebită care se acordă publicurilor care vin la muzeu, motiv pentru care cercetarea acestora este o componentă importantă a politicilor muzeale izvorâtă din schimbarea de paradigmă care a dus la apariţia unor noi sloganuri, cum ar fi „cultura pentru toţi”, muzeul fiind perceput ca un templu nu numai al culturii, ci în special al învăţării, care face posibil accesul la cultură al tuturor categoriilor de public într-o optică de participare activă la patrimoniul cultural. Şi aceasta pentru că muzeul orchestrează în cele mai bune condiţii întâlnirea dintre publicuri, obiecte şi conţinuturile acestora, invitând la cercetare, la descoperire, la creaţie, susţinând învăţarea activă, înţelegerea şi utilizarea metodelor

de lucru ştiinţific proprii muzeului. Tocmai de aceea, baza unei medieri culturale de calitate o formează cunoaşterea publicului-ţintă, experienţa lui culturală, interesele şi aşteptările, motivul vizitei la muzeu, nevoile emoţionale şi psihice, cunoştinţele lui prealabile, acestea formând condiţiile-cadru care definesc formatul vizitei şi modalităţile de interacţiune între publicuri, obiecte şi conţinuturile expoziţiei (Kunz-Ott et al. 2008, 10). Deoarece muzeul nu mai este apanajul unei categorii privilegiate de vizitatori, ci al unei tot mai mari diversităţi categoriale, în stabilirea ofertei muzeale trebuie avute neapărat în vedere nu numai publicurile actuale, ci şi non-publicurile care participă în mod spontan la activităţile muzeale. Aici ne referim la diferitele categorii de vârstă (copii mici, copii de grădiniţă, elevi, studenţi, adulţi, persoane în vârstă), la publicurile cu nevoi speciale (mobilitate redusă, dificultăţi de înţelegere, nevăzători, surzi, migranţi), la vizitatori individuali sau în grup (familii, cupluri, prieteni, turişti, localnici, colaboratori, publicuri noi, utilizatori de internet, parteneri etc.), chiar la publicurile ocazionale cărora trebuie să li se creeze toate condiţiile de accesibilitate în muzeu (arhitectură muzeală şi scenografie fără obstacole, personal pentru persoanele cu diverse handicapuri sau vorbitori de alte limbi, circulaţie uşoară, posibilitatea de a se aşeza etc.) şi de comprehensiune a obiectelor expuse. P. Rasse distinge trei categorii de public: excluşii de la cultură sau non-vizitatorii, care de cele mai multe ori cumulează mai multe forme de excluziune socială şi profesională; vizitatorii cultivaţi, care de obicei frecventează în mod regulat instituţiile de cultură şi care formează publicul actual; categoria de mijloc care este formată din vizitatori ocazionali, experienţa culturală nefăcând parte din stilul lor de viaţă, dar care constituie publicuri potenţiale (Lugez 2004, 49). Cunoaşterea publicurilor actuale şi potenţiale este deosebit de importantă deoarece de aceasta depinde tipul de activitate promovat, modalităţile de realizare şi de abordare, alegerea şi utilizarea celor mai bune mijloace de informare, comunicare şi transmitere.

După Elisabeth Caillet şi Michel Van Praët, medierea muzeală „cuprinde totalitatea funcţiilor relative la punerea în relaţie a operelor propuse de o structură cu populaţiile, adică publicurile actuale şi potenţiale. Ea determină locul, timpul şi mijloacele întâlnirii dintre opere şi destinatari” (Lugez 2004, 12). În contextul definirii conţinutului medierii culturale, în muzeu aceasta are următoarele misiuni: „defineşte conţinuturile de învăţare în sens larg în conformitate cu filozofia muzeului; analizează specificitatea şi nevoile publicului ţintă pentru a facilita accesul la cultură pentru diferitele categorii de public; dezvoltă o ofertă diferenţiată care facilitează accesul la cultură pentru cel mai mare număr posibil de publicuri; dezvoltă şi aplică conceptele de mediere-prezenţă şi de mediere care utilizează noile tehnologii; contribuie la un muzeu adaptat la publicuri şi le primeşte pentru a stimula învăţarea şi delectarea la muzeu; face legătura programelor de mediere adaptate la muzeu şi la publicurile sale şi a instituţiilor culturale sau de formare în vederea stabilirii de colaborări durabile; analizează şi evaluează în mod regulat ofertele de mediere pentru a le testa impactul şi a le garanta calitatea” (Kunz-Ott et al. 2008, 7). De aici rezultă că prima şi cea mai importantă consecinţă a medierii muzeale este formarea publicurilor cultivate deoarece medierea se înscrie într-o logică de democratizare culturală, fiind şi un produs al unui discurs şi al unui registru de acţiuni care vizează atât transmiterea unui patrimoniu, cât şi cea mai bună gestionare a timpului liber, precum şi învăţarea într-o manieră non-formală şi experimentală proprie, înscrise în câmpul delectării.

De asemenea, în cadrul muzeului putem vorbi simultan de o mediere culturală interpersonală şi interculturală deoarece se înscrie între singular şi colectiv şi reprezentările culturale, ceea ce face din muzeu un mediator între generaţii, între diverse culturi, între spaţii-timpuri diferite (Lukic 2004, 155). Deosebit de important apare în contextul medierii muzeale procesul de integrare şi reintegrare culturală a ceea ce este învăţat, dobândit şi transmis, acţiunea specialiştilor în patrimoniu şi a acelora din media fiind sinergice, ambele lucrând la integrarea urmelor trecutului în memoria colectivă, punând în valoare expresiile autentice de ieri şi propunând actorilor sociali un mod de a le asimila şi de a le integra în viaţa cotidiană.

Activitatea de mediere muzeală este desfăşurată de personal special instruit, adică de mediatori culturali. Aceştia au avantajul de a fi în contact direct cu vizitatorii şi trebuie să deţină abilitatea de a răspunde la întrebări şi de a dialoga, de a direcţiona vizita şi discuţiile în aria dorită, de

a stimula afectele şi sentimentele, de a stimula curiozitatea, de a favoriza înţelegerea, interpretarea şi producerea de semnificaţii. În atingerea acestor scopuri ei folosesc următoarele tipuri de mediere: *verbală* (efectuată în timpul vizitei atât de mediatori, cât şi de unii membri ai grupului, cum ar fi elevi pentru elevi, seniori pentru seniori, mese rotunde, conferinţe, cercuri de discuţii etc.); *participativă* (ateliere creative, abordări imitative, demonstraţii de aparate tehnice etc.); *interdisciplinară* (punere în scenă a unor jocuri cu caracter istoric, comparaţii muzicale, arheologie experimentală, abordări prin joc teatral sau dans etc.); *ludică sau prin asocierea de idei* (scrieri creative, jocuri de asocieri de idei, coşuri cu obiecte care declanşează asociaţiile de idei etc.) (Kunz-Ott et al. 2008, 12-13). În cadrul acestor activităţi sunt utilizate atât mijloace materiale (obiecte didactice, texte, mape pedagogice etc.), cât şi noile media, cum ar fi ghidurile audio şi multimedia, diverse prezentări audio-vizuale, puncte de informaţie pe calculator etc. (Kunz-Ott et al. 2008, 14). Medierea este apropiată de comunicare, nu de puţine ori fiind confundate, dar şi de cea de animaţie. Obţinerea unor rezultate de calitate este condiţionată de o bună cunoaştere a tuturor categoriilor de public, ceea ce duce la alegerea celor mai eficiente instrumente de lucru cu publicul.

Muzeul contemporan se află într-un proces de redefinire şi de adaptare la noile provocări din spaţiul cultural, misiunea sa de transmitere a cunoştinţelor despre trecut căpătând o importanţă tot mai mare, dimensiunea sa educativă şi comunicaţională căutând noi forme de abordare şi de încadrare a urmelor trecutului atât în memoria colectivă, cât şi în cea individuală. Şi aceasta deoarece muzeul a devenit un mediator între trecut şi prezent. Exigenţele şi aşteptările tot mai mari ale publicului vizitator ridică permanent ştacheta calităţii ofertei, provocând instituţia muzeală la găsirea unor noi metode de abordare a publicului, dar şi a deschiderii de drumuri noi în modul de a-şi expune patrimoniul, de a-l deschide exteriorului, de a-l face cât mai accesibil deoarece doar prin cunoaşterea lui poate fi valorizat şi însuşit la nivel individual în cel mai eficient mod. Expoziţia trebuie să devină locul de întâlnire al obiectului de patrimoniu cu vizitatorul, locul de confruntare a informaţiilor cu care a venit vizitatorul, cu informaţiile pe care le găseşte în spaţiul expoziţional, locul în care creativitatea se împleteşte armonios cu emoţiile, empiricul cu ştiinţificul, dorinţa cu realitatea.

Muzeele româneşti încă mai au de lucru în această direcţie, medierii culturale acordându-i-se o atenţie destul de mică în raport cu beneficiile pe care le-ar putea aduce instituţiei. Lipsa specialiştilor în comunicare şi mediere culturală se răsfrânge negativ asupra activităţi generale a muzeului. Un procent destul de ridicat al muzeelor nu acordă activităţii educative realizate prin mediere culturală atenţia cuvenită, iar cele care o fac folosesc programe realizate după modelul altor muzee sau concepute după cunoştinţele şi preferinţele specialiştilor de muzeu care se implică în educaţie şi pedagogie muzeală. Sistemul muzeal românesc încă suferă de lipsă de informaţie şi de specialişti, racordarea la sistemul muzeal european făcându-se greoi şi în sincope. Iar faptul că unele facultăţi cu profil muzeal s-au desfiinţat iar cele existente nu pregătesc specialişti în domenii bine reprezentate în mediul universitar european, frânează şi mai mult alinierea muzeelor româneşti la curentul european. Cu toate acestea, deşi cu paşi mici, unele muzee româneşti încearcă să-şi croiască drum spre spaţiul european, reuşita acestora constituind pentru celelalte un bun reper de viitor şi un model de bune practici.

Bibliografie

Desvallées, Mairesse 2010: A. Desvallées, Fr. Mairesse, Concepts clés de muséologie (Paris 2010), http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Key_Concepts_of_Museology/Museologie_Francais_BD.pdf

Kunz-Ott et al. 2008: H. **Kunz-Ott,** St. Bresky, A. Kaysers, K. Maaß, P. Schüller, R. Stephan, G. Weiß, Critères de qualité pour les musées: La médiation culturelle (Berlin 2008), http://www.museumspaedagogik.org/fileadmin/user_upload/bund/PDF/2_9_1_2_Criteres_de_qualite_pour_les_musees_la_meditation_culturelle.pdf

Lochard 2005-2006: G. Lochard (coord.), Médiations culturelles et démocratisation de la culture (Paris 2005-2006), http://www.irma.asso.fr/IMG/pdf/MarcKaiser.pdf

Lugez 2004: A. Lugez, La médiation dans les musées en France. Rapport de recherche bibliographique (Lyon 2004), http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/851-la-mediation-dans-les-musees-de-france.pdf

Lukic 2004: N.G. Lukic, Patrimoine, musée et médiation (Lyon 2004), https://www.erudit.org/livre/CEFAN/2003-2/000653co.pdf

Montpetit 1996: R. Montpetit, Le musée en tant qu'institution: de l'étatisme au populisme démocratique. In: Culture, institution et savoir (Québec 1996), https://www.erudit.org/livre/CEFAN/1996-1/000463co.pdf

Paquin 2015: M. Paquin, Médiation culturelle au musée: essai de théorisation d'un champ d'intervention professionelle en plein émergence. ATPS 8, 2015, 105, http://www.atps.uqam.ca/numero/n8/pdf/ATPS_Paquin_2015.pdf

Rouzé 2010: V. Rouzé, Médiation/s: un avatar du régim de la communication? Revista Les enjeux de l'information et de la communication 2, 2010, 2, lesenjeux.u-grenoble3.fr/2010-dossier/Rouze/Rouze.pdf

Tapia 2010: Cl. Tapia, La médiation: aspects théoriques et foisonnement de pratiques. Revista Connexions 93, 2010, 12, http://www.cairn.info/revue-connexions-2010-1-page-11.htm

Cultural mediation in museums

Keywords: mediation, culture, museum, public, education, communication.

Abstract: If we perceive the museum not only as a place of storing and conserving the patrimony, but also of transmitting it, then we can also see it as a mediator through which cultures can become collective patrimony. Tightly connected to patrimonial appropriation, mediation appears from this perspective as a process and not an end, as it manifests itself in animation, communication and making knowledge popular in relation to a precise patrimony. That is why we can see cultural mediation as a transmission, as a transformation, as an action or social project which aims at creating social bonds, the museum thus being not only a place of meeting for the public with the objects exposed, but also as a place of meeting between different cultures. Thus, cultural mediation presents itself as the most efficient means for access to culture of all categories of the public, situated as the crossroads of culture, continuous education and entertainment and is inscribed in the field of informal education.

Культурная медиация в музеях

Ключевые слова: посредничество, культура, музей, общественность, народное образование, коммуникация.

Резюме: Если воспринимать музей не только как место хранения культурных ценностей, но и как средство их трансляции, можно рассматривать его в качестве посредника, делающего наследие различных культур коллективным достоянием всего общества. С этой точки зрения культурная медиация в музее – это процесс, связанный с организацией культурных мероприятий, коммуникацией и распространением знаний о конкретных музейных предметах. Это социальный проект, целью которого является создание социальных связей, и, таким образом, музей становится не только местом встречи общественности с выставленными объектами, но и местом встречи различных культур. Культурное посредничество на перекрестке культуры, непрерывного образования и развлечений выступает в качестве наиболее эффективного средства доступа к культуре всех категорий населения и относится к области неформального образования.

13.02.2017

Dr. Gherghina Boda, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, România, e-mail: ginaboda15@gmail.com

MESAJUL ICONOGRAFIC AL COMPOZIŢIILOR *CINA CEA DE TAINĂ* DIN COLECŢIA MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Adelaida Chiroşca

Cuvinte-cheie: Cina cea de Taină, jertfă euharistică, dezvăluirea trădării, versiuni iconografice, iconostas, naos, Uşi Împărăteşti.

Reluând tema Sfintei Euharistii, pe care am iniţiat-o cu prezentarea icoanelor *Iisus Hristos Viţă-de-vie* (Chiroşca 2016, 301-316) din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (MNIM), punem în discuţie alte cinci icoane care amintesc despre un eveniment cu profunde semnificaţii simbolice şi duhovniceşti – *Cina cea de Taină*. Cina din ajunul Paştelui Iudaic este descrisă detaliat de cele trei Evanghelii sinoptice (Matei 26: 17-29, Marcu 14: 12-25, Luca 22: 1-23) şi completată cu noi mărturii din Evanghelia după Ioan (Ioan 13: 1-30). Astfel, se conturează un tablou amplu despre modul cum a fost pregătită Cina, despre locul unde s-au adunat Mântuitorul şi cei doisprezece ucenici ai Săi şi despre actele de importanţă majoră petrecute în cadrul *Cinei cele de Taină*.

Obiectul cercetărilor noastre prevede în special determinarea semnificaţiilor iconografice ale compoziţiilor din colecţia muzeului, identificarea în aceste imagini a subiectelor evanghelice săvârşite la Cina cea de Taină. În acest sens vom remarca dacă atitudinea personajelor, elementele de decor şi accesoriile din icoane confirmă subiectul ales sau reflectă şi alte împrejurări din cadrul evenimentului. Ne-am propus să fixăm şi versiunile schematice, fixate de specialiştii în domeniu, ce se disting în icoanele examinate. Totodată vom stabili arealul provenienţei icoanelor, perioada elaborării lor, precum şi referinţele iconografice.

Pentru a interpreta diversele compoziţii iconografice consacrate *Cinei cele de Taină* să încercăm a pătrunde în esenţa evenimentelor desfăşurate în cadrul ei.

Relatările Evangheliilor sinoptice cu referinţă la acest subiect încep cu pregătirea Praznicului Paştelor, o mare sărbătoare a iudeilor, instituită după Ieşirea poporului lui Israel din Egipt şi aniversată an de an *în cinstea Domnului de toţi copiii lui Israel şi de urmaşii lor* (Exodul 12: 42). Din textele evanghelice aflăm ca Iisus trimite pe Petru şi pe Ioan să meargă să pregătească Paştele. *Unde voieşti să pregătim? L-au întrebat ei. El le-a zis: ...când veţi intra în cetate, vă va întâmpina un om ducând un ulcior cu apă; mergeţi după el în casa în care va intra. Şi spuneţi stăpânului casei: Învăţătorul îţi zice: Unde este odaia pentru oaspeţi în care să mănânc Paştele cu ucenicii Mei? Şi are să vă arate un foişor mare, aşternut: acolo să pregătiţi Paştele... Când a sosit ceasul Iisus a şezut la masă cu cei doisprezece apostoli şi le-a zis: Am dorit mult să mănânc Paştele acestea cu voi înainte de patima Mea... Şi a luat un pahar, a mulţămit lui Dumnezeu, şi a zis: Luaţi paharul acesta şi împărţiţi-l între voi...* (Luca 22: 8-17).

Pe când şedeau la masă şi mâncau, Iisus zice: *Adevărat vă spun, că unul din voi, care mănâncă cu Mine, Mă va vinde* (Marcu 14: 18).

Ucenicii se uitau unii la alţii nedumeriţi despre cine vorbeşte. Iar la masă era rezemat la pieptul lui Iisus unul dintre ucenicii Lui, pe care-l iubea Iisus. Simon Petru i-a făcut semn acestuia şi i-a zis: Întreabă cine este despre care vorbeşte. Şi căzând acela la pieptul lui Iisus, I-a zis: Doamne, cine este? Iisus i-a răspuns: Acela este, căruia Eu, întingând bucăţica de pâine, i-o voi da. Şi întingând bucăţica, a luat şi a dat-o lui Iuda, fiul lui Simon Iscarioteanul (Ioan 13: 22-26).

Evanghelistul Matei mai zice: *Cel ce a întins cu Mine mâna în blid, acela mă va vinde* (Matei 26: 23), iar apostolul Marcu: *Unul dintre cei doisprezece, care întinde cu Mine în blid* (Marcu 14: 20).

Pe când mâncau ei, Iisus, a luat o pâine şi după ce a binecuvântat-o a frânt şi, a dat-o ucenicilor, zicând: Luaţi, mâncaţi; acesta este trupul Meu. Apoi a luat un pahar şi după ce a mulţămit lui Dumnezeu, li l-a dat, zicând: Beţi toţi din el. Că acesta este Sângele Meu, sângele Legământului

celui nou, care se varsă pentru mulţi, spre iertarea păcatelor (Matei 26: 26-28).

Din relatările celor trei evanghelişti rezultă că la această Cină a avut loc mai întâi Paştele tradiţional veterotestamentar şi, doar apoi Hristos, instituind Sfânta Euharistie, a instituit de fapt Noua Lege. Dacă la Paşte tradiţional se jertfea mielul pascal, în momentul Cinei Hristos s-a jertfit pe Sine, oferindu-şi trupul şi sângele Său, prefigurate prin pâine şi vin. Răstignirea lui Iisus şi Învierea Lui vor încununa de fapt acel act major săvârşit la *Cina cea de Taină*, iar testamentul Lui *să faceţi lucrul acesta spre pomenirea Mea* (Luca 22: 19) a semnificat de fapt trecerea de la Legea Veche la Legea Nouă, Paştele semnificând de acum încolo o comemorare a Mântuitorului Iisus Hristos (Иларион 2009, 152-153).

Apostolul Ioan, spre deosebire de evanghelistii sinoptici nu relatează nimic despre pregătirea ultimei cine a Mântuitorului cu apostolii. El menţionează, însă, despre un act de mare iubire şi smerenie pe care l-a manifestat Învăţătorul faţă de ucenicii Săi *Înainte de Praznicul paştelor* (Ioan 13: 1). După un vechi obicei iudaic, unul din servitorii casei spăla picioarele oaspeţilor veniţi la sărbătoare. La *Cina cea de Taină*, Iisus se va scula de la masă, îşi va lăsa haina şi se va încinge cu un ştergar spălând pe rând picioarele apostolilor, ştergându-le apoi (Ioan 13: 4, 5). Le-a spălat chiar şi lui Iuda, ştiind că acesta îl va trăda curând. Îi va întinde în acea seară şi pâinea binecuvântată zicându-i: *Ce ai să faci, fă repede. Iuda după ce a luat bucăţica, a ieşit afară în grabă. Era noapte* (Ioan 13: 27, 30). Acest episod nu este pomenit în Evangheliile lui Matei şi Marcu, doar apostolul Luca, după pasajele despre *Prăznuirea Paştelor* şi *Descoperirea vânzătorului*, menţionează despre o discuţie dintre apostoli *ca să ştie care dintre ei avea să fie socotit ca cel mai mare* (Luca 22: 24). Iisus le-a zis: ... *cel mai mare dintre voi, să fie ca cel mai mic şi cel ce cârmuieşte ca cel ce slujeşte* (Luca 22: 26).

În timpul *Cinei cele de Taină* au fost manifestate principiile spirituale ale învăţăturii creştine actuale şi astăzi. Mesajul de smerenie şi iubire, de jertfă şi de dăruire manifestate în cadrul ei au captivat zugravii şi pictorii mai bine de două milenii. Inspirată din relatările apostolilor evanghelişti arta creştină timpurie va transpune în imagini momentele majore din cadrul *Cinei cele de Taină*. Subiectele *Spălarea picioarelor*, *Împărtăşirea Apostolilor*, *Cina cea de Taină*, Euharistia, incluse în programele iconografice bisericeşti, vor ocupa în funcţie de aspectele funcţional şi semantic, diferite zone din altar şi naos, intensificând fie mesajul euharistic, fie pe cel al ciclului Patimilor.

Cercetătorii afirmă că imaginile *Cina cea de Taină* sugerate de Evangheliile sinoptice au reflectat de obicei două subiecte care au avut loc în cadrul evenimentului – dezvăluirea trădării şi instituirea Sfintei Euharistii, aceste compoziţii iconografice constituind **tipul istoric** şi cel **liturgic** (Майкапар 2000).

În imaginile ce evocă **dezvăluirea trădării**, Iisus şede la masă, în stânga sau dreapta avându-l pe apostolul Ioan, care îşi reazemă capul pe umărul Lui sau se apleacă la pieptul lui. Ceilalţi apostoli, gesticulând aprins între ei, se reprezintă în grupuri câte trei sau câte cinci, de o parte şi de alta a Învăţătorului.

În aceste imagini o poziţie cu totul deosebită o are Iuda care este zugrăvit fie în acelaşi rând cu Iisus, fie în partea opusă Lui. Gestul ce-l caracterizează este mâna întinsă spre blidul din centrul mesei, uneori întinzând chiar ambele mâini, exemplu fiind biserica Mănăstirii Arnota (Pilat 1980, fig. 10). În această scenă una din mâini ajunge chiar în blid, ea fiind evidenţiată de zugrav printr-o nuanţa mai închisă a vestimentaţiei. Chipul lui Iuda care ajunge cu mâna în vasul cu bucate poate fi văzut şi în scena amintită anterior din biserica Arbore, sau în cea din biserica *Sf. Nicolae* de la Bălineşti (Popa 1981, fig. 24). În biserica *Sf. Teodor* din preajma s. Boboşevo, Bulgaria, Iuda se întinde puternic spre blid culcându-se peste masă (Панайотова 1965, 190). În Biserica *Sf. Nicolae* de la Drăgănescu, pictorul Arsenie Boca a ales să-l reprezinte pe Iuda alături de Iisus Hristos (fig. 1), chiar în dreapta Lui, exact cum citim la Dionisie din Furna[1], accentuând prin acest gest cât de aproape a fost admis acest apostol de Învăţător. În imagine Mântuitorul se întoarce spre Iuda, faţa Lui exprimând o blândeţe nemărginită, iar mâna dreapta ridicată sus, cu palma deschisă simbolizând milostivire şi îndurare.

[1] În *Erminia picturii bizantine* Dionisie din Furna, descriind cum se reprezintă canonic *Cina cea de Taină*, menţiona că în partea stângă la pieptul Lui era culcat Ioan, iar la dreapta Iuda fără nimb, întinzând mâna la blid şi uitându-se spre Hristos (Dionisie 2000, 113).

1. Cina cea de Taină, 1968-1983, Arsenie Boca, Biserica *Sf. Nicolae*, s. Drăgănescu, România.

2. Cina cea de Taină, 1694, Ivan Mihailov, Muzeul Naţional Rus, Sankt Petersburg.

3. Cina cea de Taină, fragment din tabloul *Patimile lui Hristos,* 1470, H. Memling, Galeria Sabauda, Torino.

De cele mai dese ori zugravii îl reprezintă pe Iuda **fără nimb**, spre deosebire de ceilalţi apostoli. Aşa îl vedem în naosul bisericii de la Săcuieni (Pilat 1980, fig. 56) sau în aceeaşi scenă de la Bălineşti. La fel îl vedem şi pe icoana *Cele 12 Sărbători Împărăteşti,* datată din secolul al XVIII-lea din colecţia Muzeului Mănăstirii Rila din Bulgaria (Прашков 1976, 84, № 128). Unii cercetătorii afirmă că reprezentarea lui Iuda fără nimb este specifică mai mult iconografiei capadociene, cele mai timpurii imagini de acest fel fiind frescele din Balikli-Kilise ce datează din secolul al XI-lea (Панайотова 1965, 190).

El mai poate fi reprezentat cu **punga de bani** în mână, dosind-o sau ţinând-o în văzul apostolilor. În primele imagini Iuda pare abătut, întorcându-se cu spatele la apostoli (Панова 2010, 53), alteori este antrenat într-o discuţie aprinsă cum îl vedem la Hurezi (Miclea, Florescu 1989, fig. 129) sau în icoana zugrăvită de Ivan Mihailov (fig. 2) în anul 1694, ce se păstrează în colecţia Muzeului Naţional Rus din Sankt Petersburg.

Trebuie să menţionăm totodată compoziţiile în care se atestă **lipsa lui Iuda** din cadrul Cinei, în ele fiind reprezentaţi doar unsprezece apostoli, la fel şi momentul în care **Iuda îşi părăseşte amicii.** Dacă primele compoziţii se întâlnesc mai des, celelalte – doar sporadic. Dintre acestea se evidenţiază tabloul *Cina cea de Taină* (1863) de N. Ghe din colecţiile Muzeului Naţional Rus din Sankt Petersburg, în care Iuda se pregăteşte să plece. El este redat în picioare, cu spatele întors spre amici şi Învăţător, aruncându-şi haina pe spate. Acelaşi episod îl urmărim şi în tabloul *Patimile lui Hristos* (1470) de H. Memling din Galleria Sabauda din Torino (fig. 3). Una din

multiplele scene din această compoziţie ne înfăţişează o casă din Ierusalim cu o cameră luminată de două opaiţe. Aici Iisus şi apostolii stau la masă, vizavi de ei stă Iuda ascunzând punga la spate. În stânga casei se vede o uşă întredeschisă pe care Iuda abătut iese în noapte afară.

Momentul părăsirii de către Iuda a *Cinei cele de Taină* se atestă şi în mai multe icoane copte contemporane. În imagini este redat momentul instituirii Sfintei Euharistii, iar Iuda cu punga în mână se reprezintă din profil în planul secund al scenei, părăsind Cina.

În imaginile care reflectă **instituirea Sfintei Euharistii**, Iisus maiestuos binecuvântează pâinea sau vinul pentru a le oferi spre împărtăşire apostolilor. Apostolul Ioan nu se mai apleacă la pieptul Învăţătorului, la fel şi apostolii nu mai gesticulează aprins. Ucenicii sunt redaţi într-o atitudine solemnă – unii cu mâinile în rugăciune, alţii privind pătrunzător spre Învăţător. Pe masă au rămas doar pâinea şi caliciul. De cele mai dese ori în aceste imagini doar chipul Mântuitorului se reprezintă aureolat.

S-au păstrat compoziţii iconografice dedicate momentului de instituire a Sfintei Euharistii în care Mântuitorul se reprezintă singur, fără apostoli. El este înfăţişat în picioare sau şezând, binecuvântând pâinea şi vinul. Aceste icoane mai sunt cunoscute cu titlul *Euharistia* sau *Iisus Hristos cu pâine şi vin*.

În secolul al XIX-lea erau populare imaginile în care Mântuitorul binecuvântează pâinea şi vinul, apostolii fiind surprinşi într-o discuţie fierbinte. Specialiştii menţionează în acest context **tipul combinat** al compoziţiilor *Cina cea de Taină* (Майкапар 2000).

Icoanele din **colecţia muzeului** consacrate subiectului *Cina cea de Taină* reprezintă la prima vedere scene similare de tipul celor simetrice, în care Iisus este redat în mijlocul compoziţiei însoţit lateral de câte şase apostoli, Iuda fiind înfăţişat în trei din cele patru compoziţii în partea opusă a Mântuitorului. O examinare minuţioasă a compoziţiilor muzeale denotă mai multe deosebiri ce ţin de reprezentarea arhitecturii de fundal, de felul cum sunt amplasaţi apostolii, de atitudinea lor, de reprezentarea elementelor de decor, de accesorii etc. În funcţie de cele enunţate trebuie să menţionăm că în aceste icoane se atestă diferite episoade din *Cina cea de Taină*.

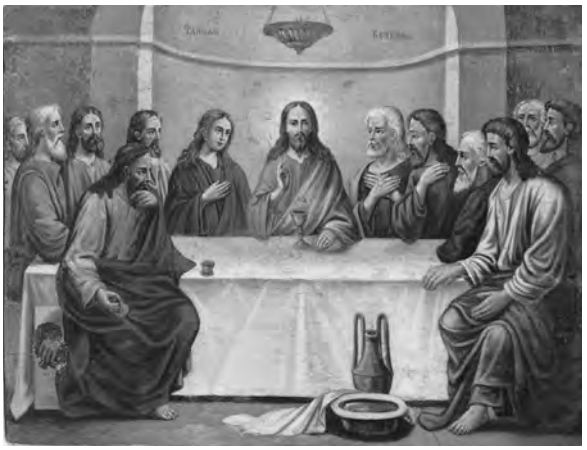

4. Cina cea de Taină, sf. sec. al XIX-lea, colecţia MNIM.

În una din compoziţii[2] (fig. 4) într-o odaie iluminată de flacăra unei candele, la o masă dreptunghiulară sunt aşezaţi Mântuitorul Iisus Hristos şi ucenicii săi. Iisus Hristos binecuvântează pâinea şi vinul, apostolii fiind reprezentaţi în atitudine de mare pătrundere a momentului care se săvârşea. Apostolul Ioan este redat în dreapta Mântuitorului ţinând mâna dreapta în dreptul inimii. Iuda ezită, netezindu-şi barba, dar mâna care strânge punga ne convinge că este pregătit să-şi realizeze intenţiile. Pe masă se află doar pâinea şi potirul cu vin pe care Hristos le binecuvântează, precum şi vasul întins lui Iuda. Ceilalţi apostoli au primit în mod sigur cuminecătura, dar zugravul a vrut să arate prin singurul vas întins lui Iuda iubirea nemărginită a Învăţătorului faţă de ucenicii săi, chiar şi faţă de cel despre care ştia că-l va trăda. În registrul inferior al icoanei sunt înfăţişate ulciorul, vasul cu apă şi un ştergar, aceste obiecte făcând aluzie la scena Spălarea Picioarelor. Privind atent registrul de jos al icoanei constatăm în colţul stâng un fragment din pictura mai timpurie ce reprezintă o mână care ţine probabil o pungă pentru bani. Acest detaliu, descoperit probabil în una din intervenţiile de restaurare, ar fi fost păstrat intenţionat pentru a transmite mesajul că subiectul iconografic precedent era acelaşi – *Cina cea de Taină*, iar mâna ce strânge punga indică de fapt locul lui Iuda din compoziţia anterioară. Ipoteza ne-a fost confirmată de către S. Lupaşco, care a menţionat prezenţa acestui detaliu pe icoană şi în timpul restaurării efectuate de ea în anul 2008, descriind în detalii etapele intervenţiilor într-un articol publicat ulterior (Lupaşco 2009,

[2] MNIM, inventar 24510.

359-360)[3]. În registrul superior al icoanei s-a păstrat şi titlul icoanei redat în limba rusă – *Тайна– Вечер–*. / *Tainaia Večerea*. / *Cina cea de Taină*.

În compoziţia altei icoane[4] (fig. 5) o candelă asemănătoare cu cea din icoana precedentă luminează încăperea. Învăţătorul şi discipolii Săi stau la o masă rotundă, cu bucate modeste pe ea. Potirul şi pâinea, ce se află la marginea mesei, încă nu sunt în atenţia Mântuitorului Iisus Hristos. Atitudinea Lui şi a ucenicilor Săi ne confirmă că de această dată în compoziţie este redat momentul în care Învăţătorul i-a anunţat despre trădarea unuia dintre ei. Aceştia discută nedumeriţi şi gesticulează activ, doi dintre ei privind spre Mântuitor. Ioan, redat în stânga lui Iisus, ţine capul aplecat pe mâini, Învăţătorul, sprijinindu-şi braţul pe umărul lui, priveşte tulburat. Mâna dreaptă Iisus o întinde înainte pe masă, cu arătătorul arătând spre Iuda, care stă în partea opusă Lui. Acesta coboară jos mâna în care ţine punga, cu cealaltă redă un gest parcă ar întreba „Nu cumva sunt eu, Învăţătorule? Răspuns-a lui: Tu ai zis" (Matei 26: 25). Este o icoană de formă rotundă, de dimensiuni nu prea mari şi probabil a făcut parte din iconostasul unei biserici, din registrul sărbătorilor. În registrul superior este înscrisă în limba rusă denumirea icoanei *Тайна– Вечер–*. / *Tainaia Večerea*. / *Cina cea de Taină*.

A treia icoană[5] (fig. 6) din colecţia muzeului redă aceeaşi schemă cu Iisus Hristos în mijlocul ucenicilor săi. Este o icoană mare, pictată pe pânză, locul ei în biserică fiind probabil deasupra Uşilor Împărăteşti. Atitudinea apostolilor, care îşi îndreaptă privirea spre Mântuitorul Iisus Hristos, feţele ce exprimă mirare denotă că şi în această icoană zugravul accentuează momentul dezvăluirii trădării. Apostolul Ioan este zugrăvit la dreapta Mântuitorului cu privirea pătrunzătoare şi mâinile împreunate. Iisus ţine mâinile deasupra pâinii dar încă n-o binecuvântează, potirul fiind îndepărtat de centrul mesei. Iuda stă al cincilea din dreapta Mântuitorului, întinde mâna dreaptă spre pâine, stânga o ţine la piept, strângând punga cu bani. De această dată n-o mai ascunde, şi acest gest nu-i miră pe ceilalţi, pentru că toţi ştiau că el este trezorierul apostolilor şi cel care gestiona donaţiile. Icoana nu conţine inscripţii.

5. Cina cea de Taină, sf. sec. al XIX-lea, colecţia MNIM.

6. Cina cea de Taină, sf. sec. al XIX-lea-înc. sec. XX, colecţia MNIM.

7. Cina cea de Taină, sf. sec. al XIX-lea, colecţia MNIM.

Pe o altă icoană[6] (fig. 7) evenimentul are loc într-o odaie decorată deosebit de celelalte compoziţii. Aici apare arhitectura de fundal, o draperie albastră-gri în pliuri ample, prinsă în câteva locuri. Apostolii stând la o masă dreptunghiulară

[3] Şi alţi restauratori menţionează tradiţia de a picta pe o icoană degradată compoziţia ei originală (Григорашенко 2013, 106).
[4] MNIM, inventar 25842.
[5] MNIM, inventar 10538-24.
[6] MNIM, inventar 22918-153.

sunt repartizaţi câte patru la stânga şi la dreapta Mântuitorului şi patru în faţa Lui. Învăţătorul i-a anunţat despre trădarea care va urma. Ioan se apleacă spre Învăţătorul care îi pune mâna dreaptă de umăr. Derutaţi de cele auzite, ucenicilor nu le vine să creadă că unul din ei ar putea fi trădătorul. Iuda nu participă în această discuţie, stă întors cu spatele la vecinii săi, pare abătut şi parca ar ezita. Mântuitorul priveşte înainte, ţine în mâna stângă pâinea, potirul fiind îndepărtat spre marginea mesei. Momentul în care va anunţa despre instituirea Noului Legământ încă n-a sosit. Este o icoană de formă ovală încadrată în lemn sculptat. Este întitulată *Чина* / *Cina*, inscripţia fiind redată cu grafie chirilică.

În a cincia compoziţie[7] (fig. 8) muzeală zugravul ignoră prezenţa apostolilor, accentul fiind pus pe actul major de instituire a Sfintei Euharistii, scena înfăţişându-L doar pe Iisus Hristos care ridică ochii în sus, invocând Duhul Sfânt. Luminat, binecuvântează pâinea şi vinul cu gestul ce-i redă numele. În registrul superior este înscrisă monograma lui Iisus *Iuc Xpc* / *Iis Hrs*.

Reprezentările *Cinei cele de Taină* se zice că îşi au începutul încă din catacombele romane, acestea amintind aici de agapele creştine, dar nici una dintre acestea însă nu reflectă *Cina cea de Taină*, afirmă unii specialişti în domeniu, pentru că nu-l înfăţişează pe Iisus Hristos (Покровский 2001, 357-358). Alţi cercetători numesc cinele din catacombele romane *trapeze euharistice* la care puteau să participe de la două până la şapte persoane, acestea mâcând din peştele mare de pe masă (Бобров 1995, 47). Sunt şi dintre cei care menţionează că urmele iconografice ale *Cinei cele de Taină* ar trebui căutate în epoca precreştină, imaginile trapezelor antice generând tradiţia cu profunde semnificaţii şi simboluri (Бобрик 2000, 527).

Primele imagini cu referinţă la *Cina cea de Taină* apar în secolul al VI-lea în cele două versiuni menţionate anterior tipul istoric şi tipul liturgic, sau, după cum le clasifică alţi specialişti, tipul A care evocă textele evanghelice, înfăţişând Cina Mântuitorului Iisus Hristos cu cei doisprezece ucenici şi tipul B, care reprezintă scena *Împărtăşania apostolilor*. Aceste imagini au fost interpretate în mod diferit în cultura orientală şi în cea occidentală. În cea apuseană scenele de tipul A erau

8. Cina cea de Taină, sf. sec. al XIX-lea, colecţia MNIM.

amplasate în portalul de la intrarea în biserică, în naos – pe capitelurile coloanelor şi pe pereţi în ciclurile evanghelice. O tratare diversă au avut-o aceste imagini şi în altarul bisericilor catolice. Până la mijlocul secolului al XVI-lea scenele de tipul B au fost reprezentate aici doar sporadic.

În bisericile cu tradiţii bizantine erau cunoscute la început doar scenele de tipul A, din secolul al XI-lea fiind introduse şi cele de tipul B, programele iconografice incluzând uneori ambele versiuni. Tipul A, ca episod din Ciclul patimilor, putea fi zugrăvit în altar, în naos, precum şi în registrul sărbătorilor din iconostas. Tipul B decora de obicei absida altarului şi obiectele liturgice de aici, aceste scene migrând din perioada secolelor XV-XVII deasupra Uşilor Împărăteşti (Бобрик 2000, 526).

Dintre primele imagini cu aluzie la *Cina cea de Taină* este considerată scena din bazilica *Sf. Apolinarie Nuovo* din Ravena, datată din secolul al VI-lea (fig. 9). Aceasta compoziţie reprezintă **modelul asimetric** în care Mântuitorul cu nimb cruciger este reprezentat semiculcat la capătul stâng al mesei, binecuvântând cu două degete masa de sărbătoare. În partea opusă, la capătul drept al mesei, este redat Iuda Iscariotul poziţionat din profil. Între ei – cei doisprezece apostoli, înfăţişaţi şi ei în poziţie semiculcată privind spre Învăţător. Menţionăm în această ordine de idei scenele din Capua, Italia, din Pskov, Rusia, imaginile datând din secolele XII-XIII.

O evoluare a imaginii din Ravenna se atestă în miniatura din Codicele Rossanensis din secolul al VI-lea (fig. 10), de această dată Iuda fiind reprezentat în mijlocul apostolilor cu mâna întinsă în cupa din mijlocul mesei, locul lui în această scenă

[7] MNIM, inventar 23384-20.

fiind ocupat de apostolul Petru. Acest model iconografic, instituit în secolul al VI-lea, va deveni tradiţional pentru pictura orientală şi cea veche rusească din secolele XI-XII, menţinându-se aici un timp îndelungat fără schimbări esenţiale.

Din secolul al X-lea în aceste scene Iuda începe să fie reprezentat izolat de ceilalţi apostoli, şezând de partea opusă a mesei. Acest model va caracteriza cu prioritate iconografia occidentală.

Compoziţiile asimetrice au împodobit lăcaşele de cult de timpuriu, devenind foarte populare din a II-a jumătate a secolului al XIV-lea (Бобров 1995, 47-48).

În acest context menţionăm compoziţia *Cina cea de Taină* din naosul bisericii domneşti *Sf. Nicolae* de la Curtea de Argeş (fig. 11), în care Iisus se reprezintă în partea stângă a mesei, Ioan se apleacă spre Învăţător, iar Iuda fiind redat la capătul celălalt al mesei (Dobjanschi, Cernea, Tănăsoiu 2008, 16).

Modul asimetric de interpretare a *Cinei cele de Taină* se va păstra şi în perioada mai târzie, scenele deosebindu-se între ele prin atitudinea diferită a personajelor centrale. În acest context menţionăm compoziţia din biserica Arbore din România, zugrăvită de Dragoş Coman în anul 1541 (Florea 1991, 285). La fel şi spectaculoasa scenă din naosul mănăstirii Dragomirna, unde, în stânga unei mese ovale, este reprezentat Iisus Hristos, care parcă l-ar binecuvânta pe apostolul Ioan aproape culcat pe braţele Mântuitorului. Ceilalţi apostoli sunt redaţi în stânga Învăţătorului, iar Iuda cu braţele ridicate şede pe un scaun mic în partea opusă a mesei (Sinigalia, Palamar, Solomonea 2014, 169, 225). La Mănăstirea Dragomirna compoziţia *Cina cea de Taină* este redată şi deasupra uşilor împărăteşti – apostolii stând în jurul unei mese lungi, ovale, cu Iisus Hristos în centru şi cu Iuda fără nimb, întorcând capul într-o parte (Miclea, Florescu 1976, fig. 87).

În arta occidentală, miniatura din Codicele Rossanensis din secolul al VI-lea va servi drept izvor de inspiraţie pentru constituirea unui alt model iconografic care îşi va atinge desăvârşirea în tabloul lui Leonardo da Vinci *Cina cea de Taină* (Покровский 2001, 360).

Schema nouă în care apostolii se înfăţişează în jurul mesei, iar Iisus Hristos în mijlocul lor, va forma un nou tip denumit de specialişti **tipul simetric**. Aceste imagini îşi au începuturile în iconografia siriana încă din secolul al XIII-lea care s-a inspirat, la rândul său, din manuscrisele siriene din secolul al XII-lea. Ele vor deveni populare în pictura balcanică şi în cea rusească, cu toate că specialiştii ruşi califică aceste reprezentări drept reminiscenţe iconografice neevoluate în timp. În calitate de model va fi acceptată compoziţia în care Hristos şi Ioan lipindu-se de El se reprezintă în partea stângă a mesei, ceilalţi apostoli fiind poziţionaţi în jurul mesei, Iuda cu mâna întinsă spre blid aflându-se în centrul compoziţiei (Бобров 1995, 48).

9. Cina cea de Taină, sec. al VI-lea *Sf. Apolinarie Nou*, Ravenna.

10. Cina cea de Taină, sec. al VI-lea, Codicele Rossanensis.

11. Cina cea de Taină, sec. al XIV-lea, Biserica *Sf. Nicolae*, Curtea de Argeş.

În instituţiile ecleziastice din România au fost zugrăvite cel puţin două, uneori chiar şi trei din actele săvârşite în cadrul *Cinei cele de Taină*. Astfel, în biserica domnească *Sf. Nicolae* de la Curtea de Argeş, pe lângă imaginea menţionată anterior, impresionează şi compoziţia din altarul ei – *Împărtăşirea apostolilor* (Drăguţ 2000, 98). În altarul bisericii de la Bălineşti, zugravul Gavriil Ieromonah a redat consecutiv scenele *Cina cea de Taină*, *Împărtăşirea apostolilor* şi *Spălarea picioarelor* (Popa 1981, 16-17). În compoziţia *Cina cea de Taină* Iisus este reprezentat în mijlocul ucenicilor, toţi aşezaţi de-a lungul laturii curbe a mesei. Ioan din dreapta Mântuitorului şi Iuda al doilea din stânga se întind cu mâna dreaptă spre vasul din centrul mesei (Drăguţ 2000, 149). În biserica mănăstirii Clocociov această scenă ne înfăţişează o masă rotundă la care în centru stă Iisus Hristos, apostolii fiind repartizaţi în jurul mesei în trei grupuri a câte patru. Iisus se întoarce spre Ioan care se apleacă spre El îl şi binecuvântează cu două degete pe creştet. Iuda, zugrăvit în stânga Mântuitorului, ia un peşte din vasul central, chipul lui fiind aici mai mult degajat decât abătut sau sever, ca în alte scene (Anania 1998, 222-224). La Arnota masa este în formă de sigma, iar Iisus şi apostolii, care îl încadrează, sunt amplasaţi de-a lungul laturii arcuite. La Săcuieni, Hristos în mijlocul apostolilor, stau în jurul unei mese ovale, Iuda, fără nimb, poziţionat în faţa lui Iisus. Ioan, aplecat deasupra mesei, ţine capul sprijinit în palmă privind speriat, Învăţătorul punând braţul pe umărul lui. La Topolniţa Iisus ocupă locul de onoare în dreapta mesei dreptunghiulare, iar Ioan îşi sprijină duios capul pe umărul Lui stâng (Pilat 1980, 62-63).

În mai multe instituţii ecleziastice din Republica Moldova s-au păstrat iconostase vechi instalate încă la sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului XX. În unele din ele, mai ales în cele cu mai multe altare, imaginea *Cina cea de Taină* se repetă de câteva ori – deasupra Uşilor Împărăteşti centrale şi a celor laterale, dar şi plasate pe pereţii naosului. Astfel, la Mănăstirea Japca, în biserica de vară *Înălţarea Domnului*, pe peretele din stânga naosului, se păstrează o icoană mare ce redă scena *Cina cea de Taină* în care Hristos se reprezintă în picioare cu Potirul în mâna stângă, dreapta ţinând-o la piept. Apostolul Ioan, cu mâinile în rugăciune se reprezintă în dreaptă Mântuitorului, iar Iuda cu punga în mâna stângă şade falnic, ridicând capul în sus.

În Biserica *Adormirea Maicii Domnului* din satul Ţareuca, raionul Rezina, se păstrează o imagine *Cina cea de Taină* deosebită. De această dată pictorul pune accentul nu doar pe Iisus şi apostolii adunaţi în jurul unei mese dreptunghiulare, dar şi pe camera spaţioasă în care are loc *Cina cea de Taină*. Strălucirea ce se revarsă de la Potirul binecuvântat de Iisus se transformă într-un şuvoi de lumină ce creşte pe măsură ce se răspândeşte, creându-se senzaţia că trece din spaţiul icoanei, inundând lumea adunată în biserică.

În programele iconografice ale mai multor lăcaşe de cult din Republica Moldova, redeschise în anii ’90 ai secolului trecut, se înregistrează acelaşi interes sporit faţă de actele din cadrul *Cinei cele de Taină*. Astfel, în Biserica *Întâmpinarea Domnului* de la Chişinău, pe peretele deasupra iconostasului, poate fi admirată o memorabilă scenă *Împărtăşirea Apostolilor*, în care Mântuitorul Iisus Hristos întinde cu o mână vinul şi cu alta pâinea. Vizavi, pe peretele din faţa iconostasului, este amplasată compoziţia *Cina cea de Taină* de dimensiuni considerabile. Iisus şi cei doisprezece ucenici stau în jurul unei mese dreptunghiulare, pe care se află mai multe vase cu peşte şi pâine. În faţa Mântuitorului stă potirul tradiţional şi un ulcior cu ornamente stilizate. Iisus Hristos binecuvântează cu gestul ce-i redă numele, în mâna stângă ţinând rotulusul Scripturii. În grupul de apostoli din stânga Mântuitorului este reprezentat Iuda cu punga în mâini. El se întoarce cu spatele spre apostoli gata să se scoale de la masă. În stânga acestei imagini este reprodusă scenă *Spălarea picioarelor*. Pictura actuală a bisericii a fost executată de pictorul moldovean Iurie Carp, în anii 2004-2006, ajutat şi de ucenicii săi. Deasupra Uşilor Împărăteşti, într-un cartuş trilobat pe latura superioară, mai vedem o imagine *Cina cea de Taină* în care Iisus Hristos este redat în centru, în dreapta avându-l pe apostolul Ioan, în stânga pe Iuda reprezentat cu nimb ca şi toţi ceilalţi, dar cu spatele întors spre ei. Acest iconostas datează din anul 1880, pictura originală fiind bine conservată. În anul 1944 iconostasul este evacuat în România şi păstrat de familia Puiu din Rusca Montana. În anii ’90 este readus la Chişinău graţie intervenţiilor părintelui Petru Buburuz, restaurat de Eleonora Romanescu şi, odată cu redeschiderea bisericii, din anul 1991 instalat în locul ce i-a aparţinut de la început.

În Catedrala Mitropolitană din Chişinău *Naşterea Domnului* se disting două compoziţii *Cina cea de Taină* – una deasupra Uşilor Împărăţeşti şi alta deasupra Uşilor altarului din stânga. În ambele imagini Iisus se reprezintă în centrul apostolilor, în prima aceştia repartizându-se câte patru la stânga şi la dreapta şi patru în faţa Mântuitorului, în cea de-a doua – Iisus fiind încadrat de câte şase apostoli. În a doua imagine Ioan se apleacă spre Iisus, iar Iuda, al patrulea din stânga, se întinde peste masă cu mâna spre blid. Pe peretele stâng al naosului este înfăţişată scena *Împărtăşirea Apostolilor*, Iisus fiind reprezentat de două ori – o dată împărtăşind cu vin, şi altă dată cu pâine, apostolii apropiindu-se din stânga şi din dreapta Mântuitorului. Scena ne surprinde prin faptul că dintre apostolii din partea dreaptă primul care primeşte cuminecătura este Iuda, fiind unicul dintre apostoli redat fără nimb. Pictura din interiorul Catedralei Mitropolitane, la fel şi cea din iconostas este semnată de artiştii plastici moldoveni Leonid Popescu şi Ghenadie Tâciuc, care au lucrat în echipă cu Sergiu Fusu, Octavian Romanescu, Valeriu Jabinschi şi Iurie Lungu.

Două scene de acest fel se păstrează şi în Catedrala *Sf. M. Mc. Teodor Tiron* de la Mănăstirea Ciuflea din Chişinău, imaginile fiind situate deasupra Uşilor Împărăteşti şi deasupra Uşilor altarului lateral de sud *Acoperământul Maicii Domnului*. Prima compoziţie redă Instituirea Sfintei Euharistii, Iisus binecuvântează vinul din potir, apostolii fiind poziţionaţi lateral. Cea de-a doua scenă reprezintă o imagine fidelă a tabloului lui Leonardo da Vinci, în registrul inferior fiind reproduse ulciorul, ligheanul şi prosopul. Iconostasul acestei catedrale impresionează prin grandoarea atât a lemnului sculptat cât şi a icoanelor care îl decorează. Este specială şi istoria iconostasului Catedralei *Sf. M. Mc. Teodor Tiron* de la Mănăstirea Ciuflea din Chişinău. Iconostasul original, amplasat aici în anul 1858 şi aurit din nou în anul 1875, după cum mărturisea parohul Ioan Butuc, în anul 1875 era foarte frumos, sculptura fină a Uşilor Împărăteşti atrăgând în mod deosebit atenţia vizitatorilor (KEB 1875, 159-160). În anul 1891, în cadrul unei reparaţii capitale, se instalează un iconostas nou, cel vechi fiind transmis bisericii episcopale din Ismail (Poştarencu 2012, 127). Din spusele egumenului actual al Mănăstirii Arhimandritul Nicolae (Roşca), iconostasul actual al Catedralei *Sf. M. Mc. Teodor Tiron* a aparţinut Catedralei Mitropolitane *Naşterea Domnului* şi, odată cu închiderea acesteia, în anul 1962, a fost transferat la Catedrala *Sf. Teodor Tiron* şi amplasat aici. Iconostasul demontat a fost donat bisericii *Sfinţii Arhagheli Mihail şi Gavriil* din satul Răzeni (Ialoveni), unde se păstrează şi astăzi.

În Biserica *Sf. Teodora de la Sihla* din Chişinău Uşile Împărăteşti sunt încununate de asemenea de scena *Cina cea de Taină*, pictată într-un medalion mare, rotund. Personajele stau de-a lungul laturii curbe, în centru fiind situat Iisus şi apostolii – câte şase de o parte şi de alta. Iisus ţine în mâna stângă sulul Scripturii, cu dreapta binecuvântează, în stânga Lui – apostolul Ioan şi Iuda care se întinde puternic spre blid. Icoanele catapetesmei au fost executate la sfârşitul anilor '90 de pictorul moldovean Iurie Lungu, care a pictat şi naosul acestei biserici, precum şi alte lăcaşe sfinte din Moldova. În acest context menţionăm iconostasele laterale ale Catedralei Mitropolitane din Chişinău, Biserica *Sf. Nicolae* de la Mănăstirea Curchi, un paraclis de pe lângă Mitropolia Basarabiei. A restaurat şi iconostasul (fig. 12) din Biserica *Adormirea Maicii Domnului* de la Muzeul Satului din Chişinău, descoperind mai multe straturi ce acopereau pictura originală, datată din secolul al XVIII-lea. Scena *Cina cea de Taină* din acest iconostas reconstituie momentul instituirii Sfintei Euharistiil, în care doar Mântuitorul Iisus Hristos este redat cu nimb, apostolii fiind repartizaţi câte patru şi câte cinci lateral Lui şi trei în partea opusă a mesei.

12. Cina cea de Taină, sec. al XVIII-lea, Biserica *Adormirea Maicii Domnului*, Muzeul Satului, Chişinău.

Mai multe imagini consacrate evenimentului examinat se disting şi în Catedrala *Schimbarea la Faţă a Domnului* din Chişinău, acestea fiind amplasate în zona altarului şi cea a naosului. Pe peretele central al altarului este redată o grandioasă scena *Cina cea de Taină* din categoria celor simetrice, Iisus Hristos fiind încadrat de câte trei apostoli şezând şi câte trei stând în picioare. Iisus ridică ochii spre cer, aducând mulţumiri Domnului, mâna stângă o ţine la piept, în dreapta având potirul. Iuda în picioare priveşte speriat spre amici, îndreptându-se spre ieşire. Deasupra Uşilor Împărăteşti se evidenţiază o icoană trilobată consacrată aceluiaşi subiect. În jurul unei mese dreptunghiulare stau cei doisprezece ucenici şi Iisus în mijlocul lor. Ioan este redat în dreapta, Iuda cu spatele întors spre amici are capul acoperit cu veşmântul ce-l poartă[8]. În dreapta naosului, în registrul superior, se mai observă o scenă asemănătoare, de această dată cei prezenţi la masă fiind înfăţişaţi în poziţie semi-culcată. Pictura murală şi icoanele din iconostas au fost lucrate la sfârşitul anilor ’90 de doi pictori moldoveni, Nicolae Malancuş, respectiv, Petru Muşinschi.

La mănăstirea Căpriana, în Biserica de vară *Sf. Gheorghe*, imaginea *Cinei cele de Taină*, situată deasupra Uşilor Împărăteşti, este redată pe axă verticală. Într-o cameră cu draperii ridicate, Iisus cu apostolii stau la o masă ovală, unii şezând, alţii în picioare, Mântuitorul binecuvântând pâinea şi vinul din potir. Abătut, cu două degete aduse la gură, Iuda ascunde punga pregătindu-se să părăsească încăperea.

Am menţionat anterior despre deplasarea treptată a imaginilor *Cinei cele de Taină* din absida şi din naosul lăcaşelor de cult – deasupra Uşilor Împărăteşti, acestea consolidându-se aici din secolul al XVIII-lea, reprezentând atât tipul liturgic cât şi cel simbolic. Poziţionată în centrul iconostasului, această icoană accentuează de fapt rolul Euharistiei în ansamblul Tainelor creştine. Este uşa *care duce spre inima lui Dumnezeu*, iar *Hristos este Iubitorul care răspândeşte iubirea şi pătrunde în noi pentru ca şi noi să putem trăi din nou întru El* (Evdochimov 1992, 137-138). Uşile Împărăteşti sau Uşile Sfinte în calitate de poartă dintre cele două lumi se identifică în aceste imagini cu hotarul care separă şi reuneşte totodată (Бобрик 2000, 525-527). Împărtăşirea apostolilor de către Mântuitorul Iisus Hristos din imagine este reluată de preotul care împărtăşeşte credincioşii, unind în acelaşi spaţiu sacru divinitatea si omul simplu (Uspensky, Lossky 2011, 95). Din secolul al XIX-lea acest spaţiu este ocupat tot mai des de compoziţiile ce amintesc de tabloul lui Leonardo da Vinci din trapeza Mănăstirii *Santa Maria delle Grazie* din Milano. În acest sens menţionăm scena din iconostasul Bisericii *Sfânta Treime* din satul Cuhureştii de Sus, pe cea deasupra Uşilor altarului din stânga de la Mănăstirea Ciuflea din Chişinău ş.a.

Imaginea trapezei lui Iisus cu cei doisprezece apostoli, plasată deasupra Uşilor Împărăteşti, invită credinciosul să se învrednicească şi el de Darurile oferite la această Cină ca să se bucure de făgăduinţele Împărăţiei promise de Mântuitorul Iisus Hristos pentru că „darul de jertfă euharistică este adus pentru întreaga lume” (Grigorie 2015, 156).

Una dintre cele mai reprezentative compoziţii de acest fel amplasată deasupra Uşilor Împărăteşti este icoana pictată de Simon Uşakov în anul 1685 (fig. 13), pentru catedrala *Adormirea Maicii Domnului* din Lavra *Sf. Treime* din Serghiev Posad, Rusia. Inspirat din Biblia ilustrată de gravorul flamand ***Claes Janszoon Visscher*** (Piscator), zugravul rus a reuşit în icoana sa să transforme atmosfera tensionată şi dinamică din gravură într-o contemplare mistică a trapezei care devine o mare ceremonie religioasă. Masa la care stau Mântuitorul şi apostolii se preschimbă într-un adevărat pristol pe care se află doar potirul şi anafora, iar draperia din spatele Mântuitorului transformându-se în această icoană într-un adevărat Mandylion (Копировский 2016, 161-163).

O altă compoziţie (fig. 14) distinctă de acest fel a încununat iconostasul bisericii *Icoana Maicii Domnului din Kazan* de la Mănăstirea cu hramul *Adormirea Maicii Domnului* din or. Perm, Rusia, fiind datată din anul 1907 şi atribuită marelui Nikolai Roerich. Aici, Iisus cu apostolii sunt reprezentaţi în picioare de-a lungul laturii curbe, partea din faţă rămânând liberă. În centrul mesei se află vasul cu doi peşti mari, făcându-se aluzie la mozaicul din Ravenna, şi pâinea împărţită apostolilor. Apostolii sunt grupaţi în jurul Învăţătorului închinându-i-se şi mulţumindu-i, specialiştii menţionând drept model din care s-a inspirat pictorul mozaicul catedralei *Sf. Marcu* din Veneţia, datat din secolul al XIII-lea. În care

[8] Astfel de reprezentări fac aluzie la icoana pictată de S. Jivago în perioada anilor 1845-1846, din colecţiile Galeriei Tretiakov.

din aceste grupuri se află Iuda putem deduce din felul cum stă pâinea pe masă: într-o parte – trei pâiniţe, în alta – două. Ştiind că Iisus a întins pâinea şi lui Iuda, reiese că cele două pâiniţe indică grupul de apostoli printre care era şi Iuda, acesta primind deja pâinea (Маточкин, Скоморовская 2003, 63-65). În centrul compoziţiei Iisus, impunător, binecuvântează cu două degete vinul din potir, mâna stângă fiindu-i ascunsă în pliurile himationului, un gest impropriu acestui tip iconografic. Am menţionat mai sus că acest iconostas era destinat bisericii ce purta hramul *Icoana Maicii Domnului din Kazan*, or în icoana cu acelaşi nume mâna stângă a Mântuitorului, ascunsă în veşmintele ample, este una din însuşirile ei distincte, N. Roerich accentuând acest detaliu şi în icoana *Cina cea de Taină*.

Şi la Mănăstirea Sihăstria, în Paraclisul *Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana*, Uşile Împărăteşti sunt înzestrate de asupra cu o scenă *Cina cea de Taină*, zugravită de Irineu Protcenco (fig. 15). Peste masa dreptunghiulară este aşternută o faţă de masă albă. Pe masă se află Potirul, pâinea şi un vas mic întins lui Iuda. Iisus, în centrul ucenicilor, binecuvântează vinul şi pâinea, apostolii asistând, într-o atitudine solemnă, la marele act ce se săvârşea. În registrul inferior al icoanei s-au redat ligheanul şi ulciorul (Bălan 2006, 48).

Revenind la icoanele muzeale trebuie să remarcăm că scenele pe care le-am descris în detalii reflectă de fapt modelul *Cinei cele de Taină* care era caracteristic zonei şi perioadei în care au fost elaborate. Icoanele muzeale provin din Basarabia şi din unele regiuni ale Rusiei, încadrându-se cronologic de la sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului XX. După stilul de interpretare seamănă cu icoanele elaborate de şcoala rusească, altele – cu cele ucrainene.

Astfel momentul instituirii Sfintei Euharistii este redat în două dintre cele cinci icoane – în una (fig. 4) Iisus este încadrat de cei doisprezece apostoli, în alta (fig. 8) Mântuitorul fiind reprezentat singur. Celelalte trei icoane (fig. 5-7) reproduc momentul în care Învăţătorul comunică ucenicilor Săi despre trădarea unuia dintre ei. Amplasarea icoanelor în instituţiile din care au făcut parte era diferită, astfel, patru dintre ele ar fi putut decora iconostasele lăcaşelor de cult din care au făcut parte. Trei (fig. 4, 6, 7) din acestea s-au aflat, după cum pare să fie, deasupra Uşilor Împărăteşti, cealaltă (fig. 5) probabil a împodobit

13. Cina cea de Taină, 1685, Simon Uşakov, Catedrala *Adormirea Maicii Domnului*, Lavra *Sf. Treime*, Serghiev Posad.

14. Cina cea de Taină, 1907, Nikolai Roerich, Biserica *Icoana Maicii Domnului din Kazan*, Mănăstirea *Adormirea Maicii Domnului*, or. Perm.

15. Cina cea de Taină, 1949-1953, Irineu Protcenco, Paraclisul *Sf. Părinţi Ioachim şi Ana*, Mănăstirea Sihăstria.

registrul sărbătorilor. Ultima icoană (fig. 8), cea în care este reprezentat doar Iisus Hristos poate fi sau o icoană de analog, sau o icoană de casă, astfel de icoane fiind foarte populare în Rusia în secolul al XIX-lea.

Datele despre proveniența icoanelor sunt minime, doar pentru o singură icoană (fig. 7) este cunoscut lăcaşul de cult din care a făcut parte. Este vorba de biserica din satul Boroseni, raionul Râş-

cani, icoana fiind transmisă Muzeului de Istorie a Religiei în anul 1979, după închiderea bisericii. Este şi singura icoană în care titlul este redat în română, dar scris cu grafie chirilică *Чина* / *Cina*. Celelalte icoane au intrat în colecţia MNIM în perioada anilor 1996-2007, fiind transmise muzeului de Departamentul Vamal al RM.

Compoziţiile *Cina cea de Taină* din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei sunt semnalate pentru prima dată şi, fiind puse în circuitul ştiinţific, vor completa repertoriul icoanelor cu subiect hristologic păstrate în colecţiile muzeale ale republicii, ele meritând toată atenţia specialiştilor.

Bibliografie

Anania 1998: V. Anania, Les Cieux de l'Olt (Bucureşti 1998).

Bălan 2006: I. Bălan, Paraclisul „Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana" (Mănăstirea Sihăstria 2006).

Chiroşca 2016: A. Chiroşca, Hristos Euharistic în colecţia de icoane a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei. Tyragetia s.n. X/2, 2016 , 301-316.

Dionisie 2000: Dionisie din Furna, Erminia picturii bizantine (Bucureşti 2000).

Dobjanschi, Cernea, Tănăsoiu 2008: A. Dobjanschi, E. Cernea, C. Tănăsoiu, Artă Veche Românească (Bucureşti 2008).

Drăguţ 2000: V. Drăguţ, Arta românească (Bucureşti 2000).

Grigorie 2015: Grigorie ieromonah, Euharistia în scrierile Sfinţilor Părinţi ai Bisericii şi Sfânta Scriptură (Bucureşti 2015).

Evdochimov 1992: P. Evdochimov, Arta icoanei o teologie a frumuseţii (Bucureşti 1992).

Lupaşco 2009: S. Lupaşco, Restaurarea icoanei „Cina cea de Taină" (sec. XIX). Tyragetia s.n. III/2, 2009, 359-360.

Miclea, Florescu 1976: I. Miclea, R. Florescu, Dragomirna (Bucureşti 1976).

Pilat 1980: C. Pilat, Pictura murală în epoca lui Matei Basarab (Bucureşti 1980).

Popa 1981: C. Popa, Bălineşti (Bucureşti 1981).

Poştarencu 2012: D. Poştarencu, Biserica Sf. Teodor Tiron din Chişinău. In: Identităţile Chişinăului. Materialele conferinţei (12-13 septembrie, 2012) (Chişinău 2012), 119-146.

Pilat 1980: C. Pilat, Pictura murală în epoca lui Matei Basarab (Bucureşti 1980).

Sinigalia, Palamar, Solomonea 2014: T. Sinigalia, P. Palamar, C. Solomonea, Mănăstirea Dragomirna (Suceava 2014).

Uspensky, Lossky 2011: L. Uspensky, V. Lossky, Călăuziri în lumea icoanei (Bucureşti 2011).

Бобрик 2000: М. Бобрик, Икона Тайной Вечери над Царскими Вратами. К истории ранних слоев семантики. В сб.: (Сост. и ред. А. Лидов) Иконостас. Происхождение-Развитие-Символика (Москва 2000), 525-554.

Бобров 1995: Ю. Бобров, Основы иконографии древнерусской живописи (Санкт Петербург 1995).

Григорашенко 2013: Е. Григорашенко, Консервация и реставрация икон из коллекции Национального Художественного музея Молдовы. In: Patrimoniu Bisericesc (Chişinău 2013), 98-108.

Иларион 2009: Иларион (Алфеев), Православие. Том II: Храм и икона, Таинства и обряды, богослужение и церковная музыка (Москва 2009).

Копировский 2016: А. Копировский, Введение во храм (Москва 2016).

Майкапар 2000: А. Майкапар, Новозаветные сюжеты в живописи Тайная вечеря. «Искусство» приложение к газете Первое сентября № 38 (206), 2000.

Маточкин, Скоморовская 2003: Е. Маточкин, Н. Скоморовская, Пермский иконостас Николая Рериха (Самара 2003).

Панайотова 1966: Д. Панайотова, Болгарская монументальная живопись XIV века (София 1966).

Покровский 2001: Н. Покровский, Евангелие в памятниках иконографии (Москва 2001).

Прашков 1976: Л. Прашков, Болгарская живопись IX-XIX веков (Москва 1976).

КЕВ 1875: Кишинёвские Епархиальные Ведомости, №4 (Кишинёв 1875).

The iconographic message of the Last Supper compositions from the collection of the National Museum of the History of Moldova

Keywords: Last Supper, Eucharistic sacrifice, prediction of the betrayal, iconographic variants, the iconostasis, nave, Royal Doors.

Abstract: Resuming the theme of the Holy Eucharist, which we initiated with the presentation of the icons *Jesus Christ the Vine* from the collection of the National Museum of the History of Moldova, we bring into discussion five other icons that remind us of an event of profound symbolic and spiritual significance – the Last Supper.

The purpose of our research is, in particular, to determine the iconographic significance of the museum compositions, to identify in these images the evangelical topics related to the Last Supper. We also wanted highlight the variants of iconographic schemes established by specialists in this field, which can be recognized in the icons in question, establish the area of their origin and the time of their creation.

In the Last Supper the spiritual principles of the Christian teaching are expressed, which are actual today. Inspired by the stories of the evangelical apostles, early Christian art will translate into images the major moments of the Last Supper. The topics of the washing the feet, the communion of the apostles, the Last Supper, the Eucharist, being programmed in the church iconography, will be reflected on different areas of the altar and the nave, depending on the functional and semantic aspects, strengthening the spiritual message of the Eucharist or the cycle of the Passion of the Lord.

On the five museum's icons devoted to the subject of the Last Supper similar scenes are presented at first sight. However, a careful study of their compositions reveals some differences regarding the representation of the background architecture, the way the apostles are placed, their poses, the representation of the decoration elements, the accessories, etc. In accordance with the above, it should be noted that these icons depict different episodes of the Last Supper.

The Last Supper compositions from the collections of the National Museum of the History of Moldova, first published and deserving attention of specialists, will complete the list of Jesus Christ icons, kept in museum collections of the Republic.

List of illustrations:

1. The Last Supper, 1968-1983, Arsenie Boca, St. Nicholas Church, Drăgănescu, România.
2. The Last Supper, 1694, Ivan Mikhailov, the State Russian Museum, St. Petersburg.
3. The Last Supper, a fragment of the picture *Passion of Christ*, 1470, H. Memling, Sabauda Gallery, Turin.
4. The Last Supper, late 19th c., collection of NMHM.
5. The Last Supper, late 19th c., collection of NMHM.
6. The Last Supper, late 19th c. - early 20th c., collection of NMHM.
7. The Last Supper, late 19th c., collection of NMHM.
8. The Last Supper, late 19th c., collection of NMHM.
9. The Last Supper, 6th c., the Basilica of Sant'Apollinare Nuovo, Ravenna.
10. The Last Supper, 6th c., the Rossano Gospels.
11. The Last Supper, 14th c., St. Nicholas Church, Curtea de Argeş.
12. The Last Supper, 18th c., Church of the Assumption, Village Museum, Chişinău.
13. The Last Supper, 1685, Simon Ushakov, Assumption Cathedral, Holy Trinity Lavra, Sergiyev Posad.
14. The Last Supper, 1907, Nikolai Roerich, Church of the Kazan Icon of the Mother of God, Assumption Monastery, Perm.
15. The Last Supper, 1949-1953, Irenaeus Protchenko, St. Joachim and Ana's Chapel, Sihăstria Monastery.

Иконографические композиции *Тайной вечери* из коллекции Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: Тайная вечеря, евхаристическая жертва, разоблачение предательства, иконографические варианты, иконостас, неф, Царские врата.

Резюме: Вновь обращаясь к теме Святой Евхаристии, которую мы уже затрагивали, представив вниманию читателей иконы *Христос Виноградная Лоза* из коллекции Национального музея истории Молдовы, рассмотрим другие пять икон, напоминающих о событии глубокого духовного и символического значения – Тайной вечере.

Целью нашего исследования является, в частности, определение иконографических смыслов музейных композиций, выявление в изображениях евангелических тем, связанных с Тайной вечерей. Также выделим установленные специалистами в этой области варианты иконографических схем, которые можно распознать в рассматриваемых иконах, установим область их происхождения и время создания.

В Тайной вечере выражены духовные принципы христианского учения, актуальные и сегодня. Вдохновленное рассказами апостолов-евангелистов, раннее христианское искусство образно отразит великие моменты Тайной вечери. Темы *омовения ног, причащения апостолов, Тайной вечери, евхаристии*, являющиеся программными в церковной иконографии, займут, в зависимости от функционального и семантического аспектов, разные части алтаря и нефа, усиливая духовный посыл Евхаристии или цикла Страстей Господних.

На пяти иконах музейной коллекции, посвященных теме Тайной вечери, на первый взгляд представлены похожие сцены. Однако тщательное изучение их композиций выявило некоторые отличия в архитектуре изображенных строений, размещении апостолов, их позах, передаче элементов декора, аксессуаров и т.д. В соответствии с изложенным следует отметить, что на этих иконах изображены разные эпизоды Тайной Вечери.

Композиции Тайной вечери из коллекции Национального музея истории Молдовы, впервые публикуемые и заслуживающие внимания специалистов, пополнят список икон Иисуса Христа, хранящихся в музейных собраниях республики.

Список иллюстраций:

1. Тайная вечеря, 1968-1983 гг., Арсений (Бока), церковь св. Николая, с. Дрэгэнеску, Румыния.
2. Тайная вечеря, 1694, Иван Михайлов, Государственный Русский музей, Санкт-Петербург.
3. Тайная вечеря, фрагмент картины *Страсти Господни*, 1470 г., Г. Мемлинг, Савойская галерея, Турин.
4. Тайная вечеря, конец XIX в., коллекция НМИМ.
5. Тайная вечеря, конец XIX в., коллекция НМИМ.
6. Тайная вечеря, конец XIX – начало XX вв., коллекция НМИМ.
7. Тайная вечеря, конец XIX в., коллекция НМИМ.
8. Тайная вечеря, конец XIX в., коллекция НМИМ.
9. Тайная вечеря, VI в., Сант-Аполлинаре-Нуово, Равенна.
10. Тайная вечеря, VI в., Россанский кодекс.
11. Тайная вечеря, XIV в., церковь св. Николая, Куртя-де-Арджеш.
12. Тайная вечеря, XVIII в., церковь Успения Пресвятой Богородицы, Музей села, Кишинев.
13. Тайная вечеря, 1685 г., Симон Ушаков, Успенский собор, Свято-Троицкая лавра, Сергиев-Посад.
14. Тайная вечеря, 1907 г., Николай Рерих, церковь Казанской иконы Божией Матери, Успенский монастырь, г. Пермь.
15. Тайная вечеря, 1949-1953 гг., Ириней Протченко, часовня св. Иоакима и Анны, Монастырь Сихэстрия.

26.05.2017

Adelaida Chiroşca, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

MĂRTURII DESPRE FAMILIILE DE NOBILI DE ELITĂ DIN BASARABIA: CANTACUZIN ŞI KRUPENSKI ÎN COLECŢIILE MUZEULUI NAŢIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: patrimoniu, muzeu, nobili de elită, Basarabia, fotografie.

Muzeul are rolul de a strânge şi a depozita cele mai diferite mărturii. El prezintă o reală posibilitate de supravieţuire a mărturiilor de dinaintea noastră. Totodată, muzeul are menirea de a expune publicului larg aceste mărturii, arătând rădăcinile civilizaţiei, viaţa în toată complexitatea ei, de a-l face pe vizitator să înţeleagă mai profund lumea înconjurătoare, cu tainele ei. În contextul rolului patrimoniului muzeal în dezvoltarea societăţii se include cercetarea şi valorificarea unor colecţii din patrimoniu, în cazul nostru din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei ce ţin de istoria unor familii de nobili din Basarabia. Cantacuzinii şi Krupenski sunt două neamuri de nobili de elită cu o istorie multiseculară. Aceste neamuri, foarte ramificate, au avut şi mai au reprezentanţi în mai multe ţări ale lumii. Cercetarea noastră are drept subiect ramura basarabeană a acestor familii.

Numele de familie al Cantacuzinilor se scrie în mod diferit. De exemplu, în Rusia şi în Basarabia se scrie Cantacuzin, în România Cantacuzino, în Europa şi în America Cantacuzène, în Turcia Kantakuz.

Pe parcursul anilor 1991-2005 Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei a primit sub formă de donaţie şi a achiziţionat importante materiale, care reflectă istoria neamului de viţă nobilă Cantacuzino. Ele au fost colecţionate de la Irina Cantacuzino, soţia ultimului descendent al Cantacuzinilor în Basarabia, Pavel Cantacuzin (1902-1992). Deosebit de valoroasă este colecţia de fotografii şi documente din familia principelui Pavel Cantacuzin, colectată şi transmisă în patrimoniu de colaboratoarea muzeului Antonina Cracan în anul 1993. Ea cuprinde circa 50 de unităţi, dintre care 36 sunt fotografii originale şi cópii, datate cu secolul XIX - anul 1990. În 2001 în patrimoniul MNIM a fost depozitată încă o colecţie de documente, fotografii şi alte materiale ale principelui basarabean Pavel Cantacuzin. Ea a fost colectată şi transmisă în patrimoniu de cercetătoarea Elena Postică şi reflectă viaţa şi activitatea lui în timpul aflării în detenţie şi după reabilitare.

Cercetarea şi valorificarea acestor colecţii presupune o completare mai amplă a informaţiei cu privire la istoria Cantacuzinilor din Basarabia. Mai mult ca atât, anume în colecţia transmisă de Antonina Cracan am depistat o serie de fotografii care reflectă viaţa cotidiană a familiei lui Mihail Nicolaevici Krupenski.

Pavel Cantacuzin a ţinut mult ca materialele despre neamul său să ajungă anume în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei.

Cantacuzinii s-au stabilit în Basarabia la sfârşitul secolului XVIII - începutul secolului al XIX-lea. Marele vistiernic al Moldovei principele Matei Cantacuzin a fost nevoit să fugă în Rusia cu întreaga familie în 1793, fiind cu toţii condamnaţi la moarte de sultanul Selim III. Matei Cantacuzin şi boierul Sandu Sturdza, în timpul încheierii păcii de la Iaşi din anul 1792, au contribuit la introducerea în tratat a unor puncte în favoarea Principatelor Române. Pentru aceasta ei, precum şi alţi boieri, au luat contact cu ruşii, care ocupau Iaşii, mai ales că Matei era în foarte bune relaţii cu Potiomkin (Atanasiu 2006, 15). Turcii nu le-au iertat acest lucru şi Matei împreună cu familia sa (el a fost căsătorit cu Raluca Callimachi) au fost nevoiţi să ia drumul pribegiei fugind în Rusia. În colecţia de documente a muzeului se păstrează copia scrisorii lui Potiomkin, scrisă în limba franceză, la Bender, în data de 23 august 1790 şi adresată principelui Matei Cantacuzin în care acesta îi face o invitaţie de a veni în Taurida (Crimeea), pentru a-şi întrema sănătatea. Potiomkin moare în 1791 în drum spre Iaşi, dar scrisoarea lui i-a determinat pe Cantacuzinii moldoveni să

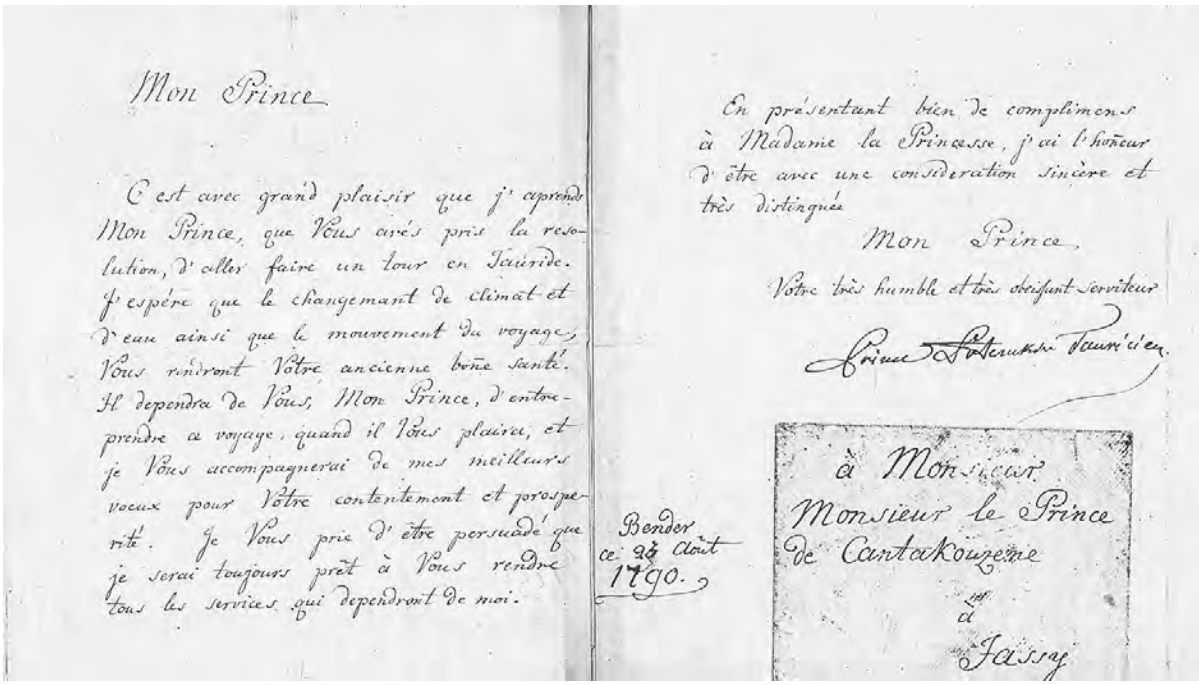
Mon Prince

C'est avec grand plaisir que j'apprends Mon Prince, que Vous avés pris la resolution, d'aller faire un tour en Toscane. J'espére que le changemant de climat et d'eau ainsi que le mouvement du voyage, Vous rendront Votre ancienne bonne santé. Il dependra de Vous, Mon Prince, d'entreprendre ce voyage, quand il Vous plaira, et je Vous accompagnerai de mes meilleurs voeux pour Votre contentement et prosperité. Je Vous prie d'être persuadé que je serai toujours prêt à Vous rendre tous les services qui dependront de moi.

En présentant bien de complimens à Madame la Princesse, j'ai l'honneur d'être avec une consideration sincère et très distinguée

Mon Prince

Votre très humble et très obeissant serviteur

Prince Potemkin Tauricien.

Bender ce 23 août 1790.

à Monsieur Monsieur le Prince de Cantacouzene à Jassy

1. Copia scrisorii lui Potiomkin, adresată lui Matei Cantacuzin, Bender, 23 august, 1790.

emigreze dincolo de Nistru, înfiinţând mai apoi ramura Cantacuzinilor din Basarabia.

Matei a avut şase copii: Dimitrie, Ioan, Constantin, Gheorghe, Grigore şi Alexandru. Gheorghe, care s-a stabilit cu traiul în Basarabia, este străstrăbunicul lui Pavel Cantacuzin. Gheorghe şi Grigore au luptat cu vitejie în armatele ţarului în timpul campaniilor napoleoniene. Grigore, ajuns colonel, va cădea în fruntea trupelor sale în bătălia de lângă Moscova (1812), iar Gheorghe va urma cariera de inginer militar după căsătoria din 1811 cu principesa Elena Mihailovna Gorceakov (Atanasiu 2006, 16). Cei doi tineri, Elena şi Gheorghe, au făcut cunoştinţă la un bal în oraşul Sankt Petersburg. S-au îndrăgostit şi s-au căsătorit. Despre aceasta a scris şi L.N. Tolstoi în romanul „Război şi pace". După nuntă, tânăra familie se stabileşte cu traiul în Basarabia, la moşia din Mărcăuţi, judeţul Hotin. Însă nu vor locui doar aici. Mult timp vor petrece la Hotin, unde mai aveau o casă. Iarna se vor afla la Chişinău, unde mama sa, care locuia mereu la Iaşi, avea o casă de lemn cu aripă (Халиппа 1899, 55). La Chişinău, principele Gheorghe, fiind amator de chefuri, era vizitat de personalităţi cunoscute, printre ele fiind şi poetul A.S. Puşkin. Atmosfera din casa lui era ospitalieră şi occidentală. Tot la Chişinău va locui într-o casă din cele mai bune pe atunci, de piatră, fratele lui Gheorghe, Alexandru. La izbucnirea Eteriei, amândouă familii ale Cantacuzineştilor au plecat din Chişinău: familia unuia la Otaci, a altuia la Hotin, bărbaţii erau atraşi în Eterie (Халиппа 1899, 57). „Elena Gorceakov (1794-1854), sora viitorului ministru de externe a Rusiei, o femeie cu un caracter minunat" (Халиппа 1899, 55), a fost înmormântată la Otaci, în curtea bisericii sf. Arhanghel Mihail. Mormântul ei s-a păstrat până astăzi.

În colecţia transmisă de Irina Cantacuzin am depistat o copie fotografică a unui tablou în care este reprezentată întreaga familie a lui Gheorghe Matei Cantacuzin (1786-1857): soţia Elena Gorceakov şi copiii Grigore, Leon, Gheorghe, Aspasia, Mihail, Nicolae şi Olga[1]. Deşi este o copie fotografică a acestui tablou, redă desluşit chipurile lor. Nu ne este cunoscut cine este autorul tabloului. Cunoaştem, că originalul lui se păstrează în familia urmaşilor de pe linia Olgăi, stabiliţi în Elveţia. Grigore, născut în 1814, este străbunelul lui Pavel, iar bunelul lui este Cheorghe (numit şi Iurie), fost prefect de Chişinău.

Fotografia, prin calitatea sa de exprimare autentică a lumii înconjurătoare şi-a însuşit un indiscutabil caracter documentar. Datorită acestui fapt, muzeele, odată apărute, nu au putut omite din rândul exponatelor lor fotografia (Hasnaş

[1] MNIM, FA-10229-34.

2. Copia fotografică a tabloului unde sunt reprezentaţi membrii familiei lui Gheorghe Cantacuzin (în rândul trei, primul din dreapta): Grigore (rândul trei, al doilea din dreapta), Leon (rândul trei, al treilea din dreapta), Gheorghe (rândul trei, al patrulea din dreapta), Mihail (rândul doi, primul din dreapta), Aspasia (rândul doi, a doua din dreapta), Elena Cantacuzin (Gorchakov) (rândul doi, a treia din dreapta), Nicolae (rândul doi, al patrulea din dreapta); Olga (în primul rând).

3. Sofia Cantacuzin, sf. sec. XIX.

4. Sofia Cantacuzin, soră de caritate în timpul Primului Război Mondial, 1915.

1997, 289.) Uneori o fotografie face cât o mie de cuvinte, însă imaginile sunt şi mai valoroase atunci când surprind momente marcante din istoria omenirii. Revenind la colecţia amintită mai sus, ţinem să menţionăm că ea include fotografii originale şi cópii pe care sunt reprezentaţi membrii familiei lui Gheorghe (Iurie) Grigore Cantacuzin (1848-1899), căsătorit cu Nadina Townley, care au avut următorii copii: Vladimir (tatăl lui Pavel), Gheorghe, Elena, Maria şi Sofia.

În patrimoniul muzeului se păstrează imagini în care sunt reprezentaţi copiii lui Gheorghe (Iurie) Cantacuzin şi urmaşii lor. Colecţia include câteva poze cu Sofia Iurievna Cantacuzin: portretul Sofiei[2], o imagine a Sofiei îmbrăcată în haine de soră de caritate[3], expusă în sala Unirii la compartimentul Primul Război Mondial, şi o imagine în care este reprezentată împreună cu Elena şi Pavel Krupenski stând în hamac în livadă, datată cu anul 1910. Sunt prezente în colecţie şi portretele celor două surori ale Sofiei: Elena[4] şi Maria Cantacuzin[5]. Maria a fost căsătorită cu

[2] MNIM, FA-10229-19.
[3] MNIM, FA-10229-45.
[4] MNIM, FA-10229-20.
[5] MNIM, FA-10229-44.

5. Maria Cantacuzin (Catacazi), prima jumătate a sec. XX.

6. Elena Cantacuzin, sf. sec. XIX.

Mihail Catacazi. Gheorghe Iurievici Cantacuzin a stăpânit moşii la Lincăuţi şi Chincăuţi. A fost căsătorit cu Elena Nicolaevna Trubcea, cu care a avut patru copii: Iurie, Alexei, Tamara şi Olga. Fiul Iurie a absolvit Conservatorul „Unirea" din Chişinău, clasa violoncel a profesorului Gheorghe Iaţencovschi. A continuat studiile la Conservatorul de Muzică şi Artă dramatică din Bucureşti, unde devine ulterior profesor. A murit în oraşul Săvârşin din România. Alexei, Tamara şi Olga au trăit şi au murit în România (Cracan 1995, 272). În colecţia de fotografii a muzeului se păstrează o imagine, datată cu anul 1930, unde sunt înfăţişaţi Iurie Cantacuzin şi profesorul Gheorghe Iaţencovschi[6].

[6] MNIM, FB-21656-26.

7. Iurie Cantacuzin (primul din stânga) cu profesorul Gheorghe Iaţencovschi, Chişinău, 1930.

Cea mai mare parte a colecţiei include totuşi fotografii cu chipurile membrilor familiei principelui Vladimir Gheorghe Cantacuzin (1872-1937), general-maior rus, participant la războiul ruso-japonez şi la Primul Război Mondial. Înainte de revoluţia din 1917 s-a aflat în serviciul împăratului, având funcţia de comandant al Gărzii imperiale de Husari din Ţarskoe Selo. În timpul războiului civil, a luptat de partea lui Kolceak. În anul 1920, deghizându-se într-un artist (îşi rade barba şi mustăţile), reuşeşte să se întoarcă în Basarabia (Cantacuzène 1993, 342). Căsătorit în prima căsătorie cu văduva Sofia Feodorovna Şafirov (născută Miciu), originară din gubernia Basarabia. Împreună au avut următorii copii: Pavel, născut la 19 decembrie 1902, Serghei, la 3 octombrie 1906 şi Tatiana, la 28 noiembrie 1903. Copiii soţiei din prima căsătorie: Natalia (1894), Eugenia (1895) şi Alexandru (1898)[7]. Muzeul deţine o fotografie originală efectuată la Chişinău şi datată cu anul 1910, pe care este înfăţişat principele Vladimir cu cei trei copii: Pavel, Serghei şi Tatiana[8].

[7] MNIM, FB-22285-1.
[8] MNIM, FB-22285-12.

8. Principele Vladimir Cantacuzin cu copiii: Pavel (rândul doi, în picioare), Serghei şi Tatiana, Chişinău, 1910.

9. Soţii Vladimir şi Sofia Cantacuzin, Moscova, 1904.

Originală este şi imaginea efectuată în atelierul lui P. Pavloff din Moscova, în 1904, unde sunt reprezentaţi soţii Vladimir şi Sofia Cantacuzin[9]. O imagine a Sofiei cu cei trei copii din prima căsătorie, efectuată în atelierul lui Ch. Lichenberg din Odesa, în anul 1900[10], face parte din această colecţie. Portretul lui Vladimir Cantacuzin, efectuat în atelierul lui T. Baraschy din Bucureşti în anii ′30 ai sec. XX[11] întregeşte colecţia de fotografii a acestei familii. Principele Vladimir Cantacuzin moare la Ocniţa în anul 1937. Soţia lui Sofia a murit la Craiova[12].

10. Sofia Cantacuzin (Şafirov) cu copiii din prima căsătorie, Odesa, 1900.

Ultimul descendent al familiei Cantacuzin în Basarabia se consideră fiul lui Vladimir, Pavel Cantacuzin[13].

Serghei, fratele lui Pavel, a avut o soartă tragică. Despre soarta lui aflăm din ziarul *Bessarabskaia Počta* din 16 decembrie 1931, care se păstrează în colecţia de periodice a muzeului[14]. În articolul *Principele S. Cantacuzin a rănit pe inspectorul său şi singur s-a împuşcat* se descrie drama care s-a întâmplat într-o bancă din Chişinău. Serghei lucra în această perioadă la banca „Creditul agricultorilor”. Într-o zi el a intrat în biroul directorului băncii tocmai atunci, când acesta avea o discuţie cu inspectorul N. Toderescu din Bucureşti, care venise cu un control la această bancă. Văzând că directorul este nevoit să dea unele explicaţii, Serghei se implică în discuţie. Toderescu

[9] MNIM, FB-22285-13.
[10] MNIM, FB-22285-14.
[11] MNIM, FB-22285-23.
[12] MNIM, FB-24219-15.
[13] MNIM, FA-10229-42.
[14] MNIM, FB-24219-17.

11. Principele Vladimir Cantacuzin, Bucureşti, anii ’30, sec. XX.

13. Pavel Cantacuzin în Siberia, Peciora, 1954.

i-a zis foarte urât acestuia să tacă şi l-a alungat din birou. Serghei s-a supărat foarte tare şi, plecând acasă să ia prânzul, a luat revolverul marca „Brauning”. De fapt, el urma să plece în deplasare în judeţ, dar s-a defectat automobilul băncii şi a fost nevoit să se întoarcă la serviciu. Intrând în bancă, pe coridor se întâlneşte cu Toderescu şi-i zice să-şi ceară scuze. Probabil, a fost insultat din nou, odată ce Serghei scoate revolverul, îl împuşcă pe inspector şi se împuşcă şi el. Pentru membrii familiei Cantacuzin onoarea valora mai mult decât viaţa. Autorul articolului vorbeşte despre Serghei ca despre o persoană provenită dintr-o familie cu o educaţie aleasă, care nu permitea un asemenea comportament. El n-a putut ierta un

12. Serghei Cantacuzin cu soţia, Chişinău, anii ’30, sec. XX.

comportament grosolan, l-a împuşcat pe inspector şi, înţelegând ce a făcut, şi-a pus capăt zilelor. Pe lângă fotografia în care este reprezentat Vladimir Cantacuzin cu copiii, printre care şi Serghei la vârsta de opt ani, muzeul păstrează o fotografie originală, din perioada interbelică, în care este reprezentat Serghei cu soţia lui[15]. Serghei Cantacuzin a fost înmormântat în Cimitirul Central din Chişinău, numit impropriu armenesc. Tatiana, unica fiică a lui Vladimir, a absolvit Institutul fetelor cu educaţie aleasă Smolnâi. Se stinge din viaţă la Paris, în anul 1982.

Pavel Cantacuzin, considerat ultimul descendent al Cantacuzinilor în Basarabia, a avut o soartă grea. S-a născut în anul 1902 la Chişinău. Provenind dintr-o familie de militari, la vârsta de 10 ani, este trimis la Liceul Militar (Şcoala de cadeţi) din Odesa. Evenimentele revoluţionare ce au loc în Rusia (1917) şi mai apoi cele din Basarabia (1918) îl prind pe Pavel de cealaltă parte a Nistrului. În 1918, împreună cu alţi elevi din clasele superioare ale Liceului Militar din Odesa, au fost mobilizaţi în armata lui Denikin. După dezastrul care urmase, este arestat de bolşevici şi

[15] MNIM, FB-22285-24.

condamnat la moarte. În ultimul moment scapă de închisoare şi este mobilizat în divizia lui Kotovski. Când divizia se îndrepta spre frontul polonez, se îmbolnăveşte de tifos exantematic şi este părăsit într-o staţie. Scapă ca prin minune şi face câteva încercări de a trece Nistrul pentru a reveni în Basarabia, dar ele se termină cu eşec. Este nevoit să trăiască în condiţiile de construire a unei societăţi noi, aşa-zisă socialistă, înstrăinat de familia rămasă la Chişinău. Se stabileşte cu traiul la o mătuşă ce locuia în oraşul Kiev. Încerca să se aranjeze la serviciu, dar în afară de paznic, nu-l acceptau nicăieri. Cineva l-a denunţat că provine dintr-un neam domnesc şi toate nenorocirile i se trag de la acest denunţ. A început o viaţă plină de mizerii, mereu hărţuit de GPU, mereu supravegheat, de multe ori întemniţat. Totuşi absolveşte şcoala de şoferi, mai apoi fiind acceptat la studii prin corespondenţă la Institutul de transporturi din Kiev, pe care îl absolveşte în anul 1934. Însă în acelaşi an este exilat în regiunea Arhanghelsk. În 1937, după expirarea termenului de exil, este din nou arestat şi condamnat de „troică" la 10 ani de lagăr, pe care i-a făcut în mai multe lagăre, la muncile cele mai grele. Cel mai mult s-a reţinut în lagărul din Peciora. În 1947, când au expirat cei 10 ani, i-au dat domiciliu forţat pe veci la Peciora, fiind tot timpul considerat condamnat politic (Postică 2001, 83). Munca grea şi istovitoare, suferinţa sufletească la care a fost supus, i-au zdruncinat sănătatea. În urma unui atac de cord rămâne invalid pentru tot restul vieţii.

La 22 iunie 1956, din lipsă de probe, Judecătoria regiunii Arhanghelsk a clasat dosarul penal ce-i fusese intentat lui Pavel Cantacuzin la 10 noiembrie 1937 şi l-a reabilitat[16] .

În 1960 Pavel Cantacuzin se întoarce la Chişinău, oraşul în care s-a născut şi a copilărit. Aici îşi găseşte doar două rude mai apropiate, mătuşa de pe mamă Iulia Fediukina şi fiica acesteia Tatiana Ciugurean. În 1964 se căsătoreşte cu Irina Chicu (Kareakin)[17], descendentă de viţe nobiliare ruseşti şi germane. Tatăl ei a fost Lev Kareakin[18], fiul mareşalului nobilimii din gubernia Poltava, militar de profesie. Pe linia mamei se trăgea din neamul aristocrat von Roth din Germania. Muzeul deţine o fotografie a buneilor Irinei[19], imor-

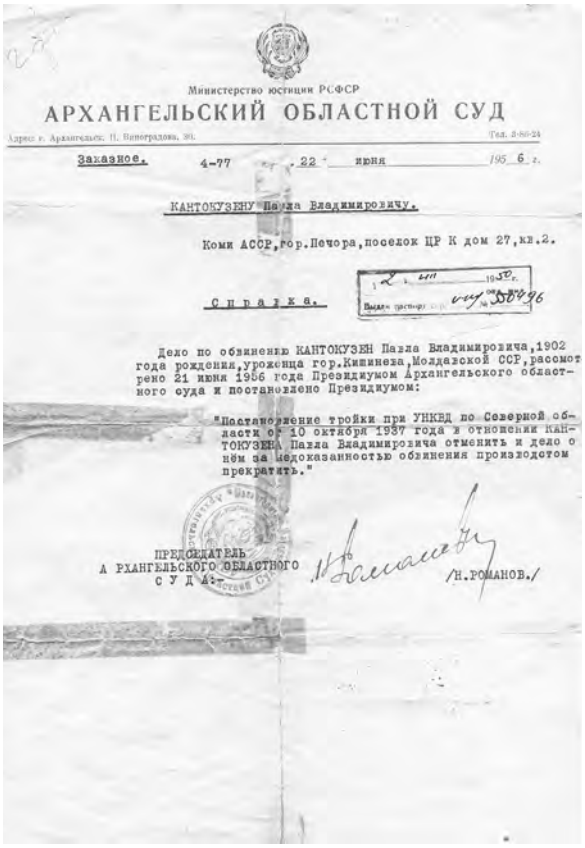

Министерство юстиции РСФСР

АРХАНГЕЛЬСКИЙ ОБЛАСТНОЙ СУД

Заказное. 4-77 22 июня 195 6 г.

КАНТОКУЗЕНУ Павла Владимировичу.

Коми АССР, гор. Печора, поселок ЦР К дом 27, кв. 2.

Справка.

Дело по обвинению КАНТОКУЗЕН Павла Владимировича, 1902 года рождения, уроженца гор. Кишинева, Молдавской ССР, рассмотрено 21 июня 1956 года Президиумом Архангельского областного суда и постановлено Президиумом:

"Постановление тройки при УНКВД по Северной области от 10 октября 1937 года в отношении КАНТОКУЗЕНА Павла Владимировича отменить и дело о нём за недоказанностью обвинения производством прекратить."

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ
АРХАНГЕЛЬСКОГО ОБЛАСТНОГО
СУДА: /Н.РОМАНОВ./

14. Certificatul de reabilitare, eliberat lui Pavel Cantacuzin de Judecătoria regiunii Arhanghelsk, 22 iunie 1956.

15. Soţii Pavel şi Irina Cantacuzin, Chişinău, 1965.

talizaţi la 1911 într-un atelier din Kiev. Irina s-a născut la Kiev. După evenimentele din 1917, rămasă orfană, este nevoită să se mute cu traiul în Basarabia împreună cu familia Mariei, sora ei mai mare. Maria era căsătorită cu Boris Buşilă, originar din sudul Basarabiei. În 1941 familia Mariei Buşilă a fost deportată în Kazahstan[20].

[16] MNIM, FB-22285-37.
[17] MNIM, FB-22285-28.
[18] MNIM, FB-22285-30.
[19] MNIM, FB-22285-29.
[20] MNIM, FB-22285-33.

16. Lev Kareakin, tatăl Irinei Cantacuzin, 1916.

17. Alexander Ludvigovici von Roth cu soţia Vilhelmina Gheorghievna, buneii Irinei Cantacuzin, Kiev, 1911.

Boris Buşilă a murit în lagărul din Sverdlovsk[21]. Irina Cantacizino a absolvit şcoala primară din Taraclia, apoi liceul de fete „Principesa Dadiani" şi Facultatea de Agronomie a Universităţii din Iaşi. Au trăit împreună cu Pavel timp de 28 de ani, având o căsnicie fericită, bazată pe dragoste şi stimă reciprocă. S-a stins din viaţă la 15 aprilie 2007.

Întorcându-se la baştină, Pavel, din cauza sănătăţii şubrede ca urmare a aflării în Gulag, n-a putut să se încadreze în câmpul muncii, având grad de invaliditate pe viaţă[22]. Pensia mizeră i-a putut asigura un trai modest până la moarte. Moare la 15 octombrie 1992[23] şi este îngropat în cimitirul de pe strada Armeană, lângă bunicul Cheorghe (Iurie) şi fratele Serghei.

În patrimoniul MNIM se păstrează şi alte categorii de piese, care au aparţinut familiei Cantacuzin. Din categoria obiecte menţionăm un pincenez, sec. XIX[24], o balanţă din os de broască ţestoasă cu un set de greutăţi[25], sec. XIX, cuţite, sf. sec. XIX - înc. sec. XX[26] , un saşeu pentru păstrarea batistelor sau şerveţelelor, anii '30, sec. XX[27]. Câteva ştergare de masă, şerveţele, panoul „Câini de vânătoare", o faţa de pernă, brodate de Irina Cantacuzin, fac parte din categoria de obiecte croşetate şi brodate a patrimoniului muzeal.

Muzeul nostru păstrează, deşi cu mult mai puţine, şi mărturii despre neamul Krupenski. În colecţia de fotografii transmisă de Irina Cantacuzin am depistat nouă imagini pe care sunt înfăţişaţi membrii familiei lui Mihail Nicolaevici Krupenski. Tot aici am găsit şi o imagine/carte poştală a conacului „Pavlovca", datată cu sfârşitul secolului XIX[28]. Conacul a aparţinut lui Pavel Nicolaevici Krupenski, fratele lui Mihail Krupenski, deputat în Duma de Stat a Rusiei. Neamul Cantacuzinilor a fost înrudit cu neamul Krupenski.

[21] MNIM, FB-24219-15.
[22] MNIM, FA-10911-10.
[23] MNIM, FA-10911-11.
[24] MNIM, FB-24037.
[25] MNIM, FB-24038.
[26] MNIM, FB-24448-24449.
[27] MNIM, FB-19536.
[28] MNIM, FB-22285-3.

18. Conacul „Pavlovca”, sf. sec. XIX.

Maria, fiica lui Matei Krupenski, viceguvernator al Basarabiei între anii 1816-1823, a fost căsătorită cu Grigore Cantacuzin, fiul lui Gheorghe Cantacuzin, eteristul. Astfel, Maria Krupenski este străbunica lui Pavel Cantacuzin.

În urma anexării Basarabiei de către Imperiul Rus, doi fii ai serdarului Iordache Krupenski au ales să rămână în Basarabia. Matei şi Teodor au întemeiat, astfel, două ramuri basarabene ale familiei Krupenski. Ambii se căsătoresc în familii fanariote refugiate după 1812 în Rusia. Matei Krupenski a fost căsătorit cu Ecaterina Comnen, fiica generalului Hristofor Marcovici Comnen şi a Mariei Moruzi, al cărei tată, Alexandru Moruzi, mare dragoman al Porţii, a fost decapitat în 1769, la ordinul sultanului. Teodor Krupenski se căsătoreşte cu Smaranda Moruzi, fiica marelui dragoman al Porţii Dimitrie Moruzi, decapitat din ordinul sultanului pentru înaltă trădare în negocierile cu ruşii la Bucureşti în 1812 (Suveică 2014, 337).

Descendenţii celor două branşe ale neamului Krupenski au avut roluri importante în viaţa politică, socială şi culturală a Basarabiei şi chiar a statului rus. „Un loc aparte între nobilimea basarabeană îl ocupa marea familie Krupenski, care, după spusele unora, deţinea în Adunarea Nobilimii 52 de voturi. Cel mai în vârstă membru al acestei familii, Mihail Nicolaevici Krupenski, deţinea funcţia de mareşal al Adunării Nobilimii...” (Урусов 2011, 112). Reprezentanţii familiei Krupenski au menţinut peste 40 de ani titlul de mareşal al nobilimii din judeţul Hotin şi timp de 20 de ani au avut calitatea de mareşal al nobilimii din Basarabia (Bezviconi 1939, 51).

Mihail Nicolaevici Krupenski (1851-1905), „adevărat părinte al nobilimii, boier de concepţii vechi şi ospitalitate largă” (Bezviconi 1939, 49), a fost nepotul lui Matei Krupenski. El a fost mareşal al nobilimii în judeţul Hotin în anii 1884-1897, apoi mareşalul Adunării Nobilimii basarabene în anii 1897-1905. A fost căsătorit cu Ana Nicolaevna Catarji (1852-1927). Au avut următorii copii: „Eliza, măritată cu G.D. Krupenski, Nicolae, mareşal de Hotin, însurat cu prinţesa Natalia Meşcerski, Simeon, însurat cu Sofia Cerneavski, ofiţer al gărzii, ucis de bolşevici, Alexandru, preşedinte de zemstvă şi primar de Bălţi, însurat cu Ecaterina Akimov, Gheorghe, însurat cu Elena de Carier, Elena, domnişoară de onoare a Curţii, Pavel, diplomat, însurat cu Eliza Sutzo” (Bezviconi 1939, 49). Prin străduinţa lui Mihail Krupenski la Chişinău sa construit pensionul-orfelinat pentru copiii de nobili (Danilov 2014, 19). Pensionul-orfelinat a fost una dintre cele mai frumoase clădiri din Chişinăul de altădată. În incinta lui mai târziu a fost deschis Gimnaziul nr. 3 pentru băieţi. În acest local şi-a ţinut şedinţele Sfatul Ţării, iar mai apoi şi-a avut sediu Facultatea de Agronomie a Universităţii din Iaşi. Actualmente aici îşi are sediu Academia de Arte din Republica Moldova.

Începând cu secolul XIX şi până la căderea monarhiei, reprezentanţii familiei Krupenski au servit cu supunere şi devotament curtea ţaristă. „Matei Krupenski este numit, la început, consilier al Departamentului al 2−lea care avea, între alte atribuţii, şi acele economico−financiare, iar în 1818 este ridicat la rangul de preşedinte al acestui departament”. Pentru „deosebitul devotament” faţă de guvern nu este dat în judecată, când încurcă afacerile departamentului cu buzunarul propriu, ci este obligat doar să demisioneze de bună voie (Constantin, Negrei, Negru 2012, 345).

Din rândul clanului Krupenski au ieşit trei diplomaţi: fraţii Anatolie Nicolaevici Krupenski, ambasador al Rusiei la Viena, Londra şi Roma, şi Vasile Nicolaevici Krupenski, ambasador al Rusiei în China şi în Japonia. Diplomat de profesie a fost şi Pavel Krupenski, fiul lui Mihail Nicolaevici Krupenski. El s-a ocupat de cercetarea trecutului familiei sale, făcând arborele genealogic al acestei familii. A fost căsătorit cu Eliza Sutzo, fiica generalului Alexandru Dimitrie Sutzo şi a Sofiei, născută Mavrocordat, fostă mare doamnă

19. Fraţii Gheorghe (în uniformă de gimnazist), Pavel şi Elena Krupenski, Chişinău, 1903.

20. Elena Krupenski (prima din stânga) cu fratele Pavel şi cumnata Ela (soţia lui Gheorghe), prima jumătate a sec. XX.

de onoare a reginei Greciei, Sofia. În anul 1940 se refugiază în România. Dar în scurt timp este arestat. Moare în închisoarea „Jilava" de lângă Bucureşti.

Cele câteva fotografii din colecţia Irinei Cantacuzin îi înfăţişează pe copiii şi soţia lui Mihail Krupenski. O imagine efectuată la Chişinău în 1903 îi reprezintă pe fraţii Gheorghe, Pavel şi Elena Krupenski[29]. Elena, îmbrăcată în rochie albă, stă aşezată în fotoliu. Gheorghe, îmbrăcat în uniformă de gimnazist, stă în picioare lângă ea. Pavel, în cămaşă albă şi pantaloni negri, ţine în mână o pălărie. O altă imagine datată cu anul 1910 îi reprezintă pe Elena şi Pavel Krupenski şi pe Ela, soţia lui Gheorghe, născută de Carier[30]. Sunt reprezentaţi pe o alee ce duce spre poarta unui conac. Doamnele sunt îmbrăcate în rochii lungi, cu jachete, pălării, poartă umbrele. Pavel Krupenski, îmbrăcat la costum, cu pălărie pe cap, ţine în mână o taşcă. În timpul odihnei, într-o livadă, aşezaţi în hamac, sunt înfăţişaţi Elena şi Pavel Krupenski împreună cu Sofia Iurievna Cantacuzin[31]. Fotografia este făcută în anul 1910. „La moşia Selişte" este intitulată o altă fotografie. Pe fundalul conacului de la moşia Selişte, judeţul Hotin[32], care aparţinea familiei Krupenski, surprinşi în timpul jocului de golf, sunt înfăţişaţi fraţii Alexandru şi Pavel Krupenski, Sofia Cantacuzin şi Sofia Mihailovna (aşa este prezentată în colecţia de predare în patrimoniu)[33]. Alexandru Mihailovici Krupenski a susţinut Unirea Basarabiei cu România. În perioada interbelică a deţinut funcţia de preşedinte al Ligii proprietarilor funciari Bălţi. Pavel Krupenski mai este surprins în timp ce fumează, împreună cu Larisa Cantacuzin (numită şi Lelea), într-o altă imagine[34]. Ana Krupenski (Catarji), îmbrăcată într-o fustă

[29] MNIM, FA-10229-5.
[30] MNIM, FA-10229-10.
[31] MNIM, FA-10229-7.
[32] În prezent satul Selişte/Selişce se află în raionul Secureni, pe teritoriul Ucrainei.
[33] MNIM, FA-10229-8.
[34] MNIM, FB-22285-9.

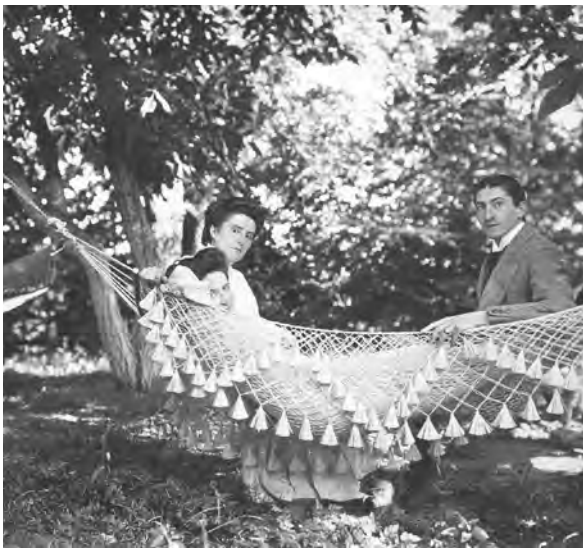

21. Pavel Krupenski cu sora Elena şi Sofia Iurievna Cantacuzin, Chişinău, 1910.

lungă, de culoarea neagră, şi o bluză cu mâneca lungă, este înfăţişată stând pe o bancă în parc. În spatele ei, în picioare, stă fiul Pavel. Celelalte două doamne nu ne sunt cunoscute. Imaginea este făcută în anul 1920[35].

Ana Krupenski (Catarji) (1852-1927) s-a ocupat mult cu caritatea. În anul 1884, la Chişinău se încheagă primul Comitet de binefacere, care întemeiază spitalul de copii. Acest edificiu, mulţi ani de-a rândul era unicul spital adaptat pentru tratamentul îngrijit şi chirurgia infantilă, deservind întreaga Basarabie. Trata două treimi de bolnavi în mod gratuit. Propăşirea spitalului se datora unor inimoase epitrope, printre ele fiind şi Ana Krupenski. În 1900 are loc adunarea generală a doamnelor care activează pe tărâmul binefacerii. Un comitet de patronaj ia fiinţă sub preşedinţia Anei Krupenski (Bezviconi 1943, 140). Ana Catarji a pus temelia Casei de muncă „Albina" din Chişinău, a fost epitrop a liceului „Prinţesa Dadiani", reorganizatoarea orfelinatului „Balş" (Bezviconi 1939, 52). Este înmormântată în Cimitirul „Armenesc". Mormântul ei seamănă cu un mausoleu şi s-a păstrat până astăzi.

Nobilii basarabeni în epoca ţaristă aveau o mare trecere la curtea imperială. Pe lângă bărbaţii, care ocupau diferite funcţii de stat şi în armată, femeile deţineau şi ele funcţii pe lângă împărăteasa Rusiei. În lista domnişoarelor de onoare ale împărătesei figurau multe nume de familii

[35] MNIM, FB-22285-4.

22. La moşia Selişte, judeţul Hotin (de la stânga spre dreapta: Sofia Iurievna Cantacuzin, Alexandru Krupenski, Sofia Mihailovna şi Pavel Krupenski), prima jumătate a sec. XX.

23. Pavel Mihailovici Krupenski cu Larisa Cantacuzin, prima jumătate a sec. XX.

24. Ana Nicolaevna Krupenski (Catarji) (pe scaun, prima din stânga) cu fiul Pavel şi două necunoscute, 1920.

ale nobililor basarabeni. Una dintre reprezentantele neamului Krupenski, care a exercitat rolul de domnişoară de onoare a împărătesei Rusiei, a fost şi Elena Krupenski. Ea figurează în lista comună a domnişoarelor de onoare din anul 1916. Astfel de liste se publicau în fiecare an în Calendarul-adresă al Imperiului Rus. În lista din 1916 este înscrisă şi principesa Elena Iurievna Cantacuzin. Presupunem că este vorba de sora principelui Vladimir Cantacuzin.

În afară de pozele de grup, descrise mai sus, în care a fost prezentată şi Elena Krupenski, muzeul păstrează două poze unde este înfăţişată de una singură. Una datează cu anul 1911[36] şi este făcută la Moscova, iar cealaltă, cu anul 1913[37]. Aceste poze ne oferă posibilitatea de a vedea cum se îmbrăcau domnişoarele de onoare. Elena Krupenski a fost o perioadă tutorele gimnaziului „Natalia Dadiani". A murit la Bucureşti în 1972, la vârsta de 90 de ani. În colecţia despre care vorbim se găseşte o imagine în care Elena Krupenski este înfăţişată la o vârstă înaintată.[38] Dintre lucrurile personale, care au aparţinut nobilei Elena Krupenski muzeul deţine două bucăţi de dantelă şi un set de şervеţele, datate cu începutul secolului XX.

25. Elena Mihailovna Krupenski, Moscova, 1911.

26. Elena Mihailovna Krupenski, domnişoară de onoare a împărătesei Alexandra Feodorovna, 1913.

[36] MNIM, FB-22285-6.
[37] MNIM, FB-19792-1.
[38] MNIM, FA-10229-11.

Muzeul mai păstrează două cărămizi[39] şi cuie[40] de la casa cu „adevărat istorică" a lui Teodor Krupenski. Conacul consilierului titular Teodor Krupenski, unul dintre primele edificii cu două nivele din oraşul Chişinău, a fost construit după 1812 pe strada Cauşanskaia[41]. Între pereţii lui, nobilimea basarabeană l-a avut la bal în mai 1818 pe împăratul Rusiei Alexandru I (Халиппа 1899, 16). Aici s-au dat primele reprezentaţii teatrale din Basarabia. De-a lungul timpului casa a suferit multiple modificări. Cutremurul de pământ din 1977 a afectat-o foarte mult. Zăcând îndelung într-o stare avariată, pe la mijlocul anilor '90 a fost demolată. Conacul Teodor I. Krupenski, monument de importanţă istorică şi arhitecturală, a fost „reconstruit" şi integrat unui proiect imobiliar care însumează un bloc de peste zece etaje, cu apartamente de lux. Parterul edificiului şi etajul reprezintă, de fapt, o imitaţie a Casei Krupenski.

Din cele relatate observăm că fotografia predomină în colecţiile descrise mai sus. Ea ilustrează momente şi personalităţi ce reflectă istoria familiilor Cantacuzin şi Krupenski, constituind un exponat important din patrimoniul muzeului. Celelalte categorii de piese muzeale, la rândul lor, prezintă un preţios izvor istoric. Cercetarea şi valorificarea lor este cu certitudine o contribuţie la cunoaşterea şi studierea istoriei, în cazul nostru, la studierea fenomenului elitei nobiliare basarabene.

[39] MNIM, FB-18986.
[40] MNIM, FB-18987.
[41] În perioada ţaristă a mai fost numită Nicolaevskaia, în cea sovietică – Frunze, în prezent, strada Columna.

Bibliografie

Atanasiu 2006: M.B. Atanasiu, Cantacuzinii din Basarabia şi din Rusia (sf. sec. al XVIII-lea şi sec. al XIX-lea). Constelaţii Ieşene I/4, 2006, 14-19.

Bezviconi 1939: Gh. Bezviconi, Familia Krupenski în Basarabia. Din trecutul nostru 10, 1939, 5-52.

Bezviconi 1943: Gh. Bezviconi, Profiluri de ieri şi de azi (Bucureşti: editura Librăriei Universitare I. Carabaş 1943).

Cantacuzène 1993: J.M. Cantacuzène, Milles ans dans les Balcans (Paris 1993).

Constantin, Negrei, Negru 2012: I. Constantin, I. Negrei, Gh. Negru, Ioan Pelivan istoric al mişcării de eliberare naţională din Basarabia (Bucureşti 2012).

Cracan 1995: A. Cracan, Cantacuzinii în Basarabia. Fragmente istorice. In: Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Chişinău 1995), 270-273.

Danilov 2014: M. Danilov, Pensionul-orfelinat pentru copiii de nobili din Chişinău şi străduinţele lui Mihail Krupenski. In: Studii de arhondologie şi genealogie, vol. II (Chişinău 2014), 19-25.

Hasnaş 1997: M. Hasnaş, Fotografia – document şi exponat. Retrospectivă. Tyragetia IV-V (Chişinău 1997) 287-291.

Postică 2001: E. Postică, Istoria unui destin încarcerat: Principele Pavel Cantacuzin. In: Symposia Professorum. Seria Istorie. Materialele Sesiunii ştiinţifice din 4-5 mai 2001 de la Universitatea Liberă Internaţională din Moldova (ULIM) (Chişinău 2001), 80-84.

Suveică 2014: S.V. Suveică, Familia Krupenski şi elita istorică a Basarabiei. Dialog cu Petre Guran, realizat de Svetlana Suveică (Iaşi: Editura Universităţii „Al.I. Cuza" 2014).

Урусов 2011: С.Д. Урусов, Записки губернатора: Кишинев 1903-1904 (издатель А. Маринчук) (Кишинэу 2011).

Халиппа 1899: И. Халиппа, Город Кишинев времен жизни в нем А.С. Пушкина. 1820-1823 (Кищинев 1899).

Materials related to the elite of the nobility of Bessarabia – the families of Cantacuzin and Krupensky in the collections of the National Museum of the History of Moldova

Keywords: heritage, museum, elite of the nobility, Bessarabia, photography.

Abstract: The aim of the museum is to collect and store various objects. It gives the evidences of the past the possibility of "surviving" to the present day. At the same time, the museum should present these materials to the attention of the public, showing the origins of civilization, life in all its complexity, thereby helping the

visitor to better understand the world with its secrets. Considering the role of the museum heritage in the development of society, we carried out a study of the collections of the National Museum of the History of Moldova related to the history of the Bessarabian noble families. The Cantacuzins and the Krupensky are two families, belonging to the elite of the nobility and having a centuries-old history. In our study we are considering the Bessarabian branch of these families. From 1991 to 2005 the National Museum of History of Moldova accepted as a gift and purchased important materials reflecting the history of the Cantacuzin family. These materials were collected by Irina Cantacuzin, the wife of the last descendant of the Bessarabian Cantacuzins, Pavel (1902-1992). Of particular value is the collection of documents and photographs of the family of Pavel Cantacuzin, collected and transferred to the museum by A. Krakan in 1993. It consists of about 50 units, among which 36 are originals and copies of photographs relating to the period from the 19th century to 1990. It is this collection that contains a number of photographs with representatives of the family of Krupensky, who were related to the Cantacuzins. In 2001, the NMHM received another collection of documents, photographs and other materials related to the Bessarabian Prince Pavel Cantacuzin. It reflects his life and activities during the period of imprisonment and after rehabilitation. The museum collections hold several things and household items belonging to these families.

Museum collections are a valuable historical source. Their research and use in exhibitions undoubtedly contributes to understanding and studying the phenomenon of the Bessarabian nobility elite.

List of illustrations:

1. A copy of Potemkin's letter to Matei Cantacuzin, Bender, August 23, 1790.
2. A photocopy of the picture depicting family members of Gheorghe Cantacuzin (first from the right in the third row): Grigore (second from the right in the third row), Leon (third from the right in the third row), Gheorghe (fourth on the right in the third row), Mihail (first from the right in the second row), Aspasia (second from the right in the second row), Elena Cantacuzin (Gorchakova) (third from the right in the second row), Nicolae (fourth from the right in the second row); Olga (in the first row).
3. Sophia Cantacuzin, the end of the 19th century.
4. Sophia Cantacuzin, medical nurse during the First World War, 1915.
5. Maria Cantacuzin (Katakazi), the first half of the 20th century.
6. Elena Cantacuzin, the end of the 19th century.
7. Yury Kantakuzin (left) with Professor Georgy Yatsenkovsky, Chisinau, 1930.
8. Prince Vladimir Cantacuzin with children: Pavel (standing in the second row), Sergei and Tatyana, Chisinau, 1910.
9. Spouses Vladimir and Sophia Cantacuzin, Moscow, 1904.
10. Sophia Cantacuzin (Shafirova) with children from her first marriage, Odessa, 1900.
11. Prince Vladimir Cantacuzin, Bucharest, 1930s.
12. Sergei Cantacuzin with his wife, Chisinau, 1930s.
13. Pavel Cantacuzin in Siberia, Pechora, 1954
14. Certificate of Rehabilitation issued to Pavel Cantacuzin by the Arkhangelsk Region Court, June 22, 1956.
15. Spouses Pavel and Irina Cantacuzin, Chisinau, 1965.
16. Lev Karyakin, the father of Irina Cantacuzin, 1916
17. Alexander Ludwigovich von Roth with his wife Wilhelmina Georgievna, Irina Cantacuzin's grandparents, Kiev, 1911.
18. The Pavlovka Manor, the end of the 19th century.
19. Brothers Gheorghe (in the form of a schoolboy), Pavel and Elena Krupensky, Chisinau, 1903.
20. Elena Krupensky (first from the left) with her brother Pavel and sister-in-law Ella (Gheorghe's wife), the first half of the 20th century.
21. Pavel Krupensky with his sister Elena and Sophia Yurievna Cantacuzin, Chisinau, 1910.
22. In the estate of Selişte, the Hotin Uyezd (from left to right: Sophia Yurievna Cantacuzin, Alexander Krupensky, Sophia Mikhailovna and Pavel Krupensky), the first half of the 20th century.
23. Pavel Mikhailovich Krupensky with Larisa Cantacuzin, the first half of the 20th century.
24. Anna Nikolaevna Krupensky (Catargi) (sitting first on the left) with her son Pavel and two unknowns, 1920.
25. Elena Mikhailovna Krupensky, Moscow, 1911.
26. Elena Mikhailovna Krupensky, maid of honor of the Empress Alexandra Feodorovna, 1913.

Свидетельства об элите дворянства Бессарабии – семействах Кантакузиных и Крупенских в коллекциях Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: наследие, музей, элита дворянства, Бессарабия, фотография.

Резюме: Целью музея является собирание и хранение различных свидетельств. Он дает документам прошлого возможность «дожить» до наших дней. В то же время музей должен представлять эти документы вниманию публики, показывая истоки цивилизации, жизнь во всей ее сложности, тем самым помогая посетителю глубже познать мир с его тайнами. В контексте роли музейного наследия в развитии общества нами было осуществлено исследование коллекций Национального музея истории Молдовы, имеющих отношение к истории бессарабских дворянских семейств. Кантакузины и Крупенские – это два рода, относящихся к элите дворянства и имеющих многовековую историю. Наше исследование посвящено бессарабской ветви этих семейств. На протяжении 1991-2005 гг. Национальный музей истории Молдовы принимал в дар и закупал важные материалы, отражающие историю рода Кантакузиных. Они были собраны Ириной Кантакузиной, женой последнего потомка бессарабских Кантакузиных, Павла (1902-1992). Особую ценность представляет коллекция документов и фотографий семьи Павла Кантакузина, собранная и переданная в фонды музея А. Кракан в 1993 году. Она объединяет около 50 единиц, среди которых 36 – оригиналы и копии фотографий, относящихся к периоду с XIX века по 1990 год. Именно эта коллекция содержит ряд фотографий с представителями рода Крупенских, которые состояли в родстве с Кантакузиными. В 2001 году в фонды НМИМ поступила другая коллекция документов, фотографий и прочих материалов, относящихся к бессарабскому князю Павлу Кантакузину. Она отражает его жизнь и деятельность в период заключения и после реабилитации. В музейных фондах хранятся несколько вещей и предметов домашнего обихода, принадлежавших этим семьям.

Музейные коллекции представляют собой ценный исторический источник. Их исследование и экспозиционное освоение, несомненно, способствует пониманию и изучению явления бессарабской дворянской элиты.

Список иллюстраций:

1. Копия письма Потемкина, адресованного Матвею Кантакузину, Бендеры, 23 августа 1790 г.
2. Фотокопия картины, на которой представлены члены семьи Георгия Кантакузина (первый справа в третьем ряду): Григорий (второй справа в третьем ряду), Леон (третий справа в третьем ряду), Георгий (четвертый справа в третьем ряду), Михаил (первый справа во втором ряду), Аспазия (вторая справа во втором ряду), Елена Кантакузина (Горчакова) (третья справа во втором ряду), Николай (четвертый справа во втором ряду); Ольга (в первом ряду).
3. Софья Кантакузина, конец XIX в.
4. Софья Кантакузина, сестра милосердия во время Первой мировой войны, 1915 г.
5. Мария Кантакузина (Катакази), первая половина XX в.
6. Елена Кантакузина, конец XIX в.
7. Юрий Кантакузин (слева) с профессором Георгием Яценковским, Кишинев, 1930 г.
8. Князь Владимир Кантакузин с детьми: Павлом (стоит во втором ряду), Сергеем и Татьяной, Кишинев, 1910 г.
9. Супруги Владимир и Софья Кантакузины, Москва, 1904 г.
10. Софья Кантакузина (Шафирова) с детьми от первого брака, Одесса, 1900 г.
11. Князь Владимир Кантакузин, Бухарест, 30-е гг. XX в.
12. Сергей Кантакузин с женой, Кишинев, 30-е гг. XX в.
13. Павел Кантакузин в Сибири, Печора, 1954 г.
14. Свидетельство о реабилитации, выданное Павлу Кантакузину судом Архангельской области, 22 июня 1956 г.
15. Супруги Павел и Ирина Кантакузины, Кишинев, 1965 г.
16. Лев Карякин, отец Ирины Кантакузиной, 1916 г.
17. Александр Людвигович фон Рот с женой Вильгельминой Георгиевной, дед и бабушка Ирины Кантакузиной, Киев, 1911 г.
18. Усадьба «Павловка», конец XIX в.
19. Братья Георгий (в форме гимназиста), Павел и Елена Крупенские, Кишинев, 1903 г.

20. Елена Крупенская (первая слева) с братом Павлом и невесткой Эллой (женой Георгия), первая половина XX в.
21. Павел Крупенский с сестрой Еленой и Софьей Юрьевной Кантакузиной, Кишинев, 1910 г.
22. В имении Селиште Хотинского уезда (слева направо: Софья Юрьевна Кантакузина, Александр Крупенский, Софья Михайловна и Павел Крупенские), первая половина XX в.
23. Павел Михайлович Крупенский с Ларисой Кантакузиной, первая половина XX в.
24. Анна Николаевна Крупенская (Катаржи) (сидит первая слева) с сыном Павлом и двумя неизвестными, 1920 г.
25. Елена Михайловна Крупенская, Москва, 1911 г.
26. Елена Михайловна Крупенская, фрейлина императрицы Александры Федоровны, 1913 г.

16.05.2017

Vera Serjant, Muzeul Naţional Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova

CARTEA POȘTALĂ CU SUPORT PUBLICITAR DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI (sf. sec. XIX - prima jum. a sec. XX)

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Basarabia, muzeu, colecţii, carte poştală, publicitate.

În evoluția științei istorice, în etapa actuală, un rol aparte îl ocupă izvoarele documentare anterior „mai puțin solicitate”, printre acestea fiind și cartea poștală ilustrată, care a devenit o sursă informativă cu suport documentar, dar și un catalizator de a cunoaște, de a cerceta.

Articolul este rezultatul cercetării și valorificării colecției de carte poștală de patrimoniu, unde a fost descoperită o altă valență a ilustratelor – cea de suport publicitar. Admirând ilustratele vechi cu vederi din diverse orașe, cu imagini ale instituțiilor hoteliere, caselor de comerț, restaurantelor etc., realizezi că aceste „mici cartoane zburătoare”, care aveau primordial funcția de efect poștal, sunt și niște „purtătoare de publicitate” modestă și elegantă, acestea constituind o sursă de scriere a istoriei publicității.

Scopul acestui demers este de a demonstra că, cartea poștală purtătoare de publicitate, fiind una din creațiile publicității, prezentată într-un stil specific epocii, prezintă interes prin formă și stil, prin care poți să urmărești procesul evoluției societății din punct de vedere social, economic și cultural.

Cartea poștală, marca poștală și plicul poștal, pe lângă rolul de efect poștal, de-a lungul istoriei au îndeplinit și rolul de purtătoare de publicitate, or imaginile amplasate pe ilustrată, marcă sau plic „transportau” mesajul într-o formă accesibilă. Comparativ cu marca poștală și plicul poștal, cartea poștală avea un loc mai „confortabil” în calitate de „purtător de publicitate”, or cartea poștală includea atât informația pentru destinatar cât și mesajul publicitar (marca poștală reprezenta un bon fiscal, mic ca suprafață, mai puțin accesibil pentru publicitate; plicul poștal este închis, destinatarul îl deschide, îl dă într-o parte și sustrage informația din interior), de aceea promovarea prin intermediul cărții poștale s-a dovedit a fi o soluție ieftină și eficientă.

După scopul pentru care au fost realizate, ilustratele au rol de popularizare iconografică și, în același timp, de comunicare la distanță, or cartea poștală, expediată cu un anumit prilej, pe lângă mesajul de felicitare, devine și promotor nu numai al expeditorului (companii, instituții diverse, hoteluri etc.), dar și al imaginii propriu-zise, care poate reprezenta diverse imagini: vederi, edificii, monumente istorice și de artă, reproduceri, monumente ale naturii, etc.

Privită în contextul fenomenului publicitar, cartea poștală se manifestă multiaspectual:

– economic, unde obiectivul principal îl constituie profitul din vânzarea cărților poștale;
– social, unde are loc promovarea anumitor mărfuri, locuri de popas, locuri de agrement, evenimente, etc.
– cultural, unde presupune promovarea monumentelor istorice, a muzeelor, reproducerilor operelor de artă, etc.

Cărțile poștale ilustrate clasice, purtătoare de publicitate, au apărut în Europa în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, odată cu schimbările socio-economice majore produse în societate. Apariția telefonului, telegrafului, construcția căilor ferate au amplificat procesul economic și comercial, or industria și comerțul nu mai putea să se dezvolte fără publicitate.

Până la apariția cărților poștale publicitare fabricile, societățile comerciale, companiile, întreprinderile din Europa se promovau cu ajutorul felicitărilor expediate cu diferite ocazii, unde pe lângă textul de felicitare, era tipărită și informația despre întreprindere, instituție, ofertele lor etc.

Precursorii cărților poștale cu suport publicitar sunt considerate cărțile poștale-suvenir. Acestea erau niște ilustrate cu imaginea produsului

1. Carte poştală-suvenir – precursor al cărţii poştale publicitare.

2. Carte poştală ilustrată *Salutări din..., Suvenir din....* – printre primele cărţi poştale moderne cu suport publicitar.

sau a clădirii şi coordonatele proprietarului, cu un mesaj de promovare. Acestea erau puse în cutii sau borcane cu bomboane, ciocolată, biscuiţi şi ambalate. Adeseori, după ce consuma produsul, cumpărătorul păstra timp îndelungat această ilustrată, care era, de fapt, o carte poştală cu suport publicitar de lungă durată. De exemplu, „Societatea A.I. Abrikosov şi fiii" din or. Moscova, deţinea o fabrică de dulciuri, unde se producea ciocolată, bomboane, caramelă, dulceaţă, siropuri, gemuri şi alte produse de cofetărie, folosea pe larg asemenea felicitări-suvenir (fig. 1). Mai târziu, cărţile poştale cu suport publicitar puteau fi procurate din chioşcuri de ziare şi tutungerii, iar apoi expediate prin poştă (Самбур 2011). Existau cărţi poştale, care puteau să facă publicitate de la două până la nouă companii. Achiziţionând o carte poştală, lăsând loc pentru marcă şi mesajul scris, reprezentanţii companiei plasau texte publicitare la diverse întreprinderi, acestea fiind nuanţate cu tipar de culoare roşu-negru (Открытки 2013).

Primele cărţi poştale cu mesaj publicitar au apărut în Germania în anii '70 ai sec. al XIX-lea, primii utilizatori fiind proprietarii de hoteluri şi restaurante. Odată cu dezvoltarea turismului în Europa, multe din hoteluri şi restaurante comandau cărţi poştale cu imaginea clădirii şi inscripţia „Salutări din ...", „Suvenir din..." (fig. 2). Acest mod de publicitate s-a dovedit a fi unul foarte eficient, or vizitatorul/clientul hotelului sau al restaurantului, după ce făcea comanda, chelnerul oferea câte o carte poştală, aceasta fiind completată în timp ce se aştepta să se servească, de obicei, cina. Era o idee strategică ideală pentru a promova imaginea hotelului, or, a expedia o ilustrată din timpul unei călătorii era o chestie de bun-simţ, iar pentru instituţia respectivă era un mod de a „scurta" timpul de aşteptare, dar şi de a se promova. Ulterior, la sfârşitul sec. al XIX-lea (1890), a fost editat un şir de ilustrate, ce promovau diverse mărfuri, care reprezentau toate ramurile din industria uşoară. Pentru elaborarea imaginilor cu mesaj publicitar, proprietarii firmelor de publicitate invitau şi angajau pictori talentaţi, care editau cărţi poştale publicitare separat, dar şi serii întregi. Adeseori se organizau concursuri pentru cele mai bune desene, câştigătorii erau premiaţi, iar imaginile erau utilizate nu numai sub formă de carte poştală, dar luau şi forma unei tăbliţe publicitare, a unui poster sau era incluse într-un catalog de mărfuri.

Cartea poştală cu suport publicitar a avut o permanentă evoluţie, iar spaţiul geografic cunoaşte o extindere. Astfel, în anul 1923 apar primele cărţi poştale cu mesaj publicitar în Elveţia, iar în anul 1927 în Austria, acestea din urmă reprezentând vederi care aveau nominalul de 10, 18 şi 24 groşi.

În România, cărţile poştale cu suport publicitar au fost atestate în anul 1883 la Sibiu, iar între anii 1892 şi 1894, şi în Vechiul Regat. După 1900 au fost puse în circulaţie numeroase cărţi poştale publicitare, produse în Ţară ori în mari centre tipografice occidentale (Petcu 2002, 33).

Istoria cărţii poştale cu suport publicitar în Basarabia poate fi urmărită în contextul istoriei cărţii poştale din Rusia ţaristă, Basarabia devenind provincie rusească în urma raptului de la 1812. Rusia datorează apariţia cărţii poştale publicitare Europei, care au fost aduse în imperiu la sfârşitul sec. al XIX-lea, odată cu mărfurile de import, ulterior, „în domeniul născocirii diverselor tipuri de reclamă, antreprenorii ruşi i-au întrecut uneori chiar şi pe cei din Apus". Primele cărţi poştale

publicitare în Rusia au apărut în anul 1896, acestea fiind structurate în trei categorii:

1. cartea poştală cu imagini asemenea celor din ziare;
2. cartea poştală „ca în reviste" (desenul sau fotografia erau însoţite de text);
3. cărţi poştale cu vederi ale anumitor edificii, locuri, inclusiv textul publicitar.

Primele două categorii, de obicei, erau răspândite de agentul de publicitate, iar cele din categoria a treia erau comercializate de vânzătorii de suvenire.

Din păcate, colecţia de patrimoniu a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei nu deţine cărţi poştale din primele două categorii. Deţinem ilustrate din cea de-a treia categorie, care la rândul lor pot fi structurate în cărţi poştale cu publicitate mică şi cărţi poştale cu publicitate mare.

Cărţile poştale cu publicitate mică sunt acele cărţi poştale unde subiectul ilustratei nu are legătură cu textul publicitar amplasat, de obicei, pe faţa verso a imaginii, mai rar pe faţa recto. Drept exemplu ne pot servi unele cărţi poştale, editate în timpul Primului Război Mondial, unde pe faţa verso era tipărit un text ce nu are legătură directă cu imaginea. Pe faţa verso a cărţilor poştale editate de Societatea Nikolsk de pe lângă Crucea Roşie din Rusia apare imprimat text: *Fiecare 2-3 cărţi poştale vândute contribuie la confecţionarea unei măşti anti-gaz.* Autorităţile apelau astfel la cărţile poştale pentru a putea obţine de la populaţie, într-o formă subtilă şi elegantă, resursele financiare necesare în perioada când se afla în dificultate (fig. 3, 3a).

În această categorie se includ şi cărţile poştale, editate de persoane private şi de stat, care au indicat autorul imaginii, editorul, editura, acestea devenind şi surse publicitare pentru aceştia. De exemplu, neobositul editor de carte poştală cu imagini din Basarabia (sf. sec. XIX - înc. sec. XX) Alexander Wolkenberg[1], indica pe ambele feţe, vertical şi orizontal: *Papeterie A. Wolkenberg.*

a

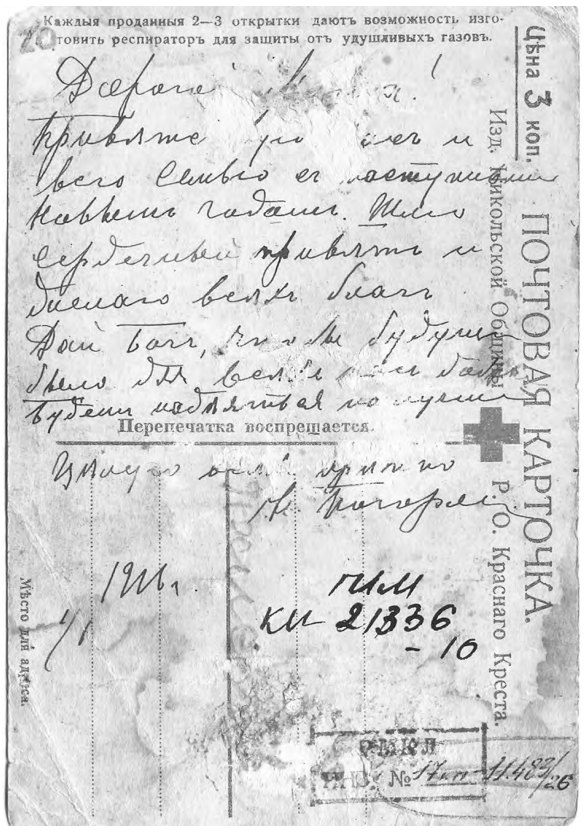

b

3. a - Carte poştală ilustrată, editată de Societatea Nikolsk pe lângă Societatea Crucea Roşie din Rusia, 1916; b - Carte poştală ilustrată cu publicitate mică (faţa verso)

[1] A. Wolkenberg a editat cărţi poştale cu imagini din majoritatea localităţilor basarabene, primatul deţinându-l capitala provinciei – Chişinău. Vizitând Chişinăul la începutul sec. XX, marele istoric N. Iorga, cazat la hotelul *Suisse*, vizitează papetăria „firmei Wolkenberg", ce se afla la parterul hotelului, şi cumpără „frumoasele vederi din Basarabia", pe care le include în prima ediţie a lucrării *Neamul Românesc în Basarabia* (Bucureşti, 1905), unde şi menţionează că „ilustratele au fost luate după frumoasele cărţi poştale ilustrate ale firmei Wolkenberg din Chişinău".

4. Carte poştală ilustrată editată de A. Wolkenberg, Chişinău, înc. sec. XX.

5. Carte poştală ilustrată editată de A. Wolkenberg, Chişinău, înc. sec. XX.

Kichineff. Graf. Ges. Berlin sau *Editor A. Wolkenberg. Chişinău* (fig. 4, 5).

Un alt exemplu este Editura Atelierului de Materiale Didactice pe lângă Zemstva din Bender[2], de altfel, unica editură locală de stat în Basarabia ţaristă, care a editat cărţi poştale ilustrate cu imagini din Basarabia, preconizate pentru lecţiile de istorie şi geografie. Acestea au imprimate sigla Zemstvei din Bender şi editura (fig. 6).

6. Carte poştală ilustrată (faţa verso), editată de Editura Atelierului de Materiale Didactice pe lângă Zemstva din Bender (Tighina), înc. sec. XX.

7. Carte poştală ilustrată. *Împrumut militar*, editată de Direcţia pentru împrumuturi mici, Petrograd, 1916.

O altă categorie de cărţi poştale sunt cele cu publicitate mare, a căror imagine „serveşte *sine die* pentru reclamă putând fi sau nu însoţită de text" (Mircea 2011, 367-378). Drept exemplu pot servi ilustratele cu mesaj promoţional la diverse mărfuri, servicii, evenimente, imagini ale unor instituţii de menire socială etc. Colecţia de carte poştală cu tematica Primului Război Mondial include o serie de ilustrate, care îndemnau populaţia de a susţine armata prin abonarea la împrumutul militar, aceasta fiind una din formele accesibile de susţinere financiară pe timp de război. Imaginile color, cu o ţinută tipografică acceptabilă, în afară de imaginea tematică, aveau tipărite textul pe ambele părţi, care determinau schimbări semnificative în orientarea socială atât a guvernanţilor cat şi a populaţiei faţă de împrumutul militar (fig. 7). Deşi la prima vedere acestea par a fi mai degrabă

[2] S-a ocupat intens de editarea manualelor, broşurilor, divers material ilustrativ în ajutorul învăţătorului. Autorul imaginilor A. Grekulov, redactor şi editor al revistei „Şkolnye exkursii i şkolnyi muzei" (Школьные экскурсии и школьный музей), a imortalizat vederi din natură, chipuri basarabene, viaţa pastorală, împrejurimile râului Nistru. A fost editat un set de cărţi poştale ilustrate sub genericul *Prin Basarabia*, structurat tematic şi numerotat.

un apel la adresa populaţiei de a sprijini armata etc., ele sunt şi o formă de publicitate, or prin intermediul ilustratelor statul încearcă să convingă populaţia de importanţa acestui gest.

Cele mai populare cărţi poştale ilustrate cu suport publicitar erau cele ale Caselor de Comerţ, care deţineau întâietatea în comerţul cu manufactură, galanterie etc.

Casa de Comerţ era o instituţie comercială răspândită pe teritoriul Imperiului Rus în sec. al XIX-lea - începutul sec. XX. Normele juridice de constituire a firmelor de comerţ în imperiu au fost puse prin publicarea Manifestului din 1 ianuarie 1807. Negustorilor ruşi li s-a permis să constituie case de comerţ, fie prin asociere totală, fie parţială, diferenţa fiind dată de gradul de răspundere juridică. Examinând denumirile caselor de comerţ din această perioadă constatăm că asocierile se făceau mai ales în familie şi, pe lângă numele negustorului, acestea conţineau formulări: „fraţii"..., „ ...şi fiul". În cazul în care exista doar un singur fondator, iar alte persoane şi-au încredinţat o parte din capitalul acestuia, casa de comerţ purta în titulatură formularea „şi compania" (Tomuleţ 2012, 213-215).

Colecţia de cartofilie a MNIM include doar o singură imagine a unei Case de comerţ – *Casa de Comerţ Schechter şi Fiii*, amplasată pe str. Puşkin colţ cu stradela Fântânilor[3] (fig. 8). Este o carte poştală publicitară clasică, or proprietarul singur îşi face publicitate prin intermediul vederilor, tipărite la tipografia sa (amplasată pe str. Nikolaevskaea, 123)[4], el fiind şi editorul ilustratei. De menţionat că oraşul Chişinău la 1894 avea 13 astfel de centre comerciale, numărul acestora crescând din an în an. Numai în anul 1914 în Chişinău au fost înregistrate 26 de societăţi comerciale sub firma „Casă de Comerţ" (Serjant 2015, 47-48). Cercetând colecţia de patrimoniu dar şi cele private, am constatat că, *Casa de Comerţ Schechter şi Fiii* este unica instituţie comercială care a fost imortalizată în carte poştală. De altfel, Societatea Comercială *Schechter şi Fiii* mai deţinea o Casă de comerţ, amplasată pe str. Haralampievskaia[5], colţ cu Mihailovskaia[6], imaginea fiind lipsă în colecţia muzeală.

[3] Azi stradela Veronica Micle.
[4] Azi str. Columna.
[5] Azi str. Alexandru cel Bun.
[6] Azi str. Mihai Eminescu.

8. Carte poştală ilustrată. *Chişinău. Casa de Comerţ Schechter şi Fiii*, editată de proprietarul unităţii de comerţ.

9. Carte poştală ilustrată. *Chişinău. Hotelul Suisse.* Editor A. Wolkenberg, circulată în anul 1902.

În categoria cărţilor poştale publicitare se includ şi vederile cu imagini ale hotelurilor din Chişinău. În colecţia de patrimoniu a MNIM deţinem imaginea a doar patru hoteluri: hotelul *Suisse*, hotelul *Londra*, hotelul *Bristol* şi hotelul *Palas*. Hotelul *Suisse*, fiind unul din cele mai vechi locuri de popas din Chişinău, s-a bucurat şi de cele mai multe imagini cartofilice, cele mai timpurii fiind editate la intersecţia secolelor XIX şi XX. În colecţia de patrimoniu, cea mai veche carte poştală cu imaginea hotelului Suisse a circulat în anul 1902 (fig. 9); este o imagine de culoare verzuie, editată de A. Wolkenberg în oraşul Berlin (Germania). Mai târziu au fost editate şi la Chişinău de acelaşi A. Wolkenberg, iar în perioada interbelică imaginea hotelului a fost imortalizată de *Depozitul general: Agenţia Română Hachette* din Bucureşti. Imaginile hotelului *Londra* şi *Palas* au fost editate în perioada interbelică la editurile *Librăria „Kniga"* („Cartea") şi *Glasul Ţării*, amplasate la parterul Casei Eparhiale din Chişinău.

10. Carte poştală ilustrată. *Chişinău. Auditoriul Puşkin*. Editor A. Wolkenberg, prima jumătate a sec. XX.

11. Carte poştală ilustrată. *Chişinău. Cafeneaua Manikoff*, înc. sec. XX.

În categoria cărţilor poştale cu suport publicitar se includ şi ilustratele cu imagini ale locurilor de agrement – o adevărată cronică iconografică care permite scoaterea din anonimat a localurilor unde îşi petreceau timpul liber orăşenii şi oaspeţii urbei: Clubul Nobilimii (fig. 4), unde se aduna elita societăţii, mereu arhiplin şi unde viaţa începea de la vreo ora două ziua şi se termina la orele trei-patru dimineaţa[7], Auditoriul Puşkin (fig. 10), una din puţinele săli de teatru, unde jucau trupe de teatru din Odesa, Sankt Petersburg, Moscova, Cafeneaua lui Manikoff (fig. 11), unde puteai servi cea mai gustoasă ciocolată, răsfoind un ziar etc. În acest context, instituţiile de agrement, care fac parte din categoria localurilor publice, sunt o parte componentă din viaţa cotidiană a locuitorilor oraşului Chişinău.

Un loc aparte îl ocupă cărţile poştale cu publicitate turistică, acestea fiind cele mai populare şi, de obicei, cele mai numeroase în colecţiile de patrimoniu.

Cercetarea colecţiei de carte poştală ilustrată din patrimoniul muzeal ne-a permis să descoperim o nouă însuşire a acesteia – cartea poştală ca purtătoare de publicitate. Valorificată, ea completează iconografia vieţii sociale şi economice din Basarabia sfârşitul sec. al XIX-lea - începutul sec. XX şi contribuie la studierea istoriei publicităţii.

[7] Vezi fig. 4.

Bibliografie

Mircea 2011: I.S. Mircea, Cartea poştală ilustrată – promotor al culturii şi a istoriei. Sargetia s.n. II (XXXVIII), 2011, 367-368.

Petcu 2002: M. Petcu, O istorie ilustrată a publicităţii româneşti (Bucureşti 2002).

Serjant 2015: V. Serjant, Publicitatea Caselor de Comerţ şi a magazinelor în presa basarabeană. In: Studii şi cercetări de istorie a publicităţii (coord. M. Petcu) (Bucureşti: Tritonic 2015), 47-48.

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Basarabia în epoca modernă (1812-1918) (Instituţii, regulamente, termeni), vol. 1 (Chişinău 2012).

Открытки 2013: Открытки, конверты и марки на службе у рекламы. В: Банковское обозрение, №4 (171) (Москва 2013).

Самбур 2011: М.В. Самбур, Трансформация открытого письма (открытки) в современном социокультурном пространстве. В: Вестник Московского Государственного Университета культуры и искусств №5 (43) (Москва 2011), 97-100.

Advertising postcards in the collections of the National Museum of the History of Moldova (late 19th c. - the 1st half of the 20th c.)

Keywords: Bessarabia, museum, collections, postcard, advertisement.

Abstract: The subject of the paper is advertising postcards, discovered during the research of the museum collection of postcards. Performed in the style of their time, they reflect changes in both production and society. Unlike postage stamps and envelopes, the postcard is more convenient as a carrier of information, including advertising.

The first classic promotional postcards appeared in Europe in the late 1870s, initially they presented advertising of hotels and restaurants.

In Russia, including in Bessarabia, annexed by the Russian Empire in 1812, the first postcards with advertising content appeared in 1896. They can be divided into three categories: postcards with images similar to images in newspapers, postcards "as in a magazine" (a picture accompanied by text) and postcards with the views of certain buildings, accompanied by an explanatory text. The first two categories were usually distributed by the owners of the advertised objects, and the third was sold by souvenir dealers.

According to their purpose, illustrated postcards serve for iconographic popularization. On some postcards the image is not associated with the text of the ad, located, as a rule, on the reverse side. This includes postcards, which indicate the author of the image and the publisher, advertised via postcards.

On other postcards the image itself serves as an advertisement and is not always accompanied by text. This includes postcards depicting places of entertainment, recreation areas, trading houses, outstanding buildings, etc.

A special place is occupied by tourist advertising cards, the most popular and, as a rule, the most numerous in museum and private collections.

List of illustrations:

1. Postcard-souvenir - the predecessor of an advertising card.
2. Postcard *Hello from ..., Souvenir from ...* – of the first modern advertising postcards.
3. a - A postcard produced by the Nikolskaya Community of the Russian Red Cross Society, 1916; b - Advertising postcard (the reverse side).
4. Postcard produced by A. Wolkenberg, Chisinau, early 20th c.
5. Postcard produced by A. Wolkenberg, Chisinau, early 20th c.
6. Postcard (the reverse side) produced by the Teaching Materials Workshop of the Bendery Zemstvo, early 20th c.
7. Postcard *Military Loan* produced by the Department of Small Credit, Petrograd, 1916.
8. Postcard *Chişinău. The Schehter and Sons Trading House* produced by the owner of the trading enterprise.
9. Postcard *Chişinău. Hotel "Swiss"*. Publisher A. Wolkenberg, 1902.
10. Postcard *Chişinău. Pushkin Auditorium*. Publisher A. Wolkenberg, 1st half of the 20th c.
11. Postcard *Chişinău. Manikoff's Cafe*, early 20th c.

Рекламные открытки в фондах Национального музея истории Молдовы (конец XIX - начало XX вв.)

Ключевые слова: Бессарабия, музей, коллекции, открытка, реклама.

Резюме: Предметом сообщения являются рекламные открытки, обнаруженные в процессе исследования музейной коллекции филокартии. Выполненные в стилистике своего времени, они отражают изменения как в производстве, так и обществе. В отличие от почтовых марок и конвертов, открытка более удобна в качестве носителя информации, в том числе рекламной.

Первые классические рекламные открытки появились в Европе в конце 70-х годов XIX века, первоначально на них размещалась реклама гостиниц и ресторанов.

В России, в том числе и в Бессарабии, аннексированной Российской империей в 1812 году, первые открытки рекламного содержания появились в 1896 году. По типографскому принципу они подразделяются на три категории: открытки с изображениями, аналогичными газетным, открытки «как в журнале» (рисунок или фотография сопровождаются текстом) и открытки с видами определенных зданий, сопровождаемые пояснительным текстом. Первые две категории обычно распространялись владельцами рекламируемых объектов, а третья продавалась торговцами сувенирами.

По своему предназначению иллюстрированные открытки выполняют роль наглядной популяризации. На некоторых открытках изображение не связано с текстом объявления, расположенным, как правило, на обратной стороне. Сюда же относятся открытки, на которых указаны автор изображения, издательство, издатель, рекламируемые посредством открытки.

На других открытках само изображение служит в качестве рекламы и не всегда сопровождается текстом. Сюда же относятся открытки с изображением мест развлечений, зон отдыха, торговых домов, выдающихся зданий и т.д.

Особое место занимают туристические рекламные открытки, наиболее популярные и, как правило, наиболее многочисленные в музейных и частных коллекциях.

Список иллюстраций:

1. Открытка-сувенир – предшественница рекламной открытки.
2. Одна из первых современных рекламных открыток.
3. a - Открытка, выпущенная Никольской общиной Российского общества Красного Креста, 1916 г.; b - Рекламная открытка (оборотная сторона).
4. Открытка издательства А. Волькенберга, Кишинев, нач. XX в.
5. Открытка издательства А. Волькенберга, Кишинев, нач. XX в.
6. Открытка (оборотная сторона), выпущенная мастерской учебных пособий Бендерского земства, нач. XX в.
7. Открытка *Военный заем*, выпущенная Управлением по делам мелкого кредита, Петроград, 1916 г.
8. Открытка *Кишинев. Торговый дом «Шехтер и сыновья»*, выпущенная владельцем торгового предприятия.
9. Открытка *Кишинев. Гостиница «Швейцарская»*. Издатель А. Волькенберг, 1902 г.
10. Открытка *Кишинев. Пушкинская аудитория*. Издатель А. Волькенберг, первая половина XX в.
11. Открытка *Кишинев. Кафе Манькова*, нач. XX в.

11.04.2017

Ana Grițco, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, e-mail: anagritco87@gmail.com

LOVE, POLITICS, AND FINE ARTS. THE MECHANICAL AUTOMATON "GOLDEN PEACOCK" OF CATHERINE THE GREAT AND ITS BYZANTINE MODEL

Yuri Pyatnitsky

Tis you, the bravest of all mortals!
Mind fertile with a host of schemes!

You did not tread the usual paths
But did extend them - and the roar
You left behind to your descendants.
Tis you, Potemkin, wondrous leader!

The Waterfall. Gavriil P. Derzhavin[1]

Keywords: mechanical automata, State Hermitage Museum, automaton *Peacock*, James Cox, G.A. Potemkin, Catherine the Great, Duchess of Kingston, I.P. Kulibin.

Often, when looking into past centuries from the present day, we deny the previous generations the deep knowledge and feelings with disdainful snobbery. It seems to us that the years and centuries separating us, increase our wisdom, and that this allows us to judge them with a haughty skepticism. This applies to the 18th century as well. We often forget (or in some cases simply do not know) many of the facets of culture and the everyday life of the reign of Catherine the Great. We neglect to think that different layers of society lived according to their own written and unwritten rules, and such rules were especially enforced at the court of the Great Empress, where everything was filled with euphemisms, hints, intrigues, gossips, and intimations that even at that time could often be understood only by the informed. It was a time when well-directed and timely said words and jokes could either save one from the wrath of the Empress or on the contrary, could incur the Empress' displeasure. Sometimes it was even enough to make deliberately or thoughtlessly, at first glance, a quite harmless remark, to set in motion palace intrigues with very serious consequences.

The eighteenth century in Russia and throughout Europe was a time of grandiose events redrawing the world map, a time of wars and development of new lands, a time of creation and destruction. It was a time when careers were made swiftly and just as swiftly lives were destroyed. The favoritism, that manifested itself in Russia in the most open form, flourished at all European courts. However, one should not judge this from the standpoint of modern day morality. At that time there was also a code of ethics, although it was perceived differently by different strata of society. Documents, memoirs, elegant fine literature of that time and, of course, works of art help to understand the culture and features of the epoch of Catherine the Great. Art works that live lives of their own often acquiring a new significance and meaning through the next centuries. It is not always possible for the modern day researcher to understand and uncover all the circumstances of their creation and original symbolism. One of these mysterious objects is the famous Peacock in the Hermitage Museum, which, as this study shows, was not only a gift to Catherine II from Grigory Potemkin but a splendid mechanical marvel filled with complex symbolism reflecting a love story of these two state personas, Oriental politics of Russia, and the Byzantine heritage.

It would not be an exaggeration to say that the mechanical toy Peacock now located in the Pavilion Hall of the Hermitage is one of the most popular exhibits in the largest museum of Russia. Following long-standing tradition it is called "the Peacock clock". Once a week, usually on a Wednesday night, the Pavilion Hall which always attracts many visitors, becomes extraordinaryly crowded, and everyone waits for Mikhail Petrovich Guryev, the museum clockmaster, to wind up this mechanical wonder. And when the desired moment arrives, the spectators freeze, and one can hear the clicks of camera shutters. The movement begins with the cage rotating twelve

[1] Anthology 1967, 298; "Се ты, отважнейший из смертных! // Парящий замыслами ум! // Не шел ты средь путей известных, // Но проложил их сам – и шум // Оставил по себе в потомки; // Се ты, о чудный вождь Потемкин" (Державин 1985, 115).

times around the owl, while the bells jingle, the owl turns its head and beats in time with its little paw. After that, the main figure begins its move: the golden peacock is fanning out its tail and turning slowly, giving all the opportunity to admire his golden feathers from all sides. It stands still for several moments, then folds the feathers and returns to its initial position. But now the cockerel shakes its head several times and crows. It is exactly for this small but very vivid show so many visitors gather in the Pavilion Hall. The spectacle is so impressive that the channel Culture of the Russian broadcast television (Russia-K) decided to display it during the station breaks. Thanks to this, even those who have never been to the Hermitage Museum are familiar with the Peacock clock. But very few people pay attention to the fact that a beautiful dial face with golden hands was borrowed by the television people not from the Peacock but from another clock. And this was done for the reason, that strictly speaking, the Peacock is not a clock but a mechanical automaton with a clockwork mechanism. The clock indeed is a part of this mechanical wonder, which has an eight-day turn back, a quarter and hour chimes, and the clock dial face located in the cap of the mushroom, where there is a slot for the hourly and minute discs that rotate around the fixed pointer. However, the mushroom-clock is rather plain and barely noticeable against the background of the splendid golden oak and mechanical birds. It looks like a necessary though secondary element of the composition which one does not immediately notice among pumpkins, acorns, mushrooms, leaves, and branches. It is believed that this exquisite mechanical wonder was made by the eighteenth-century English master James Cocks and it was meant to be presented as a gift by Prince Grigory Potemkin to the Russian Empress Catherine II. The story of the Peacock and its arrival to Russia no doubt is connected with the names of these three, in their own way, great figures. As it should be in stories about curiosities, and even those associated with the names of the powerful ones, the fate of the Peacock is full of mysteries and riddles. It is hardly possible to find in the Hermitage a more "iconic" exhibit, which always captures the attention of visitors. How did the idea and programme of exactly this mechanical "toy" arise? It there any symbolism in it, and if there is, then what does it mean? What role did Serene Count Grigory Potemkin and Catherine the Great play in the story of Peacock? How and when did this automaton come to Russia? Answers to these and other questions scholars tried to find for many years but even today not all of them can be resolved with certainty. And it is natural, because such unique pieces as the Peacock are often shrouded in mystery, leading to creation of myths, well-versed legends, and assumptions. The version offered here is just the author's personal view, with which one can agree or reject it completely. It does not at all pretend to be the final and unconditional explanation (Пятницкий 2014; Пятницкий 2016[2]). The goal of this article is to draw attention to certain details in the history of this remarkable piece, to incite a new interest in it, to raise questions, and present the author's understanding of the Peacock to the reader.

Unfortunately, only a few documents about the Peacock remain preserved, and they belong mainly to the early 1790s. Among those that should be mentioned there are papers from February - July, 1791 from the archives of Ivan Petrovich Kulibin, the famous Russian autodidact mechanician, whom Grigory Potemkin asked to assemble and activate the automaton Peacock that for many years was stored in pieces. A part of them were delivered to Kulibin in baskets and boxes directly from storage rooms of the Tauride Palace, while the others came from the Empress's clockmaker Robert Hynam, as well as from the clockmaker Miklashevsky. Potemkin's death happened on the 5th of October of the same year did not stop Kulibin from working on the restoration of the mechanical rarity because Catherine II wished to see it in motion. On 30th of March 1792, Kulibin received an order from Gavrila P. Derzhavin, the secretary of the Empress: "The clock having the peacock on a tree you should repair on the state's account, and place it in the house of His Serene Highness late General Field Marshal Prince Grigory Aleksandrovich Potemkin-Tavrichesky" (Зек 2011, 16).

In December of 1792, Kulibin delivered the plan and estimate for the restoration work in his special "Note," and after receiving 1200 rubles, he fixed the damages and assembled the automaton in the Tauride Palace acquired by Catherine II after the death of Potemkin. The Peacock adorned the Tauride Palace from 1794 till Catherine the

[2] Compare: Zek, Smith 2005; Зек и др. 2011; Макаров 1960.

Great died in 1796. In 1797, the new Emperor Paul I ordered to move out the rarities, including the Peacock, to the Hermitage, which was done under Kubibin's supervision. Since then, this mechanical toy has been kept in the Hermitage. In August of 1801, the master recorded in the list of his works submitted to N. N. Novosiltsov, the President of Academy of Sciences: "Upon the Highest order of His Imperial Majesty <...> the clock with the peacock and elephant dismantled in the former Tauride Palace, moved and fixed again, and installed in the Hermitage are as before under my care and maintenance" (Малькевич, Раскин 1953, 496).

Quite frequently Kulibin is called "the second creator of the Peacock," and in patriotic fervor some people often put him even above Cox, attributing to the Russian master all the peculiarities and amazing tricks of this automaton. Of course, this is not true. However, it is Kulibin to whom we should be grateful that he restored the Peacock into the working condition that has been maintained since 1794 to the present. And this in itself is a great rarity.

Brought to the Hermitage, the Peacock was installed in the building of the Raphael Loggias, that architect Giacomo Quarenghi created by order of Catherine the Great. Loggias had several rooms, and among them there was a long gallery with copies of Vatican Raphael's frescoes and three parallel large halls filled with paintings and precious rarities from the collection of Catherine II. The South Room, sometimes also called the Diamond Office because of its content, housed display cases with jeweled adornments and curiosities; paintings by Anthony van Dyck were hang on the walls, and in the center of the Diamond Room, on the floor, was installed the golden oak with mechanical birds (Люлина 1989b, 365).

In 1842, in order to accommodate the expanded collection of the art gallery, construction of the New Hermitage began, the Raphael Loggias were dismantled[3], and the paintings and jewels transferred to other rooms of the residence of Russian emperors. The Peacock was moved to the Eastern Gallery of the Small Hermitage. It could be seen in a beautiful watercolor of the 1860s painted by Konstantin A. Ukhtomsky. The Peacock was standing on the floor, and around this mechanical toy was built an octagonal dome, an elegant bronze construction with glass panels. The cover protected the automaton from dust and accidents, and it did not prevent the spectators for enjoying the performance. The base of the dome was covered with a dark red cloth that effectually emphasized the shine of the gilded surface of the oak and birds (Люлина 1989a, 344). The change of location for the Peacock was connected with creation in the Eastern Gallery of an exposition of rarities and precious things. It was called the Eastern Gallery of Treasures because numerous curiosities, rarities, jewelry, silver, porcelain and ceramics, and rear objects of applied art were arranged there in cabinets and showcases. The Eastern Gallery was depicted in V. Sadovnikov's watercolor of the 1860s. The gilded Peacock can be seen at the end of the gallery (Люлина 1989a, 334-335). A small audience visited the gallery saw the automation as a magic garden frozen in a wave, and only "at a certain hour" for a brief moment. Aleksandr N. Glebov, a Russian poet of the Pushkin era (Вацуро 1989, 572), left a poetic verse describing on how the Peacock "revived":

The Owl directs its wild gaze
Around itself; the peacock, with its lush
And longish tail unfolded
Will make its turn swiftly;
The cockerel crows...
(A. Glebov)[4]

In the 20th century, during the era of the Soviet Union, the Peacock was transferred to the Pavilion Hall, one of the beautiful and refined rooms of the State Hermitage located on the first floor of the North Pavilion of the Small Hermitage. Until the mid-19th century there were five rooms that essentially comprised the original Hermitage of Catherine the Great. From 1850-1858, architect A.I. Stackenschneider designed instead one big hall. The hall – airy, full of light, graceful in décor with golden details against the white background, with bunches of sparkling crystal chandeliers – makes an unforgettable impression. A certain "literary" appearance of the Pavilion Hall, with feeling of the romantic spirit in its architecture

[3] In the New Hermitage, the Raphael Loggias were restored but only as one long gallery with two small rooms at the ends.

[4] "Сова взор дикий обращает // Вокруг себя; павлин густой / /И длинный хвост раскинув свой, // Однажды быстро повернется; // Петух кричит..." (А. Глебов, in: Зек и др. 2011, 5).

1. James Cox. Mechanical automaton Peacock, 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

2. James Cox. The peacock with open tail. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

3. James Cox and F. Jury (?). The owl in the cage with the bells, a part of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

was noted already by contemporaries. Everything here creates a lyrical mood, everything arouses curiosity. And the space of the hall, and the elements of its décor – all sound like a romantic reminder of the elegant literary descriptions of the wonders of the world, of miraculous countries, and of something distant and beautiful. The architect Stackenschneider, as though in the grips of an irresistible artistic impulse, mixed different styles, epochs, and countries; he mixed fantasy and accurate calculation. The Pavilion Hall is proportional, everything in it commensurate and proportional, and at the same time it is picturesquely specious and romantic. Its architecture is evocative, and for this the hall is often called the Oriental or Mauritanian, because it looks like it came down from the leaves of the literary descriptions of the Orient, those descriptions where fantasy and romantic feelings of the authors dominate over the reality of the fact[5]. The Hall and its atmosphere happened to be surprisingly in tune with the mechanical Peacock where East and West, romanticism and logic had blended. Paradoxically, the Peacock, as we shall see below, is equally associative and "literary" filled with memories and symbols. That is why this mechanical toy so harmoniously fitted with the Pavilion Hall and produces an admirable impression on today's visitors.

Yet let us return to the Peacock's history. The name of the master who created this wonderful automaton is well known. All specialists credit

[5] The most interesting research on the Pavilion Hall was done by late Tatiana Petrova, a scholar at the Russian Department of the Hermitage (Petrova 2012, 324-365).

James Cox (1723-1800), the English craftsman of the second half of the 18th century as the creator of the Peacock. In June 1745, Cox received the title of Free London master, and became a popular goldsmith, jeweler and toymaker of the English capital city. Since 1752 he owned a workshop at number 103 at the corner of Shoe Lane and Fleet Street and hired a whole staff of assistants, mechanicians, and clockmakers. In fact, it was rather a jewellery trade firm. The master advertised that he "makes Great Variety of Curious Work in Gold, Silver, and other Metals: Also in Amber, Pearl, Tortoisshell and Curious Stones" (Le Corbellier 1970, fig. 2). Cox engaged not only his compatriots but also talented craftsmen from other countries to work in his firm. For example, in 1765, upon the permission of the City Authorities, he employed 32 foreigners (Smith 2000, 353). James Cox sold his works at the British and other European markets, and exported them to the Far East, and especially to India and China (Corbeiller 1970; Smith 2000).

The big success came to the master in 1772, when he opened in London a special museum of automata offering for sale, according to the catalog, 23 objects. Almost half of them were sold quickly, and in 1774, the renewed exhibit included 56 automata (Тройницкий 1915, 41; Cox 1774a). One of the curiosities, the silver swan on the mirror pedestal listed as "piece the forty-fifth" in the London catalogue now could be seen in the Bowes Museum in England; besides the Peacock, it is the only life-sized Cox' automaton preserved to this day (Cox 1774a, 35, 36; Camerer Cuss 1965, 330-334).

In the same year, 1774, Cox organized a similar sales exhibition in Dublin. Both exhibitions included the pairs of the life-sized figures of peacocks. However, while the peacock at the London exhibition, in both cases, decorated "A superb Sopha" and did not performed any movements[6], peacocks at the Dublin exhibition were standalone automata, with the peacock standing upon the stem of an oak. It has been suggested that one of the "Dublin" peacocks, listed under numbers six and eight, was later used in the Hermitage automaton (Zek, Smith 2005, 703-704), because despite the description of peacocks in the Dublin catalogue also shows differences from the Hermitage peacock, there are many similar details as well:

> "Piece the six. A Peacock.
>
> Proportioned in size and dimensions in the Bird itself, and copied from a very fine one with the closest exactness. It is of copper richly gilt; the gold thereon appearing of different colours. All the feathers are separately made with their proper imperfections, gradually lessening from the tail to the neck; the plumage is finely wrought, most delicately expressed, and highly finished; so are the head, breast, and wings; their feather are fastened to mechanical parts which communicate themselves to one general force of motion contained in the body. The Peacock stands upon the stem of an oak tree, which is made of copper, not cast but firmed with the hammer; the bark of the tree is curiously imitated and richly gilt. On the top, is a serpent upwards of fix feet in length, formed with inconceivable beauty; every scale is chased with singular nicety: it is gilt to appear like solid gold, twines in its natural form, with the head issuing from between the Peacock's legs, and looking up towards the breast of the Bird. This Serpent is so fixed to the mechanism contained within the body of the Peacock, that by moving it in an horizontal direction , it not only causes the feathers to open and expand, but elevates and raises them like life; even the smallest feathers are set surprisingly into motion, and rise with the greatest regularity; the wings at the same time have their proper animation; the head and neck also move in different directions, and the bill opens and shuts, so nearly to resemble nature, as cannot fail of exiting general admiration. The moving of the serpent, causes the tail, neck, and feathers of the Peacock, to close with a precision actually astonishing; everything is so exactly balanced and counterpoised, and the whole so curiously contrived, that not only the shape of the Bird is preserved, but the exceeding long and fine feathers of the tail are made to stand firm in all directions, and to slide without bending or interrupting each other even from the lowest to the highest degree of Elevation. The Workman, who executed this miracle of Art, was (to borrow expression from the divine Shakespeare) "as another nature," and contrived all his parts with such exquisite ingenuity, that not so much as a single screw is to be seen in the whole construction. The legs of the Peacock are of steel and gold curiously wrought; and though no thicker than just proportion of the Bird itself, support the very ponderous mechanism contained in the body with great security.

[6] "Piece forty-eight. A superb Sopha. <...> The seats and bolsters are of crimson velvet embroider'd with gold. On the top stands in all the beauty of the most exquisite plumage, and the eye of every feather is form'd by a small concave mirror, which has a most pleasing effect. Under the peacock is a temple of christal, wherein is placed a pine apple in a golden basket. At the sides are pedestals supporting pots of hesperian fruit, with enamell'd leaves" (Cox 1774a, 40).

> The Trees upon which the Peacock stand, (for the Bird now described has an exact fellow) have three large branches each, wrought in copper as natural as art can execute, and in various places, boughs appear to have been cut or broken off. The tree large branches divide themselves into upwards of fifty smaller ones, on which are leaves of beautiful transparent green, bearing acorns of gold; the ground or terras, on which the Trees stand, is of an oval form about six feet long, of copper richly gilt; upon the ground is a Melon Plant, abounding with leaves, branches, flowers, and fruit, copied from nature; on one side of the ground, is part of an oaken bough, cast in brass, and gilt; the leaves are coloured to represent decayed or withered branches, thrown in there accidentally. On that part of the terras under the Peacock, as if issuing from the ground, is a large Serpent, of copper bronzed; extending in a direct line, and looking up to the Serpent upon the Tree; its tail appears in another part, and with the branches of oak serves for handles; the ground is likewise adorned with reptiles, cast in metal bronzed; it is moreover surrounded with Rock-work, and Moss, of molted brass, not only richly gilt, but set with stones of a ruby colour; the outer border is gilt and burnished – yet between that and the Jewellers work, is an entablature of green, which has a most beautiful effect: in short the whole is finished in a manner truly masterly; whether we speak of elegance, magnificence or ingenuity. The article now described, stands upon an octagonal platform of red Marocco, within a very rich and sumptuous quadrangular Pavilion, supported by four Pillars of white and gold. On every side are pannels in leaves, and open-work; the Pillars and rails of the pannels, are white and gold, richly ornamented; and to render everything complete, blue curtains, bordered, fringed and tasseled with gold, hang in festoons from every Pillar, to enclose the piece to the discretion of the Spectator. A very rich cornish extends from Pillar to Pillar, supporting a magnificent Dome, covered both within and without, to correspond in richness and design with every other part of this Splendid Pavilion. Upon the top stand golden Vases, and on the center of the Dome, is a large Urn, finely carved and richly gilt. This very sumptuous and imperial ornament, with the fellow to it, was intended to adorn the Palace of the Emperor of China, at Pekin" (Cox 1774b, 22-26).

Though no one doubts the attribution of the Hermitage Peacock to James Cox and his workshop, all scholars, however, note that its composition differs from other English-made multi-figure mechanisms and automata listed in Cox's catalogues. In our opinion (this issue will be discussed at length below), this difference hints, first of all, that the Peacock was made according to a plan given to Cox by his client. And this client, who ordered the automaton Peacock, was Prince Grigory Potemkin, who gave precise instructions to James Cox on exactly what birds, animals, and plants should be represented in the automaton, and in what sequence the birds should be set in motion.

Different versions on when and how the Peacock got to Russia began circulating as early as the end of the eighteenth century. According to one quite romantic but untrue story, it was brought by Elizabeth Chudleigh (1720-1788). This erroneous version was very popular in the past but even today it has been repeated in many publications, including scholarly articles. This is why a few words should be written about visits of Elizabeth Chudleigh to Russia.

Elizabeth Chudleigh, the Countess of Bristol and the Duchess of Kingston, the famous adventurer, bigamist, and experienced seductress had to flee England after a big scandal. She asked the Russian Empress for protection, and was allowed to come to Saint Petersburg. There is an apocryphal story that Catherine II, wishing to help the Duchess, sent Mikhail Garnovsky, an associate of Prince Potemkin, to London. But this story is highly dubious (Тургенев 2002, 206-207). We know for certain that while leaving her homeland Elizabeth Chudleigh filled her yacht with valuables and art rarities from Thoresby Hall, the estate of the Earl of Kingston (Cross 1977; Mavor 1964). Arriving to the Russian capital in the summer of 1777, the Duchess was at first met by high society with curiosity. While in London, she met some aristocrats and influencial persons of the Russian court. For example, she was closely acquainted with Count Ivan Chernyshev, the Russian Ambassador Extraordinary to Great Britain in 1768-1770; Prince Alexander Kurakin visited Thoresby at the end of 1771, and poet Vasiliy Petrov, the librarian of Catherine the Great and a close friend of Grigory Potemkin[7], in 1773 accompanied the Duchess in her travels in Italy (Cross 1977, 391). Also mentioned should be Count Aleksei Musin-Pushkin,

[7] In his memoirs Sergei Glinka wrote about the friendship between these two men: "The poet did not ask anything from his famous friend, neither gifts, nor privileges; and the prince was sure that the poet values only his emotional reciprocity. Such friendship was beyond the understanding of those society <...>." (Глинка 2002, 153).

4. James Cox. The cockerel, a part of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

5. James Cox. The squirrel, a part of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

6. James Cox. The mushroom with clock mechanism, a part of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

who traveled over Europe in the first half of the 1770s, and the enormously rich Nikita Demidov, a great lover of fine arts who visited England, France, and Italy in 1771-1773.

The Empress herself received Elizabeth Chudleigh in Tsarskoe Selo twice in 1777 (on August 16th and September 4th). Arranging balls and receptions, continuously gifting art works, jewellery and curiosities to the nobilities, Elizabeth Chudleigh tried to acquire influence and importance at the Russian court[8]. She became close with Mikhail Antonovich Garnovsky (1764-1817), the longtime aid-de-camp, secretary and commercial agent of Prince Potemkin. However, despite all her efforts, she failed to dazzle the capital's beau monde. The Empress refused her the title of Statsdame, and on top of everything, a terrible flood happened on September 10th of 1777 threw her yacht ashore. The Duchess had to leave the country by land. Two years later, she again appeared in St Petersburg with a new stock of art rarities and curiosities. This second attempt to conquer Russia's capital also failed, and the "Kingstonsha", as she was pejoratively called at the court of Catherine the Great, left Russia again. In 1784, she returned there for the last time but finding Garnovsky, whom she treated lovingly and showered with gold and precious possessions, to be unfaithful, in 1785 she left the country for good. The amorous Duchess died in France in 1788, appointing her

[8] For example, she presented two rare paintings from the gallery of the Duke of Kingston to Count I.G. Chernyshev, the former Russian Ambassador Extraordinary to England, and several paintings to Catherine the Great. Undoubtedly, Elizabeth Chudleigh was striving to gain the favor of Prince Potemkin with her gifts, as well.

Russian lover Mikhail Garnovsky as the executor. She bequeathed to him all her property, art works, and 50,000 rubles[9]. Despite the voluminous writings, in reality the Duchess of Kingston did not have any connection to the arrival of the Peacock to Russia.

By the irony of fate, Garnovsky managed to profit after the death of Prince Potemkin as well. Despite the police ban on moving things out of the Tauride Palace, in 1791 he managed to take out of there a large number of paintings, furniture, sculpture, and even building materials, which he used in his house at Fontanka, 120. His neighbor, poet Gavriil R. Derzhavin ironically wrote about this in his poem "To the Second Neighbor":

For what with such passion
Do you build your low inn,
And lo! The treasures of Taurida
On barges taken, you stock in pyramids
Amidst the lawman uproar?[10]

It is known that Potemkin acquired various art works, such as tapestries, paintings, vases, chandeliers, and silverware as directly from the Duchess of Kingston, as well from Garnovsky after her death (Фелькерзам 1913; Карнович 1877). For example, one of the best Hermitage paintings by Pierre Mignard, "The Family of Darius Before Alexander the Great," previously at the Tauride Palace, was bought by Potemkin from the Duchess (Левинсон-Лессинг 1985, 105; Каталог 1976, 213). Also acquired from her were a big silver wine cooler by Philip Rollos (Dukelskaya 1979, 56, 57), two crystal chandeliers with musical mechanism by William Parker (Firm), and clock Elephant by James Cox – all these rarities adorned the Tauride Palace of Prince Potemkin.

An anonymous contemporary describing the famous Potemkin's festival held on 28 of April, 1791 at the Tauride Palace specficially noted "two black crystal chandeliers hanging over the vases (made of Carrara marble – *Yu. P.*). Inside of them (chandeliers – *Yu. P.*), there were clocks that played a pleasant musical tune; they were bought for 42 thousand rubles. <...> In one of the rooms was a remarkable golden elephant: it was a clock of medium size standing in front of mirror on a marble table. The clock itself serves as a pedestal for a small elephant decorated with small precious stones, on which sits a Negro" (Неизвестный автор 2003, 167, 168). Another contemporary – Timofei P. Kiryak, Inspector of the Imperial Educational Society of Noble Maidens, in his letter to Prince Ivan M. Dolgoruky from 6 of May, 1791, also mentioned these curiosities and specified that earlier they were in possession of the Duchess of Kingston: "For the illumination of this spacious portico <...> were hanging next to the columns also <...> thirty two chandeliers and by one at each ends of the gallery, of great artistry and size, with organs inside. These latter of these belonged once to the Duchess of Kingston. On the marble table for mirror of this room stands the very luxurious, once owned by the Duchess of Kingston, clock on the golden or gilded bronze elephant, which while playing the chimes moves its eyes, ears, and tail. The décor of this piece is extremely precious. People say that this cost 15 thousand [rubles]" (Кирьяк 2003, 177, 180).

After the death of Catherine the Great the rarities from the Tauride Palace found their home in the halls of the Hermitage. The clock Elephant were transferred there under the supervision of Ivan P. Kulibin on order of the Emperor Paul I. In 1817, it was sent with an envoy of General A. P. Ermolov to the Persian ruler Fath Ali Shah as a diplomatic gift (Берже 1877a, 259; Берже 1877b, 408). The cchandeliers with musical mechanism are housed in the Hermitage to this day[11].

[9] In his letter from the 13th of July 1787 to Vasiliy S. Popov, the secretary of Prince Potemkin, Mikhail Garnovsky rather wrote cynically: "The Kingstonsha indeed bought in France an estate for two millions livres. Thus, a part of inheritance I expected has been sacrificed in a temple of Venus to some French cupid, a rival of mine" (Гарновский 2002b 210).

[10] "К чему ж с столь рвеньем ты безмерным // Свой постоялый строишь двор, // И ах! сокровищи Тавриды // На барках свозишь в пирамиды // Средь полицейских ссор?" (Державин 1985 , 121)

[11] After the death of Prince Grigory Potemkin, Catherine the Great bought out the Tauride Palace and moved all its contents to the Treasury. Two chandeliers with musical mechanisms were estimated at 16 000 rubles, while the rest 59 rock chandeliers were bought for 9 750 rubles. When Catherine II died, the succeeding Emperor Paul I transferred the musical chandeliers to his new residence, the Mikhailovsky Palace. However, in 1804, the chandeliers were again to return to the Tauride Palace. Moving of these fragile objects with musical mechanisms damaged them, and in the end, they were placed in the palace storage. When architects A.F. Krasovsky and R.F. Meltzer worked on apartments for the Emperor Nicolas II and his wife Alexandra Fedorovna in the Winter Palace, the chandeliers were taken out of the storage, restored, and electrified; one of them was used to decorate the Dining Room, and the second one was hung in a corner the guest room. After the Bolshevik revolution of 1917, the chandeliers changed their locations several times, and were damaged again. In 1957,

Word about the clock Elephant, which once belonged to the Duchess of Kingston, led to the speculative guessing that the automaton Peacock could also be brought by the Duchess. Professor Vasiliy K. Makarov, who suggested this version, did not provide any documentary evidence and arguments (Макаров 1960, 12-14). To support his version he wrote that until the beginning of the 1790s no one mentioned these curiosities, "although it is difficult to assume that domestic journalists and writers, as well as foreign travelers visiting Saint Petersburg, who were fond of such "rarities", would left them unnoticed. This was the reason behind Professor Makarov's assumption that the "clock with a peacock" and the "clock with an elephant" were delivered to St Petersburg in disassembled state, were stored in the palace pantry; and some of the Peacock's parts were lost during the voyage (Малькевич, Раскин 1953, 377). There were no serious grounds for such assumptions; moreover, they contradicted documented evidence about the Peacock and common sense as well. However, the very aura of a romantic story with the adventurous Kingstonsha in it, and Makarov's ungrounded version about the disassembled automata were so appealing that they have entered into the consciousness of the popular masses and literary works, though, mostly of a belletristic and pseudo-academic genre (e.g. Гейко 2015, 6-21; Sebag Montefiore 2001, 199[12]).

7. James Cox. Mechanism in the base of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

8. James Cox. Pumpkins at the base of the automaton Peacock. 1781. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

Meanwhile, from the first half of the 19th century there was well known another story, according to which the Peacock was ordered by Prince Potemkin in 1780 in England (Бурьянов 1838, 28). In a handwritten inventory book of the Imperial Hermitage compiled by Baron Armin von Foelkersam in the first decade of the 20th century, it is also recorded that the Peacock was ordered by the Prince in London. And this fact was recently confirmed. Yuna Yanovna Zek, being Curator of the State Hermitage Museum, drew her attention to information recorded in the inventory of the Tauride Palace compiled in 1792, "Inventory of Furniture in the Horse Guards House[13] located, and what they cost". The document contains a short but extremely important entry: "Oak tree made of

one chandelier constructed out of the two damaged ones, decorated the Small Dining Room in the former apartments of Nicholas II, the remaining parts of the second chandelier were kept in storage. In 1999, both chandeliers were taken for restoration, and they were skillfully revived by the Hermitage masters. The chandeliers have been attributed to the London manufacturing firm of William Parker, and in 2016 they found their place in ceremonial halls of the Winter Palace, now Rooms № 298 and № 300 exhibiting the objects of British art (Молотков, Гурьев, Зинатуллин 2017, 55-56).

[12] A rather confusing version has been expressed in the books of Simon Sebag Montefiore. The author writes that the Duchess's last visit to Russia was in 1784, that she finally left St Petersburg in 1785, and died in Paris in 1788. But he also states that the Peacock was brought to St Petersburg by the Duchess in 1788. "When the Duchess died, the Prince bought these objets [the Peacock and organ-clock – Yu. P.] and ordered his mechanics to assemble them in his Palace" (Montefiore 2001, 199). In all prints and editions of the book published over the years under various titles and in different languages (e.g. publications in English include *Prince of Princes: The Life of Potemkin*. London: Phoenix, 2001; *Potemkin: Prince of Princes*. London: Phoenix, 2004; *Potemkin: Catherine the Great's Imperial Partner*. New York: Vintage Books, 2005; *Catherine the Great and Potemkin: The Imperial Love Affair*. New York: Vintage Books, 2016) the year 1788 is noted as the year of the Duchess of Kingston's death, and the passage with an unsupported statement on the history of the Peacock has been included.

[13] The Horse Guards House – one of the names of the Tauride Palace.

bronze, covered with birds possessing mechanical movement, cost 11,000 rubles" (Zek, Smith 2005, 710). Zek compared this information with a record about a payment in the amount of 11 000 rubles made from the annual budget of the Empress Catherine the Great to the "English clockmaker Jury for a clock brought from England" at the end of 1781. As an experienced researcher, who worked extensively with archival documents, Zek rightly suggested that this coincidence is not accidental. Based on the knowledge of the record keeping procedure at the Ministry of the Imperial Court, it was concluded that when the Inventory was compiled in 1792, earlier documents related to the purchase of the "bronze oak with birds" were used to estimate its price. According to the documents of 1781, the clock had been bought "on a letter from Prince Potemkin" as a surprise gift to the Empress, and that the payment for it was made in two instalments, on September 30th and December 14th. Information from the *St. Petersburg Gazette* published in the autumn of 1781 helped to establish that the money was paid to the clockmaker Frederick (Friedrich) Jury, who came from England and who worked at James Cox's firm. At that times, in order to expose the debtors foreigners intended to exit the country, St Petersburg had a rule to publish announcement about their future departure in the *Gazette*; such information had to be printed three times. Announcements about Jury's departure, who stayed at Nevsky Prospekt, No. 81 were printed on October 19th, 22nd, and 26th of 1781 (Zek, Smith 2005, 707). Thus, clockmaker Jury spent in St Petersbrug for about two months[14].

What could Frederick Jury do in the Russian capital? Let us recall Makarov's assumption that the "clock with a peacock" was brought to St Petersburg disassembled, and that some details of it could be damaged or lost during its transportation, and that being arrived in St Petersburg, it remained dismantled for many years in the palace storages. Since 11 000 rubles were paid for the shipped automaton out of the state funds, it is very difficult to imagine that the money was given for boxes with mechanical parts, and moreover, for broken ones, and that after their arrival these details were stocked for a decade in the palace storerooms. Besides that, if it be a case, a professional clockmaker and mechanician would not be required to accompany the boxes at all. It is entirely differen, if we accept that Jury's task was not only to escort the cargo but to assemble the mechanical automaton, bring it into working condition, and present it to the customer – Prince Potemkin. In this case, both a rather long period of Jury's stay in St Petersburg and the payment of money in two installments (the first – for the delivery of mechanisms, and the second – for assembling them into working condition) finds their explanation. Surely, the functioning of the mechanisms should have been demonstrated to the customer. Only after that could Jury be paid in full.

Where could the Peacock have been assembled? Of course, in the rooms of Prince Potemkin at the Shepelev House, which was an integral part of the palace of Catherine II's residence, and connected with the Winter Palace by a gallery. It was exactly there where during one of the Empress' and court's visits the Prince could demonstrate his "surprise gift," as he often did it before. For example, a record in the Kammer-Fourier journal for 1781 informs that on the 6 of November, on Saturday, "before noon, at the end of the 12th o'clock, Her Imperial Majesty, from her inner private apartments through the gallery that runs to the Hermitage, proceeded to the Shepelev House to the rooms of His Serenity Prince Grigory Alexandrovich Potemkin, where then she was pleased to have a dinner in the gallery served at a table for 20 couverts <...> But before the dinner, when Her Imperial Majesty came out <...> from her rooms into the gallery to the table, His Serenity demonstrated to Her Imperial Majesty a water-throwing mechanism installed at the end of the gallery, which showed the rocky mountain with the current above the water, filling the river below and other water places, between which a part of the dwelling of some kind of people was visible, and which during the dinner acted by a current with a noise by the method of a hidden man" (Журнал 1781, 675-678). Undoubtedly, it is the description of Kulibin's work – a mountain with crystal waterfalls and canals with natural water where the glass birds floated. The clock-driven mechanism worked for eight minutes. In 1801, in the "Inventory" of his inventions, Kulibin indicated that he "made for the High grandsons of Her

[14] Yu. Ia. Zek suggested that the second portion of his payment Jury could receive upfront, for example, in October through a banker or a merchant middleman. At that time it was a quite common practice (Zek, Smith 2005, 707).

Majesty a machine representing a mountain with glass cascades of imaginary water," and "another machine in a shape of a windmill, to place it on a table for the amusement of Their Highnesses" (Малькевич, Раскин 1953, 494). Since the document was compiled at the time of Paul I, it does not mention Prince Potemkin, on whose order, evidently, the "glass mountain" was created.

Now it is hard to say why the Peacock was not presented to the Empress. It is possible that some mechanism could stop working, and an attempt to fix then with "local methods and forces"[15] could lead to the breakage of some parts. Meanwhile, it seems quite strange that Potemkin did not ask Kulibin to restore the Peacock, since in 1781-1783, i.e. exactly during this period of time, the master worked on different mechanical curiosities for both the Prince and the Empress. It is possible, though, to suggest an "unpatriotic" version that Potemkin did turn to Kulibin with a request to restore the Peacock but as a result, the mechanical automaton did not function for many years. In this case, it becomes clear, why only ten years later, after repeated unsuccessful attempts to restore the automaton by different St Petersburg clockmakers, the craftsmen came to Kulibin. According to documents, the Russian mechanician received the parts of the "clock with the peacock" from the clockmaker Hynam lived at that time in St Petersburg, and a certain Miklashevsky. Seemingly, they made attempts to put the mechanisms back to work (Малькевич, Раскин 1953, 93, 366-369). In 1854, *Moskvitianin*, the journal issued by the historian Mikhail P. Pogodin, published a romantically embellished biography of Ivan P. Kulibin written by his son. Regarding the Peacock, he wrote that the clockmaker G. G. (i.e. Hynam – *Yu.P.*) asked for its restoration an extremely large amount of 3000 chervonets. Then, the Prince called the Russian mecanician and asked him: "Please, Mr. Kulibin, take my poor small birds and the elephant, revive them and put them back on their feet – it will be honor and glory to you!" (Кулибин 1854, 44). As we know, in reality the mechanisms of the Peacock were "revived" after the death of the Serene Highness, by a special decree of the Empress Catherine II.

Thus, it is possible to reconstruct the course of events. Around 1780, Prince Gregory Potemkin made a written order to James Cox' firm for a mechanical automaton with clock, which he intended to present as a gift to the Empress Catherine the Great. James Cox was well known in St Petersburg, thanks to his famous jewels, clocks, and automata, yet also thanks to Russian travelers, especially the members of high society, who visited London and who described in their letters all news and curiosities they learned about in foreign countries in detail. James Cox could be known in Russia from numerous dignitaries, including the above-mentioned Count Ivan Chernyshev, Prince Alexander Kurakin, poet Vasiliy Petrov, and Count Alexej Musin-Pushkin. The latter is even mentioned in the London catalogue of James Cox, in the description of piece number 3: "Bust of her Imperial Majesty Catherine II the present Empress of all the Russia, was modell'd for Mr. Cox by that celebrated English artist Mr. Nollekins, from an original pourtrait in the possession of his Excellency Mon. Mouschkin Pouschkin, the Imperial Russian Ambassador at this court, and is esteem'd a striking likeness of that great Princess. The brilliant ornaments that accompany the bust, are a pair of richest Earing that have for many years been seen in this kingdom, and are by far the most capital now on sale in Europe»[16] (Cox 1774a, 13-14). Clocks and mechanical toys by James Cox's workmanship decorated the palaces of many Russian aristocrats. For example, "Cabinet with clock and musical movement", which is now in the Metropolitan Museum in New York, was originally owned by Prince Yousoupoff (Le Corbeiller 1960, 318-324). The Hermitage collection has several similar cabinets and clocks with musical movement that belonged to the Treasure Gallery of the Winter Palace, Count Stroganov, Prince Yousoupoff, Agathon Faberge (Механические 2015, 44-53). Thus, there is no need to assume that Prince Potemkin learned about the curiosities of James Cox specifically from the Duchess

[15] As A.S. Pushkin wrote: "the rural Cyclopes in front of slow fire // treat with a Russian hammer // Europe's article" (Pushkin 1990, 267).

[16] The drawing of the brilliant earrings James Cox included in his catalogue as a separate illustration, and the text states that the earrings were not sent to St Petersburg. The fate of these earrings and the bust of Catherine the Great by the famous sculptor Joseph Nollekens, is unknown. However, three pairs of earrings, extremely similar in shape and décor to those published by James Cox were among the Russian Crown Jewels. They were dated to ca. 1780s, and it is very possible that they were made for Catherine the Great in a workshop of James Cox. In 1927 these earrings were sold by the Bolsheviks at Christie's auction (Nikitin 2013, 296).

9. J.-B. Lampi the Elder. Portrait of the Most Serene Prince G.A. Potemkin-Tavrichesky. ca. 1791. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

of Kingston, as some researchers indicate (Zek, Smith 2005, 710). In 1779-1780, Prince Potemkin maintained a fairly close relationship with Sir James Harris, English envoy-extraordinary, and Sir J. Harris could not only tell him about the mechanical rarities of James Cox but even assist with the order. In any case, it is unquestionable that the Peacock was made according to Potemkin's commission. It is to be hoped that someday the relevant documents will be found and that will fully clarify the situation. Today we can only suggest that ordering the Peacock, the Most Serene Prince explained a programme that the craftsman had to follow. Indeed, why were the specific mechanical birds were chosen, and their movements were connected in the specific sequence? Taken into consideration the purpose of the gift, its size, and cost, these questions are far from idle. Even if Cox proceeded from automata he had in stock, he could not choose personages arbitrarily at his discretion, without a prior agreement with the client.

The fact that the programme of the surprise gift existed is confirmed by the structure of mechanical components of the Peacock. According to the study of Mikhail P. Guryev, the clockmaster of the State Hermitage, the single composition of the Peacock combines four independent mechanisms (the owl, peacock, cockerel, and the mushroom clock), that is, Cox used autonomous, stand-alone working automata (let's recall the descriptions of "Dublin" peacocks, one of which was possible used in the Hermitage automaton). At the same time, all mechanisms are connected by a system of levers that, as it was already described above, drive them in a certain sequence: "at the end of each hour the clock mechanism triggers the mechanism driving the owl. The owl's cage starts to revolve, the bells ring, and the owl turns its head, winks its eyes, and taps its right claw. After that the cage revolves twelve times, the owl's mechanism stops <...>. About 1.5 minutes after starting, the owl's mechanism triggers the peacock mechanism." After the peacock's performance, "the peacock's mechanism triggers that of the cockerel" (Zek, Smith 2005, 711-712; Гурьев 2011, 35-38). A long-existing opinion about the Hermitage automaton is that it is a clock symbolizing a mechanical model of the Universe, and the clock's task is "to count" time following the movement of the celestial bodies. Each of the celestial bodies and time of the day are associated with specific birds, which more than others remind about the "air of the Time" (Zek, Smith 2005, 701-702; Зек 2011, 6).

In accordance with this belief the Hermitage automaton was interpreted as a "symbol of the continuation of life," as "a mechanical model of the Universe," while the peacock, the owl, and the cockerel as "personification of the course of time". The birds were also considered through the prism of the "astral symbolism": the peacock – as cosmos, the Sun and the Moon; the owl – as the night, the sign of sorrow, the end of life; the cockerel – as the birth of light and "as an emblem of Jesus Christ". With such an interpretation the sequence of movements of the mechanical birds that Cox put in the automaton clearly contradicts both the "personification of the course of time" and "astral symbolism": the movement of the mechanism starts with the owl – "the symbol of the night"; then the peacock – the "symbol of the Sun" – solemnly spreads its tail, for some reason turns for a moment by the "silver of the night" (the silver surface of the tail's back side), then returns the "solar tail" to its original position of "the golden disk of the sun"; after that the cockerel shakes its head several times and proclaims the sunrise by crowing. The logical absurdity of the existed interpretation is obvious. Moreover, it contradicts the practice adopted for clock design in various countries, when exactly the cockerel marked the start of the time movement (Пипуныров 1982). For example, there is a well-known description of the water clock of 1214 – clepsydra in the tower

of the Hippodrome in Constantinople. The course of time in the water clock signaled 12 peacocks which alternately appeared from 12 doors. The cockerel announced the beginning of the movement and singing of birds, while the owl's appearance silenced them (Зек 2011, 6). Discussing the programme of the Peacock, it should be remembered that the second half of the 18th century was filled with complex associative symbolism. In addition, the automaton supposed to be a "surprise gift" to the Empress from Prince Grigory Potemkin, her companion in state affairs and her secret spouse. Could such a "surprise" imply only so primitive symbolism as the change of day and night?! Certainly, not.

However, before trying to understand the programme and symbolism of the Peacock, we should ask: What is the Peacock really? Is it a clock, where the movements of birds indicate time, or is it a mechanical automaton designed for entertainment? Paradoxically, the answer to this question lies in the mechanics of the Peacock. As it was already mentioned, the owl, the cockerel, and the peacock are the stand-alone automata that can work independently. The clock placed in the mushroom – the eight-day clock mechanism with verge escapement, a quarter hour and hour chimes – is the fourth independent mechanism of the construction (Zek, Smith 2005, 712, 714; Гурьев 2011, 37). Though it is the clockwork mechanism that at the end of each hour gives the movement to the owl and then, accordingly, to all the figures, the automaton's winding mechanism lasts only for 8-10 hours. That is, the movement of the birds was not designed for 24-hour work, and therefore, they cannot be regarded as the elements of a clock mechanism that marks time. It is rather a "wonder toy" for amusement, a clockwork-driven automaton.

Mikhail P. Guryev in one of his latest publications came to the similar conclusion: "The Peacock is a mechanical rarity, a precious curiosity, and a gigantic toy that amazes visitors with an unexpected performance, during which the static life-size figures of metal birds become animated" (Гурьев 2014, 141).

Various mechanical automata with moving figures, often with clock mechanisms, were quite common at royal European courts. For example, they are listed in the Inventory of the Kunstkammer of Rudolf II in Prague, where was "a mechanical device in the form of a peacock, which walked, turned around and fanned its tail of real feathers" (Bukovinská 1997, 203). Another curiosity was designed for King Louis XIV of France. The Russian historian and writer Nikolay M. Karamzin described it in his novel "Letters of a Russian Traveler". When the main character of the "Letters" visited the Palace in Versailles, he recollects: "...with curiosity we looked at the clock made at the beginning of this century by Morand, who like our Kulybin had never been a clockmaker; every hour two cockerels sing and flap their wings; simultaneously, two bronze figures with a tympanum come out of the small door, and two Cupids every quarter beat on the tympanum with a steel hammer. In the middle of the scenery appears the statue of Louis XIV, and the goddess of victory descends from the top on a cloud, and holds the crown over his head; music plays inside, and finally everything disappears" (Карамзин 1984, 294)[17]. The Morand's automaton in fact is the clock because it has the large dial in the pedestal base. The repeated movements of the figures took place every hour and started with the crowing of cockerels. That is, it acts typically for the mechanisms that mark time. It should be stressed that the main idea of this performance was glorification of King Louis XIV. Morand's automaton in many respects echoes with the famous clock on the Piazza San Marco in Venice, where the whole show is also played out: the Magi greet the Virgin Mary, and the Moors, striking the bell, mark the past hours (Пинупыров 1984, 132-134).

Mechanical automata and complex clocks with moving figures were known in both East and West since antiquity. In ancient Greece the most famous were the flying dove created by Archytas of Tarentum, the snail by Demetrius of Phalerum, the man by Ptolemy II Philadelphus, the flying eagle described by Pausanias. The Arab sources tell us about the water clock allegedly constructed by Archimedes, with moving figures, serpents, and tweeting birds. If the authorship of Archimedes is questioned, the existence of a complex water clock in the Hellenistic world is confirmed by various sources. For example, there is a description of the clock-monument in the Syrian city of Gaza,

[17] Antoine Morand (1674-1757) was an autodidact; this automaton clock was presented to Louis XIV in 1706, it has preserved to this day, and can be seen in the Mercury Salon at the Palace of Versailles.

10. The Pavilion Hall of the Small Hermitage Museum, St Petersburg.

where every hour one of 12 doors was opened, Heracles came out of there, and accomplishes one of his 12 exploits. In addition, the clock had other moving figures: trumpeter Diomedes, Pan, and satyrs. Traditions of antiquity were adopted by the masters of Byzantium and the Arab world. It is known that in 807, an envoy sent by Harun al-Rashid presented to the Emperor Charles the Great a water clock with 12 knights appeared at noon and at midnight. There are descriptions of other complex water clocks created by Muslim mechanicians, including the famous Menganah of 1358 (Пипуныров 1984, 58-60, 73-76, 86-88, 132-134, 141-170; Britten 1922, 26). The distinctive features of all automatic clocks were as minimum a 24-hour stroke, and moving characters in one way or another associated with the designation of time; they indicated the hour and/or time of the day, and announced the beginning or the end of the action. The Hermitage Peacock does not have all these features; it was not intended even for the daily winding cycle, and it is impossible to determine the time by the movement of the figures. The birds could be wound up only for several hours in the morning, in the middle of day, or in the evening, for example, during diplomatic receptions or balls and masquerades.

It is rather interesting that a record in the "Inventory" of the Tauride Palace compiled in 1792 describes the automaton as "the oak tree made of bronze, covered with birds possessing the mechanical movement" (Описи 1892, 68; Zek, Smith 2005, 710). The well-known text about "The Potemkin Festival" of April 28th, 1791 includes very interesting observations. While talking about Cox's Elephant, an anonymous author remarked: "More worthy of mention than this clock was the clock which I saw after the death of Potemkin in the Tauride Palace. It represented a bronze tree of considerable height, on which were seated the most skillfully made metal peacock, the cockerel, the owl, and various small animals of natural size. Each of these animals, when the clock stroked, made movements, and some also made natural sounds" (Неизвестный автор 2003, 168).

This account echoes with the text of Johann Georgi published in 1794, which is regarded as the first printed mentioning of the Peacock. In the passage about the Tauride Palace Georgi wrote: "In one room of this palace, there is a skilful work of an Englishman; it has the appearance of *kriazh*[18], at which there is a chiming clock, and at this very time the chimes plays, the owl beats in tact, the

[18] AIn Russian, the word *kriazh* has two meanings: an island or a hard part of something (the pedestal/hillock in the case of the Peacock); also – stump or log. Thus, using one word Georgi describes both the whole pedestal and a piece of wood where the birds sit.

peacock raises its wings, and the cockerel sings" (Георги 1794, 117, 546). What is most interesting in this passage is the sequence of the birds' movement: the owl, the peacock, the cockerel. This is an additional argument in favor of the hypothesis that such a sequence was laid into the automaton originally.

All cited descriptions portray the automaton as a tree with mechanical birds. An interesting parallel to them can be found in historical sources about the Byzantine Empire. There were many mechanical wonders in Constantinople and its palaces but the most famous were the automata of the throne hall at the Great Imperial Palace. There were described by Liudprand of Cremona (922-972), who in 949 led the Lombard envoy to the court of the Emperor Constantine VII Porphyrogenitus. Liudprand said about their arrival to Constantinople: "... it will not be a nuisance to write about the unheard-of and wondrous way in which we were received there". Thanks to his account, we have the detailed information about the curiosities of the throne room. Liudprand wrote: "For at Constantinople there is a palace next to the Great Palace, of wondrous beauty and size, that is called Magnaura by the Greeks, having inserted a "u" in the place of digamma, as if it were *magna aura*. And so Constantine ordered this mansion to be prepared in due fashion both because of the messengers of the Spaniards, who then were coming there for the first time and because of Liutefred and me. In front of the imperial throne stood a certain tree of gilt bronze, whose branches, similarly gilt bronze, were filled with birds of different sizes, which emitted the songs of the different birds corresponding to their species. The throne of the emperor was built with skill in such a way that at one instant it was low, then higher, and quickly it appeared most lofty; and lions of immense size (though it was unclear if they were of wood or brass, they certainly were coated with gold) seemed to guard him, and, striking the ground with their tails, they emitted a roar with mouth open and tongues flickering" (Liudprand 2007, 197-198).

This narrative echoes with those from the Byzantine sources. Theophanis Continuatus in his *Vita Basilii* wrote that Emperor Basil (867 to 886) found gold in the imperial private treasure left after Emperor Michael III (842-867): "This gold – the previous emperor Michael had had the most beautiful works melted down; I am referring to the famous and much talked about golden plane tree, to two griffins of pure gold, two lions of hammered gold, an organ of pure gold, and various other objects belonging to the gold plate used at table; the vestments of the emperor and of the empress, and the garments which were destined for high dignitaries, all of which were embroidered with gold" (Chronographiae 2011, 115). The making of these wonders was attributed to the time of Emperor Theophilus (829-842), the father of Michael III. Though the Byzantine historian states that the tree, along with other attributes of the imperial insignia was melted down, it is mentioned again in later sources, from the reign of Emperor Constantine VII (913-959), in particular, in the famous "Book of Ceremonies" by Constantine Porphyrogenitus (Brett 1954, 482). Since mechanisms were usually made of copper, it is possible that only the golden décor was melted down. Constantine VII could order to recreate décor and automata to working condition. But it is also possible that Constantine VII ordered to make new automata that only resembled the lost items "destined for high dignitaries". In any case, judging by the evidence in written sources, the mechanical curiosities of Emperor Theophilus and Emperor Constantine VII were extremely similar.

Meanwhile, if these automata were constructed at different times, they more likely came from different prototypes. The mechanisms created by Byzantine craftsmen for Theophilus were apparently based on the study and interpretation of the heritage of Heron of Alexandria, who described automata with birds at the fountain or bowl set in motion by water filling the basins. One of these automata, with a very complex composition, deserves our special attention: a bowl filled with water from a wall fountain stood on the pedestal; birds seated on the trees and branches were moved and tweeted around the bowl. When the bowl was filled with water, the owl on the pillar was set in motion, it turned to the birds, at which point the birds stopped singing and the bowl was emptied; after that the whole cycle was repeated again. Thus, the composition with trees, birds and the owl extends back to antiquity (Dolezal and Mavroudi, 2002, 130-133). With the use of mechanical springs, the water bowls and fountains lost their necessity. Unfortunately, the sources

11. J.-B. Lampi the Elder. Catherine the Great. 1793. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

do not disclose the system of the automata in the throne hall of the Byzantine emperors. It could be either water reservoirs hidden under the floor, or mechanical springs. The works by Heron of Alexandria were very popular in Europe, especially during the Renaissance, and therefore they were well known in the 18th century.

The automata of Heron of Alexandria were no less famous in the Orient, especially under the Abbasids. Arab masters developed and perfected Heron's mechanics, and the palaces of Baghdad were filled with outstanding automata[19]. The influence of the Orient, always significant in Byzantium, was particularly strong under the Abbasids. In Constantinople there were even direct imitations of the Abbasid residences. For example, Emperor Theophilus built a palace after the Caliph palace in Baghdad. Interest in Oriental culture and curiosities was sparked by the Byzantine mission to the court of Caliph Al-Mobarak in 917. There were even suggestions that Emperor Constantine VII invited Baghdad craftsmen to construct mechanical automata for the throne hall at his palace (Grabar 1951, 56). Thus, in any case, the writings of Heron of Alexandria served as a basis for the automata at the court of Byzantine emperors. The immediate realization of the ideas, however, could have been either the Byzantine interpretation or the Arabic one (Trilling 1997).

A rather significant fact is that the "golden tree" with mechanical birds was standing near the throne, and it was practically comprised of a single complex of the imperial representation. The origin of this symbiosis lies in the legendary throne of King Solomon supported by griffins, with mechanical birds sat on its back, and roaring mechanical lions at the foot. In the Middle Ages the throne of Solomon was treated as the basis of state power and the way that led to the pastures of Heaven (Ragusa 1977; Soucek 1993).

It is very interesting that golden and silver trees with mechanical birds in the throne hall were present not only at the Byzantium and Abbasid courts but also in Arab Sicily, and even in Central Asia and China. Rui Gonzalez de Clavijo, who in 1405 visited Timur's camp near Samarkand, described a golden tree among treasures he saw there: "In front of this small stand or table, there was a golden tree, made to resemble an oak; with the trunk as big as a man's leg, from which many branches spread out in all directions, with leaves like those of an oak; and it was as high as a man, and overshadowed the table, which stood near it. The fruit of the tree consisted of rubies, emeralds, turquoises, sapphires, and wonderfully large pearls, selected for their shape and beauty. On this tree there were many birds, made of enameled gold of various colours, which were seated on the leaves of the tree, with their wings spread out, and in the act of picking the fruit" (Clavijo 1859, 161). Clavijo does not specify, whether this tree was an automaton or just a precious toy, but the size, presence of the birds, and jewellery indicate its representative character.

Thus, the glittering gilded toy, the automata Peacock at the court of the Russian Empress Catherine the Great finds a very precise parallel in the description of the mechanical tree with birds in the throne hall of the Byzantine emperors. Typologically, the Peacock is similar to the "golden tree with birds" seen in the Middle Ages at the courts in both East and West. The parallel with

[19] One of the most vivid reflections of it can be found in *The Arabian Nights* (Hamori 1971).

Byzantium is not only obvious but also extremely interesting. However, the question inevitably arises: could the Most Serene Prince Gregory Potemkin have had knowledge about the mechanical automata at the Byzantine court? How well-versed were the Prince and Catherine the Great in the details of Byzantine history and diplomacy?

It is necessary to first of all deflate the myth on the ignorance and laziness of the Most Serene Prince, who indulged himself only to sensual pleasures. This image was created by his opponents and, due to the anecdotes and fables translated into foreign languages it began to "travel around the world" quickly turning from fiction into "historical reality". In fact, Gregory Potemkin's contemporaries were impressed by his extensive and exact knowledge in various fields of arts, natural sciences, and humanities. Louis Francois Armand du Plessis, Duke of Richelieu wrote that Prince Potemkin possessed profound knowledge in all spheres learning from people with whom he met, and since his memory served him magnificently, he easily mastered those skills that others acquired by long and persistent work (Richelieu 1886, 148). The French Prince Roger de Damas left a similar account about Potemkin: "He had a supernatural power of giving exact expression to every inward feeling, and while he persecuted those who offended or displeased him, he would flatter and indulge every one he admired and valued. His conceptions were profound, but his methods of developing them inadequate, he was quick and ingenious in his work, but trivial in his amusements. <...> His inconceivable irregularities followed a regular and imperturbable course. <...> He was thorough in nothing, but knew something of everything, and his marvelous instinct helped him to apply his knowledge" (Damas 1913, 20). One of the profound characteristics of the contradictory nature of the Most Serene Prince was given by Prince Charles-Joseph de Ligne who knew him closely. De Ligne enthusiastically wrote: "What is his magic? Genius, and then genius, and again genius; natural intelligence, and excellent memory, elevation of soul, malice without malignity, craft without cunning, a happy mixture of caprices, of which the good when they are uppermost win him all hearts; great generosity, grace and justice in his rewards, much tact, the talent of divining that which he does not know, and great knowledge of men" (Ligne 1899, 82).

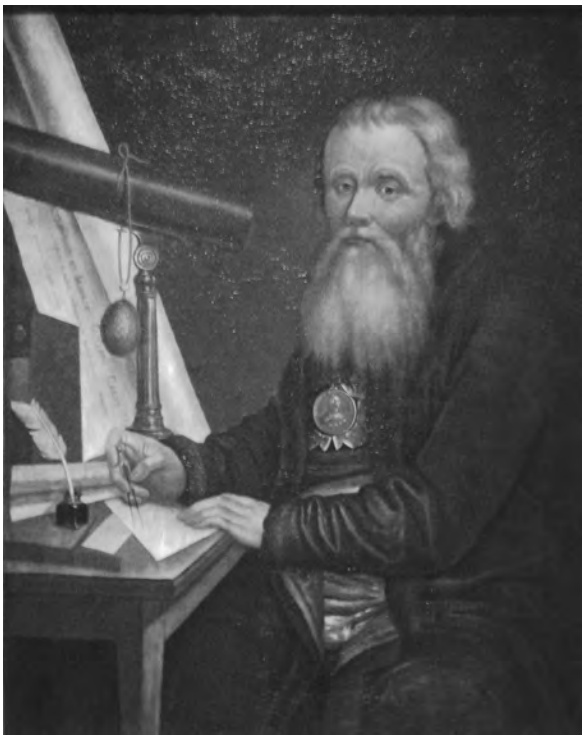

12. P.P. Vedenetsky (Vedentsev). Portrait of I.P. Kulibin. 1818. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

Everyone who conversed with the Prince unanimously conceded his deep knowledge of antiquities. Francisco de Miranda, who met Potemkin during his travel to Russia, after a discussion he and Potemkin had about architecture, music, painting, and modern French literature wrote: "This person has been endowed with a strong character and exceptional memory, strives, as is well known, to develop the sciences and arts in every way and has largely succeeded in this" (Миранда 2001, запись от 8 января 1787). Potemkin's love for books and interest in science had its roots in his childhood, when he was brought up in the family of his uncle, Grigory M. Kislovsky, President of the Collegium of Economy (Kammerkollegia). The private school of the German pastor Litken, the gymnasium at Moscow University, and then the university revealed his brilliant abilities. Preparing himself for the religious career Potemkin paid special attention to the study of Greek language, theology, and ancient history. Suddenly, he dropped out of school and came to St Petersburg, to the Horse Guards Regiment, to which, according to the tradition of that time, he was assigned from the age of sixteen. From then, Potemkin built his career in the military but until

13. A reconstruction of an automaton created by Heron of Alexandria (after Brett 1954, fig. 3).

the last days he retained his love for books and knowledge. The prince compiled a magnificent collection of books which included the library of the outstanding Greek scholar and theologian Eugene Bulgaris. There is a remarkable letter from Gregory Potemkin to Catherine the Great about the meaning of the Greek language, where he says: "It is incredible how much knowledge and a delicate taste will be acquired from numerous authors, whose translated works are changed not so much by translators but by the weakness of other languages" (Личная переписка 1997, 189, № 695). Surely, Prince Potemkin was familiar with the descriptions of mechanical wonders in the palace of the Byzantine emperor given in works of Liudprand and Greek authors. Even if he did not read the texts on his own, he could receive this information from Greeks of his circle, where the leading role played such outstanding figures as Eugene Bulgaris and Archbishop Nikithoros Theotokis. His familiarity with the sources is indirectly supported by information that the prince helped Catherine II in compiling the "Chronology of Russian History," by giving her extracts from Greek texts. In a short note that survived in archives the Empress expressed her gratitude to Potemkin: "Grace a Votre beau livre, la Chronologie de mon Histoire de Russie ou plutot des mes Memoires sur la Russie va devenir la partie la plus brillante. Grandissime merci" (Личная переписка 1997, 189, № 696). To this we should add that from time to time Prince Potemkin was lit up by various ideas, such as to destroy the Ottoman Empire, to put the Grand Duke Konstantin Pavlovich on the throne of Constantinople, or to establish the Kingdom of Dacia. We should not question the knowledge of Byzantine history and culture by Prince Potemkin and members of the court of Catherine the Great. If, for example, we take the poem "Peacock" by Gavriil R. Derzhavin, we will see that it almost literally follows the text of the Greek "Physiologus". The parallels are so obvious that there is no doubt that Derzhavin knew the Greek manuscript which he used for his poem (Державин 1985, 163, 164). And this example is far from being an exception.

Thus, we have reasons to assume that the Most Serene Prince Potemkin explaining his order for the automaton Peacock to Cox was guided by the description of automata in the throne hall at the palace of the Byzantine emperors in Constantinople. The gilded bronze tree with moving and singing birds made for the Russian Empress should have reminded the spectators that Russia was the

heir of ancient Byzantium; it should emphasize the legitimacy of Russia's rights to the role of the Great Empire. Apparently, it was also the Prince who chose the specific flora and fauna used in the automaton. Once again, we would like to repeat here that even if Cox proceeded with automatic figures he made previously, he could not on his own, without approval of the buyer, select them. In any case, the final decision was made by Potemkin. Choosing the figures and discussing the sequence of their movements, the prince could not ignore the symbols of birds and other elements of the décor of this mechanical toy. So, let us discuss it and offer one of the possible reconstructions of the general idea of the Peacock.

In Russia, from the time of Peter the Great the images and mottos from the book "Symbola et Emblemata" were in wide circulation (SE 1705). The book was indispensable in the preparation of fireworks, festivals, and masquerades, and was often used to make various gifts, select subjects and characters for the decoration of snuff boxes, watches, and jewellery. It is extremely interesting that Kulibin's archive contains "symbols et emblemata drawn from a book printed under the Emperor Peter the First Emperor" used by the master "to design clocks, with page numbers where the emblems are printed" (Малькевич, Раскин 1953, 94).

It is precisely in "Symbola et Emblemata" where it is possible to find images that are very important for understanding the symbolism of the mechanical toy ordered by Prince Potemkin. The Peacock with a fanned tail appears under no. 158 – "No less charitable than proud" (SE 1705, 54-55), and under no. 563 – "He beareth wit him his reward" (SE 1705, 188-189). The owl is depicted only once, as a companion of the goddess Athena Pallada (Minerva), under no. 757 – "The Virgin must be kept in Custody" (SE 1705, 254-255). But the cockerel has several interpretations: no. 197 – "I am dedicated to the Sun and Mars" (SE 1705, 66-67), no. 651 – "When this Cock doth crow, then Love will go away" (SE 1705, 218-219), no. 778 – "Care takes away my sleep" (SE 1705, 260-261).

The Hermitage automaton, besides the peacock, includes one cockerel and one owl; also, there are figures of squirrels, snails, lizards, and one snake. In addition, the "Description of the Details of the Clock with a Peacock»" found among Kulibin's papers mentions two frogs (Малькевич, Раскин

14. K.A. Ukhtomsky. The Peacock in the East Wing, the Hermitage. Watercolour. 1860s. The State Hermitage Museum, St Petersburg.

1953, 365). These animals find their explanations in "Symbola et Emblemata" as well, for example, a squirrel gnawing a nut in no. 207 – "Thon' shal not have it without pains" (SE 1705, 70-71). The snail has two interpretations: a single snail in no. 620 – "He is happy that maketh him not too free" (SE 1705, 208-209), and a snail crawling along the trunk of a tree in no. 622 – "He beareth all wat he hath with him" (SE 1705, 208-209). The mushroom in no. 98 was regarded as a symbol of fleeting time – "Soon come, soon perished" (SE 1705, 34-35). Fleeting time was also emphasized by pumpkins. In the Russian translation of the Bible the pumpkin was the miraculous plant that God made to grew up in one night to shade the Prophet Jonah from the blistering heat, and which in one night was eaten away by a worm and withered the next morning (Jonah, 4: 6-11).

Similar books of symbols made it possible to encrypt in images a rather complex meaning. And

quite often there could be several interpretations, or the explanation of it could have several meanings based on different interpretations. At the same time, there was a fairly steady symbolism related to specific elements which are of interest for us in here. The oak was a symbol of the unshakable Faith and welfare of the State, and pumpkins symbolized abundance and prosperity, while the acorn was considered as a symbol of "male strength", and the pumpkin was the personification of the feminine beginning (warmth and wet substance). The snail meant modesty ("I carry all my wealth with myself"); the lizard – the desire for true light (the symbol of Apollo conquering the death, the symbol of the Renaissance); the owl and the snake –wisdom (the symbols of the goddess Athena Pallada, or Minerva); the frog – harmony between lovers (as well as eroticism, debauchery, and fertility); the cockerel – an attribute of Mars, the god of war; the peacock – the symbol of the Sun (the sacred bird of the goddess Juno). The golden peacock (or pheasant) in Russian and Western European symbolism was transformed into the Phoenix or the Firebird[20].

While talking about symbolism one should also take into account the fascination with chinoiserie which spread throughout eighteenth-century Europe. Catherine the Great did not escape this enthusiasm eigher: Chinese rooms on entresols in her private apartments in the Winter Palace, pavilions and bridges "in Chinese style" in the park of Tsarskoe Selo, and of course, the collection of Chinese porcelain and precious curiosities. Therefore it is appropriate to mention the Chinese interpretation of the golden peacock (pheasant) and cockerel. According to the symbolism of sounds, the cockerel (kun-khee) makes a scream (min), and thus the traditional cockerel's scream "kun-min" was interpreted as "Service and Glory". A peacock (pheasant) not only belonged to the 12 signs of the greatness of the emperor but was also a very specific symbol of the empress. At the same time, the golden pheasant was treated in China as a sign of the dignity of high-ranking officials.

In this regard, it should be recounted that in her private correspondence Catherine the Great called Prince Potemkin "mon faisan d'or" or "mon beau faisan"; the "Indian rooster", "peacock", "overseas cat", "golden pheasant", "tiger", or "lion in reed" (Личная переписка 1997, 57, 65, 85).

Thus, it is possible to offer several variants of the symbolism encrypted in the mechanical wonder Peacock. The oak crowned with the golden peacock and pumpkins growing at its base symbolize the flourishing and prosperous state under the reign of the Empress of Russia; this prosperity is created through the personal wisdom of Catherine II, the Northern Minerva (her symbols are the owl and snake), and by military victories gained by commanders she had chosen. Among the latter, the most famous and closest to the Empress was Prince Gregory Potemkin, who was called the Northern Mars (his symbol is the cockerel). The symbols emphasized also the personal virtues of Catherine the Great: her modesty (the snail), diligence (the squirrel gnawing nuts), working capacity (the cockerel, number 778 in *Symbola et Emblemata*), kindness (the peacock with a fanned tail), her striving for truth (the lizard), wisdom (the owl and snake), and harmony in love (the frog). The double time dial with Roman and Arabic numerals (that was not uncommon in the eighteenth-century clocks) could be treated as a combination of wisdom of East and West, and simultaneously interpreted as an allusion to the vastness of the Russian Empire. And the fact that the dial was placed in the mushroom cap had clearly indicated the transience of time, the transience of earthly life. Thus, the symbolism of this mechanical toy made on Potemkin's request meant, first of all, the "encrypted" (but well transparent) glorification of the deeds and personal virtues of the Empress Catherine the Great. And from this it becomes clear why the movement of mechanical birds begins with the owl, the symbol of wise Minerva: after all, the Empress gives the course to everything in our mortal world. In this aspect the Peacock glorifying Catherine II is similar to the automaton clock glorifying Louis XIV made by Antoine Morand.

In the context of personal relationships between Grigory Potemkin and Catherine II it seems that the Prince could also put in a second, hidden meaning into the composition he compiled. "The tree of a prosperous state" flanks the figures of the

[20] For example, Derzhavin in his poem "The Peacock" said: "Is this the feathered tsar? // Is this the divine Firebird, whose rich, majestic coat // Brings awe to savage beasts?" (Державин 1985, 163).

owl and cockerel – the symbols of Catherine the Great and Prince Grigory Potemkin, her secret husband. The union of the owl and the cockerel, that is the union of Catherine II and Prince Grigory, leads the empire to the flourishing and prosperity, widens the empire's borders, and smashes the enemies. Besides that, looking at the peacock while it spreading its tail and admiring itself, the Empress could not help smiling, recalling those affectionate nicknames she bestowed her dear husband, "the beautiful golden pheasant". And golden acorns (the symbols of male power), pumpkins (the erotic symbols of the female beginning), and frogs (both symbols of harmony between lovers and symbols of eroticism and lust) awakened the other equally personal association. And as if the encrypted question and lamentation of the Most Serene Prince was the cry: "When this Cock doth crow, then Love will go away" (no. 651 in *Symbola et Emblemata*). However, allusions to personal ties between the Empress and Prince Potemkin were understood by very few from the tight court circle, and some symbols were, probably, understood by only by these two.

There is another associative aspect in the composition of the Peacock, the literary one. In a splendid fable "Acorn and Pumpkin" by Jean de Lafontaine the philosophizing hero is resting under an oak among growing pumpkins. The very combination of the oak and pumpkin is very eloquent. No less expressive is the basic idea of the fable:

I see that God had reasons good,
And all his works well understood[21].

We would like to express here an idea as to what Prince Potemkin had in mind ordering this spectacular, complex, and expensive automaton.

One more important aspect is related to the automaton Peacock. Before ordering the automaton Prince Potemkin should have an idea on where in the residence of the Russian Empress the Peacock will be placed. It may seem strange but for many years the Winter Palace did not have a throne hall. Due to the resignation of architect Bartolomeo Rastrelli the ceremonial Throne Hall in the northwestern avant-corps was only partially decorated, and was never used for its intended purpose. At first, its functions were performed by the Avant-salle, and then the Audience-chamber built by Jean-Baptiste Vallin de la Mothe. The relatively small room did not meet the ambitious demands of Catherine the Great, and for the very purpose in 1774 she instructed Yu. M. Felten to rebuild Rastrelli's Light Gallery. The gallery was hurriedly finished in November of 1775 and named the "White Gallery" because of the white columns in it, but the Empress decided that the room looked rather simple. For this reason she supported Felten's suggestion to redecorate the White Gallery with natural colored marble. By 1781, the main tasks were almost competed. According to Felten's project, a special complex architectural and sculptural construction was supposed to be built for the throne in this passage gallery. However, in 1781 finishing works were given to another architect, Giacomo Quarenghi. In an elaboration of Felten's plan, he suggested to face all walls of the gallery with natural colored marble. Despite the fact that it would extend the period of work the idea pleased Catherine II. But in 1785, when works reached the stage of veneering the walls, Quarenghi demanded to dismantle the gallery to its foundation. According to his calculations, the lower vaults would not withstand the increased weight. There was a conflict situation between Quarenghi and Felten, and the proposed options for resolving the situation baffled the Empress greatly because their implementation required several more years of complicated and expensive works; in addition, it would close the passage from her apartments to the Jordan Staircase and the Nevsky Enfilade that was used for official ceremonies. Fortunately for all, Quarenghi proposed a plan to make a separate Throne Hall in a new building constructed in the courtyard of the Winter Palace; this would left the palace's everyday life unaffected, and the White Gallery would continue to be used as a throne hall (Пилявский и др. 1989, 135-137).

Important in this tangled story is the fact that according to the project of Yury M. Felten, a new color decoration of the throne White Gallery was planned to be finished by the end of 1781/early 1782. If not for the involvement of Giacomo Quarenghi, the project would have been completed on time. The deadline for the finishing work was the time when the clockmaker Frederick Jury with the automaton Peacock arrived to the Russian capital. It seems that Prince Potemkin intended

[21] I would like to express my thanks to Dr. Olga Lavrova, France, who pointed me to this fable.

his gift to be placed exactly in the Throne Hall. In this case it would sound the theme of rightfulness of Russia to be the heiress of Byzantium, and her claims to territorial and political changes on the Balkans would be proclaimed. Of course, the mechanical wonder could also be placed in one of the avant-chambers that preceded the hall from the side of the ceremonial Jordan (Ambassadorial) Staircase. But even in this case the parallel with the hall for diplomatic receptions in the palace of the Byzantine emperors would remain as well.

Surprisingly, a confirmation of the proposed suggestion that more likely the Peacock was intended for the Throne Hall reveals in the documents of James Cox himself. In November 1778, Cox declared bankruptcy, and part of his stock was sold at Christie's auction on 3rd of March, 1779. Among the items offered for sale was a throne "designed for her Imperial Majesty the Empress of Russia" (Smith 2000, 359). Thus, the English master had the order on the precious throne for Catherine the Great; it was already done in 1779, that is at the time when the Throne Hall of the Winter Palace was undergoing reconstruction. It is quite logical to assume that a bronze gilded tree with mechanical birds ordered to the same James Cox should stay near the throne. In this case, the idea of the Byzantine heritage would clearly be seen in the Throne Hall of Catherine the Great, and the Empress herself could be compared with the famous Constantine Porphyrogenitus. The conflict between architects, the change of the project and the timing of the design of the Throne Hall, the sale of the throne at the London auction in 1779 and also, perhaps, the breakage of one of the Peacock's mechanisms prevented the realization of the Prince's idea. As we already know, it was not until 1792, after the death of Prince Potemkin, that the golden pheasant spread his pompous tail and the golden cockerel had crowed again.

In the last years of her life Catherine the Great liked to visit the Tauride Parace, where Kulibin on her order restored the Peacock into working condition. Perhaps, not once this mechanical toy was winded up for the Empress. We can only guess what kind of thoughts and memories came to Catherine II when she looked at the owl twisting its head and beating off the beat with the paw; at the cockerel shaking its head and crowing; at the peacock who stretched its neck, spread out its tail, and rotated. Maybe she remembered the descriptions of banquets held by the Byzantine emperors and compared her reign to the prosperous Byzantine times; maybe she remembered the way she rose to glory, the military victories of Russia, the annexation of the Crimea, the building of new cities ... We can only guess about this. But what she certainly could not stop thinking about, what she could not stop remembering while looking at moving birds was the one who ordered for her this mechanical wonder. She could not forget the Prince Grigory Potemkin, her favourite, secret husband and faithful companion, whom she loved with intense desire and passion, and whom she wrote in the state of the love ecstasy: "...mon faisan d'or. Je Vous aime de tout mon Coeur", "Adieu, mon beau faisan, je Vous aime de tout mes facultes" (Личная переписка 1997, 57, 65).

Bibliography

Anthology 1967: The Literature of Eighteenth-century Russia: An anthology of Russian Literary Materials of the Age of Classicism and the Enlightenment from the Reign of Peter the Great, 1689-1725, to the Reign of Alexander I, 1801-1825. Edited and translated by Harold B. Segel. Vol. 2 (New York 1967).

Brett 1954: G. Brett, The Automata in the Byzantine "Throne of Solomon". Speculum XXIX/3, 1954, 477-487.

Britten 1922: F.J. Britten, Old Clocks and Watches and their Makers. Fifth edition (London 1922).

Bukovinská 1997: B. Bukovinská, The *Kunstkammer* of Rudolf II: Where it Was and What It Looked Like. In: (Eds. E. Fuciková, J.M. Brasburne, B. Bukovinská, J. Hausenblasova, L. Konecny, I. Muchks, M. Sronek) Rudolf II and Prague. The Court and the City (London 1997), 199-208.

Camerer Cuss 1965: T.P. Camerer Cuss, The Silver Swan. Antiquarian Horology 11/4 (June 1965), 330-334.

Chronographiae 2011: Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur. Corpus fontium historiae Byzantinae 42. Series Berolinensis (Berlin- New York 2011).

Clavijo 1859: Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez de Clavijo ot the Court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403-6. Translated by Cl.R. Markham (London 1859).

Cox 1774a: J. Cox, A Descriptive Inventory of the Several Exquisite and Magnificent Pieces of Mechanism and Jewellery, comprised in the schedule annexed to an act of Parliament, made in the thirteenth year of the reign

of His Majesty, George the Third, for enabling Mr. James Cox, of the city of London, jeweller, to dispose of his museum by way of lottery (London 1774).

Cox 1774b: J. Cox, A Descriptive Catalogue of the Several Splendid Pieces of Mechanism and Jewellery. In: Mr. Cox's Museum, now exhibiting at the Great Room, in William Stree, Dublin (Dublin 1774).

Cross 1977: A. Cross, The Duchess of Kingston in Russia. History Today 27/6, June 1977, 390-395.

Damas 1913: Memoirs of the Comte Roger de Damas (1787-1806). Edited and annotated by J. Rambaud. Translated by Mrs. R. Stawell (London 1913).

Dolezal, Mavroudi 2002: M.-L. Dolezal, M. Mavroudi, Theodore Hyrtakenos' "Description of the Garden of St. Anna" and the Ekphrasis of Gardens. In: (Eds. A. Littlewood, H. Maguire, J. Wolschke-Bulmahn) Byzantine Garden Culture (Washington, D.C. 2002), 105-158.

Dukelskaya 1979: L .Dukelskaya, The Hermitage. English Art Sixteenth to Nineteenth Century. Paintings, Sculpture, Prints and Drawings, Minor Arts (Leningrad 1979).

Grabar 1951: A. Grabar, Le Succès des Arts Orientaux à la Court Byzantine sous les Macèdoniens. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst II, III Ser. (1951), 32-60.

Hamori 1971: A. Hamori, An Allegory from the Arabian Nights: The City of Brass. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 34/1, 1971, 9-19.

Le Corbellier 1960: Le Corbellier, C. James Cox and his Curious Toys. The Metropolitan Museum of Art Bulletin 18 (June 1960), 318-324.

Le Corbellier 1970: Le Corbellier, C. James Cox: A Biographical Review. The Burlington Magazine 112/807, June 1970, 351-358.

Ligne 1899: C.-J. Ligne, The Prince de Ligne: His memoirs, letters and miscellaneous papers. Selected and translated by Katherine Prescott Wormeley. With introduction and preface by C.-A. Sainte-Beuve and Madame de Staël-Holstein. Illustrated with portraits from the original (New York 1899).

Liudprand 2007: Liudprand of Cremona. The Complete Works of Liudprand of Cremona. Translated by Paolo Squatriti (Washington, D. C. 2007).

Mavor 1964: E. Mavor, The Virgin Mistress, a study in survival; the life of the Dutchess of Kingston (London 1964).

Nikitin 2013: V. Nikitin, The Russian Crown Jewels. In: Selling Russia's Treasures. The Soviet Trade in Nationalized Art 1917-1938. Edited by N. Semenova and N.V. Iljine (New York/London 2013), Appendix, 289-311.

Pushkin 1990: A.S. Pushkin, Eugen Onegin. A novel in verse. (Translated from the Russian, with a commentary, by Vladimir Nabokov). Bollingen series LXXII (Princeton 1990).

Ragusa 1993: I. Ragusa, Terror Demonum and Terror Inimicorum: The Two Lions of the Throne of Solomon and the Open Door of Paradise. Zeitschrift für Kunstgeschichte 40/2, 1977, 93-114.

Richelieu 1886: A. Richelieu, duc de Plessy, Journal de mon Voyage en Allemagne. Сборник Русского Исторического общества, т. 54 (Санкт-Петербург 1886).

SE 1705: Symbola et Emblemata. Jussu atque auspiciis æ su æ majestatis Augustissimi ac Serenissimi imperatoris moschoviæ Magni Domini Czaris, et Magni Ducis Petri Alexeidis, totius Magnæ, Parvæ & Albæ Rossiæ, nec non aliarum multarum Potestatum atque Dominiorum Orientalium, Occidentalium Aquilonariumque Supremi Monarchæ, excusa (Amstelædami 1705).

Sebag Montefiore 2001: S. Sebag Montefiore, Prince of Princes: The Life of Potemkin (London 2001).

Smith 2000: R. Smith, James Cox (c. 1723-1800): A Revised Biography. Burlington Magazine 142/ 1173, June 2000, 353-361.

Soucek 1993: P.P. Soucek, Solomon's Throne / Solomon's bath: Model or Metaphor? Ars Orientalis 23, 1993, 109-134.

Trilling 1997: J. Trilling, Daedalus and the Nightingale: Art and Technology in the Myth of the Byzantine Court. In: (Ed. H. Maguire) Byzantine Court Culture from 829 to 1204 (Washington, D.C. 1997), 216-230.

Zek, Smith 2005: Y. Zek, R. Smith, The Hermitage Peacock. How an eighteenth century automaton reached St Petersburg. Antiquarian Horology 29/6, June 2005, 699-715.

Берже 1877a: А.П. Берже, Посольство Ермолова в Персию. Русская старина 19/6, 1877, 255-274.

Берже 1877b: А.П. Берже, Посольство Ермолова в Персию. Русская старина 19/7, 1877, 389-427.

Бурьянов 1838: В. Бурьянов, Прогулка с детьми по С.-Петербургу и его окрестностям, ч. II (Санкт-Петербург 1838).

Вацуро 1989: В.Э. Вацуро, Глебов Александр Николаевич. В: Русские писатели 1800-1917. Биографический словарь. Т. 1. А – Г (Москва 1989), 572.

Гарновский 2002: М.А. Гарновский, Дневник в письмах, адресованных В.С. Попову, секретарю Г.А. Потемкина. В сб.: Г.А. Потемкин. От вахмистра до фельдмаршала. Воспоминания. Дневники. Письма (Санкт-Петербург 2002), 208-229.

Гейко 2015: А.Г. Гейко, Вступительная статья. В каталоге: Механические диковины. Музыкальные, часовые, анимационные механизмы XVII-XIX веков в собрании Государственного Эрмитажа. Каталог выставки (Санкт-Петербург 2015), 6-21.

Георги 1794: И.Г. Георги, Описание Российско-Императорского столичного города Санкт-Петербурга и достопамятностей в окрестностях оного, ч. II (Санкт-Петербург 1794).

Глинка 2002: С.Н. Глинка, Записки. В сб.: Г.А. Потемкин. От вахмистра до фельдмаршала. Воспоминания. Дневники. Письма (Санкт-Петербург 2002), 149-157.

Гурьев 2014: М.П. Гурьев, Часы «Павлин» и другие диковины. Наука и жизнь 8, 2014, 136-144.

Гурьев 2011: М.П. Гурьев, Механика часов «Павлин». В: Ю.Я. Зек, Ю.Н. Семенов, М.П. Гурьев, Часы «Павлин» (Санкт-Петербург 2011), 34-43.

Даль 1999: В.И. Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, т. 2 (Москва 1999).

Державин 1985: Г.Р. Державин, Сочинения (Москва 1985).

Журнал 1781: Камер-фурьерский церемониальный журнал 1781 года (Санкт-Петербург 1890).

Зек и др. 2011: Ю.Я. Зек, Ю.Н. Семенов, М.П. Гурьев, Часы «Павлин» (Санкт-Петербург 2011).

Зек 2011: Ю.Я. Зек, Часы «Павлин». В: Ю.Я. Зек, Ю.Н. Семенов, М.П. Гурьев, Часы «Павлин» (Санкт-Петербург 2011).

Карамзин 1984: Н.М. Карамзин, Письма русского путешественника (Ленинград 1984).

Карнович 1877: Е. Карнович, Герцогиня Кингстон и дело об имении ее в России. 1777- 1798 гг. Русская старина, том 18, Январь, 1877, 79-108.

Каталог 1976: Государственный Эрмитаж. Западноевропейская живопись. Каталог 1. Италия, Испания, Франция, Швейцария. Изд. 2-е, доп. и перераб. (Ленинград 1976).

Кирьяк 2003: Т.П. Кирьяк, Письмо И.М. Долгорукому. В сб.: Г.А. Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма (Санкт-Петербург 2003), 172-182.

Кулибин 1854: С.И. Кулибин, Некрология славного российского механика Кулибина. Изобретения его и некоторые анекдоты, собранные статским советником Кулибиным 1831 года. Москвитянин VI, 22, кн. 2, отд. IV (Москва 1854), 27-58.

Левинсон-Лессинг 1985: В.Ф. Левинсон-Лессинг, История картинной галереи Эрмитажа, 1764-1917 (Ленинград 1985).

Личная переписка 1997: (Подгот. В.С. Лопатин) Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка, 1769-1791 (Москва 1997).

Люлина 1989a: Р.Д. Люлина, Малый Эрмитаж. В: Эрмитаж. История строительства и архитектура зданий (Ленинград 1989), 313-348.

Люлина 1989b: Р.Д. Люлина, Большой Эрмитаж и корпус Лоджий Рафаэля. В: Эрмитаж. История строительства и архитектура зданий (Ленинград 1989), 349-380.

Макаров 1960: В. Макаров, Часы «Павлин» в Эрмитаже (Ленинград 1960).

Малькевич, Раскин 1953: (Сост. Б.А. Малькевич, Н.М. Раскин), Рукописные материалы И.П. Кулибина в Архиве Академии наук СССР. Научное описание с приложением текстов и чертежей (Москва/Ленинград 1953).

Механические 2015: Механические диковины. Музыкальные, часовые, анимационные механизмы XVII-XIX веков в собрании Государственного Эрмитажа: Каталог выставки (Санкт-Петербург 2015).

Миранда 2001: Ф. де Миранда, (Пер. с исп. М.С. Альперович, В.А. Капанадзе, Е.Ф. Толстой) Путешествие по Российской империи (Москва 2001).

Молотков, Гурьев, Зинатуллин 2017: В.А. Молотков, М.П. Гурьев, О.З. Зинатуллин, К вопросу о реставрации английских музыкальных люстр из собрания Государственного Эрмитажа В: International Seminar *Art of Restoration, 30 Mai – 1 June 2017*. Abstract (Санкт-Петербург 2017), 55-56.

Неизвестный автор 2003: Неизвестный автор. Потемкинский праздник. В сб.: Г.А. Потемкин. Последние годы. Воспоминания. Дневники. Письма (Санкт-Петербург 2003), 166-171.

Описи 1892: Описи домов и движимого имущества князя Потемкина-Таврического, купленного у наследников его императрицей Екатериной II (Москва 1892).

Петрова 2012: Т.А. Петрова, Архитектор А.И. Штакеншнейдер (Санкт-Петербург 2012).

Пилявский и др. 1989: В.И. Пилявский, С.Ф. Янченко, В.М. Глинка, Зимний дворец в 1780-1830-е годы. В: Эрмитаж. История строительства и архитектура зданий (Ленинград 1989), 105-192.

Пипуныров 1982: В.Н. Пипуныров, История часов с древнейших времен до наших дней (Москва 1982).

Пятницкий 2014: Ю.А. Пятницкий, «...Mon faisan d'or. Je Vous aime e tout mon Coeur» — Екатерина II — Г.А. Потемкину. В сб.: (Отв. ред. А.В. Конивец) 250 историй про Эрмитаж: «Собранье пестрых глав...», кн. 1 (Санкт-Петербург 2014), 36-53.

Пятницкий 2016: Ю.А. Пятницкий, Золотой павлин Екатерины Великой. Наше наследие 117, 2016, 40-53.

Тройницкий 1915: С. Тройницкий, Часовщик Джеймс Кокс. Старые годы, март, 1915, 38-42.

Тургенев 2002: А.М. Тургенев, Записки. В сб.: Г.А. Потемкин. От вахмистра до фельдмаршала: Воспоминания. Дневники. Письма (Санкт-Петербург 2002), 203-207.

Фелькерзам 1913: А. Фелькерзам, барон, Герцогиня Кингстон и ее пребывание в России. Старые годы, июнь 1913, 3-35.

Dragoste, politică şi arte frumoase. Automatul mecanic *„Păunul de aur"* pentru Ecaterina a II-a şi originile lui bizantine

Cuvinte-cheie: automate mecanice, Muzeul de Stat Ermitaj, automatul „Păunul", James Cox, G. Potiomkin, Ecaterina a II-a, ducesa Kingston, I. Kulibin.

Rezumat: Articolul este consacrat istoriei şi simbolisticii automatului mecanic „Păunul", confecţionat de meşterul giuvaier englez din secolul al XVIII-lea James Cox. „Păunul" considerat printre cele mai consacrate exponate ale Muzeului de Stat Ermitaj, se crede a fi un orologiu. Această jucărie minunată include cu adevărat un mecanism de ceas, montat în pălăria ciupercii. Totuşi figurina secundară a ciupercii pe fundalul splendidei compoziţii, precum şi examinarea funcţionării mecanismului, mişcarea pe rând a figurinelor au permis autorului să concluzioneze că „Păunul" este o jucărie de amuzament pusă în mişcare de mecanismul de ceas. Confecţionat la comanda cneazului Grigori Potiomkin în calitate de dar pentru Ecaterinei a II-a, „Păunul", după cum se arată în articol, are o simbolistică complexă ce reflectă şi povestea de dragoste dintre cneaz şi împărăteasă, şi politica Rusiei în Orient, şi ideea moştenirii tradiţiilor bizantine. „Păunul", destinat pentru Sala Tronului din Palatul de Iarnă, simbolizează de asemenea valoarea Ecaterinei cea Mare şi realizările ei spre gloria statului.

Lista ilustraţiilor:

1. Automatul mecanic „Păunul", J. Cox, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
2. Păunul cu coada desfăcută. Automatul mecanic „Păunul" (detaliu), J. Cox, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
3. Bufniţa în colivia cu clopoţei. Automatul mecanic „Păunul" (detaliu), J. Cox, F. Yuri, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
4. Cocoşul. Automatul mecanic „Păunul" (detaliu), J. Cox, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
5. Veveriţă. Automatul mecanic „Păunul" (detaliu), J. Cox, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
6. Ciupercă cu mecanismul de ceas. Automatul mecanic „Păunul" (detaliu), J. Cox, 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
7. Mecanism din suportul automatului mecanic „Păunul", 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
8. Dovleci de pe suportul automatului mecanic „Păunul", 1871, Muzeul de Stat Ermitaj.
9. Portretul marelui cneaz G. Potiomkin-Tavrichesky, J.B. Lampi (senior), cca 1791.
10. Pavilion. Micul Ermitaj.
11. Portretul Ecaterinei cea Mare, J.B. Lampi (senior), 1793, Muzeul de Stat Ermitaj.
12. Portretul lui I. Kulibin, P. Vedenetsky, 1818, Muzeul de Stat Ermitaj.
13. Reconstituirea automatului mecanic de grădină al lui Heron de Alexandria (după Brett 1954, fig. 3).
14. „Păunul", K. Ukhtomsky, acuarelă, anii '60 ai secolului al XIX-lea. Muzeul de Stat Ermitaj.

Любовь, политика и изящные искусства. Механический автомат «Золотой павлин» для Екатерины Великой и его византийские истоки

Ключевые слова: механические автоматы, Государственный Эрмитаж, автомат «Павлин», Джеймс Кокс, Г.А. Потемкин, Екатерина II, герцогиня Кингстон, И.П. Кулибин.

Резюме: Статья посвящена истории и символике механического автомата «Павлин» работы английского мастера XVIII века Джеймса Кокса. Один из самых популярных экспонатов Государственного Эрмитажа, «Павлин» традиционно считается часами. Конструкция этой удивительной игрушки действительно включает часовой механизм, встроенный в головку гриба. Однако второстепенность фигурки гриба на фоне

роскошной композиции, а также анализ работы часового механизма и очередности движения фигур позволили автору придти к заключению, что «Павлин» – это игрушка для увеселения, лишь приводимая в движение часовым механизмом. Сделанный по заказу князя Григория Потемкина для подарка Екатерине II, «Павлин», как показано в статье, наполнен сложной символикой, отражающей и любовную историю князя и императрицы, и восточную политику России, и идею наследования традиций Византии. Символика «Павлина», предназначавшегося, по мнению автора, для тронного зала Зимнего дворца, также отражала личные достоинства Екатерины Великой и прославляла ее деяния во славу государства.

Список иллюстраций:

1. Дж. Кокс. Механический автомат «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
2. Дж. Кокс. Павлин с раскрытым хвостом из автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
3. Дж. Кокс и Ф. Юри (?). Сова в клетке с колокольчиками из автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
4. Дж. Кокс. Петух из автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
5. Дж. Кокс. Белочка из автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
6. Дж. Кокс. Гриб с часовым механизмом автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
7. Дж. Кокс. Механизм в подиуме-основании автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
8. Дж. Кокс. Тыквы на основании-холме автомата «Павлин». 1781 г. Государственный Эрмитаж.
9. И.-Б. Лампи Старший. Портрет Светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического. Ок. 1791 г. Государственный Эрмитаж.
10. Павильонный зал Малого Эрмитажа.
11. И.-Б. Лампи Старший. Портрет Екатерины Великой. 1793 г. Государственный Эрмитаж.
12. П.П. Веденецкий (Веденцев). Портрет И.П. Кулибина. 1818 г. Государственный Эрмитаж.
13. Реконструкция садового автомата Герона Александрийского (Brett 1954, fig. 3).
14. К.А. Ухтомский. «Павлин» в Восточной галерее Эрмитажа. Акварель. 1860-е годы. Государственный Эрмитаж.

12.06.2017

Yuri Pyatnitsky, The State Hermitage museum, 34, Dvortsovaya emb., RU-190000 St. Petersburg, Russia, e-mail: pyatnitsky@hermitage.ru

Igor Cereteu, CARTEA BISERICEASCĂ ÎN MĂNĂSTIRILE DIN REPUBLICA MOLDOVA

Chişinău: Ed. Enciclopedică, 2016, 503 p. ISBN: 978-9975-53-739-1

Bibliografia istoriei culturii româneşti se îmbogăţeşte cu încă o contribuţie, cea a lui Igor Cereteu, ce vine după o alta, apărută în 2011, privitoare la scrierile tipărite în limba română în Moldova, Ţara Românească, Transilvania, precum şi în alte centre tipografice pe parcursul secolelor XVI-XIX, aflate în diferite fonduri arhivistice din Chişinău (Cereteu 2011). Prezenta carte este rodul, aşa cum mărturiseşte autorul în *Introducere*, unui efort ştiinţific depus pe parcursul mai multor ani, în cadrul unui proiect colectiv, concretizat prin apariţia volumului *Mănăstiri şi schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice* (Eşanu 2013). Nota particulară în cadrul acestui efort colectiv o aduce autorul prin alcătuirea catalogului de carte bisericească identificată în lăcaşurile de cult din Republica Moldova; o temă abordată cu râvnă şi acribie de Paul Mihail, în perioada interbelică, despre cărţi laice şi bisericeşti tipărite în Basarabia, despre aşezăminte şi personalităţi ale culturii româneşti din provincia dintre Prut şi Nistru, despre *mărturiile* româneşti în diverse locuri ale Creştinătăţii Răsăritene. L-am menţionat pe teologul şi istoricul român născut la Cornova, judeţul Orhei (astăzi raionul Ungheni, Republica Moldova) pentru că lucrările lui au constituit, în mare măsură, material bibliografic pentru propriile noastre preocupări; însă autorul cărţii de faţă aminteşte, firesc, toate preocupările, mai vechi şi mai noi, ce au avut ca obiect identificarea şi inventarierea cărţii româneşti din Basarabia (p. 20-21).

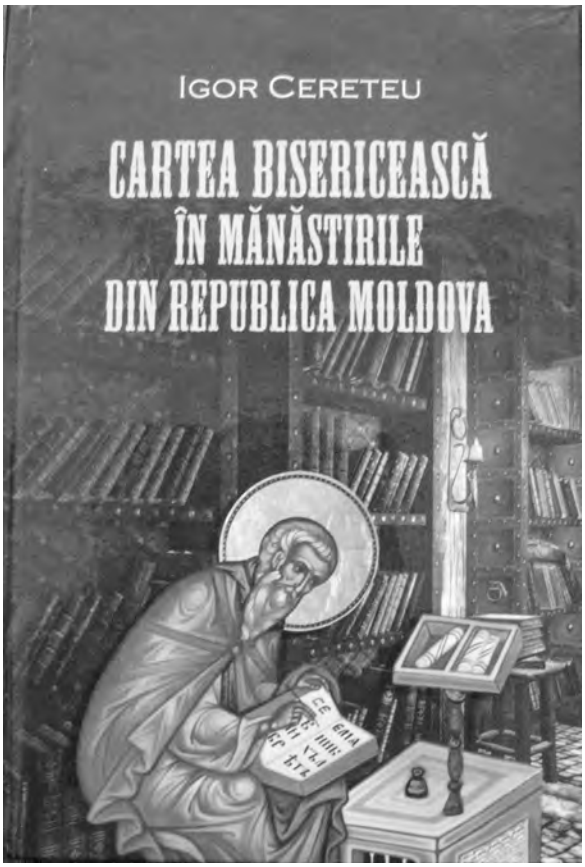

În cartea lui Igor Cereteu sunt descrise 296 de titluri, reprezentând 655 de exemplare de cărţi, tipărite în perioada anilor 1697-1916 în centre tipografice din spaţiul istoric românesc şi din străinătate, aflate în depozite ale mănăstirilor din Republica Moldova. Cea mai veche datează din 1697, anume *Evanghelie*, tipărită la mănăstirea Snagov, iar cea mai nouă este *Slujba Învierii*, apărută la Bucureşti, în Tipografia Cărţilor Bisericeşti, în anul 1916. Tipăriturile sunt preponderent cărţi de cult, dar şi cărţi de învăţătură religioasă, provenind de la tipografiile din Moldova din dreapta (Iaşi) şi stânga Prutului (Dubăsari, Chişinău), Ţara Românească (Snagov, Buzău, Bucureşti, Râmnic), Transilvania (Blaj, Braşov), spaţiul central-european (Viena, Buda), precum şi din cel rusesc (Sankt Petersburg). Autorul a optat pentru transcrierea cu caractere chirilice a foii de titlu, exact aşa cum apare pe original.

Foarte utile sunt însemnările manuscrise, autorul face menţiunea potrivit căreia cele scrise în limba română cu caractere chirilice au fost transliterate cu caractere latine, iar cele scrise în alte limbi, de pildă rusă, au fost traduse în română, pentru a facilita accesul cititorului la conţinutul acestora (p. 24). Ele sunt redate de către autor cu acurateţe; poate că transcrierea interpretativă s-ar fi impus în unele situaţii, în care s-ar

fi evitat, de pildă, „fiindu ia”, în loc de „ea” (p. 45), sau „fiicelor meale”, în loc de „méle” (p. 51), ori formula „ca să-l de(a) la preoţii...”, când în limbajul epocii, formulări de tipul: „ca să-l de la preoţii...” sunt, credem, cele corecte. Dar dincolo de dificultăţile inerente alcătuirii unui volum de această factură, însemnările marginale aduse la cunoştinţa specialistului sunt extrem de utile fiindcă aduc indicii, dar şi clarifică, de multe ori, chestiuni cu privire la circulaţia cărţilor purtătoare ale însemnărilor, descrierea unor evenimente istorice, a preţului de achiziţie al acestora, relatarea unor fenomene astronomice, cum a fost, de pildă, eclipsa de lună, de care avem cunoştinţă datorită unei însemnări din 14 ianuarie 1823 (p. 65); mai mult, pe un *Prolog* pentru lunile martie – mai, tipărit la mănăstirea Neamţ, din ţinutul cu acelaşi nume, ieromonahul Andronic, cel care cumpărase cartea, arăta motivele pentru care a plecat din Moldova din dreapta Prutului pentru a se stabili la mănăstirea Noul Neamţ, ctitoria sa, în 1861: „fugind eu din Moldaviia, din pricina tirăniilor prinţului Alexandru Cuza, acum o hotărăsc (cartea - *n.n.*) să rămâie în viaci a sfintei Nooaăi Monastiri Niamţului în Bessarabiia”, întrăinarea ei urmând a-l pune pe făptaş sub acţiunea (efectul) blestemului (p. 295)[1]. Acelaşi Andronic ieromonahul, devenit egumen al nou-înfiinţatului lăcaş de pe malul Nistrului, în apropiere de oraşul Tighina, între anii 1861-1864, a jucat un rol important în înzestrarea acestuia cu cărţi destinate cultului. Mai mult, acesta a ţinut permanent legătura cu mănăstirea Neamţ din Moldova. De altminteri, multe din cărţile bisericeşti în limba română inventariate de Igor Cereteu provin, de fapt, de la călugării care le aduseseră de la mănăstirile moldovene pentru monahii doritori şi pentru preoţii din sate (Mihail 1993, 16-23).

Sub titlul *Cartea bisericească în mănăstirile din Republica Moldova* regăsim, adunate, cărţi care au circulat în Basarabia între 1697 şi 1916, venite din Moldova din dreapta Prutului, aduse de feţe bisericeşti şi de boieri, şi cărţi tipărite în provincia românească delimitată de Prut şi Nistru. Cu privire la cea de a doua categorie, se cunoaşte faptul că o mare importanţă au avut-o aceste tipărituri până la 1918, iniţiate încă de la intrarea provinciei sub stăpânire rusească, mai întâi în timpul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, venit de la Iaşi, de unde adusese şi tipografia care purta numele de „exarhicească”, cu unele întreruperi şi cu diferenţe de tiraj, în funcţie de severitatea regimului politic instalat în Basarabia după 1812.

Remarcăm opţiunea autorului pentru reproducerea fotografică a foii de titlu, aşa cum apare în original, şi nu în transcriere interpretativă. De asemenea, recursul permanent la cataloagele de carte cunoscute în istoriografia română de pe ambele maluri ale Prutului, pentru completări în foaia de titlu, aşa cum mărturiseşte autorul în *Nota asupra ediţiei*, precum şi indicarea locului unde a mai fost identificată tipăritura respectivă, şi anume: două lucrări apărute în mai multe volume la Bucureşti, *Bibliografia românească veche* (BRV), vol. I-IV, 1903-1944, *Bibliografia românească modernă*, vol. I-IV, 1984-1996 şi *Cartea Moldovei*, Chişinău, vol. I-II, 1990-1992. Aici trebuie spus că, în istoriografia română, alcătuirea cataloagelor de scrieri manuscrise şi tipărite a fost o constantă a istoriei culturii şi literaturii române aşa-zise vechi. Cei mai mulţi autori ai culegerilor de carte au optat pentru o structurare cronologică, unii însă au recurs la ordonarea pe genuri şi specii literare (Chiţimia, Toma 1984, 1989). Literatura română veche înseamnă, în primul rând, manuscrise de factură religioasă: texte liturgice (liturghiere, psaltiri, apostoli, tetraevanghele, tipicoane, molitvenice) şi opere ale Sfinţilor Părinţi, în special cuvântări, traduse din greceşte; se adaugă scrieri istorice (cronografe, cronicile ţării, cronici străine), literatură juridică (pravile şi nomocanoane), precum şi legende sau beletristică, în această categorie intrând cărţile populare care, în aparenţă, sunt de caracter moral bisericesc, dar, de fapt, pot fi socotite „de caracter lumesc” (Panaitescu 1959, XV). Cele mai multe dintre aceste scrieri sunt traduceri şi copii manuscrise sau tipărite. Însă, literatura cu caracter religios a predominat în cultura română scrisă până în epoca modernă (vezi, de pildă: Bianu 1907; Bianu, Caracaş 1913; Bianu, Nicolăisa 1931; Ştrempel, Moisil, Stoianovici 1967; Cândea 1972; Bodinger 1976; Dudaş 1977; Moraru, Velculescu 1976, 1978; Braunştein 1981; Munteanu 1985; Dima 1985; Dudaş 1987; Mosora, Hanga,

[1] În legătură cu ieromonahul Andronic, credem că demnă de interes este o nouă apariţie editorială despre călătoria acestuia la Muntele Athos şi la Constantinopol, după un manuscris complet inedit (Zahariuc 2016). Lucrarea mai cuprinde şi o „istorie a Sfântului Munte Athos”, alcătuită după consultarea unor istorii şi a unor mai vechi relatări de călătorie ce aparţin unor călugări din mănăstirile Neamţ şi Secu sau ale unor istorici şi pelerini ruşi.

1981; Ştrempel 1978-1992; Dudaş 1992; Mălinaş 1993; Caproşu, Chiaburu 2008-2009).

Din cuprinsul lucrării lui Igor Cereteu nu putea lipsi o *Bibliografie* despre carte şi tipar în Moldova. O *listă a cărţilor religioase din mănăstirile Republicii Moldova*, tipărite între 1697-1916, marea majoritate fiind cărţi de cult, dar şi cărţi de învăţătură religioasă; o altă *listă* ce cuprinde centrele tipografice unde au apărut cărţile inventariate; un *indice al mănăstirilor* care adăpostesc cartea tipărită inclusă în această lucrare, din care reiese că cele mai multe exemplare se găsesc la mănăstirile Hârbovăţ, Vărzăreşti, Hâncu, Răciula, Noul Neamţ şi Ciuflea; un *indice de nume şi de locuri* identificate în însemnările manuscrise, două rezumate în limbile engleză, respectiv, rusă. Iar la sfârşit, o *Anexă* cuprinzând fotografii ale unor foi de titlu şi cărţi incluse în volum întregesc lucrarea despre cărţile bisericeşti aflate în fondurile mănăstireşti din Republica Moldova. Un volum foarte util specialiştilor pentru că oferă, ca toate celelalte colecţii de carte aşa-zisă veche şi mai recentă, un sprijin substanţial alcătuirii unor viitoare studii ştiinţifice.

Bibliografie

Bianu 1907: I. Bianu, Catalogul manuscriptelor româneşti (descrie fondul de la Biblioteca Academiei Române), vol. I (ms. nr. 1-300) (Bucureşti 1907).

Bianu, Caracaş 1913: I. Bianu, R. Caracaş, Catalogul manuscriptelor româneşti, vol. II (ms. nr. 301-728) (Bucureşti 1913).

Bianu, Nicolăisa 1931: I. Bianu, G. Nicolăisa, Catalogul manuscriptelor româneşti, vol. III (ms. nr. 729-1061) (Bucureşti 1931).

Bodinger 1976: M. Bodinger, Cartea românească veche în colecţiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi, vol. III (Iaşi 1976).

Braunştein 1981: I. Braunştein, Catalogul cărţilor vechi româneşti. 1643-1830 (Iaşi 1981).

Caproşu, Chiaburu 2008-2009: I. Caproşu, E. Chiaburu, Însemnări de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei, vol. I-IV (Iaşi: Casa Editorială „Demiurg" 2008-2009).

Cândea 1972: Cartea veche românească în colecţiile Bibliotecii Centrale Universitare Bucureşti (Bucureşti 1972).

Cereteu 2011: Ig. Cereteu, Cartea românească veche şi modernă în fonduri din Chişinău. Catalog (Iaşi: TipoMoldova 2011).

Chiţimia, Toma 1984, 1989: Crestomaţie de literatură română veche, vol. I-II. Coord. I.C. Chiţimia, S. Toma (Cluj-Napoca: Editura Dacia 1984, 1989).

Dima 1985: E. Dima, Cartea românească veche în bibliotecile documentare ale arhivelor statului. Catalog (Bucureşti 1985).

Dudaş 1977: Fl. Dudaş, Cartea românească veche în colecţiile Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi (Oradea 1977).

Dudaş 1987: Fl. Dudaş, Vechi cărţi româneşti călătoare (Bucureşti: Editura Sport-Turism 1987).

Dudaş 1992: Fl. Dudaş, Însemnări pe bătrâne cărţi de cult (Bucureşti: Editura Albatros 1992).

Eşanu 2013: Mănăstiri şi schituri din Republica Moldova: studii enciclopedice. Coord. A. Eşanu (Chişinău 2013).

Mălinaş 1993: C. Mălinaş, Catalog de carte românească veche (1643-1830) (Oradea: Editura „Mihai Eminescu" 1993).

Mihail 1993: P. Mihail, Mărturii de spiritualitate românească. Aşezăminte, scrieri, personalităţi (Chişinău: Editura „Ştiinţa" 1993).

Moraru, Velculescu 1976, 1978: M. Moraru, C. Velculescu, Bibliografia analitică a literaturii române vechi, vol. I, partea I, sub îngrijirea ştiinţifică a lui I.C. Chiţimia (Bucureşti: Editura Academiei 1976). Vol. I, partea a II-a (Bucureşti: Editura Academiei 1978).

Mosora, Hanga 1991: E. Mosora, D. Hanga, Catalogul cărţii vechi româneşti din colecţiile BCU „Lucian Blaga", Cluj-Napoca. 1561-1830 (Cluj 1991).

Munteanu 1985: I.P. Munteanu, Catalogul colectiv al cărţii româneşti vechi apărute în sec. al XVII-lea înregistrată pe teritoriul judeţului Vaslui (Vaslui 1985).

Panaitescu 1959: P.P. Panaitescu, Introducere. In: Manuscrisele slave din biblioteca Academiei RPR, vol. I (Bucureşti 1959).

Ştrempel 1978-1992: G. Ştrempel, Catalogul manuscriselor româneşti, vol. I-IV (Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Pedagogică 1978-1992).

Ştrempel, Moisil, Stoianovici 1967: G. Ştrempel, Fl. Moisil, L. Stoianovici, Catalogul manuscriptelor româneşti, vol. IV (ms. nr. 1062-1380) (Bucureşti 1967).

Zahariuc 2016: Ieromonahul Andronic, Călătoria la Muntele Athos (1858-1859). Ed. P. Zahariuc (Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza" 2016).

21.03.2017

Dr. Cătălina Chelcu, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" Iaşi, bd. Carol I, nr. 8, RO-700505 Iaşi, România, e-mail: catalina.chelcu@yahoo.com

Liliana Condraticova,
ARTA METALELOR DIN BASARABIA
(secolul al XIX-lea - prima jumătate a sec. XX)

Chişinău: Grafema Libris, 2017, 384 p. ISBN 978-9975-52-204-5

În textul ce urmează, semnalăm apariţia unei monografii, având-o ca autoare pe Liliana Condraticova, dr. în studiul artelor, conferenţiar cercetător, cercetător ştiinţific coordonator la Institutul Patrimoniului Cultural al AŞM. Cu siguranţă, prezenta monografie va suscita interesul specialiştilor în istoria artei. Anterior, autoarea a publicat cinci monografii, editate la Chişinău, Iaşi, Saarbruecken, şi peste 90 de publicaţii ştiinţifice, dedicate orfevrăriei laice şi bisericeşti, feroneriei, bijuteriei, centrelor de artizanat şi activităţii meşterilor populari, broderiei artistice, covorului, vestimentaţiei etc.

Noua publicaţie este consacrată unei probleme valorificate puţin în cercetările ştiinţifice actuale. Studierea artei metalelor din Basarabia din sec. XIX - prima jumătate a sec. XX necesită o examinare amplă pentru a înţelege contextul istoric şi evoluţia orfevrăriei bisericeşti şi laice, feroneriei artistice din spaţiul pruto-nistrean, particularităţile şi influenţele artistice europene în aceste genuri artistice.

Precum constatăm din sumar, volumul este alcătuit din: *Prefaţă* (p. 7-8); *Din partea autorului* (p. 9-13); cinci capitole (p. 14-352); *Piese de orfevrărie şi feronerie artistică (Album)* (p. 353-368); *Concluzii* (în limbile română, engleză şi rusă (p. 369-383).

În *Prefaţă*, dr. hab. în istorie, prof. univ. P. Cocârlă afirmă că, materialele de arhivă, piesele din metale nobile şi comune din colecţiile muzeale şi cele private, din patrimoniul bisericilor şi mănăstirilor din ţară, confirmă necesitatea realizării unei monografii axate pe cercetarea celor mai importante aspecte ale artei metalului din Basarabia – orfevrăria şi feroneria artistică, laică şi de cult. Monografia semnată de dr. L. Condraticova este o apariţie editorială mult aşteptată, necesară atât mediului academic, cercetătorilor din domeniul istoriei, studiul artelor şi culturologiei, cât şi muzeografilor, feţelor bisericeşti, artiştilor plastici etc. (p. 7).

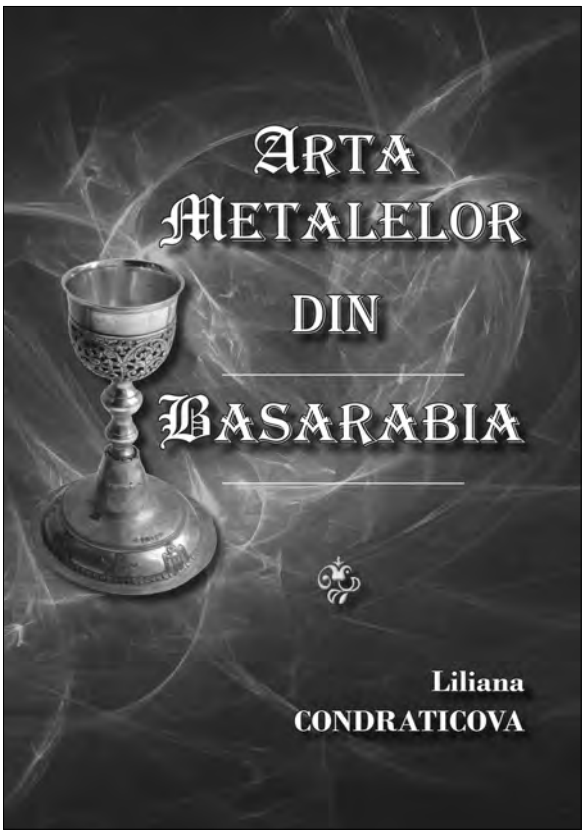

Capitolul 1, intitulat ***Problema evoluţiei artei metalelor din Basarabia: repere istoriografice şi istorico-artistice*** (p. 14-46), cuprinde examinarea studiilor şi analiza izvoarelor dedicate problemei cercetate. Monografia a fost executată în baza cercetării unui volum impresionant de documente şi materiale, analizate şi interpretate de autoare cu discernământ. În calitate de surse scrise, L. Condraticova studiază documente de arhivă, acte oficiale, texte religioase, inscripţii de donaţie pe diverse piese, liste de inventariere, izvoade, opisuri, cataloage, spoturi publicitare etc. Impresionează volumul şi calitatea analizei materialelor culese în cercetările de teren.

Bucură cercetarea de către autoare a studiilor istoriografice, clasificate în câteva categorii: istoriografia epocii moderne (1812-1917), cea din perioada interbelică (1918-1940), istoriografia

din RSSM şi din România socialistă, precum şi studiile, dedicate evoluţiei orfevrăriei şi feroneriei artistice din Basarabia, din perioada contemporană.

Pentru înţelegerea situaţiei în care se afla acest domeniu al artei la începutul sec. XIX, autoarea face o retrospectivă istorică a meşteşugurilor artistice din Basarabia până în sec. XIX. Astfel, constatăm existenţa în Ţara Moldovei şi în Ţara Românească a meşterilor ce lucrau metalele nobile şi pietrele preţioase: aurari, argintari, giuvaiergii, bijutieri etc., în atelierele din Suceava, Cotnari, Bacău, Roman etc. Totodată, potrivit documentelor consultate, se atestă prezenţa mai multor calificări ale meşteşugarilor din domeniul feroneriei: tunari, arcaşi, armurieri, zălari, clopotari, caretaşi, fauri, căldărari, potcovari, lăcătari etc.

Următorul capitol (2), ***Prelucrarea artistică a metalelor în Basarabia (secolul al XIX-lea - începutul secolului XX)*** (p. 47-90), cuprinde examinarea cadrului legal al activităţilor în domeniu. Sunt analizate dispoziţiile autorităţilor bisericeşti şi laice cu privire la confecţionarea şi întrebuinţarea obiectelor din metale nobile şi comune. Capitolul continuă cu analiza activităţii breslelor, aurarilor şi argintarilor în prima jumătate a sec. XIX. Autoarea pune în evidenţă contribuţia argintarului Leiba Berg. Se face un studiu comparat al funcţionării breslelor şi activităţii meşteşugarilor din domeniul prelucrării artistice a metalelor în Ţara Moldovei şi în Ţara Românească.

Interpretând importanţa prelucrării artistice a metalelor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, autoarea descrie fondarea atelierului bijutierilor, argintarilor, aurarilor, ceasornicarilor şi fierarilor din Chişinău la mijlocul secolului al XIX-lea, activitatea meşterilor din oraşele Orhei şi Soroca.

O atenţie aparte este acordată artizanilor din Basarabia la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, şi, în special, activităţii giuvaiergiului David Bein. Concomitent, este analizată activitatea meşteşugarilor care prelucrau artistic metalele comune. Apreciem studiul privind rolul prelucrării artistice a metalelor în atelierele din Kiev, Odesa, Moscova, Sankt Petersburg, Kameneţ-Podolsk, Varşovia etc.

Capitolul 3, ***Arta metalelor din Basarabia în perioada interbelică şi în anii celui deal Doilea Război Mondial*** (p. 91-119), cuprinde un studiu comparat al domeniului în România şi URSS. Examinând atitudinea Statului Român şi a Bisericii Ortodoxe Române faţă de atelierele şi meşterii ce confecţionau piese din metal, autoarea menţionează că acestea promovau o politică de susţinere şi protecţie a patrimoniului bisericesc şi laic, fiind interesate de promovarea valorilor artistice, de realizarea unor piese de excepţie. Cu totul alta este politica autorităţilor sovietice, în special, faţă de orfevrăria bisericească. Autoarea efectuează o analiză profundă a decretelor leniniste privind metalele nobile şi confiscarea obiectelor din patrimoniul muzeelor, bisericilor şi mănăstirilor din întregul teritoriu al statului sovietic, inclusiv, în raioanele din stânga Nistrului: Tiraspol, Dubăsari, Râbniţa, Camenca, Balta etc.

Prezentând principalele centre şi activitatea meşterilor în prelucrarea artistică a metalelor din Chişinău, Soroca, Bălţi, Tighina, Hotin, Ismail, Cetatea Albă, Bolgrad, Orhei, L. Condraticova conchide că numărul meşterilor care au lucrat materialele nobile şi comune a fost semnificativ pentru Basarabia interbelică, aici fiind create condiţii optime pentru dezvoltare. Funcţionarea atelierului de la Chişinău şi a fabricii din Bălţi, editarea catalogului atelierelor Arhiepiscopiei şi alte acţiuni, făceau parte din politica de susţinere a Bisericii autohtone de către autorităţi.

Capitolul 4, ***Orfevrăria bisericească şi laică din Basarabia (secolul al XIX-lea - prima jumătate a sec. XX)*** (p. 120-222), este dedicat examinării etapelor evoluţiei orfevrăriei bisericeşti şi laice. Capitolul debutează cu o descriere a tipologiei obiectelor de orfevrărie. Apreciem analiza semnificaţiei vaselor sfinte din bisericile basarabene: chivote, potire, discose, steluţe, linguriţe, suliţe etc. Remarcăm cercetarea icoanelor din metal, a veşmintelor de icoane şi a ferecăturilor de carte bisericească. Merită a fi evidenţiat şi subcapitolul 4.4 - *Suporturi ale surselor de iluminare*, în care autoarea descrie şi analizează simbolismul candelelor, cadelniţelor, al sfeşnicelor din mediul bisericesc şi laic, al policandrelor. Apreciem subcapitolul 4.5 - *Crucea ca simbol oficial al Ortodoxiei*, care include cruci de pristol, cruci de mână şi cruci de procesiune, ce valorifică importanţa artistică a acestor obiecte.

Cununa ca element al ceremoniei religioase reprezintă un alt aspect al monografiei prezentat în acest capitol. Tot aici cunoaştem şi alte obiecte de orfevrărie: podoabele de cult din patrimoniul mănăstirilor; piesele de argintărie laică etc.

Subcapitolul 4.9 este consacrat evaluării fineţei metalului şi aprecierea obiectelor din metale nobile. Bucură descrierea creării şi funcţionării Biroului de marcare a titlului metalului, analiza procesului de expertizare a articolelor din metale nobile în Imperiul Rus şi din perioada interbelică. Autoarea face un studiu comparat al evoluţiei expertizării articolelor din metale nobile în Polonia, Germania, Franţa, Austro-Ungaria, Imperiul Otoman. El cuprinde şi analiza expertizării complexe a pieselor de orfevrărie.

Descriind activitatea saloanelor de comercializare a obiectelor din metale, L. Condraticova remarcă faptul că la Chişinău funcţiona o serie de saloane în care erau comercializate articole din metale nobile, importate din diferite centre europene, acestea modelând, într-o anumită măsură, tendinţele artistice şi portul elitei basarabene. Autoarea afirmă că durata activităţii saloanelor se afla în corelaţie cu cererea la obiectele din aur şi argint, de calitatea şi designul lor.

Apreciem Capitolul 5, ***Evoluţia feroneriei artistice din Basarabia în secolul al XIX-lea - prima jumătate a sec. XX*** (p. 223-352). În primul subcapitol se examinează tipologia pieselor şi particularităţile acestora. El este urmat de interpretarea simbolismului crucilor forjate ale bisericilor din lemn şi al crucilor forjate ale bisericilor din piatră.

Bucură profunzimea studierii clopotelor din mai multe biserici şi mănăstiri basarabene. Este reuşită analiza numeroaselor clopote. Salutăm şi descrierea activităţii centrelor de turnare a clopotelor, atât din Basarabia, cât şi din Podolia şi România. Astfel, conţinutul acestui subcapitol ne permite să facem cunoştinţă cu clopotele făcute de clopotarul Vlasie Losenko, cele confecţionate la uzinele lui Rîjov, Finleandski, Oloveanişnikov, Samghin, cunoaştem şi soarta clopotelor de-a lungul istoriei. Capitolul se încheie cu o interpretare a politicii autorităţilor ţariste şi româneşti faţă de clopote ca obiecte ale patrimoniului naţional.

Monografia continuă cu descrierea valorii artistice a altor produse ale feroneriei: împrejurimi din fier şi fontă ale edificiilor de cult, garduri din fier ale edificiilor publice, împrejurimi ale monumentelor funerare din cimitirele urbane şi rurale, porţi, portiţe, uşi cu motive atropopaice, cu sau fără monograme.

Foarte interesantă este descrierea şi interpretarea repertoriului şi semnificaţiei scărilor, baluştrilor şi treptelor din metal. Apreciem volumul materialelor documentare, care i-au permis autoarei să caracterizeze produsele executate la turnătoria lui Stepan Serbov, repertoriate în edificiile de cult şi laice. Totodată, autoarea a făcut un studiu foarte interesant al scărilor, baluştilor produse la turnătoriile din Odesa, instalate în Chişinău, care şi astăzi înfrumuseţează centrul istoric al oraşului, Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală. Liliana Condraticova analizează şi piesele de feronerie confecţionate la turnătoria lui N. Klimarjevski. În capitol sunt interpretate şi alte produse ale feroneriei: grilajele din metal ale ferestrelor şi balcoanelor, copertinele şi consolele, ornamentaţia din metal a acoperişurilor, agrafele şi ancorele din metal, havuzurile şi monumentele funerare din metal, cristelniţele.

Textul monografiei este însoţit de numeroase imagini ale obiectelor de orfevrărie şi feronerie artistică din colecţiile Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, Muzeului Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală, Agenţiei de Inspectare şi Restaurare a Monumentelor, mai multe biserici şi mănăstiri din Republica Moldova, Ucraina. Sunt incluse copii ale documentelor de arhivă, tabele, planuri, proiecte ale bisericilor, sunt reproduse imagini ale spoturilor publicitare ale saloaneor de giuvaiergerie etc.

Monografia inserează Albumul ***Piese de orfevrărie şi feronerie artistică*** (p. 353-368). Într-o prezentare poligrafică de excepţie aici găsim imaginile color ale mai multor produse de orfevrărie şi feronerie artistică, descrise în monografie. Astfel, putem admira măiestria artistică a meşterilor Icoanei *Maica Domnului de la Hârbovăţ* din Mănăstirea Japca; icoanei *Minunea de la Vatoped* de la Mănăstirile Tabăra, *Icoanele Maicii Domnului cu Pruncul* din biserica s. Sculeni, Ungheni; de la Mănăstirile Tabăra şi Hirova; din s. Vărăncău, Râbniţa şi din biserica Tuturor Sfinţilor din Cimitirul Central, Chişinău; icoana *Sf. Ioan Botezătorul* de la biserica din s. Buciumeni, Ungheni*; ferecătura de icoană* din argint din s.

Sculeni, Ungheni; *Evangheliile* din mănăstirea Hârbovâţ, din bisericile s. Hansca, Nimoreni, Văsieni, Ialoveni; s. Rădeni, Straşeni; Stolniceni, Hânceşti; Coştangalia, Cantemir; Navârneţ, Ungheni; Tănătari, Căuşeni.

De o importanţa artistică deosebită sunt şi *crucile* din s. Malcoci, Ruseştii Noi, Suruceni şi Nimoreni, Ialoveni; s. Şestaci, Şoldăneşti; s. Bleşteni, Edineţ; biserica *Sf. Gheorghe* din Chişinău. Bucură descrierea şi includerea în monografie a imaginilor chivotelor din bisericile s. Coştangalia, Cantemir şi s. Ulmu, Ialoveni; a vaselor de cult din mănăstirea Curchi, biserica s. Camenca, Orhei, a cununilor vechi din Iurceni, Nisporeni, a candilei din s. Buciumeni, Ungheni, a policandrului din biserica s. Măşcăuţi, Criuleni, a unui sfeşnic din Bălţi, potirul şi cadelniţa din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei etc.

Trezesc interesul publicului larg reproducerile treptelor şi baluştrilor scării de la biserica *Sf. Cuvioasa Teodora de la Sihla*, Chişinău; casa scării Universităţii Tehnice a Moldovei, casa scării fostei Judecătorii din Chişinău, poarta vilei urbane *V. Herţa* din Chişinău, feroneria uşii casei Kligman, baluştrii scării Muzeului Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală din Chişinău etc.

Monografia se încheie cu ***Concluzii*** (p. 369-383), scrise în limbile română, engleză şi rusă. Ele încununează lucrarea cu constatări şi recomandări raportate la obiectivele fixate şi aspectele cercetate.

Lucrarea impresionează printr-o expunere concisă, utilizându-se un vocabular bogat. Textul lucrării se citeşte uşor, este atractiv. Stilul imprimă monografiei un aspect estetic favorabil. Acestea denotă o foarte bună pregătire atât în domeniul istoriei, cât şi în studiul artelor.

Considerăm că prezenta monografie este valoroasă din perspectiva aplicării ei în calitate de suport metodologic şi conţinut informativ pentru cercetarea subiectului în continuare. Ea va fi deosebit de utilă meşterilor populari, artiştilor plastici, arhitecţilor, slujitorilor cultului. Concomitent, studiul reprezintă o excelentă sursă didactică pentru studenţii specialităţilor istorice şi culturologice. Descrierea şi interpretarea numeroaselor obiecte ale orfevrăriei şi feroneriei artistice pot trezi interesul profesorilor din şcoli şi elevilor de la treapta de liceu, în cadrul disciplinelor opţionale dedicate patrimoniului.

Făcând bilanţul celor menţionate în rândurile de mai sus, afirmăm că monografia *„Arta metalelor din Basarabia (secolul al XIX-lea - prima jumătate a secolului XX)”*, realizată de dr. Liliana Condraticova, este o lucrare originală, ce deschide noi perspective de cercetare într-un domeniu ştiinţific nou. O felicităm pe autoare pentru această excepţională lucrare.

10.08.2017

Dr. Valentina Ursu, Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, str. Ion Creangă, 1, MD-2069 Chişinău, Republica Moldova, e-mail: ursuvalentina@yahoo.com

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldavie Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judetean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 martie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Київ 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Київ, 1968), Київ 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 March

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате A4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2o04, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 марта

BONS OFFICES
Casa Editorial Poligrafică

Casa editorial-poligrafică „Bons Offices”
mun. Chişinău, str. Feredeului 4/6, MD-2005
tel/fax.: 500-894; tel.: 500-895, 27-66-44
e-mail: ion@bons.md